

พระอภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี เล่ม ๑ ภาค ๑ - หน้าที่ 1

พระอภิธรรมปิฎก

เล่มที่ ๑ ภาคที่ ๑

ธรรมสังคณี

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

มาติกา

ติกมาติกา ๒๒ ทิกะ

[๑]

๑. กุสลติกะ

กุสลา ฌมฺมา

ธรรมเป็นกุศล

อกุสลา ฌมฺมา

ธรรมเป็นอกุศล

อพยพกตา ฌมฺมา

ธรรมเป็นอัปายากฤต

๒. เวทนาติกะ

สุขาย เวทนา สมฺปยุตฺตา ฌมฺมา ธรรมสัมปยุตด้วยสุขเวทนา

ทุกฺขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ฌมฺมา ธรรมสัมปยุตด้วยทุกขเวทนา

อทุกขมสุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ธรรมสัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา

ฌมฺมา

๓. วิปากติกะ

วิปากา ฌมฺมา	ธรรมเป็นวิปาก
วิปากฌมฺมฌมฺมา	ธรรมเป็นเหตุแห่งวิปาก
เนววิปากนวิปากฌมฺมฌมฺมา	ธรรมไม่เป็นวิปาก และไม่เป็นเหตุแห่งวิปาก

๔. อุปาทินนุปาทานียติกะ

อุปาทินนุปาทานียา ฌมฺมา	ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วย ตัณหาทีฎฐิเข้ายึดครองและเป็นอารมณ์ ของอุปาทาน
อนุปาทินนุปาทานียา ฌมฺมา	ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วย ตัณหาทีฎฐิไม่เข้ายึดครองแต่เป็น อารมณ์ของอุปาทาน
อนุปาทินนานุปาทานียา ฌมฺมา	ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วย ตัณหาทีฎฐิไม่เข้ายึดครองและไม่เป็น อารมณ์ของอุปาทาน

๕. สังกิถิฏฐสํกิลลิติกะ

สํกิลิฏฐสํกิลลิติกา ฌมฺมา	ธรรมเศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของ สังกิลลิต
อสํกิลิฏฐสํกิลลิติกา ฌมฺมา	ธรรมไม่เศร้าหมองแต่เป็นอารมณ์ของ

อสังกิติภูจาสงกิตติกา ฌมมา

สังกิต

ธรรมไม่เศร้าหมองและไม่เป็นอารมณ์
ของสังกิต

๖. วิตักกติกะ

สวิกตกุกสวิจารา ชมฺมา	ธรรมมีวิตกมีวิจารณ์
อวิตกวิจารณ์ตฺตา ชมฺมา	ธรรมไม่มีวิตกแต่มีวิจารณ์
อวิตกกาวิจารณ์ ชมฺมา	ธรรมไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์

๗. ปิติติกะ

ปิติสหคตา ชมฺมา	ธรรมสหรคตด้วยปิตี
สุขสหคตา ชมฺมา	ธรรมสหรคตด้วยสุขเวทนา
อุเปกฺขาสหคตา ชมฺมา	ธรรมสหรคตด้วยอุเบกขาเวทนา

๘. ทัสสนติกะ

ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ชมฺมา	ธรรมอันโศคาปิตติมรรคประหาณ
ภาวนาย ปหาตพฺพา ชมฺมา	ธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ
เนว ทสฺสเนน น ภาวนาย	ธรรมอันโศคาปิตติมรรคและมรรค
ปหาตพฺพา ชมฺมา	เบื้องสูง ๓ ไม่ประหาณ

๙. ทัสสนเหตุกติกะ

ทสฺสเนน ปหาตพฺพเหตุกา ชมฺมา	ธรรมมีสัมปยุตตเหตุอันโศคาปิตติมรรค ประหาณ
-----------------------------	--

ภวานาย ปหาตพพเหตุกา ฐมฺมา ธรรมมีสัมปยุตตเหตุอันมรรคเบื้องสูง
๓ ประหาณ

เนว ทสฺสเนน น ภวานาย ธรรมมีสัมปยุตตเหตุอันโสดา-
ปหาตพพเหตุกา ฐมฺมา ปัตติมรรคและมรรคเบื้องสูง ๓ ไม่ประหาณ

๑๐. อัจยคามิติกะ

อัจยคามิโน ฌมฺมา	ธรรมเป็นเหตุให้จตุตฺปิสนธิ
อปัจยคามิโน ฌมฺมา	ธรรมเป็นเหตุให้ถึงนิพพาน
เนวอัจยคามิโน นอปัจยคามิโน ฌมฺมา	ธรรมไม่เป็นเหตุให้จตุตฺปิสนธิ และไม่เป็นเหตุให้ถึงนิพพาน

๑๑. เสกขตติกะ

เสกฺขา ฌมฺมา	ธรรมเป็นของเสกขบุคคล
อเสกฺขา ฌมฺมา	ธรรมเป็นของอเสกขบุคคล
เนวเสกฺขา นาสเสกฺขา ฌมฺมา	ธรรมไม่เป็นของเสกขบุคคลและไม่เป็น ของอเสกขบุคคล

๑๒. ปริตตตติกะ

ปริตฺตตา ฌมฺมา	ธรรมเป็นปริตตะ
มหคฺคตา ฌมฺมา	ธรรมเป็นมหัคคตะ
อปฺปมาณา ฌมฺมา	ธรรมเป็นอัปฺปมาณะ

๑๓. ปริตตารัมมณตติกะ

ปริตฺตารมฺมณา ฌมฺมา	ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ
---------------------	------------------------

มหัคคตารมฺมณา ชมฺมา

ธรรมมีอารมณ์เป็นมหัคคตะ

อปปมาณารมฺมณา ชมฺมา

ธรรมมีอารมณ์เป็นอปปมาณะ

๑๔. หีนติกะ

หีนา ชมฺมา

ธรรมทราม

มชฺฌิมา ชมฺมา

ธรรมปานกลาง

ปถวีตา ชมฺมา

ธรรมประณีต

๑๕. มิจฉัตตติกะ

มิจฉุตตนิยตา ฌมฺมา	ธรรมเป็นมิจฉาสภาวะและให้ผลแน่นอน
ตมฺมุตตนิยตา ฌมฺมา	ธรรมเป็นสัมมาสภาวะและให้ผลแน่นอน
อนิยตา ฌมฺมา	ธรรมให้ผลไม่แน่นอน

๑๖. มัคคารัมมณติกะ

มคฺคารมฺมณา ฌมฺมา	ธรรมมีมรรคเป็นอารมณ์
มคฺคเหตุกา ฌมฺมา	ธรรมมีเหตุคือมรรค
มคฺคาธิปติโน ฌมฺมา	ธรรมมีมรรคเป็นอธิบดี

๑๗. อุปันนติกะ

อุปฺปนฺนา ฌมฺมา	ธรรมเกิดขึ้นแล้ว
อนฺอุปฺปนฺนา ฌมฺมา	ธรรมยังไม่เกิดขึ้น
อุปฺปาทีโน ฌมฺมา	ธรรมจักเกิดขึ้น

๑๘. อตีตติกะ

อตีตา ฌมฺมา	ธรรมเป็นอดีต
อนาคตา ฌมฺมา	ธรรมเป็นอนาคต
ปจฺจุปฺปนฺนา ฌมฺมา	ธรรมเป็นปัจจุบัน

๑๕. อตีตารัมมณติกะ

อตีตารมฺมณา ชมฺมา	ธรรมมีอารมณ์เป็นอดีต
อนาคตารมฺมณา ชมฺมา	ธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน
ปัจจุปปนฺนารมฺมณา ชมฺมา	ธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน

๒๐. อัชฌัตตติกะ

อชุตตตา ฌมฺมา	ธรรมเป็นภายใน
พหิทฺฐา ฌมฺมา	ธรรมเป็นภายนอก
อชุตตพหิทฺฐา ฌมฺมา	ธรรมเป็นทั้งภายในและภายนอก

๒๑. อัชฌัตตารัมมณติกะ

อชุตตตารมฺมณา ฌมฺมา	ธรรมมีอารมณ์เป็นภายใน
พหิทฺฐารมฺมณา ฌมฺมา	ธรรมมีอารมณ์เป็นภายนอก
อชุตตพหิทฺฐารมฺมณา ฌมฺมา	ธรรมมีอารมณ์เป็นภายในและเป็น ภายนอก

๒๒. สนิทฺสสนติกะ

สนิทฺสสนสฺสปฏิมา ฌมฺมา	ธรรมที่เห็นได้และกระทบได้
อนิทฺสสนสฺสปฏิมา ฌมฺมา	ธรรมที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้
อนิทฺสสนาปฺปฏิมา ฌมฺมา	ธรรมที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้

อรรถกถาธรรมสังคณี

ชื่อ

อัญญาตานิ

อาร์มภกตา

กรรณา วีย สตุเตสุ ปญญาตสุ มเหสิโน
เลยุชฌเมสุ สพุเพสุ ปวตติคฺคต ยถารุจิ...

พระสัพพัญญุตญาณของพระสัมมา-
สัมพุทธเจ้าพระองค์ใด ผู้แสวงหาคุณอัน
ใหญ่ เป็นไปทั่วในไฉยธรรมทั้งปวงตาม
ความพอพระทัย ดุจพระกรรณาที่ทรงแผ่ไป
ในสัตว์ทั้งหลาย พระสัมพุทธะพระองค์ใด
มีพระทัยอันความกรรณานั้นให้อุตสาหะขึ้น
ด้วยดีในสัตว์ทั้งหลาย เมื่อประทับจำพรรษา
ในดาวดึงส์เทวโลก ในคราวที่แสดงยมก-
ปาฏิหาริย์เสร็จแล้ว ได้ประทับนั่งบนศิลา-
อาสน์ ชื่อว่าบัณทุกัมพล ฌ ควงไม้ปาริชาติ
ทรงพระสิริโสภาคย์ ดุจพระอาทิตย์อุทัย
เหนือขุนเขาอุกันธร ผู้อันหมู่แห่งเทพเจ้าทั้ง

หมื่นจักรวาลได้มาแวดล้อมนั่งประชุมกัน
สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ได้ทรงทำสัน-
ตุสสิตเทพบุตรซึ่งเคยเป็นพุทธมารดา ให้
เป็นประธานแก่หมู่เทพยเจ้าทั้งหลาย แล้ว
ตรัสถามรรค (ประพันธ์) พระอภิธรรมติด
ต่อกันไปตลอดพรรษากาล ด้วยเดชแห่ง
พระสัพพัญญุตญาณนั้น.

ข้าพเจ้าขออน้อมนมัสการพระยุคลบาท
ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงมีพระสิริ
โสภาคย์พระองค์นั้น ขอบูชาพระสัทธรรม
และทำอัญชลิต่อพระสงฆ์ ด้วยอาณุภาพ
แห่งการทำความนอบน้อมในพระรัตนตรัย
ที่ข้าพเจ้ากระทำแล้วนี้ ขออันตรายทั้งหลาย
จงเสื่อมสิ้นไปโดยมิได้เหลือ.

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นเทพ
ของเทพ เป็นผู้นำพิเศษ ผู้อันภิกษุชื่อว่า
พุทธโฆษะ มีอาจารย์และศิลบริสุทธิ มี
ปัญญาฉลาดหลักแหลม ปราศจากมลทิน
ทูลอาราธนาสักการะโดยเคารพพระองค์นั้น
ครั้งทรงแสดงอภิธรรมใดแก่เทพทั้งหลาย
แล้ว ก็ได้ตรัสบอกแก่พระสารีบุตรเถระผู้
อุปัฏฐากพระมเหสีเจ้า ฦ สระอนินดาต

โดยนัย (แนะนำโดยย่อ) อีก พระเถระได้
สดับฟังแล้วก็มายังพื้นปลฐพีบอกแก่ภิกษุ
ทั้งหลาย พระอภิธรรมนั้นอันพระภิกษุ
ทั้งหลายทรงจำไว้แล้วด้วยประการฉะนี้.

ในคราวทำสังคายนา พระอานนท-
เถระผู้เวทมนุณี ได้ร้อยกรองอีกครั้งหนึ่ง
อรรถกถาแห่งพระอภิธรรมนั้นวิจิตรไปด้วย
นัยต่าง ๆ อันบุคคลผู้พิจารณาเนื่อง ๆ ด้วย
ญาณอันลึกซึ้งจึงหยั่งลงได้นั้น อันพระเถระ
ทั้งหลายผู้มีวิไล มีพระมหากัสสปะเป็นต้น
ร้อยกรองแล้วในเบื้องต้นก่อน พระเถระ
ทั้งหลายผู้แสวงหาคุณอันใหญ่ร้อยกรองตาม
แล้วแต่ในภายหลังอีก อนึ่ง อรรถกถาแห่ง
พระอภิธรรมใดที่พระมหินทเถระนำมาสู่เกาะ
อันอุดมนี้ เรียบเรียงไว้ด้วยภาษาแห่งชาว
เกาะ ข้าพเจ้าจักนำอรรถกถานั้นออกจาก
ภาษาแห่งชาวเกาะตัมพป็นฉนิ แล้วยกขึ้นสู่
ภาษาอันไม่มีโทษตามนัยแห่งตันติภาษา ไม่
ให้เจือปนสับสนด้วยลัทธิของนิกายอื่น เมื่อ
แสดงคำวินิจฉัยของภิกษุผู้อยู่ในมหาวิหาร
จักถือเอาทั้งที่ควรถือเอา จะยังบุคคลผู้มี
ปัญญาให้ยินดีอยู่ แล้วจักประกาศอรรถ

แม้ในอรรถกถาที่มาทั้งหลาย ก็เพราะเหตุที่
กรรมฐานทั้งปวง จริยา อภิญญา และ
วิปัสสนาทั้งหมดเหล่านี้ ข้าพเจ้าประกาศ
ไว้ในวิสุทธิมรรคแล้ว ฉะนั้น จะไม่ถือเอา
กรรมฐานเป็นต้นตามแบบแม่ทั้งหมด จัก
ทำการพรรณนาความตามลำดับบททั้งหลาย
เท่านั้น เมื่อข้าพเจ้ากล่าวอยู่ซึ่งพระอภิธรรม-
กถานี้ด้วยประการฉะนี้ ขอสาธุชนทั้งหลาย
อย่ามีจิตฟุ้งซ่าน จงตั้งใจสดับฟัง เพราะว่า
กถานี้หาฟังได้โดยยากแล.

จบอารัมภกถา

นิทานกถา

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า อภิธรรม ถามว่า ชื่อว่า อภิธรรม
เพราะอรรถ (ความหมาย) อย่างไร ? ตอบว่า เพราะอรรถว่า เป็นธรรม
อันยิ่ง และวิเศษ จริงอยู่ อภิสัพพท์ ในคำว่าอภิธรรมนี้ แสดงถึงเนื้อความ
ว่ายิ่งและวิเศษ เช่นในประโยคมีอาทิว่า พาพุหา เม อาวุโส ทุกุขา เวทนา
อภิกุภมฺหติ โน ปฏิกุภมฺหติ อภิกุณฺหวณฺณเณน แปลว่า ลูกก่อนอาวุโส
ทุกขเวทนาแรงกล้าของข้าพเจ้าย่อมเจริญยิ่ง ไม่ลดลงเลย และเหมือนคำเป็นต้น
ว่า มีวรรณะงามยิ่ง เพราะฉะนั้น จึงกล่าวว่ เปรียบเหมือนเมื่อฉัตรและ

ชงเป็นอันมากถูกยกขึ้นแล้ว ฉัตรใดมีประมาณยิ่ง มีวรรณะและสัณฐานอันพิเศษกว่าฉัตรอื่น ฉัตรนั้นชื่อว่า **อติฉัตร** (ฉัตรอันยิ่ง) ชงใดมีประมาณยิ่ง สมบูรณ์ด้วยความวิเศษแห่งสีที่ย้อมแล้วต่าง ๆ นั้นแหละ ชงนั้นเรียกว่า **อติชโซ** (ชงอันยิ่ง) และเปรียบเทียบเมื่อพวกราชกุมารและพวกเทพร่วมประชุมกันแล้ว ราชกุมารใดยิ่งกว่าโดยสมบัติ มีชาติ โภคะ ยศ และความเป็นใหญ่ เป็นต้น และมีวิวรรณวิเศษกว่า พระราชกุมารนั้นเรียกว่า **อติราชกุมาร** (ราชกุมารผู้ยิ่ง) เทพใดยิ่งกว่าด้วยอายุ วรรณะ อิศริยะ ยศ และสมบัติ เป็นต้น และมีวิวรรณวิเศษกว่า เทพนั้นเรียกว่า **อติเทพ** แม้พระพรหมที่มีลักษณะเช่นนั้น เขาก็เรียกว่า **อติพรหม** (พรหมผู้ยิ่งใหญ่) ฉันใด **ธรรมแม่นี้** ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เรียกว่า **อภิธรรม** เพราะอรรถว่าเป็น**ธรรมอันยิ่งและวิเศษ**.

จริงอยู่ เฟงถึงพระสูตรแล้ว พระพุทธองค์ทรงจำแนกชั้น **๕** ไว้ โดยเอกเทศ (บางส่วน) เท่านั้น มิได้ทรงจำแนกโดยสิ้นเชิง (นิปปเทศ) แต่เฟงถึงพระอภิธรรมแล้ว พระองค์ทรงจำแนกไว้โดยสิ้นเชิงด้วยอำนาจแห่งสุดตันตภาชนิยน์ อภิธรรมภาชนิยน์ และปัญหาปุจฉนัย ถึงอายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ สัจจะ ๔ อินทรีย์ ๒๒ และปัจเจกการอันแสดงถึงองค์ ๑๒ ก็ตรัสไว้โดยสิ้นเชิงเหมือนกัน ที่จริงนัยที่เป็นสุดตันตภาชนิยน์ในอินทรีย์วิภังค์ และปัญหาปุจฉนัยในปัจเจกการเท่านั้นไม่มี จริงอย่างนั้น เฟงถึงพระสูตรแล้ว สติปัญฐาน ๔ พระองค์ทรงจำแนกไว้โดยเอกเทศเหมือนกัน มิได้จำแนกไว้โดยสิ้นเชิง แต่เฟงถึงพระอภิธรรมแล้ว ทรงจำแนกไว้โดยสิ้นเชิงด้วยอำนาจแห่งนัยแม่ทั้งสาม แม่สัมมปปธาน อิทธิบาท ๔ สัมโพชฌงค์ ๗ อริยมรรค มืองค์ ๘ ฌาน ๔ อัปปมัญญา ๔ สิกขาบท ๕ ปฏิสัมภทา ๔ ก็ทรงจำแนก

ไว้โดยสิ้นเชิงด้วยอำนาจแห่งนัยแม่ทั้งสามเหมือนกัน ก็ในธรรมเหล่านี้ นัยที่เป็นสุดตันตภาชนียในสิกขาบทวิภังค์อย่างเดียวไม่มี ถ้าเพ่งถึงพระสูตรแล้ว ญาณ พระองค์ก็ทรงจำแนกไว้โดยเอกเทศเหมือนกัน ไม่จำแนกโดยสิ้นเชิง กิเลสทั้งหลายก็เหมือนกัน แต่เพ่งถึงพระอภิธรรมแล้ว ทรงตั้งมาติกาโดยนัย มีอาทิว่า ญาณวัตตุมิหมวด ๑ เป็นต้น แล้วจำแนกไว้โดยสิ้นเชิง กิเลสทั้งหลายก็เหมือนกัน ทรงจำแนกไว้โดยนัยมิใช่บ่อย ตั้งแต่เป็นธรรมหมวด ๑ เป็นต้น ก็แต่เพ่งถึงพระสูตร การกำหนดกฎมิมอื่น ก็ทรงจำแนกไว้โดยเอกเทศนั้นแหละ ไม่จำแนกไว้โดยสิ้นเชิง เพ่งถึงพระอภิธรรมแล้ว ทรงกำหนดกฎมิมอื่นไว้ด้วย นัยทั้งสาม และทรงบัญญัติไว้โดยสิ้นเชิง ชื่อว่า อภิธรรม เพราะอรรถว่าเป็นธรรมยิ่งและพิเศษด้วยประการฉะนี้.

ว่าโดยปกรณ์ ๗

ว่าโดยการกำหนดปกรณ์ พระอภิธรรมนี้ทรงตั้งไว้ด้วยอำนาจปกรณ์
๗ คือ

๑. ธรรมสังคณีปกรณ์
๒. วิภังคปกรณ์
๓. ธาตุกถาปกรณ์
๔. ปุคคลบัญญัติปกรณ์
๕. กถาวัตตูปกรณ์
๖. ยมกปกรณ์
๗. ปัญฐานปกรณ์

นี่เป็นกถาที่เหมือนกันของอาจารย์ทั้งหลายในอรรถกถานี้ ส่วนอาจารย์
วิตัญญาที (ผู้ค้าน) กล่าวว่า เพราะเหตุไรจึงถือเอาภควัตถุด้วย ภควัตถุนั้น
พระโมคคัลลิตฺตฺรติสสเถระตั้งไว้เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ๒๑๘
ปี มิใช่หรือ? ฉะนั้น ขอให้ตัดเอาภควัตถุนั้นออก เพราะเป็นสาวกภายิต
ดังนี้.

สกวาที ถามว่า ก็ปกรณ์ ๖ จะเป็นพระอภิธรรมได้หรือ ?

ปรวาที ตอบว่า ข้าพเจ้ามิได้กล่าวอย่างนั้น.

ส. ถามว่า ถ้าอย่างนั้นท่านกล่าวอย่างไร ?

ส. ตอบว่า ข้าพเจ้ากล่าวว่า ปกรณ์ ๗ ชื่อว่า อภิธรรม.

ส. ถามว่า ท่านเอาปกรณ์ไหนมาเป็นปกรณ์ที่ ๗ ?

ป. ตอบว่า ปกรณ์ชื่อว่ามหาธรรมหัตถีมียู่ รวมกับปกรณ์ ๖
ก็เป็น ๗ ปกรณ์.

ส. กล่าวว่า ในมหาธรรมหัตถ์ปกรณ์ไม่มีอะไรที่ไม่เคยกล่าว
มาแล้ว (คือไม่มีอะไรใหม่) และปัญหาวาระที่เหลือก็มีเล็กน้อย เพราะฉะนั้น
จึงเป็น ๗ พร้อมด้วยภควัตถุ มิใช่เป็น ๗ ทั้งภควัตถุ เป็น ๗ ทั้งปกรณ์ที่
ชื่อว่ามหาธาตุกถา ในมหาธรรมหัตถ์ปกรณ์ มีปัญหาวาระที่เหลืออยู่เล็กน้อย
เท่านั้น ทั้งในมหาธาตุกถาก็ไม่มีอะไรใหม่เลย มีตันติคือแบบแผนแห่งคำ
เพียงเล็กน้อยเท่านั้นเหลืออยู่ จึงรวมเป็น ๗ ด้วยภควัตถุนั้น.

ความเป็นมาของภควัตถุ

จริงอยู่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อทรงแสดงซึ่งปกรณ์แห่งอภิธรรม ๗
(สัตตปปกรณ์) มาโดยลำดับ พอถึงภควัตถุ ก็ทรงตั้งมาติกา(แม่บท) แห่ง

บาลีมีประมาณภาณวาระหนึ่งซึ่งยังไม่เต็มในกถามรรคทั้งปวง ทรงทำให้พอ
เหมาะแก่การประกอบวาทะที่เป็นประธานไว้ ๘ ข้อ (อัญญา วาทยุตติ) ด้วย
อำนาจปัญญาจะทั้ง ๒ (คืออนุโลมปัญญาจะและปัจจนิกปัญญาจะ) ในบุคคลวาทะ
จนถึงปัญหา ๔ ข้อเป็นต้นก่อน.

ก็แบบแผนนี้นั้น พระศาสดาทรงอาศัวยวาทะที่หนึ่งทรงแสดงนิคคหะ
ที่หนึ่ง ทรงอาศัวยวาทะที่สองทรงแสดงนิคคหะที่สอง... ฯลฯ ทรงอาศัวยวาทะ
ที่ ๘ ทรงแสดงนิคคหะที่ ๘ คือ ทรงตั้งมาติกาไว้ดังนี้ว่า

สกวาทิ ท่านยังเห็นบุคคลได้ด้วยอรรถอันเป็นจริง (สัจฉิกัตถะ)
และอรรถอันยิ่ง (ปรมัตถะ) หรือ ?

ปรวาทิ ถูกแล้ว.

ส. สภาวะใดมีอรรถอันเป็นจริง มีอรรถอันยิ่ง ท่านยังเห็น
บุคคลนั้นได้ด้วยอรรถอันเป็นจริงและอรรถอันยิ่งนั้นหรือ ?

ป. ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น.

ส. ท่านจงรับรู้นิคคหะ...

ป. ท่านไม่ยังเห็นบุคคลได้ด้วยอรรถอันเป็นจริงและอรรถ
อันยิ่งหรือ ?

ส. ถูกแล้ว.

ป. สภาวะใดมีอรรถอันเป็นจริง มีอรรถอันยิ่ง ท่านไม่ยัง
เห็นบุคคลนั้นด้วยอรรถอันเป็นจริงและอรรถอันยิ่งนั้นหรือ ?

ส. ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น.

ป. ท่านจงรับรู้ปฏิกรรม (การทำตอบ)...

ส. ท่านยังเห็นบุคคลได้ในที่ (สรีระ) ทั้งปวง...

ป. ท่านไม่ยังเห็นบุคคลได้ในที่ทั้งปวง...

๓. ท่านยังเห็นบุคคลได้ในกาลทั้งปวง...

๒. ท่านไม่ยังเห็นบุคคลได้ในกาลทั้งปวง...

๓. ท่านยังเห็นบุคคลได้ในสภาวะธรรม (ขันธาติ) ทั้งปวง ...

๒. ท่านไม่ยังเห็นบุคคลได้ในสภาวะธรรมทั้งปวงหรือ ?

๓. ถูกแล้ว.

๒. สภาวะใดมีอรรถอันเป็นจริง มีอรรถอันยิ่ง ท่านไม่ยังเห็นบุคคลนั้นด้วยอรรถอันเป็นจริงและอรรถอันยิ่งนั้นหรือ ?

๓. ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น.

๒. ท่านจงรับรู้จักคะ...

พึงทราบการตั้งมาติกาในพระบาลีทั้งปวงโดยนัยนี้ ก็เมื่อทรงตั้งมาติกา
นี้นั้น ทรงเห็นเหตุนี้แหละจึงทรงตั้งไว้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงดำริว่า เมื่อเราปรินิพพานล่วงไป ๒๑๘ ปี
พระเถระชื่อว่าโมคคัลลีบุตรตติสเถระ จะนั่งในท่ามกลางภิกษุหนึ่งพัน ประมวล
พระสูตรมาพันหนึ่ง คือ พระสูตร ๕๐๐ สูตรในฝ่ายสกวาทิ พระสูตร ๕๐๐
สูตรในฝ่ายปรวาทิ แล้วจักจำแนกถาวรวัตถุประมาณเท่ากันที่ฌณิกาย
แม้พระโมคคัลลีบุตรตติสเถระ เมื่อจะแสดงปกรณ์นี้ มิได้แสดงด้วยญาณของ
ตน แต่แสดงตามมาติกาที่ตั้งไว้โดยนัยที่พระศาสดาประทาน ดังนั้น ปกรณ์นี้
ทั้งสิ้นจึงชื่อว่าพุทธภาษิตเหมือนกัน เพราะพระเถระแสดงตามมาติกาที่ตั้งไว้
โดยนัยที่พระศาสดาประทาน เหมือนมรุษพิณทิกสูตรเป็นต้น.

จริงอยู่ มรุษพิณทิกสูตร* พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งมาติกาไว้ว่า
ดูก่อนภิกษุ ส่วนแห่งสัญญาเครื่องเน้นช้าย่อมครอบงำบุรุษ เพราะเหตุใด ?
ถ้าว่าการที่บุคคลจะเปลิดเพลิด ยึดถือ ถ่วงถ่วง ไม่มีในเหตุนี้ อันนี้แหละ

* ม. มุ. ๑๒. ๒๔๕/๒๒๒

เป็นที่สุดแห่งราคานุสัยทั้งหลาย ดังนี้ เป็นต้น แล้วเสด็จจากอาสนะเข้าไปสู่พระวิหาร.

ภิกษุทั้งหลายผู้รับพระธรรมเทศนาเข้าไปหาพระมหากัจจายนเถระแล้วถามเนื้อความแห่งมาติกาที่พระศาสดาทรงตั้งไว้แล้ว พระเถระไม่กล่าววิสัยนาสักว่าคำอุทกถามเท่านั้น เพื่อจะแสดงความนอบน้อมต่อพระศพล จึงนำการเปรียบเทียบเช่นกับแก่นไม้มาแสดงว่า คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีความต้องการด้วยแก่นไม้ ย่อมแสวงหาแก่นไม้ เป็นต้น แล้วชมเชยพระศาสดาว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเปรียบเหมือนต้นไม้มิมีแก่น พระสาวกเช่นกับกิ่งไม้และใบไม้ คุณก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นทรงรู้สิ่งที่ควรรู้ ทรงเห็นสิ่งที่ควรเห็น เป็นผู้มีจักษุ มีพระญาณ มีธรรม เป็นพรหม เป็นผู้เผยแผ่ เป็นผู้ประกาศ เป็นผู้ขยายเนื้อความ เป็นผู้ประทานอมตธรรม เป็นเจ้าของธรรม เป็นพระตถาคต ดังนี้ พระเถระทั้งหลายวิงวอนแล้วบอปปย ๆ จึงจำแนกเนื้อความมาติกาตามที่พระศาสดาทรงตั้งไว้ ด้วยประสงค์อันนี้ว่า " ก็เมื่อท่านทั้งหลายปรารถนาจะฟังเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าโดยตรง แล้วทูลถามเนื้อความนี้ ถ้าเทียบเคียงเข้ากันได้กับพระสัพพัญญุตญาณก็ฟังถือเอา ถ้าเทียบเคียงกันไม่ได้ก็อย่าถือเอา " ดังนี้ แล้วกล่าวว่า " พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพยากรณ์ประการใด ท่านทั้งหลายฟังทรงจำชื่อนั้นไว้เถิด " แล้วส่งภิกษุเหล่านั้นไป.

พวกภิกษุเหล่านั้นเข้าไปเฝ้าพระศาสดาแล้วทูลถามเนื้อความนั้น พระศาสดาไม่ตรัสว่า กัจจายนะกล่าวไม่ดี แต่ทรงน้อมพระศอไปราวกะทรงยกพระสุวรรณภิงคาร (หม้อน้ำเย็นทองคำ) ขึ้น (ทรงสนานพระเถระ) เมื่อจะยังอรรถนั้นให้บริบูรณ์ด้วยพระโอบุญอันมีสิริคุณดอกบัว (สตบัตถ) ซึ่งกำลังแย้มบานอย่างดี จึงทรงเปล่งพระสุรเสียงดุเสียงพรหม ประทานสาธุการแก่

พระเถระว่า " สาธุ สาธุ " ดังนี้ แล้วตรัสว่า " คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย มหาภิกษุจายณะ เป็นบัณฑิต มหาภิกษุจายณะเป็นผู้มีปัญญามาก คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ถึงพวก เธอฟังถามเนื้อความนี้กะเรา แม้เราก็อธิบายเนื้อความนั้นเหมือนกับ มหาภิกษุจายณะนั่นแหละ " ดังนี้ จำเดิมแต่กาลที่พระศาสดาทรงอนุโมทนาแล้ว อย่างนี้ พระสุตตันตปิฎกตั้งขึ้นชื่อว่าเป็นพุทธภาษิต แม้พระสูตรที่พระอานนทเถระ เป็นต้นให้พิสดารแล้ว ก็นัยนี้เหมือนกัน พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อทรงแสดง ปกรณ์อภิธรรม ๗ พอถึงกถาวัตถุ จึงทรงตั้งมาติกาไว้โดยนัยที่กล่าวแล้ว อนึ่ง เมื่อทรงหยุด ได้ทรงเห็นเหตุนี้ว่า

" เมื่อเราปรินิพพานล่วงแล้ว ๒๑๘ ภิกษุชื่อว่าโมคคัลลিপุตตติสสเถระ นั่งในท่ามกลางภิกษุหนึ่งพันรูป แล้วจักประมวลพระสูตรหนึ่งพันสูตร คือ ในสกวาเทห้าร้อยสูตร ในปรวาทะห้าร้อยสูตร แล้วจำแนกกถาวัตถุปกรณ์ มีประมาณเท่าที่มณีกาย " ดังนี้ แม้พระโมคคัลลিপุตตติสสเถระเมื่อจะแสดง ปกรณ์นี้ก็มิได้แสดงด้วยความรู้ของตน แต่แสดงตามมาติกาที่ตั้งไว้โดยนัยที่ พระศาสดาประทาน เพราะฉะนั้น ปกรณ์นี้ทั้งหมดจึงชื่อว่าเป็นพุทธภาษิต โดยแท้ เพราะพระเถระแสดงตามมาติกาที่ตั้งไว้ โดยนัยที่พระศาสดาประทาน แล้ว ปกรณ์ทั้ง ๗ รวมทั้งกถาวัตถุจึงชื่อว่า " อภิธรรม " ด้วยประการฉะนี้.

ธรรมสังคณี

บรรดาปกรณ์ทั้งเจ็ดนั้น ในปกรณ์ธรรมสังคณีนีมีวิภัตติ (คือการจำแนก)
ไว้ ๔ คือ

จิตตวิภัตติ (การจำแนกจิต)

รูปวิภัตติ (การจำแนกรูป)

นิกเขปราสี (การจำแนกกองธรรมที่ตั้งไว้)

อัตถุทธาระ (การยกอรรถขึ้นแสดง).

ว่าด้วยจิตตวิภัตติ

บรรดาการจำแนกธรรมทั้ง ๔ เหล่านี้ ธรรมนี้คือ

๑. กามาวจรกุศลจิต	๘ ดวง
๒. อกุศลจิต	๑๒ ดวง
๓. กุศลวิปากจิต	๑๖ ดวง
๔. อกุศลวิปากจิต	๗ ดวง
๕. กิริยาจิต	๑๑ ดวง
๖. รูปาวจรกุศลจิต	๕ ดวง
๗. รูปาวจรวิปากจิต	๕ ดวง
๘. รูปาวจรกิริยาจิต	๕ ดวง
๙. อรูปาวจรกุศลจิต	๔ ดวง
๑๐. อรูปาวจรวิปากจิต	๔ ดวง
๑๑. อรูปาวจรกิริยาจิต	๔ ดวง
๑๒. โลกุตระกุศลจิต	๔ ดวง
๑๓. โลกุตระวิปากจิต	๔ ดวง

รวมจิต ๘๕ ดวงตามที่กล่าวมานี้ ชื่อว่า จิตตวิภัตติ แม้คำว่า จิตตูปาทกัณฑ์ ดังนี้ ก็เป็นชื่อของจิตตวิภัตตินี้เหมือนกัน ก็จิตนั้นว่าโดย ทางแห่งคำพูดมีเกิน ๖ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดารก็ไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

ว่าด้วยรูปวิภัติ

ในลำดับต่อจากจิตนั้น ชื่อว่า **รูปวิภัติ** พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งมาติกาไว้โดยนัยมีอาทิว่า "ธรรมหมวดหนึ่ง ธรรมหมวดสอง" แล้วทรงจำแนกแสดงโดยพิสดาร แม้คำว่า **รูปกัณฑ์** ดังนี้ ก็เป็นชื่อของรูปวิภัตินั้นนั่นแหละ รูปกัณฑ์นั้น ว่าโดยทางแห่งคำพูด มีเกิน ๒ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดาร ก็ไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

ว่าด้วยนิกเขปราสี

ในลำดับต่อจากรูปกัณฑ์นั้น ชื่อว่า **นิกเขปราสี** พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกขึ้นแสดงโดยมูลเป็นต้นอย่างนี้ คือ โดยมูล โดยขั้น โดยทวาร โดยภูมิ โดยอรรถ โดยธรรม โดยนาม โดยเพศ.

มูลโต ขนฺธโต จาปี   ทวารโต จาปี ภูมิโต
อตุลโต ชมฺมโต จาปี   นามโต จาปี ลิงฺคโต
นิกฺขิปิตฺวา เทสิตฺตฺตา   นิกฺเขปโตติ ปวฺจจฺติ.

ที่เรียกว่า นิกเขปะ ดังนี้ เพราะ

ความที่พระองค์ทรงยกขึ้นแสดง โดยมูลบ้าง
โดยอรรถบ้าง โดยธรรมบ้าง โดยนามบ้าง
โดยอรรถบ้าง โดยธรรมบ้าง โดยนามบ้าง
โดยเพศบ้าง.

แม้คำว่า **นิกเขปกัณฑ์** ดังนี้ ก็เป็นชื่อของนิกเขปราสินั่นแหละ นิกเขปกัณฑ์นั้น ว่าโดยทางแห่งวาจาก็มีประมาณ ๓ ภาณวาร เมื่อให้พิสดาร ย่อมไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

ว่าด้วยอัตถุหาระ

ก็ในลำดับต่อจากนิกเขปราสินั้น ชื่อว่า อรรถถากัณฑ์ เป็นคำที่
ยกเนื้อความพุทธพจน์ คือพระไตรปิฎกขึ้นแสดงตั้งแต่สรณทุกะ ภิภษุทั้งหลาย

ผู้เรียนมหาปกรณ์ไม่กำหนดถึงจำนวนในมหาปกรณ์ แต่ย่อมรวมจำนวนไว้ มหาปกรณ์นั้น ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณ ๒ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดาร ก็ไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ ธรรมสังคณีปกรณ์ทั้งสิ้นย่อมมีด้วยประการฉะนี้ ธรรมสังคณีปกรณ์นั้น ว่าโดยทางถ้อยคำมีเกิน ๑๓ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดาร ก็ไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

ธรรมสังคณีปกรณ์ คือ จิตตวิภักติ

รูปวิภักติ นิกเขปะ และอรรถโชตนา

(อธิบายอรรถ) นี้ มีอรรถลึกซึ้ง ละเอียด

แม้ฐานะนี้ พระองค์ก็ทรงแสดงแล้วด้วย
ประการฉะนี้.

วิภังคปกรณ์

ในลำดับต่อจากธรรมสังคณีปกรณ์นั้น ชื่อว่า วิภังคปกรณ์ วิภังค-
ปกรณ์นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกธรรม ๑๘ อย่าง คือ

๑. ชั้นทวิภังค์
๒. आयตนวิภังค์
๓. ธาตุวิภังค์
๔. สัจจวิภังค์
๕. อินทริยวิภังค์
๖. ปัจจยาการวิภังค์
๗. สติปัญญาวิภังค์
๘. สัมมปปธานวิภังค์

๕. อิทธิบาทวิงค์

๑๐. โภชนกวิงค์

๑๑. มัคควิงค์

๑๒. ฌานวิงค์

๑๓. อัปมัชฌญาวิงค์

๑๔. สิกขาปทวิงค์

๑๕. ปฏิสันถาวิงค์

๑๖. ญาณวิงค์

๑๗. ขุททกวัตตวิงค์

๑๘. ธรรมหทยวิงค์

บรรดาวิงค์เหล่านั้น ชั้นวิงค์จำแนกออกเป็น ๓ อย่าง คือ ด้วย
อำนาจแห่งสุดตันตภาชนีย์ อภิธรรมภาชนีย์ และปัญหาปุจฉกะ ชั้นวิงค์นั้น
ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณ ๕ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดารก็ไม่มีที่สิ้นสุด
ไม่มีประมาณ แม้อายตนวิงค์เป็นต้น เบื้องหน้าแต่นี้ท่านก็จำแนกโดยนัยทั้ง
๓ เหล่านั้นเหมือนกัน บรรดาวิงค์เหล่านั้น อายตนวิงค์ ว่าโดยทางแห่ง
ถ้อยคำมีเกิน ๑ ภาณวาร ธาตุวิงค์มีประมาณ ๒ ภาณวาร สัจจวิงค์ก็
ประมาณ ๒ ภาณวารเหมือนกัน ในอินทริยวิงค์ไม่มีสุดตันตภาชนีย์ ก็
อินทริยวิงค์นั้น ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณเกินหนึ่งภาณวาร ปัจจยาการ-
วิงค์มีประมาณ ๖ ภาณวาร แต่ไม่มีปัญหาปุจฉกะ สติปัญฐานวิงค์มีประมาณ
เกินหนึ่งภาณวาร สัมมัปปธาน... อิทธิบาท... โภชนก... และมรรค-
วิงค์ และอย่างมีเกินหนึ่งภาณวาร ฌานวิงค์มีประมาณ ๒ ภาณวาร
อัปมัชฌญาวิงค์มีประมาณเกินหนึ่งภาณวาร ในสิกขาปทวิงค์ไม่มีบท

สุดต้นตภาชนีย แต่สิกขาบทวิภังค์นั้น ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณหนึ่ง
ภาณวาร ปฏิสัมภทวิภังค์ก็มีประมาณเกินหนึ่งภาณวาร ญาณวิภังค์จำแนก
ออก ๑๐ อย่าง แต่ญาณวิภังค์นั้น เมื่อว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณ ๓
ภาณวาร แม้ขุททกวัตถุวิภังค์ก็จำแนกไว้ ๑๐ อย่าง แต่ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำ
มีประมาณ ๓ ภาณวาร ธรรมทถวิภังค์จำแนกไว้ ๓ อย่าง ว่าด้วยทางแห่ง
ถ้อยคำมีประมาณเกิน ๒ ภาณวาร วิภังค์แม่ทั้งหมด เมื่อให้พิสดารก็ไม่มีที่สุด
ไม่มีประมาณ ปกรณ์ชื่อว่า วิภังคปกรณ์นี้ เมื่อว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณ
๓๕ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดารย่อไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณด้วยประการฉะนี้.

ชาตูกถาปกรณ์

ในลำดับต่อจากวิภังคปกรณ์นั้น ชื่อว่า ชาตูกถาปกรณ์ ทรง
จำแนก ๑๔ อย่าง คือ

๑. สงฺคโห อสงฺคโห - ธรรมสงเคราะห์ได้ ธรรม
สงคฺเคราะห์ไม่ได้
๒. สงฺคหิตฺเตน อสงฺคหิตฺ - ธรรมที่สงเคราะห์ไม่ได้ ด้วย
ธรรมที่สงเคราะห์ได้
๓. อสงฺคหิตฺเตน สงฺคหิตฺ - ธรรมที่สงเคราะห์ได้ ด้วยธรรม
ที่สงเคราะห์ไม่ได้
๔. สงฺคหิตฺเตน สงฺคหิตฺ - ธรรมที่สงเคราะห์ได้ ด้วยธรรม
ที่สงเคราะห์ได้
๕. อสงฺคหิตฺเตน อสงฺคหิตฺ - ธรรมที่สงเคราะห์ไม่ได้ ด้วย
ธรรมที่สงเคราะห์ไม่ได้

๖. สมุปโยโค วิปโยโค - ธรรมที่ประกอบกัน ธรรมที่ไม่ประกอบกัน
๗. สมပ္ยุตฺเตน วิปฺยุตฺตํ - ธรรมที่วิปฺยุตฺกันได้ ด้วยธรรมที่สัมปฺยุตฺกัน
๘. วิปฺยุตฺเตน สมပ္ยุตฺตํ - ธรรมที่สัมปฺยุตฺกันได้ ด้วยธรรมที่วิปฺยุตฺกัน
๙. สมပ္ยุตฺเตน สมပ္ยุตฺตํ - ธรรมที่สัมปฺยุตฺกันได้ด้วยธรรมที่สัมปฺยุตฺกัน
๑๐. วิปฺยุตฺเตน วิปฺยุตฺตํ - ธรรมที่วิปฺยุตฺกันได้ ด้วยธรรมที่วิปฺยุตฺกัน
๑๑. สฺงคฺหิตฺเตน สมပ္ยุตฺตํ
วิปฺยุตฺตํ - ธรรมที่สัมปฺยุตฺกันได้ ธรรมที่วิปฺยุตฺกันได้ ด้วยธรรมที่สฺงคฺเราะหฺกัน
๑๒. สมပ္ยุตฺเตน สฺงคฺหิตํ
อฺสฺงคฺหิตํ - ธรรมที่สฺงคฺเราะหฺกันได้ ธรรมที่สฺงคฺเราะหฺกันไม่ได้ ด้วยธรรมที่สัมปฺยุตฺกัน
๑๓. อฺสฺงคฺหิตฺเตน สมပ္ยุตฺตํ
วิปฺยุตฺตํ - ธรรมที่สัมปฺยุตฺกัน ธรรมที่วิปฺยุตฺกันได้ ด้วยธรรมที่สฺงคฺเราะหฺกันไม่ได้

๑๔. วิปยุตฺเตน สงฺคหิตํ

อสฺงคหิตํ

- ธรรมที่สงเคราะห์กันได้ ธรรม
ที่สงเคราะห์กันไม่ได้ ด้วยธรรม
ที่วิปยุตกัน.

ชาตูกถาปกรณํนั้น ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณเกิน ๖ ภาณวาร
แต่เมื่อให้พิสดารย่อไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

ปุคฺคลบัญญัติปกรณํ

ในลำดับต่อจากชาตูกถาปกรณํนั้น ชื่อว่า ปุคฺคลบัญญัติ ปุคฺคล
บัญญัตินั้นจำแนกไว้ ๖ อย่าง คือ

๑. ชั้นบัญญัติ
๒. อายุตบัญญัติ
๓. ชาติบัญญัติ
๔. สัจบัญญัติ
๕. อินทริยบัญญัติ
๖. ปุคฺคลบัญญัติ

ปุคฺคลบัญญัตินั้น ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำ มีเกิน ๕ ภาณวาร แต่เมื่อ
ให้พิสดารก็ย่อไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณเหมือนกัน.

กถาวัตถุปกรณํ

ในลำดับต่อจากปุคฺคลบัญญัติปกรณํ ชื่อว่า กถาวัตถุปกรณํ กถา-
วัตถุปกรณํนั้น ประมวลจำแนกไว้หนึ่งพันสูตร คือ ในสกวาหะ (ลัทธิของตน)
๕๐๐ สูตร ในปรวาหะ (ลัทธิอื่น) ๕๐๐ สูตร กถาวัตถุปกรณํนั้น ว่าโดย

ทางแห่งถ้อยคำ มีประมาณเท่าที่ฉนิกายหนึ่ง โดยนัยที่ยกขึ้นสู่สังคิติ ไม่ถือเอา
คำที่เขียนไว้ในโกฏฐาสในบัดนี้ แต่เมื่อให้พิสดารย่อไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

ยมกปกรณ์

ในลำดับต่อจากกถาวัตถุปกรณ์นั้น ชื่อว่า **ยมกปกรณ์** ทรงจำแนกไว้ ๑๐ อย่าง คือ

๑. มุลยมก
๒. ชั้นชยมก
๓. आयตนยมก
๔. ธาตุยมก
๕. สัจจยมก
๖. สังขารยมก
๗. อนุสสขยมก
๘. จิตตยมก
๙. ธรรมยมก
๑๐. อินทริยมก

ยมกปกรณ์นั้น ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำ มีประมาณ ๑๒๐ ภาณวาร
เมื่อว่าโดยพิสดาร ย่อมไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

มหาปกรณ์

ในลำดับแห่งยมกปกรณ์นั้น ชื่อว่า **มหาปกรณ์** แม้คำว่า **ปฏฐาน**
ดังนี้ ก็เป็นชื่อของมหาปกรณ์นั้นนั่นแหละ มหาปกรณ์นั้น เบื้องต้นทรง
จำแนกไว้ ๒๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งปัจจัย คือ

๑. เหตุปัจจัย (เหตุเป็นปัจจัย)
๒. อารัมมณปัจจัย (อารมณ์เป็นปัจจัย)
๓. อธิปติปัจจัย (อธิบดีเป็นปัจจัย)

๔. อนันตรปัจจัย	(อนันตรธรรมเป็นปัจจัย)
๕. สมันตรปัจจัย	(สมันตรธรรมเป็นปัจจัย)
๖. สหชาติปัจจัย	(สหชาติธรรมเป็นปัจจัย)
๗. อัญญมัญญปัจจัย	(อัญญมัญญธรรมเป็นปัจจัย)
๘. นิสสยปัจจัย	(นิสสยธรรมเป็นปัจจัย)
๙. อุปนิสสยปัจจัย	(อุปนิสสยธรรมเป็นปัจจัย)
๑๐. ปุเรชาติปัจจัย	(ปุเรชาติธรรมเป็นปัจจัย)
๑๑. ปัจฉาชาติปัจจัย	(ปัจฉาชาติธรรมเป็นปัจจัย)
๑๒. อาเสวนปัจจัย	(อาเสวนธรรมเป็นปัจจัย)
๑๓. กัมมปัจจัย	(กรรมเป็นปัจจัย)
๑๔. วิปากปัจจัย	(วิปากเป็นปัจจัย)
๑๕. อาหารปัจจัย	(อาหารเป็นปัจจัย)
๑๖. อินทริยปัจจัย	(อินทริยเป็นปัจจัย)
๑๗. ฌานปัจจัย	(ฌานเป็นปัจจัย)
๑๘. มัคคปัจจัย	(มรรคเป็นปัจจัย)
๑๙. สัมปยุตตปัจจัย	(สัมปยุตตธรรมเป็นปัจจัย)
๒๐. วิปยุตตปัจจัย	(วิปยุตตธรรมเป็นปัจจัย)
๒๑. อตฺถิปัจจัย	(อตฺถิธรรมเป็นปัจจัย)
๒๒. นตฺถิปัจจัย	(นตฺถิธรรมเป็นปัจจัย)
๒๓. วิคตปัจจัย	(วิคตธรรมเป็นปัจจัย)
๒๔. อวิคตปัจจัย	(อวิคตธรรมเป็นปัจจัย)

ก็ในฐานะนี้ ฟังประมวลมาซึ่งปฏิฐาน จริงอยู่ ดิกะ ๒๒ มีกุศลติกะ
เป็นต้น ทุกะ ๑๐๐ เหล่านี้ คือ เหตุธมฺมา น เหตุธมฺมา... ฯลฯ...
สธมฺมา อสธมฺมา ทุกะแม่อื่นอีก ชื่อว่า สุตตันตทุกะ ๔๒ คือ
วิชาภาลิน ธมฺมา อวิชาภาลิน ธมฺมา... ฯลฯ ... ขเย ฌาณ
อนุปปาเท ฌาณ.

บรรดาติกะและทุกะเหล่านั้น ธรรมนี้คือ ดิกะ ๒๒ ทุกะ ๑๐๐ ชื่อว่า
มาติกาแห่งปรภคทั้ง ๑ เป็นพุทธพจน์อันพระชินเจ้าตรัสภายิตไว้ คือเป็น
ธรรมอันพระพุทธเจ้าผู้มีพระสัพพัญญุตญาณแสดงแล้ว.

มีคำถามสอดมาว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ทุกะ ๔๒ อื่นอีกมาจากไหน?
ใครตั้งไว้? ใครเป็นผู้แสดง?

ตอบว่า มาจากพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร พระธรรมเสนาบดีนั้น
ตั้งไว้ พระธรรมเสนาบดีนั้นแสดงไว้

ก็พระเถระเมื่อตั้งธรรมเหล่านี้ หาได้ตั้งไว้โดยการยกขึ้นแสดงเอง คือ
ด้วยปริชาญาณของตนไม่ แต่พระเถระได้ประมวลเพิ่มขึ้นทีละหนึ่งด้วยทสูตร-
สูตรในสังคีติ มีเอกนิบาตเป็นต้นตั้งไว้เพื่อพระเถระผู้ชำนาญอภิธรรม ผู้ถึง
พระสูตรแล้วจะไม่ลำบาก

ก็ทุกะเหล่านั้น จำแนกให้ถึงที่สุดไว้ณเขปภคหนึ่ง ในฐานะที่เหลือ
ท่านจำแนกอภิธรรมไว้จนถึงสรณทุกะ จริงอยู่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดง
ธรรมชื่อติกปฏิฐาน เพราะอาศัยติกะ ๒๒ ในอนุโลมปฏิฐาน ทรงแสดงธรรม
ชื่อว่าทุกปฏิฐานเพราะอาศัยทุกะ ๑๐๐ ที่สำเร็จแล้ว เบื้องหน้าแต่นี้ก็คือเอา
ติกะ ๒๒ รวมทุกะ ๑๐๐ แสดงธรรมชื่อว่า ทุกติกปฏิฐาน จากนั้นก็คือเอาทุกะ
๑๐๐ รวมในติกะ ๒๒ แสดงธรรมชื่อว่า ติกทุกปฏิฐาน แต่นั้นทรงรวมติกะ

ทั้งหลายเข้าในติกะทั้งหลายนั้นแหละ แสดงธรรมชื่อว่า ติกติกปัฏฐาน และ
ทรงรวมทุกะทั้งหลายเข้าในทุกะทั้งหลายเหล่านั้นนั้นแหละ แสดงธรรมชื่อว่า
ทุกทุกปัฏฐาน (พระบาลีว่า)

ติกณฺจ ปฏฺฐานวํ ทุคฺคตมํ

ทุคฺคติกณฺเจว ติกทุคฺคณฺจ

ติกติกณฺเจว ทุคฺคทุคฺคณฺจ

ณ อณุโลมมฺหิ นยา สุกมฺภีรา.

นัยทั้ง ๖ อันสุขุมลึกซึ้งในธรรม

อนุโลม อย่างนี้ คือ

ติกปัฏฐานอันประเสริฐ ๑ ทุกปัฏฐานอันสูงสุด ๑

ทุคติกปัฏฐาน ๑ ติกทุคทุกปัฏฐาน ๑

ติกติกปัฏฐาน ๑ ทุคทุคทุกปัฏฐาน ๑.

แม้ในธรรมปัจจุบันียปัฏฐาน ก็ชื่อว่า ติกปัฏฐาน เพราะอาศัยติกะ
๒๒ ชื่อว่าทุกปัฏฐาน เพราะอาศัยทุกะ ๑๐๐ ชื่อว่าทุคติกปัฏฐาน เพราะรวม
ติกะ ๒๒ เข้าในทุกะ ๑๐๐ ชื่อว่าติกทุคทุกปัฏฐาน เพราะรวมทุกะ ๑๐๐ เข้าใน
ติกะ ๒๒ ชื่อว่าติกติกปัฏฐาน เพราะรวมติกะทั้งหลายเข้าในติกะทั้งหลาย
นั้นแหละ ชื่อว่าทุคทุคทุกปัฏฐาน เพราะรวมทุกะทั้งหลายเข้าในทุกะทั้งหลาย
ดังนี้.

แม้ในปัจจุบันียปัฏฐานก็ทรงแสดงปัฏฐานโดยนัยทั้ง ๖ เพราะเหตุนี้
พระสังคีติการกมหาเถระ จึงกล่าวไว้ว่า

นัยทั้ง ๖ อันสุขุม ลึกซึ้งในธรรม

ปัจจุบันียะ คือ

ติกปัฏฐานอันประเสริฐ ๑

ทุกทุกปีฎฐาน ๑.

ในลำดับต่อจากนั้นก็ทรงแสดงแม่ในธรรมปัจจนียานุโลมโดยนัยทั้ง ๖ เหล่านี้เหมือนกัน เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวไว้ว่า

นัยทั้ง ๖ อันสุขุม ลึกซึ่งในธรรม

ปัจจนียานุโลม คือ

ติกปีฎฐานอันประเสริฐ ๑

ฯ ล ฯ

ทุกทุกปีฎฐาน ๑.

ว่าด้วยสมันตปีฎฐาน ๒๔

ปีฎฐานที่ประชุมสมันตปีฎฐาน ๒๔ เหล่านี้ คือ ปีฎฐาน ๖ ใน
ธรรมอันโลม ปีฎฐาน ๖ ในธรรมปฏิโลม ปีฎฐาน ๖ ในธรรมอนุโลมปัจจนีย-
ปีฎฐาน ๖ ในธรรมปัจจนียานุโลม ชื่อว่า มหาปกรณ์ (ปกรณ์ใหญ่).

ว่าด้วยการเปรียบกับสาคร

บัดนี้ เพื่อการรู้แจ้งถึงความที่พระอภิธรรมนี้เป็นธรรมลึกซึ่ง พึง
ทราบสาคร (ทะเล) ๔ คือ

๑. สังสารสาคร (สาคร คือ สงสาร)

๒. ชลสาคร (สาคร คือ น้ำมหาสมุทร)

๓. นยสาคร (สาคร คือ นัย)

๔. ญาณสาคร (สาคร คือ พระญาณ)

บรรดาสาครทั้ง ๔ นั้น ชื่อว่า สังสารสาคร คือ สังสารวัฏที่ท่าน

กล่าวไว้อย่างนี้ว่า

ชนุชานลจ ปฎิปาฏิ

ชาตอายุตนาณลจ

อพุโภจุนุหํ วตุตมาณา

ตัสสาโรติ ปุจจติ

ลำดับแห่งขั้น ชาติ และอายตนะ

ซึ่งกำลังเป็นไปไม่ขาดสาย ท่านเรียกว่า

สงสาร

นี้ชื่อว่า สงสารสาคร. สงสารสาครนี้นั้น เพราะเหตุที่เงื่อนไขเบื้องต้นของความเกิดขึ้นแห่งสัตว์เหล่านี้ย่อมไม่ปรากฏ คือไม่มีกำหนดว่า สัตว์ทั้งหลายเกิดขึ้นมาแล้วในที่สุดเพียงร้อยปีเท่านั้น เพียงพันปีเท่านั้น เพียงแสนปีเท่านั้น เพียงร้อยกัปเท่านั้น เพียงพันกัปเท่านั้น เพียงแสนกัปเท่านั้น ในกาลก่อนแต่นี้ มิได้มีเลย ดังนี้ หรือว่า สัตว์ทั้งหลายเกิดขึ้นแล้วในกาลแห่งพระราชพระนามโน้น ในกาลแห่งพระพุทธเจ้าพระนามโน้น ในกาลก่อนแต่นั้นไม่มีเลย ดังนี้ แต่ว่า มิโดยนัยนี้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เงื่อนไขเบื้องต้นแห่งอวิชชาไม่ปรากฏ ในกาลก่อนแต่่อวิชชาไม่มี แต่ภายหลังจึงมี ดังนี้.* การกำหนดเงื่อนไขเบื้องต้นและที่สุดที่บุคคลรู้ไม่ได้นี้ ชื่อว่า สงสารสาคร.

มหาสมุทร พึงทราบว่ามี ชื่อ **ชลสาคร** มหาสมุทรนั้นลึก ๘๔,๐๐๐ โยชน์ ขึ้นชื่อว่า การประมาณน้ำในมหาสมุทรนั้นว่ามีเท่านี้ คือ มีน้ำร้อยอาพหะ พันอาพหะ หรือแสนอาพหะไม่ได้เลย โดยที่แท้ห้วงมหาสมุทรนั้น ย่อมปรากฏว่า ใคร ๆ พึงนับไม่ได้ พึงประมาณไม่ได้ ย่อมถึงการนับว่าเป็น ห้วงน้ำใหญ่โดยแท้ นี้ชื่อว่า **ชลสาคร**.

นัยสาคร เป็นไฉน ? นัยสาครได้แก่พระพุทธพจน์ คือ พระ-
ไตรปิฎก ปิติโสมนัสอันไม่มีที่สุด ย่อมเกิดแก่บุคคลทั้งหลายผู้ถึงพร้อมด้วย
ศรัทธา มีความเลื่อมใสมาก มีญาณอันยิ่งแก่ผู้พิจารณาตันติแม่ทั้งสอง. ตันติ
แม่ทั้งสองเป็นไฉน ? ตันติทั้งสอง คือ พระวินัยและพระอภิธรรม ปิติและ
โสมนัสอันไม่มีที่สุด ย่อมเกิดแก่ภิกษุวินัยธรทั้งหลายผู้พิจารณาตันติแห่งวินัย

* อัง ทสก. ๒๔.๖๑/๑๒๐

ว่า ชื่อว่า การบัญญัติสิกขาบทอันสมควรแก่โทษ ธรรมดาว่า สิกขาบทนี้ ย่อมมีเพราะโทษนี้ เพราะการก้าวล่วงอันนี้ ดังนี้ และเกิดแก่ผู้พิจารณา อุตริมนุสสรรมเปยยาล แก่ผู้พิจารณานิลเปยยาล ผู้พิจารณาสัตตจริตเปยยาลว่า การบัญญัติสิกขาบท ไม่ใช่วิสัยของชนเหล่าอื่น เป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น.

ปีติและโสมนัสอันไม่มีที่สุด ย่อมเกิดแก่ผู้เรียนพระอภิธรรม ผู้พิจารณาอยู่ซึ่งตันติแห่งพระอภิธรรมว่า พระศาสดาของเราทั้งหลายเมื่อทรง จำแนกแต่ความแตกต่างแห่งชั้นชั้น แม้ความแตกต่างแห่งอายตนะ แม้ความ แตกต่างแห่งธาตุ ความแตกต่างแห่งอินทรีย์ พละ โพชฌงค์ กรรม วิบาก การกำหนดรูปและอรูป ธรรมอันละเอียดสุขุม ทรงกระทำแต่ละข้อในรูปธรรม และอรูปธรรมให้เป็นส่วน ๆ แสดงไว้ เหมือนการนับดาวทั้งหลายในท้องฟ้า ฉะนั้น. ก็ในการเกิดขึ้นแห่งปีติโสมนัสนั้น พึงทราบแม้เรื่องดังต่อไปนี้.

ดังได้สดับมา พระเถระชื่อว่า มหานาตคิมิยติสสทัตตะ เมื่อไปสู่ฝั่งโน้น ด้วยคิดว่า เราจักไหว้ต้นมหาโพธิ์ จึงนั่งที่พื้นเบื้องบนเรือแลดูมหาสมุทร ที่นั่น ในครั้งนั้น ฝั่งโน้นไม่ปรากฏแก่ท่านเลย ฝั่งนี้ก็ปรากฏ เป็นเช่นกับ แผ่นเงินอันเขาแผ่ออก และเช่นกับเครื่องลาดทำด้วยดอกมะลิฉะนั้น. ท่านคิดว่า กำลังคลื่นของมหาสมุทรมีกำลังหรือหนอ หรือว่านยมุข (เนื้อความที่พระผู้มี พระภาคเจ้าทรงแนะนำไว้) ในสมันตปิฎกฐาน ๒๔ ประเภทมีกำลัง ดังนี้. ที่นั่น ปีติมีกำลังก็เกิดขึ้นแก่ท่านผู้พิจารณาธรรมอันละเอียดสุขุมว่า การกำหนด ในมหาสมุทรย่อมปรากฏ เพราะว่า มหาสมุทรนี้ เบื้องล่างกำหนดด้วยแผ่นดิน เบื้องบนกำหนดด้วยอากาศ ข้างหนึ่งกำหนดด้วยภูเขาจักรวาล ข้างหนึ่งกำหนด ด้วยฝั่ง แต่การกำหนดสมันตปิฎกฐานย่อมไม่ปรากฏ ดังนี้ ท่านข่มปีติแล้ว

เจริญวิปัสสนาตามที่นั่งอยู่ ยังกิเลสทั้งปวงให้สิ้นไปแล้ว ตั้งอยู่ในพระอรหัต
ซึ่งเป็นธรรมอันเลิศ แล้วเปล่งอุทานว่า

พระโยคีย่อมเห็นธรรมที่ลึกซึ้ง อัน

ตรัสรู้ได้แสนยาก มีเหตุเป็นแดนเกิดขึ้น

อันพระมหะสีทรงรู้อย่างโดยพระองค์เอง แสดง

ไว้โดยลำดับ โดยสิ้นเชิง ในสมันตปัสกัฐาน

นี้เท่านั้น เหมือนกับเป็นรูปร่างทีเดียว.

นี่ชื่อว่า นัยสาคร.

ญาณสาคร เป็นไฉน ?

สัพพัญญุตญาณ ชื่อว่า ญาณสาคร.

จริงอยู่ ญาณอื่นไม่อาจเพื่อจะรู้สาครนั้นว่า นี่ชื่อว่า สังสารสาคร
นี่ชื่อ ชลสาคร นี่ชื่อ นยสาคร แต่สัพพัญญุตญาณเท่านั้นอาจเพื่อรู้ได้ เพราะ
ฉะนั้น สัพพัญญุตญาณ จึงชื่อว่า ญาณสาคร.

บรรดาสาครทั้ง ๔ เหล่านั้น นยสาครประสงค์เอาในที่นี้ พระพุทธเจ้า
ทั้งหลายผู้สัพพัญญูเท่านั้น ย่อมแทงตลอดในนัยสาครนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อนี้ ประทับนั่งที่ควงไม้โพธิ์ทรงแทงตลอด
นัยสาครนี้ เมื่อทรงพิจารณาธรรมที่พระองค์แทงตลอดแล้ว ประทับนั่งโดย
บัลลังก์เดียวตลอดสัปดาห์ว่า เมื่อเราเสาะแสวงหาธรรมนี้หนอ ล่วงไปถึง ๔
อสงไขย ยิ่งด้วยแสนกัป ภายหลังเรานั้น ฌ บัลลังก์นี้ จึงยังกิเลส ๑,๕๐๐
ให้สิ้นไปแล้วแทงตลอดได้ ดังนี้ ลำดับนั้น จึงเสด็จลุกขึ้นจากบัลลังก์ ประทับ
ยืนแลดูบัลลังก์ตลอดสัปดาห์ ด้วยพระเนตรอันไม่กระพริบ ด้วยพระดำริว่า
สัพพัญญุตญาณ เราแทงตลอดแล้ว ฌ บัลลังก์นี้หนอ ดังนี้.

ลำดับนั้น เหล่าเทวดาทั้งหลาย มีความปริวิตกเกิดขึ้นว่า แม้ในวันนี้ พระสิทธิทัศนะพึงทำกิจที่ควรทำเป็นแน่ จึงยังไม่ละความอาลัยในบัลลังก์ ดังนี้ พระศาสดาทรงทราบวิตกของเทวดาทั้งหลาย เพื่อจะยังวิตกของเทวดาเหล่านั้น ให้สงบ จึงเหาะขึ้นสู่เวหาแสดงยมกปาฏิหาริย์.

จริงอยู่ ปาฏิหาริย์ที่พระองค์ทรงทำที่มหาโพธิบัลลังก์ก็ดี ทำสมาคมแห่งพระญาคีรติ ที่สมาคมปาฐิสบุตรก็ดี ทั้งหมดได้เป็นเช่นกับยมกปาฏิหาริย์ ที่ทำที่ควงไม้คันทามพฤษ์นั้นแหละ ครั้นทรงทำปาฏิหาริย์อย่างนี้แล้ว จึงเสด็จลงจากอากาศแล้วเสด็จจกรมตลอดสี่ปดาห์ ในระหว่างแห่งบัลลังก์และสถานที่อันพระองค์ประทับยืนอยู่แล้ว ก็ใน ๒๑ วันเหล่านี้ แม้วันหนึ่ง รัศมีทั้งหลายมิได้ออกจากสรีระของพระศาสดา แต่ในสี่ปดาห์ที่ ๔ ทรงประทับนั่งในเรือนแก้วในทิศพายัพ ชื่อว่า เรือนแก้ว มิใช่เรือนที่สำเร็จด้วยรัตนะ แต่บัณฑิตพึงทราบสถานที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาปกรณ์ทั้ง ๗ ว่าเป็นเรือนแก้ว.

บรรดาปกรณ์ทั้ง ๗ นั้น แม้เมื่อทรงพิจารณาธรรมสังคณี รัศมีทั้งหลายก็ไม่ชานออกไปจากพระสรีระ เมื่อพิจารณาวิภังคปกรณ์ ชาติกุลา บุคคลบัญญัติ กถาวัตถุปกรณ์ และยมกปกรณ์ รัศมีทั้งหลายก็มิได้ชานออกไปจากพระสรีระ แต่เมื่อใด ก้าวลงสู่มหาปกรณ์เริ่มพิจารณาว่า **เหตุปจฺจโย อารมฺมณปจฺจโย ฯเปฯ อวิคตปจฺจโย** ดังนี้ เมื่อนั้น สัพพัญญุตญาณ โดยความเป็นอันเดียวกัน ของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้พิจารณาสมันตปิฎฐาน ๒๔ ประการ ย่อมได้โอกาส (ช่อง) ในมหาปกรณ์นั้นแหละ เปรียบเหมือนปลาใหญ่ ชื่อว่า ติมิรปิงคละ ย่อมได้โอกาสโดยความเป็นอันเดียวกันในมหาสมุทรอันลึก ๘๔,๐๐๐ โยชน์นั้นแหละ ฉะนั้นใด พระสัพพัญญุตญาณ

ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมได้โอกาสในมหาปรกณ โดยความเป็นอันเดียวกัน
นั้นแหละ.

ว่าด้วยพระฉัพพรรณรังสี

เมื่อพระศาสดา ทรงพิจารณาธรรมอันละเอียดสุขุมตามความสบาย
ด้วยพระตัพพัญญุตญาณซึ่งมีโอกาส (ช่อง) อันได้แก่อย่างนี้ พระฉัพพรรณ-
รังสี (รัศมี ๖ ประการ) คือ นิละ (เขียวเหมือนดอกอัญชัน) ปิตะ (เหลือง
เหมือนหรวด) โลหิตะ (แดงเหมือนตะวันอ่อน) โอทาทะ (ขาวเหมือน
แผ่นเงิน) มัญเชฏฐะ (สีหงสบาท เหมือนดอกหงอนไก่) ประภัสสร (เลื่อมพราย
เหมือนแก้วผลึก) ก็ชานออกจากพระสรีระ พื้นแห่งท้องฟ้า ได้เป็นราวกะว่า
เต็มด้วยดอกอัญชันกระจายอยู่ทั่วไป เหมือนคารคาศด้วยดอกสามหาวหรือกลีบ
อุบลเขียว เหมือนข้าวตาลประดับด้วยแก้วมณีที่แกว่งไปมา และเหมือนแผ่น
วัตถุสีเขียวเข้มที่ขึงออก ด้วยสามารถแห่งรัศมีสีเขียวเหล่านี้ พระรัศมีสีเขียว
เหล่านี้ ออกไปแล้วจากพระเกศา แลพระมัสสุทั้งหลาย และจากที่สีเขียว
แห่งพระเนตรทั้งสอง.

ทศภาคทั้งหลายย่อมรุ่งโรจน์ เหมือนโสรจสรง (ชำระ) ด้วยน้ำทองคำ
เหมือนแผ่นแผ่นทองคำออกไป เหมือนย่อมด้วยจุนแห่งนกคไฟ (น่าจะเป็น
ผงขมิ้น) และเหมือนเรียงรายด้วยดอกกรรณิการ ด้วยอำนาจแห่งรัศมีสีเหลือง
เหล่านี้ รัศมีสีเหลืองเหล่านั้น ท่านออกแล้วจากพระฉวีวรรณ และจากที่
สีเหลืองแห่งพระเนตรทั้งสอง.

ทศภาคทั้งหลายรุ่งโรจน์แล้ว เหมือนย่อมด้วยจุนแห่งชาด เหมือน
รดด้วยน้ำครั้งที่สุกดีแล้ว เหมือนคลุมด้วยผ้ากำพลแดง เหมือนเรียงรายด้วย
ดอกชัยพฤกษ์ ดอกทองกวาว และดอกชบา ด้วยสามารถแห่งรัศมีสีแดง

เหล่าใด พระรัศมีสีแดงเหล่านั้น ชำนออกแล้วจากพระมังสะ พระโลหิต และที่สีแดงแห่งพระเนตรทั้งสอง.

ทิวาภาคทั้งหลายรุ่งโรจน์แล้ว เหมือนเคลื่อนกล่นด้วยฉัตราราที่เท ออกจากหม้อเงิน เหมือนแผ่นดินเงินที่เขาขึงไว้ เหมือนข้าวตอลเงินที่แก่ง ไปมา เหมือนดาบด้วยดอกกล้า ดอกโกมุท ดอกยงทราย ดอกมะลิวัลย์ ดอกมะลิซ้อนเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งรัศมีสีขาวเหล่าใด รัศมีสีขาวเหล่านั้น ชำนออกแล้วจากพระอัญีทั้งหลาย จากพระทนต์ทั้งหลาย และจากที่ สีขาวแห่งพระเนตรทั้งสอง.

ส่วนพระรัศมีสีหงสบาทและเลื่อมประกัสสร ก็ชำนออกจากส่วนแห่ง พระสรีระนั้น ๆ พระฉัพพรรณรังสีเหล่านั้นออกแล้วจับมหาปฐพีใหญ่อัน หนาที่บ ด้วยประการฉะนี้ มหาปฐพีอันหนาถึง ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ ได้เป็น เหมือนก้อนทองคำที่เขาจัดมกลินแล้ว พระรัศมีทั้งหลายเจาะทะลุแผ่นดิน ลงไปจับน้ำในภายใต้ น้ำซึ่งรองแผ่นดินหนาถึง ๔๘๐,๐๐๐ โยชน์ ได้เป็น เหมือนทองคำที่ไหลกว้างออกจากเบ้าทอง พระรัศมีเหล่านั้นเจาะน้ำลงไปจับ ลม ลมหนา ๙๖๐,๐๐๐ โยชน์ ได้เป็นเหมือนแท่งทองคำที่ยกขึ้นแล้ว พระ- รัศมีทั้งหลายเจาะลมแล้วแล่นไปสู่อชชฎากาศ (อากาศเว้งว้าง) ภายใต้.

ว่าด้วยส่วนเบื้องบน พระรัศมีทั้งหลาย แม้พุ่งขึ้นไปแล้วจับอยู่ที่จาตุ- มหาราชิกา เจาะแท่งตลอดจาศุมหาราชิกาไปจับชั้นดาวดึงส์ จากนั้นก็ไปยามา คุสิต นิมมานรดี ปรมิมิตวสวัตดี จากนั้นก็ไปพรหมโลก ๕ ชั้น จากนั้นก็ ไปเวหัพผลา จากนั้นก็ไปปัญจสุทธาวาส จับอรูบทั้ง ๔ เจาะ (แท่งตลอด) อรูบทั้ง ๔ แล้วแล่นไปสู่อชชฎากาศ (อากาศเว้งว้าง).

โดยส่วนเบื้องขวางทั้งหลาย พระรัศมีแล่นไปสู่โลกาทั้งหลายอันหาที่สุดมิได้ ในที่ทั้งหลายมีประมาณเท่านี้ ไม่มีรัศมีพระจันทร์ในพระจันทร์ ไม่มีรัศมีพระอาทิตย์ในพระอาทิตย์ ไม่มีรัศมีดวงดาวในดวงดาวทั้งหลาย ไม่มีรัศมีของเทวดาทั้งหลายในที่ทั้งปวง คือ ที่อุทยาน วิมาน ต้นกัลปพฤกษ์ทั้งหลาย ที่สระทั้งหลาย ที่อาภรณ์ทั้งหลาย ถึงหาพรหมผู้สามารถแผ่แสงสว่างไปสู่โลกธาตุตีสหัสสี และมหาสหัสสี ก็ได้เป็นเหมือนหิ่งห้อยในเวลาพระอาทิตย์ขึ้น พระจันทร์ พระอาทิตย์ ดวงดาว อุทยานวิมาน ต้นไม้ กัลปพฤกษ์ของเทพ ก็ปรากฏเพียงเป็นการกำหนดเท่านั้น.

จริงอยู่ สถานที่ที่มีประมาณเท่านี้ ได้เป็นที่ท่วมทับ (ปกคลุม) แล้วด้วยรัศมีของพระพุทธเจ้าทั้งนั้น พระฤทธิเมื่อนี้มิใช่ฤทธิเกิดจากการอธิษฐาน มิใช่ฤทธิเกิดจากภาวนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย แต่เมื่อพระโลกนารถ ทรงพิจารณาธรรมอันละเอียดสุขุม พระโลหิตก็ผ่องใส วัตถุรูปก็ผ่องใส พระฉวีวรรณก็ผ่องใส วรรณธาตุมีจิตเป็นสมภูฐาน ตั้งอยู่ไม่หวั่นไหว ในประเทศประมาณ ๘๐ ศอกโดยรอบ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาธรรม โดยลักษณะนี้ ตลอด ๗ วัน.

มีคำถามว่า ธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาตลอด ๗ คีณ ๗ วัน ได้มีประมาณเท่าไร ?

ตอบว่า หาประมาณมิได้.

นี่ชื่อว่า เทศนาด้วยพระหฤทัยก่อน ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น ใคร ๆ ก็ไม่พึงกล่าวได้ว่า ก็พระศาสดาเมื่อทรงเปล่งพระวาจาแสดงธรรมอันพระองค์คิดด้วยพระทัยตลอด ๗ วันอย่างนี้ โดยล่วงไปร้อยปีก็ดี พันปีก็ดี แสนปีก็ดี ก็ไม่สามารถเพื่อให้ถึงที่สุดได้ ดังนี้.

จริงอยู่ ในกาลอันเป็นส่วนอื่น พระตถาคตเจ้าประทับนั่งท่ามกลาง
เหล่าเทพหมื่นจักรวาลเหนือบัลลังก์มณฑลสิลาอาสน์ ณ ควงไม้ปาริชาติ ใน
สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เมื่อทรงแสดงธรรมทรงทำพระพุทธรูปมาดาให้เป็นกายสักขี
ก็ทรงย่อแล้ว ๆ ซึ่งลำดับธรรมจากระหว่างธรรมแล้วแสดงโดยส่วนแห่งร้อย
โดยส่วนแห่งพัน โดยส่วนแห่งแสน เทศนาที่พระองค์ให้เป็นไป ติดต่อกัน
สามเดือน เป็นอนันตเทศนาประมาณมิได้ ประจุคองคาในอากาศที่ไหลลงมา
อย่างรวดเร็ว และประจุสายน้ำที่ไหลออกจากหม้อน้ำที่คว่ำปาก ฉะนั้น.

จริงอยู่ แม้ในกาลเป็นที่อนุโมทนาภักตของพระพุทธรูปเจ้าทั้งหลาย ทรง
อนุโมทนาอยู่ขยายออกหน่อยหนึ่ง ก็จะได้ประมาณเท่ากับทมิฬนิกายและมัชฌิม-
นิกาย. อนึ่ง เมื่อทรงแสดงธรรมแก่บริษัทที่ประชุมกันภายหลังแห่งภักต เทศนา
ก็มีประมาณเท่านิกายใหญ่ทั้งสอง คือ สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกาย.
เพราะเหตุไร? เพราะภวังคปริวาส (การอยู่อาศัยภวังคจิต) ของพระพุทธรูปเจ้า
ทั้งหลายเร็ว ริมพระโอษฐ์เรียบสนิท พระชีวหาอ่อนคล่องพระโอษฐ์
พระสุรเสียงไพเราะ พระวาจาเปล่งได้เร็ว เพราะฉะนั้น แม้ธรรมอันพระองค์
แสดงแล้วเพียงกรูหนึ่งนั้น จึงได้มีประมาณเท่านี้ ธรรมที่พระองค์ทรงแสดง
แล้วตลอดไตรมาสจึงประมาณไม่ได้เลย.

จริงอยู่ พระอนนทเถระเป็นพหูสูต ทรงพระไตรปิฎกยืนอยู่แล้ว
โดยทำที่ยืนนั้นแหละ ย่อมเรียน ย่อมบอก ย่อมแสดงคาถา ๑๕,๐๐๐ คาถา
บทธรรม ๖๐,๐๐๐ บท เหมือนชนผู้ดึงดอกไม้ทั้งกิ่ง ธรรมมีประมาณเท่านี้
ชื่อว่าเป็นอุเทศมรรค (ทางแห่งอุเทศ) หนึ่งของพระเถระ เพราะว่า บุคคล
อื่นเมื่อให้อุเทศตามลำดับบทแก่พระเถระ ย่อมไม่อาจเพื่อจะให้ คือบอกให้
ไม่ทัน พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น พึงให้สมบุรณ์ พระสาวกผู้มีสติมากยิ่งขึ้น

มีคติมากยิ่งขึ้น มีคติมากยิ่งขึ้นนี้ แม้เรียนเทศนาที่พระศาสดาแสดงแล้วตลอด ไตรมาส โดยทำนองนี้ สิ้นพันปีก็ไม่อาจให้ถึงที่สุดได้.

ถามว่า ก็อุปาทินนกสรีระ (ร่างกายที่มีใจครอง) เนื่องด้วยกวางพิง-
การอาหาร ของพระตถาคตเจ้าผู้ทรงแสดงธรรมติดต่อกันตลอดไตรมาสเช่นนี้
เป็นไปได้ได้อย่างไร ?

ตอบว่า ด้วยการบำรุงนั้นแหละ.

จริงอยู่ กาลนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงวิเคราะห์ดีแล้ว ทรง
กำหนดดีแล้ว ทรงพิจารณาดีแล้ว เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อ
ทรงแสดงธรรม จึงทรงตรวจดูเวลาในมนุษยโลก พระองค์ทรงกำหนดเวลา
ภิกษาจารแล้ว เรมิตพุทธนิมิตแล้วอธิบายว่า การห่มจีวร การถือบาตร
การเปล่งเสียง กิริยาอาการของพุทธนิมิตนี้ จงมีอย่างนี้ จงแสดงธรรม ชื่อ
มีประมาณเท่านี้ ดังนี้ แล้วทรงถือบาตรและจีวรเสด็จไปสระอโนดาต เทวดา
ถวายไม้ชำระพระทนต์ ชื่อ นาคลดา พระองค์ทรงเคี้ยวไม้นาคลดานั้น ปฏิบัติ
สรีระในสระอโนดาตแล้วประทับยืนที่พื้นมีโนศิลา ทรงครองสบงสองชั้นที่ทรง
ข้อมดีแล้ว ทรงห่มจีวร แล้วถือบาตรศิลาที่มหाराชถวายเสด็จไปสู่อุดตกรูทวิป
ทรงนำบิณฑบาตมาจากที่นั่น ประทับนั่งที่ฝั่งสระอโนดาต ทรงเสวยแล้วเสด็จ
ไปป่าไม้จันทน์ เพื่อทรงพักผ่อนกลางวัน.

แม้พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระก็ไปในที่นั้น กระทำวัตรต่อ
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วนั่งอยู่ ณ ที่สมควรส่วนข้างหนึ่ง. ถ้าดับนั้น พระ-
ศาสดาจะทรงประทานนัยแก่พระเถระ จึงตรัสบอกว่า คุณก่อนสารีบุตร ธรรม
ที่ตถาคตแสดงแล้วมีประมาณเท่านี้. เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงประทาน
นัยอย่างนี้ การประทานนัยแก่พระอัครสาวกผู้ถึงปฏิสัมภิตาแล้ว เป็นเช่น

บุคคลผู้ยืนอยู่ที่สุดฝั่งแล้วเหยียดมือชี้ให้ดูมหาสมุทร ฉะนั้น ธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้ว ย่อมปรากฏชัดแม้แก่พระเถระโดยร้อยนัย พันนัย แสนนัย.

ถามว่า พระศาสดาทรงนั่งพักกลางวันแล้ว เสด็จไปแสดงธรรมเวลาไหน ?

ตอบว่า ธรรมดว่า เวลาสำหรับแสดงธรรมแก่ชาวเมืองสาวัตถีที่ประชุมกันแล้วมีอยู่ ก็เสด็จไปเวลานั้น.

ถามว่า ใครเล่าย่อมทราบ ใครเล่าไม่ทราบว่า พระศาสดาเสด็จไปแสดงธรรม หรือว่า เสด็จมาแสดงธรรม.

ตอบว่า เทวดาผู้มีศักดิ์ใหญ่ย่อมทราบ เทวดาผู้มีศักดิ์น้อยย่อมไม่ทราบ.

ถามว่า เพราะเหตุไร เทวดาผู้มีศักดิ์น้อยจึงไม่ทราบ.

ตอบว่า เพราะพระสัมมาสัมพุทธเจ้า หรือพุทธนิมิต ไม่มีความต่างกับสิ่งทั้งหลายมีพระรัศมีเป็นต้น ความจริง ความต่างกันของพระพุทธรูปเจ้าแม่ทั้งสองพระองค์นั้น ในพระรัศมี หรือพระสุรเสียง หรือพระดำรัสมิได้มี.

ฝ่ายพระสารีบุตรเถระก็นำธรรมที่พระศาสดาทรงแสดงแล้ว ๆ มาแสดงแก่ภิกษุ ๕๐๐ ผู้เป็นสัทธาวิหาริกของตน บัณฑิตพึงทราบบุรพโยคะ (การประกอบกรรมในกาลก่อน) ของภิกษุ ๕๐๐ เหล่านั้น ดังนี้.

บุรพโยคะของภิกษุ ๕๐๐

ได้ยินว่า ในกาลแห่งพระทศพล พระนามว่า กัสสป ภิกษุเหล่านั้น เกิดในกำเนิดค่างคาวลูกหนู ห้อยโหนอยู่ที่เงื้อมเขา เมื่อภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรม ๒ รูป สาธยายพระอภิธรรมอยู่ ก็ถือเอานิมิตในเสียง แม้ไม่รู้ว่าเป็นธรรม

ฝ่ายดำ เป็นกรรมฝ่ายขาว ทำกาลแล้วก็เกิดในเทวโลกด้วยเหตุสักว่าถือเอา
นิมิตในเสียงเท่านั้น. พวกเขาอยู่ในเทวโลกสิ้นพุทธันดรหนึ่ง ในกาลนั้น
เขามาเกิดในมนุษย์โลก เลื่อมใสในยมกปาฏิหาริย์ จึงบวชในสำนักของพระเถระ
พระเถระนำพระธรรมที่พระศาสดาทรงแสดงแล้ว ๆ มาแสดงแก่ภิกษุเหล่านั้น
การสิ้นสุดลงแห่งการแสดงพระอภิธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และการ
เรียนปกรณ์ ๙ ของภิกษุเหล่านั้นได้มีพร้อม ๆ กัน นั่นแหละ.

ทางแห่งการบอกพระอภิธรรมมีพระสารีบุตรเถระเป็นต้นเหตุ แม้วาระ
ว่าด้วยการนับจำนวนมหาปกรณ์ ก็พระเถระนั้นแหละตั้งไว้. จริงอยู่ พระเถระ
ไม่ลบล้างลำดับธรรม เพื่อถือเอา เพื่อทรงจำ เพื่อเล่าเรียน และเพื่อบอก
ได้ โดยวิธีนี้ เพราะฉะนั้น จึงจัดตั้งไว้ซึ่งวาระว่าด้วยการนับ ก็ครั้งเมื่อความ
เป็นอย่างนั้น พระเถระก็เป็นผู้ทรงพระอภิธรรมก่อนกว่ากรรมัง หามิได้
พระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นแหละเป็นผู้ทรงพระอภิธรรมก่อนกว่า เพราะว่า พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่ง ณ มหาโพธิบัลลังก์ ทรงแทงตลอดแล้วซึ่งพระอภิ-
ธรรมนั้น ก็แลครั้นเป็นพระพุทธเจ้าแล้วก็ประทับโดยบัลลังก์เดียวตลอด ๗ วัน
ทรงเปล่งอุทานว่า

ยทา หเว ปาตุภวุนติ ธมฺมา

อาตปิโน ฌายโต พุราหฺมณฺสฺส

ฯ เป ฯ สุโรว โอภาสยมนฺตฺติกฺขํ.

ในกาลใดแล ธรรมทั้งหลายย่อม

ปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียร เฝงอยู่

ในกาลนั้น ความสงสัยทั้งปวงเทียว ของ

พราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะมาทราบชัด

ซึ่งธรรมพร้อมทั้งเหตุ.

ในกาลใดแล ธรรมทั้งหลาย ย่อม
ปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียร เฟ่งอยู่
ในกาลนั้น ความสงสัยทั้งปวงเทียว ของ
พราหมณ์นั้น ย่อมสิ้นไป เพราะได้รู้แล้วซึ่ง
ความสิ้นไปแห่งปัจจัยทั้งหลาย.

ในกาลใดแล ธรรมทั้งหลาย ย่อม
ปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียร เฟ่งอยู่
ในกาลนั้น พราหมณ์นั้น ย่อมกำจัดมารและ
เสนามารได้เหมือนพระอาทิตย์ยังท้องฟ้าให้
สว่างอยู่ ฉะนั้น.

นี้ชื่อว่า ปฐมพุทธพจน์ แต่อาจารย์ผู้กล่าวบทแห่งธรรม ย่อมกล่าวว่า
ชื่อว่า ปฐมพุทธพจน์นี้ คือ

อนेกชาติสังสารं   สन्ธาวิสुत्तं   อนิพพิत्तं
ฯ เปฯ   ตณฺหानํ   ขยมชฺชกคา.

เมื่อเราแสวงหานายช่าง (คือคัณฑ์หา)
ผู้กระทำให้ซึ่งเรือน ยังไม่พบ จึงต้องท่องเที่ยว
ไปสู่ตงสารมีชาติมิใช่น้อย เพราะการเกิด
บ่อย ๆ เป็นทุกข์   ดูก่อนนายผู้กระทำให้
เรือน เราพบท่านแล้ว   ท่านจักสร้างเรือน
ไม่ได้อีก   ซึ่งโครงทั้งหมดของท่านเราหัก

เสียแล้ว เรือนยอดเราก็รื้อออกแล้ว จิตของ
เราถึงวิสังขาร (คือพระนิพพาน) ถึงความ
สิ้นไปแห่งตัณหาทั้งหลายแล้ว.

พระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงไสยาสน์ในระหว่างต้นสาละคู่ ใน
สมัยใกล้ปรินิพพานตรัสไว้ว่า หนุตทานิ ภิกฺขเว ๗ ป ๗ สมุปาเทถ
คู่ออนภิกษุทั้งหลาย เอาเถอะ ตถาคตจักเตือนเธอทั้งหลายว่า สังขารทั้งหลาย
มีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา พวกเธอทั้งหลายจงถึงพร้อมด้วยความไม่ประ-
มาทเถิด ดังนี้ ชื่อว่า ปัจฉิมพุทฺธพจน์.

พระสังฆกรรมที่ประกาศอมตะที่พระองค์ตรัสไว้ ๔๕ พรรษาในระหว่าง
พระพุทฺธพจน์ทั้งสอง เหมือนนายมาลาการร้อยพวงดอกไม้ และเหมือนช่าง
แก้วร้อยพวงแก้ว ชื่อว่า มัชฌิมพุทฺธพจน์ พระพุทฺธพจน์นั้นแม่ทั้งหมด
เมื่อประมวลเข้าด้วยกัน โดยปิฎกเป็น ๓ ปิฎก โดยนิกายเป็น ๕ นิกาย โดย
องค์มีองค์ ๘ โดยธรรมชั้นได้ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น.

อย่างไร. จริงอยู่ พระพุทฺธพจน์นี้แม่ทั้งหมด โดยปิฎกมี ๓ ประเภทเท่านั้น
คือ วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก อภิธรรมปิฎก. บรรดาปิฎกทั้ง ๓ นั้นพระพุทฺธ-
พจน์นี้คือ ปาฏิโมกข์ทั้งสอง วิภังค์ทั้งสอง ชั้นธกะ ๒๒ ปริวาร ๑๖ ชื่อว่า
วินัยปิฎก.

พระพุทฺธพจน์นี้ คือ ทีฆนิกายซึ่งรวบรวมพระสูตรไว้ ๓๔ สูตรมีพรหม
ชาลสูตรเป็นต้น มัชฌิมนิกายซึ่งรวบรวมพระสูตรไว้ ๑๕๒ สูตร มีมูลปริยาย-
สูตรเป็นต้น สังกยุตตนิคายซึ่งรวบรวมพระสูตรไว้ ๗,๗๖๒ สูตร มีโอฆตรณ-
สูตรเป็นต้น อังคุตตรนิกายซึ่งรวบรวมพระสูตรไว้ ๘,๕๕๗ สูตร มีจิตต-
ปริยายสูตรเป็นต้น ขุททกนิกายมี ๑๕ ประเภท คือ ๑. ขุททกปาฐะ

๒. ธรรมบท ๓. อุทาน ๔. อิติวุตตกะ ๕. สุตตนิบาต ๖. วิมานวัตถุ
๗. เปตวัตถุ ๘. เถรคาถา ๙. เถรีคาถา ๑๐. ชาดก ๑๑. นิทเทศ
๑๒. ปฏิสัมภिता ๑๓. อุปทาน ๑๔. พุทธวงศ์ ๑๕. จริยาปิฎก ชื่อว่า
สุตตันตปิฎก.

ปกรณ์ ๗ มีธรรมสังคณีเป็นต้น ชื่อว่า อภิธรรมปิฎก.

คำว่า วินัย มีอรรถ ๓ อย่าง

บรรดาปิฎกทั้ง ๓ นั้น พระวินัยนี้ บัณฑิตผู้รู้เนื้อความแห่งพระวินัย
กล่าวว่า วินัย เพราะมีนัยต่าง ๆ มีนัยพิเศษ และเพราะฝึกหัดกายวาจา.

จริงอยู่ ในพระวินัยปิฎกนี้ ชื่อว่า มีนัยต่าง ๆ คือ มีนัยที่แยก
ไว้โดยปาฏิโมกขบท ๕ อย่าง อาบัติ ๗ กองมีปาราชิกเป็นต้น มาติกา
และวิงค์เป็นต้น และที่ชื่อว่า มีนัยพิเศษ คือ นัยแห่งอนุบัญญัติ ซึ่งมีการ
ทำให้มั่นคง และการทำให้หย่อนเป็นประโยชน์ อนึ่ง วินัยนี้ ชื่อว่า ย่อม
ฝึกหัดกายวาจา เพราะป้องกันการประพฤติผิดทางกายและวาจา เพราะฉะนั้น
วินัยนี้ บัณฑิตจึงกล่าวว่า ชื่อว่า วินัย เพราะมีนัยต่าง ๆ เพราะมีนัยพิเศษ
เพราะฝึกหัดกายวาจา ด้วยเหตุนี้แหละ เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในอรรถ
แห่งการกล่าวถึงพระวินัยนั้น ท่านจึงประพันธ์คาถาไว้ว่า

วิริวิเสสณยตฺตา วินยฺนโต เจว กายวาจํ

วินยตฺถวิทฺฐิ อัยฺ วินโย วินโยติ อุกฺขาโต

พระวินัยนี้ บัณฑิตผู้รู้อรรถแห่งวินัย

ทั้งหลาย กล่าวว่า พระวินัย เพราะมีนัยต่าง ๆ

เพราะมีนัยพิเศษ และเพราะฝึกหัดกายวาจา

ดังนี้.

คำว่า พระสูตรมีอรรถ ๖ อย่าง

ส่วนพระสูตร บัณฑิตผู้รู้อรรถแห่งพระสูตร กล่าวว่า พระสูตร เพราะการแสดงถึงประโยชน์ เพราะเป็นคำรัสอันพระพุทธรเจ้าตรัสดีแล้ว เพราะผลัดประโยชน์ เพราะหลังประโยชน์ เพราะเป็นที่ด้านทานอย่างดี เพราะมีส่วนเปรียบด้วยเส้นด้ายบรรทัด.

จริงอยู่ พระสูตรนั้นย่อมแสดงประโยชน์ทั้งหลายอันต่างโดยประโยชน์ของตน และของผู้อื่นเป็นต้น. อนึ่ง ในพระสูตรนี้ มีอรรถที่ตรัสไว้อย่างดี เพราะตรัสคล้อยตามอรรถาธิบายของเวไนยสัตว์. ก็พระสูตรนี้ ย่อมหลังออกซึ่งประโยชน์ทั้งหลาย เหมือนข้าวกล้าผลิตผล และย่อมหลังออกซึ่งประโยชน์ทั้งหลาย เหมือนแม่โคนมหลังน้ำนมออก ชื่อว่า ด้านทาน คือ ย่อมรักษาประโยชน์ทั้งหลายเหล่านั้นอย่างดี อนึ่ง ชื่อว่า มีส่วนเปรียบด้วยเส้นด้ายบรรทัด เปรียบเหมือนเส้นด้ายบรรทัด ย่อมเป็นประมาณของช่างถากทั้งหลาย ฉันทิ พระสูตรแม้นี้ ก็เป็นประมาณของวิญญูชนทั้งหลาย ฉันทินั้นเหมือนกัน. อนึ่ง ดอกไม้ทั้งหลายที่เขาร้อยไว้ด้วยด้าย ย่อมไม่เรียรายไม่กระจัดกระจายฉันทิ เนื้อความทั้งหลายที่ทรงรวบรวมไว้ด้วยพระสูตรนี้ ก็ฉันทินั้นเหมือนกัน. ด้วยเหตุนี้ เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในอรรถแห่งการกล่าวถึงพระสูตรนั้น ท่านจึงประพันธ์คาถาไว้ว่า

อตุถานํ สุนโต สุตตโต สวนโต สุนโต

สุตตามา สุตตสภาคโต จ สุตตํ สุตตุนฺติ อุกขาตํ

พระสูตร ท่านเรียกว่า พระสูตร

เพราะแสดงอรรถ เพราะตรัสไว้ดีแล้ว

เพราะผลัดประโยชน์ เพราะหลังประโยชน์

เพราะต้านทานได้ดี และเพราะมีส่วนเปรียบ
ด้วยเส้นด้ายบรรทัด ฉะนั้น.

อภิธรรมมีอรรถ ๕ อย่าง

ส่วนพระอภิธรรม บัณฑิตกล่าวว่า พระอภิธรรม เพราะเหตุที่อยู่ใน
อภิธรรมปิฎกนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมที่มีความเจริญ ๑ ที่ควรกำหนด ๑
ที่ควรบูชา ๑ ที่กำหนดไว้ ๑ และเป็นที่ยิ่ง ๑.

จริงอยู่ อภิสัพพัตถ์ ใช้ในความหมายว่าเจริญ ควรกำหนด ควรบูชา
ที่กำหนดไว้ และที่ยิ่ง. จริงอย่างนั้น อภิสัพพัตถ์ ใช้ในคำว่าเจริญ ในประโยค
มีอาทิว่า คุณก่อนท่านผู้มีอายุ ทุกขเวทนาหนัก ย่อมเจริญ (กำเริบ) แก่กรรม
มิได้ลดลง ดังนี้. ใช้ในความหมายถึงควรกำหนด ในประโยคมีอาทิว่า ราตรี
เหล่านั้นใด ท่านกำหนดรู้แล้ว กำหนดหมายไว้แล้ว ดังนี้. ใช้ในความหมาย
ถึงควรบูชา ในประโยคมีอาทิว่า พระราชาที่พระราชาทรงบูชา เป็นจอมมนุษย์
ดังนี้. ใช้ในความหมายถึงกำหนดไว้ ในประโยคมีอาทิว่า ปฏิพัโธ วิเนตฺ
อภิมมุเม อภิวินเย แปลว่า เป็นผู้สามารถเพื่อแนะนำในธรรมที่กำหนดไว้
ในวินัยที่กำหนดไว้ ดังนี้. อธิบายว่า ในธรรมและวินัยที่เว้น จากการปะปนกัน.
ใช้ในความหมายว่ายิ่ง (อธิกะ) ในประโยคมีอาทิว่า มีวรรณะอันงามยิ่ง ดังนี้.

อนึ่ง ในพระอภิธรรมนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมทั้งหลายที่มี
ความเจริญ โดยนัยเป็นต้นว่า ภิกษุย่อมเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ มีจิต
ประกอบด้วยเมตตาแผ่ไปสู่ทิศหนึ่งอยู่ ดังนี้ก็มี ตัรฺสธรรมทั้งหลายที่ควร
กำหนด เพราะความเป็นธรรมที่ควรกำหนดด้วยอารมณ์ทั้งหลายโดยนัยเป็นต้น
ว่า เป็นรูปารมณฺ์ หรือ สัททารมณฺ์ ดังนี้ก็มี ตัรฺสธรรมทั้งหลายที่น่าบูชา

โดยนัยเป็นต้นว่า เสกขธรรม อเสกขธรรม โลกุตระธรรม ดังนี้ก็มี ท่านอธิบายว่า ธรรมที่ควรบูชา ตรีสธรรมทั้งหลายที่ทรงกำหนดไว้ เพราะเป็นธรรมที่กำหนดโดยสภาวะ โดยนัยเป็นต้นว่า ฝัศสะยอมมี เวทนายอมมี ดังนี้ก็มี และตรีสธรรมทั้งหลายอันยิ่ง โดยนัยเป็นต้นว่า มหัคคตธรรม อัปปมาณธรรม อนุตรธรรม ดังนี้ก็มี ด้วยเหตุนี้ เพื่อความฉลาดในอรรถแห่งการกล่าวถึงพระอภิธรรมนี้ ท่านจึงประพันธ์คาถาไว้ว่า

ย เอตถ วุฑฺฒิมนุโธ สลกฺขณา ปุชิตา ปริจฺฉินฺหา

วุฑฺดาธิกา จ ชมฺมา อภิสมฺโม เตน อุกฺขาโต

พระอภิธรรม บัณฑิตกล่าวว่า พระ-

อภิธรรม เพราะเหตุที่พระอภิธรรมนี้ พระ-

ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงธรรมที่เจริญ ๑ ธรรม

ที่ควรกำหนด ธรรมที่ควรบูชา ๑ ธรรม

กำหนด (แยก) ไว้ ๑ และธรรมที่ยิ่ง ๑.

ว่าด้วยความหมายที่ไม่ต่างกันของปิฎก

อนึ่ง ในปิฎกทั้ง ๓ นี้ บัณฑิตผู้รู้อรรถแห่งปิฎกศัพท์กล่าวว่า คำว่าปิฎก ที่ไม่แตกต่างกันนั้นว่า ชื่อว่า ปิฎก เพราะอรรถว่าเป็น ปริยัติ และภาษาณะ (เครื่องรองรับ) บัดนี้ ฟังประมวลปิฎกศัพท์นั้นเข้าด้วยกันแล้ว ทราบปิฎกแม่ทั้ง ๓ มีวินัยเป็นต้น.

จริงอยู่ แม้ปริยัติ ท่านก็เรียกว่า ปิฎก (ตำรา) เหมือนในประโยคมีอาทิว่า มา ปิฎกสมฺปทาเนน อย่าเชื่อโดยอ้างตำรา แม้ภาษาณะอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เรียกว่า ปิฎก เหมือนในประโยคมีอาทิว่า

อด บุรีโส อากุญเญย กุฑทาลปิฎกมาทาย ครั้งนั้น บุรุษ (ผู้ทำถนน)
ถือเอาจอบและตะกร้า (ปิฎก) มาดังนี้. เพราะฉะนั้น บัณฑิตผู้รู้อรธแห่ง
ปิฎกศัพท์จึงกล่าวว่ ชื่อว่า ปิฎก เพราะอรธว่เป็นปริยัติ และภษณะ
(เครื่องรองรับ).

บัดนี้ บัณฑิตพึงประมวลปิฎกศัพท์เข้าด้วยกัน แล้วพึงทราบปิฎก
แม่ทั้ง ๓ มีวินัยเป็นต้น คือ พึงทำสมาส (วินัยเป็นต้น) กับปิฎกศัพท์ซึ่งมี
อรธ ๒ อย่าง อย่างนี้ แล้วพึงทราบปิฎกแม่ทั้ง ๓ มีวินัยเป็นต้นเหล่านี้ว่
พระวินัยนั้นด้วย เป็นปิฎกด้วย ชื่อว่ วินัยปิฎก เพราะเป็นปริยัติ และเพราะ
เป็นภษณะ (เครื่องรองรับ) แห่งอรธนั้น ๆ พระสูตรนั้นด้วย เป็นปิฎก
ด้วย ชื่อว่ สุตตันปิฎก และพระอภิธรรมนั้นด้วย เป็นปิฎกด้วย ชื่อว่
อภิธรรมปิฎก โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้.

ว่ด้วยความหมายคำว่ปิฎกที่แตกต่างกัน

ก็ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว เพื่อความฉลาดเนื้อความต่าง ๆ ในปิฎก
แม่ทั้ง ๓ นั้นแหละอีกว่

ในปิฎกเหล่านั้น บัณฑิตพึงแสดง

ประเภทเทศนา ศาสนะ กถา สิกขา ปหานะ
และกัมภีรภาพ ตามสมควร คือว่ภิกษุยอม
บรรลูประเภทปริยัติ สมบัติ และวิบัติ อันใด
ในปิฎกใด โดยประการใด พึงอธิบาย
ประเภทปริยัติ สมบัติ และวิบัติเหล่านั้นทั้งหมด
โดยประการนั้นเถิด.

ในข้อนี้ มีคำบรรยาย และอธิบาย ดังต่อไปนี้

จริงอยู่ ปิฎกทั้ง ๓ แม้เหล่านี้ ท่านเรียกตามลำดับว่า อาณาเทศนา
โวหารเทศนา ปรมัตถเทศนา ยถาปราชศาสนะ ยถานุโลมศาสนะ
ยถาฉัมมศาสนะ สังวรราชังวรกถา ทิฏฐิวินิเวฐนกถา และนามรูป-
ปริจเฉทกถา.

ว่าโดยเทศนา

จริงอยู่ บรรดาปิฎกทั้ง ๓ นี้ พระวินัยปิฎก เรียกว่าอาณาเทศนา เพราะ
พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ควรแก่การใช้อำนาจ (อาณา) ทรงแสดงมากไปด้วยอาณา
(อำนาจ) พระสุตตันตปิฎก เรียกว่า โวหารเทศนา เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงเป็นผู้ฉลาดในโวหาร (บัญญัติศัพท์) ทรงแสดงมากไปด้วยโวหาร พระ-
อภิธรรมปิฎก เรียกว่า ปรมัตถเทศนา เพราะความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็น
ผู้ฉลาดในปรมัตถธรรม ทรงแสดงมากไปด้วยปรมัตถธรรม.

ว่าโดยศาสนะ

อนึ่ง ปิฎกที่หนึ่ง เรียกชื่อว่า ยถาปราชศาสนะ เพราะสัตว์ทั้งหลายผู้มีความ
คิดมาก พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสั่งสอนตามที่มีความคิดในพระวินัยปิฎกนี้
ปิฎกที่สอง เรียกชื่อว่า ยถานุโลมศาสนะ เพราะเหล่าสัตว์ที่มีอหยาตัย อนุสัย
จรिया และอธิมุติมิใช่น้อย พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงสั่งสอนไปตามลำดับ
ในพระสุตตันตปิฎกนี้ ปิฎกที่สาม เรียกชื่อว่า ยถาฉัมมศาสนะ เพราะสัตว์
ทั้งหลายผู้มีความสำคัญในสภาวะสักว่ากองแห่งธรรมว่า เรา ของเรา พระผู้มี
พระภาคเจ้าทรงสั่งสอน ตามควรแก่ธรรมในพระอภิธรรมปิฎกนี้.

ว่าโดยกถา

อนึ่ง ปิฎกที่หนึ่ง เรียกว่า สังขารารกถา เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส ความสังขารน้อยใหญ่ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อความประพตติผิตไว้ในพระวินัยปิฎกนี้ คำว่า สังขารสังขาร นี้ ได้แก่ สังขารน้อยและใหญ่ เหมือนกัมมากัมมะ (กรรม น้อยใหญ่) และผลาผล (ผลน้อยใหญ่). ปิฎกที่สอง เรียกว่า ทิฎฐิวินิเวฐนกถา เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงการเปลื้องทิฎฐิอันเป็นปฏิปักษ์ต่อทิฎฐิ ๖๒ ไว้ในพระสุตตันตปิฎกนี้. ปิฎกที่สาม เรียกว่า นามรูปปริจเฉทกถา เพราะ ตรัสถึงการกำหนดนามและรูปอันเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรม มีรากะเป็นต้นไว้ใน พระอภิธรรมปิฎกนี้.

ว่าโดยสิกขาเป็นต้น

อนึ่ง ในปิฎกแม่ทั้ง ๓ เหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบสิกขา ๓ ปหานะ ๓ และคัมภีรภาพ ๔ อย่าง.

จริงอย่างนั้น ว่าโดยนัยพิเศษ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอธิศีลสิกขาไว้ใน พระวินัยปิฎก ตรัสอธิจิตตสิกขาไว้ในพระสุตตันตปิฎก และตรัสอธิปัญญาสิกขา ไว้ในพระอภิธรรมปิฎก. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสปหาน (การละ) วิตีกกม- กิเลสไว้ในพระวินัยปิฎก เพราะความที่ศีลเป็นปฏิปักษ์ต่อการก้าวล่วงของกิเลส (วิตีกกมกิเลส) ตรัสการปหานปริยฎฐานกิเลสไว้ในพระสุตตันตปิฎก เพราะ ความที่สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสที่กุ่มมุ่ม (ปริยฎฐานกิเลส) ตรัสการปหาน อนุสัยกิเลสไว้ในพระอภิธรรมปิฎก เพราะความที่ปัญญาเป็นปฏิปักษ์ต่ออนุสัย- กิเลส. อีกอย่างหนึ่ง ในปิฎกที่หนึ่งตรัสการละกิเลสทั้งหลายด้วยตทังคปหาน (ละ ชั่วคราว) ในสองปิฎกนอกนี้ตรัสการละกิเลสด้วยวิกขัมภนปหานและสมุจเฉท- ปหาน อีกอย่างหนึ่ง ในปิฎกที่หนึ่งตรัสการปหานสังกิเลสคือทุจริต ในสองปิฎก

นอกนี้ ตรีศการปหานสังกิเลส คือ ตัณหาและทิฏฐิ.

ว่าโดยคัมภีรภาพ ๔ อย่าง

อนึ่ง ในปิฎกทั้ง ๓ นี้ แต่ละปิฎกพึงทราบคัมภีรภาพ (ความลึกซึ้ง) ๔ อย่าง คือ โดยธรรม โดยอรรถ โดยเทศนา และโดยปฏิเวธ.

บรรดาคัมภีรภาพเหล่านั้น พระบาลี (ตนฺติ) ชื่อว่า **ธรรม**. เนื้อความแห่งพระบาลีนั้น ชื่อว่า **อรรถ**. การแสดงบาลีตามที่กำหนดไว้อย่างดีด้วยใจนั้น ชื่อว่า **เทศนา**. การตรัสรู้ตามความเป็นจริงซึ่งธรรมและอรรถแห่งบาลีนั้น ชื่อว่า **ปฏิเวธ**. จริงอยู่ ธรรม อรรถ เทศนา และปฏิเวธ ในปิฎกทั้ง ๓ นั้น ชื่อว่า **ลึกซึ้ง** เพราะสัตว์ทั้งหลายผู้มีปัญญาน้อยหยั่งลงได้ยาก เป็นที่พึงอันบุคคลผู้มีปัญญาน้อยไม่พึงได้ เปรียบเหมือนมหาสมุทร อันสัตว์เล็กทั้งหลายมีกระต่ายเป็นต้นหยั่งให้ถึงได้โดยยาก ทั้งเป็นที่พึงก็ไม่ได้ฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบคัมภีรภาพแม้ทั้ง ๔ อย่าง ในปิฎกทั้ง ๓ นี้แต่ละปิฎก ด้วยประการฉะนี้.

อีกนัยหนึ่ง เหตุชื่อว่า **ธรรม** เหมือนที่ตรัสไว้ว่า ญาณในเหตุ ชื่อว่า ธรรมปฏิสัมภิตา. ผลของเหตุ ชื่อว่า **อรรถ** เหมือนที่ตรัสไว้ว่า ญาณในผลของเหตุ ชื่อว่า อัคคปฏิสัมภิตา. บัญญัติ ท่านหมายเอาการกล่าวธรรมสมควรแก่ธรรม ชื่อว่า **เทศนา** หรือว่าการกล่าวธรรมด้วยสามารถแห่งอนุโลม ปฏิโลม สังเขป และพิสดารเป็นต้น ชื่อว่า **เทศนา**. การตรัสรู้ ชื่อว่า **ปฏิเวธ**. ก็ปฏิเวธ นั้น เป็นทั้งโลกิยะและโลกุตระ. อธิบายว่า การหยั่งรู้ในธรรมทั้งหลายสมควรแก่อรรถ ในอรรถทั้งหลายสมควรแก่ธรรม ในบัญญัติทั้งหลายสมควรแก่คลองแห่งบัญญัติ โดยวิสัย (อารมณ์) โดยอัสัมโมหะ (ความไม่หลงลืม) หรือว่า ความที่ธรรมเหล่านั้น ๆ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในที่นั้น ๆ เป็นธรรมไม่วิปริตเป็นไปกับด้วยลักษณะ อันพึงแทงตลอดได้.

บัดนี้ บัณฑิตพึงทราบคัมภีรภาพแม้ทั้ง ๔ อย่าง ในปิฎกทั้ง ๓ เหล่านี้ และปิฎกทีเดียว เพราะในปิฎกเหล่านั้น ธรรมหรืออรรถใดๆ หรือเทศนาซึ่ง ส่องเนื้อความนั้น ๆ โดยประการที่ควรรู้เนื้อความซึ่งตรงต่อญาณของผู้ฟังโดย ประการนั้น ๆ ก็หรือว่า การแทงตลอด กล่าวคือการหยั่งลงสู่ธรรมอันไม่วิปริต ในปิฎกทั้ง ๓ เหล่านี้อันใด หรือความที่ธรรมเหล่านั้น ๆ ซึ่งมีสภาพไม่วิปริต กล่าวคือกำหนดได้อันพึงแทงตลอด ธรรมทั้งหมดนั้น คนมีปัญญาน้อยไม่ สร้างกุศลสมภารไว้หยั่งลงได้โดยยาก ทั้งจะเป็นที่ฟังก็ไม่ได้เปรียบเหมือน มหาสมุทร สัตว์เล็กมีกระด่ำเป็นต้น หยั่งให้ถึงได้ยาก ทั้งจะเป็นที่ฟังไม่ ได้ฉะนั้น.

ก็ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ ย่อมเป็นอันข้าพเจ้ากล่าวถึงเนื้อความคานา นี้ว่า

บัณฑิตพึงแสดงประเภทเทศนา

ศาสนะ กถา สิกขา ปหานะ และคัมภีรภาพ
ในปิฎกทั้ง ๓ เหล่านี้ ตามสมควร ด้วย
ประการฉะนี้.

แต่ในคานานี้ว่า

ภิกษุย่อมบรรลुประเภทปริยัติ สมบัติ
และแม้วิบัติอันใด ในปิฎกใด โดยประการ
ใด พึงเจริญเนื้อความเหล่านั้นทั้งหมด โดย
ประการนั้น ดังนี้.

บัณฑิตพึงเห็นความแตกต่างกันแห่งปริยัติ ๓ อย่างในพระไตรปิฎก
ทั้ง ๓ ดังต่อไปนี้.

ว่าด้วยปริยัติ ๓ ประเภท

จริงอยู่ ปริยัติมี ๓ ประเภท คือ

๑. อลคัททูปมปริยัติ (ปริยัติเปรียบด้วยอสรพิษร้าย)
๒. นิสสรณัตถปริยัติ (ปริยัติเพื่อประโยชน์แก่การสลัดออก)
๓. กัณฐาคาริกปริยัติ (ปริยัติเปรียบด้วยขุนคลัง).

บรรดาปริยัติเหล่านั้น ปริยัติที่ถือเอาไม่ดี คือเรียนเพื่อเหตุแห่งการโต้แย้งเป็นต้น ชื่อว่า **อลคัททูปมปริยัติ** ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาตรัสไว้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุรุษผู้มีความต้องการอสรพิษมีพิษร้าย ย่อมแสวงหาอสรพิษมีพิษร้าย เมื่อเที่ยวแสวงหาอสรพิษมีพิษร้าย เขาเห็นอสรพิษมีพิษร้ายด้วยใหญ่ ก็พึงจับอสรพิษนี้ขึ้น ที่ขนครหรือที่หาง อสรพิษนั้นพึงวางขบเอาที่มือ หรือแขน หรืออวัยวะน้อยใหญ่แห่งใดแห่งหนึ่งของบุรุษนั้น บุรุษนั้นพึงเข้าถึงความตาย หรือทุกข์ปางตาย เพราะการขบกัดนั้นเป็นเหตุ** ข้อนี้ เพราะเหตุแห่งอะไร **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะความที่อสรพิษร้ายอันบุรุษจับแล้วไม่ดี แม้ฉันใด** **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย โมฆบุรุษบางพวกในธรรมวินัยนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกันแล ย่อมเล่าเรียนธรรม คือ สุตะ ฯลฯ เวทลละ บุรุษเหล่านั้นครั้นเรียนธรรมนั้นแล้ว ย่อมไม่ใคร่ครวญเนื้อความแห่งธรรมเหล่านั้น ด้วยปัญญา เมื่อโมฆบุรุษเหล่านั้นไม่ใคร่ครวญอรรถด้วยปัญญา ธรรมเหล่านั้น ย่อมไม่ทนต่อการเพ่ง** **โมฆบุรุษเหล่านั้น มีการโต้แย้งเป็นอนิสงส์ และมีการยังตน ให้พ้นจากวาทะนั้น ๆ เป็นอนิสงส์** **ย่อมเรียนธรรม และย่อมเรียนธรรม เพื่อประโยชน์แก่ธรรมใด** **ย่อมไม่เสวยผลแห่งธรรมนั้น** **ธรรมเหล่านั้นอันโมฆบุรุษเหล่านั้นเรียนแล้วไม่ดี** **ย่อมเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความ**

ทุกข์สิ้นกาลนานข้อนั้นเพราะเหตุแห่งอะไร ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะความที่
ธรรมทั้งหลายอันโมฆบุรุษนั้นเรียนแล้วไม่ดี ดังนี้.

ส่วนปริยัติใด อันบุคคลเรียนดีแล้ว คือหวังอยู่ซึ่งความบริบูรณ์แห่ง
คุณมีศีลขันธเป็นต้นเรียนแล้ว มิใช่เรียนเพราะเหตุการโต้แย้งเป็นต้น ปริยัตินี้
ชื่อว่า **นิสสรณัตถปริยัติ** (มีความต้องการเพื่อสลัดออก)ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงหมายถึงตรัสไว้ว่า ธรรมเหล่านั้น อันกุลบุตรเหล่านั้นเรียนดีแล้ว ย่อมเป็นไป
เพื่อประโยชน์เกื้อกูล และเพื่อความสุขสิ้นกาลนาน ข้อนั้น เพราะเหตุแห่งอะไร
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะธรรมทั้งหลาย อันกุลบุตรเรียนดีแล้ว.

ส่วนพระปิณาสพผู้มีขันธอันกำหนดรู้แล้ว ละกิเลสแล้ว มีมรรคอัน
เจริญแล้ว มีธรรมไม่กำเริบอันแทงตลอดแล้ว ทำนิโรธให้แจ้งแล้ว ย่อม
เรียนปริยัติใด เพื่อรักษาประเพณี เพื่อรักษาวงศ์อย่างเดียว ปริยัตินี้ ชื่อว่า
ภคตคาริกปริยัติ (ปริยัติเปรียบด้วยขุนคลัง) ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบประเภท
แห่งปริยัติ ๓ อย่าง ในพระไตรปิฎกเหล่านั้น ดังกล่าวมาแล้ว.

ว่าด้วยสมบัติ ๓ ประเภท

อนึ่ง ภิกษุผู้ปฏิบัติดีแล้ว (**สุปฏิปันโน**) ในพระวินัยอาศัยศีลสัมปทา
ย่อมบรรลुวิชา ๓ ก็เพราะตรัสประเภทแห่งวิชา ๓ เหล่านั้นนั่นแหละไว้ใน
พระวินัยนี้. ภิกษุผู้ปฏิบัติดีแล้วในพระสูตร อาศัยสมาธิสัมปทา ย่อมบรรลु
อภิญา ๖ ก็เพราะตรัสประเภทแห่งสมาธิเหล่านั้นนั่นแหละไว้ในพระสูตรนั้น.
ภิกษุผู้ปฏิบัติดีแล้วในพระอภิธรรม อาศัยปัญญาสัมปทา ย่อมบรรลुปฏิสัมปทา ๔
ก็เพราะตรัสประเภทแห่งปฏิสัมปทาเหล่านั้นนั่นแหละไว้ในพระอภิธรรมนั้น.
ภิกษุผู้ปฏิบัติดีแล้วในพระวินัย พระสูตร พระอภิธรรมเหล่านั้น ย่อมบรรลุสมบัติ
อันต่างด้วยวิชา ๓ อภิญา ๖ และปฏิสัมปทา ๔ นี้โดยลำดับ ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยวิบัติ ๓ ประเภท

อนึ่ง ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระวินัย เป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่มีโทษใน
ผัสสะที่มีใจครองเป็นต้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงห้ามแล้ว โดยความเสมอ
ด้วยสัมผัสมีเครื่องลาดและเครื่องนุ่งห่ม มีสัมผัสเป็นสุขเป็นต้นที่ทรงอนุญาต
แล้ว เหมือนคำที่พระอริยฐานะกล่าวว่า เราขอมรู้ทั่วถึงธรรมอันพระผู้มีพระภาค-
เจ้าแสดงแล้ว โดยประการที่ธรรมทั้งหลายอันกระทำอันตรายที่พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าตรัสแล้วนี้ ไม่สามารถทำอันตรายแก่ผู้เสพออยู่ได้ ดังนี้ ต่อจากนั้น
เธอก็ถึงความเป็นผู้ทุศีล.

ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระสูตร ไม่รู้คำอธิบาย เหมือนในประโยคมีอาทิว่า
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้มีอยู่ มีปรากฏอยู่ในโลก ดังนี้
ข่อมถือเอาผิด ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาตรัสไว้ว่า บุคคลมีอัตตาอัน
ถือเอาผิด ข่อมกล่าวคู่เราด้วย ข่อมขุด (ทำลาย) ซึ่งตนด้วย และข่อมประสบ
สิ่งมิใช่บุญเป็นอันมากด้วย ดังนี้ ต่อจากนั้น เธอก็ถึงความเป็นผู้มิจฉาทิฎฐิ.

ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระอภิธรรมจะพิจารณาธรรมเกินไป ข่อมคิดแม้สิ่งที่ไม่
ไม่ควรคิด (อจินไตย) ต่อจากนั้น ก็จะถึงความฟุ้งซ่านแห่งจิต สมกับพระ
คำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อจินไตย ๔ เหล่านี้
บุคคลไม่ควรคิด ซึ่งเมื่อคิดอยู่ ก็พึงเป็นผู้มีส่วนแห่งความเป็นบ้า แห่งความ
คับแค้น^๒ ดังนี้.

ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระไตรปิฎกนี้ ข่อมถึงความวิบัติอันต่างด้วยความ
เป็นผู้ทุศีล ความเป็นมิจฉาทิฎฐิ และความฟุ้งซ่านแห่งจิตนี้ โดยลำดับ
ด้วยประการฉะนี้.

๑. วินย. ๒. ๖๖๒/๔๓๑

๒. อัง. จตุกกก. ๒๑. ๗๗/๑๐๔

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ คาถาเมื่อนี้ก็เป็นอันข้าพเจ้ากล่าวแล้วว่า

ภิกษุยอมบรรลุประเภทแห่งปริยัติ

สมบัติ และแม้วิบัติอันใด ในปิฎกใด โดย

ประการใด พึงเจริญเนื้อความเมื่อนั้น

ทั้งหมด ด้วยประการนั้น.

บัณฑิต ครั้นทราบปิฎกทั้งหลายโดยประการต่าง ๆ ด้วยอาการอย่างนี้ แล้วพึงทราบพุทธพจน์แม่ทั้งหมดที่ประมวลมาด้วยสามารถแห่งปิฎกเหล่านั้นว่า เป็นปิฎก ๓ ดังนี้.

พุทธพจน์มี ๕ นิกาย

พระพุทธพจน์ว่าโดยนิกาย มี ๕ นิกาย อย่างไร ? จริงอยู่ พระพุทธพจน์ นั้น แม้ทั้งหมดมี ๕ ประเภท คือ ทิฆมณิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย ขุททกนิกาย.

ว่าโดยทิฆมณิกาย ๓๔ สูตร

บรรดานิกายทั้ง ๕ นั้น ทิฆมณิกายเป็นไหน ? พระสูตร ๓๔ สูตร มีพรหมชาลสูตรเป็นต้น รวบรวมไว้ ๓ วรรค เรียกว่า ทิฆมณิกาย ดังคาถาที่ท่านประพันธ์ไว้ว่า

พระสูตร ๓๔ สูตรเท่านั้น มี ๓ วรรค

ท่านรวบรวมไว้สำหรับนิกายใด นิกายนั้น

ชื่อว่า ทิฆมณิกาย นับตามลำดับ เป็นนิกาย

ที่หนึ่ง.

ถามว่า เพราะเหตุไร นิกายที่หนึ่งนี้ จึงเรียกว่า ทิฆนิกาย ?

ตอบว่า เพราะเป็นที่ประชุม และเป็นที่อาศัยอยู่แห่งพระสูตรทั้งหลาย
ขนาดยาว.

จริงอยู่ ที่เป็นที่ประชุม หรือที่เป็นที่อาศัยอยู่ ก็เรียกว่า นิกาย. ก็ใน
ข้อนี้มีคำสาธก (ตัวอย่าง) ทั้งทางพระศาสนาและทางโลก ดังในประโยค
มีอาทิว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นนิกายอื่นแม้สักอย่างหนึ่งที่
วิจิตร เหมือนพวกสัตว์เดียรัจฉานนี้ คือ นิกายของสัตว์เล็ก ๆ ที่รวมกันอยู่ ๑
นิกายของสัตว์ที่อยู่ตามโคลนตม ๑. และพึงทราบเนื้อความแห่งถ้อยคำในความ
เป็นนิกายแม้แห่งนิกาย (๔ นิกาย) ที่เหลือ โดยประการที่กล่าวมาแล้ว.

ว่าโดยมัชฌิมนิกาย ๑๕๒ สูตร

มัชฌิมนิกาย เป็นไหน ? พระสูตร ๑๕๒ สูตร มีมูลปริยายสูตร
เป็นต้น ท่านรวบรวมไว้ ๑๕ พรรค เป็นพระสูตรขนาดปานกลาง ชื่อว่า
มัชฌิมนิกาย ดังคาถาที่ท่านประพันธ์ไว้ว่า

พระสูตร ๑๕๒ สูตร มีในนิกายใด

นิกายนั้น ชื่อว่า มัชฌิมนิกาย ท่านรวบรวม

ไว้ ๑๕ พรรค.

ว่าโดยสังยุตตนิกายเป็นต้น

สังยุตตนิกาย เป็นไหน ? พระสูตร ๗,๗๖๒ สูตร มีโอฆตรณสูตร
เป็นต้น ที่จัดตั้งไว้ด้วยสามารณแห่งเทวดาสังยุตเป็นต้น เรียกว่า สังยุตตนิกาย
ดังคาถาที่ท่านประพันธ์ไว้ว่า

พระสูตร ๗,๗๖๒ สูตร มีในนิกายใด

นิกายนั้น ท่านรวบรวมไว้เป็นสังยุตตนิกาย.

อังคุตตรนิกาย เป็นไฉน ? พระสูตร ๘,๕๕๗ สูตร มีจิตตปริยาทาน-
สูตรเป็นต้น ซึ่งจัดตั้งไว้ด้วยสามารถแห่งถ้อยคำเกินหนึ่งแห่ง ส่วนหนึ่ง ๆ
ขึ้นไปละข้อ ดังคาถาที่ประพันธ์ไว้ว่า

พระสูตรในอังคุตตรนิกาย จำนวน

๘,๕๕๗ สูตร มีในนิกายใด นิกายนั้น ชื่อว่า

อังคุตตรนิกาย.

ขุททกนิกาย เป็นไฉน ? คือ วินัยปิฎก อภิธรรมปิฎก และปาฐะ
๑๕ ประเภท มีธัมมบทขุททกปาฐะเป็นต้นทั้งหมด ที่แสดงไว้ก่อนแล้ว เว้น
พระพุทธรพจน์ที่เหลือคือนิกาย ๔ (มีทีมนิกายเป็นต้น) ชื่อว่าขุททกนิกาย. ดัง
คาถาที่ท่านประพันธ์ไว้ว่า

ยกเว้นนิกาย ๔ มีทีมนิกายเป็นต้น

เหล่านี้ พระพุทธรพจน์อื่นจากนั้น มีอยู่แก่

นิกายใด นิกายนั้น บัณฑิตเรียกว่า ขุททก-

นิกาย.

นิกาย ๕ อย่าง ย่อมมีด้วยสามารถแห่งนิกายอย่างนี้.

พระพุทธรพจน์มีองค์ ๕

พระพุทธรพจน์มีองค์ ๕ อย่างไร ? จริงอยู่ พระพุทธรพจน์นี้แม้ทั้งหมด
มี ๕ ประเภท คือ สุตตะ เคยยะ ไวยากรณ์ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก
อัปภูตธรรม เวทลละ.

บรรดาองค์ทั้ง ๕ นั้น อุกโตวิงค์ นิทเทส ชันชกะ ปริวาร

พระสูตรในสุตตนิบาตมีมงคลสูตร รัตนสูตร นาลกสูตร และควาฏกสูตรเป็นต้น

และพระดำรัสของพระภาคเจ้า แม้อันที่มีชื่อว่า สุตตันตะ (เหล่านี้) ฟังทราบว่าเป็นสุตตะ. พระสูตรที่มีคาถาแม่ทั้งหมด ฟังทราบว่าเป็น เคยยะ ว่าโดยพิเศษ ได้แก่ สคาถวรรคทั้งสิ้น ในสังยุตตนิกาย เป็นเคยยะ. พระอภิธรรมปิฎกแม่ทั้งหมด พระสูตรที่ไม่มีคาถา และพุทธพจน์อื่นที่ไม่ประกอบด้วยองค์ ๘ ฟังทราบว่าเป็นไวยากรณ์. ธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา และคาถาล้วน ๆ อันไม่มีชื่อว่าสูตรในสุตตนิบาต ฟังทราบว่าเป็นคาถา. พระสูตร ๘๒ สูตร อันปฏิสังยุตด้วยคาถาที่สำเร็จด้วยโสมนัสสญาณ ฟังทราบว่าเป็นอุทาน. พระสูตร ๑๑๐ สูตร ที่เป็นไปโดยนัยมีอาทิวา วุตตญเหตุ ภควตา (จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระดำรัสนี้) ฟังทราบว่าเป็นอติวุตตะกะ. ชาตก ๕๕๐ ชาตก มือปีณณกชาตกเป็นต้น ฟังทราบว่าเป็นชาตก. พระสูตรที่ปฏิสังยุตด้วยอัจฉริยอัพภูตธรรมแม่ทั้งหมดที่เป็นไปโดยนัยมีอาทิวา คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อัพภูตธรรมที่น่าอัศจรรย์ ๔ ประการ เหล่านี้ มีอยู่ในพระอานนท ฟังทราบว่าเป็นอัพภูตธรรม. พระสูตรที่มีผู้ทูลถามแล้ว ได้แล้วได้อีกซึ่งความรู้และความยินดีแม่ทั้งหมดมีจุลเวทลลสูตร มหาเวทลลสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร ลักกปัญหสูตร สังขารภาชนียสูตร และมหาปุณณมสูตรเป็นต้น ฟังทราบว่าเป็นเวทลละ. เมื่อว่าโดยองค์ พระพุทธพจน์มีองค์ ๘ ด้วยประการฉะนี้.

พระพุทธพจน์ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ

พระพุทธพจน์ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ เป็นไฉน? จริงอยู่ พระพุทธพจน์ทั้งหมดนี้แหละมี ๘๔,๐๐๐ ประเภท ด้วยสามารถแห่งพระธรรมขันธที่พระอานนทรวบรวมแสดงไว้อย่างนี้ว่า

ธรรมทั้งหลายที่ดำรงอยู่ของข้าพเจ้า

ข้าพเจ้าเรียนมาจากพระพุทธเจ้า ๘๒,๐๐๐

จากพระภิกษุ ๒,๐๐๐ รวมเป็น ๘๔,๐๐๐

พระธรรมชั้น*.

บรรดาพุทธพจน์เหล่านั้น พระสูตรมีอนุสนธิหนึ่ง เรียกว่า ธรรมชั้นหนึ่ง. พระสูตรใดมีหลายอนุสนธิ ก็นับจำนวนธรรมชั้นตามอนุสนธิในพระสูตรนั้น ในการประพันธ์เป็นคาถา การถามปัญหาเป็นธรรมชั้นหนึ่ง การวิสาขาก็เป็นธรรมชั้นหนึ่ง. ในพระอภิธรรม การจำแนกคติกะและทุกะแต่ละหมวด และการจำแนกวารจิตและอย่างก็เป็นธรรมชั้นหนึ่ง. ในพระวินัยมีวัตถุมาติกา บทภาชนีย์ อาบัติ อนาบัติ อันตราบัติ การกำหนดคติกะ ธรรมที่เป็นอเทกิจละที่เป็นสเทกิจละ ในวัตถุเป็นต้นเหล่านี้ แต่ละส่วนพึงทราบว่าเป็นธรรมแต่ละธรรมชั้น. ว่าโดยพระธรรมชั้น พึงทราบว่าเป็นพระธรรมชั้น ๘๔,๐๐๐ ธรรม ด้วยอาการอย่างนี้.

พระพุทธพจน์ในเวลาทำปฐมสังคิติ

พระพุทธพจน์แม่ทั้งหมดนั้น โดยประการตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ อันหมู่สงฆ์ผู้มีวิสาขีพระมหากัสสปะเป็นประมุข เมื่อจะสังคายนาในเวลาทำปัญจตติกสังคิติ ได้สังคายนากำหนดประเภทชัดเจนไปดังนี้ว่า นี่เป็นปฐมพุทธจันท์ นี่เป็นมัชฌิมพุทธจันท์ นี่เป็นปัจฉิมพุทธจันท์ นี่เป็นวินัยปิฎก นี่เป็นสุตตันตปิฎก นี่เป็นอภิธรรมปิฎก นี่เป็นทีฆนิกาย ฯลฯ นี่เป็นขุททกนิกาย เหล่านี้เป็นนวัคคัตถุศาสตร์ซึ่งมีสุดตะเป็นต้น เหล่านี้เป็นพระธรรมชั้น มี ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น ดังนี้. อนึ่ง พระเถระเหล่านั้นมิได้กำหนดเพียงประเภทที่กล่าวนี้เท่านั้น ยังได้กำหนดประเภทสังคหะแม่อื่น ๆ ซึ่งปรากฏอยู่

* ขุ. เถร. ๒๖.๓๕๓/๔๐๕

ในพระไตรปิฎกทั้ง ๓ มิใช่น้อย มีอาทิเช่น อุทานสังคหะ (หมวดอุทาน) วรรคสังคหะ เปยยาลสังคหะ นิปาตสังคหะ หมวดนิบาตมีเอกนิบาต ทุกนิบาต เป็นต้น สังยุตตสังคหะ และปิ่นณาสสังคหะ เป็นต้น สังคายนาแล้วอย่างนี้สิ้น ๗ เดือน.

ก็ในการอวสานแห่งการสังคายนาพระพุทธพจน์นั้น มหาปฐพีนี้ได้สิ้นสะเทือน เลื่อนลั่น หวั่นไหว มีประการมิใช่น้อยหยั่งลงไปถึงน้ำร่องแผ่นดินเป็นที่สุด เป็นคุณมีความปราโมทย์อันเกิดขึ้นพร้อมแล้วให้อยู่ซึ่งราชการว่า จงดูศาสนาของพระทศพลนี้ อันพระมหากัสสปเถระการทำให้สามารถเพื่อเป็นไปตลอดกาลประมาณ ๕,๐๐๐ ปี และได้เกิดมหัศจรรย์ทั้งหลายอเนกประการ.

ว่าโดยเฉพาะอภิธรรม

ก็ในปิฎกนี้ เมื่อพระเถระทั้งหลายสังคายนาพระพุทธพจน์แล้วอย่างนี้ พระอภิธรรมนี้ เมื่อว่าโดยปิฎก เป็นอภิธรรมปิฎก เมื่อว่าโดยนิกาย เป็นขุททกนิกาย เมื่อว่าโดยองค์ เป็นไวยากรณ์ เมื่อว่าโดยธรรมชั้น เป็นธรรมชั้น หลายพันธรรมชั้น (๒๒,๐๐๐ธรรมชั้น). บรรดาภิกษุทั้งหลายผู้ทรงพระอภิธรรมนั้น ในกาลก่อนมีภิกษุรูปหนึ่งนั่งอยู่ในที่ประชุมบริษัท เมื่อนำสูตรจากพระอภิธรรมมากล่าว ได้กล่าวธรรมกถาว่า รูปชั้น เป็นอภยากตะ ชั้น ๔ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอภยากตะก็มี आयตนะ ๑๐ เป็นอภยากตะ आयตนะ ๒ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอภยากตะก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นอภยากตะ ธาตุ ๒ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอภยากตะก็มี สมุทัย๕จะเป็นอกุศล มรรค๕จะเป็นกุศล นิโรธ๕จะเป็นอภยากตะ ทุกข๕จะเป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอภยากตะก็มี อินทริย์ ๑๐ เป็นอภยากตะ โทมนัสสินทริย์เป็นอกุศล อนัญญัตถัญญัสสามิดินทริย์เป็นกุศล อินทริย์ ๔

เป็นกุศลก็มี เป็นอัปยาคะก็มี อินทรีย์ ๖ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัปยาคะก็มี ดังนี้.

ภิกษุรูปหนึ่งซึ่งนั่งอยู่ในที่นั้น ได้ถามพระธรรมกถึกว่า คุณก่อนท่านธรรมกถึก ท่านนำสูตรมายาวเหมือนจะเอามาล้อมเขาสิเนรุ สูตรนี้มีชื่อว่าอย่างไรเล่า ?

พระธรรมกถึก : ชื่อว่า พระอภิธรรมสูตร ผู้มีอายุ.

ภิกษุนั้น : เพราะเหตุไร จึงนำพระอภิธรรมสูตรมา การนำพระสูตรอื่นที่เป็นพุทธานุภาพมา ไม่สมควรหรือ

พระธรรมกถึก : พระอภิธรรม ไครภิกษุใดเล่า ?

ภิกษุนั้น : พระอภิธรรมนี้ ไม่ใช่พุทธานุภาพ.

พระธรรมกถึก : คุณก่อนผู้มีอายุ ก็คุณเรียนพระวินัยปิฎกหรือไม่.

ภิกษุนั้น : กระผมไม่ได้เรียนขอรับ.

พระธรรมกถึก : เห็นจะเป็นเพราะคุณไม่ทรงพระวินัย เมื่อไม่รู้จึงกล่าวอย่างนี้.

ภิกษุนั้น : กระผมเรียนเพียงวินัยเท่านั้นขอรับ.

พระธรรมกถึก : แม้วินัยนั้นก็เรียนเอาไม่ดี คงจักนั่งเรียนหลับอยู่ที่ท้ายบริษัท หรือว่า เพราะพระอุปัชฌาย์ผู้ให้บุคคลเช่นท่านบรรพชา อุปสมบทเป็นคนดาวน์ได้ เพราะเหตุไร ? เพราะแม้วินัยเธอก็เรียนไม่ดี จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระดำรัสในพระวินัยนั้นว่า ภิกษุผู้ไม่ประสงค์จะติเตียนกล่าวตามเหตุว่า นิมนต์ท่านเรียนพระสูตร เรียนคาถาทิ้งหลาย หรือเรียนพระอภิธรรมไปก่อน ภายหลังจักเรียนพระวินัย * ดังนี้ก็ไม่เป็นอาบัติ ก็แม้คำว่า ภิกษุขอโอกาสถามปัญหาในพระสูตร แต่ไปถามอภิธรรมหรือวินัย ขอโอกาส

* ๑. วินย. ๒. ๖๘๘/๔๕๔

ถามปัญหาในพระอภิธรรม แต่ไปถามพระสูตรหรือวินัย ขอโอกาสถามปัญหาในพระวินัย แต่ไปถามพระสูตรหรืออภิธรรม ดังนี้ มีประมาณเท่านี้ ท่านก็ยอมไม่รู้ พระธรรมกลีคนั้น จึงเป็นอันข่มปรวาทได้ ด้วยถ้อยคำแม่ประมาณเท่านี้.

กัมหาโคสิงคสูตร เป็นสูตรสำคัญกว่าสูตรแม่นี้ เพราะเหตุที่เป็นพุทธภาษิต จริงอยู่ ในมหาโคสิงคสูตรนั้น พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อกราบทูลปัญหาที่ถามและคำวิชันากะกันและกัน เมื่อจะบอกคำวิชันาของพระมหาโมคคัลลานเถระ จึงกราบทูลว่า พระมหาโมคคัลลานเถระกล่าวว่า ท่านสารีบุตร ภิกษุสองรูปในพระธรรมวินัยนี้ กล่าวอภิธรรมถา เธอทั้งสองนั้นยอมถามปัญหากันแล้ว ยอมช่วยกันแก้ ไม่ขัดแย้งกัน และธรรมมีถาของเธอทั้งสองนั้นยอมเป็นไปได้ดี ท่านสารีบุตร ปาโคสิงคสาวันพึงงามด้วยภิกษุเห็นปานนี้แล* ดังนี้.

พระศาสดาไม่ตรัสว่า ขึ้นชื่อว่า พระผู้ทรงพระอภิธรรมเป็นผู้อยู่ภายนอกศาสนาของเรา ดังนี้ แต่ทรงยกพระศอขึ้น คุจพระสุวรรณภิงคาร (พระเต้าทอง) เมื่อจะยังเนื้อความนั้นให้สมบูรณ์ ด้วยพระโอยฐ์อันมีสิริดังพระจันทร์เพ็ญ จึงทรงเปล่งพระสุรเสียงอันก้องกังวานคุจเสียงของพระพรหมประทานสาธุการถึงพระมหาโมคคัลลานเถระว่า ดีละ ๆ สารีบุตร ดังนี้ แล้วตรัสว่า ก็โมคคัลลานะเมื่อจะพยากรณ์โดยชอบ ก็พึงพยากรณ์ตามนั้น คุก่อนสารีบุตร ด้วยว่าโมคคัลลานะเป็นธรรมกลีคนั้น ดังนี้.

ภิกษุผู้ทรงอภิธรรมชื่อว่า พระธรรมกลี

จริงอยู่ ได้ยินว่า ภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรมเท่านั้น ชื่อว่า พระธรรมกลี นอกจากนี้แม้กล่าวธรรม ก็ไม่ใช่เป็นพระธรรมกลี เพราะเหตุไร เพราะว่า

* ม.ม. ๑๒. ๓๓๔/๔๐๑

ภิกษุผู้ไม่ทรงพระอภิธรรมเหล่านั้นเมื่อกล่าวธรรม ย่อมกล่าวลำดับกรรม ลำดับวิบาก กำหนดรูปอรูปรูป ลำดับธรรมให้สับสน ส่วนภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรมย่อมไม่ให้ลำดับธรรมสับสน เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรม จะกล่าวธรรมหรือมิได้กล่าวก็ตาม แต่ในเวลาที่เขาถูกถามปัญหาแล้วก็จักกล่าวแก้ปัญหานั้นได้ พระศาสดาทรงหมายถึงคำนี้ว่า ภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรมนี้เท่านั้น ชื่อว่าเป็นพระธรรมกถึกอย่างยิ่ง ดังนี้ จึงทรงประทานสาธุการแล้ว ตรัสว่า โมคคัลลานะกล่าวดีแล้ว ดังนี้.

ผู้คัดค้านพระอภิธรรมชื่อว่า ทำลายชินจักร

บุคคลเมื่อคัดค้านพระอภิธรรม ชื่อว่า ย่อมให้การประหารในชินจักรนี้ ย่อมคัดค้านพระสัพพัญญุตญาณ ย่อมหมิ่นเวสัชชญาณของพระศาสดา ย่อมขัดแย้งบริษัทผู้ต้องการฟัง ย่อมผูกเครื่องกั้นอริยมรรค จักปรากฏในเภทกรวัตถุ ๑๘ อย่าง ใดๆอย่างหนึ่ง เป็นผู้ควรแก่อุเบนิยกรรม นิสกรรม ตัชชนิยกรรม เพราะทำกรรมนั้น จึงควรส่งเธอไปว่า เจ้าจงไป จงเป็นคนกินเดนเลี้ยงชีพเถิด ดังนี้.

พระอภิธรรมมีนิทานหรือไม่

แม้หากบุคคลพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ถ้าหากพระอภิธรรมเป็นพุทธานิเทศ ไชรี แม้นิทานของพระอภิธรรมนั้นก็ควรจัดเป็นพระอภิธรรมด้วย เหมือนนิทานที่ท่านจัดไว้หลายพันพระสูตร โดยนัยที่อาทิว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่เมืองราชคฤห์ ดังนี้. พึงคัดค้านผู้นั้นว่า นิทานของชาดก สุตตนิบาต และธรรมบทเป็นต้น เห็นปานนี้ก็ไม่มี ธรรมเหล่านี้ก็ไม่ใช่พุทธานิเทศกรรมมัง แล้วพึงบอกแม้ให้ยิ่งกว่านี้ ด้วยอาการอย่างนี้ว่า คุณก่อน

บัณฑิต ธรรมดว่า พระอภิธรรมนี้เป็นวิสัยของพระสัมพันธูปุทธเจ้าทั้งหลาย เท่านั้น ไม่ใช่วิสัยของคนเหล่าอื่น จริงอยู่ การเสด็จหยั่งลงสู่พระครรภ์ของ พระพุทธเจ้าทั้งหลายปรากฏแล้ว อภิชาคีก็ปรากฏ อภิสัมโพธิ์ก็ปรากฏ ธรรมจักกัปปวัตตนะก็ปรากฏ ยมกปาฏิหาริย์ก็ปรากฏ การเสด็จไปสู่ที่อยู่ของ เทวดาก็ปรากฏ ความแสดงธรรมในเทวโลกก็ปรากฏ การเสด็จลงจากเทวโลก ก็ปรากฏ.

ขึ้นชื่อว่า การขโมยช้างแก้ว หรือม้าแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิแล้ว เทียมยานน้อยไป นั่นไม่ใช่ฐานะ มิใช่เหตุ หรือว่า ชื่อว่า การขโมยจักรรัตนะ แล้วห้อยไว้ที่เกวียนบรรทุกฟางเอาไป ไม่ใช่ฐานะไม่ใช่เหตุที่เป็นไปได้ หรือว่า ชื่อว่าการขโมยมณีรัตนะที่สามารถส่องแสงไกลประมาณโยชน์ได้ ไว้ในกระเช้าฝ้ายแล้วใช้สอย ก็ไม่ใช่ฐานะไม่ใช่เหตุที่เป็นไปได้ เพราะ เหตุไร ? เพราะเป็นกัณเฑาะสมควรแก่พระเจ้าจักรพรรดิ ขึ้นนั้นใด เพราะ พระอภิธรรมก็ฉนั้นเหมือนกัน ไม่ใช่วิสัยของคนเหล่าอื่น เป็นวิสัยของ พระสัมพันธูปุทธเจ้าเหล่านั้น จริงอยู่ การเสด็จหยั่งลงสู่พระครรภ์ ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายปรากฏแล้ว ฯลฯ การเสด็จลงจากเทวโลกก็ปรากฏ คู่ก่อนบัณฑิต ขึ้นชื่อว่ากิจด้วยนิทานของพระอภิธรรมนจึงมิได้มีด้วยประการ ฉะนี้ เมื่อกล่าวอย่างนี้แล้ว ปรวาทก็ไม่อาจเพื่อจะยกอุทาหรณ์อันประกอบ ด้วยสหธรรมมาได้ตอบได้.

ว่าด้วยพระอภิธรรมมีนิทาน

ส่วนพระติสสคฤตเถระผู้อยู่ในมณฑลารามได้นำปเทศวิหารสูตรนี้มา กล่าวว่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เรานั้นตรัสรู้

ครั้งแรก อยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่อันใด เราก็อยู่ด้วยปเทสะ คือส่วนแห่งธรรมอันนั้น ดังนี้ เพื่อแสดงว่าพระอภิธรรมนี้ มีมหาโพธิเป็นนิทาน ดังนี้.

จริงอยู่ ชื่อว่า ปเทสะ (ในปเทสสูตร) มี ๑๐ อย่าง คือ ชั้นรูปเทสะ อายตนะปเทสะ ชาติปเทสะ สัจจบเทสะ อินทรีย์ปเทสะ ปัจจายการปเทสะ สติปัญญาปเทสะ ฌานปเทสะ นามปเทสะ ธรรมปเทสะ บรรดาปเทสะ ๑๐ เหล่านี้ ฟังทราบดังต่อไปนี้.

พระศาสดาทรงแทงตลอดเบญจขันธ์โดยสิ้นเชิง (นิปปเทสะ) ณ กวางไม้มหาโพธิ์ แล้วทรงประทับอยู่ด้วยเวทนาขันธ์นั้นแหละตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดอายตนะ ๑๒ ชาติ ๑๘ โดยสิ้นเชิง แล้วประทับอยู่ด้วยอำนาจเวทนาในธัมมายตนะ และด้วยอำนาจเวทนาในธัมมชาตุนั้นแหละตลอดไตรมาสนี้ นี้ ทรงแทงตลอดสัจจะ ๔ โดยสิ้นเชิง แล้วประทับอยู่ด้วยอำนาจเวทนาในทุกขสัจจะนั้นแหละตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดอินทรีย์ ๒๒ โดยสิ้นเชิง แล้วประทับอยู่ด้วยอำนาจแห่งอินทรีย์ในหมวด ๕ แห่งเวทนาตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดการหมุนเวียนแห่งปัจจายการ ๑๒ บท โดยสิ้นเชิงแล้วประทับอยู่ด้วยเวทนาอันมีผัสสะเป็นปัจจัยตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดสติปัญญา ๔ โดยสิ้นเชิงแล้วประทับอยู่ด้วยสามารถแห่งเวทนาสติปัญญาตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดฌาน ๔ ด้วยสามารถแห่งเวทนาในองค์ฌานนั้นแหละตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดนามโดยสิ้นเชิงแล้วประทับอยู่ด้วยสามารถแห่งเวทนาในนามนั้นนั้นแหละตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดธรรมทั้งหลายโดยสิ้นเชิงแล้วประทับอยู่ด้วยสามารถแห่งเวทนาตักขณนั้นแหละตลอดธรรมทั้งหลายโดยพระเถระกล่าวนิทานแห่งพระอภิธรรม ด้วยสามารถแห่งปเทสวิหารสูตรไว้ อย่างนี้.

ฝ่ายพระสุธรรมเทวเถระผู้อยู่ในคามวาสี เมื่อจะเปลี่ยนแปลงธรรมที่ ภายใต้โลหปราสาท กล่าวไว้ว่า ปรวาทินุคคลนี้ เป็นเหมือนประคองแขนทั้งสองคร่ำครวญอยู่ในป่า และสร้างคติที่ไม่มีพยาน จึงไม่ทราบแม้พระอภิธรรมว่ามีนิทาน แล้วกล่าวอย่างนี้อีกว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่ บันฑุกัมพลศิลาอาสน์ ณ ควงไม้ปาริชาติ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอภิธรรมกถาแก่เทวดาชั้นดาวดึงส์ว่า กุสลา ฌมฺมา อกุสลา ฌมฺมา อพฺยากตา ฌมฺมา เป็นต้น. ส่วนในพระสูตรอื่น ๆ ก็มี นิทานอย่างเดียวกันนั้นแหละ.

พระอภิธรรมมีนิทาน ๒ อย่าง

ในพระอภิธรรมมีนิทาน ๒ อย่าง คือ อธิคมนิทาน และเทศนา- นิทาน. บรรดานิทานทั้ง ๒ นั้น อธิคมนิทาน ฟังทราบตั้งแต่พระทศพล พระนามว่า ทีปังกร จนถึงมหาโพธิบัลลังก์ เทศนานิทาน ฟังทราบจนถึง การประกาศพระธรรมจักร. เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในนิทานของพระอภิธรรม อันสมบูรณ์ด้วยนิทานทั้ง ๒ อย่างนี้บัณฑิตพึงทราบการตั้งปัญหาดังต่อไปนี้ก่อน.

ถามว่า พระอภิธรรมนี้ ให้เจริญมาด้วยอะไร ? ให้จงงามไว้ใน ที่ไหน ? บรรลุแล้วในที่ไหน ? บรรลุแล้วในกาลไร ? ใครบรรลุ ? วิจัย แล้วในที่ไหน ? วิจัยแล้วในกาลไร ? ใครวิจัยแล้ว ? แสดงในที่ไหน ? แสดงแล้วเพื่อประโยชน์แก่ใคร ? แสดงแล้วเพื่ออะไร ? พวกใครรับไว้ ? พวกไหนกำลังศึกษา ? พวกไหนศึกษาแล้ว ? พวกไหนยอมทรงจำไว้ ? เป็นคำของใคร ? ใครนำมา ดังนี้.

ในปัญหานี้ มีวิสัยนาดังนี้.

คำถามว่า พระอภิธรรมนี้ ให้เจริญมาด้วยอะไร มีคำตอบว่า ให้เจริญมาด้วยศรัทธามุ่งไปสู่ปัญญาเครื่องตรัสรู้. คำถามที่ว่า ให้งอกงามไว้ในที่ไหน ? มีคำตอบว่า ให้งอกงามในชาติก ๕๕๐. คำถามที่ว่า บรรลุแล้วในที่ไหน ? มีคำตอบว่า ที่ควงไม้โพธิ์. คำถามที่ว่า บรรลุในกาลไร มีคำตอบว่า ในวันเพ็ญเดือนหก. คำถามว่า ใครบรรลุ มีคำตอบว่า พระสัมพันธัญญพุทธเจ้า. คำถามว่า วิจัยที่ไหน ตอบว่า ที่ควงไม้โพธิ์. คำถามว่า วิจัยแล้วในกาลไร ตอบว่า ในเวลาตลอด ๗ วัน ณ เรือนแก้ว. คำถามว่า ใครวิจัย ตอบว่า พระสัมพันธัญญพุทธเจ้า. คำถามว่า แสดงที่ไหน ตอบว่า ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์. คำถามว่า แสดงแล้วเพื่อประโยชน์แก่ใคร ตอบว่า แก่เทวดาทิ้งหลาย. คำถามว่า แสดงแล้วเพื่ออะไร ตอบว่า เพื่อออกไปจากโอฆะ ๔. คำถามว่า ใครรับไว้ ตอบว่า พวกเทพ. คำถามว่า ใครกำลังศึกษา ตอบว่า พระเสขะ และกัลยาณบุรุษ. คำถามว่า ใครศึกษาแล้ว ตอบว่า พระอรหันต์จีณาสพ. คำถามว่า ใครทรงไว้ ตอบว่า เป็นไปแก่ชนเหล่าใด ชนเหล่านั้นย่อมทรงจำไว้. คำถามว่า เป็นถ้อยคำของใคร ตอบว่า เป็นพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า. คำถามว่า ใครเป็นผู้นำมา ตอบว่า อันอาจารย์ นำสืบต่อกันมา.

จริงอยู่ พระอภิธรรมนี้ อันพระเถระทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ พระสารีบุตรเถระ พระภัททชิ พระโสภิต พระปิยชาติ พระปิยปาละ พระปิยทัสสี พระโกสิยบุตร พระสิคคะ พระสันเทหะ พระโมคคัลลบุตร พระติสสทัตตะ พระธัมมิยะ พระทาสกะ พระโสนกะ พระเรวตะเป็นผู้นำมาจนถึงกาลแห่งตติยสังคีติ ต่อจากนั้น ศิษยานุศิษย์ของพระเถระเหล่านั้นนั้นแหละ

นำมาแล้วโดยสืบต่อกันมาตามอาจารย์ ในชมพูทวีปอย่างนี้ด้วยอาการอย่างนี้
ก่อน.

ส่วนพระอภิธรรมที่พระมหานาคเหล่านั้นนำมาสู่เกาะนี้ ตามที่พระ-
โหราจารย์ประพันธ์เป็นคาถาไว้ว่า

ในกาลนั้น พระเถระผู้ประเสริฐ มี

ปัญญาเหล่านี้ คือ พระมหินทเถระ ๑

พระอิฎฐิยเถระ ๑ พระอุตติยเถระ ๑ พระ

สัมพลเถระ ๑ พระเถระผู้เป็นบัณฑิต ชื่อว่า

ภัททะ ๑ มาในเกาะสิงหลนี้ จากชมพูทวีป.

ต่อจากนั้น พระอภิธรรมนั้น อันอาจารย์อื่น ๆ กล่าวคือศิษยานุศิษย์
ของพระเถระเหล่านั้นนั้นแหละนำมาจนถึงกาลปัจจุบันนี้ ก็กล่าวถึงอริคมนิทาน
อันใดนั้น จำเดิมแต่พระทศพลพระนามว่า ทีปังกร จนถึงมหาโพธิบัลลังก์
และกล่าวถึงเทศนานิทานจนถึงทรงประกาศพระธรรมจักร ของพระอภิธรรม
นั้นอันพระมหานาคทั้งหลายนำมาแล้วอย่างนี้ และเพื่อความแจ่มแจ้งแห่ง
อริคมนิทานนั้น พึงทราบอนุப்புพิกถา ดังต่อไปนี้.

อริคมนิทาน

ว่าด้วยเรื่องสุเมธดาบส

ได้ยินว่า ในที่สุดแห่งลือสงไขยยิ่งด้วยแสนก็พลอยไปแต่ภัทธกัณฑ์นี้ มีพระนคร ชื่อว่า อมรวดี พราหมณ์ ชื่อว่า สุเมธะ เป็นผู้เกิดดีแล้วทั้งสองฝ่าย คือเป็นผู้ถือกำเนิดบริสุทธิ์ดีแล้วจากมารดาและบิดา เป็นผู้อันใคร ๆ ไม่ดูหมิ่น ไม่รังเกียจ ด้วยการกล่าวถึงชาติตระกูล จนถึง ๗ ชั่วตระกูล เป็นผู้มีรูปร่าง น่าดู นำมาซึ่งความเลื่อมใส ประกอบด้วยวรรณะและทรวดทรงงดงาม อาศัย อยู่ในพระนครอมรวดีนั้น. พราหมณ์สุเมธะนั้นมิได้ทำการงานอื่น นอกจาก เรียนศิลปะของพราหมณ์เท่านั้น. ในเวลาที่เขายังเป็นเด็กนั้นแหละ. มารดา บิดาได้ทำกาละเสียแล้ว. ครั้งนั้น อำมาตย์ชื่อว่า ราสีวัตตะกะ ได้นำบัญชีทรัพย์สิน มาเปิดห้องอันเต็มไปด้วยทองคำ เงิน แก้ว มณี และแก้วมุกดาเป็นต้น แล้ว บอกทรัพย์จนถึงชั่ว ๗ ตระกูลว่า คุณก่อนกุมาร ทรัพย์เป็นของมีอยู่แห่ง มารดาของท่านมีประมาณเท่านี้ ทรัพย์อันเป็นของมีอยู่แห่งบิดา ปู่ ย่า ของ ท่านมีประมาณเท่านี้ เป็นต้นแล้วกล่าวว่า ท่านจงใช้สอยทรัพย์นั้น ดังนี้.

สุเมธบัณฑิต คิดว่า ปิยชนทั้งหลายของเรามีบิดาและปู่เป็นต้น รวบรวมทรัพย์นี้ไว้แล้วพากันไปปรโลก มิได้ถือเอาแม้กหาปณะหนึ่งไป ส่วน เราจะทำเหตุที่ให้ถือเอาไปได้จึงจะสมควร ดังนี้ จึงกราบทูลแต่พระราช าแล้วให้ตีกลองประกาศในพระนคร ให้ท่านแก่มหาชนแล้ว บวชเป็นดาบส. บัณฑิตพึงกล่าวถว้ว่าด้วยสุเมธดาบสไว้ที่นี้.

จริงอยู่ เรื่องสุเมธดาบสนี้ ท่านกล่าวไว้ในพุทธวงศ์ (ที่ปึงกรกถา ที่หนึ่ง) ว่า

ในสื่อสงขยยังด้วยแสนกัปี มีพระ-
นกร ชื่อว่าอมรวดี เป็นนครนำชม นำรื่นรมย์
ประกอบด้วยขำน้ำสมบูรณั ไม่ว่างเว้นจาก
เสียง ๑๐ ประการ คือ เสียงขำง เสียงมำ
เสียงกลอง เสียงสังข์ เสียงรถ เสียงพิณ
เสียงตะโพน เสียงกังสตาล เสียงบัณเฑาะว์
เสียงเรียกมาบริโศคขำน้ำว่า พวกท่าน
จงกิน จงดื่มเถิด เมื่อนัันถึงพร้อมด้วยคุณ
ลักษณะทั้งปวง เข้าถึงความใคร่ พอใจ
ทุกอย่าง สมบูรณัด้วยรัตนะ ๗ ประการ
ขวักไขว้ไปด้วยชนต่าง ๆ เป็นเมืองที่สำเร็จ
แล้วดั่งเทพนครเป็นที่อยู่ของผู้มีบุญทั้งหลาย
เราเป็นพราหมณั นามว่า สุเมธ ในนคร
อมรวดี สังสมทรัพย์ไว้หลายโกฏิ มีสมบัติ
มากมาย เป็นผู้คองแก่เรียน เป็นผู้ทรงมนต์
เป็นผู้ลัังฝัังแห่งไตรเพท เป็นผู้สำเร็จวิชา
ทายลักษณะ และคัมภีร์อิติหาสนสมบูรณั
ในครั้งนั้น เรานัั่งอยู่ในที่ลับได้คิดอย่างนี้ว่า
ขึ้นชื่อว่าเกิดในภพใหม่เป็นทุกขั
การแตกทำลายของร่างกายก็เป็นทุกขั การ
ตายด้วยความหลงก็เป็นทุกขั การถูกรว
ย่ำยีก็เป็นทุกขั.

ก็ในกาลนั้น เรามีความเกิดเป็น

ธรรมดา มีความชราเป็นธรรมดา มีความ
เจ็บไข้เป็นธรรมดา จักแสวงหาพระนิพพาน
อันไม่แก่ไม่ตาย อันเป็นแดนเกษม ไฉนหนอ
เราพึงเป็นผู้ไม่มีความอาลัยในชีวิต ไม่ต้อง
การ พึงละกายเปื่อยเน่านี้ อันเต็มไปด้วย
ซากศพต่างๆ ไป ทางนั้นอันใครๆ ไม่พึง
อาจดำเนินไปได้เพราะไม่มีเหตุหรือ ทางนั้น
เพื่อความหลุดพ้นจากภพ.

เมื่อมีความเจริญ ความเสื่อมก็จำ
ต้องปรารธนา เปรียบเหมือนเมื่อมีความ
ทุกข์ แม้ชื่อว่าความสุขก็ย่อมมี ฉะนั้น.

เมื่อไฟ ๓ กองมีอยู่ นิพพาน (ความ
ดับไฟ) ก็จำต้องปรารธนา เปรียบเหมือน
เมื่อมีความร้อน ชื่อว่าความเย็นก็ย่อมมี
ฉะนั้น.

ความเกิดมีอยู่ ก็จำต้องปรารธนา
ความไม่เกิด เปรียบเหมือนเมื่อมีความชั่ว
แม้ความดีก็ย่อมมี ฉะนั้น.

เมื่อสระน้ำอมฤตอันเป็นสถานที่
ชำระกิเลสมีอยู่ แต่บุคคลนั้นไม่แสวงหา

สระนั้น นั้นมิใช่เป็นความผิดของสระอมฤต
นั้น เปรียบเหมือนบุรุษตกหลุมคูต เห็นสระ
มีน้ำเต็มแล้วไม่ไปหาสระ จะไปโทษสระ
นั้นไม่ได้ ฉะนั้น.

บุคคลผู้ถูกกิเลสคลุมมุ่มแล้ว เมื่อ
หนทางอันปลอดภัยมีอยู่ แต่ไม่แสวงหา
ทางนั้น นั้นมิใช่ความผิดของทางนั้น
เปรียบเหมือนบุรุษถูกขี้ศึกล้อมไว้ เมื่อทาง
สำหรับจะหนีไปมีอยู่ แต่ไม่หนีไปจะโทษ
ทางนั้นไม่ได้ ฉะนั้น.

บุคคลมีทุกข์ ถูกพยาธิคือกิเลส
เบียดเบียนรอบด้าน ไม่แสวงหาอาจารย์
นั้นมิใช่ความผิดของอาจารย์ เปรียบเหมือน
บุรุษผู้ป่วยไข้ เมื่อหมอมีอยู่ แต่ไม่ให้รักษา
เยียวยา จะโทษหมอนั้นไม่ได้ ฉะนั้น.

เราพึงเป็นผู้ไม่อาลัย ไม่ต้องการ
พึงละทิ้งกายอันเปื่อยเน่า อันสะสมซึ่งซาก-
ศพต่าง ๆ นี้ไปเถิด เปรียบเหมือนบุรุษแก่
ห่อซากศพผูกไว้ที่คออันน่ารังเกียจไป ก็
จะพึงมีความสุข มีเสรี มีอำนาจ ตามลำพัง
ตนเอง ฉะนั้น.

เราจักทั้งกายนี้ อันเต็มด้วยซากศพ
ต่าง ๆ ไป ดูคล้ายอุจจาระไว้ในส้วม เปรียบ
เหมือนบุรุษและสตรีถ่ายมูลตรูถไว้ในที่ถ่าย
แล้วไป ไม่อาลัย ไม่ต้องการ ฉะนั้น.

เราจักละกายนี้ซึ่งมี ๕ ช่อง มีปฏิภูม
ไหลออกเป็นนิตยไป ดูเจ้าของเรือทิ้งเรือ
เก่าคร่ำคร่า เปรียบเหมือนเจ้าของเรือทิ้งเรือ
ที่ทรุดโทรม หักพัง ที่รั่วไป ไม่อาลัย ไม่
ต้องการ ฉะนั้น.

เราจักละกายนี้ อันเป็นดังมหาโจร
ไป เพราะกลัวแต่การทำลายตระกูล เปรียบ
เหมือนบุรุษเดินมากับพวกโจรแล้วทิ้งพวก
โจรไป เพราะเห็นภัยคือการทำลายสิ่งของ
ฉะนั้นเกิด.

ครั้งเราคิดอย่างนี้แล้ว จึงให้ทรัพย์
หลายร้อยโกฏิแก่ชนทั้งหลาย ทั้งที่มีที่พึง
และไม่มีที่พึงแล้วเข้าไปสู่หิมวันต์ ในที่ไม่
ไกลหิมวันต์มีภูเขา ชื่อว่า ชารมิกบรรพต
เราสร้างอาศรมไว้ดีแล้ว บรรณศาลาก็มุงบัง
ไว้ดีแล้ว เราสร้างที่จงกรมปราศจากโทษ
๕ ประการ ประกอบด้วยคุณ ๘ ประการ
อันเป็นที่นำมาซึ่งกำลังแห่งอภิญญา เราละ

ผ้าสาฎกอันประกอบด้วยโทษ ๑๒ ประการ
ในที่นั่งนุ่ง ห่ม ผ้าคากรองอันประกอบด้วย
คุณ ๑๒ ประการ เราละบรรณศาลาอัน
เคลื่อนกล่นด้วยโทษ ๘ ประการ เข้าอาศัย
โคนไม้อันประกอบด้วยคุณ ๑๐ ประการ
เราละข้าวเปลือกที่เขาหว่านปลูกไว้ ถือเอา
ผลไม้ที่หล่นตามแต่จะได้ ซึ่งประกอบด้วย
คุณเป็นอเนกประการ เราได้ตั้งความเพียร
ในการนั่ง การยืน และการจงกรมภายใน
สัปดาห์ ก็บรรลุถึงกำลังแห่งการอภิญญา ดังนี้.

บรรดาคาถาเหล่านั้น พระบาลีว่า อสุตโม สุกโต มยุหิ ปณฺณศาลา
สุมาปีตา (แปลว่า เราสร้างอาศรมไว้ดีแล้ว บรรณศาลาเราก็มุ่งบังไว้ดีแล้ว) นี้
ความว่า สุขเมธบัณฑิตผู้ออกไป ด้วยคิดว่า เราจักบวช ดังนี้ ท่านกล่าวไว้
เหมือนอาศรม บรรณศาลา และที่จงกรมนั้น ท่านสร้างด้วยมือของตนเอง.
แต่ในพระบาลีนั้น พึงทราบเนื้อความดังนี้ว่า

ก็พระมหาสัตว์หยั่งลงสู่หิมวันต์แล้ว คิดว่า วันนี้เราจักเข้าไปสู่บรรพต
ชื่อว่า ธรรมิก ดังนี้. ท้าวสักกะผู้เป็นจอมแห่งเทวดาทรงทอดพระเนตรเห็น
สุขเมธบัณฑิตผู้ออกไปด้วยคิดว่า เราจักบวช ดังนี้ จึงตรัสเรียกวิสสุกรรมเทพบุตร
มาตรัสสั่งว่า สุขเมธบัณฑิตนี้ออกไปแล้วด้วยคิดว่า เราจักบวช ดังนี้ คุณก่อนพ่อ
พ่อจงไปสร้างที่สำหรับอยู่แก่พระมหาสัตว์เถิด วิสสุกรรมเทพบุตรนั้น รับคำ
ของท้าวเธอแล้วก็ไปนิรมิตอาศรมบทอันนารัณรมย์ บรรณศาลาอันค้อมครอง
ดีแล้ว และที่จงกรมอันเป็นที่พอใจ.

ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงหมายเอาอาศรมบทนั้นอันสำเร็จด้วย
บุญญาภาวของตน ในกาลนั้น จึงตรัสว่า

ดูก่อนสารีบุตร อาศรมเราสร้างไว้

ดีแล้ว บรรณศาลาเราก็สร้างไว้ดีแล้ว ไกล

ธรรมิกบรรพตนั้น เราสร้างที่จงกรมซึ่งเว้น

จากโทย ๑๕ อย่าง ไว้ที่อาศรมบทนั้น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **สุกโต มยห์** แปลว่า เราสร้างไว้ดีแล้ว.
คำว่า **ปณฺณศาลา สุมาปิตา** ความว่า แม้ศาลาที่มุงด้วยใบไม้ก็ได้ชื่อว่า
เป็นศาลาอันเราสร้างดีแล้ว

ว่าด้วยที่จงกรมมีโทย ๕ อย่าง

คำว่า **ปณฺจโทยวิหฺขจิตฺติ** (เว้นจากโทย ๕ อย่าง) ความว่า ขึ้น
ชื่อว่า โทยแห่งที่จงกรมเหล่านั้นมี ๕ อย่าง คือ

๑. เป็นที่แข็งและขรุขระ (ถทุชฺชวิสมตา)
๒. มีต้นไม้ภายใน (อนฺุโตรุกุชฺชตา)
๓. เป็นที่ปกปิดด้วยชฎ (คหฺนจฺจนฺนตา)
๔. ที่แคบเกินไป (อติสมฺพาชนตา)
๕. ที่กว้างเกินไป (อติสาลตา).

จริงอยู่ ที่จงกรมที่มีภูมิภาคแข็งขรุขระ เท้าทั้งสองของผู้จงกรมย่อม
เจ็บ เท้าย่อมบวม จิตย่อมไม่ได้เอกัคคตา กรรมฐานย่อมวิบัติ. แต่ในพื้นที่
อ่อนสม่ำเสมอ โยคิอาศัยที่อาศัยอยู่อันผาสุกแล้ว ก็ทำกรรมฐานให้สมบูรณ์
ได้ เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบที่จงกรม เพราะเป็นภูมิภาคแข็งและขรุขระ
ว่าเป็นโทยที่หนึ่ง. เมื่อต้นไม้มีอยู่ภายในที่จงกรม หรือมีอยู่ในท่ามกลาง หรือ

ในที่สุดแห่งที่จงกรม ผู้จงกรมอาศัยความประมาทแล้ว ย่อมกระทบกับหน้าผาก หรือศีรษะ เพราะฉะนั้น ความที่ที่จงกรมมีต้นไม้ภายใน พึงทราบว่าเป็นโทษที่สอง. เมื่อจงกรมในที่จงกรมอันรกด้วยวัชฐามีหญ้าและเครือไม้เถาเป็นต้น ย่อมเหยียบสัตว์มีงูเป็นต้น ในเวลามืดให้ตาย หรือถูกสัตว์มีงูเป็นต้นขบกัดเอา เพราะฉะนั้น ความที่ที่จงกรมปกคลุมด้วยวัชฐ์ พึงทราบว่าเป็นโทษที่สาม. เมื่อเดินจงกรมในที่จงกรมแคบเกินไป โดยกว้างหนึ่งศอก หรือครึ่งศอก เล็บก็ดี นิ้วเท้าก็ดี ย่อมแตก เพราะลื่นไปในที่จำกัด เพราะฉะนั้น ความที่ที่จงกรมแคบเกินไป พึงทราบว่าเป็นโทษที่สี่. เมื่อจงกรมในที่จงกรมกว้างเกินไป จิตย่อมพล่าน ย่อมไม่ได้เอาก็คตกตา เพราะฉะนั้น ความที่ที่จงกรมกว้างเกินไป พึงทราบว่าเป็นโทษที่ ห้า.

ว่าด้วยที่จงกรมอันไม่มีโทษ

ที่ที่จงกรมขนาดเล็ก (อนุจุงกม) โดยส่วนกว้างหนึ่งศอกหนึ่งคืบ ที่ข้างทั้งสองประมาณหนึ่งศอก ด้านยาวประมาณ ๖๐ ศอก มีพื้นอ่อนเกลี่ยทรายไว้เรียบเหมาะสม เพราะฉะนั้น ที่นั้นเช่นนั้น ได้เป็นเหมือนที่จงกรมของพระมหามหินทเถระผู้ยังความเลื่อมใสให้เกิดแก่ชาวเกาะในเจตยคีรี ด้วยเหตุนี้ สุนทรบัณฑิต จึงกล่าวว่า เราสร้างที่จงกรมเว้นโทษ ๕ อย่าง ที่อาศรมบทนั้น ดังนี้.

ความสุขของสมณะ ๘ อย่าง

คำว่า อภฺรฺรคฺคฺนสมฺมุเปตฺติ (ประกอบด้วยคุณ ๘ ประการ) ได้แก่ ประกอบด้วยความสุขของสมณะ ๘ อย่าง ธรรมคาวา ความสุขของสมณะมี ๘ คือ

๑. ความไม่หวงแหนวัตถุทั้งหลายมีทรัพย์และข้าวเปลือกเป็นต้น

๒. ความเป็นผู้แสวงหาบัณฑิตปราศจากโทษ

๓. ความเป็นผู้ฉันทิฆาตอันสงบ

๔. เมื่อราชกุลบีบคั้นชาวแวนแคว้นยิตถ์ทรัพย์ที่มีสาระ หรือทาสชายหญิงและกหาปณะเป็นต้นอยู่ ความเป็นผู้ไม่ต้องเศร้าหมองเพราะการบีบคั้นชาวแวนแคว้น

๕. ความไม่มีฉันทราคะในเครื่องใช้ทั้งหลาย

๖. ความปราศจากภัยในการถูกโจรปล้น

๗. ความไม่คลุกคลีด้วยพระราชา และมหาอำมาตย์ของพระราชา

๘. ความไม่กระทบกระทั่งในทิศทั้ง ๔.

คำนี้มีอธิบายว่า ชนผู้อยู่ในอาศรมนั้น อาจเพื่อประสบการณ์ความสุขของสมณะ ๘ อย่างเหล่านั้น ฉันทิใด เราสร้างอาศรมนั้นประกอบด้วยคุณ ๘ ประการ ฉันทิฉันทิ.

คำว่า อภิญาพลมาหรี (นำมาซึ่งกำลังแห่งอภิญา) ความว่า เราอยู่ในอาศรมบทนั้นกระทำกสิณบริกรรม เริ่มวิปัสสนาโดยความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เพื่อต้องการให้อภิญาทั้งหลายและสมบัติทั้งหลายเกิดขึ้น แล้วนำวิปัสสนาพลอันมีกำลังมา อธิบายว่า ข้าพเจ้าอยู่ในที่นั้น ย่อมอาจเพื่อนำกำลังนั้นมาได้ ฉันทิใด ข้าพเจ้าสร้างอาศรมอันสมควรแก่วิปัสสนาพลนั้น เพื่อต้องการอภิญยานั้น ฉันทิฉันทิ.

ว่าด้วยวิสตุกรรมเทพบุตรนิรมิตอาศรมบทเป็นต้น

ในบาทแห่งคาถาว่า สาธุกัม ปชหิ ตตฺถ นวโทสมุปกคตฺ (เราละผ้าสาธุกัมอันประกอบด้วยโทษ ๕ อย่างในที่นั้น) แห่งคาถาว่า สาธุกัม ปชหิ ตตฺถ ๗ เป ๗ ทูวาทสคฺคณฺมุปกคตฺ ดังนี้ ฟิงทราบนุพุพพิกธา ดังต่อไปนี้.

ได้ยินว่า เมื่อวิสสุกรรมเทพบุตรนิรมิตสิ่งทั้งปวงที่เป็นเครื่องใช้สอยของพวกบรรพชิตอย่างนี้ คือ นิรมิตอาศรมอันประดับด้วยกฐินที่เรือนที่จงกรม เป็นต้น อันคารคายไปด้วยต้นไม้มีดอกและผล อันเป็นที่รื่นรมย์ใจ มีสระน้ำใสสะอาดปราศจากพาลมฤคและเสียงสกุนชาติที่น่ากลัว สมควรแก่ความสงบสัจ จัดแจงแผ่นกระดานสำหรับยัดในที่สุดทั้งสองของจงกรมอันประดับแล้ว นิรมิตแผ่นศิลามีพื้นเสมอกัน มีสี่ดั่งถั่วเขียวไว้ในท่ามกลางแห่งที่จงกรมเพื่อประโยชน์แก่การนั่ง นิรมิตบริวารของดาบสมิขฎา มณฑล ผ้าคารองไม้สามขา และเต้าน้ำเป็นต้นไว้ภายในบรรณศาลา นิรมิตหม้อน้ำสำหรับดื่มสังข์ดักน้ำดื่ม และขันตักน้ำไว้ในมณฑป นิรมิตกระเบื้องถ่านเพลิง และพื้นเป็นต้นไว้ในโรงไฟ แล้วจารึกอักษรไว้ที่ฝาบรรณศาลาว่า ใคร ๆ ผู้ต้องการบวช จงถือเอาบริวารเหล่านี้บวชเถิด ดังนี้ แล้วไปสู่เทวโลกตามเดิม.

สุเมธบัณฑิต เลือกว่าที่อันเป็นผาสุกอันสมควรแก่ที่อยู่ของตนตามแนวแห่งซอกเขาที่ชายป่าหิมวันต์ เห็นอาศรมบทอันวิสสุกรรมเทพบุตรนิรมิตไว้ซึ่งทำวสัถกะประทานให้ อันเป็นที่น่ารื่นรมย์ที่ค้ำแม่ น้ำ แล้วจึงไปในที่สุดแห่งที่จงกรมไม่เห็นรอยเท้า จึงคิดว่า บรรพชิตผู้อยู่ประจำไปแสวงหาภิกษาในหมู่บ้านใกล้ ๆ จักเป็นผู้มีร่างกายเหน็ดเหนื่อยแล้วกลับมาเข้าไปสู่บรรณศาลา ดังนี้ เรากอยสัถกหนึ่ง เห็นว่าซักร้ามาก จึงเปิดประตูบรรณศาลา ด้วยคิดว่า เราจักรู้ แล้วเข้าไปภายในแลดูข้างนี้ข้างโน้นแล้ว อ่านอักษรทั้งหลายที่ฝาใหญ่แล้วคิดว่า บริวารเหล่านี้สมควรแก่เรา เราจักถือเอาบริวารเหล่านั้นบวช ดังนี้ จึงละคู่ผ้าสาฎกที่ตนนุ่งและห่มเสีย ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **สาฎก ปชหี ตตถ** เป็นต้น (เราละผ้าสาฎกอันประกอบด้วยโทษ ๕ อย่างในที่นั้น) อธิบายว่า คู่ก่อนสารีบุตร เราเข้าไปด้วยอาการอย่างนี้

แล้วละผ้าสาฎกอันประกอบด้วยโทษ ๕ อย่างที่บรรณสถานนั้น ท่านแสดงไว้ว่า
สุขุเมธบัณฑิตนั้น เมื่อละผ้าสาฎกได้เห็นโทษ ๕ อย่างจึงละ.

ว่าด้วยผ้าสาฎกมีโทษ ๕ อย่าง

จริงอยู่ โทษ ๕ อย่าง ย่อมปรากฏแก่บรรพชิตผู้บวชเป็นคาบส คือ
๑. ฟ้านั้นมีค่ามาก ๒. ผ้าที่มีผู้อื่นหวงแหน ๓. ผ้าที่ใช้แล้วเปื้อนง่ายเพราะ
เปื้อนแล้วต้องซักต้องข้อม ๔. ผ้าคร่ำคร่าแล้วด้วยการใช้ เพราะว่าเมื่อขาด
แล้วต้องซุนต้องปะ ๕. ผ้าใหม่ที่หาได้ยากเพราะต้องแสวงหา ๖. ผ้าที่ไม่
สมควรแก่การบวชเป็นฤาษี ๗. ผ้าที่มีทั่วไปแก่เหล่าข้าศึก เพราะต้องคุ้มครอง
รักษา ๘. ผ้าที่เป็นเครื่องประดับของผู้ใช้สอย ๙. ผ้าที่มีผู้ต้องการมากเป็น
ของใช้ประจำตัวสำหรับเที่ยวไป.

ผ้าคากรองมีอนิสงส์ ๑๒ อย่าง

คำว่า วากจิริ นิวาเสสี (นุ่งห่มผ้าคากรอง) ความว่า คู่ก่อนสารีบุตร
ในกาลนั้น เราเห็นโทษ ๕ อย่างเหล่านั้น จึงละผ้าสาฎกแล้วนุ่งผ้าคากรอง คือ
ถือเอาผ้าคากรองที่บุคคลฉีกหญ้ามากระด่ายเป็นริ้วๆ แล้วทอ เพื่อสำหรับ
นุ่งห่ม. คำว่า ทฺวาทสคุณมุปากัต (ประกอบด้วยคุณ ๑๒ ประการ) ความว่า
ประกอบด้วยอนิสงส์ ๑๒ ประการ. จริงอยู่ ผ้าคากรองมีอนิสงส์ ๑๒ อย่าง
คือ

เป็นผ้ามีค่าน้อยดี เป็นของควร นี้
เป็นอนิสงส์ข้อแรกก่อน สามารถเพื่อทำ
ได้ด้วยมือของตน นี้เป็นอนิสงส์ข้อที่ ๒
ใช้แล้วค่อยๆ เปื้อน แม้ซักก็ไม่ซักซ้ำ นี้

เป็นอนิสงส์ที่ ๓ แม่เก่าเพราะการใช้สอย
ก็ไม่ต้องเย็บ นี่เป็นอนิสงส์ที่ ๕ เมื่อแสวง
หาอีกก็ทำได้ง่าย นี่เป็นอนิสงส์ข้อที่ ๕
สมควรแก่การบวชเป็นดาบส นี่เป็นอนิสงส์
ข้อที่ ๖ พวกข้าศึกไม่ใช้ นี่เป็นอนิสงส์
ข้อที่ ๗ ไม่ใช่เป็นเครื่องประดับของผู้ใช้
นี่เป็นอนิสงส์ข้อที่ ๘ เป็นของเบาในเวลา
ครอง นี่เป็นอนิสงส์ข้อที่ ๙ เป็นของผู้มี
ความปรารถนาน้อยในจีวรเป็นปัจจัย นี่เป็น
อนิสงส์ข้อที่ ๑๐ ความไม่มีโทษของผู้ทรง
ธรรม เพราะเกิดแต่เปลือกไม้ นี่เป็นอนิสงส์
ข้อที่ ๑๑ แม่เมื่อผ้าคากรองพินาศไปก็ไม่อา-
ลัย นี่เป็นอนิสงส์ข้อที่ ๑๒.

บทคาถาว่า อฏฺฐโทสสมาภิณฺณํ ปชหํ ปณฺณสาลกํ แห่งคาถาว่า

อฏฺฐโทสสมาภิณฺณํ ปชหํ ปณฺณสาลกํ

อุปากมี รุกฺขมุถฺตํ กุณฺเหหิ ทสฺหุปากตํ ดังนี้

ถามว่า สุขุมธบัณฑิต ละฝ้านั้นได้อย่างไร ?

ตอบว่า นัยว่า สุขุมธบัณฑิตนั้นเมื่อจะเปลื้องผ้าสาฎกทั้งคู่่นั้น ถือเอา
ผ้าคากรองที่ย้อมแล้ว เช่นกับพวงดอกอังกาบ ซึ่งพาดอยู่ที่ราวจีวร นุ่งแล้ว
ก็ห่มผ้าคากรองมีสีเหมือนสีทองคำอีกผืนหนึ่งทับฝ้านุ่งนั้น แล้วทำหนังสือ
เหลืองมีกิบเท้าเช่นกับสัณฐานดอกบุนนาค ให้เป็นฝ้ายอยู่บนขาข้างหนึ่ง แล้ว
สวมใส่สมณฑลชฎา สอดหมุดแข็งกับมวยผม เพื่อต้องการทำให้ไม่หวั่นไหว

แล้วตั้งเต้าน้ำมีสีดังแก้วประพาฬไว้ในสาแทรกเช่นกับข้ายแก้วมุกดา แล้วถือเอาไม้คานอันคดในที่สามแห่ง แล้วคล้องเต้าน้ำไว้ที่ปลายไม้คานข้างหนึ่ง คล้องไม้ขอกระเช้าและไม้สามขาเป็นคั่นไว้ที่ปลายไม้คานข้างหนึ่ง แล้วหาบเครื่องบริขารขึ้นป่า ถือไม้เท้าคนแก่ด้วยมือข้างขวา ออกจากบรรณศาลา จงกรมไปมาในที่จงกรมใหญ่ยาวประมาณ ๖๐ ศอก แลดูเพศของตนแล้วเกิดความอุตสาหะขึ้นว่า มโนรถของเราถึงที่สุดแล้ว บรรพชาของเราหมดหนอ ก็ชื่อว่าบรรพชานี้ วัชรบุรุษทั้งปวงมีพระพุทธเจ้าและปัจเจกพุทธะสรรเสริญแล้ว ชมเชยแล้ว เครื่องผูกของคฤหัสถ์เราละได้แล้ว เราออกบวชแล้ว เราได้บรรพชาอันสูงสุดแล้ว เราจักทำสมณธรรม เราจักได้ความสุขในมรรคและผล ดังนี้ ยกหาบบริขารลงแล้ว นั่งลงที่แผ่นดินมีสีดังถั่วเขียว ณ ท่ามกลางที่จงกรม เหมือนรูปปฏิมาทองคำ ยังส่วนแห่งวันให้ล่วงไปแล้วเข้าไปสู่บรรณศาลาในเวลาเย็น นอนแล้วที่เครื่องลาดทำด้วยไม้ข้างเตียงฟาก ให้สรีระรับอากาศแล้วตื่นในเวลาใกล้รุ่ง ราพึงถึงการมาของตนว่า เรานั้นเห็นโทษในฆราวาส จึงละยศอันยิ่งใหญ่มีโภคะนับไม่ได้ เข้าไปสู่ป่า เป็นผู้แสวงหาเนกขัมมะบวชแล้ว จำเดิมแต่นี้ไป เราไม่ควรประมาท เพราะว่า แมลงคือมิจฉาวิตกย่อมกัดกินผู้ละความสงบสงัด (ปวิเวก) เทียวไปอยู่ด้วยอาการอย่างนี้ บัดนี้ เราควรพอกพูนความสงบสงัด ด้วยว่า เราเห็นปติโพธ (ความกังวล) ของฆราวาสจึงออกมา ก็บรรณศาลานี้ เป็นที่ยังใจให้เฝือกอบมีภาคพื้นสิ่งแวดล้อมอันตกแต่งแล้ว มีสีเหมือนผลมะตูมสุก ทั้งฝาเล่า ก็ขาวสะอาดดั่งแผ่นเงิน หลังคา บรรณศาลามีสีดั่งแท่นกพิราบ เตียงฟากน้อยก็มีสีดั่งเครื่องลาดอันวิจิตร เราถึงฐานะอันเป็นเครื่องอยู่มีนิवासอันผาสุก การถึงพร้อมด้วยเคหะของเราย่อมไม่ปรากฏ เหมือนความเป็นภูมิประเทศอันยิ่งกว่า

บรรณศาลานี้ ดังนี้ แล้วตรวจดูซึ่งโทษทั้งหลาย ได้เห็นโทษในบรรณศาลา

๘ อย่าง คือ

ต้องแสวงหาทัฬหัมภาระ (เครื่องทำเรือน) ทั้งหลายด้วยเครื่องประกอบมากมารวมกันแล้วกระทำ นี่เป็นโทษที่หนึ่ง. ต้องดูแลทัฬหัมภาระ มีหญ้าใบไม้และดินเหนียวที่ตกไปเหล่านั้นเป็นนิตย์ เพื่อให้ทัฬหัมภาระเหล่านั้นดำรงอยู่ได้นาน เป็นโทษที่สอง. ขึ้นชื่อว่า เสนาสนะย่อมถึงความเก่าแก่เมื่อต้องลุกขึ้นซ่อมแซมในกาลอันไม่เหมาะสม ความเป็นเอกคคตาแห่งจิตก็ย่อมไม่มี ฉะนั้น ความที่ต้องลุกขึ้นซ่อมแซม จึงเป็นโทษที่สาม. ความที่กายบอบบางต้องทำงานโดยกระทบกับความเย็นและร้อน เป็นโทษที่สี่. บุคคลผู้เข้าไปสู่เรือนแล้วสามารถจะทำความชั่วอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ ฉะนั้น ความที่เรือนเป็นเครื่องปกปิด จึงเป็นโทษที่ห้า. ความยึดถือว่า เรือนของเราดังนี้ เป็นโทษที่หก. ขึ้นชื่อว่าความมีเรือนอยู่นั้น ก็ย่อมมีผู้อยู่เป็นเพื่อน ฉะนั้น ข้อนี้จึงเป็นโทษที่เจ็ด. ความที่ต้องเป็นของสาธารณะมากมาย เพราะเป็นของทั่วไปแก่เส้น เลือด จึงจกตุ๊กแกเป็นต้น เป็นโทษที่แปด.

พระมหาสัตว์เห็นโทษ ๘ อย่างเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้ จึงละบรรณศาลา ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

เราละบรรณศาลาอันเคลื่อนกล่น

ด้วยโทษ ๘ อย่าง เข้าสู่โคนไม้อันประกอบ

ด้วยคุณ ๑๐ อย่าง ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เราครั้งปฏิบัติเสขเครื่องมุง (บรรณศาลา) แล้วเข้าไปสู่โคนไม้ อันประกอบด้วยคุณ ๑๐ อย่าง ดังนี้.

โคนต้นไม้มีคุณ ๑๐ อย่าง

ที่โคนต้นไม้มีคุณ ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ ความเป็นผู้มีต้องริเริ่ม (ไม่ต้องสร้างเหมือนเรือน) เป็นคุณข้อที่หนึ่ง. ที่โคนต้นไม้ เป็นสักว่าเข้าไปอยู่เท่านั้น ไม่ต้องปฏิบัติดูแล นี่เป็นคุณข้อที่สอง. ที่นั่นเป็นที่ให้ประโยชน์บ้าง ไม่ให้ประโยชน์บ้าง ก็นับว่าเป็นที่ผาสุกสำหรับบริโภคนั้นและความที่ไม่บำรุงรักษาเป็นคุณข้อที่สาม. โคนไม้ย่อมไม่ปกปิดความดีเตียน เพราะว่ามีบุคคลทำความชั่วที่โคนไม้ ย่อมละอาย ฉะนั้น ความที่ไม่ปกปิดความดีเตียน จึงเป็นคุณข้อที่สี่. ย่อมไม่ให้กายชบเซา คุงอยู่กลางแจ้ง ฉะนั้น การที่กายไม่ชบเซา จึงเป็นคุณข้อที่ห้า. ความไม่เป็นเหตุแห่งการผูกพันเป็นคุณข้อที่หก. การห้ามความอาลัยในเรือน เป็นคุณข้อที่เจ็ด. ไม่มี การให้ออกไป ด้วยคำว่า เราจักดูแลรักษาที่นั่น ท่านจงออกไป เหมือนในบ้านทั่วไปเป็นอันมาก เป็นคุณข้อที่แปด. ความได้ปีติของผู้อยู่ เป็นคุณข้อที่เก้า. ความเป็นผู้ไม่ห่วงใยในที่ที่ตนไปแล้ว ๆ เพราะความที่เสนาสนะคือ โคนต้นไม้เป็นของหาได้ง่าย เป็นคุณข้อที่สิบ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า เราครั้นเห็นคุณ ๑๐ เหล่านี้แล้ว จึงเข้าไปสู่โคนไม้ ดังนี้.

พระมหาสัตว์กำหนดเหตุทั้งหลายเหล่านี้มีประมาณเท่านี้แล้ว ในวันรุ่งขึ้น จึงเข้าไปสู่บ้านเพื่อศึกษา. ครั้งนั้น พวกมนุษย์ในบ้านที่พระมหาสัตว์ ไปถึงนั้น ได้ถวายภิกษาด้วยความอุตสาหะใหญ่. พระมหาสัตว์ ทำภคกิจเสร็จแล้วกลับมาสู่อาศรมนั่งแล้ว คิดว่า มิได้บวชด้วยความคิดว่า เราจักไม่ได้ อาหาร ขึ้นชื่อว่า อาหารที่ดีนั้น ย่อมยังความเมาในการถือตนและเมาในความเป็นบรูุษให้เจริญ ก็ความสิ้นทุกข์ที่มีอาหารเป็นมูล หามีไม่ ไฉนหนอ เราพึงละอาหารอันเกิดแต่สัญชาติที่เขาหว่านและปลูก โดยเด็ดขาด แล้วถือ

เอาผลตามแต่จะหาได้ อันถึงพร้อมด้วยคุณมิใช่น้อย เพราะฉะนั้น เราจึงละอาหารอันเกิดแต่ธาตุชาติที่เขาหว่านและปลูกแล้ว บริโภคผลไม้ ตามที่หาได้ ดังนี้ จำเดิมแต่กาลนั้น พระมหาสัตว์ก็ทำอย่างนั้น แล้วสืบต่ออยู่ พยายามอยู่ใน ๗ วันก็ยังมีสมาบัติเปด และอภิญญาห้าให้เกิดขึ้นแล้ว.

ว่าด้วยการทำทางและได้รับพยากรณ์

ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

เราละธาตุชาติที่เขาหว่านแล้วปลูกแล้ว

โดยไม่เหลือถือเอาผลไม้ที่ตกตามแต่หาได้
ซึ่งถึงพร้อมด้วยคุณมิใช่น้อย เราตั้งความ
เพียรในการนั่ง การยืน การจงกรมในที่
นั้น ในภายในสัปดาหฺ์ เราก็บรรลุกำลัง
แห่งอภิญญา เมื่อเราถึงความสำเร็จเป็นผู้
ชำนาญแล้วในพระศาสนาอย่างนี้ พระชิน-
เจ้าพระนามว่า ทีปังกร ผู้เป็นนายกของโลก
ก็ทรงอุบัติขึ้น เรามัวยินดีในฉาน จึงมิได้
เห็นนิมิต ๔ คือ เมื่อพระองค์ทรงอุบัติ
ทรงประสูติ ตรัสรู้ และแสดงธรรม
พวกมนุษย์ผู้มีจิตยินดี นิมนต์พระตถาคต
ให้เสด็จไปในเขตแดนประเทศชายแดน
แล้วพากันแผ้วถางทางเป็นที่เสด็จมาของ
พระตถาคต สมัยนั้น เราครองผ้าคากรอง
ของตนออกจากอาศรม เหาะไปในท้องฟ้า

ในกาลนั้น เราเห็นชนมีโสมนัส ยินดี
รำเริงบันเทิงใจ จึงลงจากฟ้า ถาม
พวกมนุษย์ในขณะนั้นว่า มหาชนผู้มี
โสมนัส มีความยินดีรำเริงแล้ว ย่อมแผ้ว
ทางทางทำถนนเพื่อใคร พวกมหาชน
เหล่านั้นถูกเราถามแล้ว จึงบอกแก่เราว่า
พระชินพุทธเจ้า ทรงพระนามว่า ที่บังกร
ไม่มีผู้ยิ่งกว่า เป็นนายกของโลกทรงอุบัติ
ขึ้นในโลก มหาชนย่อมแผ้วถางทางทำ
ถนนเชื่อมต่อกันไปเพื่อพระองค์นั้นเพราะ
ฟังพระนามว่า พุทฺโธ ดังนี้ ปิตักก็เกิด
ขึ้นแก่เราในทันทีทันใดนั้น เมื่อเราจะ
กล่าวว่า พุทฺโธ พุทฺโธ ดังนี้ จึงประกาศ
ถึงความโสมนัส มีความยินดีแล้ว ก็มีจิต
สลดย่นคิดอยู่ในที่นั้นว่า เราจักปลุกพืช
ทั้งหลายไว้ในที่นี้ ขอขณะ (เวลา) อย่าได้
ล่วงเราไปเสียเลย ถ้าว่าพวกท้าวแผ้วถาง
ทางเพื่อพระพุทฺธเจ้าไซ้ริ ขอพวกท่านจง
ให้ช่องว่าง (ทาง) ส่วนหนึ่งแก่เราเถิด
แม้เราก็จักแผ้วถางทางทำถนน พวกเขา
ได้ให้ช่องว่างทางส่วนหนึ่งแก่เราเพื่อชำระ
ทำถนนในครั้งนั้น เราคิดอยู่ว่า พุทฺโธ

พุทฺโธ ดังนี้ ชำระทางอยู่ในกาลนั้น เมื่อ
ทางถนนของเรายังไม่สำเร็จ พระชิน-
มหามุนีที่ปึงกร พร้อมด้วยพระชีนาสพ
ประมาณสี่แสน ผู้มีอภิญา ๖ ผู้คงที่
ปราศจากมลทินก็เสด็จดำเนินมาสู่หนทาง
การต้อนรับก็กำลังเป็นไป กลองดนตรี
ทั้งหลายเป็นอันมากก็กึกก้องขึ้น เหล่า
มนุษย์และเทพดาทั้งหลาย ต่างก็พากัน
ยินดีปรีดา ได้ยังสาธุการให้เป็นไปแล้ว
พวกเทวดาก็มองดูพวกมนุษย์ แม้พวก
มนุษย์ก็มองเห็นเทวดาทั้งหลาย พวกเทว-
ดาและมนุษย์แม้ทั้งสองต่างก็ยกมือประณม
เดินตามพระตถาคต พวกเทวดาก็ประโคม
ดนตรีทิพย์ พวกมนุษย์ก็ประโคมดนตรี
ของมนุษย์ เทวดาและมนุษย์แม้ทั้งสองพวก
ต่างก็ประโคมดนตรีตามเสด็จพระตถาคต
พวกเทวดาไปทางอากาศโปรยดอกมณฑา-
รพ ดอกปทุม ดอกปาริฉัตตกะอันเป็น
ทิพย์ ไปสู่ทิศน้อยทิศใหญ่ ทั้งได้โปรย
จूरณจันท์ และของหอมอันประเสริฐ
อันเป็นทิพย์ลงสู่ทิศน้อยใหญ่ทั้งสิ้น พวก
มนุษย์ซึ่งเดินตามพื้นดินต่างก็ชูดอกจำปา

ดอกสน ดอกประดู่ ดอกกระทิง ดอก
บุษราคัม และดอกการะเกดทั่วทิศานุทิศ
ส่วนเราสยายผมออก และเปลื้องผ้าคารอง
และหนังสือลาดไว้บนเปือกตมแล้ว นอน
คว่ำลง (โดยตั้งใจว่า) ขอพระพุทธเจ้าจง
ทรงเหยียบเรา อย่าได้ทรงเหยียบโคลนตมเลย
การที่พระองค์ทรงดำเนินไปเช่นนั้น จักเป็น
ประโยชน์แก่อุฏกแก่เรา เมื่อเรานอนที่พื้น
ดินแล้ว ได้มีความคิดอย่างนี้ว่า เราเมื่อ
ปรารถนาอยู่ วันนี้จักมักิเลสทั้งหลายได้
การที่กระทำให้แจ้งซึ่งธรรม ด้วยเพศ
อันบุคคลอื่นไม่รู้จักในที่นี้ จะมีประโยชน์
อะไร ? เราบรรลุตัพพัญญุตญาณแล้ว จัก
เป็นพระพุทธเจ้าในโลกพร้อมทั้งเทวโลก
ความที่เราเป็นบุรุษแสดงความสามารถข้าม
ไปคนเดียว จะมีประโยชน์อะไร ? เราบรรลุต
ัพพัญญุตญาณแล้ว จักยังมนุษย์โลกทั้ง
เทวโลกให้ข้ามไปพร้อมกัน ความที่เราเป็น
บุรุษมีบุญญาธิการส่องถึงความสามารถคน
เดียวนี่ จะมีประโยชน์อะไร ? เราบรรลุต
ัพพัญญุตญาณแล้ว จักยังประมุขชนอัน

มากให้ข้ามตาม เราตัดกระแสสงสารแล้ว
กำจัดภพทั้งสามขึ้นสู่ธรรมนาวาแล้ว จักยัง
มนุษย์พร้อมทั้งเทวโลกให้ข้ามไปพร้อมกัน
พระทีปังกรพุทธเจ้า ผู้รู้แจ้งโลก ผู้สมควร
รับเครื่องสักการะที่เขานำมาบูชา ประทับ
ยืนบนศิรณะเรา ได้ตรัสคำนี้ว่า

พวกเธอจงดูดาบสนี้ ผู้เป็นขภูลมี
ตบะกล้าในกัปที่นับไม่ถ้วน แต่กัปนี้ไป
จักเป็นพระพุทธเจ้าในโลก เธอจักเป็น
พระตถาคตเสด็จออกจากนครกบิลพัสดุ์
อันนำรีนรมย์ จักทรงตั้งความเพียรกระทำ
ทุกรกิริยา จักประทับนั่งที่โคนไม้ชปาละ-
นิโครธ ทรงรับข้าวมธุปายาสในที่นั้น
แล้ว จักเข้าไปยังแม่น้ำเนรัญชรา เสวย
ข้าวปายาสที่ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา แล้วจัก
เสด็จไปโคนต้นโพธิ์ โดยทางอันประเสริฐ
ที่เขาตกแต่งไว้แล้ว ต่อจากนั้นก็กระทำ
ประทักษิณโพธิมณฑลอันยอดเยี่ยม แล้วจัก
ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธะผู้มียศใหญ่ ที่
โคนอัสสตัดพฤษ์ พระมารดาของผู้เป็น
ชนนีของดาบสนี้ จักมีนามว่า มายา พระ-
บิดา มีนามว่า สุทโชนะ ดาบสนี้จักเป็น

โคตมโคตร (เหล่ากอของพระโคตม) คือ
พระพุทธเจ้า พระโกณฑิยะ และพระอุปติสสะ
ผู้ไม่มีอาสวะ ปราศจากราคะ มีจิตสงบ
ตั้งมั่นแล้ว จักเป็นคู่อัศวิน ภิภษุผู้
อุปัชฌาภิกษุชื่อว่า อานนท์ จักบำรุงพระชินะ
นั้น นางเขมาและนางอุบลวรรณา ผู้ไม่มี
อาสวะ ปราศจากราคะ มาจิตสงบตั้งมั่นแล้ว
จักเป็นคู่อัศวิน ทันไม้ที่ตรัสรู้ของพระ-
ผู้มีพระภาคเจ้า นั้น เรียกว่า อัสดัตตพฤษ์
ดังนี้.

พวกมนุษย์ และเทวดาฟังพระดำรัส
ของพระมหาลีเจ้า ผู้ไม่มีใครเสมอว่า ดาบส
นี้จักเป็นพุทธางกูร (คือเป็นหน่อเนื้อแห่ง
พระพุทธเจ้า) ก็พากันยินดีเบิกบานใจทั่ว
เสียงเกิดจากความปรีดาปราโมทย์อันยิ่งก็
บันลือลั่น พวกมนุษย์และเหล่าเทวดาทั้ง
หมื่นโลกธาตุก็ปรบมือร่าเริง ประนมมือ
นมัสการตั้งความปรารถนาว่า แม้ถ้าพวกเรา
จักพลาดจากศาสนาของโลกนาถนั้น ใน
อนาคตกาล พวกเราก็จักพบกับดาบสนี้
เปรียบเหมือนมนุษย์ทั้งหลาย ผู้ข้ามแม่น้ำ
ใหญ่พลาดท่าที่ตั้งอยู่เฉพาะหน้า ก็ถือเอาท่า

ล่างข้ามมหานทีได้ฉันใด พวกเราทั้งหมด
ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถ้าพ้นจากพระชินะ
พระองค์นี้ ในอนาคตกาลก็จักพบดาบสนี้
พระที่ปึงกรพุทธเจ้าผู้รู้แจ้งโลก ผู้สมควร
รับเครื่องสักการะอันมนุษย์และเทวดานำมา
บูชาแล้ว ทรงประกาศกรรมของเราแล้ว
ก็ทรงยกพระบาทเบื้องขวาขึ้นเสด็จดำเนินไป
เหล่าชินบุตรเหล่าใดอยู่ในที่นั้น ทั้งหมด
ต่างก็กระทำประทักษิณเรา พวกมนุษย์ นาค
และคนธรรพ์ต่างก็อภิวาทแล้วก็หลีกไป เมื่อ
พระโลกนาถพร้อมทั้งหมู่ภิกษุสงฆ์ ก้าวล่วง
การมอญดูของเราแล้ว เรามีจิตยินดีร่าเริง
แล้วลุกขึ้นจากอาสนะในกาลนั้น เรามี
ความสุขด้วยความสุข มีความบันเทิงด้วย
ความปรโมทย์ บริบูรณ์แล้วด้วยปีติ แล้วคู้
บัลลังก์ในกาลนั้น เราครั้นนั่งคู้บัลลังก์ใน
กาลนั้นแล้ว ได้มีความคิดอย่างนี้ว่า

เราเป็นผู้ชำนาญในฉน ถึงอภิญญา
บารมีแล้ว ฤทธิทั้งหลายในหมื่นโลกธาตุไม่
เสมอเรา เราไม่มีใครเสมอในอิทธิธรรม
ได้ความสุขเช่นนี้ เมื่อเราคู้บัลลังก์อยู่
เหล่าเทพเจ้าในหมื่นโลกธาตุ ต่างก็เปล่งเสียง

บันลือลั่นไปว่า "ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้า
แน่" นิมิตทั้งหลายเหล่านี้ของพระโพธิสัตว์
ทั้งหลายในปางก่อนมาปรากฏแก่เราผู้นั่งคู
บัลลังก์อันประเสริฐ นิมิตเหล่านั้นย่อม
ปรากฏในวันนี้ ความเย็นปราศไป และ
ความร้อนย่อมสงบระงับไปในกาลก่อนอันใด
นิมิตเหล่านั้นปรากฏอยู่แก่เราในวันนี้ว่า
ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ เหมือนโลกธาตุ
ปราศจากเสียงสับสนวนวายปรากฏแก่เราในวัน
นี้ว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ พายุใหญ่
ย่อมไม่พัด แม่น้ำทั้งหลายย่อมไม่ไหลไป
ในกาลก่อนอันใด นิมิตเหล่านั้นย่อมปรากฏ
แก่เราในวันนี้ว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้า
แน่ ดอกไม้ทั้งหลายที่เกิดบนบก ที่เกิดใน
น้ำทั้งหมดต่างก็เบ่งบานในกาลก่อนนั้น
ดอกไม้เหล่านั้นก็เบ่งบานแล้ว ในวันนี้เป็น
นิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ เกรือเถา
หรือต้นไม้เหล่านั้นทั้งหมดก็ผลิผลในวันนี้
เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่
รัตนะทั้งหลายที่ตั้งอยู่ที่อากาศก็ดี ที่พื้นดิน

กิติ ย่อมส่องแสงโชติช่วงในครั้งนั้น รัตนะ
ทั้งหลายแม่เหล่านั้นก็ส่องแสงโชติช่วง ใน
วันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่
ดนตรีทั้งหลายอันเป็นของมนุษย์ และเป็น
ทิพย์ ต่างก็บันลือลั่นในกาลนั้น ดนตรีแม่
เหล่านั้นก็บันลือลั่นในวันนี้เป็นนิมิตว่า
ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ ดอกไม้อัน
วิจิตรตกจากฟากฟ้าในครั้งนั้น ดอกไม้แม่
เหล่านั้น ก็กำลังตกในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่าน
จักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ มหาสมุทรคะนอง
หมีนโลกธาตุย่อมหวั่นไหวในครั้งนั้น นิมิต
แม่ทั้งสองเหล่านั้น ก็บันลือลั่นในวันนี้ว่า
ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ ไฟในนรกทั้ง
หมีนโลกธาตุย่อมดับในขณะนั้น ไฟเหล่านั้น
ก็ดับแล้วในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็น
พระพุทธเจ้าแน่ พระอาทิตย์ปราศจากมลทิน
ดวงดาราทั้งปวงปรากฏในครั้งนั้น นิมิตแม่
เหล่านั้นก็ปรากฏในวันนี้ว่า ท่านจักเป็นพระ-
พุทธเจ้าแน่ น้ำพุ่งขึ้นจากแผ่นดินโดยที่ฝน
มิได้ตก ในครั้งนั้น แม่น้ำนั้นก็พุ่งขึ้นจาก
แผ่นดินในวันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็น
พระพุทธเจ้าแน่ กลุ่มดาวนักษัตรทั้งหลาย

ประกอบด้วยดวงจันทร์ อันเป็นวิสาขปุณ-
มิดุขย์ ย่อมรุ่งโรจน์ในมณฑลแห่งท้องฟ้า
เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่
เหล่าสัตว์ที่อาศัยโพรงและอาศัยตามซอกเขา
ย่อมออกจากที่อยู่ของตน สัตว์เหล่านั้นก็
ออกจากที่อยู่ของตนแม้ในวันนี้ เป็นนิมิตว่า
ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ สัตว์ทั้งหลาย
ไม่มีความริษยากัน มีความยินดีในครั้งนั้น
สัตว์เหล่านั้นทั้งหมดก็ยินดีแล้ว แม้ในกาลนี้
เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่
โรคทั้งหลายย่อมสงบระงับ ความกระหาย
ย่อมพินาศไปในครั้งนั้น สิ่งเหล่านั้นย่อม
ปรากฏแม้ในวันนี้ เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็น
พระพุทธเจ้าแน่ รากะย่อมเบาบาง โทสะ
และโมหะย่อมพินาศในกาลนั้น กิเลส
เหล่านั้นแม้ทั้งหมดปราศจากไปแล้ว แม้ใน
วันนี้เป็นนิมิตว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้า
แน่ ภัยไม่มีในครั้งนั้น แม้ในวันนี้ ภัยนั้น
ก็ไม่ปรากฏ เพราะนิมิตนั้น ๆ พวกข้าพเจ้า
จึงทราบว่ ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ ชูลี
ย่อมไม่ฟุ้งขึ้นเบื้องบนในเวลานั้น ชูลีนั้น
ย่อมไม่ปรากฏแม้ในวันนี้ เพราะนิมิตนั้น

พวกข้าพเจ้าจึงทราบว่ ท่านจักเป็นพระ-
พุทธเจ้าแน่ กลิ่นที่ไม่นำปรารถนาย่อม
หลีกไป กลิ่นอันเป็นทิพย์ย่อมฟุ้งไปในครั้ง
นั้น กลิ่นหอมอันเป็นทิพย์นั้น ย่อมฟุ้งไป
แม้ในวันนี้ เพราะนิमितนั้น ท่านจักเป็น
พระพุทเจ้าแน่ เหล่าเทพทั้งหมดเว้นอรุ-
พรหม เทพทั้งหมดเหล่านั้นทั้งหมดย่อม
ปรากฏแม้ในวันนี้ เพราะนิमितนั้น ท่านจัก
เป็นพระพุทเจ้าแน่ ชื่อว่า นรกทั้งหลาย
ทั้งหมดย่อมปรากฏในครั้งนั้น นรกเหล่านั้น
ทั้งหมดย่อมปรากฏแม้ในวันนี้ เพราะนิमित
นั้น ท่านจักเป็นพระพุทเจ้าแน่ ฝาเรือน
บานหน้าต่าง และศิลาย่อมไม่เป็นเครื่องกั้น
สายตาในครั้งนั้น ทักษณภาระเหล่านั้นเป็น
ดูจอากาศแม้ในวันนี้ เพราะนิमितนั้น ท่าน
จักเป็นพระพุทเจ้าแน่ จุติและอุปบัติไม่มี
ในขณะนั้น จุติและอุปบัตีย่อมไม่ปรากฏใน
วันนี้ เพราะนิमितนั้น ท่านจักเป็นพระพุท-
เจ้าแน่ นิमितทั้งหลายเหล่านี้ ย่อมปรากฏแก่
สัตว์ทั้งหลายเพื่อประโยชน์แก่การตรัสรู้ ขอ
ท่านจงระคองความเพียรไว้ให้มั่น อย่า
ถอยกลับ จงก้าวไปข้างหน้า แม้พวกเรา

ย่อมรู้แจ้งซึ่งนิมิตนั้นว่า ท่านจักเป็นพระ-
พุทธเจ้าแน่.

เรา (สุเมธบัณฑิต) สดับพระดำรัส
ของพระพุทธเจ้าและเหล่าเทวดาหมื่นโลก-
ธาตุทั้งสองแล้ว มีความโสมนัสยินดีร่าเริง
บันเทิงใจแล้ว ได้มีความคิดในกาลครั้งนั้น
อย่างนี้ว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายมีถ้อยคำไม่
เป็นสอง พระชินะทั้งหลาย พระวาจาไม่เป็น
โมฆะ ถ้อยคำอันไม่เป็นจริงไม่มีแก่พระ-
พุทธเจ้าทั้งหลาย เราจักเป็นพระพุทธเจ้า
แน่ ก่อนดินบุคลลขว้างไปในท้องฟ้าย่อม
ตกลงสู่พื้นดินแน่แท้ ฉันทิใด พระดำรัสของ
พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุดเป็นพระดำรัส
เที่ยงแท้แน่นอนฉันทิใดเหมือนกัน ความ
ตายย่อมเป็นของแท้แก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย
แม้ฉันทิใด พระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ประ-
เสริฐสุดก็มีพระดำรัสเที่ยงแท้ฉันทิใดเหมือนกัน
เมื่อราตรีสิ้นไปแล้วพระอาทิตย์ต้องขึ้น
ไปแน่ ฉันทิใด พระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้
ประเสริฐสุดก็เป็นพระดำรัสจริงแท้แน่นอน
ฉันทิใดเหมือนกัน เมื่อสี่หะออกจากที่นอน
แล้วย่อมบันลือแน่แท้ ฉันทิใด พระดำรัส

ของพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุด ก็เป็นพระดำรัส
จริงแท้แน่นอน ฉะนั้นเหมือนกัน ลัตว์
ทั้งหลายแยกของหนักไปถึงที่ประสงค์แล้ว
ย่อมวางลงแน่ ฉะนั้น พระดำรัสของพระ-
พุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุด ก็เป็นพระดำรัส
เที่ยงแท้แน่นอน ฉะนั้นเหมือนกัน.

ว่าด้วยพุทธการกกรรม ๑๐

เอาละ เราจักเลือกเฟ้นธรรมทั้งหลาย อัน
กระทำซึ่งความเป็นพระพุทธเจ้า ทางโน้น
และทางนี้ ทั้งเบื้องบนเบื้องต่ำทั่วทั้งสิบทิศ
ตลอดถึงธรรมชาติ เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ใน
กาลนั้น ได้เห็นทานบารมีอันเป็นพุทธการก-
กรรมข้อที่ ๑ ซึ่งเป็นทางใหญ่ อันพระมหะ
เจ้าทั้งหลายในกาลก่อน ทรงเลือกเฟ้นแล้ว
จึงสอนตนว่า เธอจงบำเพ็ญทานบารมี อัน
เป็นพุทธการกกรรมข้อที่ ๑ นี้ สมทานทำ
ไว้ให้มันก่อน ถ้าเธอปรารถนาบรรลุพระ-
โพธิญาณ เปรียบเหมือนหม้อน้ำที่ใคร ๆ
คนหนึ่งคว่ำปากลง น้ำก็ออกจากหม้อมิได้
เหลือ มิได้รักษาน้ำไว้ในหม้อนั้น แม้ฉันใด
ท่านเห็นยากทั้งหลายแล้ว ชั้นต่ำก็ตาม

ชั้นกลางก็ตาม ชั้นสูงก็ตาม จงให้ท่านโดย
ไม่เหลือ เหมือนหม้อน้ำที่เขาคว่าปากลง
ฉนั้นนั่นเหมือนกัน.

จริงอยู่ พุทธการกธรรมจะมีเท่านี้ก็
หาไม่ได้เราจักเลือกเฟ้นธรรมอันปมโพธิญาณ
แม่อื่น ๆ เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้
เห็นสีลขารมีอันเป็นพุทธการกธรรมข้อที่ ๒
อันพระมเหสีเจ้าทั้งหลาย ในกาลก่อน
ปฏิบัติแล้วต้องเสพแล้ว จึงสอนตนว่า เจ้า
จงบำเพ็ญสีลขารมีอันเป็นพุทธการกธรรมข้อ
ที่ ๒ นี้ สมาทานทำให้มั่นก่อน ถ้าเธอ
ปรารถนาบรรลุโพธิญาณ สัตว์จามรีมีขน
หางติดอยู่ในที่ใด ๆ ย่อมยอมตายในที่นั้น ๆ
ยอมไม่ให้ขนหางเสียไป แม้นั้นใด เธอจง
บำเพ็ญศีลทั้งหลายในภูมิ ๔ จงรักษาศีลทุก
เมื่อ เหมือนจามรีรักษาขนหาง ฉนั้นนั่น
เหมือนกัน.

อันพุทธการกธรรมจักมีเท่านี้ก็หาไม่
เราเลือกเฟ้นธรรมทั้งหลายอันปมโพธิญาณ
แม่อื่น ๆ เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในกาลนั้น
ได้เห็นเนกขัมมขารมีอันเป็นพุทธการกธรรม
ข้อที่ ๓ อันพระมเหสีทั้งหลายในกาลก่อน

ทรงปฏิบัติแล้ว ส้องเสพแล้ว จึงสอน
ตนว่า ท่านจงบำเพ็ญเนกขัมมบารมีอันเป็น
พุทธการกธรรมข้อที่ ๓ นี้ สมาทานกระทำ
ให้มั่นก่อน ถ้าเธอปรารถนาบรรลุโพธิญาณ
บุรุษผู้ติดอยู่ในเรือนจำ มีความทุกข์สิ้นกาล
นาน เขาไม่มีความยินดีในเรือนจำนั้น
แสวงหาการพ้นไปเท่านั้น ฉันทใด เธอก็
เหมือนกันนั่นแหละ จงดูภาพทั้งหมด
เหมือนเรือนจำ จงมุ่งหน้าต่อเนกขัมมะ
เพื่อความหลุดพ้นเถิด.

อันพุทธการกธรรมทั้งหลายจักมีเพียง
เท่านั้นก็หาไม่ เราจักเลือกเฟ้นธรรมทั้งหลาย
อันปโมโพธิญาณแม้อื่น ๆ เมื่อเราเลือกเฟ้น
อยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นปัญญาบารมีอันเป็น
พุทธการกธรรมข้อที่ ๔ อันพระมเหสีเจ้า
ทั้งหลายในกาลก่อนปฏิบัติแล้ว ส้องเสพ
แล้ว จึงสอนตนว่า ท่านจงบำเพ็ญปัญญา-
บารมีอันเป็นพุทธการกธรรมข้อที่ ๔ นี้
สมาทานทำให้มั่นก่อน ถ้าเธอปรารถนา
บรรลุโพธิญาณ ภิกษุผู้ขอบิณฑบาตในตระ-
กูดต่ำ ปานกลาง ชั้นสูง ไม่เว้นตระกูด
ทั้งหลาย ย่อมได้อาหารพอยังอัตภาพให้

เป็นไปอย่างนี้ แม้นันใด เขอกัณันัน
เหมือนกัน จงสอบถามชนผู้รู้ตลอดกาล
บำเพ็ญปัญญาบารมีแล้ว จักบรรลุดัมโปธิ-
ญาณ.

อันพุทธานุชากรรมจักมีเพียงเท่านี้
ก็หาไม่ เราจักเลือกเฟ้นธรรมทั้งหลายบ่ม
โพธิญาณแม้อื่น ๆ เมื่อเราเลือกเฟ้นใน
ครั้งนั้น ได้เห็นวิริยบารมีอันเป็นพุทธานุ-
ชากรรมข้อที่ ๕ อันพระมเหสีเจ้าทั้งหลายใน
กาลก่อนปฏิบัติแล้วชองเสพแล้ว จึงสอน
ตนว่า ท่านจงบำเพ็ญวิริยบารมีอันเป็น
พุทธานุชากรรมข้อที่ ๕ นี้ สมาทานทำให้
มันก่อน ถ้าท่านปรารถนาบรรลุดัมโปธิญาณ
สีหิมิตราชมมีความเพียรไม่ทอดอย มีใจประ-
คับประคองแล้วในการนั่ง การยืน การ
เดินทุกเมื่อ แม้นันใด ถึงท่านกัณันัน
เหมือนกัน จงบำเพ็ญวิริยบารมีประคอง
ความเพียรไว้ให้มัน แล้วจักบรรลุดัมโปธิ-
ญาณ.

อันพุทธานุชากรรมจักมีเท่านี้ก็หา
มิได้ เราจักเลือกเฟ้นธรรมทั้งหลายบ่ม
โพธิญาณแม้อื่น ๆ เมื่อเราเลือกเฟ้นธรรม

ในครั้งนั้น ได้เห็นขันติบารมีอันเป็น
พุทธการกธรรมข้อที่ ๖ อันพระมเหสี
ทั้งหลายในกาลก่อนปฏิบัติแล้ว ส้องเสพ
แล้ว จึงสอนตนว่า เธอจงสมาทานพุทธ-
การกธรรมข้อที่ ๖ นี้ ทำให้มันก่อน เธอ
มีใจไม่เป็นสองในขันติบารมีนั้น จักบรรลุ
สัมโพธิญาณ ธรรมดาว่า แผ่นดินย่อม
ทนสิ่งที่สะอาดบ้าง สิ่งที่ไม่สะอาดบ้างทั้ง
หมดที่เขาทิ้งไป ย่อมไม่ทำความยินดี
ยินร้าย แม้ฉันใด ถึงท่านก็ฉันนั้นเหมือน
กัน ต้องอดทนต่อการนับถือ และความ
ดูหมิ่นของชนทั้งปวง ท่านบำเพ็ญขันติ-
บารมีแล้ว จักบรรลุสัมโพธิญาณ.

อันพุทธการกธรรมทั้งหลายมิได้มี
เพียงท่าน เราจักเลือกเฟ้นธรรมแม้อื่น ๆ
บ่มโพธิญาณเมื่อเราเลือกเฟ้น ในครั้งนั้น
ได้เห็นสัจจบารมีอันเป็นพุทธการกธรรม ข้อ
ที่ ๗ อันพระมเหสีทั้งหลายในปางก่อนปฏิบัติ
แล้ว ส้องเสพแล้ว จึงสอนตนว่า ท่าน
จงสมาทานพุทธการกธรรมข้อที่ ๗ นี้
ทำให้มันก่อน ท่านมีวาจาไม่เป็นสองใน
สัจจบารมีนั้น จักบรรลุสัมโพธิญาณ

ธรรมดว่า ดาวประกายพริก เป็นดาว
ประจำวิถี ในโลกนี้และเทวโลก ย่อมไม่
ก้าวล่วงวิถีในสมัยฤดูร้อน หรือฤดูฝน
แม้ฉันใด แม้ท่านก็ฉันนั้นเหมือนกัน
อย่าก้าวล่วงวิถีในสัจจะทั้งหลาย ท่าน
บำเพ็ญสัจจบารมีแล้ว จักบรรลุสัมโพธิ-
ญาณ.

อันพุทธานุภาพธรรมทั้งหลายจักไม่มี
เพียงเท่านี้ จักเลือกธรรมแม่อื่น ๆ บ่ม
โพธิญาณ เมื่อเราเลือกเฟ้นในครั้งนั้น
ได้เห็นอธิษฐานบารมี อันเป็นพุทธานุภาพ-
ธรรมข้อที่ ๘ อันพระมเหสีทั้งหลายใน
ปางก่อนปฏิบัติแล้วส้องเสพแล้ว จึงสอน
ตนว่า ท่านจงสมาทานทำพุทธานุภาพ
ข้อที่ ๘ นี้ให้มั่นก่อน ท่านเป็นผู้ไม่หวั่น-
ไหวในอธิษฐานบารมีแล้ว จักบรรลุสัม-
โพธิญาณ ภูเขาคีลาฉ้วน ไม้หวั่นไหว
ตั้งมั่นดีแล้ว ไม้หวั่นไหวด้วยลมที่แรงกล้า
ย่อมดำรงอยู่ในที่ของตนเท่านั้น แม้ฉันใด
เธอก็ฉันนั้นเหมือนกัน ตั้งมั่นในอธิษฐาน-
บารมีในกาลทั้งปวง เธอบำเพ็ญอธิษฐาน-
บารมีแล้ว จักบรรลุสัมโพธิญาณ.

อันพุทธานุการกกรรมทั้งหลายจักไม่มี

เท่านั้นแน่ เราจักเลือกเฟ้นกรรมแม่อื่น ๆ บ่มโพธิญาณ เมื่อเราเลือกเฟ้นในครั้งนั้น ได้เห็นเมตตาบารมีอันเป็นพุทธานุการกกรรม ข้อที่ ๕ อันพระมเหสีทั้งหลายในกาลก่อน ปฏิบัติแล้ว ส้องเสพแล้ว จึงสอนตนว่า เธอจงเป็นผู้ไม่มีใครเสมอด้วยเมตตา สมาทานพุทธานุการกกรรมข้อที่ ๕ นี้ ให้มันก่อน ถ้าท่านปรารถนาบรรลุโพธิญาณ ธรรมดาว่าน้ำย่อมแผ่ความเย็นไปสม่าเสมอ และย่อมชำระล้างมลทิน คือ ชุติในชนทั้งหลาย ทั้งคนดีและคนชั่ว แม้จันใด เธอก็จงเป็นจันนั้นนั่นแหละ พึงเจริญเมตตาบารมีเจริญเมตตาไปสม่าเสมอในชน ผู้ทำประโยชน์และผู้ไม่ทำประโยชน์แล้ว ท่านจักบรรลุสัมโพธิญาณ.

อันพุทธานุการกกรรมทั้งหลาย จักไม่มี

เพียงเท่านั้นแน่ เราจักเลือกเฟ้นกรรมแม่อื่น ๆ บ่มโพธิญาณ เมื่อเราเลือกเฟ้นในครั้งนั้น ได้เห็นอุเบกขาบารมีอันเป็นพุทธานุการกกรรมข้อที่ ๑๐ อันพระมเหสีเจ้าทั้งหลายในกาลก่อนปฏิบัติแล้ว ส้องเสพ

แล้ว จึงสอนตนว่า เธอเป็นผู้คงที่มั่นคง
สมาทานพุทธานุสสการกรรมข้อที่ ๑๐ นี้ให้มั่น
ก่อนแล้ว จักบรรลุสัมโพธิญาณ ธรรมดา
แผ่นดินเว้นจากความยินดียินร้ายเหล่านั้น
ทั้งสอง ย่อมวางเฉยสิ่งอันไม่สะอาดและ
สิ่งสะอาดที่บุคคลโยนไปแล้ว แม้ฉันใด เธอ
ก็จงเป็นฉันนั้นนั่นแหละ บำเพ็ญอุเบกขา-
บารมี เป็นผู้คงที่ในสุขและทุกข์ในกาลทุก
เมื่อแล้ว จักบรรลุสัมโพธิญาณ.

ธรรมทั้งหลายอันปรมโพธิญาณในโลก
มีประมาณเท่านั้นแหละ ไม่เกินจากนี้ ท่าน
จงตั้งมั่นอยู่ในธรรมเหล่านั้นเถิด เมื่อเรา
พิจารณาธรรมทั้งหลาย ที่เป็นสภาวะ ภาวะ
และลักษณะเหล่านั้นอยู่ ด้วยเดชแห่งธรรม
เหล่านั้น แผ่นดินหมื่นโลกธาตุก็หวั่นไหว
แผ่นดินหวั่นไหวอยู่ สงเสียดังเหมือน
เครื่องดนตรีหีบอ้อยที่เขาบีบแล้ว แผ่นดิน
ย่อมสั่นสะเทือนเหมือนจักรยนต์น้ำมัน
ฉะนั้น.

มหาสมุทรทั้งหลายก็ตีฟองนองเนื่อง
ทั้งจอมเขาที่มหาสมุทรนั้นก็โอนอ่อนนุ่มลง
แล้ว เสียดังหิ้ง ๆ ก็ดังก้องไปแล้วที่เขา

ติเนรราช บริษัททั้งหลายอยู่ในที่อากาศ
พระพุทธเจ้าหวั่นไหวอยู่ หมดสติล้มลง ณ
พื้นดินในที่นั้น หมื่อน้ำหลายพัน คู่มน้ำ
หลายร้อยกระทบกัันและกันแตกละเอียดไป
ในที่นั้น มหาชนทั้งหลายต่างก็สะดุ้งตกใจ
กลัวหุนไป มีใจหวาดหวั่น มาประชุมกัน
เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าที่ปึงกร ทูลถามว่า ข้าแต่
พระผู้มีพระผู้จักขุ ความดีหรือความชั่วจักมี
แก่โลกอย่างไร โลกทั้งหมดถูกรบกวณแล้ว
ขอพระองค์จงทรงบรรเทาอันตรายนั้นด้วย
เถิด ครั้งนั้น พระมหามุนีที่ปึงกรพุทธเจ้า
ทรงยังมหาชนเหล่านั้นให้ทราบแล้วว่า ท่าน
ทั้งหลายจงวางใจเถิด อย่ากลัวเลยในการ
หวั่นไหวแห่งแผ่นดินนี้ เราได้พยากรณ์
ดาบสใดในวันนี้ว่า เขาก็เป็นพระพุทธเจ้า
ในโลก ดาบสนี้พิจารณาธรรมอันพระชินเจ้า
สั่งเสพแล้วในกาลก่อน เมื่อดาบสนั้น
พิจารณาธรรมอันเป็นพุทธภูมิโดยไม่เหลือ
ด้วยเหตุ นั้น แผ่นดินเหมือนโลกธาตุในมนุษย์
และเทวดานี้ จึงหวั่นไหวแล้ว เพราะสติบฟัง
พระคำรัสของพระพุทธเจ้า ใจของพวกเขา
ก็สงบทันที มนุษย์และเทวดาทั้งหมดจึงเข้า

ไปหาเราแล้วอภิวัตอีกครึ่งหนึ่ง เราสมาทาน
พุทธคุณกระทำใจให้มันแล้ว นมัสการพระ-
ที่บึงกรพุทธเจ้า แล้วลุกขึ้นจากอาสนะใน
ขณะนั้น เมื่อเราลุกจากอาสนะ เทวดาและ
มนุษย์ทั้งสองพวกต่างก็โปรยปรายดอกไม้
ทั้งทิพย์ ทั้งเป็นของมนุษย์ เหล่าเทวดา
และมนุษย์ทั้งสองพวกต่างก็ให้เราทราบถึง
ความสวัสดิว่า ความปรารถนาที่ท่าน
ปรารถนาแล้วเป็นเรื่องใหญ่ ท่านจักได้
โพธิญาณนั้นตามความปรารถนา ขอเสียด
ฉัญไรรทั้งปวงจงพินาศไป ความโศก โรคจง
สูญสิ้นไป อันตรายจงอย่ามีแก่ท่าน ขอท่าน
จงตรัสรู้โพธิญาณอันยอดเยี่ยมพลันเถิด
ต้นไม้ดอกย่อมเป่งบานในสมัย (ฤดู) ที่มา
ถึงแล้ว แม้นันไค ข้าแต่มหาวิระ ขอท่านจง
เบิกบานด้วยพุทธญาณฉนั้นนั้นเถิด พระสัม-
พุทธเจ้าทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ทรงบำ
เพ็ญบารมี ๑๐ ฉันไค ขอมหาวิระเจ้าจงบำเพ็ญ
บารมี ๑๐ ฉันนั้นเถิด พระสัมพุทธเจ้าเหล่าใด
เหล่าหนึ่ง ตรัสรู้ ณ โพธิมณฑล ฉันไค ขอ
มหาวิระเจ้า จงตรัสรู้โพธิญาณของพระชินะ

ฉันทันเกิด พระสัมพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่าใด
เหล่าหนึ่ง ทรงประกาศพระธรรมจักร ฉันทัน
ขอมหาวิรเจ้า จงประกาศพระธรรมจักร ฉันทัน
เกิด พระจันทร์ในวันปฐมมีปริสุทธี ย่อม
ไพโรจน์ ฉันทัน ขอท่านจงมีใจเต็มแล้ว ยัง
หมื่นโลกธาตุให้ไพโรจน์ ฉันทันเหมือนกัน
พระอาทิตย์พ้นจากราหูแล้ว ย่อมโชติช่วงมี
แสงอันกล้า ฉันทัน ขอท่านจงปลดเปลื้อง
โลกโชติช่วงด้วยสิริ ฉันทันเหมือนกัน แม่
น้ำสายใดสายหนึ่ง ย่อมไหลลงสู่มหาสมุทร
ฉันทัน ขอชาวโลกทั้งเทวโลกจงไหลลงสู่
สำนักของท่าน ฉันทันเกิด.

เรานั้นอันเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย
ชมเชยสรรเสริญแล้ว สมทานธรรมทั้ง ๑๐
เมื่อจะบำเพ็ญธรรมเหล่านั้นให้บริบูรณ์ จึง
เข้าไปสู่ป่าใหญ่ (ป่าหิมพานต์) ในกาล
นั้นแล.

จบสุเมธกถา

ชาวรัมมนครเหล่านั้น อังคาสพระ-
โลกนายกพร้อมทั้งหมู่สงฆ์ ในกาลนั้นแล้ว
พากันเข้าถึงพระศาสดาพระนามว่า ที่ปึงกร

พระองค์นั้นเป็นสรณะแล้ว พระตถาคตเจ้า
พระนามว่าที่ปึงกร ทำชนบางเหล่าให้ตั้งอยู่
ในสรณาคมน์ บางเหล่าให้ตั้งอยู่ในศีล ๕
บางเหล่าตั้งอยู่ในศีล ๑๐ อันประเสริฐ ให้
สามัญผล ๔ อันเป็นผลสูงสุดแก่ชนบางพวก
ให้ธรรมอันไม่มีธรรมอื่นเสมอ คือปฏิสัม-
ภิตา ๔ แก่ชนบางพวก พระนราสภทรง
ประทานสมบัติอันประเสริฐ ๘ แก่ชน
บางเหล่า ประทานวิชา ๓ และอภิญญา ๖
แก่ชนบางเหล่า พระมหามุนี พระนามว่า
ที่ปึงกรพุทธเจ้า ตรัสโอวาทประชุมชนด้วย
ความเพียร ได้ยังคำสั่งสอนของพระองค์ผู้
เป็นโลกนาถให้แพร่หลายแล้วด้วยความ
พากเพียร พระพุทธเจ้าที่ปึงกร ทรงมี
ลักษณะมีพระหนุใหญ่ และลำพระศองาม
สมลักษณะ ยังประชุมชนให้ข้ามพ้นทุกติ
พระมหามุนีทรงเห็นชนผู้ควรตรัสรู้ใน
หนทางแม่ตั้งแสนโยชน์ ก็เสด็จไปยังชนนั้น
ให้ตรัสรู้โดยพลัน.

ศาสนาของพระที่ปึงกรนั้น ในการ
ตรัสรู้ครั้งแรกของหมู่สัตว์ ได้มีประมาณถึง
ร้อยโกฏิ ในครั้งที่สองมีประมาณเก้าสิบโกฏิ

ในครั้งที่สาม พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมที่ดาวดึงส์พิภพ ได้มีการตรัสรู้ของเทพยดาถึงเก้าหมื่นโกฏิ.

ในศาสดาของพระที่ปึงกรนั้น ได้มีการประชุมใหญ่สามครั้ง ครั้งแรกมีพระสาวกมาประชุมประมาณแสนโกฏิ ครั้งที่สองเมื่อพระชินเจ้าทรงเข้านิโรธสมบัติที่นารทกู่ฏฐะ มีพระชีณาสพผู้ปราศจากมลทินมาประชุมร้อยโกฏิ ครั้งที่สาม เมื่อพระมหาวีระประทับอยู่ ณ ภูเขาสุทัตสนะ ได้ประชุมทำปวารณากรรมด้วยภิกษุสงฆ์ประมาณเก้าหมื่นโกฏิ.

ในสมัยนั้น เราบวชเป็นชฎิล มีตบะกล้า บรรลุภิญญา ๕ เทียวไปในอากาศ ธรรมาภิสัมยได้มีแก่สัตว์ถึงสองแสนโกฏิ ส่วนตรัสรู้ที่ละพัน หรือสองพันมีประมาณมากมาย ศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่ปึงกร ในครั้งนั้น บริสุทธิปราศจากมลทินแพร่หลาย เจริญรุ่งเรืองเป็นประโยชน์แก่ชนเป็นอันมาก พระชีณาสพประมาณ ๔ แสน บรรลุภิญญา ๖ มีฤทธิ์มาก ย่อมแวดล้อมพระพุทธเจ้าที่ปึงกรผู้ทรงรู้แจ้งโลกทุกเวลา.

สมัยนั้น ใคร ๆ ซึ่งยังเป็นพระเสขะ

ยังไม่ถึงที่สุดพรหมจรรย์ ย่อมละความเป็น
มนุษย์ (ตาย) ไป เขาผู้นั้นย่อมถูกติเตียน
ปาพจน์ คือ พระธรรมวินัยของพระองค์นั้น
อันพระชีมาสปราศจากมลทิน เป็นพระ-
อรหันต์ผู้คงที่ประกาศดีแล้ว ย่อมงามใน
โลกทั้งเทวโลก.

นครที่พระองค์ทรงอุบัติ ชื่อว่า
รัมมวดี กษัตริย์นามว่า สุเทพ เป็นพระชนก
พระนางสุเมธาเทวี เป็นพระชนนีของพระ-
ศาสดาพระนามว่า ทีปังกร พระสุมังละ
และพระติสสะได้เป็นคู่้อัครสาวก อุปัฏฐาก
ของพระศาสดาทีปังกร ชื่อว่า พระสาคะ
พระเถรีชื่อว่า นันทา พระเถรีชื่อว่า สุนันทา
ได้เป็นคู่้อัครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้ของพระผู้มี
พระภาคเจ้านั้น เรียกว่า ปิณฑล (ไม้เลียบ).

พระมหามุนีทีปังกร มีพระวรกาย
สูง ๘๐ ศอก งามดุจไม้ประจำทวีป ชื่อว่า
พระยารัง ซึ่งบานสะพรั่ง รัศมีของพระองค์
แผ่ช้านไปโดยรอบ ๑๐ โยชน์ มีพระชน-
มายุแสนปี พระองค์ดำรงอยู่ ยังประทุมชน

มากให้ข้ามพ้นสงสาร ทรงยังพระสัทธรรม
ให้โชติช่วงแล้ว ให้มหาชนข้ามพ้นสสารไป
แล้วตลอดพระชนม์ชีพ พระองค์พร้อมทั้ง
พระสาวก ได้ประกาศพระธรรมวินัยให้
รุ่งโรจน์แล้วก็เสด็จดับขันธปรินิพพาน
เหมือนกองไฟที่ลูกไฟลงขึ้นแล้วก็ดับไป
พระฤทธิ พระยศ และจักรรัตนที่ฝ่าพระ-
ยุคลบาททั้งหมดก็อันตรธานไปพร้อมกัน
เพราะสังขารทั้งปวง เป็นของว่างเปล่า มี
ความแปรปรวนไปเป็นธรรมดาแน่แท้.

จบที่ปึงกรกถา

โกณฑัญญกถาที่ ๒

ก็ในกาลส่วนอื่นอีก เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า พระนามว่า ทีปิงกร เสด็จ
ดับขันธปรินิพพานล่วงแล้วหนึ่งอสงไขย พระศาสดาพระนามว่า โกณฑัญญะ
ก็ได้เสด็จอุบัติขึ้น แม้ศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ก็ได้มีสาวกสันนิบาต
(ประชุมพระสาวก) ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรก มีพระสาวกมาประชุมประมาณ
แสนโกฏิ ครั้งที่สอง มีพระสาวกมาประชุมประมาณพันโกฏิ ครั้งที่สาม มี
พระสาวกมาประชุมเก้าสิบโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ พระนามว่า วิชิตาวี ได้ถวายมหาทานแก่หมู่ภิกษุมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขมีประมาณนับได้แสนโกฏิ พระศาสดาได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่า จักเป็นพระพุทธเจ้าแล้วแสดงธรรม. พระโพธิสัตว์นั้น ทรงสดับธรรมกถาของพระศาสดาแล้ว ทรงมอบราชสมบัติ ออกผนวช (บวช) ทรงศึกษาพระไตรปิฎก ทรงให้สมบัติ ๘ และอภิญญา ๕ ให้เกิดขึ้น มีฌานไม่เสื่อมแล้วทรงอุปบัติขึ้นในพรหมโลก.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า พระนามว่า โภณฑัญญะ นั้น ชื่อว่า รัมมวดี พระมหากษัตริย์ พระนามว่า สุฉันทะ เป็นพระราชบิดา พระนางเทวี พระนามว่า สุชาดา เป็นพระมารดา พระภักทเถระและสุภักทเถระ เป็นอัครสาวก พระเถระนามว่า อนุทระ เป็นพุทธปฏิญาณ พระติสสาเถรี และ พระอุปติสสาเถรี เป็นคู่อัครสาวิกา มีไม้ที่ตรัสรู้ชื่อว่า ตาลกัลยาณี พระสรีระ ของพระมหามุนีนันสูง ๘๘ ศอก พระองค์มีพระชนมายุแสนปี.

จบ โภณฑัญญกถา

มังคลกถาที่ ๓

ในสมัยอื่นอีก เมื่อพระโภณฑัญญพุทธเจ้าปรินิพพานล่วงไปแล้ว ประมาณหนึ่งอสงไขย ในกัปเดียนั้นเอง มีพระพุทธเจ้าเสด็จอุปบัติขึ้น ๔ พระองค์ คือ พระมังคลพุทธเจ้า พระสุมนพุทธเจ้า พระเรวัตพุทธเจ้า และพระโสภิตพุทธเจ้า. ก็ในศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า มัง-คละ มีสาวกมหาสันนิบาต ๓ ครั้ง ในมหาสันนิบาต ครั้งที่หนึ่ง มีภิกษุมหาประชุม

ประมาณแสนโกฏิ ในครั้งที่สองประมาณพันโกฏิ ในครั้งที่สามประมาณ เก้าสิบ
โกฏิ.

ได้ยินว่า อานันทกุมาร เป็นพระภาคต่างพระมารดากับพระผู้มี
พระภาคเจ้านั้น พร้อมทั้งบริษัท ๕๐ โกฏิ ได้เสด็จไปสู่สำนักของพระศาสดา
เพื่อทรงสดับธรรม. พระศาสดาตรัสอนุப்புพพิกาแก่เธอ เธอพร้อมด้วยบริษัท
บรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภทา พระศาสดาทรงตรวจดูบุรพจริยาของ
กุลบุตรเหล่านั้น ทรงเห็นอุปนิสัยของการได้บาตรและจิวรอันสำเร็จด้วยฤทธิ์
จึงทรงเหยียดพระหัตถ์เบื้องขวา ตรัสว่า " พวกเธอจงเป็นภิกษุ " ดังนี้ ขณะนั้น
นั้นแหละ กุลบุตรทั้งปวงก็ทรงบาตรและจิวรอันสำเร็จด้วยฤทธิ์ เป็นเหมือน
พระเถระมีพรรษา ๖๐ ถึงพร้อมด้วยกิริยามารยาทมาแวดล้อมถวายบังคมพระ-
ศาสดา. ศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้านี้ ก็มีสาวกสันนิบาตสามครั้ง.

กัรัสมิสรีระของพระพุทเจ้าทั้งหลายอื่น ๆ มีประมาณ ๘๐ ศอก โดย
รอบเป็นประมาณ แต่ว่า รัสมิสรีระของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า มังคละ
นั้นหาเหมือนพระพุทเจ้าอื่น ๆ ไม่ คือ มีพระรัสมิแผ่ออกไปสู่แดนโลกธาตุ
ตั้งอยู่ตลอดกาลเป็นนิตย์ ต้นไม้ ภูเขา มหาสมุทรเป็นต้น โดยที่สุคมีมือซ้าย
เป็นต้น ได้เป็นเหมือนหุ้มไว้ด้วยแผ่นทองคำ ฉะนั้น ก็พระชนมายุของ
พระองค์มีประมาณเก้าหมื่นปี ตลอดกาลมีประมาณเท่านี้ พระจันทร์ พระ-
อาทิตย์เป็นต้น ไม่อาจเพื่อเปล่งรัสมิของตนได้ การกำหนดกลางคืนและ
กลางวันไม่ปรากฏ สัตว์ทั้งหลายเที่ยวไปด้วยแสงสว่างของพระพุทเจ้าเป็นนิตย์
ดุจกลางวันด้วยแสงอาทิตย์ สัตว์โลกกำหนดกลางคืนและกลางวันได้ ด้วย
ดอกไม้นานว่าเป็นเวลาเย็น กำหนดเสียงนกร้องเป็นเวลาเช้า.

ถามว่า ก็อานุภาพนี้ของพระพุทเจ้าพระองค์อื่นไม่มีหรือ ?

ตอบว่า มิใช่ไม่มี จริงอยู่ พระพุทธเจ้าแม่เหล่านั้น เมื่อจำนงอยู่ ก็พึงแผ่พระรัศมีไปสู่หมื่นโลกธาตุ หรือยิ่งกว่านั้นก็ได้ แต่ว่า พระรัศมีสรีระ ของพระผู้มีพระภาคเจ้า พระนามว่า มังคละ แผ่ไปสู่หมื่นโลกธาตุตั้งอยู่เป็น นิตย์ทีเดียว ด้วยอำนาจการตั้งความปรารถนาไว้ในบุรพชาติ เหมือนพระรัศมี วาหนึ่งของพระพุทธเจ้าอื่น ๆ.

ได้ยินว่า พระมังคลพุทธเจ้านั้น ในขณะที่บำเพ็ญบารมีเป็นพระ- โภธิสัตว์ ดำรงอรรถภาพเช่นเดียวกับพระเวสสันดร พร้อมทั้งบุตรและภรรยา อยู่ที่ภูเขาสันกับภูเขาวงกฏ ครั้งนั้น มียักษ์ตนหนึ่งชื่อว่า ขรทาจิกะ ทราบว่า พระมหาบุรุษมีพระทัยในการจำแนกทาน จึงแปลงเพศเป็นพราหมณ์เข้าไป แล้วทูลขอทารกทั้งสองพระองค์ พระมหาสัตว์ พระมหาสัตว์ทรงยินดีรับแล้วด้วยทรงพระดำริว่า เราจักให้ลูกน้อยแก่พราหมณ์ ดังนี้ แล้วพระราชทาน ทารกทั้งสอง อันสามารถยังแผ่นดินห้วนไหวจคน้ำรองแผ่นดิน ยักษ์ยืนพึง แผ่นกระดากที่พึงไว้ในที่สุดแห่งที่จงกรม เมื่อพระมหาสัตว์มองดูอยู่นั้นแหละ เกี่ยวกินทารกทั้งสองพระองค์ เหมือนเกี่ยวกินกองรากไม้ มหาบุรุษแลดูยักษ์ เมื่อยักษ์นี้สักว่าอ้าปากเท่านั้น ธารโลหิตก็หลั่งออกคุดปลิวไฟ พระมหาบุรุษนั้น แม้เห็นปากของยักษ์นั้น ก็มีได้เสียพระทัย แม้เพียงปลายผมให้เกิดขึ้น ทรง พระดำริว่า สุทินัน วัต เม ทานัน (ทานเราให้ดีแล้ว) แล้วยังปีติโสมนัส อันใหญ่ให้เกิดแก่พระองค์.

พระมหาบุรุษนั้น ทรงตั้งความปรารถนาว่า ด้วยวิบากเป็นเครื่อง ไหลออกแห่งบุญของเรานี้ ในอนาคตกาล ขอรัศมีทั้งหลายจงออกจากสรีระโดย ทำนองนี้ ดังนี้ เมื่อพระองค์อาศัยเหตุนี้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว รัศมี ทั้งหลายจึงออกจากพระสรีระแผ่ไปสู่ที่มีประมาณเท่านี้.

บูรพจริยาอีกอย่างหนึ่งของพระมังคลพุทธเจ้า ได้ยินว่า พระมังคล-
พุทธเจ้านั้น ในเวลาที่พระองค์เป็นพระโพธิสัตว์ เห็นเจดีย์พระพุทธเจ้า
พระองค์หนึ่ง ได้คิดว่า เราควรสละชีวิตบูชาพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ จึงพัน
สร้อยทั้งสี่พันประทิปยคบเพลิง แล้วเอาเนยใสใส่ถาดทองคำสูงประมาณ
หนึ่งศอก มีราคาแสนกหาปณะจนเต็มแล้ว จดประทิปยพันใส่ในถาดนั้นให้ไหลลง
แล้วทูนถาดนั้นด้วยศิระষะ ยังสร้อยทั้งสี่พันให้ไหลลงแล้วกระทำประทักษิณ
พระเจดีย์ตลอดราตรีทั้งสี่ เมื่อพระโพธิสัตว์อยู่อย่างนี้จนอรุณขึ้น แม้สักว่า
”ขุมขนเส้นหนึ่งก็ไม่ไหม้” ได้เป็นเหมือนเวลาเข้าไปสู่กอบทุม ฉะนั้น จจริงอยู่
ชื่อว่า ธรรมนั้นย่อมรักษาดนไว้ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส
ไว้ว่า

ธรรมแล ย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม

ธรรมอันบุคคลประพฤติดีแล้วย่อมนำสุขมา

ให้ นี้เป็นอันสงสในธรรมที่บุคคลประพฤติ

ดีแล้ว ผู้มีปกติประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่

ทุกคติ.

ด้วยวิบากเป็นเครื่องไหลออกแห่งกรรมแม้นี้ รัศมีพระวรกายของพระ-
ผู้มีพระภาคเจ้า พระนามว่า มังคละนั้น จึงแผ่ซ่านไปสู่หมื่นโลกธาตุตั้งอยู่แล้ว.

ในครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายเป็นพราหมณ์ นามว่า สุรุจิ
คิดว่า เราจะทูลนิมนต์พระศาสดา ดังนี้ จึงเข้าไปเฝ้า ได้สดับมธุระธรรมกถา
แล้วทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าจงรับภิกษาของข้า-
พระองค์ในวันพรุ่งนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามว่า พราหมณ์ เธอต้องการ
ภิกษุเท่าไร. พราหมณ์สุรุจิตูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภิกษุผู้เป็นบริวาร

ของพระองค์มีประมาณเท่าไร. ครั้งนั้น เป็นสาวกสันนิบาตครั้งแรกของพระ-
ศาสดา เพราะฉะนั้น พระองค์จึงตรัสว่า ประมาณแสนโกฏิ พราหมณ์จึง
กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระองค์พร้อมด้วยหมู่ภิกษุทั้งหมด
จงรับภิกษาของข้าพระองค์ พระศาสดาทรงรับนิมนต์โดยคุษณีภาพแล้ว.

พราหมณ์ครั้งทูลนิมนต์เพื่อรับภัตในวันรุ่งขึ้นแล้ว เมื่อเดินกลับบ้าน
ได้คิดว่า เราสามารถจะถวายวัตถุทั้งหลายมีข้าวยาสุ ภัตและผ้าเป็นต้นแก่ภิกษุ
มีประมาณเท่านี้ได้ แต่ว่า ที่สำหรับนั่งจักทำอย่างไร ดังนี้. ความคิดของ
พราหมณ์นั้นได้ยังความเร่าร้อนเกิดขึ้นแก่บัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ของท้าวสักก-
เทวราชซึ่งตั้งอยู่ไกลถึงแปดหมื่นสี่พันโยชน์ (๘๔,๐๐๐ โยชน์) ท้าวสักกะทรง
ตรวจดูอยู่ด้วยทิพยจักขุว่า ใครหนอประสงค์จะให้เราเคลื่อนจากอาสนะนี้.
ทรงเห็นแล้วซึ่งมหาบุรุษ จึงทรงทราบว่ สุรจิพราหมณ์นิมนต์หมู่ภิกษุ
มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ได้คิดถึงการจัดที่นั่งถวาย แม้เราก็ควรจะไปยังที่นั่น
เพื่อถือเอาส่วนบุญ ดังนี้ แล้วนิรนต์เทศเป็นช่างไม้ถือมีดและขวานยื่นปรากฏ
ข้างหน้ามหาบุรุษ ถามว่า มีใครจะจ้างทำกิจการอะไรบ้างไหม? มหาบุรุษ
เห็นนายช่างไม้นั้น จึงถามว่า ท่านทำอะไรได้บ้าง. ช่างไม้นั้นตอบว่า ขึ้นชื่อว่า
ศิลปะที่ข้าพเจ้าไม่รู้มิได้มี ใครจะให้ข้าพเจ้าทำเรือนหรือมณฑป หรือสิ่งใด
ข้าพเจ้าทำได้ทั้งนั้น มหาบุรุษกล่าวว่า ถ้าเช่นนั้น เรามีกานอยู่. ช่างไม้ถามว่า
นาย ท่านมีงานอะไรหรือ? มหาบุรุษตอบว่า เรานิมนต์ภิกษุแสนโกฏิให้มา
ฉันภัตตาหารในวันพรุ่งนี้ไว้แล้ว ท่านจงช่วยทำมณฑปสำหรับเป็นที่นั่งให้ภิกษุ
เหล่านั้น. ช่างไม้กล่าวว่า ถ้าท่านอาจให้ค่าจ้างแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าก็กระทำ
มหาบุรุษกล่าวว่า เราจักให้ท่าน ช่างไม้รับคำว่า ดีละ ข้าพเจ้าจักกระทำ
แล้วไปแลดูประเทศหนึ่ง ประเทศนั้นมีประมาณ ๑๒ หรือ ๑๓ โยชน์ มี

พื้นเรียบจุมณฑลกลืน. พระอินทร์ช่างไม้ คิดว่า ขอมณฑปสำเร็จด้วยแก้ว ๗ ประการ จงตั้งขึ้นในที่ที่มีประมาณเท่านี้ ดังนี้ แล้วแลดูอยู่ ทันทินั่นเอง มณฑปก็ทำลายแผ่นดินผุดขึ้น มณฑปนั้น ที่เสาทั้งหลายสำเร็จด้วยทอง มีบัวเสาศาสำเร็จด้วยเงิน บรรดาเสาที่สำเร็จด้วยเงินมีบัวเสาศาสำเร็จด้วยทอง บรรดาเสาที่สำเร็จด้วยแก้ว มณีนีมีบัวเสาศาสำเร็จด้วยแก้วประพาฬ บรรดาเสาแก้วประพาฬ มีบัวเสาศาสำเร็จด้วยแก้วมณี บรรดาเสาสำเร็จด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีบัวเสาศาสำเร็จด้วยรัตนะ ๗ ประการ แต่นั่นก็ตรวจดูอธิษฐานว่า ขอบ่ายกระดิ่งจิ้งห้อย ในระหว่างที่สุดแห่งมณฑป ดังนี้ พร้อมกับแลดูนั่นแหละ ข่ายกระดิ่งก็ ห้อยย้อยแล้ว กระดิ่งใดถูกลมอ่อน ๆ พัด กระดิ่งนั้นก็เปล่งเสียงไพเราะดุจ เสียงไพเราะของคนตรีมีเครื่อง ๕ ทีเดียว เวลานั้นได้เป็นเหมือนกาลเวลา บรรเลงทิพยสังคีต แล้วอธิษฐานว่า ขอพวงดอกไม้หอมและพวงมาลัยทั้งหลาย จงห้อยภายในระหว่าง พวงเหล่านั้น ก็ห้อยย้อยแล้ว ต่อจากนั้น พระอินทร์ซึ่งเป็นช่างไม้ก็อธิษฐานว่า ขออาสนะทั้งหลายและที่นั่งสำหรับภิกษุแสน โกฏิจง ทำลายแผ่นดินผุดขึ้น ในทันทีทันใดนั้น สิ่งเหล่านั้นก็ปรากฏขึ้น ต่อจากนั้น ก็อธิษฐานว่า ขอตุ่มน้ำทั้งหลายจงตั้งขึ้นมุมละหนึ่งตุ่ม แม้ตุ่มน้ำทั้งหลายก็ ตั้งขึ้น ท้าวสักกะเนรมิตสรรพสิ่งเห็นปานนี้ แล้วจึงไปสู่สำนักของพราหมณ์ แล้วเรียนว่า ท่านพราหมณ์จงมาตรวจดูมณฑปของท่านแล้ว โปรดให้ค่าจ้าง แก่ข้าพเจ้า ดังนี้.

มหาบุรุษไปตรวจดูมณฑปแล้ว เมื่อแลดูอยู่นั้นแหละ ปีติ ๕ อย่าง ก็ถูกต้องสรีระแผ่ซ่านไปไม่มีระหว่างคั่น ลำดับนั้น พระมหาบุรุษครั้นตรวจดู มณฑปแล้ว ได้มีความคิดว่า มณฑปนี้มีวิฆเนศวรทำ แต่อาศัยอชฌาสัยและ คุณของเรา จึงทำพิภพของท้าวสักกะร้อนแน่แท้ เพราะฉะนั้น มณฑปนี้

จักเป็นมณฑปอันท้าวสักกะสร้างให้ ก็การที่เราจักถวายทานเพียงวันเดียวในมณฑปเห็นปานนี้ไม่ควรเลย เราจักถวายทานสัก ๗ วัน ดังนี้.

ก็การให้ทานด้วยวัตถุอันเป็นภายนอกแม้มีประมาณเพียงไร ก็ไม่สามารถจะยังใจของพระโพธิสัตว์ทั้งหลายให้เบิกบาน แต่ว่า ความเบิกบานใจของพระโพธิสัตว์จะมีก็เพราะการบริจาคในกาลได้ตัดศรัทธาอันตกแต่งแล้ว ควักลูกตาทั้งสองที่หยอดยาแล้ว ควักเนื้อหทัยแล้วให้ไป ในสรีรราชชาคพรณณาไว้ว่า เมื่อพระโพธิสัตว์แม่ของเราทั้งหลายสละทรัพย์ทุก ๆ วัน วันละประมาณ ๕ แสนกหาปณะให้ทานอยู่ในพระนครที่ประตูเมืองทั้ง ๔ การบริจาทานนั้นก็ยังไม่ยังใจให้เบิกบานได้ แต่ว่า เมื่อใด ท้าวสักกเทวราชปลอมเป็นพราหมณ์มาขอพระเนตรทั้งคู่ของพระองค์ เมื่อพระองค์ทรงควักพระเนตรให้อยู่ที่นั่นแหละ ความเบิกบานพระทัยจึงเกิดขึ้น จิตของพระองค์มิได้เป็นอย่างอื่นสักเท่าปลายผม ชื่อว่า ความเบิกบานใจของพระโพธิสัตว์ทั้งหลายเพราะอาศัยทานเห็นปานนี้ จึงไม่มี เพราะฉะนั้น พระมหาบุรุษเมื่อนั้น จึงคิดว่า เราควรจะถวายทานแก่ภิกษุแสน โกฏิ ๗ วัน ดังนี้ จึงนิมนต์หมู่ภิกษุมิพระพุทธเจ้าเป็นประมุขให้นั่งในมณฑปนั้น แล้วได้ถวายอาหารทานชื่อว่า ควบาน ๗ วัน. คำว่า ควบาน ท่านเรียกโภชนะที่เอาน้ำนมใส่ในหม้อใหญ่จนเต็มแล้วยกขึ้นตั้งบนเตาไฟ เมื่อน้ำนมขึ้นแล้วใส่ข้าวสารไปหน่อยหนึ่ง แล้วปรุงด้วยน้ำผึ้ง จูรณะน้ำตาลกรวดและเนยใส.

ก็มนุษย์ทั้งหลายไม่สามารถจะอังคาสภิกษุได้ทั่วถึง เทวดาทั้งหลายจึงแทรกเข้าไปช่วยอังคาสแล้ว ที่มีประมาณ ๑๒-๑๓ โยชน์ ก็ไม่เพียงพอให้ภิกษุนั่ง แต่ว่าภิกษุทั้งหลายนั่งได้ด้วยอนุภาพของตน. ในวันสุดท้าย พระโพธิสัตว์ให้ล้างบาตรภิกษุทั้งหมดบรรจุนะยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย

เพื่อต้องให้เป็นเกสัชแล้วถวายพร้อมกับไตรจีวร ผ้าจีวรที่ภิกษุทวจะในสงฆ์
ได้มีราคาถึงแสนกหาปณะ.

พระศาสดาเมื่อจะกระทำอนุโมทนาทรงใคร่ครวญดูว่า บุรุษนี้ ได้ให้
ทานใหญ่เห็นปานนี้ จักเป็นอะไรหนอ ทรงเห็นว่า ในอนาคตกาล ในที่สุด
แห่งสองอสงไขยยิ่งด้วยแสนกัป จักเป็นพระพุทธเจ้า พระนามว่า โคตมะ
ดังนี้ จึงตรัสเรียกมหาบุรุษมาแล้วทรงพยากรณ์ว่า ล่วงกาลประมาณเท่านี้แล้ว
เธอจักเป็นพระพุทธเจ้า พระนามว่า โคตมะ. มหาบุรุษสดับฟังพยากรณ์ว่า
ได้ยินว่า เราจักเป็นพระพุทธเจ้า ประโยชน์อะไรด้วยการครองเรือนของเราเล่า
เราจักบวช ดังนี้ แล้วละสมบัติเห็นปานนั้น อดมกก่อนเขพะแล้วบวชในสำนัก
พระศาสดา ก็ครั้งบวชแล้วก็เรียนพระพุทธรวณะ ยังอภิญญาทั้งหลายและ
สมบัติทั้งหลายให้เกิดแล้ว ในเวลาสิ้นสุดอายุแล้วก็บังเกิดขึ้นในพรหมโลก.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้า พระนามว่า มังคละ ได้มีชื่อว่า
อุตตระ พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า อุตตระ พระมารดา พระนามว่า
อุตตรา พระสุเทวเถระและพระธรรมเสนเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก
ชื่อว่า ปาลีตะ พระสีวลีเถรีและพระอโศกาเถรี เป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม้
กาคะทิงเป็นต้นไม้ตรีสรู พระสรีระสูง ๘๘ ศอก ดำรงพระชนมายุอยู่ ๕
หมื่นปีก็เสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าปรินิพพานแล้ว
หมื่นจักรวาลก็ได้มีดพร้อมกันหมด การร้องไห้รำพันใหญ่ได้มีแก่นมนุษย์
ทั้งหลายในจักรวาลทั้งหมดแล.

จบมังคลกถา

สุมนกถาที่ ๔

เมื่อพระมิ่งคลพุทธเจ้าปรินิพพานทำให้หมื่นโลกธาตุมืดอย่างนี้แล้ว ต่อจากนั้นมา พระศาสดาทรงพระนามว่า **สุমনะ** ก็ทรงอุบัติขึ้นสาวกสันนิบาตของพระพุทธเจ้าเมื่อนั้นก็มี ๓ ครั้ง สันนิบาตครั้งแรกมีภิกษุแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุประมาณ ๕ หมื่นโกฏิ ครั้งที่ ๓ แปรหมื่นโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นนาคราช นามว่า **อตุลละ** มีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก ได้ทราบว่ พระพุทธเจ้าทรงอุบัติแล้ว จึงพาหมู่ญาติออกจากนาคพิภพมาประโคมดนตรีทิพย์บูชาพระผู้มีพระภาคเจ้ามีภิกษุประมาณแสนโกฏิ เป็นบริวาร ได้ถวายมหาทานแล้วถวายผ้าคู่หนึ่งแต่ละองค์แล้วตั้งอยู่ในสระน้ำทั้งหลาย พระศาสดาสุนะนั้นได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่า ในอนาคตกาล อตุลนาคราชนี้จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้. พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าสุมนะนั้น ชื่อว่า **เมขลา** พระบิดาเป็นพระราชา พระนามว่า **สุทัตตะ** พระมารดาพระนามว่า **สิริมา** พระสรณเถระ และพระภาวิตตเถระเป็นคู่้อครสาวก ภิกษุอุปฐาก ชื่อว่า **อุเทนเถระ** พระโสนาเถรี และพระอุปโสนาเถรี เป็นคู่้อครสาวิกา ไม่กาะกะทิงเป็นไม้ตรีสรู มีพระสรีระกายสูง ๕๐ ศอก พระชนมายุของพระองค์ประมาณ ๕ หมื่นปีแล.

จบสุมนกถา

เรวตกถาที่ ๕

ในกาลต่อจากพระสุมนพุทธเจ้านั้นมา พระศาสดา ทรงพระนามว่า **เรวตะ** ก็ทรงอุบัติขึ้น สาวกสันนิบาตของพระเรวพุทธเจ้านั้น ก็มี ๓ ครั้ง ในสันนิบาตครั้งแรกนับจำนวนไม่ถ้วน ครั้งที่ ๒ มีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ในครั้งที่ ๓ ก็เหมือนกัน.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นพราหมณ์ นามว่า **อติเทพ** สดับฟัง พระธรรมเทศนาแล้วตั้งอยู่ในสภาวะทั้งหลาย ประนมอัญชลีไว้เหนือเศียรเกล้า กล่าวสรรเสริญการละกิเลสของพระศาสดาพระองค์นั้นแล้วได้บูชาด้วยฝ่าห่ม พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อนั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่า จักเป็นพระพุทธรเจ้า ดังนี้.

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า เรวตะพระองค์นั้นมีพระนคร ชื่อว่า **สุฉัญญวดี** พระบิดาเป็นกษัตริย์ ทรงพระนามว่า **วิปุละ** พระมารดาพระนามว่า **วิปูลา** พระวรุณเถระและพรหมเทวเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พุทธบัญญัติ ชื่อว่า **สัมภวะ** พระภัททาเถรีและพระสุภัททาเถรี เป็นพระอัครสาวิกา ไม่ กากะทิงเป็นไม้ตรีศู พระองค์มีพระสรีระสูง ๘๐ ศอก มีพระชนมายุหกหมื่น พรรษาแล.

จบเรวตกถา

โสภิตกถาที่ ๖

ในกาลต่อจากพระเรวตพุทธรเจ้านั้น พระศาสดาทรงพระนามว่า **โสภิต** ได้ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาตของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง สันนิบาตครั้งแรก มีภิกษุหนึ่งร้อยโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๕๐ โกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘๐ โกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นพราหมณ์นามว่า **อชิตะ** สดับพระธรรม เทศนาของพระศาสดาแล้วตั้งอยู่ในสภาวะทั้งหลาย ได้ถวายมหาทานแก่หมู่ภิกษุ มีพระพุทธรเจ้าเป็นประมุข แม้พระโสภิตพุทธรเจ้าก็พยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่า จักเป็นพระพุทธรเจ้า ดังนี้.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่าโสภิตนั้น มีชื่อว่า สุธรรม
พระบิดาเป็นพระราชา พระนามว่า สุธรรม พระมารดา พระนามว่า สุธรรมมา
พระอสมเถระ และพระสุเนตรเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พุทธปัญญากร ชื่อว่า
อโนมะ พระนกุลเถรี และพระสุชาดาเถรี เป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม้กาคะทิง
เป็นไม้ตรีสรู พระองค์มีพระศรีระสูง ๕๘ ศอก มีพระชนมายุเก้าหมื่นพรรษาแล.

จบโสภิตกถา

อโนมทัตตีกถาที่ ๗

ในกาลต่อจากพระโสภิตพุทธเจ้าล่วงไปหนึ่งอสงไขย ในกัปหนึ่ง มี
พระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น ๓ พระองค์ คือ พระอโนมทัตตีพุทธเจ้า พระ-
ปทุมพุทธเจ้า พระนารทพุทธเจ้า ก็ศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้า
พระนามว่า อโนมทัตตี มีสาวกสันนิบาต ๓ ครั้ง ในครั้งแรกมีภิกษุ ๘ แสน
ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๙ แสน ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๖ แสนมาประชุมกัน.

ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นเสนาบดียักษ์ตนหนึ่ง มีฤทธิ์มาก
มีอานุภาพมาก เป็นใหญ่กว่ายักษ์หลายแสนโกฏิ เสนาบดียักษ์นั้นฟังว่า
พระพุทธรูปทรงอุบัติแล้ว ได้มาถวายมหาทานแก่หมู่ภิกษุมิพระพุทธรูปเป็น
ประมุข แม้พระศาสดาก็ได้พยากรณ์ยักษ์นั้นว่า ในอนาคตกาลจักเป็น
พระพุทธรูป ดังนี้.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น นามว่า จันทวดี พระบิดา
เป็นพระราชา พระนามว่า ยสวา พระมารดา พระนามว่า ยโสธรา พระนิสภเถระ
และพระอโนมเถระ เป็นคู่พระอัครสาวก พุทธปัญญากร ชื่อว่า วรณะ พระสุนทร-
เถรีและพระสุนณาเถรี เป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้รกฟ้าเป็นต้นไม้ตรีสรู พระ-
ศรีระของพระผู้มีพระภาคเจ้าสูง ๕๘ ศอก มีพระชนมายุแสนปีแล.

จบอโนมทัตตีกถา

ปทุมกถาที่ ๘

ในกาลต่อจากพระอโนมทัสสีพุทธเจ้านั้น พระศาสดา พระนามว่า **ปทุมะ** ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาตของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง ครั้งแรกมี ภิกษุหนึ่งแสน โภคิ ครึ่งที่ ๒ มีภิกษุสามแสนรูป ครึ่งที่ ๓ มีภิกษุผู้อาศัยอยู่ ป่าชฎุมหาวันในป่าเปลี่ยวมาประชุมสองแสนรูป.

ครั้งนั้น เมื่อพระตถาคตประทับอยู่ในป่าชฎุนั้นนั้นแหละ พระโพธิ- สัตว์เป็นพญาสีหะ ได้เห็นพระศาสดาผู้เข้านิโรธสมาบัติแล้วมีจิตเลื่อมใสหมอบ ลงจบ (ไหว้) กระทำประทักษิณ มีปีติโสมนัสเกิดแล้ว บันลือสีหนาท สามครั้งไม่ละเว้นปีติมีพระพุทธรเจ้าเป็นอารมณ์ ไม่ออกไปหาอาหาร เพราะ ความสุขอันเกิดแต่ปีตินั้นแหละ ได้ทำการสละชีวิตเข้าไปยืนเฝ้าอยู่ ๗ วัน ครั้นล่วงไป ๗ วัน พระศาสดาทรงออกจากนิโรธแล้ว ทอดพระเนตรเห็น พญาสีหะแล้วทรงดำริว่า สีหะนี้ยังจิตให้เลื่อมใสแม้ในหมู่ภิกษุแล้วจักจบสงฆ์ ขอสงฆ์จงมา ดังนี้ ภิกษุทั้งหลายมาแล้วในขณะนั้นทีเดียว พญาสีหะก็ยังจิต ให้เลื่อมใสในสงฆ์ พระศาสดาทรงตรวจดูภูมิธรรมอันมีในใจของพญาสีหะจึง พยากรณ์ว่า ในอนาคตกาล พญาสีหะนี้จักเป็นพระพุทธรเจ้า ดังนี้.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น มีชื่อว่า **จัมปกะ** พระบิดาเป็น พระราชาพระนามว่า **อสมะ** แม้พระมารดาที่ทรงพระนามว่า **อสมมา** พระ- สาลเถระและพระอุปสาลเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พุทธปฏิญาณาก ชื่อว่า **วรุณะ** พระรามมาเถรีและพระสุรามมาเถรีเป็นพระอัครสาวิกา ต้นไม้้อยข้างน้อย เป็น ไม้ตรีศู พระศรีระของพระองค์สูง ๕๘ ศอก มีพระชนมายุหนึ่งแสนพรรษา แล.

จบปทุมกถา

นารทกถาที่ ๕

ในกาลต่อจากพระปฐมพุทธเจ้านั้น พระศาสดา ทรงพระนามว่า นารทะ ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาตของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง สันนิบาตครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุเก้าหมื่นโกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุแปดหมื่นโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์บวชเป็นฤาษีเป็นผู้ชำนาญในอภิญญา ๕ และสมาบัติ ๘ ได้ถวายมหาทานแก่หมู่ภิกษุ มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขแล้วบูชาด้วยจันทน์แดง แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่า ในอนาคตกาล เขาจักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ก็มีนามว่า รัญญวดี พระบิดาเป็นกษัตริย์ พระนามว่า สุทวะ พระมารดา พระนามว่า อโนมา พระภักทสาธเถระ และชิตมิตตเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พุทธปฏิญาณชื่อว่า พระวาสิष्ठะ พระอุตตราเถรีและฝักคณีเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้อ้อยช้างใหญ่เป็นไม้ตรีสรู พระสรีระสูง ๘๘ ศอก พระชนมายุเก้าหมื่นพระพรรษาแล.

จบนารทกถา

ปฐมุตตรกถาที่ ๑๐

ในกาลต่อจากพระนารทพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา ล่วงไปหนึ่งอสงไขย นับถอยไปแต่กับนี้ ในที่สุดแห่งแสนกัป ในกัปหนึ่ง มีพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ปฐมุตตระ พระองค์เดียวเท่านั้น ทรงอุบัติขึ้น สาวกสันนิบาตแม้ของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง ในครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุมารประชุมที่ภูเขาเวภารบรรพตเก้าหมื่นโกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุแปดหมื่นโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นผู้ปกครองมหารัฐ นามว่า **ชฎิละ** ได้ถวายทานพร้อมทั้งจิวรแก่หมู่ภิกษุมิพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แม้พระปทุมุตตรพุทธเจ้าพระองค์นั้นก็ได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่า ในอนาคตกาลชฎิละนี้จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้ ก็ในกาลแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ปทุมุตตระ ชื่อว่าผู้เป็นเดิรถียมิได้มี เทวดาและมนุษย์ทั้งปวงได้ถึงพระพุทธเจ้าเท่านั้นเป็นสรณะ พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้า นามว่า **หังสวดี** พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า **อาหนักะ** พระมารดา พระนามว่า **สุชาดา** พระเทวีลเถระและพระสุชาตเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก นามว่า **สุমনะ** พระอมิตตาเถรี และพระอสมมาเถรี เป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม้สาละเป็นไม้ตรัสรู้ พระสิริระสูง ๘๘ สอก รัศมีพระวรกายแผ่ไป ๑๒ โยชน์ พระชนมายุหนึ่งแสนพรรษาแล.

จบปทุมุตตรกถา

สุเมธกถาที่ ๑๑

ในกาลต่อจากพระปทุมุตตรพุทธเจ้าพระองค์นั้นล่วงไปสามหมื่นกัป ในกัปหนึ่งมีพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้น ๒ พระองค์ คือ **พระสุเมธพุทธเจ้า** และ **พระสุชาตพุทธเจ้า** สาวกสันนิบาตแม่ของพระสุเมธพุทธเจ้าก็มี ๓ ครั้ง ครั้งแรกที่พระนครสุทัสนะมีภิกษุชิวณาสพหนึ่งร้อยโกฏิ ครั้งที่ ๒ เก้าสิบโกฏิ ครั้งที่ ๓ แปดสิบโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นมาณพ นามว่า **อุตตระ** สละทรัพย์ที่ฝังเก็บไว้ถึง ๘๐ โกฏิ ถวายมหาทานแก่หมู่ภิกษุมิพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ฝัง-

ธรรม ตั้งอยู่ในสภาวะทั้งหลายแล้วออกบวช พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นก็ได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่า ในอนาคตกาล เขาจักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า สุเมธะ ชื่อว่า สุทัตตะ พระบิดาเป็นพระราชา พระนามว่า สุทัตตะ พระมารดา พระนามว่า สุทัตตา พระสรณเถระและพระสัพพกามเถระเป็นพระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก นามว่า สาครเถระ พระรามเถรี และพระสุรามเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม่สะเดาใหญ่เป็นไม้ตรีสรู พระสิริระสูง ๘๘ ศอก พระชนมายุเก้าหมื่นพรรษา แล.

จบสุเมธกถา

สุชาตกถาที่ ๑๒

ในกาลต่อจากพระสุเมธพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา พระศาสดาพระนามว่า สุชาตะ ก็ทรงอุบัติขึ้น แม่สาวกสันนิบาต ของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง ครั้งแรก มีภิกษุหกล้านรูป ครั้งที่ ๒ มีภิกษุห้าล้านรูป ครั้งที่ ๓ มีภิกษุสี่แสนรูป.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ทรงสดับว่าพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้ว จึงเข้าไปเฝ้าทรงฟังธรรมแล้วถวายราชสมบัติในทวีปทั้ง ๔ พร้อมด้วยรัตนะ ๓ ประการ แก่หมู่ภิกษุมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แล้วทรงผนวชในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ชาวแคว้นแคว้นทั้งสิ้นตั้งได้ของรัฐบาลให้สำเร็จกิจกรรมของอารามถวายมหาทานเป็นนิตย์แก่หมู่ภิกษุ มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แม้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระเจ้าจักรพรรดินั้นแล้ว.

ก็พระนครของพระสุชาติพุทธเจ้า นามว่า **สุมังคละ** พระบิดาเป็น พระราชาพระนามว่า **อุคคตะ** พระมารดาพระนามว่า **ปภาวดี** พระสุทัตสน-
เถระและพระสุเทวเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก นามว่า นารทะ
พระนาคาเถรีและพระนาคสุมาลาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา มีต้นไม้ใหญ่เป็นไม้
ตรีศูรี ได้ยินว่าต้นไม้ใหญ่นั้นกลม ไม่เป็นโพรงลำต้นแข็ง งดงามด้วยกิ่งใหญ่ขึ้น
ไปเบื้องบน เหมือนกำหางนกยูง พระศรีระของพระองค์สูง ๕๐ ศอก พระ
ชนมายุเก้าหมื่นพรรษาแล.

จบสุชาติกถา

ปิยทัตถิกถาที่ ๑๓

ในกาลต่อจากพระสุชาติพุทธเจ้าพระองค์นั้น ในที่สุดแห่ง ๑,๘๐๐ กัป
ในกัปหนึ่งมีพระพุทธรูปทรงอุบัติขึ้น ๓ พระองค์คือ **พระพุทธรูปปิยทัตถิ**
พระพุทธรูปอัทธทัตถิ **พระพุทธรูปธรรมทัตถิ** แม้พระพุทธรูปพระนาม
ว่า ปิยทัตถิพระองค์นั้นก็มิสาวกสันนิบาต ๓ ครั้ง ครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ
ครั้งที่ ๒ มีภิกษุเก้าหมื่นโกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุแปดหมื่นโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นมาณพนามว่า **กัสสพ** ถึงฝั่งแห่งไตรเพท
ได้สดับพระธรรมเทศนาของพระศาสดาแล้วบริจาทรูปหนึ่งแสนโกฏิสร้าง
สังฆาราม ดำรงอยู่ในสภาวะและศีลทั้งหลาย ครั้งนั้นพระศาสดาได้ทรงพยากรณ์
พระโพธิสัตว์นั้นว่า เมื่อล่วงไปหนึ่งพันแปดร้อยกัปแล้ว ผู้นี้จักเป็นพระพุทธรูป
ดังนี้.

อนโมนคร^๑ ได้มีแก่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น พระบิดาเป็นพระ-
ราชาพระนามว่า **สุทินนะ**^๒ พระมารดาพระนามว่า **จันทา**^๓ พระปาลิตเถระ

๑ ขุ. อปทานเล่ม ๓๓ ว่าเป็น สุรัญญนคร ๒ สุทัตตะ ๓ สุจันทา

และพระสัพพัตถ์สี่เถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่าโสภิต พระ-
สุชาดาเถรีและพระธรรมทินนาเถรีเป็นพระอัครสาวิกา ต้นประยงค์ เป็นไม้
ตรัสรู้ พระสรีระของพระองค์สูง ๘๐ ศอก มีพระชนมายุเก้าหมื่นพรรษาแล.

จบปิยทัสสีกถา

อรรถทัสสีกถาที่ ๑๔

ในกาลต่อจากพระปิยทัสสีพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระผู้มีพระภาค-
เจ้า ทรงพระนามว่า อรรถทัสสี ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาตของพระ-
ผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ก็มี ๓ ครั้ง ครั้งแรกมีภิกษุเก้าล้านแปดแสน^๓
ครั้งที่ ๒ แปดล้าน แปดแสน ครั้งที่ ๓ ก็แปดล้านแปดแสนเหมือนกัน.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นคาบสมิถุทธิมาก นามว่า สุธิมา ได้นำจักร
ดอกมณฑารพจากเทวโลกมาบูชาพระศาสดา แม้พระศาสดาก็ได้พยากรณ์พระ
โพธิสัตว์นั้นแล้ว.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นนามว่าโสภณ พระบิดา
เป็นพระราชา พระนามว่า สาคระ พระมารดาพระนามว่า สุทัสนา พระ-
สันตเถระและพระอุปสันตเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่าอภัย
พระธรรมาเถรี และพระสุธรรมาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม้จำปาเป็นไม้
ตรัสรู้ พระสรีระสูง ๘๐ ศอก รัศมีพระวรกายแผ่ไปโดยรอบโยชน์หนึ่งตลอด
กาลเป็นนิตย์ พระชนมายุหนึ่งแสนพรรษาแล.

จบอรรถทัสสีกถา

๑. พระไตรปิฎก ขุ. อปทาน เล่ม ๓๓ เป็นต้นกุ่ม.

๒. บาลีประชุมครั้งที่หนึ่ง ๕๘,๐๐๐ รูป ครั้งที่สอง ๘๘,๐๐๐ รูป ครั้งที่สาม ๓๗,๐๐๐ รูป

ธรรมทัตถิกถาที่ ๑๕

ในกาลต่อจากพระอรรถทัตถิกพุทธเจ้าพระองค์นั้น พระศาสดาพระนามว่า ธรรมทัตถิ ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาตของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง สันนิบาตครั้งแรก มีภิกษุหนึ่งร้อยโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุเจ็ดสิบโกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุแปดสิบโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นท้าวสักกเทวราช ได้ทรงทำการบูชาด้วยดอกไม้หอมอันเป็นทิพย์และดนตรีอันเป็นทิพย์ แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นก็ได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์แล้ว.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น นามว่า ธรรมะ พระบิดาเป็นพระราชาพระนามว่า ธรรมะ พระมารดาทรงพระนามว่า สุนันทา พระปทุมเถระและพระปุสสเทวเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่า สุนตตะ พระเขมาเถรี และพระสัจจนามาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นมะพลับเป็นต้นไม้ตรัสรู้ ก็พระสระของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น สูง ๘๐ ศอก มีพระชนมายุหนึ่งแสนพรรษาแล.

จบธรรมทัตถิกถา

ติชัตถกถาที่ ๑๖

ในกาลต่อจากพระธรรมทัตถิสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา นับถอยหลังแต่กัปนี้ไป ๕๔ กัป ในกัปหนึ่งมีพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า ติชัตถะ ทรงอุบัติขึ้น สาวกสันนิบาตแม่ของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ก็มี ๓ ครั้ง ในสันนิบาตครั้งแรก มีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ในครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๕๐ โกฏิ ในครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘๐ โกฏิ.

๑. บาลี ประชุมครั้งที่หนึ่ง พันโกฏิ. ๒. ครั้งที่สอง ร้อยโกฏิ. ๓. ร้อยโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นคาบส นามว่า มังคละ มีเดชกล้า ถึงพร้อมด้วยกำลังแห่งอภิญญา ได้นำผลหว่าใหญ่มาถวายพระตถาคตเจ้า. พระศาสดาทรงเสวยผลหว่านั้นแล้ว ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่า ในที่สุด แห่งกัป ๕๔ จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นมีนามว่า เวภาระ พระบิดา เป็นพระราชา มีพระนามว่า เขยยเสนะ พระมารดา พระนามว่า สุผัสสา พระสัมพลเถระและพระสุमितตเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก นามว่า เรวตะ พระสีวลเถรีและพระสุรามมาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้กรรมธิการ เป็นไม้ตรีสรู พระสรีระของพระองค์สูง ๖๐ ศอก มีพระชนมายุหนึ่งแสน พรรษาแล.

จบสิทธัตถกถา

ติสสกถาที่ ๑๗

ในกาลต่อจากพระสิทธัตถสัมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมาถอยไปแต่ ภัทรกัปนี้ ๕๒ กัป ในกัปหนึ่ง มีพระพุทธเจ้า ๒ พระองค์ ทรงอุบัติขึ้น คือ พระติสสสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระปุตสสัมมาสัมพุทธเจ้าสาวกสันนิบาต ของพระติสสสัมมาสัมพุทธเจ้าก็มี ๓ ครั้ง ในสันนิบาตครั้งแรก มีภิกษุ ๑๐๐ โกฏิ ในครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๕๐ โกฏิ ในครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘๐ โกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นกษัตริย์ ทรงพระนามว่า สุชาตะ มี พระราชสมบัติมาก มีพระยศใหญ่ ทรงผนวชเป็นฤาษี ถึงความเป็นผู้มีฤทธิ์ มาก ทรงสดับว่า พระพุทธเจ้าทรงอุบัติแล้ว จึงถือเอาดอกมณฑารพ ดอกปทุม

และดอกปาริฉัตตกะอันเป็นทิพย์มาบูชาพระตถาคตเจ้าผู้เสด็จอยู่ในท่ามกลาง
บริษัทสี่ ดอกไม้นั้นได้เป็นพदानดอกไม้ตั้งอยู่ในอากาศ แม้พระศาสดาพระองค์
นั้นก็ได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่า นับแต่บัดนี้ไป ในกัปที่ ๘๒ ดาบสนี่จัก
เป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น มีนามว่า **เขมะ** พระราช-
บิดาทรงพระนามว่า **ชนเสฏฐะ** พระราชมารดา ทรงพระนามว่า **ปทุมมา**
พระเทวเถระ และพระอุทยเถระเป็นพระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก นามว่า
สุมังกละ พระปุตสาเถรี และพระสุทัตตาเถรีเป็นพระอัครสาวิกา ต้นประคู้
เป็นต้นไม้ตรัสรู้ มีพระสรีระสูง ๖๐ ศอก มีพระชนมายุหนึ่งแสนพรรษาแล.

จบติสสกา

ปุตสกาที่ ๑๘

ในกาลต่อจากพระติสสสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา พระศาสดา
ทรงพระนามว่า **ปุตตะ** ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาตของพระองค์ก็มี
๓ ครั้ง ในครั้งแรก มีภิกษุ ๖ ล้าน ในครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๕ ล้าน ในครั้ง
ที่ ๓ มีภิกษุ ๓ ล้าน ๒ แสน.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นกษัตริย์ พระนามว่า **วิชิตาวิ** ได้ทรง
สละราชสมบัติอันใหญ่ ทรงผนวชในสำนักพระศาสดา เรียนจบพระไตรปิฎก
ได้บอกธรรมกถาแก่มหาชน และบำเพ็ญศีลบารมี แม้พระพุทธเจ้าพระองค์
นั้นก็ได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่า จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นมีนามว่า กาสี พระราชบิดา ทรงพระนามว่า ชัยเสนะ พระราชมารดาทรงพระนามว่า สิริมา พระรักจิตเถระ และพระธรรมเสนเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก นามว่า สกิยะ พระจาลาเถรี และพระอุปจาลาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นมะขามป้อม เป็นต้นไม้ตรีศู พระศรีระสูง ๕๘ ศอก พระชนมายุเก้าหมื่นปีแล.

จบปุตสกลา

วิปัสสิกกาที่ ๑๕

ในกาลต่อจากพระปุตสสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา นับแต่กัปนี้ ถอยไปในกัปที่ ๕๑ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพระนามว่า วิปัสสิ ทรงอุบัติขึ้น สาวกสันนิบาตแม่ของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง ในสันนิบาตครั้งแรกมีภิกษุ ๖ ล้าน ๘ แสน ในครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๑ แสน ในครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘ หมื่น.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นนาคราช นามว่า อตุละ มีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก ได้ถวายตั้งทองอันขจิตไปด้วยรัตนะ ๗ ประการ แต่พระผู้มีพระภาคเจ้า แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ นั้นว่า นับแต่กัปนี้ไป ในกัปที่ ๕๑ นาคราชนี้จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

พระนครของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นมีนามว่า พันธุมดี พระราชบิดา ทรงพระนามว่า พันธุมมา พระราชมารดาทรงพระนามว่า พันธุมดี พระจันตเถระและพระติสสเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก นามว่า อโสกะ พระจันทาเถรีและพระจันทิตตาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นแคฝอยเป็นต้นไม้ ตรีศู พระองค์มีพระศรีระสูง ๘๐ ศอก มีพระรัศมีแผ่ไป ๗ โยชน์โดยรอบ มีพระชนมายุแปดหมื่นพรรษาแล.

จบวิปัสสิกกา

ลชีกถาที่ ๒๐

ในกาลต่อจากพระวิปัสสิสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา ถอยหลังแต่ภัทรกัปนี้ ในกัปที่ ๓๑ มีพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้น ๒ พระองค์ คือ พระลชีพุทธเจ้าและเวสสภูพุทธเจ้า สวางกสันนิบาตแม่ของพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า ลชี ก็มี ๓ ครั้ง ในสันนิบาตครั้งแรก มีภิกษุหนึ่งแสนรูป ในครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๘ หมื่นรูป ในครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๙ หมื่นรูป.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นพระราชา พระนามว่า อรินทมะ ได้ถวายทานพร้อมทั้งจิวรแก่หมู่ภิกษุมิพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ได้ถวายช้างแก้วประดับด้วยรัตนะ ๙ ประการ ได้ถวายกับปียกัณฑ์กระทำให้ประมาณเท่ากับพระยาช้าง แม้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นก็ได้ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่า นับแต่กัปนี้ไป ในกัปที่ ๓๑ จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์นั้น มีนามว่า อรุณวดี พระราชบิดา ทรงพระนามว่า อรุณ พระราชมารดา ทรงพระนามว่า ปภาวดี พระอภิกุเถระ และพระสัมภวเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก นามว่า เขมังกร พระสขิลเถรีและพระปทุมมาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม้บุญตริกา (กุ่มบก) เป็นไม้ตรัสรู้ พระสรีระสูง ๙๐ ศอก มีพระรัศมีแผ่ไป ๓ โยชน์ โดยรอบ มีพระชนมายุ ๙ หมื่นพรรษาแล.

จบลชีกถา

เวสสภูกถาที่ ๒๑

ในกาลต่อจากพระลชีสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา พระศาสดาทรงพระนามว่า เวสสภู ก็ทรงอุบัติขึ้น สวางกสันนิบาตแม่ของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง

ในสันนิบาตครั้งแรก มีภิกษุ ๘ หมื่น ในครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๗ หมื่น ในครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๖ หมื่น.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นพระราชา ทรงพระนามว่า **สุทนต์** ได้ถวายมหาทานพร้อมทั้งจิวรแก่หมู่ภิกษุมิพระพุทธเจ้าเป็นประมุขแล้วทรงผนวชในสำนักพระศาสดาเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอาจารย์เป็นผู้มอบน้อมและมากด้วยปีติในพุทธรัตน พระผู้มีพระภาคเจ้าแม่พระองค์นั้นก็ได้ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่า นับแต่บัดนี้ไป ในกัปที่ ๓๑ จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น นามว่า **อินมะ** พระราชบิดา ทรงพระนามว่า **สุปตติยะ** พระราชมารดา ทรงพระนามว่า **ยสวดี** พระเสนะและพระอุตตรณะเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก นามว่า **อุปสันตะ** พระรามานะ และพระสุปตติยะเป็นคู่พระอัครสาวิกานี้ ไม้สาละเป็นไม้ตรีสรู พระองค์มีพระสรณะสูง ๖๐ ศอก มีพระชนมายุหกหมื่น พรรษาแล.

จบเวสสภูกถา

กุกสันธกถาที่ ๒๒

ในกาลต่อจากพระเวสสภูสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา ในกัปหนึ่งมีพระพุทธเจ้า ๔ พระองค์ ทรงอุบัติขึ้นคือ **พระกุกสันธพุทธเจ้า** **พระโกนาคมนพุทธเจ้า** **พระกัสสปพุทธเจ้า** และ**พระผู้มีพระภาคเจ้าของเรา** ทั้งหลาย สาวกสันนิบาตของพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า **กุกสันธะ** มีครั้งเดียว มีภิกษุมาประชุม ๔ หมื่น.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ ทรงเป็นพระราชา พระนามว่า **เขมะ** ได้ถวายมหาทานพร้อมด้วยบาตรจีวร และยาหยอดตาทั้งหลายได้สดับธรรมเทศนาของพระศาสดาแล้วทรงผนวช. พระศาสดาแม่พระองค์นั้นก็พยากรณ์พระโพธิสัตว์.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น มีนามว่า **เขมะ** บิดาเป็นพราหมณ์ นามว่า **อัคคิทัตตะ** มารดานามว่า **พราหมณี** พระวิสูตรเถระและพระสังยุชีวะเถระเป็นพระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก นามว่า **วุฑฒิชะ** พระสามาเถรี และพระสรัพภาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นซีกใหญ่เป็นไม้ตรัสรู้ พระสรีระสูง ๔๐ ศอก มีพระชนมายุสี่หมื่นพรรษาแล.

จบกกุสันธกถา

โกนาคมนกถาที่ ๒๓

ในกาลต่อจากพระกกุสันธสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา พระศาสดาทรงพระนามว่า **โกนาคมนะ** ก็ทรงอุบัติขึ้น สาวกสันนิบาตของพระองค์มี ๑ ครั้ง ในสันนิบาตนั้น มีภิกษุ ๓ หมื่นรูป.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นพระราชา ทรงพระนามว่า **บรพต** ทรงแวดล้อมด้วยหมู่อำมาตย์เสด็จไปสู่สำนักของพระศาสดา สดับธรรมเทศนาแล้วนิมนต์หมู่ภิกษุมิพระพุทธเจ้าเป็นประมุขถวายมหาทานแล้ว ถวายผ้าเมืองปัตตุนณะ (ผ้าไหม) ผ้าเมืองจิน ผ้าแพร ผ้ากัมพล และรองเท้าทอง แล้วทรงผนวชในสำนักพระศาสดา พระศาสดาแม่พระองค์นั้นก็ได้ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์แล้ว.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นมีนามว่า โสภณะ พระบิดาเป็นพราหมณ์ นามว่า ยัญญทัตตะ พระมารดาเป็นนางพราหมณ์ นามว่า อุตตรา พระภริยาโยสเถระและพระอุตตรเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก นามว่า โสติชชะ พระสมุททาเถรีและพระอุตตราเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม้อุทุมพรเป็นต้นไม้ตรีสรู พระสตรีระสูง ๓๐ ศอก มีพระชนมายุ ๓ หมื่นปี แล.

จบโกนาคมนกถา

กัศสปกถาที่ ๒๔

ในกาลต่อจากพระโกนาคมนพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา มีพระศาสดาทรงพระนามว่า กัศสป ทรงอุบัติขึ้น สาวกสันนิบาตของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น มีครั้งเดียว มีภิกษุ ๒ หมื่นรูป.

ครั้งนั้นพระโพธิสัตว์เป็นมาณพ นามว่า โชติบาล เป็นผู้จบไตรเพท มีชื่อเสียงปรากฏจรไปทั้งทางพื้นดินและทางอากาศ ได้เป็นมิตรของช่างหม้อ นามว่า ฌฎิการะ พระโพธิสัตว์นั้นได้เข้าไปเฝ้าพระศาสดา พร้อมกับช่างหม้อนั้นสดับกรรมกถา บวชแล้ว ปรารภความเพียรเรียนจบพระไตรปิฎก ชำระพระพุทธานุสาหนมจจดด้วยวัตรสมบัติ แม้พระศาสดาพระองค์นั้น ก็ได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นแล้ว.

พระนครอันขึ้นแก่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น นามว่า พาราณสี พระบิดาเป็นพราหมณ์ นามว่า พรหมทัต พระมารดาเป็นพราหมณ์ นามว่า ธนวัตติ พระติสสเถระและภาร์ทวาชเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก

นามว่า สัพพมิตร พระอรุณาเถรีและพระอรุเวลาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา
ต้นนิโครธเป็นต้นไม้ตรีศู พระศรีระสูง ๒๐ ศอก มีพระชนมายุ ๒ หมื่น
พรรษาแล.

จบกัศสปกถา

ส่วนในกาลต่อจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่า กัศสป นั้นมาเวียน
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นี้ของเราทั้งหลายแล้วจะเป็นพระพุทธรูปพระองค์
อื่นหาได้ไม่ ก็พระโพธิสัตว์ได้รับพยากรณ์จากสำนักพระพุทธรูป ๒๔ พระองค์
มีพระที่ปึงกรสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้น พุทธการกกรรมมีทานบารมีเป็นต้น
เหล่าใด ที่พระโพธิสัตว์ทรงประมวลกรรม ๘ ประการเหล่านี้ คือ

๑. มนุสฺสตุตฺติ (ความเป็นมนุษย์)
๒. ลิงคสมฺปตฺติ (ถึงพร้อมด้วยเพศ)
๓. เหตุ (มีอุปนิสัยแห่งพระอรหันต์)
๔. สตถารทสฺสนํ (การได้เห็นพระศาสดา)
๕. ปพฺพชฺชา (การบรรพชา)
๖. คุณสมฺปตฺติ (ถึงพร้อมด้วยคุณ)
๗. อธิกาโร (มีความปรารถนาแรงกล้า)
๘. ฌนฺทตา (มีความพอใจ)

บุญญาภินิหาร ย่อมสำเร็จได้เพราะกรรมสโมธาน ๘ ประการแล้วทรง
ทำอภินิหารที่บาทมูลของพระพุทธรูปพระนามว่า ที่ปึงกร ทรงตั้งอุตสาหะว่า
เอาละ เราจักค้นหาพุทธการกกรรมทุกด้าน ดังนี้ เห็นแล้วว่าในครั้งนั้น

เมื่อเลือกเฟ้นอยู่ เราได้เห็นทานบารมีก่อน จึงบำเพ็ญพุทธการกกรรมเหล่านั้น จนถึงความเป็นพระเวสสันดร.

อนึ่ง เมื่อ พระองค์ทรงบรรลุนิสงส์ของพระโพธิสัตว์ผู้มีกนิหารอัน กระทำไว้แล้ว อานิสงส์เหล่านั้นท่านพรรณนาไว้ว่า

นรชนทั้งหลายผู้สมบูรณ์ด้วยองค์คุณ
ทั้งปวงอย่างนี้ เป็นผู้เที่ยงเพื่อจะตรัสรู้ เมื่อ
ยังท่องเที่ยวไปสู่สังสารวัฏสิ้นกาลนาน แม้
ตั้งร้อยโกฏิกัปก็ไม่ได้เกิดในอเวจีและในโล-
กันทรนรก ไม่เกิดเป็นนิชฌาม ตัณหกเปรัต
ชูปปีปาสิกเปรัต กาลกัญชิกเปรัต แม้จะเกิด
ในทุกคติก็ไม่เกิดเป็นสัตว์เล็ก ๆ เมื่อเกิดใน
มนุษย์ ย่อมไม่เกิดเป็นผู้บอดแต่กำเนิด
ไม่เป็นคนหูหนวก ไม่เป็นคนใบ้ ไม่เป็นคน
พิการ ไม่เกิดเป็นหญิง ไม่เป็นอุกโตพยัญชนะ
ไม่เป็นบัณเฑาะก์ ย่อมไม่เป็นบุคคลผู้นับ
เนื่องแล้วจากอภัพบุคคลทั้งหลาย เป็นผู้
พ้นแล้วจากอนันตริยธรรม เป็นนรผู้เพียง
เพื่อจะตรัสรู้ มีโคจรบริสุทธิในที่ทั้งปวง ไม่
เสพมิจฉาทิฎฐิ มีความเห็นในการกระทำว่า
เป็นกรรม แม้เมื่ออยู่ในสวรรค์ก็ไม่เกิดใน
อสังขญิกภพ ชื่อว่า เหตุเกิดในสุทธาวาส

ทั้งหลายไม่มี เป็นผู้โน้มไปในเนกขัมมะ
เป็นสัตบุรุษ ไม่ติดอยู่ในภพน้อยภพใหญ่
ย่อมเที่ยวไป เพื่อประพฤติประโยชน์แก่ชาว
โลก ย่อมบำเพ็ญบารมีทั้งปวง ดังนี้

เมื่อพระโพธิสัตว์บรรลุอานิสงส์เหล่านั้นมาบำเพ็ญบารมีทั้งหลายอยู่
ในกาลเสวยพระชาติเป็นอกิตติพราหมณ์ ในกาลเสวยพระชาติเป็นสังขพราหมณ์
ในกาลเสวยพระชาติเป็นพระเจ้าธัญชัย ในกาลเสวยพระชาติเป็นพระเจ้ามหา-
สุทศนะ ในกาลเสวยพระชาติเป็นมหาโควินทะ ในกาลเสวยพระชาติเป็น
พระเจ้านิมมหาราช ในกาลเสวยพระชาติเป็นพระจันทกุมาร ในกาลเสวย
พระชาติเป็นวิสัยหเศรษฐี ในกาลเสวยพระชาติเป็นสสบัณฑิต ในกาลเสวย
พระชาติเป็นพระเจ้าสิริราช ในกาลเป็นพระเวสสันดร ดังนี้ ชื่อว่า ปริมาณ-
อรรถภาพที่บำเพ็ญทานบารมี มีคุณนับไม่ได้.

ว่าด้วยทานที่เป็นปรมัตถ์

อนึ่ง เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสสบัณฑิต ได้สละอรรถภาพ
ที่ท่านกล่าวไว้ในสสบัณฑิตชาดก อย่างนี้ว่า

เราเห็นพราหมณ์ผู้มาขอ จึงสละ

อรรถภาพของตน ทานของเราไม่มีใครเสมอ

นั่นเป็นทานบารมีของเรา ดังนี้.

ชื่อว่าการบำเพ็ญทานเป็นปรมัตถบารมีโดยส่วนเดียว.

ว่าด้วยศีลบารมีที่เป็นปรมัตถ์

อนึ่ง ชื่อว่า ปริมาณอรรถภาพที่บำเพ็ญศีลบารมีมีคุณที่นับไม่ได้ คือ

ในกาลเสวยพระชาติเป็นพระเจ้าสิริราช ในกาลเสวยพระชาติเป็นจัมเปย-

นาคราช ในกาลเสวยพระชาติเป็นกฐิรทัตตนาคราช ในกาลเสวยพระชาติเป็น
พญาภัททนต์ ในกาลเสวยพระชาติเป็นราชบุตรของพระเจ้าทศราชน ในกาล
เสวยพระชาติเป็นอลีนจิตตกุมาร.

ก็เมื่อพระโพธิสัตว์นั้นทำการบริจาคอัฐภาพกล่าวไว้ในสังขपालชาดก
อย่างนี้ว่า

เราแม่ถูกยิงด้วยลูกศรทั้งหลาย แม่
ถูกแทงด้วยหอกทั้งหลาย ก็ไม่โกรธบุตร
นายบ้าน นั้นเป็นศีลบารมีของเรา ดังนี้

ชื่อว่า การบำเพ็ญศีลเป็นปรมัตตบารมี โดยส่วนเดียว.

ว่าด้วยเนกขัมมบารมีที่เป็นปรมัตต์

อนึ่ง ชื่อว่า การปริมาณอัฐภาพที่สละราชสมบัติใหญ่บำเพ็ญเนกขัมม-
บารมี มีคุณนับไม่ได้ คือ ในกาลที่เสวยพระชาติเป็นโสมนัสสกุมาร ในกาล
เสวยพระชาติเป็นหัตถิपालกุมาร ในกาลเสวยพระชาติเป็นอโยธยบัณฑิต.

ก็เมื่อพระโพธิสัตว์สละราชสมบัติออกผนวช เพราะการสละที่ท่าน
กล่าวไว้ในจูฬสุตตโสมชาดก อย่างนี้ว่า

เราสละเราสมบัติใหญ่ที่อยู่ในพระ-
หัตถ์ เหมือนสละก้อนเขพะ เมื่อเราสละอยู่
ไม่มีความเสียดายเลย นั้นเป็นเนกขัมม-
บารมีของเรา ดังนี้

ชื่อว่า การบำเพ็ญเนกขัมมะเป็นปรมัตตบารมี โดยส่วนเดียว.

ว่าด้วยปัญญาบารมีที่เป็นปรมัตถ์

อนึ่ง ชื่อว่า ปริมาณอรรถาธิบายที่บำเพ็ญปัญญาบารมีที่มีคุณนับไม่ได้ คือ ในกาลที่พระองค์เสวยพระชาติเป็นวิฑูรบัณฑิต ในกาลที่เสวยพระชาติเป็นบัณฑิตนามว่ามหาโควินท์ ในกาลเสวยพระชาติเป็นกุกทาลบัณฑิต ในกาลเสวยพระชาติเป็นอรกบัณฑิต ในกาลเสวยพระชาติเป็นโพธิปริพาชก ในกาลเสวยพระชาติเป็นมโหสถบัณฑิต.

ก็เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเสนกบัณฑิต ในสัตตภูตชาดก แสดงอยู่ซึ่งงุพิษในถุง ที่กล่าวไว้ว่า

เราใช้ปัญญาพิจารณาอยู่ จึงช่วย

พราหมณ์ให้พ้นจากทุกข์ ปัญญาของเราไม่มี

ใครเสมอ นั่นเป็นปัญญาบารมีโดยของเรา ดังนี้

ชื่อว่า การบำเพ็ญปัญญาเป็นปรมัตถบารมีโดยส่วนเดียว.

ว่าด้วยวิริยบารมีเป็นต้นที่เป็นปรมัตถ์

อนึ่ง ชื่อปริมาณอรรถาธิบายที่บำเพ็ญแม้วิริยบารมีเป็นต้น เป็นคุณนับไม่ได้ก็เหมือนกัน. ก็เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมหาชนผู้ข้ามมหาสมุทร ที่กล่าวไว้ในมหาชนชาดก อยู่นี้ว่า

มนุษย์ทั้งหลายมองไม่เห็นฝั่ง พากัน

ตายไปในท่ามกลางมหาสมุทร จิตของเรา

มิได้เปลี่ยนเป็นอื่น นั่นเป็นวิริยบารมีของ

เรา ดังนี้

ชื่อว่า การบำเพ็ญวิริยะเป็นปรมัตถบารมี โดยส่วนเดียว.

เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นขันตวาทีดาบส ทรงอดกลั้นอยู่ซึ่ง
ทุกข์ใหญ่ คุณไม่มีจิตใจ ที่กล่าวไว้ในขันตวาทีชาดก อย่างนี้ว่า

เมื่อพระเจ้ากาสิราช ใช้ขวานอัน

คมพื้นเรารู้คล้ายกับไม่มีจิต เราก็ไม่โกรธ

นั่นเป็นขันตบารมีของเรา ดังนี้

ชื่อว่า ความบำเพ็ญขันติเป็นปรมัตถบารมี โดยส่วนเดียว.

เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้ามหาสุตตโสม ได้สละชีวิต
รักษาความสัตย์ที่กล่าวไว้ในมหาสุตตโสมชาดก อย่างนี้ว่า

เราสละชีวิตของเราตามรักษาอยู่ซึ่ง

วาจาสัตย์ ให้ปล่อยกษัตริย์ ๑๐๑ พระองค์

นั่นเป็นสัจจบารมีของเรา ดังนี้

ชื่อว่า บำเพ็ญสัจจบารมีเป็นปรมัตถบารมี.

เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเตมีย์ ทรงสละแม่ชีวิตอริษ-
ฐานวัตร กล่าวไว้ในมุกปักขชาดก (ชาดกว่าด้วยบุคคลผู้เป็นใบ้และพิการ)
อย่างนี้ว่า

พระมารดาพระบิดามีใช่เป็นผู้นำ

เกลียดชังของเรา อริริยะใหญ่ก็มีได้เป็นที่

เกลียดชังของเรา แต่พระสัพพัญญุตญาณ

เป็นที่รักของเรา เพราะฉะนั้น การอริษฐาน

จึงเป็นวัตรของเรา ดังนี้

ชื่อว่า อริษฐานบารมีเป็นปรมัตถบารมี.

เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าเอกราชผู้มีได้เห็นแม่แก่ชีวิต
ของพระองค์ ทรงเจริญเมตตา ที่กล่าวไว้ในเอกราชชาดก อย่างนี้ว่า

ใคร ๆ ย่อมไม่คู่ร้ายกับเรา แม่เราก็

ไม่กลัวใคร ๆ ในกาลนั้นเราได้กำลังเมตตา

อุปถัมภ์แล้ว ย่อมยินดีในป่าใหญ่ ดังนี้

ชื่อว่า ได้บำเพ็ญเมตตาบารมีเป็นปรมัตถบารมี.

เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนักบวช ชื่อว่า โลมหังสะ ไม่ละ
ความเป็นอุเบกขาในพวกเด็กชาวบ้านผู้ยังความทุกข์และความสุขให้เกิดขึ้น
ด้วยการถ่มน้ำลายรดเป็นต้น และด้วยการนำดอกไม้ของหอมมาให้เป็นต้น
ตามที่กล่าวไว้ในโลมหังสชาดก อย่างนี้ว่า

เรานอนในป่าช้า มีกระดูกศพเป็น

หมอนหนุน พวกเด็กชาวบ้านเข้าไปแสดง

รูปไม่น้อย ดังนี้

ชื่อว่า อุเบกขาบารมีเป็นปรมัตถบารมี. ความย่อในที่นี้มีเท่านี้ ส่วนเนื้อความ
พิสดารพึงถือในจริยาปิฎก.

พระโพธิสัตว์ ครั้นบำเพ็ญบารมีทั้งหลายอย่างนี้แล้ว ดำรงอยู่ใน
อศภภาพของพระเวสสันดร ได้สร้างบุญเป็นอันมากอันเป็นเหตุให้แผ่นดินใหญ่
ไหว ตามที่กล่าวไว้ว่า

แผ่นดินนี้ ไม่มีจิต ไม่ทราบถึง

ความสุขและทุกข์ แม้กระนั้นก็ยังไหวถึง

๗ ครั้ง เพราะกำลังทานของเรา.

เมื่อสิ้นพระชนมายุแล้ว ก็ทรงจุติจากโลกนี้ บังเกิดขึ้นในสวรรค์ชั้นดุสิต พระองค์ทรงยิ่งใหญ่กว่าเทวดาอื่นในดุสิตนั้น ด้วยฐานะ ๑๐ ประการ ทรงเสวยทิพยสมบัติตลอดพระชนมายุ ๕๗ โกฏี ๖ ล้านปี โดยการนับปีของมนุษย์ บัดนี้ อีก ๗ วัน จักถึงการสิ้นอายุขัย เพราะฉะนั้น เมื่อเกิดบุพนิมิต ๕ เหล่านี้ คือ

๑. ฟ้าทั้งหลายเศร้าหมอง
๒. ทิพยมาลาเหี่ยวแห้ง
๓. พระเสโทไหลออกจากพระกัจฉะ
๔. พระฉวีวรรณะในสรีระปราศจากไป
๕. ทรงเบื่อหน่ายทิพยอาสน์

เหล่าเทวดาเห็นนิมิตเหล่านั้น ก็พากันสลดใจกล่าวว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลายเอ๋ย สวรรค์จักว่างเปล่าหนอ ดังนี้ ครั้นทราบว่พระมหาสัตว์บำเพ็ญบารมีเต็มแล้ว จึงคิดว่า บัดนี้ พระโพธิสัตว์นี้จะไม่ทรงอุบัติขึ้นเทวโลกอื่น ๆ จึงทรงอุบัติในมนุษย์โลกแล้วบรรลุปะเป็นพระพุทธรเจ้า พวกมนุษย์จักพากันทำบุญเป็นอันมาก จุติแล้ว ๆ ก็จักยังเทวโลกให้บริบูรณ์ ดังนี้ จึงพากันกราบทูลเพื่อประโยชน์แก่ความเป็นพระพุทธรเจ้าดังที่ตรัสไว้ อย่างนี้ว่า

ในกาลที่เราตถาคตเป็นเทพบุตร

นามว่า สันดุสิต อยู่ในพวกเทพชั้นดุสิต
เหล่าเทวดามีประมาณหนึ่งหมื่นพากันมา
ประนมอัญชลีวิงวอนเราว่า ข้าแต่พระมหา
วีรเทพ กาลนี้ เป็นเวลาสมควรแล้ว ที่
พระองค์จักทรงอุบัติในครรรภ์พระมารดา
ตรัสรู้อมตบท โปรดชาวโลกพร้อมทั้ง
เทวโลก ดังนี้.

พระองค์จึงทรงตรวจดูหาวิโลกนะ ๕ เหล่านี้ คือ กาล ทวีป ประเทศ
ตระกูล และกำหนดอายุพระพุทธรูปมารดา ตกลงพระทัยแล้ว จึงเสด็จจากคฤ
มาถ์อุปถัมภ์ในศากยสกุล ได้รับการบำรุงบำเรอด้วยสมบัติมากมายในศากย-
สกุลนั้น ทรงถึงความเป็นหนุ่มสง่างามตามลำดับ ในระหว่างนี้พึงทราบความ
พิสดารบทแห่งพระสูตรทั้งหลายมีอาทิว่า คู่ก่อนอนันท์ พระโพธิสัตว์มีสติ
สัมปชัญญะ จุติจากหมู่เทพชั้นคฤสิตแล้วก้าวลงสู่พระครรภ์พระมารดา และพึง
ทราบด้วยสามารถแห่งอรรถกถาของบทพระสูตรเหล่านั้นเกิด.

พระโพธิสัตว์นั้น ทรงเสวยสิริราชสมบัติเช่นกับเทวโลกในปราสาททั้ง
๓ อันสมควรแก่ฤดูทั้ง ๓ ในสมัยที่เสด็จไปทรงเล่นกีฬาในพระอุทยานได้
ทอดพระเนตรเห็นเทวทูต ๓ คือ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย ตามลำดับ ทรง
สลดพระทัยก็เสด็จกลับจากพระอุทยาน ได้ทรงเห็นบรรพชิตในครั้งที่ ๔ ได้ยัง
พอพระทัยในการบรรพชาให้เกิดขึ้นแล้วเสด็จไปพระอุทยาน ยังกาลเวลาล่วงไป
ในพระอุทยานนั้น ทรงประทับนั่งที่ฝั่งสระ โบกขรณิฆงคค เป็นผู้อันวิสุทธกรรม-
เทพบุตรแปลงเพศเป็นช่างกัลบกมาประดับตกแต่งพระองค์ ทรงสดับข่าวว่า
ราहुลกุมารประสูติแล้ว ทรงทราบถึงความสเนหาในบุตรมีความรุนแรง จึง
ทรงพระดำริว่า เราจักตัดมันเสียก่อนที่เครื่องผูกนี้จักเจริญ ดังนี้ จึงเสด็จเข้า
ไปสู่พระนครในเวลาเย็น ได้ทรงสดับพระคาถาอันพระธิดาของพระเจ้าอา
พระนามว่า กิสาคอติมี ภาษิตว่า

นิพพุตา นูน ธา มาตา   นิพพุโต นูน โส ปิตา

นิพพุตา นูน ธา นารี   ยสุตถาย อิติโส ปติ

บุรุษเช่นนี้เป็นบุตรของมารดาใด

มารดานั้นเป็นผู้ดับได้แล้วแน่ บุรุษเช่นนี้

เป็นบุตรของบิดาใด บิดานั้นเป็นผู้ดับได้
แล้วแน่ บรูชเช่นนี้เป็นสามีของภรรยาใด
ภรณยานั้น เป็นผู้ดับได้แล้วแน่ ดังนี้

ทรงพระดำริว่า พระนางนี้ให้เราได้ฟังนิพพุตบท จึงเปลื้องสร้อยมุกดาหาร
มีค่าประมาณหนึ่งแสนจากพระสอส่งประทานแก่พระนางกิสาโคตมินั้น แล้ว
เสด็จเข้าไปสู่ที่ประทับของพระองค์ ทรงประทับนั่งบนพระแท่นสิริไสยาสน์
ทรงทอดพระเนตรเห็นประการอันแปลกของหญิงนักฟ้อนทั้งหลายเพราะอำนาจ
แห่งความหลับ มีพระทัยเบื่อหน่าย ปลุกนายฉันทะให้ตื่นขึ้นแล้ว ตรัสสั่งให้
นำม้ากัณฐกะมา ทรงเสด็จขึ้นประทับม้ากัณฐกะ มินายฉันทะเป็นสหายมี
เหล่าเทพเจ้าหมีน โลกธาตุแวดล้อมเสด็จออกมหาภิเนษกรรมณ์ โดยราตรีที่ยัง
เหลืออยู่นั้นแหละ ทรงเสด็จผ่านมหาอาณาจักรไป ๓ แคว้นแคว้น ทรงผนวช
ณ ริมฝั่งแม่น้ำอินโดมา แล้วเสด็จไปตามลำดับถึงกรุงราชคฤห์ เสด็จเที่ยวไป
เพื่อบิณฑะในกรุงราชคฤห์นั้น ประทับนั่งที่เจือมปีณฑะบรรพต ผู้อันพระราชา
มคธทูลเชิญให้ครองราชสมบัติ ทรงปฏิเสธราชสมบัตินั้น ทรงเป็นผู้มีปัญญา
อันพระเจ้ามคธนั้นถือเอาแล้ว เพื่อให้พระองค์บรรลुพระสัพพัญญุตญาณแล้ว
เสด็จมายังแคว้นแคว้นของพระองค์ แล้วเสด็จเข้าไปหาอาหารดาบสและอุททก
ดาบส ยังไม่ทรงพอพระทัยด้วยคุณวิเศษที่ได้บรรลुในสำนักของดาบสเหล่านั้น
จึงทรงตั้งมหาปธาน (ความเพียรใหญ่) ถึง ๖ พรรษา ครั้นถึงวันเพ็ญเดือนหก
เวลาเช้าทรงเสวยข้าวปายาสที่นางสุชาดาชาวเสนานิคมถวาย แล้วเสด็จไปลอย
ถาดทองในแม่น้ำเนรัญชรา ทรงปล่อยเวลาให้ล่วงไปสิ้นส่วนแห่งวันด้วยสมบัติ
ต่าง ๆ ณ ชัฏแห่งมหาวันใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ในเวลาเย็นทรงรับหญ้า
กำมือหนึ่งที่โสติดิยพราหมณ์ถวาย เป็นผู้มึนคุณอันกาฬนาคราชสรรเสริญแล้ว

ทรงก้าวขึ้นสู่มณฑลแห่งต้นโพธิ์ ทรงลาดหญ้าทั้งหลายแล้วทรงทำปฏิญญาว่า เราจักไม่ทำลายบัลลังก์นี้ จนกว่าจิตของเราจักพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะความไม่ถื่อมนั้น แล้วประทับนั่งโพธิบัลลังก์ มีพระพักตร์มุงคือทศปาจีน เมื่อพระอาทิตย์ยังไม่อัสดงคตนั้นแหละ ก็ทรงกำจัดมารและเสนามารแล้ว ในปฐมยามทรงบรรลุบุพเพนิวาสญาณ ในมัชฌิมยามทรงบรรลุจตุปปาทญาณ ในที่สุดแห่งปัจฉิมยาม ทรงแทงตลอดสัพพัญญุตญาณอันประดับด้วยคุณของพระพุทธเจ้าทั้งปวงมีทศพลญาณและเวสาร์ชชญาณเป็นต้นนั้นแหละ ชื่อว่าทรงบรรลุสมุทฺธ คือ นัยแห่งพระอภิธรรมนี้ พึงทราบอริคมนิทานของพระอภิธรรมนั้น ด้วยประการฉะนี้.

จบอริคมนิทาน

ว่าด้วยเทศนานิทาน

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบรรลุพระอภิธรรมด้วยประการฉะนี้แล้ว ทรงประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียวล่วงไป ๑ สัปดาห์ ทรงเพ่งต้นโพธิ์ไม่กระพริบพระเนตรล่วงไป ๑ สัปดาห์ ทรงเดินจงกรมล่วงไป ๑ สัปดาห์ ในสัปดาห์ที่ ๔ ทรงพิจารณาพระอภิธรรมที่ทรงบรรลุ ด้วยการตรัสรู้พระสยัมภูญาณ แล้วทรงให้สัปดาห์ทั้ง ๓ แม้อื่นอีกล่วงไปที่ควงไม้ชปาโลนิโครธ ควงไม้มุจลินท์ และที่ควงไม้ราชายตนะ ในสัปดาห์ที่ ๘ ทรงกลับไปประทับนั่งที่ควงไม้ชปาโลนิโครธ ทรงถึงความเป็นผู้ชวนชวายน้อย เพราะทรงพิจารณาถึงธรรมเป็นสภาวะลึกซึ้ง เมื่อจะทรงแสดงธรรมอันสัทัมบดีพรหม ซึ่งมีมหาพรหมหนึ่งหมื่นเป็นบริวารมาทูลอาราธนาแล้ว จึงทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ ทรงรับการเชื่อเชิญของมหาพรหมแล้วทรงตรวจดูว่า เราพึงแสดงธรรมแก่ใครก่อนหนอ ทรงทราบว่าอาฬารดาบสและอุททกดาบสทำกาละแล้ว จึงทรงระลึก

ถึงพระปัญจวัคคีย์ผู้มีอุปการะมาก เสด็จลุดจากอาสนะเสด็จดำเนินไปเมืองกาสิ
ในระหว่างทางได้ทรงสนทนากับอุปกะอาชีวก ในวันอาสาฬหปุรณมีก็ทรง
บรรลุดถึงที่อยู่ภิกษุปัญจวัคคีย์ ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ทรงทำปัญจวัคคีย์ผู้
รื่องเรียกพระองค์ ด้วยคำรื่องเรียกอันไม่สมควรให้เชื่อฟังแล้ว ทรงประกาศ
พระธรรมจักรโปรดพระปัญจวัคคีย์มีพระอัญญาโกณฑัญญเถระเป็นประมุข และ
พวกพรหม ๑๘ โภคิ ให้คัมมมตรสแล้ว ฟังทราบเทศนานิทานจนถึงการ
ประกาศพระธรรมจักรดังพรรณนามาจะนี้. ความย่อมีเพียงเท่านี้ ชื่อว่า ความ
พิสดารฟังทราบด้วยนางแห่งอรรธกถาทิ้งหลาย และพระสูตรทิ้งหลายมีอริย-
ปริยเสนสูตร และปัพพสูตรเป็นต้น พระอภิธรรมสมบุรณ์ด้วยอริคมนิทาน
และเทศนานิทาน มีอยู่ดังพรรณนามาจะนี้.

อีกอย่างหนึ่งพระอภิธรรมมีนิทาน ๓

นิทานของพระอภิธรรมแม่อื่นอีกมี ๓ คือ

๑. ทูเรนิทาน (นิทานไกล)
๒. อวิทูเรนิทาน (นิทานไม่ไกล)
๓. สันติเกนิทาน (นิทานใกล้)

บรรดานิทานทั้ง ๓ นั้น ฟังทราบทูเรนิทานเริ่มตั้งแต่บาทมูลของ
พระพุทธเจ้า ทรงพระนามว่า ทีปังกร จนถึงคฤติบุตร ฟังทราบอวิทูเรนิทาน
เริ่มตั้งแต่คฤติบุตรจนถึงโพธิมณฑล คำว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า
เสด็จประทับอยู่ ณ บันทุกัมพลศิลาอาสน์ที่ควงไม้ปาริฉัตตกะในหมู่เทพยดา
ชั้นดาวดึงส์นั้นแล ได้ตรัสอภิธรรมแก่เทวดาทิ้งหลายชั้นดาวดึงส์นี้ ชื่อว่า
สันติเกนิทานของพระอภิธรรมนั้น.

จบนิทานกถาเพียงเท่านี้

อรรถกถา มาติกานุพพท*

บัดนี้ ถึงโอกาสการกล่าวอภิธรรมกถาตามที่ข้าพเจ้าให้ปฏิญาณไว้
อย่างนี้ว่า

เมื่อข้าพเจ้ากล่าวอภิธรรมกถานี้อยู่
ด้วยอาการอย่างนี้ ขอสาธุชนทั้งหลายอย่า
ฟังชาน จงตั้งใจดับฟัง เพราะกถาเช่นนี้
หาฟังได้ยากนัก.

ในอภิธรรมกถานั้น ปกรณ์ ๗ มีอภิธรรมสังคณีเป็นต้น ชื่อว่า
อภิธรรม แม้ในธรรมสังคณีก็นำเนกเป็น ๔ กัณฑ์ มีจิตตูปปาตกัณฑ์เป็นต้น
ถึงจิตตูปปาตกัณฑ์นั้นมีมาติกาเป็นเบื้องต้น ถึงมาติกานั้นก็ยังแบ่งเป็น ๒ คือ
ติกมาติกา และทุกมาติกา. ในมาติกาทั้ง ๒ อย่างนั้น ติกมาติกาเป็นเบื้องต้น
แม้ในติกมาติกาก็มีกุศลติกะเป็นเบื้องต้น ถึงในกุศลติกะก็มีบทนี้ว่า กุสลา
ธมฺมา เป็นเบื้องต้น เพราะฉะนั้น

ตั้งแต่แต่่นี้ไป ขอท่านสาธุชนทั้งหลาย
จงมีจิตสงบ ตั้งใจดับฟังอภิธรรมกถาอัน
ลึกซึ้งนี้ ซึ่งข้าพเจ้าจะกล่าวอยู่ให้ติเถิด.

* เริ่มอธิบายติกมาติกา ๒๒ ติกะ.

ติกะที่ได้ชื่อเพราะบทเบื้องต้น ว่า กุสลา ฐมฺมา อกุสลา ฐมฺมา
อพฺยาจตา ฐมฺมา นี้ ชื่อว่า กุสลติกะก่อน ติกะที่ได้ชื่อเพราะบททั้งปวงว่า
สุขาย เวทนา สมฺปยุตฺตา ฐมฺมา ทุกฺขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา
ฐมฺมา อทุกฺขมสุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ฐมฺมา นี้ ชื่อว่า เวทนาติกะ
บัณฑิตพึงทราบชื่อติกะและทูกะ แม้มาติกาทั้งปวงด้วยสามารถแห่งบทเบื้องต้น
หรือบททั้งหมด ด้วยประการฉะนี้.

ติกะและทูกะเหล่านั้นแม้ทั้งหมดท่านแยกไว้ ๑๕ ปริจเฉท คือ ติกะ
มี ๑ ปริจเฉท ทูกะมี ๑๔ ปริจเฉท. ทูกะ ๖ มีคำว่า เหตุ ฐมฺมา น เหตุ
ฐมฺมา เป็นต้น เรียกว่า เหตุโคจจกะ เพราะท่านตั้งไว้เหมือนพวงดอก-
กรรณิการ์โดยการเกี่ยวเนื่องกันและกันทั้งโดยคัมภีร์ และโดยอรรถกถา ต่อจาก
นั้นไป ทูกะ ๗ ทูกะ มีคำอาทิว่า สปุจฺจยา ฐมฺมา อปุจฺจยา ฐมฺมา
ดังนี้เป็นทูกะไม่เกี่ยวเนื่องซึ่งกันและกัน พึงทราบว่า เป็นจุพันตรทูกะ เพราะ
ท่านเลือกทูกะที่เหมือนกันล้วนตั้งไว้ตามลำดับของโคจจกะ และเพราะเป็นทูกะ
ที่น้อยกว่าในระหว่างทูกะเหล่าอื่น. ต่อจากนั้น พึงทราบว่า เป็นอาสวโคจจกะ
ด้วยสามารถแห่งทูกะ ๖ มีอาสวทูกะเป็นต้น. พึงทราบสัจฺญโชนโคจจกะด้วย
สามารถแห่งทูกะ ๖ มีสัจฺญโชนทูกะเป็นต้น. อนึ่ง พึงทราบคัณฐโคจจกะ
โอมโคจจกะ โยคโคจจกะ และนิวรณโคจจกะ ด้วยสามารถแห่งทูกะ ๖ มี
คัณฐะ โอมะ โยคะ และนิวรณทูกะเป็นต้น. พึงทราบปรามาสโคจจกะ ด้วย
สามารถแห่งทูกะ ๕ มีปรามาสทูกะเป็นต้น. ต่อจากนั้น ทูกะ ๑๔ มีคำเป็นต้น
ว่า สารมฺมณา ฐมฺมา ชื่อว่า มหันตรทูกะ จากนั้นทูกะ ๘ มีกิเลสทูกะ
เป็นต้น ชื่อว่า กิเลสทูกะ. ต่อจากนั้น ทูกะ ๑๘ มี ทสฺสเนน ปหาตพฺพเหตุกา

เป็นต้น ชื่อว่า **ปฏิฐุกะ** เพราะท่านตั้งไว้ในที่สุดแห่งอภิธรรมมัตถิกา. ส่วน
ทูกะ ๔๒ มีคำว่า **วิชาภาคิโน ฌมฺมา อวิชาภาคิโน ฌมฺมา** เป็นต้น
ชื่อว่า **สุดตันตทูกะ** ดิกะและทูกะเหล่านี้ แม้ทั้งหมด พึงทราบที่ท่านกำหนด
ไว้ ๑๕ ปริจเฉท ดังพรรณนามาจะนี้.

ว่าด้วยสัปปเทสะ และนิปปเทสะ

ก็ดิกะและทูกะเหล่านี้ ท่านกำหนดไว้แบบนี้แล้วยังแยกออกเป็น ๒
โกฏฐาส คือ **สัปปเทสะ** (แสดงไว้ไม่หมด) และ **นิปปเทสะ** (แสดงโดย
สั้นเชิง) เท่านั้น. จริงอยู่ บรรดาส่วนทั้ง ๒ นั้น ดิกะ ๕ และทูกะ ๓๑ ชื่อว่า
สัปปเทสะ เพราะท่านกำหนดรูปธรรมและอรูปธรรมไว้ยังไม่หมด. ดิกะ ๑๑
ที่เหลือ และทูกะ ๓๑ ชื่อว่า **นิปปเทสะ**. บรรดาธรรมทั้ง ๒ นั้น ดิกะ ๕
เหล่านั้น คือ เวทนาติกะ วิตักกติกะ ปิตติติกะ อุปปันตติกะ อตติติกะ
และอารัมมณาติกะ ชื่อว่า **สัปปเทสะ**. ในทูกะทั้งหลาย ในที่สุดแห่ง
โคจฉกะ ๕ มีเหตุโคจฉกะเป็นต้น มีอุปาทานโคจฉกะเป็นที่สุด มีโคจฉกะละ
๓ ทูกะ ในที่สุดแห่งกิเลสทูกะ มีโคจฉกะละ ๔ ทูกะ มหันตทูกะอย่างละ ๒
คือ **จิตตสมุပ္ยุตฺตา ฌมฺมา จิตฺตวิปยุตฺตา ฌมฺมา จิตฺตัสสฎฺฐา**
ฌมฺมา จิตฺตวิสสฎฺฐา ฌมฺมา และในสุดตันตทูกะทั้งหลายเว้นทูกะ ๔ เหล่านี้
คือ อธิวจนทูกะ นิรุตติทูกะ ปัญญัตติทูกะ นามรูปทูกะ ก็ทูกะ ๓๘ ที่เหลือ
เหล่านั้น ชื่อว่า **สัปปเทสะ** บัณฑิตพึงทราบดิกะและทูกะที่เหลือตามที่กล่าว
แล้วแม้ทั้งหมดว่าเป็น **นิปปเทสะ** ดังนี้.

อธิบายธรรมเป็นกุศลติกที่ ๑*

บัดนี้ เป็นการพรรณานาบทตามบทมาติกา มีคำว่า กุสลา ฐมา เป็นต้นี้. กุศลศัพท์ใช้ในอรรถว่า ความไม่มีโรค ความไม่มีโทษ ความฉลาด และมีสุขเป็นวิบาก. จริงอยู่ กุศลศัพท์นี้ใช้ในอรรถว่า ความไม่มีโรค ดังในประโยคมีอาทิว่า กจฺจि นฺ โภโต กุสลํ กจฺจि โภโต อนามยฺ (ความไม่มีโรค มีแก่ท่านผู้เจริญบ้างหรือ ความไม่ป่วยไข้ มีแก่ท่านผู้เจริญบ้างหรือ). ใช้ในอรรถว่า ความไม่มีโทษ ดังในประโยคมีอาทิว่า กตโม ปน ฆนฺเต กายสมาจารโ กุสโล โย โข มหาราช กายสมาจารโ อนวฺชฺโซ... (ข้าแต่ท่านพระอานนท์ กายสมาจารที่เป็นกุศล เป็นไฉน คู่ก่อนมหาบพิตร กายสมาจารที่ไม่มีโทษแล ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ยังมีอีกข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นข้อธรรมที่เยี่ยม คือพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมในธรรมทั้งหลายอันไม่มีโทษ). ใช้ในอรรถว่า ความฉลาด ในประโยคมีอาทิว่า กุสโล ตฺวํ รตฺตสฺส อจฺจปจฺจกานํ กุสลา นจฺจคฺคิตฺตสฺส สฺสุติภฺขตา จตุริคฺคฺติโย (ท่านเป็นผู้ฉลาดในเครื่องประกอบของรถ และคำว่า หูญิง ๔ คน ศึกษาดีแล้ว เป็นผู้ฉลาดในการพ้อนรำขับร้อง). ใช้ในอรรถว่า สุขวิบาก

* ได้แก่กุสลจิต ๒๑ เจตสิก ๓๘ แจกเป็นขั้น ๔ อายุคนะ ๒ ชาติ ๒ ตัจจะ ๒ คือ เจตสิก ๓๘ นั้น เวทนาเป็นเวทนาขั้น สัญญาเป็นสัญญาขั้น เจตสิกที่เหลือ ๑๖ เป็นสังขารขั้น กุสลจิต ๒๑ เป็นวิญญาณขั้น. ได้อายุคนะ ๒ คือ กุสลจิต ๒๑ เป็นมนายคนะ เจตสิก ๓๘ เป็นธมฺมาตนะ ได้ชาติ ๒ คือ กุสลจิต ๒๑ เป็นมโนวิญญาณชาติ เจตสิก ๓๘ เป็นธรรมชาติ ได้ตัจจะ ๒ คือ โสภิกกุสลจิต ๑๗ เจตสิก ๓๘ เป็นทุกขตัจจะ องคัมมรค ๘ ในปฐมฌานมรรค หรือองคัมมรค ๗ ในทุติยฌานมรรคขึ้นไปเป็นมคฺคตัจจะ ส่วนธรรมที่เหลือในกุสลาบนี้ ๒๕ เป็นตัจจวิมุตติ (พ้นจากตัจจะ ๔) คือ โลกุตฺตจิต ๔ ตามลักษณะจิตนับเป็น ๑ เจตสิกที่เหลือจากองคัมมรค ๘ อีก ๒๔ รวมมคฺคจิตอุปบาท ๒๕.

ตั้งในประโยคมีอาทิว่า กุสลानิ กิขเว ฐมมานิ สมหาทนเหตุ กุสลสุส
กมุสสุส กตตุตา (ดูก่อนกิริยาทั้งหลาย เพราะสมาทนธรรมทั้งหลายที่เป็น
สุขวิบาก และคำว่า เพราะทำกรรมที่เป็นสุขวิบาก) ในที่นี้กุศลศัพท์ควรใช้
ในอรรถว่า ไม่มีโรคบ้าง ไม่มีโทษบ้าง ในสุขวิบากบ้าง.

สัมมศัพท์แม่นี้ ใช้ในอรรถว่า ปริยัติ เหตุ คุณ และนิสสัคต-
นิชชีวะเป็นต้น. จริงอยู่ สัมมศัพท์นี้ใช้ในอรรถว่า ปริยัติ เช่นในประโยค
มีอาทิว่า ฐมมํ ปริยาปณาติ สุตตํ เคยยํ (กุณฺโบลฺลํ เถวเรวณฺสํ ปริยัติ
คือ สุตตะ เคยยะ). ใช้ในอรรถว่า เหตุ เช่นในประโยคมีอาทิว่า เหตุมุหิ
ลาณํ ฐมมาปฏิสุมภิตา (ญาณในเหตุ ชื่อว่า ธรรมปฏิสุมภิตา). ใช้ใน
อรรถว่า คุณ เช่นในคาถามีอาทิว่า

น หิ ฐมฺโอม อฐมฺโอม จ อฺโอบ สมวิปากิโน

อฐมฺโอม นิรบํ เนติ ฐมฺโอม ปาเปติ สุตตี.

ธรรมและอธรรม ทั้งสองมีวิบาก

เสมอกันหามิได้ อธรรมย่อมนำไปสู่นรก

ธรรมย่อมนำให้ถึงสุคติ.

ใช้ในอรรถว่า นิสสัคตนิชชีวะ เช่นในประโยคมีอาทิว่า ตสฺมิมิ โข ปน
สมเย ฐมมา โหนฺติ ฐมฺเมสุ ฐมฺมานุปสุติ วิหริติ (ก็สมัยนั้นแล
นิสสัคตนิชชีวะธรรมทั้งหลายย่อมมี และคำว่า กิขุมิปกติพิจารณาเห็น
นิสสัคตนิชชีวะธรรมทั้งหลายอยู่). แม้ในที่นี้ สัมมศัพท์ควรใช้ในอรรถว่า
นิสสัคตนิชชีวะเท่านั้น.

วิเคราะห์ศัพท์ว่า กุศล และธรรม

พึงทราบความหมายของคำว่า กุศล เป็นต้นในที่นี้.

สภาวะที่ชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่า ยังปาปกรรมอันบัณฑิตเกลียด
ให้ไหว ให้เคลื่อนไป ให้หวั่นไหว คือให้พินาศ. อีกอย่างหนึ่ง สภาวะธรรม
ใด ย่อมผูกพันโดยอาการที่บัณฑิตเกลียด สภาวะธรรมนั้น ชื่อว่า กุสะ ธรรม
ที่ชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่า ย่อมถอนขึ้น คือย่อมตัดกุสะ กล่าวคืออกุศล
เหล่านั้น. อีกอย่างหนึ่ง ญาณ ชื่อว่า กุสะ เพราะทำอกุศลอันบัณฑิตเกลียด
ให้สิ้นสุด หรือเบาบาง. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่า อันญาณ
ชื่อกุสะนั้นพึงตัด คือ พึงถือเอา พึงให้เป็นไปทั่วด้วยกุสญาณนั้น. อีกอย่างหนึ่ง
ชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่า ธรรมแม่เหล่านี้ ย่อมตัดส่วนสังกิเลสที่ถึงส่วน
ทั้งสอง คือ ที่เกิดขึ้นแล้วและยังไม่เกิด เหมือนหญ้าคาย่อมบาดส่วนแห่งมือ
ที่ลูบคมหญ้าทั้งสอง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่า ย่อมตัด
คือ ย่อมทำลายอกุศลเหมือนหญ้าคา ฉะนั้น.

ส่วนสภาวะที่ชื่อว่า ธรรม เพราะอรรถว่า ย่อมทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน.
อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ธรรม เพราะอรรถว่า อันปัจจัยทั้งหลายทรงไว้หรือว่า
ย่อมทรงไว้ตามสภาวะ ธรรมที่ชื่อว่า อกุศล เพราะอรรถว่า ไม่ใช่กุศล.
อธิบายว่า ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล เหมือนอมิตรเป็นปฏิปักษ์ต่อมิตร
อโลภะเป็นต้นเป็นปฏิปักษ์ต่อโลภะเป็นต้น. ธรรมที่ชื่อว่า อัพยาทตะ เพราะ
อรรถว่า ไม่กระทำให้แจ้ง อธิบายว่า ท่านไม่กล่าวไว้โดยความเป็นกุศลและ
อกุศล. ในบรรดาธรรมทั้งสามนั้น กุศลมีความไม่มีโทษและมีวิบากเป็นสุข
เป็นลักษณะ. อกุศลมีโทษและมีทุกข์เป็นวิบากเป็นลักษณะ อัพยาทตะมีวิบาก
เป็นลักษณะ.

ถามว่า บทเหล่านั้น คือ กุสลา หรือว่า ฐมฺมา เป็นต้น มีอรรถ
อย่างเดียวกัน หรือมีอรรถต่างกัน.

ตอบว่า ในข้อนี้เป็นอย่างไร ถ้าภาระทั้งสองนี้มีอรรถเป็นอันเดียวกัน
คำว่า กุสลา ฐมฺมา นี้ก็จะเป็นอย่างกับกล่าวคำว่า กุศล กุศล ถ้าว่ามีอรรถ
ต่างกันก็จะปรากฏว่าติดะและทูกะเป็นฉักกะและจุกะ และบททั้งหลายก็ไม่เกี่ยว
เนื่องกัน เหมือนเขากล่าวว่า กุศล รูป คนมีจักขุ เมื่อบททั้งหลายไม่ส่อง
ความถึงกันและกันด้วยสามารถแห่งอรรถ ความเกี่ยวข้องกันอะไร ๆ ก็ไม่มี
แม้ในคำว่า กุสลา ฐมฺมา เป็นต้นนี้ก็เหมือนกัน บททั้งหลายจะไม่สัมพันธ์กัน
และบททั้งหลายเว้นจากการสัมพันธ์ในบทเบื้องต้นและเบื้องปลายแล้ว ชื่อว่า
ประโยชน์ย่อมไม่มี และต่อไปก็จะขัดแย้งกับคำถามที่ว่า กตเม ฐมฺมา
กุสลา เพราะว่า ธรรมทั้งหลายไม่ใช่กุศล ก็เมื่อเป็นอย่างนี้ พระผู้พระภาคเจ้า
จึงตรัสคำนี้ว่า กตเม ฐมฺมา กุสลา. อีกนัยหนึ่ง ถ้ายบททั้งหลายเหล่านี้
มีอรรถอย่างเดียวกัน แม้ความที่ธรรมทั้ง ๓ มีกุศล เป็นต้น ก็จะปรากฏเป็น
เช่นเดียวกัน จริงอยู่ ธรรมทั้ง ๓ มีบทแห่งกุศล เป็นต้น ย่อมปรากฏเป็นอัน
เดียวกันโดยความเป็นธรรม เพราะฉะนั้น แม้กุศล เป็นต้นอันมีความหมาย
ไม่ต่างกันโดยอรรถกันธรรม ๓ อย่าง ก็จะปรากฏเป็นอย่างเดียวกันไป คือ
คำใดเป็นกุศล คำนั้นเป็นอกุศล เป็นอัพยากตะ ถ้าหากไม่ยอมรับธรรม ๓
อย่าง เป็นอย่างเดียวกัน ก็จะต้องกล่าวว่า ธรรมที่มีศัพท์ว่า กุศลอยู่ข้างหน้า
เป็นอย่างหนึ่ง ธรรมที่มีศัพท์ว่า อกุศลอยู่ข้างหน้าก็เป็นอย่างหนึ่ง ธรรมที่มี
อัพยากตะอยู่ข้างหน้าก็เป็นอย่างหนึ่ง เมื่อเป็นอย่างนี้ ภาวะก็ดี อภาวะอื่น
นอกจากภาวะก็ดี ก็ชื่อว่า ธรรมเพราะฉะนั้น ธรรมที่มีกุศลศัพท์ข้างหน้า
ก็ออกไปจากธรรมที่มีกุศลศัพท์อยู่ข้างหน้าซึ่งเป็นภาวะก็จะพึงเป็นอภาวะไป

แม้ธรรมที่มีอภัยกตอยู่ข้างหน้า แม้ธรรมมีกุศลศัพท์อยู่ข้างหน้าอื่น ก็เป็น
อภาวะเหมือนกัน แม้กุศลเป็นต้นเหล่านี้ นอกจากธรรมที่ถึงความ เป็นอภาวะ
อย่างนี้ ก็พึงเป็นอภาวะนั้นแหละ คำนั้นทั้งหมดไม่ใช่เหตุสำคัญ.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะคำทั้งหมดนั้นสำเร็จโดยโวหารที่รู้จักัน.

จริงอยู่ โวหารที่เขารู้จักัน รับรองกัน ในอรรถทั้งหลายโดยประการใดๆ
ก็สำเร็จได้โดยประการนั้น ๆ นั้นแหละ ก็การกล่าวถึงธรรมที่มีกุศลเป็นบทหน้า
และการกล่าวถึงกุศลศัพท์ที่มีธรรมเป็นบทหลัง ในคำเป็นต้น กุสลา ฐมา
ดังนี้ บัณฑิตทั้งหลายไม่ยอมรับ เพราะไม่มีความหมายต่างกันของตน เหมือน
อย่างที่ไม่รับรองคำอย่างนี้ว่า กุสลา กุสลา และไม่รับรองว่ามีอรรถะที่ส่ง
ถึงกันและกัน ดูศัพท์ว่า กุสลา รูป จกขุมา (กุศล รูป คนมีจักขุ).

ส่วนกุศลศัพท์ ในคำว่า กุสลา ฐมา นี้ บัณฑิตรับรองแล้ว

โดยส่งถึงอรรถ คือ ความไม่มีโทษ และมีสุขเป็นวิบาก. อกุศลศัพท์ บัณฑิต
รับรองแล้ว โดยความส่งถึงอรรถว่าเป็นโทษและมีทุกข์เป็นวิบาก. อภัยกต-
ศัพท์ บัณฑิตรับรองโดยความส่งถึงอรรถว่า ไม่มีวิบาก.

ธัมมศัพท์ บัณฑิตรับรองโดยความส่งถึงอรรถว่า มีการทรงไว้ซึ่ง
ภาวะของตนเป็นต้น. ธัมมศัพท์นั้น เมื่อท่านกล่าวไว้ในระหว่างศัพท์เหล่านั้น
ศัพท์ใดศัพท์หนึ่ง ก็ย่อมแสดงถึงความเสมอกันแห่งอรรถของตน จริงอยู่
ศัพท์เหล่านี้ทั้งหมด ชื่อว่า ธรรม เพราะมีการทรงไว้ซึ่งภาวะของตนเป็นต้น
เป็นลักษณะ และแม้กุศลศัพท์เป็นต้น ที่ท่านกล่าวอยู่ข้างหน้าของธัมมศัพท์
ก็ย่อมส่งถึงความแปลกกันของอรรถของธัมมศัพท์นั้นของตน.

จริงอยู่ ธรรมเป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากตะก็มี ศัพท์เหล่านั้นทั้งหมด เมื่อกล่าวแยกกัน บัณฑิตทั้งหลายในโลก ก็รับรองเพียงต่อความหมายของตน ๆ เมื่อกล่าวรวมกัน ก็ยอมรับเนื้อความที่เสมอกับของตน และความที่ต่างกัน เพราะฉะนั้น คำใดที่ท่านกำหนดถึงเนื้อความที่เป็นอันเดียวกันและต่างกันในคำว่า กุสลา ธมฺมา นี้ และกระทำให้เป็นข้อที่ควรตำหนิ คำทั้งหมดนั้น จึงไม่ใช่เหตุสำคัญด้วยประการฉะนี้. การพรรณนาตามบทกุสลติกะเพียงเท่านี้ก่อน. แม้ติกะและทูกะที่เหลือ ก็พึงทราบโดยนัยนี้แล.

ว่าด้วยสุขเวทนาติกะที่ ๒

ก็เบื้องหน้าแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักกล่าวถึงข้อที่แตกต่างกันเท่านั้น. เบื้องต้นนี้ สุขศัพท์ ในคำว่า สุขาย เวทนา เป็นต้น ท่านใช้ในความหมายหลายอย่างมีคำว่า สุขเวทนา สุขมूल สุขารมณฺ์ สุขเหตุ สุขปัจจัยฐาน อัพยาปัชฌะ และนิพพาน เป็นต้น.

จริงอยู่ สุขศัพท์นี้ใช้ในอรรถว่า สุขเวทนา ดังในประโยคมีอาทิว่า สุขสุตฺ จ ปหานา (เพราะละสุขเวทนาได้) ใช้ในอรรถว่า สุขมूल ดังในประโยคมีอาทิว่า สุโข พุทฺธานํ อูปปาโท สุขา วิราคตา โลเก (ความบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทฺธเจ้าทั้งหลายเป็นมูลแห่งความสุข การปราศจากความกำหนัดเป็นมูลแห่งความสุขในโลก) ใช้ในอรรถว่า สุขารมณฺ์ ดังในประโยคมีอาทิว่า ยสุมา จ โข มหาลิ รูปํ สุขํ สุขานุปตฺติํ สุขา-
โวกฺกนฺตุ (คู่ก่อนมหาลิ ก็เพราะเหตุที่รูปมีอารมณ์เป็นสุข มีสุขตามสนองหยั่งลงสู่ความสุข) ใช้ในอรรถว่า สุขเหตุ ดังในประโยคมีอาทิว่า สุขสุเสตฺติ กิกฺขเว อธิวณฺญํ ยทิตฺถํ ปุณฺณานิ (คู่ก่อนกิกฺขุทั้งหลาย คำว่า บุญทั้งหลาย

นี่นั่น เป็นชื่อเหตุแห่งความสุข) ใช้ในอรรถว่า **สุขปัจจัยฐาน** ดังในประโยค
มีอาทิว่า ยาวลจฺจิทํ ภิกฺขเว น สุกริ อฺกฺขานน ปาปฺณิตฺตํ ยาว สุขา
สฺสกา น เต สุขํ ปชานนฺติ เย น ปสฺสนฺติ นนฺทํ (ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย การถึงฐานะอันเป็นปัจจัยของความสุข ด้วยการบอกเล่านี้ มิใช่
ทำได้โดยง่าย และคำว่า เทวดาเหล่าใด ไม่เห็นนันทวัน ... เทวดาเหล่านั้น
ย่อมไม่รู้ฐานะอันเป็นปัจจัยของความสุข) ใช้ในอรรถว่า **อภัยปัชฌะ** ดัง
ประโยคมีอาทิว่า ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารา เอเต ธมฺมา (ธรรมเหล่านี้ เป็น
เครื่องอยู่ ไม่เบียดเบียนในปัจจุบัน) ใช้ในอรรถว่า **นิพพาน** ดังในประโยค
ว่า **นิพพานํ ปรมํ สุขํ** (พระนิพพานเป็นความสุขอย่างยิ่ง) แต่ในที่นี้ สุขศัพท์นี้
ใช้ในสุขเวทนาเท่านั้น. เวทนาศัพท์ใช้ในอรรถว่า เสวยอารมณ์เท่านั้น ดัง
ประโยคมีอาทิว่า วิทิตา เม เวทนา อฺปฺปชฺชนติ (เวทนาของเราตลาค
กำลังปรากฏเกิดขึ้น) ย่อมสมควร.

ว่าด้วยทุกขเวทนา

ทุกขศัพท์ ท่านใช้ในอรรถหลายอย่าง มีคำว่า **ทุกขเวทนา ทุกขวัตถุ**
ทุกขารัมมณา ทุกขปัจจัยฐานะ เป็นต้น.

จริงอยู่ ทุกขศัพท์นี้ ใช้ในอรรถว่า **ทุกขเวทนา** ดังในประโยค
มีอาทิว่า **ทุกฺขสฺส จ ปหานา** (เพราะละทุกขเวทนาได้) ใช้ในอรรถว่า
ทุกขวัตถุ ดังในประโยคมีอาทิว่า **ชาติปิ ทุกฺขา** (แม้ความเกิดก็เป็นที่ตั้ง
ของทุกข์) ใช้ในอรรถว่า **ทุกขารมณ** ดังในประโยคมีอาทิว่า **ยสฺมา จ โข**
มหาลิ รุปํ ทุกํ ทุกฺขานุปตฺติํ ทุกฺขาโวกฺกนฺตํ (ดูก่อนมหาลิ
ก็เพราะเหตุรูปอารมณ์เป็นทุกข์ ถูกทุกข์ติดตาม หยั่งลงสู่ความทุกข์) ใช้ใน

อรรถว่า **ทุกขปัจจัย** ดังในประโยคมีอาทิว่า **ทุกฺโข ปาปสฺส อจฺจโย**
(การสังสมบาป เป็นปัจจัยแห่งทุกข์) ใช้ในอรรถว่า **ทุกขปัจจัยฐาน** ดังใน
ประโยคมีอาทิว่า **ยาวณฺจิทฺถํ ภิกฺขเว น สุกฺริ อกุขาเนน ปาปฺณิตฺตํ**
ยาว ทฺกฺขา นิรยา (ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย การถึงฐานปัจจัยแห่งทุกข์จนกระทั่ง
ถึงนรกด้วยการบอกเล่านี้ กระทำไม่ได้ง่าย). แต่ในที่นี้ **ทุกขศัพท์**นี้พึงทราบ
ว่าเป็น**ทุกขเวทนา**เท่านั้น.

ว่าด้วยความหมายของศัพท์

ก็พึงทราบวณัตถะ (ความหมายของคำ) ในที่นี้

ชื่อว่า **สุข** เพราะยังผู้แสวงให้สบาย.

ชื่อว่า **ทุกข์** เพราะทนได้ยาก.

ชื่อว่า **อทุกขมสุข** เพราะอรรถว่า ไม่ใช่ทุกข์ และไม่ใช่สุข. **ม**
อักษรท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจเชื่อมบท.

ธรรมมีสุขเป็นต้นแม้ทั้งหมด ชื่อว่า **เวทนา** เพราะอรรถว่า ย่อมรู้
คือ ย่อมเสวยรสของอารมณ์. บรรดาเวทนาเหล่านั้น **สุขเวทนา**มีความเสวย
อารมณ์ที่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ **ทุกขเวทนา** มีการเสวยอารมณ์ที่ไม่น่า
ปรารถนาเป็นลักษณะ **อทุกขมสุขเวทนา**มีการเสวยอารมณ์ผิดแปลกจากเวทนา
ทั้งสอง.

ว่าด้วยสัมปยุตตะ

ก็สัมปยุตศัพท์ ในบทแห่งเวทนา ๓ นี้ พึงทราบดังนี้

ชื่อว่า **สัมปยุตตะ** เพราะอรรถว่า ประกอบด้วยการกระทำต่าง ๆ
โดยชอบ. ถามว่า การกระทำต่าง ๆ อย่างไร ตอบว่า ด้วยการทำทั้งหลาย

มีการเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น. ถามว่า ธรรมบางเหล่า สัมปยุตด้วยธรรมบางเหล่าไม่มีหรือ. ตอบว่า ใช่ (ไม่มี) เพราะปฏิเสชปัญหานี้ ด้วยประการฉะนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวอรรถแห่งสัมปโยค ด้วยสามารถแห่งธรรมทั้งหลายมีการเกิดพร้อมกันเป็นต้น อย่างนี้ว่า ธรรมบางเหล่าสหระต เกิดพร้อม ระคนกัน เกิดพร้อมกัน คับพร้อมกัน มีวัตถุเดียวกัน มีอารมณ์เดียวกัน มีอยู่มิใช่หรือ เพราะฉะนั้น ธรรมชื่อว่า สัมปยุตตะ เพราะอรรถว่า ประกอบแล้วด้วยการทำทั่ว โดยชอบ คือ มีการเกิดพร้อมกันเป็นต้นเหล่านี้.

ว่าด้วยวิปากติกะที่ ๓

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งวิปาก ต่อไป

ชื่อว่า วิปาก เพราะอรรถว่า เป็นผลของกุศล และอกุศลกรรมทั้งหลายซึ่งพิเศษกว่ากันและกัน คำว่า วิปากนี้ เป็นชื่อของรูปธรรมทั้งหลายของที่ตั้งความเป็นวิปาก. บทว่า วิปากธมฺมธมฺมา ได้แก่ ธรรมทั้งหลายของวิปากกรรมทั้งหลาย คือ ธรรมทั้งหลายอันยังวิปากให้เกิดขึ้น เหมือนสัตว์ทั้งหลายมีความเกิดและความแก่เป็นสภาวะ มีปกติดกไปสู่ความเกิดและความแก่ ท่านเรียกว่า มีความเกิดเป็นธรรมดา มีความแก่เป็นธรรมดา อธิบายว่า ธรรมทั้งหลายมีวิปากเป็นสภาวะ มีปกติดกไปสู่วิปาก เพราะความที่ธรรมเหล่านี้ยังวิปากให้เกิดขึ้น ด้วยประการฉะนี้. บทที่ ๓ ท่านกล่าวไว้โดยการปฏิเสชสภาวะทั้งสอง.

ว่าด้วยอุปาทินนติกะที่ ๔

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งอุปาทินนุปาทานิยธรรมต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า อุปาทินนะ เพราะกรรมประกอบด้วยตัณหาเป็นต้น

ด้วยสามารถกระทำให้เป็นอารมณ์ ยึดถือเอาแล้ว คือ ถือเอาโดยความเป็นผล.

ที่ชื่อว่า อูปาทานิยะ เพราะเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่อุปทานทั้งหลาย โดยเข้าถึงความเป็นอารมณ์แล้วสัมพันธ์กับอุปทาน. คำว่า อูปาทานิยะ นี้ เป็นชื่อของธรรมที่เป็นอารมณ์ปัจจัยของอุปทาน. ชื่อว่า อูปาทินนูปาทานิยะ เพราะอรรถว่า เป็นอุปาทินนด้วยเป็นอูปาทานิยะด้วย คำว่า อูปาทินนูปาทานิยะ นี้ เป็นชื่อของรูปธรรมและรูปธรรมทั้งหลายอันบังเกิดขึ้นด้วยกรรมที่มีอาสวะ. ใน ๒ บทที่เหลือ พึงทราบเนื้อความอันประโยชน์เกื้อกูลแก่การปฏิเสศโดยนัยนี้.

ว่าด้วยสังกิลิฐฐติกะที่ ๕

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งสังกิลิฐฐสังกิลีสติกธรรม ต่อไป ธรรมที่ชื่อว่า สังกิลีส เพราะอรรถว่า ยังสัตว์ให้เศร้าหมอง. อธิบายว่า ย่อมเบียดเบียน คือให้สัตว์เร่าร้อน. ที่ชื่อว่า สังกิลิฐฐะ เพราะประกอบพร้อมแล้วด้วยสังกิลีส. ชื่อว่า สังกิลีสติกะ เพราะอรรถว่า ย่อมควรแก้สังกิลีสโดยทำตนให้เป็นอารมณ์เป็นไป หรือว่าเข้าไปประกอบในสังกิลีส โดยความไม่ก้าวล่วงความเป็นอารมณ์ของสังกิลีสนั้น. คำว่า สังกิลีสติกะ นี้ เป็นชื่อของธรรมทั้งหลายที่เป็นอารมณ์ปัจจัยของสังกิลีส. ชื่อว่า สังกิลิฐฐสังกิลีสติกะ เพราะอรรถว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นสังกิลิฐฐะด้วยเป็นสังกิลีสติกะด้วย สอง บทที่เหลือ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในติกะต้นนั้นแหละ.

ว่าด้วยวิตักกติกะที่ ๖

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งวิตักกะ ต่อไป. ธรรมที่ชื่อว่า สวิตักกะ เพราะเป็นไปกับด้วยวิตก คือเป็นไปอยู่ด้วยสามารถแห่งสัมปโยคะ ธรรมที่ชื่อว่า สวิจาระ เพราะเป็นไปกับด้วยวิจาระ

ธรรมที่ชื่อว่า สวิตกกถวิจาระ เพราะธรรมเหล่านั้นมีวิตกและมีวิจารณ์. ธรรมที่เว้นจากวิตกและวิจารณ์ทั้งสอง ชื่อว่า อวิตกกถวิจาระ ธรรมที่ชื่อว่า วิจารณ์มัตตะ (สักว่าวิจารณ์) เพราะอรรถว่า บรรดาวิตกและวิจารณ์ ธรรมมีเพียงวิจารณ์เท่านั้นเป็นประมาณ อธิบายว่า ธรรมนั้นนอกจากวิจารณ์แล้ว ย่อมไม่สัมปโยคะกับวิตก. ธรรมเหล่านั้นไม่มีวิตกด้วย มีเพียงวิจารณ์ด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อวิตกกถวิจารณ์มัตตา.

ว่าด้วยปิตติกะที่ ๗

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งปิตติธรรม ต่อไป.

ธรรมที่ชื่อว่า ปิตติสหคตะ เพราะอรรถว่า ถึงภาวะแห่งสัมปโยคะ มีการเกิดพร้อมกันเป็นต้นร่วมกับปิตติ อธิบายว่า สัมปยุตด้วยปิตติ. แม้ใน ๒ บทที่เหลือก็เช่นนี้แหละ ก็คือทุกขมสุขเวทนาท่านกล่าวไว้ในบทที่ ๓ นี้ว่า อุเบกขา เพราะว่า อุเบกขานั้นเข้าไปเพ่งเฉยอยู่ซึ่งความเป็นไปแห่งอาการของสุขและทุกข์ คือ ไม่ให้เป็นไปอยู่ตามอาการแห่งสุขและทุกข์นั้น จึงชื่อว่า อุเบกขา เพราะความดำรงอยู่โดยอาการแห่งความเป็นกลาง เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวติกะนี้ โดยถือเอา ๒ หมวดจากเวทนาติกะนั้นแหละ แล้วแสดงสุขไม่มีปิตติให้แปลกจากสุขที่มีปิตติ.

ว่าด้วยทัสสนติกะที่ ๘

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งทัสสนธรรม ต่อไป.

บทว่า ทัสสนเนน ได้แก่โสคาปตติมรรค จริงอยู่ โสคาปตติมรรคนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ทัสสนะ เพราะเห็นพระนิพพานครั้งแรก ส่วนโคตรภูญาณ ย่อมเห็นพระนิพพานก่อนกว่าแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น โคตรภูญาณ

นั้น ก็ตั้งอยู่ในฐานะแห่งอวัชชนะของมรรค เหมือนอย่างว่า บุรุษผู้มาสู่สำนักของพระราชาด้วยกรณียะอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้เห็นพระราชผู้ประทับบนคอช้างกำลังเสด็จดำเนินไปตามถนนแต่ที่ไกลเที่ยว ถูกเขาถามว่า ท่านเฝ้าพระราชแล้วหรือ แม้เห็นแล้วก็กล่าวว่า ข้าพเจ้ายังมิได้เฝ้า เพราะความที่กิจอันบุคคลพึงกระทำตนยังมีได้กระทำ ฉันโค โคตรกฏญาณ แม้เห็นพระนิพพานแล้วก็ไม่เรียกว่า ทัสสนะ เพราะไม่มีการละกิเลสที่ควรกระทำฉันทันนั้นเหมือนกัน. ทูติยบทว่า ภวานาย ได้แก่ มรรคทั้ง ๓ ที่เหลือ. จริงอยู่มรรคทั้ง ๓ ที่เหลือย่อมเกิด ขึ้นในธรรมอันปฐมมรรคเห็นแล้วนั้นแหละ ด้วยสามารถแห่งภavana ย่อมไม่เห็นอะไร ๆ ที่ปฐมมรรคไม่เคยเห็น เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า ภavana. บทที่ ๓ กล่าวไว้ด้วยการปฏิเสธบททั้ง ๒ ข้างต้น.

ว่าด้วยทัสสนเหตุติกะที่ ๕

พึงทราบวินิจฉัยในติกะในลำดับต่อไป

เหตุที่พึงละด้วยโศคาปัตติมรรค มีอยู่ด้วยแก่กรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนั้นกรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า ทัสสนเนนปหัตตพุพเพตูกา. แม้ในทูติยบทกัณยนี้เหมือนกัน. ในตติยบทไม่พึงถือเอาเนื้อความอย่างนี้ว่า เหตุที่พึงละด้วยโศคาปัตติมรรค และมรรคเบื้องบน ๓ ไม่มีแก่กรรมเหล่านั้น พึงถือเอาเนื้อความอย่างนี้ว่า เหตุที่พึงละด้วยโศคาปัตติมรรคก็มีใช่ และด้วยมรรคเบื้องบน ๓ (ภavana) ก็ไม่ใช่ มีอยู่แก่กรรมเหล่านั้น. จริงอยู่ เมื่อถือเอาความนอกจากนี้ ก็ไม่พึงถือเอาเหตุกรรม เพราะว่า เหตุเหล่านั้นไม่มีแก่กรรมเหล่านั้น แม้ในสเหตุกรรมทั้งหลาย กรรมใดที่ละด้วยโศคาปัตติมรรคและมรรค ๓ เบื้องบนพึงมิได้. การละกรรมที่ไม่มีเหตุ ย่อมถูกต้อง การละกรรมที่มีเหตุ ย่อมไม่ถูก. เพราะว่า

เหตุของกรรมเหล่านั้นนั้นแหละ ท่านกล่าวว่ไม่พึงละด้วยโสคาปัตติมรรค และมรรค ๓ เบื้องบน ธรรมเหล่านั้น พระองค์มิได้ตรัสไว้ และแม้เหตุและกรรมทั้ง ๒ นี้ก็ไม่ประสงค์เอา เพราะฉะนั้น พึงถือเอาเนื้อความนี้ว่า เหตุกรรมทั้งหลายไม่พึงละด้วยโสคาปัตติมรรค ไม่พึงละด้วยมรรค ๓ เบื้องบน มีอยู่ เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า มีเหตุที่พึงละด้วยโสคาปัตติมรรค ก็มีไซ้ ด้วยมรรค ๓ เบื้องบนก็มีไซ้.

ว่าด้วยอายคามิติกะที่ ๑๐

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งอายคามิธรรม ต่อไป.

กรรมใด อันกรรมและกิเลสย่อมก่อสร้างไว้ เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น จึงชื่อว่า อายะ คำว่า อายะ นี้ เป็นชื่อของกรรมทั้งหลายที่เป็นไปของสัตว์ผู้ดำเนินไปสู่ปฏิสนธิ และจุติ. อธิบายว่า กรรมและกิเลสทั้งหลายย่อมถึงปฏิสนธิและจุตินั้น หรือว่า ย่อมยังบุคคลนั้นให้เป็นไปโดยเป็นเหตุให้ปฏิสนธินั้นสำเร็จ ตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. ธรรมทั้งหลายที่ชื่อว่า อายคามิโน เพราะอรรถว่า ย่อมยังสัตว์ให้ถึงปฏิสนธิและจุติ. คำว่า อายคามิ นี้ เป็นชื่อของกุศลและอกุศลที่มีอาสวะ พระนิพพานปราศจากความก่อ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า อปัจจัย เพราะปราศจากความก่อคือปฏิสนธิและจุตินั้นนั้นแหละ ธรรมเหล่าใดย่อมถึงพระนิพพานอันเป็นปัจจัย ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า อปัจจัยคามิโน เพราะกระทำพระนิพพานนั้นให้เป็นอารมณ์เป็นไป. คำว่า อปัจจัยคามิ นี้ เป็นชื่อของอริยมรรค. อีกอย่างหนึ่ง กรรมและกิเลสเหล่าใด ก่อสร้างยังปฏิสนธิและจุติให้เป็นไปอยู่ เหมือนช่างอิฐก่อกำแพง เพราะเหตุนี้ กรรมและกิเลสเหล่านั้น จึงชื่อว่า อายคามิโน. ธรรมเหล่าใดไม่ก่อสร้างปฏิสนธิและจุตินั้นให้เป็นไป เหมือนบุรุษทำลายอิฐที่ก่อสร้างแล้ว ๆ เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า อปัจจัยคามิโน บทที่ ๓ ท่านกล่าวปฏิเสธ ๒ บทต้น.

ว่าด้วยเสกขติกะที่ ๑๑

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งเสกขธรรม ต่อไป.

ชื่อว่า **เสกขะ** เพราะเกิดแล้วในสิกขา ๓ ดังนี้บ้าง ชื่อว่า **เสกขะ** เพราะเป็นธรรมของพระเสกขะ ๓ ดังนี้บ้าง ชื่อว่า **เสกขะ** เพราะกำลังศึกษา อยู่โดยยังไม่สำเร็จการศึกษานั้นแหละ. ชื่อว่า **อเสกขะ** เพราะไม่ต้องศึกษา เพราะไม่มีสิ่งที่พึงศึกษาให้ยิ่งขึ้นไปอีก. อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า **อเสกขะ** เพราะ พระอเสกขบุคคลถึงความเจริญที่สุดแล้ว. คำว่า **อเสกขะ** นี้ เป็นชื่อของธรรม คืออรหัตผล. บทที่ ๓ ท่านกล่าวไว้โดยปฏิเสธ ๒ บทข้างต้น.

ว่าด้วยปริตติกะที่ ๑๒

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งปริตตธรรม ต่อไป.

วัตถุมีประมาณน้อย เรียกว่า **ปริตตะ** เพราะเป็นของแตกหักไป รอบด้าน เหมือนในประ โยคมีอาทิ **ปริตต์ โคมยปิณฑ** (ก้อนขี้วัวเล็กน้อย) แม้ธรรมเหล่านี้ ก็เปรียบเหมือนของเล็กน้อย เพราะฉะนั้น จึงชื่อ **ปริตตะ** เพราะมีอนุภาพน้อย. คำว่า **ปริตตะ** นี้ เป็นชื่อของกามาวจร. ธรรมที่ ชื่อว่า **มหัคคตะ** เพราะอรธว่า ถึงความเป็นใหญ่ เพราะสามารถข่มกิเลส เพราะมีผลไพบุลย์ และเพราะความสืบต่อยาวนาน หรือว่า บุคคลผู้ปฏิบัติแล้ว ถึงความเป็นผู้ประเสริฐ ด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ ปัญญา ดังนี้บ้าง. ธรรม ทั้งหลายมีรากะเป็นต้นกระทำให้มีประมาณ ชื่อว่า **ประมาณธรรม** ธรรม ทั้งหลายที่ชื่อ **ไม่มีประมาณ** เพราะอรธว่าประมาณธรรมไม่มีแก่ธรรมเหล่านี้ โดยอารมณ์ หรือโดยสัมปโยคะ และเป็นธรรมปฏิเสธประมาณธรรม.

ว่าด้วยปริตตารัมมณตักะที่ ๑๓

ฟังทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งปริตตารัมมณชรรถม ต่อไป.

ชรรถมที่ชื่อว่า ปริตตารัมมณะ เพราะอาร์มณัของชรรถมเหล่านี้เล็ก
น้อยแม่ใน ๒ บทที่เหลือ กัณยนี้แหละ.

ว่าด้วยหีนตักะที่ ๑๔

ฟังทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งหีนชรรถม ต่อไป.

บทว่า หีนา ได้แก่ ลามก คือ อกุศลชรรถม. ชรรถมทั้งหลายมีใน
ท่ามกลางแห่งชรรถมอันลามกและประณีต มีอยู่ เพราะเหตุนี้ ชรรถมเหล่านั้น
จึงชื่อว่า มัชฌิมา คือ ชรรถมที่เป็นไปโนภูมิ ๓ นอกจากหีนะและปณีตชรรถม.
โลกุตระ ชื่อว่า ชรรถมอันประณีต เพราะอรรถว่าสูงสุด และอรรถว่า
ชุ่มชื้นยิ่ง ไม่เร่าร้อน.

ว่าด้วยมิจฉัตตตักะที่ ๑๕

ฟังทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งมิจฉัตตชรรถม ต่อไป.

ชรรถมที่ชื่อว่า มิจฉัตตะ เพราะอรรถว่า ชนทั้งหลายแม้มีความหวัง
อย่างนี้ว่า ชรรถมเหล่านี้จักนำประโยชน์และความสุขมาให้แก่เรา ดังนี้ ก็ไม่ได้
เหมือนอย่างนั้นเลย เพราะภาวะของตนเป็นความเห็นผิดจากความเป็นไปอัน
วิปริต แม้ในอสุกะเป็นต้นว่าเป็นสุกะเป็นต้น. เมื่อการให้วิบากมีอยู่ ชรรถม
เหล่านั้น จึงชื่อว่า นิยตะ เพราะการให้วิบากในระหว่างแห่งการทำลายขั้น
นั้นแหละ ชรรถมทั้งหลายเหล่านั้น เป็นมิจฉัตตะด้วยเป็นนิยตะด้วย เพราะ
เหตุนี้ จึงชื่อว่า มิจฉัตตนิยตา. ชรรถมที่ชื่อว่า สัมมัตตะ เพราะอรรถว่า

เป็นสถานะโดยชอบด้วยบรรณอันผิดจากมัจฉะที่กล่าวแล้ว ธรรมเหล่านั้น

เป็นสัมมัตตะด้วย เป็นนิตตะด้วยโดยให้ผลไม่มีระหว่างคั่นนั้นแหละ เพราะเหตุ
นั้น จึงชื่อว่า สัมมัตตนิยตา. ธรรมเหล่านี้ให้ผลไม่แน่นอน แม้โดยประการ
แห่งบาททั้งสองที่กล่าวแล้วมีอยู่ เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า
อนิยตา.

ว่าด้วยมัคคารัมมติกะที่ ๑๖

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งมัคคารัมมตธรรม ต่อไป.

ชื่อว่า มรรค เพราะอรรถว่า ย่อมแสวงหา ย่อมค้นหาพระนิพพาน
อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า มรรค เพราะอรรถว่า ย่อมฆ่ากิเลสทั้งหลายไป. มรรค
เป็นอารมณ์ของธรรมเหล่านั้น ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า มัคคา-
รัมมตะ (มีมรรคเป็นอารมณ์. มรรคแม้ประกอบด้วยองค์ ๘ ก็เป็นเหตุ
ของธรรมเหล่านั้น เพราะอรรถว่าเป็นปัจจัย เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น
จึงชื่อว่า มัคคเหตุกา (มีมรรคเป็นเหตุ). เหตุทั้งหลายสัมปยุตด้วยมรรค
หรือว่า เหตุทั้งหลายในมรรค ชื่อว่า มัคคเหตุ. มัคคเหตุเหล่านั้นเป็นเหตุ
ของธรรมเหล่านั้น ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า มัคคเหตุกา (มีมรรค
เป็นเหตุ). สัมมาทิฏฐิเองเป็นมรรคด้วย เป็นเหตุด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า
เป็นทั้งมรรคเป็นทั้งเหตุ. ธรรมที่เป็นทั้งมรรคเป็นทั้งเหตุเหล่านั้น มีอยู่.
แก่ธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า มัคคเหตุกา.
มรรคเป็นอธิปัตติของธรรมเหล่านั้น ด้วยอรรถว่าครอบงำให้เป็นไป เพราะ
ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า มัคคาธิปัตติ.

ว่าด้วยอุปปีนติกะที่ ๑๗

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งอุปปีนตธรรม ต่อไป.

ธรรมที่ชื่อว่า **อุปปีนนะ** เพราะอรรถว่า เป็นไปทั่วจำเดิมแต่
อุปปาทขณะจนถึงกัณขณอันยังไม่เลยไป. ธรรมที่ไม่ใช่อุปปีนนะ เรียกว่า
อนุอุปปีนนะ ธรรมใดจักเกิดขึ้นแน่นอนเพราะเป็นส่วนหนึ่งแห่งเหตุที่สำเร็จ
แล้ว เพราะฉะนั้น ธรรมนั้น จึงชื่อว่า **อุปปาทิ**.

ว่าด้วยอดีตติกะที่ ๑๘

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งอดีตธรรม ต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า **อดีตะ** เพราะอรรถว่า ถึงสภาวะของตน หรือถึง
อุปปาทขณะเป็นต้นแล้วก็ล่วงเลยไป. ธรรมที่ยังไม่ถึงสภาวะของตน หรืออุป-
ปาทขณะเป็นต้นทั้งสองนั้น ชื่ออนาคตะ ธรรมที่อาศัยเหตุ นั้น ๆ เกิดขึ้น
ชื่อว่า **ปัจจุปปันนะ**.

ว่าด้วยอนันตรติกะที่ ๑๙

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งอนันตรธรรม เป็นต้น

อดีตธรรมที่เป็นอารมณ์ของกรรมเหล่านั้นมีอยู่ เพราะเหตุ นั้น ธรรม
เหล่านั้น จึงชื่อว่า **อดีตารัมมณะ** แม้สองบทที่เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน.

ว่าด้วยอชฉัตตติกะที่ ๒๐

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งอชฉัตตธรรม ต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า **อชฉัตตะ** เพราะอรรถว่า กระทำของตนให้เป็นใหญ่เหมือน
ประสงค์เอาอย่างนี้ว่า พวกเราเมื่อเป็นอยู่อย่างนี้ พวกเราก็จักยึดถือเป็นอัตตา

ดังนี้. ส่วนอรรถศาสตร์นี้ใช้ในความหมาย ๔ อย่างคือ

โคจรชณัตตะ (อารมณ์ทั่วไป)

นียกชณัตตะ (ธรรมที่เกิดอยู่ในตน)

อัชณัตตชณัตตะ (อัชณัตตายตนะ ๖)

วิสัยชณัตตะ (ผลสมาบัตติ).

จริงอยู่ อัชณัตตศัพท์นี้ ใช้ในอรรถว่า **โคจรชณัตตะ** เหมือนใน
ประโยคมีอาทิว่า **เตนานนุท ภิกขุณา ตสุมีเยว ปุริมสุมี สมาธินิมิตเต**
อชฺมตฺตเมว จิตฺตํ สจฺจเปตพฺพํ, อชฺมตฺตรโถ สมาหิโต (คู่ก่อน
อานนทํ ภิกขุณฺณํ พึงตั้งจิตอันมีอารมณ์ในภายในนั้นแหละให้มันในสมาธินิมิต
เดิมนั้นนั้นแหละ เธอมีความยินดีแล้วในภายใน มีจิตตั้งมั่นแล้ว). ใช้ใน
อรรถว่า **นียกชณัตตะ** เหมือนในประโยคมีอาทิว่า **อชฺมตฺตํ สมฺปสทาณํ,**
อชฺมตฺตํ วา ชมฺเมสุ ชมฺมานุสฺสึ วิหฺรติ (ความส่องใสภายใน ภิกขุ
มีปกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายในภายในอยู่). ใช้ในอรรถว่า **อัช-**
ณัตตชณัตตะ เหมือนในประโยคมีอาทิว่า **น อชฺมตฺตติกา อายตนาณี**
(อายตนะ ๖ เป็นไปในภายใน). ใช้ในอรรถว่า **วิสัยชณัตตะ** เหมือนใน
ประโยคมีอาทิว่า **อํ โข ปนํนุท วิหาโร ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺโธ ยทิตฺถํ**
สพฺพนิมิตฺตํ อมนสิการา อชฺมตฺตํ สุตฺตํ อุปสมฺปชฺช วิหฺรติ
(คู่ก่อนอานนทํ ก็ธรรมเป็นเครื่องอยู่นี้แล อันตถาคตตรัสรู้ชอบยิ่งแล้วซึ่ง
ตถาคตเข้าถึงสุญญตะ อันเป็นภายในเพราะไม่ใส่ใจถึงนิมิตทั้งปวงอยู่).
อธิบายว่า ใช้ในฐานะอันยิ่งใหญ่. จริงอยู่ **ผลสมาบัตติ** ชื่อว่า ในฐานะอันยิ่งใหญ่
ใหญ่ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ส่วนอัชณัตตศัพท์ในที่นี้ ประสงค์เอา **นียกช-**
ณัตตะ เพราะฉะนั้น ธรรมที่เป็นไปในสันดานของตนเป็นเฉพาะแต่ละบุคคล
พึงทราบว่าเป็นอัชณัตตธรรม. ส่วนธรรมที่เป็นภายนอกจากอัชณัตตธรรมนั้น

เนื่องด้วยอินทรีย์ก็ตาม ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ก็ตาม ชื่อว่า **พหิทฺธธรรม**
บทที่ ๓ ท่านกล่าวไว้ด้วยสามารถแห่งบททั้ง ๒.

ส่วนหมวด ๓ แห่งอนันฺตระ (อติตารัมมณฺติกะ) ท่านกล่าวกระทำ
ธรรมแม้ทั้ง ๓ ประการ (อชฺฉัตตะเป็นต้น) เหล่านั้นนั้นแหละให้เป็นอารมณ์
เป็นไป.

ว่าด้วยสนิทัสสนติกะที่ ๒๒

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งสนิทัสสนธรรม ต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า **สนิทัสสนะ** เพราะเป็นไปกับด้วยความเห็นกล่าวคือ
ความที่รูปนั้นอันจักขุวิญญาณพึงเห็น. ธรรมที่ชื่อว่า **สัปปญฺเฐ** เพราะเป็นไป
กับด้วยปญฺเฐ. กล่าวคือความเป็นคือการกระทบ. ธรรมเหล่านั้นเป็นไปกับด้วย
การเห็นและการกระทบ เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า **สนิทัสสนะ**
สัปปญฺเฐ. นิทัสสนธรรม กล่าวคือความที่รูปอันจักขุวิญญาณพึงเห็นไม่มี
แก่ธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า **อนิทัสสนะ** ธรรม
เหล่านั้นเป็นอนิทัสสนะด้วย เป็นสัปปญฺเฐด้วยโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ
ชื่อว่า **อนิทัสสนสัปปญฺเฐ**. บทที่ ๓ ท่านปฏิเสธทั้ง ๒ บท.

นี่เป็นการพรรณนาตามบทติกมาติกาเพียงเท่านี้

ทุกมัตถิกา ๑๔๒ ทูกะ

อภิธรรมมัตถิกา ๑๐๐ ทูกะ

เหตุโคจฉกะ

หมวดที่ ๑ มี ๖ ทูกะ คือ

[๒] ๑. เหตุทูกะ

เหตุ ชมฺมา	ธรรมเป็นเหตุ
นเหตุ ชมฺมา	ธรรมไม่เป็นเหตุ

๒. สเหตุกทูกะ

สเหตุกา ชมฺมา	ธรรมมีเหตุ
อเหตุกา ชมฺมา	ธรรมไม่มีเหตุ

๓. เหตุสัมปยุตตทูกะ

เหตุสมฺปยุตฺตา ชมฺมา	ธรรมสัมปยุตด้วยเหตุ
เหตุวิปฺปยุตฺตา ชมฺมา	ธรรมวิปยุตจากเหตุ

๔. เหตุสเหตุทูกะ

เหตุ เจว ฐมา สเหตุกา จ   ธรรมเป็นเหตุและมีเหตุ
สเหตุกา เจว ฐมา น จ เหตุ   ธรรมมีเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ

๕. เหตุเหตุสัมปยุตตทุกะ

เหตุ เจว ฐมา เหตุสัมปยุตตา จ   ธรรมเป็นเหตุและสัมปยุตด้วยเหตุ

เหตุสมุปยุตตา เจว ธมฺมา   ธรรมสัมปยุตด้วยเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ
น จ เหตุ

๖. นเหตุสเหตุกทุกะ

น เหตุ โข ปน ธมฺมา   ธรรมไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุ
สเหตุกาปี

น เหตุ โข ปน ธมฺมา   ธรรมไม่เป็นเหตุและไม่มีเหตุ
อเหตุกาปี

ฉุพันตรทุกะ

หมวดที่ ๒ มี ๗ ทุกะ คือ

[๓]   ๓-๑. สปัปัจจัยทุกะ

สปปัจจยา ธมฺมา   ธรรมมีปัจจัย
อปปัจจยา ธมฺมา   ธรรมไม่มีปัจจัย

๘-๒. สังขตทุกะ

สขฺขตา ธมฺมา   ธรรมเป็นสังขตะ
อสขฺขตา ธมฺมา   ธรรมเป็นอสังขตะ

๕-๓. สนิทสนทนทุกะ

สนิทสุสนา ชมฺมา

ธรรมที่เห็นได้

อนิทสุสนา ชมฺมา

ธรรมที่เห็นไม่ได้

๑๐-๔. สัปปฏิฆทูกะ

สัปปฏิฆา ฌมฺมา	ธรรมที่กระทบได้
อปฺปฏิฆา ฌมฺมา	ธรรมที่กระทบไม่ได้

๑๑-๕. รูปีทูกะ

รูปีโน ฌมฺมา	ธรรมเป็นรูป
อรูปีโน ฌมฺมา	ธรรมไม่เป็นรูป

๑๒-๖. โลกียทูกะ

โลกียา ฌมฺมา	ธรรมเป็นโลกียะ
โลกุตฺตฺรา ฌมฺมา	ธรรมเป็นโลกุตฺตระ

๑๓-๗. เกนจิวิญญูญฺยทูกะ

เกนจิ วิญญูญฺยา ฌมฺมา	ธรรมที่จิตบางอย่างรู้ได้
เกนจิ น วิญญูญฺยา ฌมฺมา	ธรรมที่จิตบางอย่างรู้ไม่ได้

อาสวโคจจกะ

หมวดที่ ๓ มี ๖ ทูกะ คือ

[๔]   ๑๔-๑. อาสวทุกะ

อาสวา ชมฺมา   ธรรมเป็นอาสวะ

โน อาสวา ชมฺมา   ธรรมไม่เป็นอาสวะ

             ๑๕-๒. ฅาสวทุกะ

ฅาสวา ชมฺมา   ธรรมเป็นอารมณ์ของอาสวะ

อนาสวา ชมฺมา   ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ

๑๖-๓. อาสวสัมปยุตตทูกะ

อาสวสมปยุตตาทา ฐมมา ธรรมสัมปยุตด้วยอาสวะ
อาสววิปยุตตาทา ฐมมา ธรรมวิปยุตจากอาสวะ

๑๗-๔. อาสวสาสวทูกะ

อาสวา เจว ฐมมา สาสวา จ ธรรมเป็นอาสวะ และเป็นอารมณ์ของ
อาสวะ
สาสวา เจว ฐมมา โน จ อาสวา ธรรมเป็นอารมณ์ของอาสวะ แต่ไม่
เป็นอาสวะ

๑๘-๕. อาสวอาสวสัมปยุตตทูกะ

อาสวา เจว ฐมมา อาสวา- ธรรมเป็นอาสวะ และสัมปยุตด้วย
สมปยุตตาทา จ อาสวะ
อาสวสมปยุตตาทา เจว ฐมมา ธรรมสัมปยุตด้วยอาสวะ แต่ไม่เป็น
โน จ อาสวา อาสวะ

๑๙-๖. อาสววิปยุตตสาสวทูกะ

อาสววิปยุตตาทา โข ปน ฐมมา ธรรมวิปยุตจากอาสวะ แต่ธรรมเป็น
สาสวาปี อารมณ์ของอาสวะ
อาสววิปยุตตาทา โข ปน ฐมมา ธรรมวิปยุตจากอาสวะ และไม่เป็น

อนาสวปี

อารมณ์ของอาสา

สัณฺโณชนโคจจกะ

หมวดที่ ๔ มี ๖ ทูกะ คือ

[๕] ๒๐-๑. สัณฺโณชนทูกะ

สณฺโณชนา ฌมฺมา	ธรรมเป็นสัณฺโณชนฺ
โน สณฺโณชนา ฌมฺมา	ธรรมไม่เป็นสัณฺโณชนฺ

๒๑-๒. สัณฺโณชนนิยทูกะ

สณฺโณชนนิยา ฌมฺมา	ธรรมเป็นอารมณ์ของสัณฺโณชนฺ
อสณฺโณชนนิยา ฌมฺมา	ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของสัณฺโณชนฺ

๒๒-๓. สัณฺโณชนสัมปยุตตทูกะ

สณฺโณชนสมฺปยุตฺตา ฌมฺมา	ธรรมสัมปยุตด้วยสัณฺโณชนฺ
สณฺโณชนวิปฺยุตฺตา ฌมฺมา	ธรรมวิปยุตจากสัณฺโณชนฺ

๒๓-๔. สัณฺโณชนสัณฺโณชนนิยทูกะ

สณฺโณชนา เจว ฌมฺมา	ธรรมเป็นสัณฺโณชนฺ และเป็นอารมณ์
สณฺโณชนนิยา จ	ของสัณฺโณชนฺ
สณฺโณชนนิยา เจว ฌมฺมา โน	ธรรมเป็นอารมณ์ของสัณฺโณชนฺ แต่ไม่

จ สลฺยโณชนา

เป็นสลฺยโณชนํ

๒๔-๕. สลฺยโณชนสลฺยโณชนสลฺมปยุตตทฺกะ

สลฺยโณชนา เจว ฐมฺมา

ธรรมเป็นสลฺยโณชนํและสลฺมปยุตตํด้วย

สลฺยโณชนสลฺมปยุตฺตา จ

สลฺยโณชนํ

สญฺโฆชนสมฺบุตฺตตา เจว ฌมฺมา   ฌรรมสํมฺบุตฺตคฺด้วยสญฺโฆชนํ   แต่ไม่เป็น
โน จ สญฺโฆชนา   สญฺโฆชนํ

๒๕-๖. สญฺโฆชนวิปฺปยุตฺตสญฺโฆชนินฺยทุกะ

สญฺโฆชนวิปฺปยุตฺตตา โข ปน   ฌรรมวิปฺปยุตฺตจากสญฺโฆชนํ   แต่เป็น
ฌมฺมา สญฺโฆชนินฺยาปี   อารมณฺ์ของสญฺโฆชนํ

สญฺโฆชนวิปฺปยุตฺตตา โข ปน   ฌรรมวิปฺปยุตฺตจากสญฺโฆชนํ   และไม่
ฌมฺมา อสญฺโฆชนินฺยาปี   เป็นอารมณฺ์ของสญฺโฆชนํ

กัณฺถโคจจกะ

หฺมวตฺที่ ๕ มี ๖ ทุกะ คือ

[๖]   ๒๖-๑. กัณฺถทุกะ

คณฺฺธา ฌมฺมา   ฌรรมเป็นกัณฺถะ
โน คณฺฺธา ฌมฺมา   ฌรรมไม่เป็นกัณฺถะ

๒๗-๒. กัณฺถนินฺยทุกะ

คณฺฺถนินฺยา ฌมฺมา   ฌรรมเป็นอารมณฺ์ของกัณฺถะ
อคณฺฺถนินฺยา ฌมฺมา   ฌรรมไม่เป็นอารมณฺ์ของกัณฺถะ

๒๘-๓. คั่นถัมปยุตตทูกะ

คณฺถสมฺปยุตฺตา ชมฺมา

ธรรมสัมปยุตด้วยคั่นถะ

คณฺถวิปฺปยุตฺตา ชมฺมา

ธรรมวิปยุตตจากคั่นถะ

๒๙-๔. คั่นถคั่นถนียทูกะ

คณฺธา เจว ชมฺมา คณฺถนียา จ

ธรรมเป็นคั่นถะและเป็นอารมณ์ของ
คั่นถะ

คณฺหนิยา เจว ฐมฺมา โน จ คณฺหา   ธรรมเป็นอารมณ์ของคันถะ แต่ไม่
เป็นคันถะ

๓๐-๕. คันถคันถสัมปยุตตทูกะ

คณฺหา เจว ฐมฺมา คณฺถสมุပ္ปยุตฺตา จ   ธรรมเป็นคันถะ และสัมปยุตด้วยคันถะ
คณฺถสมุပ္ปยุตฺตา เจว ฐมฺมา   ธรรมสัมปยุตด้วยคันถะ แต่ไม่เป็น
โน จ คณฺหา   คันถะ

๓๑-๖. คันถวิปยุตตคันถนิยทูกะ

คณฺถวิปยุตฺตา โข ปน ฐมฺมา   ธรรมวิปยุตจากคันถะ แต่เป็นอารมณ์
คณฺหนิยาปี   ของคันถะ
คณฺถวิปยุตฺตา โข ปน ฐมฺมา   ธรรมวิปยุตจากคันถะ และไม่เป็น
อคณฺหนิยาปี   อารมณ์ของคันถะ

โอมโคจจกะ

หมวดที่ ๖ มี ๖ ทูกะ คือ

[๗]   ๓๒-๑. โอมทูกะ

โอมฺหา ฐมฺมา   ธรรมเป็นโอมะ
โน โอมฺหา ฐมฺมา   ธรรมไม่เป็นโอมะ

๓๓-๒. โอนินียทุกะ

โอนินียา ฐมฺมา

ธรรมเป็นอารมณ์ของโอฆะ

อโนนินียา ฐมฺมา

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของโอฆะ

๓๔-๓. โอมสัมปยุตตทุกะ

โอมสมปยุตตา ชมฺมา	ธรรมสัมปยุตด้วยโอมะ
โอมวิปยุตตา ชมฺมา	ธรรมวิปยุตจากโอมะ

๓๕-๔. โอมโพนินียทุกะ

โอมา เจว ชมฺมา โอนินยา จ	ธรรมเป็นโอมะและเป็นอารมณ์ของ โอมะ
โอนินยา เจว ชมฺมา โน จ โอมา	ธรรมเป็นอารมณ์ของโอมะแต่ไม่เป็น โอมะ

๓๖-๕. โอมโอมสัมปยุตตทุกะ

โอมา เจว ชมฺมา โอม- สมปยุตตา จ	ธรรมเป็นโอมะ และสัมปยุตด้วยโอมะ
โอมสมปยุตตา เจว ชมฺมา โน จ โอมา	ธรรมสัมปยุตด้วยโอมะ แต่ไม่เป็น โอมะ

๓๗-๖. โอมวิปยุตตโพนินียทุกะ

โอมวิปยุตตา โน ปน ชมฺมา	ธรรมวิปยุตจากโอมะ แต่เป็นอารมณ์ ของโอมะ
โอมนินยาปิ	
โอมวิปยุตตา โข ปน ชมฺมา	ธรรมวิปยุตจากโอมะ และไม่เป็น

อโนมนิยาปี

อารมณฺ์ของโอะมะ

โยคโคจจนกะ

หมวดที่ ๗ มี ๖ ทูกะ คือ

[๘] ๓๘-๑. โยคทูกะ

โยคา ชมฺมา	ธรรมเป็นโยคะ
โน โยคา ชมฺมา	ธรรมไม่เป็นโยคะ

๓๘-๒. โยคนิยทูกะ

โยคนิยา ชมฺมา	ธรรมเป็นอารมณ์ของโยคะ
อโยคนิยา ชมฺมา	ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของโยคะ

๔๐-๓. โยคสัมปยุตตทูกะ

โยคสมฺปยุตฺตา ชมฺมา	ธรรมสัมปยุตด้วยโยคะ
โยควิปฺยุตฺตา ชมฺมา	ธรรมวิปยุตจากโยคะ

๔๑-๔. โยคโยคนิยทูกะ

โยคา เจว ชมฺมา โยคนิยา จ	ธรรมเป็นโยคะ และเป็นอารมณ์ของโยคะ
โยคนิยา เจว ชมฺมา โน จ โยคา	ธรรมเป็นอารมณ์ของโยคะแต่ไม่เป็นโยคะ

โยคะ

๔๒-๕. โยคโยคสัมปยุตตทูกะ

โยคา เจว ฌมฺมา โยคสมฺปยุตฺตา จ   ธรรมเป็นโยคะ และสัมปยุตด้วยโยคะ
โยคสมฺปยุตฺตา เจว ฌมฺมา โน จ โยคา   ธรรมสัมปยุตด้วยโยคะแต่ไม่เป็นโยคะ

๔๓-๖. โยควิปปยุตตโยคนियทุกะ

โยควิปยุตตทา โข ปน ฌมฺมา โยคนิยาปี	ธรรมวิปยุตตจากโยคะ แต่เป็นอารมณ์ ของโยคะ
โยควิปยุตตทา โข ปน ฌมฺมา อโยคนิยาปี	ธรรมวิปยุตตจากโยคะ และไม่เป็น อารมณ์ของโยคะ

นិวรรณโคจจนกะ

หมวดที่ ๘ มี ๖ ทูกะ คือ

[๘] ๔๔-๑. นีวรรณทูกะ

นีวรรณ ฌมฺมา	ธรรมเป็นนิวรรณ
โน นีวรรณ ฌมฺมา	ธรรมไม่เป็นนิวรรณ

๔๕-๒. นีวรรณนิยาทุกะ

นีวรรณ ฌมฺมา	ธรรมเป็นอารมณ์ของนิวรรณ
อนีวรรณนิยา ฌมฺมา	ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของนิวรรณ

๔๖-๓. นีวรรณสัมปยุตตทูกะ

นีวรรณสมฺปยุตตทา ฌมฺมา	ธรรมสัมปยุตด้วยนิวรรณ
------------------------	-----------------------

นิเวศวิปยุตฺตา ฌมฺมา   ธรรมวิปยุตจกนิเวศน์

๔๓-๔. นิเวศนิเวศนิยทุกะ

นิเวศนา เจว ฌมฺมา นิเวศนิยา จ   ธรรมเป็นนิเวศน์ และเป็นอารมณ์ของ
นิเวศน์

นীরณียา เจว ธมฺมา โน จ นีรณา   ธรรมเป็นอารมณ์ของนীরณ แต่ไม่เป็น
นীরณ

๔๘-๕. นีรณนীরณสัมปยุตตทุกะ

นীরณา เจว ธมฺมา นีรณ   ธรรมเป็นนীরณและสัมปยุตด้วยนীরณ
สัมปยุตตา จ

นীরณสัมปยุตตา เจว ธมฺมา โน จ   ธรรมสัมปยุตด้วยนীরณ แต่ไม่เป็น
นীরณา   นীরณ

๔๘-๖. นีรณวิปยุตตนีรณียทุกะ

นীরณวิปยุตต์ โข ปน ธมฺมา   ธรรมวิปยุตจากนীরณแต่เป็นอารมณ์
นীরณียาปี   ของนীরณ

นীরณวิปยุตตา โข ปน ธมฺมา   ธรรมวิปยุตจากนীরณ และไม่เป็น
อนีรณียาปี   อารมณ์ของนীরณ

ปรามาสโคจจกะ

[๑๐] หมวดที่ ๕ มี ๕ ทุกะ คือ

๕๐-๑. ปรามาสทุกะ

ปรามาสา ธมฺมา   ธรรมเป็นปรามาสะ (ทิฏฐิ)

โน ปรามาธา ชมฺมา

ธรรมไม่เป็นปรามาสะ

๕๑-๒. ปราหมัญฺฐทุกะ

ปราหมญฺฐา ชมฺมา

ธรรมเป็นอารมณ์ของปรามาสะ

อปราหมญฺฐา ชมฺมา

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของปรามาสะ

๕๒-๓. ปรามาสสัมปยุตตทูกะ

ปรามาสสมุปยุตฺตา ฌมฺมา	ธรรมสัมปยุตด้วยปรามาสະ
ปรามาสวิปยุตฺตา ฌมฺมา	ธรรมวิปยุตจากปรามาสະ

๕๓-๔. ปรามาสปรามัญญทูกะ

ปรามาสา เจว ฌมฺมา	ธรรมเป็นปรามาสະ และเป็นอารมณ์
ปรามญฺจา จ	ของปรามาสະ
ปรามญฺจา เจว ฌมฺมา	ธรรมเป็นอารมณ์ของปรามาสະ แต่
โน จ ปรามาสา	ไม่เป็นปรามาสະ

๕๔-๕. ปรามาสวิปยุตตปรามัญญทูกะ

ปรามาสวิปยุตฺตา โข ปร ฌมฺมา	ธรรมวิปยุตจากปรามาสະ แต่เป็น
ปรามญฺจาปี	อารมณ์ของปรามาสະ
ปรามาสวิปยุตฺตา โข ปน	ธรรมวิปยุตจากปรามาสະ และไม่เป็น
ฌมฺมา อปรามญฺจาปี	อารมณ์ของปรามาสະ

มหันตรทูกะ

[๑๑] หมวดที่ ๑๐ มี ๑๔ ทูกะ คือ

๕๕-๑. ตารางมณฑลทุกะ

ตารางมณฑล ๓๓

ธรรมมีอารมณ์

อนารมณฑล ๓๓

ธรรมไม่มีอารมณ์

๕๖-๒. จิตตทูกะ

จิตตาท ชมฺมา	ธรรมเป็นจิต
โน จิตตาท ชมฺมา	ธรรมไม่เป็นจิต

๕๗-๓. เจตสิกทูกะ

เจตสิกาท ชมฺมา	ธรรมเป็นเจตสิก
อเจตสิกาท ชมฺมา	ธรรมไม่เป็นเจตสิก

๕๘-๔. จิตตสัมปยุตตทูกะ

จิตตสมปยุตตาท ชมฺมา	ธรรมสัมปยุตด้วยจิต
จิตตวิปยุตตาท ชมฺมา	ธรรมวิปยุตจากจิต

๕๙-๕. จิตตสังสัณฺฐานทูกะ

จิตตสังสัณฺจาท ชมฺมา	ธรรมเจอกับจิต
จิตตวิสังสัณฺจาท ชมฺมา	ธรรมไม่เจอกับจิต

๖๐-๖. จิตตสมุทฺฐานทูกะ

จิตตสมุทฺจาท ชมฺมา	ธรรมมีจิตเป็นสมุทฺฐาน
--------------------	-----------------------

โน จิตตสมุฏฐานา ชมฺมา   ธรรมไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน

๖๑-๓. จิตตสหภูทกะ

จิตตสหภูโน ชมฺมา   ธรรมเกิดร่วมกับจิต

โน จิตตสหภูโน ชมฺมา   ธรรมไม่เกิดร่วมกับจิต

๖๒-๘. จิตตานุปริวัตติทกะ

จิตตานุปริวัตติโน ชมฺมา   ธรรมอันเกิดคล้อยตามจิต

โน จิตตานุปริวัตติโน ชมฺมา   ธรรมไม่เกิดคล้อยตามจิต

[๑๑] ๖๓-๕. จิตตสังสัณฺฐานสมุณฺฐานทุกะ

จิตตตํสณฺฐานสมุณฺฐานา ชมฺมา	ชรรมเจือกับจิตและมีจิตเป็นสมุณฺฐาน
โน จิตตตํสณฺฐานสมุณฺฐานา ชมฺมา	ชรรมไม่เจือกับจิตและไม่มีจิตเป็น สมุณฺฐาน

๖๔-๑๐. จิตตสังสัณฺฐานสมุณฺฐานสทฺททุกะ

จิตตตํสณฺฐานสมุณฺฐานสทฺทโน ชมฺมา	ชรรมเจือกับจิตมีจิตเป็นสมุณฺฐาน และเกิดร่วมกับจิต
โน จิตตตํสณฺฐานสมุณฺฐาน shmฺมา	ชรรมไม่เจือกับจิต ไม่มีจิตเป็นสมุณฺฐาน และไม่เกิดร่วมกับจิต

๖๕-๑๑. จิตตสังสัณฺฐานสมุณฺฐานานุปริวตฺติทุกะ

จิตตตํสณฺฐานสมุณฺฐานา- นุปริวตฺติโน ชมฺมา	ชรรมเจือกับจิตมีจิตเป็นสมุณฺฐานและ เกิดคล้อยตามจิต
โน จิตตตํสณฺฐานสมุณฺฐานา นุปริวตฺติโน ชมฺมา	ชรรมไม่เจือกับจิตไม่มีจิตเป็นสมุณฺฐาน และไม่เกิดคล้อยตามจิต

๖๖-๑๒. อัชฌัตติกทุกะ

อชฺฌตฺติกา ชมฺมา	ชรรมเป็นภายใน
พาหิรา ชมฺมา	ชรรมเป็นภายนอก

๖๗-๑๓. อุปาทาทุกะ

อุปาทา ฌมฺมา

ธรรมอาศัยมหาภูตรูปเกิด

โน อุปาทา ฌมฺมา

ธรรมไม่อาศัยมหาภูตรูปเกิด

๖๘-๑๔. อุปาทินนทูกะ

อุปาทินนุชา ฐมฺมา	ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วย ค้นหาทีปฏิฐิเข้ายึดครอง
อนุปาทินนุชา ฐมฺมา	ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วย ค้นหาทีปฏิฐิไม่เข้ายึดครอง

อุปทานโศจจกะ

หมวดที่ ๑๑ มี ๖ ทูกะ คือ

[๑๒] ๖๕-๑. อุปาทานทูกะ

อุปาทานา ฐมฺมา	ธรรมเป็นอุปทาน
โน อุปาทานา ฐมฺมา	ธรรมไม่เป็นอุปทาน

๗๐-๒. อุปาทานียทูกะ

อุปาทานียา ฐมฺมา	ธรรมเป็นอารมณ์ของอุปทาน
อนุปาทานียา ฐมฺมา	ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอุปทาน

๗๑-๓. อุปาทานสัมปยุตตทูกะ

อุปาทานสมฺปยุตฺตา ฐมฺมา	ธรรมสัมปยุตด้วยอุปทาน
-------------------------	-----------------------

อุปาทานวิปยุตฺตา ฐมฺมา   ธรรมวิปยุตฺตจากอุปาทาน

๓๒-๔. อุปาทานอุปาทานียทฺถะ

อุปาทานา เจว ฐมฺมา	ธรรมเป็นอุปาทานและเป็นอารมณ์ของ
อุปาทานียา จ	อุปาทาน
อุปาทานียา เจว ฐมฺมา	ธรรมเป็นอารมณ์ของอุปาทาน แต่ไม่
โน จ อุปาทานา	เป็นอุปาทาน

๗๓-๕. อุปาทานอุปาทานสัมปยุตตทูกะ

อุปาทานา เจว ฐมฺมา	ธรรมเป็นอุปาทานและสัมปยุตด้วย
อุปาทานสมฺปยุตฺตา จ	อุปาทาน
อุปาทานสมฺยุตฺตา เจว ฐมฺมา	ธรรมสัมปยุตด้วยอุปาทาน แต่ไม่เป็น
โน จ อุปาทานา	อุปาทาน

๗๔-๖. อุปาทานวิปยุตตอุปาทานนียทูกะ

อุปาทานวิปยุตฺตา โข ปน	ธรรมวิปยุตจากอุปาทาน แต่เป็น
ฐมฺมา อุปาทานนียปี	อารมณ์ของอุปาทาน
อุปาทานวิปยุตฺตา โข ปน	ธรรมวิปยุตจากอุปาทาน และไม่เป็น
ฐมฺมา อนุปาทานนียปี	อารมณ์ของอุปาทาน

กิเลสโถจฉกะ

หมวดที่ ๑๒ มี ๘ ทูกะ คือ

[๑๓] ๗๕-๑. กิเลสทูกะ

กิเลสา ฐมฺมา	ธรรมเป็นกิเลส
โน กิเลสา ฐมฺมา	ธรรมไม่เป็นกิเลส

๗๖-๒. สังกิเลตติกทูกะ

สงฺกิลลิตฺถา ชมฺมา

ธรรมเป็นอารมณ์ของสังกิลลิต

อสงฺกิลลิตฺถิ ชมฺมา

ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของสังกิลลิต

๗๗-๓. สังกิลลิตฺถุทฺถะ

สงฺกิลลิตฺถุชา ชมฺมา

ธรรมเศร้าหมอง

อสงฺกิลลิตฺถุชา ชมฺมา

ธรรมไม่เศร้าหมอง

๓๘-๔. กิเลสสัมปยุตตทุกะ

กิเลสสมุပ္ยุตตะตา ฆมฺมา	ธรรมสัมปยุตด้วยกิเลส
กิเลสวิปยุตตะตา ฆมฺมา	ธรรมวิปยุตจากกิเลส

๓๙-๕. กิเลสสังกิเลสิกทุกะ

กิเลสา เจว ฆมฺมา	ธรรมเป็นกิเลสและเป็นอารมณ์ของ
สงฺกิเลสิกา จ	สังกิเลส
สงฺกิเลสิกา เจว ฆมฺมา	ธรรมเป็นอารมณ์ของสังกิเลส แต่ไม่
โน จ กิเลสา	เป็นกิเลส

๔๐-๖. กิเลสสังกิลิฏฐทุกะ

กิเลสา เจว ฆมฺมา สงฺกิลิฏฐา จ	ธรรมเป็นกิเลสและเศร้าหมอง
สงฺกิลิฏฐา เจว ฆมฺมา โน จ กิเลสา	ธรรมเศร้าหมองแต่ไม่เป็นกิเลส

๔๑-๗. กิเลสกิเลสสัมปยุตตทุกะ

กิเลสา เจว ฆมฺมา กิเลส	ธรรมเป็นกิเลสและสัมปยุตด้วยกิเลส
สมุပ္ยุตตะตา จ	
กิเลสสมุပ္ยุตตะตา เจว ฆมฺมา	ธรรมสัมปยุตด้วยกิเลส แต่ไม่เป็นกิเลส
โน จ กิเลสา	

๘๒-๘. กิเลสวิปยุตตสังกิลลิกทุกะ

กิเลสวิปยุตตทา โข ปน

ธมฺมา สขฺกิลลิกาปี

กิเลสวิปยุตตทา โข ปน

ธมฺมา อสขฺกิลลิกาปี

ธรรมวิปยุตตจากกิเลส แต่เป็นอารมณ์

ของสังกิลล

ธรรมวิปยุตตจากกิเลส และไม่เป็น

อารมณ์ของสังกิลล

ปฏิทิตฺตํ

หมวดที่ ๑๓ มี ๑๘ ทูกะ คือ

[๑๔] ๘๓-๑. ทิสฺสเนนปฬาทัพพทูกะ

ทิสฺสเนน ปฬาทัพพาท ฐมฺมา	ธรรมอัน โสคาปิตติมรรคประหาณ
น ทิสฺสเนน ปฬาทัพพาท ฐมฺมา	ธรรมอัน โสคาปิตติมรรคไม่ประหาณ

๘๔-๒. ภวานายปฬาทัพพทูกะ

ภวานาย ปฬาทัพพาท ฐมฺมา	ธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓ ประหาณ
น ทิสฺสเนน ปฬาทัพพาท ฐมฺมา	ธรรมอันมรรคเบื้องสูง ๓ ไม่ประหาณ

๘๕-๓. ทิสฺสเนนปฬาทัพพเหตุกทูกะ

ทิสฺสเนน ปฬาทัพพเหตุกา ฐมฺมา	ธรรมมีสัมปยุตตเหตุอัน โสคาปิตติมรรค ประหาณ
น ทิสฺสเนน ปฬาทัพพเหตุกา ฐมฺมา	ธรรมไม่มีสัมปยุตตเหตุอัน โสคาปิตติ- มรรคจะประหาณ

๘๖-๔. ภวานายปฬาทัพพเหตุกทูกะ

ภวานาย ปฬาทัพพเหตุกา	ธรรมมีสัมปยุตตเหตุอันมรรคเบื้องสูง
----------------------	------------------------------------

ชมฺมา

๓ ประหาณ

น ภาวนาย ปหาตพฺพเหตุกา

ธรรมไม่มีสัมปยุตตเหตุอันมรรคเบื้องสูง

ชมฺมา

๓ จะประหาณ

๘๓-๕. สวิตักกทูกะ

สวิตุกกา ชมฺมา

ธรรมมีวิตก

อวิตุกกา ชมฺมา

ธรรมไม่มีวิตก

๘๘-๖. สวิจารณ์ทุกะ

สวิจารณ์ ชมฺมา	ธรรมมีวิจารณ์
อวิจารณ์ ชมฺมา	ธรรมไม่มีวิจารณ์

๘๙-๓. สัปปีติกทุกะ

สัปปีติกา ชมฺมา	ธรรมมีปีติ
อปปีติกา ชมฺมา	ธรรมไม่มีปีติ

๙๐-๘. ปีติสหคตทุกะ

ปีติสหคตา ชมฺมา	ธรรมสหคตด้วยปีติ
น ปีติสหคตา ชมฺมา	ธรรมไม่สหคตด้วยปีติ

๙๑-๕. สุขสหคตทุกะ

สุขสหคตา ชมฺมา	ธรรมสหคตด้วยสุขเวทนา
น สุขสหคตา ชมฺมา	ธรรมไม่สหคตด้วยสุขเวทนา

๙๒-๑๐. อุเปกขาสหคตทุกะ

อุเปกขา สหคตา ชมฺมา	ธรรมสหคตด้วยอุเบกขาเวทนา
---------------------	--------------------------

น อุปกุขาสหคตา ชมฺมา   ธรรมไม่สหฺรตด้วยอุเบกขาเวทนา

๕๓-๑๑. กามาวจรทุกะ

กามาวจรา ชมฺมา   ธรรมเป็นกามาวจร

น กามาวจรา ชมฺมา   ธรรมไม่เป็นกามาวจร

๕๔-๑๒. รูปาวจรทุกะ

รูปาวจรา ชมฺมา   ธรรมเป็นรูปาวจร

น รูปาวจรา ชมฺมา   ธรรมไม่เป็นรูปาวจร

๕๕-๑๓. อรูปาวจรทูกะ

อรูปาวจรา ฌมฺมา   ธรรมเป็นอรูปาวจร
น รูปาวจรา ฌมฺมา   ธรรมไม่เป็นรูปาวจร

๕๖-๑๔. ปริยาปັນนทูกะ

ปริยาปนฺนา ฌมฺมา   ธรรมเป็นปริยาปັນน
อปริยาปนฺนา ฌมฺมา   ธรรมเป็นอปริยาปັນน

๕๗-๑๕. นียยานิกทูกะ

นียฺยานิกา ฌมฺมา   ธรรมเป็นเหตุนำออกจากสังสารวัฏ
อนียฺยานิกา ฌมฺมา   ธรรมไม่เป็นเหตุนำออกจากสังสารวัฏ

๕๘-๑๖. นียตทูกะ

นียฺตา ฌมฺมา   ธรรมให้ผลแน่นอน
อนียฺตา ฌมฺมา   ธรรมให้ผลไม่แน่นอน

๕๙-๑๗. สตุตตรทูกะ

สตฺตฺตรา ฌมฺมา   ธรรมมีธรรมอื่นยิ่งกว่า

อนุตฺตรา ชมฺมา   ธรรมไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า

๑๐๐-๑๘. ธรรมทุกะ

สรณฯ ชมฺมา   ธรรมเกิดกับกิเลส

อรณฯ ชมฺมา   ธรรมไม่เกิดกับกิเลส

อภิธรรมมัจฉิกา ๑๐๐ ทุกะ จบ

สูตรต้นตมาติกา ๔๒ ทูกะ

[๑๕] ๑. วิชาภาคิ์ทูกะ

วิชาภาคิ์โน ฌมฺมา   ธรรมเป็นไปในส่วนวิชา
อวิชาภาคิ์โน ฌมฺมา   ธรรมเป็นไปในส่วนอวิชา

๒. วิชาปมทูกะ

วิชาปม ฌมฺมา   ธรรมเหมือนฟ้าแลบ
อวิชาปม ฌมฺมา   ธรรมเหมือนฟ้าผ่า

๓. พาลทูกะ

พาลา ฌมฺมา   ธรรมทำให้เป็นพาล
ปณฺฑิตา ฌมฺมา   ธรรมทำให้เป็นบัณฑิต

๔. กัณทูกะ

กณฺหา ฌมฺมา   ธรรมดำ
สุกฺกา ฌมฺมา   ธรรมขาว

๕. ตปนิยทูกะ

ตปนิยา ชมฺมา

ธรรมทำให้เราร้อน

อตปนิยา ชมฺมา

ธรรมไม่ทำให้เราร้อน

๖. อธิวนทฺกะ

อธิวนา ชมฺมา

ธรรมเป็นชื่อ

อธิวนปลา ชมฺมา

ธรรมเป็นเหตุของธรรมเป็นชื่อ

๗. นิรุตติทุกกะ

นิรุตติ ฌมฺมา	ธรรมเป็นนิรุตติ
นิรุตติปถา ฌมฺมา	ธรรมเป็นเหตุของธรรมเป็นนิรุตติ

๘. ปัญญัตติทุกกะ

ปญฺญตฺติ ฌมฺมา	ธรรมเป็นปัญญัตติ
ปญฺญตฺติปถา ฌมฺมา/B	ธรรมเป็นเหตุของธรรมเป็นปัญญัตติ

๙. นามรูปทุกกะ

นามลฺยจ	นามธรรม
รูปลฺยจ	รูปธรรม

๑๐. อวิชชาทุกกะ

อวิชฺชา จ	ความไม่รู้แจ้ง
ภวตณฺหา จ	ความปรารถนาภพ

๑๑. ภวทีฏฐิตีทุกกะ

ภวทีฏฐิตี จ	ความเห็นว่าเป็น
-------------	-----------------

วิภวทฤษฎี จ

ความเห็นว่าจะไม่เกิด

๑๒. สัสตทฤษฎีทูกะ

สสฺตทฤษฎี จ

ความเห็นว่าจะเที่ยง

อุจฺเจททฤษฎี จ

ความเห็นว่าจะสูญ

๑๓. อันทวาทฤษฎีทูกะ

อนฺตวาทฤษฎี จ

ความเห็นว่ามีที่สุด

อนนฺตวาทฤษฎี จ

ความเห็นว่าจะไม่มีที่สุด

๑๔. ปุพพันตานุทิวฺจฺจุกะ

ปุพฺพนุทิวฺจฺจุกะ จ	ความเห็นปรารภส่วนอดีต
อปฺรณนุทิวฺจฺจุกะ จ	ความเห็นปรารภส่วนอนาคต

๑๕. อหิริกทูกะ

อหิริกญจ	ความไม่ละอาย
อโนตุตฺตปฺปญจ	ความไม่เกรงกลัว

๑๖. หิริทูกะ

หิริ จ	ความละอาย
โอตุตฺตปฺปญจ	ความเกรงกลัว

๑๗. โทวจัสสตาทูกะ

โทวจสฺสตทา จ	ความเป็นผู้ว่ายาก
ปาปมิตฺตทา จ	ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว

๑๘. โสวจัสสตาทูกะ

โสวจสฺสตทา จ	ความเป็นผู้ว่าง่าย
--------------	--------------------

กลุ่ยมิตตตจ

ความเป็นผู้อมิตรดี

๑๕. อปตติกุสตาทูกะ

อปตติกุสตา จ

ความเป็นผู้ฉลาดในอบัติ

อปตติวุจฺจนกุสตา จ

ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมบัติ

๒๐. สmapตติกุสตาทูกะ

smapตติกุสตา จ

ความเป็นผู้ฉลาดในสมบัติ

smapตติวุจฺจนกุสตา จ

ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมบัติ

๒๑. ชาติกุสลาทุกะ

ชาติกุสลา จ	ความเป็นผู้ฉลาดในชาติ
มนสิการกุสลา จ	ความเป็นผู้ฉลาดในการพิจารณา

๒๒. อายตนกุสลาทุกะ

อายตนกุสลา จ	ความเป็นผู้ฉลาดในอายตนะ
ปฏิบัติสมุปปาทกุสลา จ	ความเป็นผู้ฉลาดในปฏิบัติสมุปปาท

๒๓. ฐานกุสลาทุกะ

ฐานกุสลา จ	ความเป็นผู้ฉลาดในฐานะ
อภฺฐานกุสลา จ	ความเป็นผู้ฉลาดในอฐานะ

๒๔. อาชชวทุกะ

อาชชโว จ	ความซื่อตรง
มทุทโว จ	ความอ่อนโยน

๒๕. ขันติทุกะ

ขันติ จ	ความอดทน
---------	----------

โสรจจุลจ

ความสงบเสงี่ยม

๒๖. สาลยทูกะ

สาลยลยจ

ความเป็นผู้มีวาจาอ่อนหวาน

ปฏิสนุตาโร จ

การปฏิสันถาร

๒๗. อินทริยอคุตตทวารตาทูกะ

อินทริยลล อคุตตทวารตา

ความเป็นผู้ไม่ตำรวมในอินทริย์

โกชนอ อมตลลลตา จ

ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณในโภชนาหาร

๒๘. อินทริยคุณตทวารตาทุกะ

อินทริยเสส คุตตทวารตา จ	ความเป็นผู้สำรวจในอินทริย์ ๖
โกชนเน มตฺตลฺลฺยตา จ	ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนาหาร

๒๙. มุฏฐัจจทุกะ

มุฏฐัจจลฺลฺย	ความเป็นผู้ไม่มีสติ
อสมฺปชฺลฺลฺย	ความเป็นผู้ไม่มีสัมปชัญญะ

๓๐. สติทุกะ

สติ จ	สติ
สมฺปชฺลฺลฺย	สัมปชัญญะ

๓๑. ปฏิสังขานพลทุกะ

ปฏิสังขานพลลฺลฺย	กำลังคือการพิจารณา
ภาวนาพลลฺลฺย	กำลังคือภาวนา

๓๒. สมถทุกะ

สมโถ จ	สมถะ
--------	------

วิปัสสนา จ

วิปัสสนา

๓๓. นิมิตตทุกะ

สมถนิมิตตตถุจ

นิมิตคือสมถะ

ปคฺคาหนิมิตตตถุจ

นิมิตคือความเพียร

๓๔. ปคฺคาหทุกะ

ปคฺคาโห จ

ความเพียร

อวิกฺเขโป จ

ความไม่ฟุ้งซ่าน

๓๕. วิปัตติทูกะ

ศีลวิปัตติ จ	ความวิบัติแห่งศีล
ทัญญีวิปัตติ จ	ความวิบัติแห่งทัญญู

๓๖. สัมปทาทูกะ

ศีลสัมปทา จ	ความสมบูรณ์แห่งศีล
ทัญญุสสัมปทา จ	ความสมบูรณ์แห่งทัญญู

๓๗. วิสุทธิตูกะ

ศีลวิสุตฺติ จ	ความหมดจดแห่งศีล
ทัญญูวิสุตฺติ จ	ความหมดจดแห่งทัญญู

๓๘. ทัญญูวิสุตฺติทูกะ

ทัญญูวิสุตฺติ โข ปน	ความหมดจดแห่งทัญญู
ยถาทัญญูวิสุตฺต จ ปชานํ	ความเพียรแห่งบุคคลผู้มีทัญญูอันหมดจด

๓๙. สัจจเวกทูกะ

ตํเวโค จ ตํเวชนิเยสุ ฐานนฺสุ	ความสลัดใจในฐานะเป็นที่ตั้งแห่งความ
------------------------------	-------------------------------------

สลคใจ
ตัวิคคตต จ โยนิโธ ปธานํ ความพยายามโดยแยกคยของบุคคลผู้มี
ความสลคใจ

๔๐. อสัันตฤฎฐตาทูกะ

อสนตฤฎฐตา จ กุสเลตฺต ชมฺเมตฺต ความไม่รู้จักอิมในกุศลธรรม
อปปฏิวานิตา จ ปธานสฺมี ความไม่ที่อดอยในความพยายาม

๔๑. วิชาทูกะ

วิชา จ	ความรู้แจ้ง
วิมุตติ จ	ความหลุดพ้น

๔๒. ขยญาณทูกะ

ขย ญาณ	ญาณในอริยมรรค
อนุปฺปาเท ญาณ	ญาณในอริยผล

สุดตันตมาติกา ๔๒ ทูกะ จบ

มาติกา จบ

อรรถกถามาติกาอนุพบท

ก็ในบททุกมาติกา ข้าพเจ้าจักพรรณนาบทซึ่งยังไม่มาในติกะทั้งหลาย
เท่านั้น จักพรรณนาบทในเหตุโคจจกะก่อน.

บทว่า เหตุ ฐมฺมา ได้แก่ ธรรมทั้งหลายกล่าวคือเหตุ ด้วยอรรถว่า
เป็นรากเหง้า พระบาลีว่า เหตุฐมฺมา ดังนี้ก็มี. บทว่า น เหตุ เป็นคำ
ปฏิเสธเหตุเหล่านั้นโดยแท้. ธรรมที่ชื่อว่า สเหตุกะ เพราะมีเหตุเป็นไปโดย
สัมปโยคะ ธรรมที่ชื่อว่า อเหตุกะ เพราะเหตุที่เป็นไปของธรรมทั้งหลาย
เหมือนอย่างนั้นไม่มี. ธรรมที่ชื่อว่า เหตุสัมปยุตตะ เพราะสัมปยุตด้วยเหตุ
โดยมีเอกุปปาตะเป็นต้น. ธรรมที่ชื่อว่า เหตุวิปยุตตะ เพราะไม่ประกอบ
ด้วยเหตุ.

ก็ทุกะทั้ง ๒ (คือ เหตุทุกะ และสเหตุทุกะ) แม้เหล่านี้ โดยอรรถ
ไม่มีความต่างกันก็จริง ถึงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสทุกะทั้ง ๒ ไว้
ด้วยความไพเราะแห่งเทศนา หรือด้วยอรรถาธิบายของบุคคลทั้งหลาย คือ สัตว์ผู้
จะตรัสรู้ด้วยธรรมอย่างนั้น ต่อจากนั้น ก็ทรงประกอบทุกะแรกด้วยสามารถ
เอกเทศทั้งสิ้นกับด้วยทุกะที่ ๒ และที่ ๓ และทุกะ ๓ ทุกะแม่อื่นอีก โดยความ
ที่เหตุเหล่านั้นตามแต่เกิดได้ ด้วยสามารถแห่งบททั้งหลายมีคำว่า เหตุ เป็นต้น.

บรรดาทุกะเหล่านั้น คำว่า เหตุ เจว ธมฺมา สเหตุกา จ
(สภาวะธรรมทั้งหลายที่ชื่อว่าเหตุ และมีเหตุประกอบ) นี้ย่อมเกิดขึ้น ฉันทิ
แม้ทุกะนี้ว่า เหตุ เจว ธมฺมา อเหตุกา จ (สภาวะธรรมทั้งหลายที่ชื่อว่า
เหตุและไม่มีเหตุประกอบ) ก็ย่อมเกิดขึ้น ฉันทิ.

อนึ่ง คำว่า สเหตุกา เจว ธมฺมา น จ เหตุ (สภาวะธรรม
ทั้งหลายที่มีเหตุประกอบ และไม่ชื่อว่าเหตุมีอยู่) นี้ ย่อมเกิดฉันทิ คำนี้ว่า
อเหตุกา เจว ธมฺมา น จ เหตุ (สภาวะธรรมทั้งหลายที่ไม่มีเหตุประกอบ
และไม่ชื่อว่าเหตุมีอยู่) ก็ย่อมเกิด ฉันทิ. แม้ในการประกอบกับเหตุสัมปยุตทุกะ
ก็นัยนี้แหละ.

พึงทราบอรรถที่เกินไปในนเหตุสเหตุทุกะซึ่งท่านรวบรวมไว้ด้วย
สามารถแห่งบทว่า เมื่ออรรถรูปเป็น น เหตุ ธมฺมา สเหตุกาปิ อเหตุกาปิ
(สภาวะธรรมที่ไม่ใช่เหตุ มีเหตุประกอบบ้าง ไม่มีเหตุประกอบบ้างมีอยู่) บทที่
ตรัสว่า โข ปน ในบทว่า น เหตุ โข ปน ธมฺมา ดังนี้ ก็แปล่าประโยชน์
อย่างยิ่ง มิใช่หรือ. อย่างไร คือ ธรรมทั้งหลายเป็นเหตุล้วนก็หาไม่ โดย
ที่แท้แล้ว ธรรมเหล่านั้นเป็นอย่างอื่นบ้าง มีเหตุประกอบบ้าง ไม่มีเหตุ
ประกอบบ้าง แต่ว่า ย่อมเป็นแม่โดยประการอย่างหนึ่งตามที่กล่าวแล้ว.

ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า เหมือนอย่างว่า ธรรมทั้งหลายที่ไม่ใช่เหตุ ย่อมมีเหตุประกอบบ้าง ไม่มีเหตุประกอบบ้าง ฉะนั้นแหละ ธรรมทั้งหลาย ที่เป็นเหตุ ก็ย่อมมีเหตุประกอบบ้าง ไม่มีเหตุประกอบบ้าง ฉะนั้น ก็เหตุธรรม เป็นสเหตุกะบ้าง เป็นอเหตุกะบ้าง ฉะนั้น ธรรมที่เป็นเหตุธรรมก็เป็นเหตุ- สัมปยุตตะบ้าง เป็นเหตุวิปยุตตะบ้าง ฉะนั้น.

ว่าด้วยจุฬันตรทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๒ แห่งจุฬันตรธรรม ต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า สัปปัจจัยะ เพราะเป็นไปพร้อมกับปัจจัยอันให้สำเร็จ แก่ตน. ธรรมที่ชื่อว่า อปัจจัยะ เพราะไม่มีปัจจัยในอุปาท (การเกิด) หรือ ในจิตติ (การตั้งอยู่) ของธรรมเหล่านั้น. ธรรมที่ชื่อว่า สังขตะ เพราะปัจจัย ทั้งหลายประชุมกันปรุงแต่ง. ชื่อว่า อสังขตะ เพราะไม่ประชุมกันปรุงแต่ง รูปของธรรมเหล่านั้น มีอยู่ ด้วยอำนาจแห่งอวินิพโกกะ เพราะฉะนั้น ธรรม เหล่านั้น จึงชื่อว่า รูปีโน ชื่อว่า อรูปีโน เพราะรูปของธรรมเหล่านั้นไม่มี เหมือนอย่างนั้น. อีกอย่างหนึ่ง รูปนั้นมีการเชื่อมไปเป็นลักษณะของธรรม เหล่านั้น มีอยู่ เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า รูปีโน. ธรรมทั้งหลาย ที่มีใช้รูป ชื่อว่า อรูปีโน.

วิภูษะตรัสเรียกว่า โลก ในบทว่า โลกียา ธมฺมา ดังนี้ เพราะ อรรถว่า ชำรุดทรุดโทรม. ธรรมทั้งหลายประกอบแล้วในโลก โดยความ นับเนื่องแล้วในโลกนั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า โลกียะ ธรรมทั้งหลายชื่อว่า อุตตระ เพราะข้ามขึ้นแล้วจากโลกนั้น. ธรรมใดข้ามพ้น แล้วจากโลก โดยความเป็นไปไม่นับเนื่องในโลก เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น จึงชื่อว่า โลกุตระ.

บทว่า เกนจิ วิญญูเยยา ได้แก่ ฟังรู้ด้วยจักขุวิญญาณ หรือโสต-
วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ในวิญญาณทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นต้น บทว่า
เกนจิ น วิญญูเยยา ได้แก่ ไม่ฟังรู้ด้วยจักขุวิญญาณ หรือโสตวิญญาณนี้
นั่นแหละ ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้นมีอยู่ ทูกะแห่งบทแม่ทั้ง ๒ ก็ต่างกัน
โดยอรรถ.

ว่าด้วยอสาวจกณะ

พึงทราบวินิจฉัยในอสาวจกณะ ต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า อสวะ เพราะอรรถว่า ย่อมไหลไป อธิบายว่า
อสวะเหล่านั้น ย่อมไหลไป คือ ย่อมเป็นไปทางจักขุบ้าง ฯลฯ ทางใจบ้าง.
อีกอย่างหนึ่ง ธรรมที่ชื่อว่า อสวะ เพราะอรรถว่า เมื่อว่าโดยธรรม ย่อม
ไหลไปถึงโคตรภู ว่าโดยภูมิ (โอกาส) ย่อมไหลไปถึงภวักคพรหม อธิบายว่า
กระทำกรรมเหล่านี้ และภูมิไว้ในภายในเป็นไป. เพราะวา ออักษรนี้มีอรรถ
ว่ากระทำไว้ในภายใน ที่ชื่อว่า อสวะ เพราะเป็นดุจเครื่องหมักดอง ด้วยอรรถว่า
หมักไว้นานมีเครื่องมีนเมาเป็นต้น จริงอยู่ เครื่องหมักดองที่หมักไว้นานมีเครื่อง
มีนเมาเป็นต้น ท่านเรียกว่า อสวะในโลก. ก็ถ้าว่า ชื่อว่า อสวะ เพราะ
อรรถว่า หมักไว้นาน อสวะเหล่านั้นก็สมควรเป็นอย่างนั้น. สมดังพระดำรัส
ที่ตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เจือนต้นของอวิชาไม่ปรากฏก่อน ก่อนแต่นี้
อวิชาก็มีได้มีเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อสวะ เพราะอรรถว่า ย่อมไหล
ย่อมไหลไปสู่สังสารทุกข์ อันยาวนาน. นอกจากอสวะนั้น ธรรมเหล่านี้ ไม่ชื่อ
ว่าอสวะ.

ธรรมที่ชื่อว่า สาสวะ เพราะมีอาสวะพร้อมกับทำตนให้เป็นอารมณ์
เป็นไป. ชื่อว่า อนาสวะ เพราะอรรถว่า อาสวะของธรรมเหล่านั้นที่กำลัง
เป็นไปอยู่อย่างได้มี. ฟังทราบคำที่เหลือในเหตุโคจรณะโดยนัยที่กล่าวแล้ว.

ส่วนความที่แปลสกันมีดังต่อไปนี้

ในเหตุโคจรณะนั้น ทุกระสุดท้ายว่า น เหตุ โข ปน ฌมฺมา
สเหตุกปิ อเหตุกปิ นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสวางบทที่สองแห่งทุกระ
ไว้ในเบื้องต้น ฉนฺโด ในอาสวโคจรณะนี้ไม่ตรัสบทสุดท้ายว่า โน อาสวา
โข ปน ฌมฺมา สาสวาปิ อนาสวาปิ ฉนฺนํ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ไม่ตรัสไว้ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็ฟังทราบเนื้อความนี้และความแตกต่างกัน โดยนัย
ที่ตรัสไว้ในเหตุโคจรณะนั้น.

ว่าด้วยสัญโญชนโคจรณะ

ฟังทราบวินิจฉัยในสัญโญชนโคจรณะธรรม ต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า สัญโญชน์ เพราะอรรถว่า ย่อมประกอบ คือ ผูกพัน
บุคคลผู้มีสัญโญชน์ไว้ในวิภูฏะ ธรรมนอกจากนั้น ไม่ชื่อว่า สัญโญชน์.
ธรรมที่ชื่อว่า สัญโญชนิยะ เพราะอรรถว่า เข้าถึงความ เป็นอารมณ์เกี่ยว
แก่สัญโญชน์ทั้งหลายด้วยความเกี่ยวข้องกับสัญโญชน์ คำว่า สัญโญชนิยะนี้
เป็นชื่อของธรรมที่เป็นอารมณ์ปัจจัยของสัญโญชน์. ธรรมที่ไม่ใช่สัญโญชนิยะ
ชื่อว่า อสัญโญชนิยธรรม. คำที่เหลือฟังประกอบความโดยนัยที่กล่าวแล้วใน
โคจรณะนั้นแล.

ว่าด้วยคณฐโคจรณะ

ฟังทราบวินิจฉัยในคณฐโคจรณะ ต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า คัมภีระ เพราะอรรถว่า ผูก คือ เชื่อมต่อบุคคลผู้มี

กิเลสไว้ในวิภูฏะ ด้วยอำนาจจิตและปฏิสนธิ. ธรรมนอกจากนั้น ไม่ชื่อว่า
คัณฐะ ธรรมที่ชื่อว่า คัณฐนิยะ เพราะอรรถว่า ถูกคัณฐธรรมผูกไว้ด้วย
สามารถกระทำให้เป็นอารมณ์ คำที่เหลือ ฟังประกอบความโดยนัยที่กล่าวแล้ว
ในเหตุโคจรณันนั้นแหละ แต่คำที่เหลือนอกจากที่ตรัสไว้ แม้ในทูกะอื่นจาก
ทูกะเหล่านั้น ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในทูกะนั้น ๆ นั้นแหละเหมือนตรัสไว้ใน
ทูกะนี้.

ว่าด้วยโอฆโคจรณะ

ฟังทราบวินิจฉัยในโอฆโคจรณะ ต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า โอฆะ เพราะอรรถว่า ย่อมท่วมทับ คือยังสัตว์มีกิเลส
ให้จมลงในวิภูฏะ ที่ชื่อว่า โอฆนิยะ เพราะถูกโอฆธรรมทั้งหลายให้ก้าวล่วง
โดยทำให้เป็นอารมณ์ ฟังก้าวล่วง ฟังทราบโอฆนิยธรรมว่าเป็นอารมณ์ของ
โอฆะทั้งหลายนั่นเอง.

ว่าด้วยโยคโคจรณะ

ฟังทราบวินิจฉัยในโยคโคจรณะ ต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า โยคะ เพราะประกอบสัตว์ผู้มีกิเลสไว้ในวิภูฏะ ฟังทราบ
โยคนियธรรม เหมือนโอฆนิยธรรม.

ว่าด้วยนิวรณโคจรณะ

ฟังทราบวินิจฉัยในนิวรณโคจรณะ ต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า นิวรณ เพราะกั้น คือ หุ้มห่อจิตไว้ ฟังทราบนิวรณนิย-

ธรรม จุดลัทธิโยชานิยธรรม.

ว่าด้วยปรามาสโคจจกะ

พึงทราบวินิจฉัยในปรามาสโคจจกะ ต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า ปรามาสะ เพราะอรรถว่า ย่อมยึดถือโดยความเป็น
อย่างอื่น เพราะเป็นไปด้วยอำนาจที่ก้าวล่วงอาการแห่งธรรมทั้งหลายที่มีความ
ไม่เที่ยงเป็นต้น ตามความเป็นจริงว่าเป็นธรรมเที่ยงเป็นต้น ชื่อว่า ปรามัญญ-
ธรรม เพราะปรามาสธรรมทั้งหลายยึดถือไว้ด้วยการกระทำให้เป็นอารมณ์.

ว่าด้วยมหันตรทกะ

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๒ แห่งมหันตรทกะ ต่อไป

ธรรมเหล่าใด ย่อมเป็นไปพร้อมกับอารมณ์ เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านี้นจึงชื่อว่า สारम्मณะ เพราะไม่ยึดอารมณ์ก็เป็นไปไม่ได้. อารมณ์ของธรรม
เหล่านั้นไม่มี เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า อนารम्मณะ.

ธรรมที่ชื่อว่า จิต เพราะอรรถว่าคิด อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า จิต
เพราะอรรถว่าวิจิตร. ธรรมที่ประกอบโดยไม่พราจากกัน ชื่อว่า เจตสิก.
ธรรมที่เกี่ยวข้องกับจิตตั้งแต่เกิดจนแตกดับ โดยการเข้าไปประกอบกันเป็นนิตย
ชื่อว่า จิตตสังสัทฐะ ธรรมแม้เมื่อเป็นไปพร้อมกับจิต แต่ไม่เกี่ยวข้องกับจิต
เพราะการไม่เข้าไปประกอบกันเป็นนิตย ชื่อว่า วิสังสัทฐะ.

จิตเป็นสมุฏฐานของธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น
จึงชื่อว่า จิตตสมุฏฐาน. ธรรมที่เกิดพร้อมกัน ชื่อว่า สหภู ธรรมที่เกิด
พร้อมกับจิต ชื่อว่า จิตตสหภู. ธรรมที่คล้อยตามกันไป ชื่อว่า อนุปริวัตติ
คล้อยตามอะไร คล้อยตามจิต การคล้อยไปตามจิต ชื่อว่า จิตตานุปริวัตติธรรม.

ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า จิตตสังสัทฐสมุฏฐาน เพราะระคนด้วยจิตและมี
จิตเป็นสมุฏฐาน ธรรมที่ชื่อว่า จิตตสังสัทฐสมุฏฐานสหภู เพราะระคนด้วย

จิต มีจิตเป็นสมุฏฐาน และเกิดพร้อมกับจิต. ธรรมที่ชื่อว่า จิตตสังสัทธ-
สมุฏฐานานุปริวัตติ เพราะระคนด้วยจิต มีจิตเป็นสมุฏฐาน และคล้อยตามจิต
บททั้งหมดที่เหลือพึงทราบโดยการปฏิเสธบทที่กล่าวแล้ว.

ธรรมที่เป็นภายในนั้นแหละ ชื่อว่า อัชฌัตติกธรรม ตามที่กล่าวไว้
ในอัชฌัตติกะ ในที่นี้หมายเอาอัชฌัตตอัชฌัตตธรรม (คืออัชฌัตตายนะ
ธรรมภายนอกจากนั้น ชื่อว่า พาหิระ. ธรรมที่ชื่อว่า อุปาทา เพราะอาศัย
ภูตรูปทั้งหลายเกิดขึ้น แต่มีใจเหมือนภูตผีที่สิงอาศัย. ธรรมที่ไม่อาศัยภูตรูป
เกิดขึ้น ชื่อว่า อนุปาทา.

ว่าด้วยอุปาทานโคจรกะ

พึงทราบวินิจฉัยในอุปาทานโคจรกะ ต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า อุปาทาน เพราะยึดอย่างยิ่ง คือยึดมั่นคง ธรรมนอกจาก
อุปาทานนั้น ไม่ชื่อว่า อุปาทาน.

ว่าด้วยกิเลสโคจรกะ

พึงทราบวินิจฉัยในกิเลสโคจรกะ ต่อไป

อรรถแห่งกิเลสโคจรกะ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในสังกิลิภูตติกะ
นั้นแล.

ว่าด้วยปฏิจตุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๒ แห่งปฏิจตุธรรมต่อไป

ธรรมเหล่าใด ย่อมท่องเที่ยวไป (อาศัยอยู่) ในกาม เพราะเหตุานั้น

ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า กามาวจร. ชื่อว่า รูปาวจร เพราะท่องเที่ยวไปในรูป.
ชื่อว่า อรูปาวจร เพราะท่องเที่ยวไปในอรูป. ในทุกะนี้มีสังเขปเพียงนี้ ส่วน
ความพิสดารจักมีแจ้งข้างหน้า.

กรรมเหล่านี้ นับเนื่องในสังสารหยังลงภายใน ในวิภูฏะอันเป็นไปใน
ภูมิ ๓ เพราะฉะนั้น กรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า **ปรียาปันนะ** กรรมที่ไม่นับ
เนื่องในวิภูฏอันเป็นภูมิ ๓ นั้น ชื่อว่า **อปรียาปันนะ**.

กรรมเหล่านี้ ตัดมูลแห่งวิภูฏะกระทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ออกไป
จากวิภูฏะ เพราะฉะนั้น กรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า **นียยานิกะ** กรรมที่ไม่
นำออกไปโดยลักษณะนี้ ชื่อว่า **อนียยานิกะ**.

กรรมที่ชื่อว่า **นียตะ** เพราะให้ผลแน่นอนในลำดับแห่งจตุติ หรือ
ความเป็นไปของตน. กรรมที่ไม่ให้ผลแน่นอนเหมือนอย่างนั้น ชื่อว่า **อนียตะ**.

กรรมที่ชื่อว่า **อุตตระ** เพราะยอมข้ามพ้น คือ ยอมละกรรมเหล่านี้
ไป. ที่ชื่อว่า **สตุตตระ** เพราะมีอุตตระธรรมอันสามารถเพื่ออันข้ามพ้นตนขึ้น
ไป. ที่ชื่อว่า **อนุตตระธรรม** เพราะอุตตระธรรมของกรรมเหล่านั้นไม่มี.

กรรมเหล่านี้ ย่อมยังสัตว์ทั้งหลายให้ร้องไห้ เพราะเหตุนี้ กรรม
เหล่านั้นจึงชื่อว่า **ระณะ** คำว่า **ระณธรรม** นี้เป็นชื่อของกิเลสมีรากะเป็นต้นที่สัตว์
ทั้งหลายถูกกิเลสครอบงำแล้ว ย่อมร้องไห้คร่ำครวญโดยประการต่าง ๆ กรรม
ที่ชื่อว่า **สธระณะ** เพราะมีธธรรมด้วยสามารถแห่งสัมปโยคะ และด้วยสามารถ
แห่งการตั้งอยู่ในฐานเดียวกันแห่งการละ กรรมที่ชื่อว่า **อสธระณะ** เพราะ
สธธรรมของกรรมเหล่านั้น ไม่มีอยู่โดยอาการนั้น.

ว่าด้วยสุดตันตติกทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๒ แห่งสุดตันตติกา ต่อไป.

กรรมเหล่านี้ ย่อมเสพวิชาด้วยสามารถแห่งสัมปโยคะ เพราะเหตุนี้
กรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า **วิชาภาคี**. อีกอย่างหนึ่ง กรรมเหล่านี้ย่อมยังส่วน
แห่งวิชาให้เป็นไปในส่วนแห่งวิชา เพราะเหตุนี้ กรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า

วิชาภาคิ. ในวิชาภาคินั้น วิชาที่มี ๘ คือ วิปัสสนาญาณ ๑ มโนมยิทธี ๑ อภิญญา ๖. ว่าด้วยอรรถแรก ธรรมที่สัมปยุตด้วยวิชาเหล่านั้น ชื่อว่า **วิชาภาคิ.** ว่าด้วยอรรถหลัง บรรดาวิชา ๘ เหล่านั้น วิชาอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วิชา.** วิชาทั้งหลายที่เหลือเป็นวิชาภาคิ เพราะฉะนั้น วิชาที่ดี ธรรมที่สัมปยุตด้วยวิชาที่ดี ฟังทราบว่าเป็นวิชาภาคินั้นแหละ แต่ในสุดตันติกทุกะในที่นี้ ท่านประสงค์เอาสัมปยุตธรรม. ธรรมเหล่าใดยอมเสพอวิชาด้วยสามารถแห่งสัมปโยคะ เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า **อวิชาภาคิ.** แม้ธรรมที่ยังส่วนแห่งอวิชาให้เป็นไปในหมวดแห่งอวิชา ก็ชื่อว่า **อวิชาภาคิ.** ในอวิชาภาคินั้น อวิชาที่มี ๔ คือ ความมืดอันปิดบังทุกข์ ความมืดที่ปิดบังสมุทัยเป็นต้น ๓. แม้ธรรมที่สัมปยุตด้วยอวิชาเหล่านั้น ชื่อว่า **อวิชาภาคิ** โดยนัยแรกนั้นแหละ บรรดาอวิชาเหล่านั้น อวิชาอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อวิชา** (โดยนัยหลัง) อวิชาที่เหลือ ชื่อว่า **อวิชาภาคิ** เพราะฉะนั้น อวิชาอย่างนี้ก็ดี ธรรมที่สัมปยุตด้วยอวิชาที่ดี ฟังทราบว่าเป็นอวิชาภาคินั้นแหละ. ก็ในทุกะนี้ท่านประสงค์เอาธรรมที่สัมปยุตกัน

ธรรมที่ชื่อว่า **วิชชูปมะ** เพราะเปรียบด้วยสายฟ้าเหตุที่ไม่สามารถเพื่อกำจัดความมืด คือ กิเลสได้ด้วยความสามารถอื่น. ที่ชื่อว่า **วิชชูปมธรรม** เพราะธรรมเหล่านั้นเปรียบด้วยเพชร เหตุที่สามารถกำจัดกิเลสโดยสิ้นเชิงที่ชื่อว่า **พาลธรรม** เพราะเป็นธรรมตั้งอยู่ในพาลทั้งหลายโดยอุปจารแห่งธรรมที่พาลตั้งอยู่. ที่ชื่อว่า **ปณติตธรรม** เพราะเป็นธรรมตั้งอยู่ในบัณฑิตทั้งหลาย. อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า **พาลธรรม** เพราะกระทำให้เป็นคนโง่. หรือชื่อว่า **ปณติตธรรม** เพราะกระทำให้เป็นคนฉลาด. ธรรมคำกระทำจิตไม่ให้ความประภัสสรชื่อว่า **กัณหธรรม.** ธรรมขาวกระทำจิตให้ความประภัสสร ชื่อว่า **สุกกธรรม.**

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **กัณหารธรรม** เพราะเหตุที่กำเนิดคำ หรือชื่อว่า สุกกธรรม เพราะเหตุที่กำเนิดขาว. ที่ชื่อว่า **ตปนิยธรรม** เพราะยอมเคื้อคร้อนในโลกนี้ และโลกหน้า ธรรมที่มีใช้ตปนิยธรรม ชื่อว่า **อตปนิยธรรม**.

ทูกะ ๓ มีอริวจนทูกะเป็นต้น ว่าโดยอรรถไม่มีการกระทำที่ต่างกัน ในอริวจนทูกะเป็นต้นนี้ ต่างกันเพียงพยัญชนะเท่านั้น จริงอยู่ คำว่า **สิริวฑุณโก** **ชนวฑุณโก** เป็นต้นที่กระทำเพียงถ้อยคำเท่านั้น ให้เป็นใหญ่ เป็นไป ชื่อว่า **อริวจนะ** ธรรมที่เป็นคลองแห่งชื่อทั้งหลาย ชื่อว่า **อริวจนปละ** คำพูดที่ท่านกล่าวอยู่กระทำให้มีเหตุโดยพิสดารอย่างนี้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมใดยอมปรุงแต่ง เพราะฉะนั้น ธรรมนั้นจึงเรียกว่า สังขาร ดังนี้ ชื่อว่า **นิรุตติ**. คลองแห่งนิรุตติธรรมทั้งหลาย เรียกว่า **นิรุตติปถธรรม**. ธรรมที่ ชื่อว่า **ปัญญัตติ** เพราะการแจ้งให้ทราบโดยประการนั้น ๆ อย่างนี้ว่า **ตกุโก** (การตรึก) **วิตกุโก** (วิตก) **ลักโป** (ความดำริ). ทางแห่งปัญญาตติทั้งหลาย เรียกว่า **ปัญญาตติปถธรรม** ในที่นี้แม้จะกล่าวทูกะหนึ่ง ก็พึงทราบประโยชน์ ในถ้อยคำโดยนัยที่กล่าวแล้ว ในเหตุโคจลกะนั้นแหละ.

ว่าด้วยนามรูปทูกะ

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๒ แห่งนามรูปต่อไป

ธรรมที่ชื่อว่า **นาม** เพราะอรรถว่า การตั้งชื่อ หรือเพราะอรรถว่า น้อมไป หรือว่าเพราะอรรถว่าการให้น้อมไป. ธรรมที่ชื่อว่า **รูป** เพราะอรรถว่า แดกสลายไป ในสุดตันติกทูกะนี้ มีสังเขปเพียงนี้ ส่วนความพิสดาร นาม ธรรมจักแจ่มแจ้งในนิกเขปกัณฑ์.

ความไม่รู้ในสังขะทั้งหลายมีทูกะสังขะเป็นต้น ชื่อว่า **อวิชา** ความปรารถนาในภาวะ ชื่อว่า **ภวตัณหา**. สัสสตะ (เที่ยง) ท่านเรียกว่า ภาวะ

ในบทว่า **ภวทิกฺขุ** ดังนี้ คือทิกฺขุอันเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งความเห็นว่าเที่ยง. ความขาดสูญ ท่านเรียกว่า **วิภวะ** ในบทว่า **วิภวทิกฺขุ** ดังนี้ คือ ทิกฺขุอันเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งความขาดสูญ. ทิกฺขุที่เป็นไปว่า อตฺตาและโลกเที่ยง ชื่อว่า **ถัสสททิกฺขุ**. ทิกฺขุที่เป็นไปว่า อตฺตาและโลกขาดสูญ ดังนี้ ชื่อว่า **อจฺเจททิกฺขุ**. ทิกฺขุที่เป็นไปว่า อตฺตาและโลกมีที่สิ้นสุด ดังนี้ ชื่อว่า **อันตวาทิกฺขุ**. ทิกฺขุที่เป็นไปว่า อตฺตาและโลกไม่มีที่สิ้นสุด ดังนี้ ชื่อว่า **อนันตวาทิกฺขุ**. ทิกฺขุที่คล้อยตามขั้นส่วนอดีต ชื่อว่า **ปุพฺพพันฺตานุทิกฺขุ**. ทิกฺขุที่คล้อยตามขั้นส่วนอนาคต ชื่อว่า **อปฺรินฺตานุทิกฺขุ**.

ความไม่ละอายท่านให้พิสดารอย่างนี้ว่า กรรมอันใดอันบุคคลควรละอาย ย่อมไม่ละอาย กรรมนั้นชื่อว่า **อหิริกะ** อาการที่ไม่เกรงกลัวท่านให้พิสดารไว้อย่างนี้ว่า กรรมใด อันบุคคลควรเกรงกลัว ย่อมไม่เกรงกลัว กรรมนั้นชื่อว่า **อโนตตฺปปะ** ความละอายชื่อว่า **หิริ** ความเกรงกลัว ชื่อว่า **โอตตฺปปะ**.

พึงทราบวินิจฉัยในโทวจัสสตา (ความเป็นผู้ว่ายาก) เป็นต้น บุคคลชื่อว่า **ทฺพพจะ** (ว่ายาก) เพราะอรรถว่า การกล่าวสอนบุคคลผู้ถือเอาการขัดแย้งต่าง ๆ ผู้ชอบโต้แย้ง ผู้ไม่เอื้อเฟื้อ การกล่าวสอนนั้นทำได้ยาก กรรมของผู้ว่ายากนั้น ชื่อว่า **โทวจัสสะ** ภาวะแห่งกรรมของผู้ว่ายากนั้น ชื่อว่า **โทวจัสสตา**. บุคคลผู้ลามกไม่มีศรัทธาเป็นต้น เป็นมิตรของบุคคลนั้นมีอยู่ เพราะเหตุนี้ บุคคลนั้น จึงชื่อว่า **ปาปมิตร** ภาวะแห่งปาปมิตรนั้น ชื่อว่า **ปาปมิตตตา**. พึงทราบโสวจัสสตา (ความเป็นผู้ว่าง่าย) และกัลยาณมิตร โดยนัยตรงกันข้ามกับคำที่กล่าวแล้วนั้นแหละ.

ความเป็นผู้ฉลาดในอาบัติทั้งหลายที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า กองอาบัติ ๕ ก็มี กองอาบัติ ๗ ก็มีดังนี้ ชื่อว่า **อาบัติตีกุสลา**. ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากอาบัตินั้น ชื่อว่า **อาบัติวิภูฐานกุสลา**.

ความเป็นผู้ฉลาดในสมวัตติทั้งหลาย ชื่อว่า **สมวัตติกุสลา**. นี่เป็นชื่อของปัญญาที่กำหนดอุปนาของสมวัตติทั้งหลาย. ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมวัตติทั้งหลาย ชื่อว่า **สมวัตติวิภูฐานกุสลา**.

ความเป็นผู้ฉลาดในธาตุ ๑๘ อย่าง ชื่อว่า **ธาตุกุสลา**. ความเป็นผู้ฉลาดในการมนสิการธาตุเหล่านั้นนั่นแหละ ชื่อว่า **มนสิการกุสลา**. ความเป็นผู้ฉลาดในปฏิจสมุปบาทมีองค์ ๑๒ ชื่อว่า **ปฏิจสมุปบาทกุสลา**. ความเป็นผู้ฉลาดในฐานะนั้น ๆ ชื่อว่า **ฐานกุสลา**. เหตุ ตรัสเรียกว่า ฐานะ จริงอยู่ ผล ชื่อว่า **ย่อมตั้งอยู่** เพราะอาศัยฐานะนั้นเป็นไปแล้ว เพราะฉะนั้น ตรัสเรียกเหตุว่า ฐานะ. ความเป็นผู้ฉลาดในอฐานะทั้งหลาย ชื่อว่า **อฐานะกุสลา**. ความเป็นผู้ซื่อตรง ชื่อว่า **อาชชวะ**. ความเป็นผู้อ่อนโยน ชื่อว่า **มัททวะ**. ความเป็นผู้อดทนกล่าวคือความอดกลั้น ชื่อว่า **ขันติ**. ความเป็นผู้ยินดีร่าเริง ชื่อว่า **โสรัจจะ** ความเป็นผู้มีวาจาอ่อนหวาน คือความบันเทิงใจและความอ่อนโยน ชื่อว่า **สาขัลยะ**. การปฏิสันถารด้วยธรรมและอามิสทั้งหลายโดยไม่ให้มีโทษของตนกับผู้อื่น ชื่อว่า **ปฏิสันถาร**. ความเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลายมีใจเป็นที่ ๖ คือความเป็นผู้ทำลายอินทรีย์สังวร ชื่อว่า **อินทริเยสุ อकुตตทวารตา**. ความเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในโภชนะด้วยอำนาจแห่งการรับและการบริโภค ชื่อว่า **โภชนอมตตตณฺณตา**. พึงทราบหมวด ๒ ในระหว่าง ด้วยสามารถการปฏิเสธคำที่กล่าวแล้ว. ความเป็นแห่งบุคคลผู้หลงลืมสติ คือการอยู่ปราศจากสติ ชื่อว่า **มฺหฺลฐัจจะ**. ความเป็นผู้ไม่รู้สีกตัว ชื่อว่า **อธัมปชฺฌญะ**.

ธรรมที่ชื่อว่า **สติ** เพราะระลึกได้ ชื่อว่า **ปัญญา** เพราะรู้ทั่ว.
พละกล่าวคือการพิจารณาสิ่งที่ยังไม่พิจารณา ชื่อว่า **ปฏิสังขานพละ** เพราะ
อรรถว่าไม่หวั่นไหว. พละที่เกิดขึ้นแก่ผู้เจริญโพชฌงค์ ๘ โดยวิริยะเป็น
ประธาน ชื่อว่า **ภavanaพละ**. ธรรมที่ชื่อว่า **สมถะ** เพราะยังธรรมอันเป็น
ข้าศึกให้สงบ. ชื่อว่า **วิปัสสนา** เพราะเห็นโดยอาการต่าง ๆ ด้วยอำนาจ
แห่งความไม่เที่ยงเป็นต้น. สมถะนั้นแหละชื่อว่า **สมถนิमित** ด้วยสามารถ
แห่งนิमितแห่งสมถะแรกที่พระโยคาวจรถือเอาอาการนั้นแล้วให้เป็นไปอีก. แม้
ในปัคคาหนิมิต ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ธรรมที่ชื่อว่า **ปัคคาหะ** เพราะประคองสัมปยุตตธรรมไว้. ชื่อว่า
อวิกเขปะ เพราะไม่ซัดสาย. ความวิบัติแห่งศีลคือความไม่สำรวมอันยังศีลให้
พินาศ ชื่อว่า **ศีลวิบัติ**. ความวิบัติแห่งทัญญู คือ มิจฉาทัญญูอันยังสัมมาทัญญู
ให้พินาศ ชื่อว่า **ทัญญูวิบัติ** การถึงพร้อมด้วยศีล ชื่อว่า **ศีลสัมปทา**
เพราะยังความยินดีรำเริงให้ถึงพร้อมด้วยศีล คือให้บริบูรณ์ด้วยศีลนั้นแหละ.
ญาณอันบริบูรณ์ด้วยทัญญู เป็นการถึงพร้อมด้วยทัญญู ชื่อว่า **ทัญญูสัมปทา**.
ความหมดจดแห่งศีล กล่าวคือศีลที่ถึงความเป็นวิสุทธิต ชื่อว่า **ศีลวิสุตติ**.
ชื่อว่า **ทัญญูวิสุตติ** เพราะสามารถเพื่อบรรลุวิสุตติคือพระนิพพาน เป็นการ
หมดจดแห่งทัญญูกล่าวคือการเห็น. ชื่อว่า **ทัญญูวิสุตติ โข ปน และ ยถา**
ทัญญูสุต จ ปธาน ได้แก่ ทัญญูวิสุตติกล่าวคือกัมมัตสกตาญาณเป็นต้น
และความเพียรอันสัมปยุตด้วยทัญญูวิสุตติ นั้นแหละของบุคคลผู้มีความเห็น
ถูกต้อง มีความเห็นอันเหมาะสม มีความเห็นอันดี.

ความสังเวชกล่าวคือความกลัวอันเกิดขึ้น เพราะอาศัยชาติเป็นต้น
ชื่อว่า สังเวช. เหตุมีชาติเป็นต้น อันยังความสลดใจให้เกิดขึ้น ชื่อว่า
สังเวชนิยฐาน. ความเพียรอันเป็นอุบายของผู้มีใจสลดอันเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้
ชื่อว่า ความเพียร โดยแยกกายของบุคคลผู้มีใจสลดแล้ว. ความเป็นผู้ไม่
สั่นโคลงในการบำเพ็ญกุศลธรรม ชื่อว่า ความไม่ยี่นดีในกุศลธรรม. ความไม่
ถอยกลับ และไม่ทอดอยในความเพียรที่ยังไม่บรรลุพระอรหัต ชื่อว่า ธรรม
ที่ไม่ทำให้ทอดอยในความเพียร. ชื่อว่า วิชชา เพราะรู้แจ้ง. ชื่อว่า วิมุตติ
เพราะหลุดพ้น. ญาณในอริยมรรคอันกระทำความสำเร็จ ชื่อว่า ขย ญาณ
(ญาณในความสิ้นกิเลส). ญาณในอริยผลอันเกิดขึ้นในที่สุดแห่งการไม่เกิดขึ้น
แห่งกิเลสอันมรรคนั้น ๆ ฟังมา เป็นญาณไม่เกิดขึ้นด้วยอำนาจปฏิสนธิ ชื่อว่า
อนุปปาเท ญาณ (ญาณในความไม่เกิดขึ้น).

จบอรรถกถาภาติกานุพพบทเพียงนี้

จิตตูปาทกัณฑ์

กุศลธรรม

กามาวจรมหากุศลจิต ๘

จิตดวงที่ ๑

ปทภาษณีย์

[๑๖] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคตด้วยโสมนัส* สัมปยุตด้วยญาณ* มีรูปเป็น
อารมณ์ หรือ มีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มี
โผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น
ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข
เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมာธินทรีย์ ปัญฺณินทรีย์
มณินทรีย์ โสมนัสสตินทรีย์ จีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ
สัมมาสดี สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมာธิพละ ปัญฺญาพละ
หิริพละ โอตตปฺปะ อโลกะ อโทสะ อโมหะ อนภิชฌา อหยาปาทะ
(สัมมาทิฏฐิ หิริ โอตตปฺปะ) กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา
กายมฺหุตา จิตตมฺหุตา กายกัมมัณฺญูตา จิตตกัมมัณฺญูตา กายปาคุณฺญูตา
จิตตปาคุณฺญูตา กายชุกตา จิตตชุกตา สติสัมปชัญญะ สมณะ วิปัสสนา
ปัลลภาหะ อวิกเขปะ. มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด
มีอยู่ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

๑. เกิดร่วมกับโสมนัสเวทนา ๒. ประกอบด้วยปัญญา

อรรถกถาจิตตูปาทกัณฑ์

อธิบายบทภาษณีย์กามาวจรกุศล

บัดนี้ เพื่อแสดงธรรมทั้งหลายที่ทรงรวบรวมไว้ด้วยมาติกา (แม่บท) ตามที่ทรงตั้งไว้โดยชนิดต่าง ๆ จึงเริ่มบทภาษณีย์ นี้ว่า กตเม ฌมฺมา กุสลา (ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน) เป็นต้น.

ในบทภาษณีย์นั้น กามาวจรกุศล นี้ใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ครั้งแรกว่า กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด ดังนี้ ในนิเทศแห่งกามาวจรกุศลนั้น มีมหาวาระ ๓ คือ

ชัมมวักฺขณาวาระ (วาระว่าด้วยการกำหนดธรรม)

สังคหาวาระ (วาระว่าด้วยการรวบรวม)

สุญญตวาระ (วาระว่าด้วยความว่าง).

บรรดาวาระทั้ง ๓ เหล่านี้ ชัมมวักฺขณาวาระ ทรงตั้งไว้ ๒ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งอุทเทสวารและนิทเทสวาร บรรดาอุทเทสวารและนิทเทสวาร ทั้ง ๒ นั้น อุทเทสวารมี ๔ ปริจเฉท (ตอน) คือ ปุจฺจนา สมยนิทเทส ฌมฺมนิทเทส อปฺปนา. บรรดาอุทเทสวาร ๔ ปริจเฉทนั้น ปริเฉทว่า กตเม ฌมฺมา กุสลา นี้ ชื่อว่า ปุจฺจนา ปริเฉทว่า ยสฺมึ สมเย กามาวจร กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ ฯเปฯ ตสฺมึ สมเย (กามาวจรกุศลจิต เกิดขึ้นในสมัยใด ๆ ในสมัยนั้น) นี้ ชื่อว่า สมยนิทเทส (แสดงเวลา) ปริเฉทว่า ผลฺโล โหติ ฯเปฯ อวิกฺเขโป โหติ (ผัสสะย่อมมี ๆ ความไม่พึงชานยอมมี) นี้ ชื่อว่า ฌมฺมนิทเทส (แสดงธรรม) ปริเฉทว่า

ก็หรือว่า อรูปธรรมทั้งหลายที่อิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น
ก็หรือว่า อรูปธรรมทั้งหลายที่อิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น
ธรรมเหล่านั้นเป็นกุศล นี้ ชื่อว่า อัปนา (ฉาน).

ว่าด้วยคำปุจฉา ๕

ปริเฉทว่าด้วยคำถามที่หนึ่งของอุทเทสวาร ตั้งไว้ ๔ ปริเฉทอย่างนี้
ดังนี้

บรรดาปริเฉทว่าด้วยถามนั้น ปริเฉทว่า กุศลธรรมเป็นไฉน นี้
ชื่อว่า กถตุกัมยตาปุจฉา. แท้จริง คำถามมี ๕ อย่าง คือ

อทิฏฐุโชตนาปุจฉา (ถามเพื่อให้เข้าใจสิ่งที่ไม่รู้)

ทิฏฐุสังสันทนาปุจฉา (ถามเทียบเคียงกับสิ่งที่รู้แล้ว)

วิมติเจตนาปุจฉา (ถามเพื่อตัดความสงสัย)

อนุมติปุจฉา (ถามเพื่อความเห็นชอบ)

กถตุกัมยตาปุจฉา (ถามเพื่อประสงค์จะตอบเอง)

คำถามเหล่านั้น มีความแตกต่างกันดังนี้

อทิฏฐุโชตนาปุจฉาเป็นไฉน ?

โดยปกติ ลักษณะปัญหาใดที่ตนไม่รู้ ไม่เห็น ไม่ได้พิจารณา

ไม่ไตร่ตรอง ไม่แจ่มแจ้ง ยังไม่ชัดเจนบุคคลย่อมถามปัญหาแห่งลักษณะนั้น
เพื่อความรู้ เพื่อเห็น เพื่อพิจารณา เพื่อไตร่ตรอง เพื่อแจ่มแจ้ง เพื่อให้
ชัดเจน นี้ ชื่อว่า อทิฏฐุโชตนาปุจฉา.

ทิฏฐุสังสันทนาปุจฉา เป็นไฉน ?

โดยปกติ ลักษณะปัญหาใด ที่รู้แล้ว เห็นแล้ว พิจารณาแล้ว

ไตร่ตรองแล้ว แจ่มแจ้งไว้ให้ชัดเจนแล้ว บุคคลย่อมถามปัญหาเพื่อเทียบเคียง
กับบัณฑิตเหล่าอื่น นี้ ชื่อว่า ทิฏฐุสังสันทนาปุจฉา.

วิมติเจตนาปุจฉา เป็นไฉน ?

โดยปกติ คนที่เล่นไปสู่ความสงสัยเคลือบแคลงใจ เกิดความเห็น ๒
แง่ว่า อย่างนี้หรือหนอ มิใช่หรือหนอ อะไรหนอ อย่างไรหนอ เขาย่อม
ถามปัญหา เพื่อต้องการตัด ความสงสัย นี้ ชื่อว่า วิมติเจตนาปุจฉา.

อนุมติปุจฉา เป็นไฉน ?

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมตรัสถามปัญหา เพื่อความเห็นชอบของภิกษุ
ทั้งหลายว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอย่อมสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน
รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยงไร ? ไม่เที่ยงพระเจ้าข้า ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์
หรือเป็นสุขเล่า ? เป็นทุกข์พระเจ้าข้า ก็สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรปรวน
ไปเป็นธรรมดา ควรหรือหนอเพื่อพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นเป็นของเรา
เราเป็นนั่น นั่นอัตตาของเรา? ข้อนั้นไม่ควรเลยพระเจ้าข้า นี้ ชื่อว่า อนุมติ-
ปุจฉา.

กถตุกัมยตาปุจฉา เป็นไฉน ?

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมตรัสถามปัญหา เพื่อประสงค์ตรัสแก่ภิกษุ
ทั้งหลายว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สติปัญฐาน ๔ เหล่านี้ ก็สติปัญฐาน ๔ เหล่านี้
เป็นไฉน ? นี้ ชื่อว่า กถตุกัมยตาปุจฉา.

บรรดาคำปุจฉา ๕ เหล่านี้ คำถาม ๓ เบื้องต้นไม่มีแก่พระพุทธเจ้า
ทั้งหลาย เพราะเหตุไร. เพราะธรรมอะไร ๆ ที่ปัจฉัยปรุงแต่งแล้วในกาลทั้ง ๓
หรือพ้นจากกาล เป็นอสังขตะอันพระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ทรงเห็นแล้ว ไม่
โชติช่วงแล้ว ไม่พิจารณา ไม่ไตร่ตรอง ไม่แจ่มแจ้ง ไม่ชัดเจนแล้ว มิได้มี
เพราะเหตุนี้ อธิกฐโชตนาปุจฉา จึงไม่มีแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ก็ธรรมชาติ
ใดอันพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแทงตลอดแล้วด้วยพระญาณของพระองค์ กิจที่

จะต้องเทียบเคียงของธรรมชาตินี้กับผู้อื่นจะเป็นสมณะหรือพราหมณ์ หรือ เทวดา หรือมาร หรือพรหมย่อมไม่มี เพราะเหตุนี้ ทิฐุสังสันทนาปุจฉา ของพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงไม่มี ก็เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่มีความสงสัย ทรงข้ามพ้นวิจิกิจฉาแล้ว มีความสงสัยอันขจัดได้แล้วในธรรมทั้งปวง ฉะนั้น วิมติเฉทนาปุจฉาของพระองค์จึงไม่มี. แต่ว่า ปุจฉา ๒ นอกจากนี้ มีอยู่แก่ พระผู้มีพระภาคเจ้า ในปุจฉา ๒ เหล่านั้น พิงทราบ กตเม ฌมฺมา กุสลา ดังนี้ว่าเป็นกถุคัมยตาปุจฉา ต่อไป

บรรดาบทเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมตรัสถามในธรรมที่ทรง ยกขึ้นแสดงด้วยบทว่า กตเม ดังนี้ เพราะว่า ด้วยคำศัพท์ว่า ฌมฺมา กุสลา ดังนี้ ใคร ๆ ก็ไม่อาจเพื่อจะรู้ได้ว่า กระทำอะไรแล้ว หรือว่า ย่อมกระทำ อะไร แต่เมื่อตรัสคำว่า กตเม แล้ว ความที่ธรรมอันพระองค์พึงยกขึ้นแสดง เหล่านั้นมาถามแล้ว ก็ย่อมปรากฏ ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมตรัสถามในธรรมที่ทรงยกขึ้นแสดงด้วยบทว่า กตเม ย่อมทรงแสดงธรรม ที่ตรัสถามด้วยคำถามสองบทว่า ฌมฺมา กุสลา ดังนี้ เนื้อความแห่งธรรม เหล่านี้ ประกาศไว้แล้วแล.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในที่นี้ ไม่ตรัสคำว่า กุสลา ฌมฺมา เหมือน มาติกา แต่ตรัสทำตามลำดับแห่งบทว่า ฌมฺมา กุสลา ตอบว่า เพื่อแสดง เทศนาธรรมทั้งหลายโดยประเภทแล้วแสดงธรรมมีชนิดต่าง ๆ เพราะว่า ใน อภิธรรมนี้ พึงแสดงล้วน ๆ อภิธรรมเหล่านั้นมีประเภทมิใช่น้อยมีชนิดต่าง ๆ มีกุศลเป็นต้น เพราะฉะนั้น ในอภิธรรมนี้ พึงแสดงธรรมทั้งหลายเท่านั้น เทศนานี้ มิใช่แสดงโดยโวหาร แต่ธรรมเหล่านั้นพึงแสดงประเภทต่าง ๆ มิใช่น้อย มิใช่แสดงเพียงสักแต่ธรรม เพราะเทศนาโดยประเภทต่าง ๆ ย่อม

นำมาซึ่งญาณในการแยกกลุ่มก่อนและญาณในปฏิสัมภทา. ฟังทราบวา พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้น ทรงแสดงเทศนาแห่งธรรมทั้งหลายโดยประเภทว่า กุสลา ฌมมา ดังนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อทรงแสดงธรรมเหล่าใด ก็ฟังแสดงธรรมเหล่านั้น โดยประเภทนั้น ๆ จึงทรงกระทำลำดับบพนี้ว่า กตเม ฌมมา กุสลา ด้วยวาเมื่อประเภทธรรมทั้งหลายที่ทรงแสดงแล้ว ประเภทธรรมที่สัตว์เห็นอยู่ ย่อมถูกต้อง และฟังรู้ได้ง่าย.

บัดนี้ ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า ยสุมี สมเย กามาวจร กุสล จิตตํ ต่อไป

ว่าด้วยสมยศัพท์

สมเย นิททิลิ จิตตํ จิตฺเตน สมยํ มุนิ

นियเมตฺวาน ทิเปตฺว ฌมเม ตตฺถ ปเภทโต

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นมุนิ ทรง

แสดงจิตในสมยเพื่อกำหนดสมยด้วยจิตแล้ว

แสดงธรรมทั้งหลาย โดยประเภทในสมย

นั้น.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงแสดงว่า ในสมยใด กามาวจร-กุสลจิตเป็นต้น ก็ทรงแสดงจิตในสมย เพราะเหตุไร เพราะทรงกำหนดสมย อย่างนี้ว่า ตสุมี สมเย ในกาลเป็นที่สุดด้วยจิตที่กำหนดสมยนั้น ลำดับนั้นเพื่อให้ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายมีผัสสะและเวทนาเป็นต้น ซึ่งเป็นประเภทที่ตรัสรู้ตามได้ยาก ด้วยสามารถแห่งขณะโดยสิ้น สมุหะ กิจ อารมณฺ์เหล่านั้นในสมยที่ทรงกำหนดจิตนั้นอย่างนี้ว่า แม้เมื่อมีสมยต่างกัน ถ้าสมยใดมีจิต สมยนั้นนั้นแหละ ผัสสะก็มี เวทนามี.

บัดนี้ พึงทราบการพรรณนาตามบทในคำวินิจฉัยว่า **ยสุมี สมย** เป็นต้นนี้ ต่อไป.

บทว่า **ยสุมี** เป็นอรรถแสดงถึงสัตตมีวิภักติโดยไม่แน่นอน.

บทว่า **สมย** เป็นคำแสดงถึงสมัยที่แสดงไว้โดยไม่กำหนด. สมัยทรงแสดงโดยไม่กำหนดไว้ด้วยคำมีประมาณเท่านั้น. ในคำว่า สมัยนั้น สมยศัพท์ ท่านใช้ในอรรถว่า **พร้อมเพรียง ในขณะ ในกาล ในการประชุม ในเหตุ ในทิลกฐิ การได้เฉพาะ การละ การแทงตลอด.**

จริงอย่างนั้น สมยศัพท์นั้น ใช้ในความหมายว่า **ความพร้อมเพรียง** ดังในประโยคมีอาทิอย่างนี้ว่า ถ้ากระไรแม้วันพรุ่งนี้ พวกเราใคร่ครวญ กาลและความพร้อมเพรียงกันแล้วพึงเข้าไปหา. ใช้ในความหมายว่า **ขณะ** ดังประโยคมีอาทิว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ขณะ (โอกาส) และสมัยในการอยู่ ประพฤติพรหมจรรย์มีประการเดียวแล. ใช้ในความหมายถึงกาล (เวลา) ดังในประโยคมีอาทิว่า ฤดูร้อนเป็นเวลาเร่าร้อน. ใช้ในความหมายว่า **ประชุม** ดังในประโยคมีอาทิว่า การประชุมใหญ่ มีในป่าใหญ่. ใช้ในความหมายว่า **เหตุ** ดังในประโยคมีอาทิว่า คุณก่อนภททาลิ แม้เหตุที่เธอต้องแทงตลอดว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับอยู่ที่พระนครสาวัตถีแล แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็จักทรงทราบเราว่า ภิกษุชื่อภททาลิไม่ทำให้บริบูรณ์ ในสิกขา ในศาสนา ของพระศาสดาดังนี้ คุณก่อนภททาลิ เหตุแม้นี้แล เธอก็ไม่แทงตลอดแล้ว. ใช้ในความหมายว่า **ทิลกฐิ** ดังในประโยคมีอาทิว่า ก็ครั้งนั้นแล ปริพาชกชื่อ อุกคาหมานะ เป็นบุตรของนางสมณมุลลิกา อาศัยอยู่ในอารามของพระนาง มัลลิกาเทวี อันมีศาลาหลังเดียว แวดล้อมด้วยแถวต้นมะพลับ เป็นที่ประชุม แสดงลัทธิ. ใช้ในความหมายว่า **การได้เฉพาะ** ดังในประโยคมีอาทิว่า

นักปราชญ์ ท่านเรียกว่า บัณฑิต
เพราะการได้เฉพาะซึ่งประโยชน์ในภพนี้
และประโยชน์ในภพหน้า.

ใช้ในความหมายว่า ละ ดังในประโยคมีอาทิว่า ภิกษุได้กระทำที่สุดแห่ง
ทุกข์ได้แล้ว เพราะละมานะโดยชอบ. ใช้ในความหมายว่า การแทงตลอด
ดังในประโยคมีอาทิว่า สภาพแห่งทุกข์มีอรรถว่าบีบคั้น มีอรรถว่าปรุงแต่ง
มีอรรถว่าทำให้เดือดร้อน มีอรรถว่าแปรปรวน มีอรรถว่าควรแทงตลอด
ในสมยศัพท์มีอรรถเป็นอนนท ด้วยประการฉะนี้.

สมวาโย ขโร กาโล สมุโห เหตุเยว จ
เอเต ปญจาปี วิญญะยยา สมยา อิธ วิญญา

สมยศัพท์ในอธิการนี้ ฟังทราบว่ามี

เพียง ๕ คือ ความพร้อมเพรียง ๑ ขณะ ๑

กาล ๑ ประชุม ๑ เหตุ ๑.

แท้จริงในบรรดาสมยศัพท์ ๘ อย่างเหล่านั้น ในอธิการว่าด้วยกุศลนี้
ว่า ยสุมี สมเย กามาวจร กุศล ดังนี้ บัณฑิตฟังทราบสมยศัพท์ ๕
มีความพร้อมเพรียงเป็นต้นต่อไป.

บรรดาสมยศัพท์เหล่านั้น ความ

พร้อมเพรียงแห่งปัจจัยฟังทราบว่าความ

พร้อมเพรียง ส่วนสมยศัพท์อันเป็นอรรถ

ข้อที่ ๘ (การแทงตลอด) ฟังทราบว่าเป็น

ขณะหนึ่ง อีกอย่างหนึ่ง จักรแม่ทั้ง ๔ ก็

ฟังทราบว่าเป็นขณะ.

จริงอยู่ ความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยทั้งหลายที่ดำรงอยู่ด้วยความเป็นเหตุ อันยังผลทั่วไปให้สำเร็จนั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นความพร้อมเพรียงในที่นี้. ส่วนสมยศัพท์มีอรรถที่ ๕ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้ว่า คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ขณะและสมัยในการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์มีประการเดียวแล ดังนี้ พึงทราบว่าเป็นขณะหนึ่ง. อีกอย่างหนึ่ง จักร (การถึงพร้อม) ๔ คือ

ปฏิรูปเทศวาโส (การอยู่ในประเทศที่สมควร)

สปรปริตฺตุนิสฺสโย (การคบสัตบุรุษ)

อตุตฺตสมฺมาปณฺธิ (การตั้งตนไว้ชอบ)

บุพฺเพกตฺตบุณฺดา (ความเป็นผู้มีบุญทำไว้ก่อน)

ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในบาลีนี้ว่า คุก่อนภิกษุทั้งหลาย จักร ๔ ประการนี้เป็นเครื่องดำเนินไปของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายผู้ประกอบแล้ว ดังนี้ พึงทราบว่าเป็นขณะ ด้วยอรรถว่าเป็นโอกาสรวมจักร ๔ เหล่านั้นเป็นอันเดียวกัน. ด้วยว่า จักร ๔ เหล่านั้นเป็นโอกาสในการยังกุศลให้เกิดขึ้น. ครั้นทราบสมยศัพท์ คือ ความพร้อมเพรียง และขณะอย่างนี้แล้ว บัณฑิตพึงทราบคำชี้แจงในสมยศัพท์ทั้งหลายมีกาลเป็นต้นเหล่านี้ ต่อไป.

บัญญัติ ชื่อว่า กาล เพราะอาศัยกรรม

นั้น ๆ ก็กาลนั้น เป็นเพียงโวหาร (มิใช่

ปรมัตถ์) กองแห่งกรรมมีผัสสะเป็นต้น พึง

ทราบว่าเป็นการพร้อมเพรียง (สมุหะ).

บัญญัติ ชื่อว่า กาล เพราะอาศัยกรรมนั้น ๆ อย่างนี้ คือ

เพราะอาศัยกรรมทั้งหลายโดยนัยเป็นต้นว่า จิตฺตกาโล (กาลแห่งจิต

รูปกาโล (กาลแห่งรูป) หรือเพราะอาศัยการประพฤติกรรมโดยนัยเป็นต้นว่า

อดีตกรรม อนาคตกรรม หรือเพราะอาศัยลำดับแห่งกรรมโดยนัยเป็นต้นว่า
กาลนี้เป็นกาลแห่งพืช กาลนี้เป็นกาลแห่งหน่อ หรือเพราะอาศัยลักษณะแห่ง
กรรมโดยนัยเป็นต้นว่า นี่เป็นกาลเกิด นี่เป็นกาลแก่ หรือเพราะอาศัยกิจแห่ง
กรรมโดยนัยเป็นต้นว่า กาลเป็นที่เสวยอารมณ์ กาลเป็นที่จำอารมณ์ หรือ
เพราะอาศัยกิจที่สัตว์ต้องทำโดยนัยเป็นต้นว่า นี่เป็นกาลอาบน้ำ เป็นกาลดื่มน้ำ
หรือเพราะอาศัยอิริยาบถโดยนัยเป็นต้นว่า กาลที่เดิน กาลที่ยืน หรือเพราะ
อาศัยการหมุนเวียนของดวงจันทร์และดวงอาทิตย์โดยนัยเป็นต้นว่า กาล (เวลา)
เช้า เย็น กลางวัน กลางคืน หรือเพราะอาศัยการประชุมแห่งกาล กล่าวคือ
กลางวันและกลางคืนเป็นต้น โดยนัย ครั้งเดือน หนึ่งเดือนเป็นต้น. ก็กาลนั้น
บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นเพียงบัญญัติเท่านั้น เพราะไม่มีสภาวะ (ภาวะของตน).

ส่วนหมวดแห่งกรรมทั้งหลายมีผัสสะและเวทนาเป็นต้นนั้น ท่านชี้แจง
ไว้ว่า เป็นการประชุม (สมุหะ) ในอธิการนี้. ครั้นทราบสมัยที่ใช้คำว่า กาล
และประชุมอย่างนี้แล้ว พึงทราบสมยศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า เหตุ ต่อไป.

เหตุติ ปจฺจโย เจตฺถ ตสฺส ทวารวเสน วา

อนกฺภาโวปี วิญญฺเยโย ปจฺจยํ วเสน วา

ก็ในสมยศัพท์นี้ ปัจจย ชื่อว่า เหตุ

บัณฑิตพึงทราบความที่เหตุ นั้น มีมากอย่าง

แม้ด้วยทวารหรือด้วยปัจจยทั้งหลาย

จริงอยู่ ในอธิการนี้ ปัจจยนั้นเอง ชื่อว่า เหตุ บัณฑิตพึงทราบความ
ที่เหตุ นั้นมีมากอย่างด้วยสามารถแห่งทวาร หรือปัจจยทั้งหลาย. พึงทราบ
อย่างไร? จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสปัจจย ๔ มีจักขุ รูป อาโลกะ
มนสิการเป็นต้น แห่งจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เกิดขึ้นในจักขุทวารเป็นต้น และ

ตรัสปัจจัย ๒๔ ในมหาปกรณ์ โดยนัยมีอาทิว่า เหตุปัจจัย ดังนี้. บรรดา ปัจจัยเหล่านั้นยกเว้นวิปากปัจจัย ปัจจาสาทปัจจัย แล้วที่เหลือเป็นปัจจัยแก่ กุศลธรรมทั้งหลายทั้งนั้น. แต่ในอธิการนี้ ท่านประสงค์เอาธรรมเหล่านั้นแม้ ทั้งหมดเป็นเหตุ บัณฑิตพึงทราบความที่เหตุนั้นเป็นปัจจัยมากอย่าง ด้วย สามารถแห่งทวารนี้ หรือด้วยสามารถแห่งปัจจัยอย่างนี้ อรรถทั้ง ๕ มีความ พร้อมเพรียงเป็นต้นเหล่านั้น พึงทราบว่าท่านกำหนดด้วยสมยศัพท์ในอธิการนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร บรรดาอรรถเหล่านี้ ท่านไม่กำหนดเอาอรรถ ใดอย่างหนึ่งเพียงอย่างเดียว แต่กำหนดเอาทั้งหมด.

ตอบว่า เพราะการแสดงอรรถที่แตกต่างกันนั้น ๆ ด้วยสมยศัพท์นั้น ๆ มีอยู่.

จริงอยู่ บรรดาสมยศัพท์เหล่านั้น สมยศัพท์กล่าวคือความพร้อมเพรียง ย่อมแสดงถึงความเป็นไปโดยเหตุมิใช่น้อย ด้วยสมยศัพท์อันนั้น ย่อมมีการ ปฏิเสธลัทธิที่มีเหตุเดียว. ก็ธรรมดาว่าความพร้อมเพรียงย่อมมุ่งถึงสิ่งที่อาศัย กันและกันในการยังผลทั่วไปให้สำเร็จ เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงอรรถเมื่อนี้ว่า ชื่อว่า ผู้สร้างคนเดียวย่อมไม่มี. ก็โดยสภาวะ เมื่อผู้สร้างมีอยู่ ก็ไม่ควร พ่วงถึงเหตุอื่น ด้วยลักษณะอย่างนี้ จะเป็นการปฏิเสธคำที่มีอาทิว่า สุขและทุกข์ อันตนทำเอง โดยแสดงถึงความไม่มีผู้กระทำคนใดคนหนึ่งนั้น.

ในคำที่กล่าวที่แล้วนั้น หากจะมีคำท้วงว่า คำใดที่กล่าวแล้วย่อมแสดง ความเป็นไปโดยเหตุมิใช่น้อย คำนั้นก็มิถูกชย เพราะเหตุไร. เพราะสิ่งที่ไม่เป็น เหตุ ไม่มีในความพร้อมเพรียงกัน แม้ในความพร้อมเพรียงก็เป็นเหตุไม่ได้ จริงอยู่ เมื่อคนตาบอดคนหนึ่งไม่อาจเห็น คนตาบอดตั้งร้อยก็ย่อมไม่เห็น.

ตอบว่า ที่ว่าไม่ถูก หากจริงไม่ เพราะความที่เหตุยังผลทั่วไปให้สำเร็จ ได้ตั้งอยู่แล้ว ชื่อว่า ความพร้อมเพรียง หาใช่เหตุสักว่าการประชุมแห่ง เหตุมิใช่น้อยไม่. ก็ผลทั่วไป ชื่อว่าการเห็นของบุคคลผู้ตาบอดทั้งหลายหา มิไม่. เพราะเหตุไร เพราะแม้เมื่อคนตาบอดตั้งร้อมมืออยู่ ผลโดยทั่วไปก็ไม่มี ก็ผลอันทั่วไปนั้น ของจักขุเป็นต้นมี เพราะความที่ธรรมมีจักขุวิญญาณเหล่านั้น มีอยู่.

อีกอย่างหนึ่ง ความไม่มีเหตุทั้งหลายในความไม่พร้อมเพรียงเป็นเหตุ ในความพร้อมเพรียงสำเร็จได้ ชื่อนี้พึงทราบว่าเป็นเหตุ เพราะความไม่มีผลในความ ไม่พร้อมเพรียง แต่มีผลในความพร้อมเพรียง เพราะว่า เมื่อจักขุเป็นต้น บกพร่อง จักขุวิญญาณก็มีไม่ได้ และเมื่อจักขุเป็นต้นไม่บกพร่อง จักขุวิญญาณ จึงสำเร็จประจักษ์แก่สัตว์โลก นี่เป็นการแสดงอรรถด้วยสมยศัพท์ คือความ พร้อมเพรียงก่อน.

ส่วนขณะที่ ๕ เว้นขณะที่ ๘ ท่านเรียกว่า ขณะเพราะอรรถว่าเป็น โอกาส กล่าวคือจักร ๔ มีการอยู่ในประเทศอันสมควรเป็นต้น ขณะนั้น เว้น ความพร้อมเพรียงแห่งขณะ คือ ความเป็นมนุษย์ การเสด็จอุบัติขึ้นแห่ง พระพุทธเจ้า การฟังพระสัทธรรม และมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นเสียก็ไม่ได้ และ ความเป็นมนุษย์เป็นต้น เป็นภาวะที่ได้โดยยาก โดยการอุปมาด้วยเต้าตาบอด เป็นต้น กุศลอันเป็นอุปการะแก่โลกุตรธรรมทั้งหลาย อันประกอบด้วยขณะ อันแสนจะได้ยากแท้ เพราะความที่ขณะเป็นของหาได้โดยยาก ดังพรรณนา มาฉะนั้น.

บรรดาสมยศัพท์ตามที่กล่าวแล้ว สมยศัพท์กล่าวคือขณะย่อมส่องถึง ความเป็นของได้โดยยาก เพราะเป็นการเกิดขึ้นแห่งกุศล ว่าโดยฐานะที่แสดง

อยู่อย่างนี้ ย่อมเป็นอันท่านปฏิเสธการอยู่ด้วยความประมาทของชนผู้ได้ขณะแล้ว ทำขณะให้เป็นโมฆะ เพราะการไม่ยังกุศลนั้นอันประกอบด้วยขณะให้เกิดขึ้น อรรถนี้ท่านอธิบายไว้ด้วยสมยศัพท์ กล่าวคือ ขณะ.

ก็ธรรมดาว่า การเป็นของกุศลจิตนี้ นั้นเป็นของน้อยยิ่งนัก ก็การที่กุศลจิตนั้นเป็นของน้อยยิ่งนักนั้น พึงทราบด้วยสามารถแห่งอรรถกถาพระสูตรนี้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เหมือนอย่างว่า ความเร็วของดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ เร็วกว่าความเร็วของบุรุษ เทวดาผู้ไปข้างหน้าของพระจันทร์และพระอาทิตย์ เรียกว่าพระจันทร์และพระอาทิตย์ อายุสังขารทั้งหลายย่อมสั้นไปเร็วกว่านั้น. จริงอยู่ สูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกาลเล็กน้อยของรูป-ชีวิตินทรีย์ก่อน รูปที่เกิดขึ้นเฉพาะแล้วยังตั้งอยู่เพียงใด จิต ๑๖ ดวงเกิดขึ้นแล้วดับเพียงนั้น แม้การอุปมาด้วยข้อที่จิตเหล่านั้นเป็นของเล็กน้อยโดยกาลย่อมไม่มีด้วยประการฉะนี้ ด้วยเหตุนี้แหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนี้เป็นไปรวดเร็ว แม้การเปรียบก็กระทำไม่ได้ง่ายดังนี้. บรรดาสมยศัพท์เหล่านั้น สมยศัพท์กล่าวคือ กาลย่อมแสดงถึงความเล็กน้อยยิ่งของกาลที่เป็นไปในกุศลจิตด้วยประการฉะนี้ ว่าด้วยฐานะที่ทรงแสดงอยู่อย่างนี้ เป็นโอวาทที่ทรงประทานไว้ว่า จิตนี้แทบตลอดได้ยากเหมือนการร้อยแก้วมุกดาโดยแสงสว่างแห่งฟ้าแลบ เพราะความที่จิตมีเวลาเป็นไปน้อยยิ่ง เพราะฉะนั้น พวกเราพึงทำความอุตสาหะให้มาก และความเอื้อเฟื้อให้มาก ในการแทบตลอดจิตนี้ ดังนี้. เนื้อความนี้แสดงสมยศัพท์คือกาล.

ส่วนสมยศัพท์ กล่าวคือการประชุม ย่อมแสดงความเกิดขึ้นพร้อมกันแห่งธรรมแม้มีชิ้นน้อย จริงอยู่ กองแห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้น ท่านกล่าวว่าการประชุม ดังนี้ อนึ่ง จิตเมื่อเกิดขึ้นย่อมเกิดในกองแห่งธรรมนั้นพร้อม

กับธรรมเหล่านั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงความเกิดขึ้นพร้อมกันแห่งธรรมทั้งหลาย มิใช่น้อย โดยฐานะที่แสดงอยู่อย่างนี้ เป็นอันว่าแสดงการปฏิเสธความเกิดขึ้นแห่งธรรมอย่างเดียวนั้นเอง. เนื้อความนี้แสดงสมยศัพท์กล่าว คือ การประชุม.

ส่วนสมยศัพท์กล่าวคือเหตุ ย่อมแสดงความเป็นไปอันประกอบด้วยธรรมอื่น. จริงอยู่ บทว่า ยสุมี สมเย มีอธิบายว่า เมื่อเหตุอย่างใดมีกุศลก็ย่อมเกิดขึ้น ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงแสดงเวลาที่ธรรมมีการเป็นไปโดยอาศัยเหตุอื่น เพราะมีเหตุเป็นไป ด้วยฐานะที่แสดงอยู่อย่างนี้ จึงเป็นอันปฏิเสธความสำคัญคิดว่า ธรรมทั้งหลายเป็นไปในอำนาจของตนได้. เนื้อความนี้แสดงความเป็นไปได้ด้วยสมยศัพท์กล่าวคือเหตุ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ยสุมี สมเย อธิบายว่า ในกาลใดด้วยอำนาจแห่งสมยศัพท์ กล่าวคือ กาล. ฟังทราบเนื้อความแห่งสมยศัพท์ คือ การประชุมในบทว่า ยสุมี สมเย นี้ ได้แก่ บรรดาสมยศัพท์ทั้งหลาย คือ ขณะความพร้อมเพรียง และเหตุ มีอยู่ คือ เมื่อมีขณะใด มีความพร้อมเพรียงใด มีเหตุใด กามาวจรกุศลจิต ย่อมเกิดขึ้น เมื่อกามาวจรกุศลจิตนั้นนั้นแหละ มีอยู่ ธรรมทั้งหลายแม้มีผัสสะเป็นต้นก็เกิดขึ้น ดังนี้ เพราะสมยศัพท์กล่าวคือ กาล และการประชุมเป็นอริกณะ (เป็นอาชารัตตมวิภักติ ให้แปลว่า ใน).

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า วุตฺตมฺมานํ นี้ เป็นสัตว์มีวิภักติด้วย สามารถแห่งอริกณะ อธิบายว่า ภาวะในธรรมเหล่านั้น ฟังกำหนดด้วยภาวะแห่งสมยศัพท์ กล่าวคือขณะ ความพร้อมเพรียง และเหตุ เพราะฉะนั้น ในคำว่า วุตฺตมฺมานํ นี้ จึงเป็นสัตตมวิภักติ ด้วยสามารถกำหนดภาวะด้วยภาวะ

อธิบายคำว่ากามาวจร

บทว่า กามาวจร ได้แก่ จิตที่นับเนื่องในกามาวจรธรรมทั้งหลาย ที่ตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า ธรรมเป็นกามาวจร เป็นไฉน? คือ เบื้องต่ำมี อเวจिनรกเป็นที่สุด เบื้องบนมีสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตดีเป็นที่สุด.

ในกามาวจรนั้น มีวจนัตถะ (ความหมายของถ้อยคำ) ดังต่อไปนี้

ว่าโดยอุทาน กามมี ๒ คือ วัตถุกาม และกิเลสกาม. บรรดา กาม ทั้ง ๒ นั้น ว่าโดยอรรถ กิเลสกามได้แก่ฉันทราคะ วัตถุกามได้แก่วิภูฏะอันเป็นไปในภูมิ ๓ อนึ่ง กิเลสกามชื่อว่า กาม เพราะอรรถว่า ย่อมใคร่ วัตถุกามชื่อว่า กาม เพราะอรรถว่า วัตถุอันเขาใคร่. ก็กามทั้ง ๒ อย่างนั้น ย่อมท่องเที่ยวไปในประเทศใดด้วยสามารถแห่งความเป็นไป ประเทศนั้นมี ๑๑ คือ อบายภูมิ ๔ มนุษยภูมิ ๑ เทวโลก ๖ ชั้น. กามย่อมท่องเที่ยวไปในที่นี้ เพราะฉะนั้น ที่นี้จึงชื่อว่า กามาวจร. คุณการท่องเที่ยวไปกับพวกเกวียน. เหมือนอย่างว่า พ่อค้าเกวียน ย่อมท่องเที่ยวไปในประเทศใด ประเทศนั้น ท่านเรียกว่า บุรุษผู้เที่ยวไปกับพ่อค้าเกวียน ถึงจะมีสัตว์ ๒ เท้า ๔ เท้า เหล่าอื่นท่องเที่ยวไปด้วย แม้มืออยู่ ท่านก็กำหนดเฉพาะชนผู้เที่ยวไปเหล่านั้น ฉะนั้น ประเทศนี้ ท่านก็เรียกว่า กามาวจรเท่านั้น เพราะแม้เมื่อรูปาวจร เป็นต้นเหล่าอื่นท่องเที่ยวไปในประเทศนั้น ท่านก็กำหนดเอาเฉพาะกามาวจร เหล่านี้เท่านั้น ฉะนั้น. กามนี้ท่านเรียกว่า กามเท่านั้น เพราะลบบทหลัง เสีย เหมือนรูปภพ ท่านเรียกว่า รูป ฉะนั้น จิตนี้ ย่อมท่องเที่ยวไปในกาม กล่าวคือ ๑๑ ประเทศนี้ ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่า กามาวจร.

จิตนี้ย่อมท่องเที่ยวไปแม้ในรูปภพและอรูปภพแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ช่างใหญ่มีชื่ออันได้แล้วว่า เข้าสู่สงคราม เพราะการหยั่งลงสู่สงคราม แม้จะ

เที่ยวไปในเมือง เขาก็เรียกว่า ช้างสงครามนั้นแหละ สัตว์จำนวนมากที่เที่ยวไปบนบกและในน้ำ แม้อยู่ในที่มิใช่บกและมิใช่ น้ำ เขาก็เรียกว่า สัตว์เที่ยวไปบนบกและเที่ยวไปในน้ำ ฉันทิ จิตนี้ แม้เที่ยวไปในที่อื่น ๆ ก็พึงทราบวาทามาวจร (ท่องเที่ยวไปในกาม) ฉันทินั้นเหมือนกัน. อีกอย่างหนึ่ง กามย่อมท่องเที่ยวไปในจิตนี้ ด้วยสามารถทำให้เป็นอารมณ์ แม้เพราะเหตุนั้น จิตนี้ ก็เรียกว่า ทามาวจร. กามนั้นย่อมท่องเที่ยวไปแม้ในรูปภพและอรูปภพแม้ก็จริงถึงอย่างนั้นก็พึงทราบอุปมานี้ เหมือนเขากล่าวว่า สัตว์ที่ชื่อว่า **ภูโก** เพราะมันส่งเสียงร้อง ที่ชื่อว่า **กระบือ** เพราะมันนอนแผ่นดิน สัตว์มีจำนวนเท่าใด ก็ตามจะส่งเสียงร้องหรือนอนบนแผ่นดินก็ตาม สัตว์ทั้งหมดเหล่านั้นหาชื่ออย่างนั้นไม่. ก็อีกอย่างหนึ่ง จิตใด ย่อมท่องเที่ยวไปสู่ปฏิสนธิในกาม กล่าวคือกามภพ เพราะเหตุนั้น จิตนั้น จึงชื่อว่า ทามาวจร.

อธิบายคำว่ากุศล

พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า **กุศล** ต่อไป ธรรมที่ชื่อว่า **กุศล** ด้วยอรรถทั้งหลายมีการตัดบาปทั้งหลายเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า **กุศล** ด้วยอรรถว่า ความไม่มีโรค ด้วยอรรถว่าไม่มีโทษ และด้วยอรรถว่าเกิดแต่ความฉลาด.

บัณฑิตพึงทราบธรรมที่ชื่อว่า **กุศล** ด้วยอรรถว่าไม่มีโรค เพราะความไม่มีความกระสับกระส่ายด้วยกิเลส ไม่มี ความป่วยไข้คือกิเลส ไม่มีพยาธิคือกิเลสในรูปธรรมเลย เหมือนคำที่ท่านกล่าวว่า ชื่อว่า **กุศล** ด้วยอรรถว่าไม่มีโรค เพราะไม่มีความกระสับกระส่ายในร่างกาย เพราะไม่มี ความป่วยไข้ในร่างกาย เพราะไม่มีพยาธิในร่างกาย ดูจในคำว่า ความไม่มีโรคมีแก่ท่านผู้เจริญบ้างแลหรือ. ก็ธรรมที่ชื่อว่า **กุศล** ด้วยอรรถว่า ไม่มีโทษ เพราะความ

ไม่มีโทษที่ควรเว้นกิเลส โทษที่ประทุษร้ายคือกิเลส โทษที่กระวนกระวายคือกิเลส. ปัญญา ท่านเรียกว่า โกสลละ (ความเป็นผู้ฉลาด) ธรรมที่ชื่อว่า กุศล ด้วยอรรถว่า เกิดแต่ความฉลาด เพราะความเกิดขึ้นแต่ปัญญาชื่อว่า โกสลละ.

คำว่า กุศล ที่เป็นญาณสัมปยุตจงพักไว้ก่อน แต่คำว่ากุศลที่เป็นญาณวิปยุต เป็นอย่างไร. แม้กุศลที่เป็นญาณวิปยุตนั้นก็เป็ กุศลนั้นแหละ ด้วยรูปหิศัพท. เหมือนอย่างว่า พัดที่บุคคลทำด้วยเสื่อราแพนไม่ได้ทำด้วยใบตาล เขาก็เรียกกันว่า พัดใบตาลนั้นแหละ ด้วยรูปหิศัพท เพราะสิ่งนั้นคล้ายกัน ฉนั้นใด กุศลแม้เป็นญาณวิปยุต บัณฑิตก็พึงทราบว่าเป็นกุศลนั้นแหละฉนั้นนั้น. แต่เมื่อว่าโดยนิปปริยาย (โดยตรง) กุศลที่เป็นญาณสัมปยุตได้ชื่อว่า กุศล ถึง ๓ อย่าง คือ ด้วยอรรถว่าไม่มีโรค ด้วยอรรถว่าไม่มีโทษ ด้วยอรรถว่าเกิดแต่ความฉลาด. กุศลที่เป็นญาณวิปยุต ได้ชื่อว่า กุศล เพียง ๒ อย่างเท่านั้น. เพราะฉะนั้น กุศลใดที่กล่าวไว้แล้วโดยการบรรยายถึงชาติกที่ดี โดยการบรรยายถึงพหิรสูตกรก็ดี โดยการบรรยายถึงพระภิกรรมก็ดี กุศลนั้นทั้งหมดย่อมได้ในจิตนี้ด้วยอรรถแม้ทั้ง ๓. กุศลนี้ นั้น ว่าโดยลักษณะทิจตุกะ คือ กุศล

มีสุขวิบากอันไม่มีโทษ เป็นลักษณะ

มีการกำจัดอกุศล เป็นรต มีการฟ่องแผ้ว

เป็นปัจจุปฏิฐาน มีโยนิโสมนติการ หรือมี

ความไม่มีโทษเป็นปทัฐาน.

อีกอย่างหนึ่ง กุศลชื่อว่า **มีความไม่มีโทษ** เป็นลักษณะนั้นแหละ เพราะความเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมที่มีโทษ มีความฟ่องแผ้วเป็นรต มีวิบาก

ที่หน้าปรารถนาเป็นปัจจุภูฐาน มีโยนิโสมนสิการหรือความไม่มีโทษเป็น
ปทัฐาน.

จริงอยู่ ในธรรมทั้ง ๔ มีลักษณะเป็นต้น สภาวะหรือความเสมอกัน
แห่งธรรมนั้น ๆ ชื่อว่า **ลักษณะ** กิจ (หน้าที่การงาน) หรือสัมปตติ (การ
ถึงพร้อม) ชื่อว่า **รส**. อาการปรากฏ หรือผล ชื่อว่า **ปัจจุภูฐาน**.
เหตุใกล้ ชื่อว่า **ปทัฐาน**. ดังนั้น ข้าพเจ้าจักกล่าวธรรมทั้งหลายมีลักษณะ
เป็นต้นในที่ใด ๆ ฟังทราบความแตกต่างกันแห่งธรรมเหล่านั้นในที่นั้น ๆ
โดยนัยนี้แล.

อธิบายคำว่าจิต

ฟังทราบวินิจฉัยในบทว่า **จิตต** สภาวะที่ชื่อว่า **จิต** เพราะอรรถว่า
ย่อมคิด คือว่า ย่อมรู้แจ้งซึ่งอารมณ์ อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่า **จิต** นี้ ทั่วไป
แก่จิตทั้งปวง เพราะฉะนั้น ในบทว่า **จิตต** นี้ จิตใดที่เป็นกุศล อกุศล
และมหากิริยาจิตฝ่ายโลกียะ จิตนั้นชื่อว่า **จิต** เพราะอรรถว่า ย่อมสั่งสมสันดาน
ของตนด้วยสามารถแห่งชวนวิถิ. ชื่อว่า **จิต** เพราะอรรถว่า เป็นธรรมชาติ
อันกรรมและกิเลสทั้งหลายสั่งสมวิบาก. อีกอย่างหนึ่ง แม้ทั้งหมด ชื่อว่า **จิต**
เพราะความเป็นธรรมชาติวิจิตรตามสมควร. ชื่อว่า **จิต** เพราะการทำให้วิจิตร
ฟังทราบเนื้อความในบทว่า **จิตต** นี้ ดังพรรณนามาจะนี้.

บรรดาจิตเหล่านั้น จิตมีรากะก็อย่างหนึ่ง จิตมีโทษะก็อย่างหนึ่ง จิต
มีโมหะก็อย่างหนึ่ง จิตเป็นกามาวจรก็อย่างหนึ่ง จิตเป็นรูปาวจรเป็นต้น
ก็อย่างหนึ่ง จิตมีรูปเป็นอารมณ์ก็อย่างหนึ่ง จิตมีเสียงเป็นต้นเป็นอารมณ์
ก็อย่างหนึ่ง บรรดาจิตแม้ที่มีรูปเป็นอารมณ์ จิตที่มีสีเขียวเป็นอารมณ์ก็อย่าง-
หนึ่ง จิตที่มีสีเหลืองเป็นต้นเป็นอารมณ์ก็อย่างหนึ่ง แม้จิตที่มีเสียงเป็นต้น

เป็นอารมณ์ก็ขันธ์นี้แหละ ในจิตเหล่านั้น แม้ทั้งหมด หีนจิตก็อย่างหนึ่ง มัชฌิมจิตก็อย่างหนึ่ง ปณีตจิตก็อย่างหนึ่ง ถึงในจิตที่เป็นหีนจิตเป็นต้น จิตที่มีฉันทะเป็นอธิบดีก็อย่างหนึ่ง จิตที่มีวิริยะเป็นอธิบดีก็อย่างหนึ่ง ฯลฯ จิตมีวิมังสาเป็นอธิบดีก็อย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบความที่จิตเหล่านี้ เป็นธรรมวิจิตร ด้วยสามารถแห่งสัมปยุตธรรม ภูมิ อารมณ์ เป็นหีนะ มัชฌิมะ ปณีตะ และอธิบดี. ก็บรรดาจิตเหล่านี้ เป็นจิตแต่ละดวง มิใช่จิตทั้งหลายเลย ถึงอย่างนั้น จิตนั้นก็ชื่อว่า จิต เพราะรวมอยู่ในความวิจิตรทั้งหลาย บรรดาจิตเหล่านั้น จิตดวงใดดวงหนึ่งสมควรเรียกว่าจิต เพราะเป็นธรรมวิจิตร. ชื่อว่า จิต เพราะความวิจิตรอย่างนี้ก่อน.

ชื่อว่า จิต เพราะทำให้วิจิตร อย่างไร ?

จริงอยู่ ชื่อว่า วิจิตรอันยิ่งกว่าจิตรกรรม ไม่มีในโลก ธรรมดากล่าวคล้ายแม้ในความวิจิตรนั้น ก็เป็นความวิจิตรคือความงดงามยิ่งนัก. พวกจิตรกรเมื่อกระทำจิตรกรรมนั้นก็เกิดสัญญาอันวิจิตรว่า รูปมีอย่างต่าง ๆ เราควรทำอย่างนี้ ในที่นี้ ดังนี้. การทำอันวิจิตร อันสำเร็จแล้วด้วยกิจมีการเขียน การระบายสี การทำสีให้เรืองรอง และการสลักเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยสัญญาอันวิจิตร รูปอันวิจิตรอย่างใดอย่างหนึ่ง ในความวิจิตรกล่าวคือสวดคล้ายย่อมสำเร็จแต่จิตรกรรมนั้น. การเกิดขึ้นแห่งศิลปะอันวิจิตรอย่างใดอย่างหนึ่งในโลกอย่างนี้ ศิลปะทั้งหมดนั้น อันจิตเท่านั้นคิดว่า รูปนี้จึงมีข้างบนรูปนี้ รูปนี้จึงมีข้างล่างของรูปนี้ รูปนี้จึงมีที่ข้างทั้ง ๒ ของรูปนี้แล้วจึงกระทำ จิตรกรรมนั้นอันข้างล่างให้วิจิตรแล้ว ฉันทใด แม้จิตที่ทำให้สำเร็จความวิจิตร ก็ชื่อว่า จิต ฉันทนั้นเหมือนกัน เพราะกระทำให้วิจิตรด้วยอาการอย่างนี้. อีกอย่างหนึ่ง จิตนั้นแหละ ชื่อว่า วิจิตรกว่าจิตรกรรมนั้น เพราะให้สำเร็จจิตรกรรม

ทุกชนิดตามที่คิด. เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่า ลวดลายอันวิจิตร พวกเธอเห็นแล้วหรือ พวกภิกษุกราบทูลว่า เห็นแล้วพระเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ลวดลายอันวิจิตรเมื่อนั้นแลอันจินนเองคิดแล้ว คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตเท่านั้น วิจิตรกว่าลวดลายอันวิจิตรเมื่อนั้นแล.

อนึ่ง จิตที่เป็นไปภายในต่างชนิดโดยกรรม เพศ สัญญา และโวหาร เป็นต้น ในคติทั้งหลาย มีเทวดา มนุษย์และสัตว์เดรัจฉานนี้ใด จิตเมื่อนั้นก็กระทำให่วิจิตรแล้วเหมือนกัน.

จริงอยู่ กุศลกรรมและอกุศลกรรม อันต่างโดยกรรมมีกายกรรม เป็นต้น ที่เป็นไปโดยนัยมีทาน ศีล ความเบียดเบียน และความโอ้อวด เป็นต้น สำเร็จแล้วด้วยจิต ชื่อว่า มีความต่างกันเพราะกรรม. สันฐานแห่งอวัยวะ มีมือ เท้า ท้อง กือ และหน้าเป็นต้นในคติทั้งหลายนั้น ๆ แตกต่างกันไป ด้วยความต่างกันแห่งกรรมนั้นแหละ ชื่อว่า ความต่างกันแห่งเพศ. เมื่อสัญญาเกิดขึ้นว่า นี่เป็นหญิง นี่เป็นชาย ดังนี้ ด้วยสามารถแห่งสันฐานตามที่ถือเอา เพราะความต่างกันแห่งเพศ ชื่อว่า ความต่างกันแห่งสัญญา. เมื่อชนทั้งหลายร้องเรียกด้วยคำว่า หญิง หรือว่า ชาย ดังนี้ อันสมควรแก่สัญญา เพราะความต่างกันแห่งสัญญา ชื่อว่า ความต่างกันแห่งโวหาร. แต่เพราะเหตุที่บุคคลทำกรรมอันให้เกิดอภภาพนั้น ๆ ด้วยสามารถแห่งความต่างกันแห่งโวหารอย่างนี้ว่า ข้าพเจ้าจักเป็นหญิง ข้าพเจ้าจักเป็นชาย ข้าพเจ้าจักเป็นกษัตริย์ ข้าพเจ้าจักเป็นพราหมณ์ ดังนี้ ฉะนั้น จึงชื่อว่า ความต่างกันแห่งกรรม เพราะความต่างกันแห่งโวหาร. ก็ความต่างกันแห่งกรรมนั้น ๆ เมื่อจะยังภพตามที่ปรารถนาให้เกิดขึ้น ย่อมให้เกิดขึ้นด้วยคติ เหตุใด เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ความต่างกันแห่งคติ เพราะความต่างกันแห่งกรรม.

อนึ่ง ความที่สัตว์ทั้งหลายนั้น ๆ เกิดเป็นสัตว์ไม่มีเท้าและสัตว์ ๒ เท้า เป็นต้น เกิดเป็นสัตว์สูงและต่ำเป็นต้นในคตินั้น ๆ เกิดเป็นผู้มีผิวพรรณดีและผิวพรรณทราม เป็นต้น เป็นผู้มียากและเสื่อมยากเป็นต้น ในอรรถภาพนั้น ๆ ย่อมปรากฏเพราะความต่างกันแห่งกรรมนั้นแหละ. เพราะฉะนั้น จิตที่เป็นไปในภายในต่างโดยกรรม เพศ สัญญา และโวหารเป็นต้นในคติทั้งหลายอันต่าง โดยความเป็นเทวดา มนุษย์ และสัตว์เดรัจฉานทั้งหมดนั้นแหละ พึงทราบว่าเป็นจิตนั้นเองกระทำแล้ว. เนื้อความนี้ พึงทราบด้วยสามารถพระสูตรที่ยังมิได้ขึ้นสู่สังคีตินี้. สมจริงดังที่ท่านกล่าวว่า การกำหนดประเภทของความต่างกันของเพศที่มีมาก ย่อมมิได้ด้วยการกำหนดประเภทของความต่างกันแห่งกรรมที่มีมาก การกำหนดประเภทของความต่างกันของความต่างกันของสัญญาที่มีมาก ย่อมมิได้ด้วยการกำหนดประเภทของความต่างกันแห่งเพศที่มีมาก การกำหนดประเภทแห่งความต่างกันของโวหารที่มีมาก ย่อมมิได้ด้วยการกำหนดประเภทแห่งความต่างกันของสัญญาที่มีมาก การกำหนดประเภทแห่งความต่างกันของกรรมที่มีมาก ย่อมมิได้ด้วยการกำหนดประเภทแห่งความต่างกันของโวหารที่มีมาก ความต่างกันแห่งคติของสัตว์ทั้งหลายย่อมปรากฏ เพราะอาศัยความต่างกันแห่งกรรม สัตว์ทั้งหลายที่ไม่มีเท้า มี ๒ เท้า มี ๔ เท้า มีเท้ามาก มีรูป ไม่มีรูป มีสัญญา ไม่มีสัญญา มีสัญญาก็มิใช่ไม่มีสัญญาก็มิใช่ ความต่างกันแห่งความอับดีของสัตว์ทั้งหลาย คือความสูงต่ำ เลวประณีต ไปสู่สุคติและทุกคติ ย่อมปรากฏเพราะอาศัยความต่างกันแห่งกรรม ความต่างกันในอรรถภาพของสัตว์ทั้งหลาย คือความเป็นผู้มีผิวพรรณดีและผิวพรรณทราม ความเป็นผู้มีชาติดีและไม่ดี ความเป็นผู้ที่ทรวทรงค์ดีและไม่ดีย่อมปรากฏ เพราะอาศัยความต่างกันแห่งกรรม ความต่างกันในโลกธรรมของสัตว์ทั้งหลายในความมียากเสื่อมยาก มียศเสื่อมยศ

นินทา สรรเสริญ สุขและทุกข์ ย่อมปรากฏเพราะอาศัยความต่างกันแห่งกรรม
ดังนี้.

แม้ข้ออื่นอีก พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสไว้ว่า

เพศย่อมเป็นไปเพราะกรรม สัญญา

ย่อมเป็นไปเพราะเพศ สัตว์ทั้งหลายย่อมลง

ความต่างกันเพราะสัญญาว่า นี่เป็นหญิงหรือ

เป็นชาย สัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรม

หมู่สัตว์ย่อมเป็นไปตามกรรม สัตว์ทั้งหลาย

มีกรรมเป็นเครื่องผูกพัน ดูกลิ้มรสสักเพลาธ

ที่ไปอยู่ บุคคลย่อมได้เกียรติ ได้การ

สรรเสริญก็เพราะกรรม ย่อมได้ความเสื่อม

การถูกประหาร และการจองจำก็เพราะ

กรรม บุคคลรู้ความต่างกันแห่งกรรมนั้น

แล้ว โฉนเล่าจึงพูดว่ากรรมไม่มีในโลก.

ดูก่อนมาณพ สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม
มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่ง กรรมย่อมจำแนก
สัตว์ทั้งหลายโดยให้แล้วและประณีต บัณฑิตพึงทราบความที่จิตเป็นธรรมชาติ
วิจิตร เพราะความวิจิตรด้วยการกระทำดังพรรณนามาจะนี้.

จริงอยู่ ความวิจิตรเหล่านี้แม้ทั้งหมด อันจิตนั้นแหละกระทำแล้ว
ก็จิตเท่านั้น เป็นธรรมชาติ วิจิตรกว่าความวิจิตรอันใดที่เป็นไปภายในอันจิต
กระทำแล้วที่กล่าวแล้วนั้น เพราะความที่จิตไม่ได้โอกาส ไม่มีการกระทำความ
วิจิตรบางอย่าง หรือว่าเพราะความมีจิตบกพร่องด้วยปัจจัยที่เหลือก็ไม่มีการ

กระทำให้วิจิตรในบางอย่าง เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า
คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นสัตว์หมู่อื่นแม้สักหมู่หนึ่ง ที่วิจิตร
เหมือนสัตว์เดียรัจฉานทั้งหลายนี้เลย คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนั้นแหละเป็น
ธรรมชาติวิจิตรกว่าสัตว์เดียรัจฉานแม่เหล่านั้แล ดังนี้.

อธิบายคำว่าอุปปีนธรรม ๔

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า อุปปีนุ โหติ นี้ ต่อไป.

ธรรมที่ชื่อว่า อุปปีนนะ มีประเภทหลายอย่างด้วยสามารถแห่ง
วัตตมานอุปปีนนะ ภูตปคตอุปปีนนะ โอภาสกตอุปปีนนะ และ
ภูมิลัทธอุปปีนนะ.

บรรดาวัตตมานอุปปีนนะเป็นต้นเหล่านั้ ธรรมชาติแม่ทั้งหมดกล่าว
คือความพร้อมพร้อมด้วยความเกิดขึ้น ความแก่ และความดับ ชื่อว่า วัตต-
มานอุปปีนนะ กุศลและอกุศลที่เสวยรสแห่งอารมณ์แล้วดับไป กล่าวคือ
เสวยแล้วก็ดับด้วย กุศลและอกุศลที่เข้าถึงหมวด ๓ มีอุปปาทขณะเป็นต้นแล้ว
ก็ดับกล่าวคือเกิดแล้วก็ดับด้วย กุศลและอกุศลที่ปัจจัยปรุงแต่งที่เหลือด้วย
ชื่อว่า ภูตปคตอุปปีนนะ กรรมที่ตรัสไว้โดยนัยเป็นว่า กรรมทั้งหลาย
เหล่านั้ใดที่กระทำไว้แล้วในกาลก่อน ดังนี้ แม้เป็นอดีต และเพราะห้ามวิบาก
อื่นที่มีอยู่แล้ว ให้โอกาสแก่วิบากของตน และวิบากที่มีโอกาสอันกระทำแล้ว
อย่างนั้น มีอยู่แม้ยังไม่เกิดขึ้น แต่จะต้องเกิดขึ้นแน่นอนเพราะโอกาสทำแล้ว
อย่างนั้น ชื่อว่า โอภาสกตอุปปีนนะ อกุศลที่ยังไม่ได้ถอนขึ้นในภุมิทั้งหลาย
นั้น ๆ ชื่อว่า ภูมิลัทธอุปปีนนะ บัณฑิตพึงทราบความต่างกันแห่งภุมิและ
ภุมิลัทธะ ในคำว่า ภูมิลัทธอุปปีนนะต่อไป. ชั้น ๕ เป็นไปในภุมิ ๓ เป็น
อารมณ์ของวิปีตสนา ชื่อว่า ภุมิ การเกิดขึ้นแห่งกิเลสอันควรแก่การเกิดขึ้น

ในชั้นเหล่านี้ ชื่อว่า **ภูมิสิทธิ์** (มีภูมิอันได้แล้ว) จริงอยู่ ภูมิเหล่านี้ ชื่อว่า **อันกิเลสอันได้แล้ว** เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า **ภูมิสิทธิ์** (มีภูมิอันได้แล้ว) บรรดาอุปปีนนะ ๔ ตามที่กล่าวมาอย่างนี้ ในคำว่า **อุปฺปนฺน โหติ** นี้ ท่านประสงค์เอาวัตตมานอุปปีนนะ.

ว่าด้วยอุปปีนนศัพท์

พึงทราบคำจำกัดความในคำว่า **อุปฺปนฺน โหติ** ต่อไป.

ธรรมที่ชื่อว่า **อุปปีนนะ** เพราะอรรถว่า เคลื่อนจากธรรมส่วนเบื้องต้น (คืออดีต) มุ่งหน้าต่ออุปปาทขณะเป็นต้น. ก็อุปปีนนศัพท์นี้ใช้ในอรรถหลายอย่าง คือ **ในอดีต** (ธรรมที่ล่วงแล้ว) **ปฏิสิทธิ์** (ได้เฉพาะ) **สมุฏฐิตะ** (ตั้งขึ้นพร้อม) **อวิกขัมภิตะ** (ข่มไม่ได้) **อสมุจจินนะ** (ตัดไม่ได้) **ขณฺตคยคตะ** (ถึงขณะทั้ง ๓).

จริงอยู่ อุปปีนนศัพท์นี้มาในความหมายว่า **อดีต** ดังในประโยคนี้ว่า **เตน โข ปน ภิกฺขเว สมเยน กกุสนฺโธ ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ โลก อุปฺปนฺโน** (ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็โดยสมัยนั้นแล พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่า **กกุสันธะ** เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในโลก) ดังนี้ มาในความหมายว่า **ได้เฉพาะ** ดังในประโยคนี้ว่า **อายุสมฺโตะ อานนฺทสฺส อติเรกจิวโร อุปฺปนฺน โหติ** (อติเรกจิวรเป็นของอันท่านพระอานนที่ได้เฉพาะแล้ว) มาในความหมายว่า **ตั้งขึ้นพร้อม** ดังในประโยคนี้ว่า **เสยฺยถาปี ภิกฺขเว อุปฺปนฺน มหาเมฆํ ตเมณฺ्ह มหาวาโต อุนฺตรายเว อุนฺตรธาเปติ** (ลูก่อนภิกษุทั้งหลาย มหาเมฆตั้งขึ้นพร้อมแล้ว ลมใหญ่ย่อมพัดมหาเมฆนี้ขึ้นให้อันตรธานไปในระหว่างนั้นแหละ) มาในความหมายว่า **ข่มไม่ได้** ดังในประโยคนี้ว่า **อุปฺปนฺน คมฺยจิตฺตํ ทฺวปฺปฏิ-**

วิโนทณฺณ อุปฺปนฺนุปฺปนฺเน ปาปกเ อกุสเส ฌมฺเม จานโต

อนฺตรธาเปติ (จิตฺตคฺคจะไป ข่มไม่ได้ บรรเทาได้ยาก และย่อมยังบาปอกุศลธรรม
ที่ข่มไม่ได้ ที่ข่มไม่ได้ให้อันตรธานไปโดยฉับพลัน) มาในความหมายว่า
ตัดไม่ได้ ดังในประโยคนี้ว่า อริยํ อฏฺฐจฺกํ มคฺคํ ภาเวนฺโต

พหุลิกโรนฺโต อุปฺปนฺนุปฺปนฺเน ปาปกเ อกุสเส ฌมฺเม อนฺตรธาเยว

อนฺตรธาเปติ (บุคคลเจริญกรรมทำให้มากซึ่งอริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘
ย่อมยังบาปอกุศลธรรมที่ยังละไม่ได้ และละไม่ได้ให้อันตรธานไป) มาใน
ความหมายว่า ถึงขณะทั้ง ๓ ดังในประโยคนี้ว่า อุปฺปชฺชมานํ อุปฺปนฺนุนฺติ

อามนฺตา (ถามว่า จิตกำลังเกิด ชื่อว่า ถึงขณะทั้ง ๓ หรือ ตอบว่า ใช่) แม้
อุปฺปนฺนสํพทฺ์ในทํนี้ ก็พึงทราบว่ ถึงขณะทั้ง ๓ เท่านั้น. เพราะฉะนั้น ในคํว่
อุปฺปนฺนํ โหติ นํ พึงทราบเนือความสังเขปนี้ว่ ถึงขณะทั้ง ๓ กำลังเป็นไป
ได้แก่ ปัจจุบัน.

อธิบายคํว่จิตเป็นประธาน

ก็คํว่ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ นํ คือจิตเป็นประธานแห่งเทศนา ก็จิต
ย่อมไม่เกิดขึ้นเฉพาะดวงเดียวเท่านั้น เพราะฉะนั้น เมื่อเขาพูดว่ พระราชา
เสด็จมาแล้ว ดังนี้ ก็พระราชาทรงละบริษัทแล้วมาพระองค์เดียวเท่านั้น ก็หาไม่
แต่ที่แท้แล้วย่อมปรากฏว่ มาพร้อมกับบริษัททีเดียว ฉนใด แม้จิตนี้ก็ฉนนัน
บั้นจิตพึงทราบว่เกิด มาพร้อมกับกุศลธรรมเกิน ๕๐ โดยแท้. อนึ่ง คํว่
จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ นํ พระมีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ด้วยอรรถว่เป็นประธาน
(เป็นสภาพถึงก่อน).

จริงอยู่ เฟ่งถึงโลกิยธรรมแล้ว จิตก็เป็นใหญ่ เป็นฐระ เป็นประธาน
แต่เฟ่งถึงโลกุตระธรรมแล้ว ปัญญาเป็นใหญ่ เป็นฐระ เป็นประธาน เพราะเหตุ

นั่นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งถึงปริยายพระวินัยแล้ว เมื่อจะตรัสถาม ปัญหาที่ไม่ตรัสถามว่า เธอมีผัสสะเป็นอย่างไร มีเวทนาเป็นอย่างไร มีสัญญาเป็นอย่างไร มีเจตนาเป็นอย่างไร ย่อมตรัสถามทำจิตเท่านั้นให้เป็นฐานะว่า คุก่อนภิกษุ เธอมีจิตเป็นอย่างไร ดังนี้ เมื่อภิกษุกราบทูลว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพระองค์ไม่มีโดยจิต ดังนี้ พระองค์ก็ไม่ตรัสว่า ภิกษุไม่มีโดยผัสสะก็ไม่ต้องอาบัติเป็นต้น แต่ย่อมตรัสว่า คุก่อนภิกษุ ไม่เป็นอาบัติแก่ภิกษุผู้ไม่มีโดยจิต ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อถึงปริยายพระวินัยทรงยกจิตขึ้นเป็นฐานะเท่านั้นก็หาไม่ เมื่อทรงแสดงโลกียเทศนาแม้อื่นก็ทรงแสดงทำจิตนั่นแหละให้เป็นฐานะ เหมือนอย่างทีพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุก่อนภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง เป็นส่วนอกุศล เป็นฝ่ายอกุศล ธรรมเหล่านั้น ทั้งหมดมีใจเป็นประธาน ใจย่อมเกิดก่อนธรรมเหล่านั้น ดังคาถา ประพันธ์ที่ตรัสไว้ว่า

ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นประธาน มีใจ

ประเสริฐที่สุด สำเร็จด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจ

อันโทษประทุษร้ายแล้ว จะพุดก็ตาม จะ

กระทำก็ตาม เพราะทวจริต ๓ อย่างนั้น ทุกข์

ย่อมตามเขาไป เหมือนล่อหมนไปตามรอย

เท้าโคตัวลากเกวียน ฉะนั้น ธรรมทั้งหลาย

มีใจเป็นประธาน มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จ

แล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจผ่องใสแล้ว จะพุด

ก็ตาม จะกระทำก็ตาม เพราะสุจริต ๓ อย่าง

นั้น สุขย่อมไปตามเขา เหมือนเงาไปตามตัว

ฉะนั้น สัตว์โลกอันจิตยอมนำไป ย่อม
กระเสือกกระสนไปเพราะจิต สัตว์ทั้งหมด
ทีเดียว ย่อมเป็นไปตามอำนาจของธรรมอัน
หนึ่งคือจิต ดังนี้.

คุณอนภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายยอมเสerahmongเพราะจิตเสerahmong
ยอมบริสุทธิ เพราะจิตผ่องแผ้ว คุณอนภิกษุทั้งหลาย จิตนี้เป็นประภัสสร
แต่ก็จิตนั้นแลเสerahmongแล้ว เพราะอุปกิเลสทั้งหลายจรมา. คุณอนคหบดี
เมื่อบุคคลไม่รักษาจิต แม้กายกรรมก็ชื่อว่าเธอไม่รักษา แม้วจิกรรมก็ชื่อว่า
ไม่รักษา แม้มโนกรรมก็ชื่อว่าไม่รักษา คุณอนคหบดี เมื่อบุคคลรักษาจิต ฯลฯ
คุณอนคหบดี เมื่อจิตพยายาม ฯลฯ คุณอนคหบดี เมื่อจิตไม่พยายาม ฯลฯ
คุณอนคหบดี เมื่อจิตถูกกิเลสรั่วรด ฯลฯ คุณอนคหบดี เมื่อจิตไม่ถูกกิเลสรั่วรด
กายกรรมก็ดี วจิกรรมก็ดี ก็ไม่ถูกกิเลสรั่วรด เพ่งถึงโลกยธรรมอย่างนี้ด้วย
ประการฉะนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ จิตเป็นใหญ่ เป็นฐานะ เป็นประธาน ดังนี้
ก็บรรดาสูตรที่กล่าวแล้วเหล่านี้ พึงทราบว่ ท่านไม่ถือสูตรหนึ่งหรือสองสูตร
แต่ถือสูตรแม่ทั้งหมดเพื่อตามรักษาสูตรไว้.

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า จะตรัสตามโลกุตตรธรรมก็ไม่ตรัสตามว่ เธอ
บรรลุมุขสละไหน บรรลุเวทนาไหน บรรลุสัญญาไหน บรรลุเจตนาไหน
และบรรลุจิตไหน ดังนี้ ทรงถามทำปัญญาให้เป็นฐานะว่ คุณอนภิกษุ เธอ
บรรลุมุขสัญญาไหน หรือว่ เธอบรรลุมรรคปัญญาที่หนึ่ง ที่สอง ที่สาม ที่สี่
หรือดังนี้.

ในที่นี้พึงทราบพระสูตรเป็นต้นอย่างนี้ว่ กุศลธรรมทั้งปวงมีปัญญา
เป็นเยี่ยมยอมไม่เสื่อม ก็ปัญญามีประโยชน์อย่างไร คุณอนภิกษุทั้งหลาย

ศรัทธาที่คล้อยตามปัญญาของอริยสาวกผู้มีปัญญานั้น ย่อมดำรงอยู่ วิริยะที่คล้อยตามศรัทธานั้นย่อมดำรงอยู่ สติที่คล้อยตามวิริยะนั้นย่อมดำรงอยู่ สมาธิที่คล้อยตามสตินั้น ก็ย่อมดำรงอยู่ ดังนี้ เพราะฉะนั้น เฟงถึงโลกุตระธรรมแล้วพึงทราบว่ ปัญญาเป็นใหญ่ เป็นฐานะ เป็นประธาน ดังนี้ แต่นี้เป็นโลกียเทศนา เพราะฉะนั้น เมื่อทรงแสดงจิตให้เป็นฐานะ จึงตรัสว่า **อุปฺปนฺนํ โหติ** ดังนี้.

อธิบายคำว่าโสมนัสสสหคตะ

คำว่า **โสมนัสสสหคตํ** ได้แก่ ถึงภาวะมีการเกิดพร้อมกันเป็นต้น กับโสมนัส กล่าวคือการเสวยอารมณ์ที่ยินดีเหมือนน้ำผึ้ง ก็สหคตศัพท์นี้ใช้ในอรรถเหล่านี้ คือ **ความเป็นอย่างนั้น** (ตัพภาวะ) **เจือแล้ว** (โวภินณะ) **ที่อาศัย** (นิสสยะ) **อารมณ์** (อารัมมณะ) **และความเกี่ยวข้อง** (สังสฺกฺฐะ).

บรรดาอรรถเหล่านี้ สหคตศัพท์นี้พึงทราบว่ ใช้ในความหมายว่ **ความเป็นอย่างนั้น** เหมือนในประโยคว่า **ยายํ ตณฺหา โปโนพฺภวิกา นนฺทึราคสหคตา** (ตณฺหานี้ไค อันก่อให้เกิดในภพใหม่ เพราะความเป็นอย่างนั้นแห่งนันทึราคะ (ตณฺหา) อธิบายว่ เป็นความกำหนดด้วยความเพติดเพลิน. ใช้ในความหมายว่ **เจือแล้ว** เหมือนในประโยคว่า **ยายํ ภิกฺขเว วิมฺสา โกสฺซชสหคตา โกสฺซชสมฺปยุตฺตา** (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย วิมฺสานี้ไค เจือแล้วด้วยความเกียจคร้าน ประกอบแล้วด้วยความเกียจคร้าน) ในอธิการนี้พึงทราบอธิบายว่ **วิมฺสานี้เจือแล้ว**ด้วยความเกียจคร้านที่เกิดขึ้นในระหว่าง ๆ. ใช้ในความหมายว่ **อาศัย** เหมือนในประโยคว่า **อฏฺฐจิก-สญฺญาสหคตํ สติสมฺโพชณฺงค์ ภาวติ** (ภิกษุเจริญสติสัมโพชณงค์อาศัย

อัญญิกสัญญา) อธิบายว่า เจริญอัญญิกสัญญาได้เฉพาะแล้ว เพราะอาศัยอัญญิก-
สัญญา. ใช้ในความหมายว่า อารมณ์ เหมือนในประโยคว่า ลากิ โหติ
รูปสหคตานิ วา สมาปคตึนึ อรูปสหคตานิ วา (ภิกขุมีปกติได้
สมบัติทั้งหลายมีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีอรูปเป็นอารมณ์) อธิบายว่า มีรูป
หรืออรูปเป็นอารมณ์. ใช้ในความหมายว่า ความเกี่ยวข้อง เหมือนใน
ประโยคว่า อิหิ สุขิ อิมาย ปิตียา สหคตํ โหติ สหชาติ สํสฏฺจํ
สมปยุตฺตํ (สุขนี้เป็นธรรมชาติสหคตแล้ว เกิดพร้อมแล้ว เกี่ยวข้องแล้ว
สัมปยุตแล้วด้วยปีตินี้) ในบทว่า สํสฏฺจํนี้ ท่านประสงค์เอาความหมายนี้
เท่านั้น. จริงอยู่ จิตที่เกี่ยวข้องกับโสมนัสในที่นี่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า
โสมนัสสสหคตเต ดังนี้.

ว่าด้วยสังสฏฺจศัพท์

อนึ่ง แม้สังสฏฺจศัพท์นี้ ก็ใช้ในอรรถมากอย่าง คือ ในความหมายว่า
เช่นเดียวกัน (สทิส) กิเลสวัตร (อวสุต) ความสนิทสนมฉันท์มิตร
(มิตฺตสนฺนเว) เกิดพร้อมกัน (สหชาติ).

จริงอยู่ สังสฏฺจศัพท์นี้มาในความหมายว่า เช่นเดียวกัน ดังในประโยค
นี้ว่า กิเส อูเล จ วิชฺเชตฺวา สํสฏฺจา โยชิตา หยา (ม้าทั้งหลาย
ที่เทียมแล้ว ยกเว้นม้าผอมทั้งหลาย และม้าอ้วนทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน). มา
ในความหมายว่า กิเลสวัตร ดังในประโยคว่า สํสฏฺจา จ ตุมहे อยุเย
วิหฺรต (แม้เจ้าทั้งหลาย พวกท่านจงชุ่มด้วยกิเลสเถิด). มาในความหมายว่า
สนิทสนมฉันท์มิตร ดังในประโยคว่า คิหิ สํสฏฺโจะ วิหฺรติ (ภิกขุสนิทสนม
ฉันท์มิตรกับคฤหัสถ์). มาในความหมายว่า เกิดพร้อมกัน ดังในประโยคว่า

อิทํ สุขํ อิมาย ปีติยา สหคตํ โหติ สหชาตํ สัมภูตํ สมฺปยุตฺตํ

(สุขนี้ สหคตแล้ว เกิดร่วมกัน เกิดพร้อมกัน สัมปยุตกันด้วยปีตินี้) สัมภูตศัพท์ในที่แม่นี้ ประสงค์เอาในความหมายว่า เกิดพร้อมกัน (สหชาต) ก็ในอรรถเหล่านั้น ธรรมที่สหคต ชื่อว่า ไม่เกิดพร้อมกัน ไม่เกี่ยวข้องกัน ไม่สัมปยุตกัน ย่อมไม่มี แต่ว่าธรรมที่เกิดพร้อมกัน เกี่ยวข้องกัน สัมปยุตกัน มีบ้าง ไม่มีบ้าง. จริงอยู่ เมื่อรูปธรรมกับอรูปธรรมเกิดพร้อมกัน รูปย่อมเกิดพร้อมกับอรูป แต่ไม่เกี่ยวข้องกัน ไม่สัมปยุตกัน อรูปก็เหมือนกัน เกิดพร้อมกับรูปแต่ไม่เกี่ยวข้องกัน ไม่สัมปยุตกัน และรูปเกิดพร้อมกับรูป ก็ไม่เกี่ยวข้องกัน ไม่สัมปยุตกัน. ส่วนอรูปโดยแน่นอนทีเดียวเกิดพร้อมกัน เกี่ยวข้องกัน สัมปยุตกันกับอรูปทีเดียว เพราะฉะนั้น ทรงหมายเอาการเกิดพร้อมกันนั้น จึงตรัสคำว่า โสมนสุตสหคตํ ดังนี้.

อธิบายคำว่าญาณสัมปยุต

บทว่า ญาณสมฺปยุตฺตํ แปลว่า สัมปยุตด้วยญาณ อธิบายว่า ประกอบด้วยอาการมีการเกิดพร้อมกันเป็นต้นเสมอกัน. ก็คำใดที่ควรกล่าวใน ญาณสัมปยุตนี้ คำนั้นข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว ในเวทนาติกะในการพรรณนา บทมาติกานั้นแหละ เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่ ญาณนั้นสัมปยุตด้วย ลักษณะนี้ คือ เกิดพร้อมกัน (เอกุปฺปาทา) คับพร้อมกัน (เอกนิโรธา) มีวัตถุเดียวกัน (เอกวัตถุกา) มีอารมณ์เดียวกัน (เอการมฺมณา).

ส่วนนิทเทส (การชี้แจง) โดยอุกฤษฏ์มีดังนี้

ก็ในอรูป แม้เว้นความมีวัตถุเป็นอันเดียวกัน ก็ได้สัมปโยคะ

ถามว่า ด้วยคำมีเท่านี้ ท่านกล่าวไว้อย่างไร ?

ตอบว่า ท่านกล่าวมหาจิต ที่สหระคด้วยโสมนัสในกามาวจรทั้งหลาย ที่เป็นติเหตุกญาณสัมปยุต เป็นอสังขาริก.

จริงอยู่ ทรงถือเอากุศลจิตที่เป็นไปในภูมิ ๔ ด้วย คำถามที่มีได้กำหนด แน่นอนว่า ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ดังนี้ ด้วยพระบาลีว่า กามาวจร กุศล จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นแล้ว) ดังนี้ ทรงเว้น กุศลจิตเป็นไปในภูมิ ๓ ทรงถือเอากามาวจรกุศลจิต ๘ ดวงเท่านั้น. พระบาลีว่า โสมนสฺสสหคตํ ดังนี้ ทรงเว้นอุเบกขาสหระค ๔ อย่าง จากกามาวจรกุศลจิต นั้นนั่นแหละ แล้วทรงถือเอาเฉพาะโสมนัสสหคตจิตเฉพาะ ๔ อย่าง ด้วย พระบาลีว่า ญาณสมฺปยุตฺตํ ดังนี้ ทรงเว้นจิตที่เป็นญาณวิปยุต ๒ ดวง จากจิตที่เป็นโสมนัสสหคตนั้นนั่นแหละ แล้วทรงถือเอาเฉพาะจิตที่เป็นญาณ สัมปยุต ๒ ดวงเท่านั้น. ส่วนความที่จิตเป็นอสังขาริกมิได้ทรงถือเอา เพราะ ความที่จิตเป็นอสังขาริกนั้นมิได้ตรัสไว้ แม้มิได้ทรงถือเอาความที่จิตเป็นอสัง- ขาริกแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เพราะพระบาลีว่า สสงฺขารเณ ข้างหน้าแม้จะ มิได้ตรัสว่า อสงฺขารเณ ไว้ในที่นี้ บัณฑิตก็พึงทราบความที่จิตเป็นอสังขาริก เพราะได้ทรงกำหนดเพื่อแสดงมหาจิตนี้ตั้งแต่ต้นทีเดียว จึงทรงเริ่มเทศนาี้ ดังนี้ ในข้อนี้ พึงทราบว่าท่านทำความสันนิษฐานไว้ดังนี้.

อธิบายคำว่าอารมณฺ์

บัดนี้ เพื่อแสดงจิตนั้นนั่นแหละโดยอารมณฺ์ จึงตรัสคำว่า รูปารมมณฺ์ วา เป็นต้น.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อแสดงอรูปธรรมทั้งหลายย่อมทรงแสดง ด้วยวัตถุ หรือด้วยอารมณฺ์ หรือวัตถุและอารมณฺ์ หรือว่าด้วยภาวะพร้อมทั้ง ๒. อรูปธรรมทั้งหลายที่ทรงแสดงด้วยวัตถุ ดังในประโยคมีอาทิว่า จักขุสัมผัส

๗๗๗ มโนสัมผัส เวทนาเกิดแต่จักขุสัมผัส ๗๗๗ เวทนาเกิดแต่มนัสสัมผัส
จักขุวิญญาณ ๗๗๗ มโนวิญญาณดังนี้. และทรงแสดงอุปสรรคทั้งหลายด้วยอารมณ์
ดังในประโยคมีอาทิว่า รูปสณฺหา ๗เป๗ ฌมฺมสณฺหา รูปสณฺหา
๗เป๗ ฌมฺมสณฺหา ดังนี้. และทรงแสดงอุปสรรคทั้งหลาย ทั้งวัตถุ
และอารมณ์ ดังในประโยคมีอาทิว่า จักขุวิญญาณย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุ
และรูป สัมผัส คือ การประชุมธรรมทั้ง ๓ ๗๗๗ มโนวิญญาณย่อมเกิดขึ้น
เพราะอาศัยมนะและธรรมทั้งหลาย สัมผัสคือการประชุมแห่ง ธรรมทั้ง ๓ ดังนี้.
ทรงแสดงอุปสรรคทั้งหลาย ด้วยภาวะพร้อมทั้งรส ดังในประโยคมีอาทิว่า
คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงเกิดขึ้น เพราะ
สังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงเกิดขึ้น ดังนี้.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงในฐานะนี้ด้วยอารมณ์จึง
ตรัสคำว่า รูปารมฺมณฺ วา เป็นต้น.

บรรดาธรรมที่มีรูปเป็นอารมณ์เป็นต้นนั้น รูปมีสมุฏฐาน ๔ ที่เป็น
อดีต อนาคต และปัจจุบันนั้นแหละ เรียกว่า รูปารมณฺ. เสียงมีสมุฏฐาน ๒
ที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันนั้นแหละ เรียกว่า สัททารมณฺ. คันธมีสมุฏฐาน ๔
ที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบันนั้นแหละ เรียกว่า คันธารมณฺ. รสนั้นแหละมี
สมุฏฐาน ๔ ที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน เรียกว่า รสธารมณฺ. โผฏฐัพพะ
นั้นแหละมีสมุฏฐาน ๔ ที่เป็นอดีตและปัจจุบัน เรียกว่า โผฏฐัพพารมณฺ.
ธรรมทั้งหลายนั้นแหละกล่าวคือโคจร (อารมณ์) ของจิตที่มีสมุฏฐานหนึ่ง
มีสมุฏฐานสอง มีสมุฏฐานสาม มีสมุฏฐานสี่ แม้ไม่เกิดจากสมุฏฐานไหน ๆ
ที่เป็นอดีตอนาคตปัจจุบัน ทั้งธรรมที่ไม่พึงกล่าว และที่เหลือจากธรรมที่กล่าว
แล้ว เรียกว่า ธรรมารมณฺ.

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ แม้มีรูปเป็นต้น
ที่ไม่มาสู่คลอง ธรรมเหล่านั้น เป็นธรรมารมณฺ์ทั้งนั้น ธรรมเหล่านั้นถูกปฏิเสธ
ด้วยสูตรนี้.

ข้อนี้ สมกับคำที่พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า คุณก่อนท่านผู้มีอายุ อินทริย
๕ เหล่านี้แล มีวิสัยต่างกัน มีโคจรต่างกัน ไม่รับเอาโคจรวิสัยของกันและกัน
(รับเฉพาะของตนเอง) มีใจเป็นที่พึง ใจเหล่านั้นย่อมรับโคจรวิสัยของอินทริย
๕ เหล่านี้ ดังนี้.

จริงอยู่ อารมณฺ์ทั้งหลายมีรูปารมณฺ์เป็นต้น แห่งอินทริย ๕ เหล่านี้
ชื่อว่า โคจรวิสัย รูปารมณฺ์เป็นต้นเหล่านั้น อันใจเสวยอยู่ ก็คือรูปารมณฺ์
เป็นต้นนั้นแหละ เพราะฉะนั้น จึงสำเร็จประโยชน์นี้ หนึ่ง ความที่ญาณทั้งหลาย
มีทิพยจักขุญาณเป็นต้น มีรูปเป็นต้นเป็นอารมณฺ์ ก็ย่อมสำเร็จประโยชน์นี้
เหมือนกัน เพราะว่า การกำหนดโดยนัยที่กล่าวว่า รูปารมณฺ์เป็นต้น ที่ไม่มา
สู่คลองนั้นแหละเป็นอารมณฺ์ของทิพยจักขุญาณเป็นต้น แต่รูปารมณฺ์เหล่านั้น
ไม่เป็นธรรมารมณฺ์มีอยู่ดังนี้.

บรรดาอารมณฺ์มีรูปเป็นต้นเหล่านั้น อารมณฺ์แต่ละอารมณฺ์ย่อมมาสู่
คลองในทวารทั้งสอง. จริงอยู่ รูปารมณฺ์กระทบจักขุประสาทแล้ว มาสู่คลอง
มโนทวารในขณะที่นั้นทันที อธิบายว่า เป็นปัจจัยแก่ภวังคเจตนะ. แม้สัททวารมณฺ์
คันธารมณฺ์ รสารมณฺ์ โภฏฐัพพารมณฺ์ ก็นัยนี้. เหมือนอย่างว่า นกบินมาทาง
อากาศ ชอนตัวอยู่ที่ยอดต้นไม้ นั่นแหละ ย่อมกระทบกิ่งไม้ด้วย เงามของนกนั้น
ย่อมกระทบแผ่นดินด้วย การกระทบที่กิ่งไม้ และการแผ่ไปแห่งเงาที่แผ่นดิน
ย่อมมีในขณะที่เดียวกัน คือไม่ก่อนไม่หลังกัน ฉะนั้น การกระทบจักขุประสาท
เป็นต้นของรูปที่เป็นปัจจุบันเป็นต้น และการมาสู่คลองมโนทวาร เพราะ

สามารถให้วงศ์ไหว ย่อมมีในขณะที่เดียวกันนั้นแหละไม่ก่อนไม่หลังกันฉนั้น
ลำดับนั้น มหาจิตนี้ก็เกิดขึ้นในอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแห่งอารมณ์เหล่านั้น
อันติดต่อกันไปแห่งอวัชชนจิตเป็นต้น ที่ตัดวงศ์แล้วเกิดขึ้นในจักขุทวาร
เป็นต้น มีโวฏฐานจิต*เป็นที่สุด แต่ว่าในมโนทวารล้วน ๆ ไม่มีกิจกระทบกับ
ประสาท โดยปกติอารมณ์เหล่านี้ ย่อมมาสู่คลองด้วยสามารถแห่งรูปที่เห็นแล้ว
เสียงที่ฟังแล้ว กลิ่นที่ดมแล้ว รสที่ลิ้มแล้ว กายที่กระทบแล้วเท่านั้น.

ถามว่า อารมณ์เหล่านี้มาสู่คลอง (มโนทวาร) อย่างไร.

ตอบว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ กระทำประทัภยนิมมหาเจติยประดับ-
ตกแต่งแล้ว ฉาบทาด้วยปูนขาว วิจิตรด้วยสีมีหรรดาสและมโหศิตาเป็นต้น มีการ
ปักธงชัยและธงแผ่นผ้ามีประการต่าง ๆ ผูกพวงดอกไม้ล้อมประทีปและมาลัย
รุ่งโรจน์อยู่ด้วยสิริอันรื่นรมย์ใจอย่างยิ่ง ไหว้ด้วยเบญจางคประดิษฐ์ที่ฐานพระ-
เจติย ๑๖ ชั้น แล้วยืนประคองอัญชลี แลคอยู่ถือปิตุพระพุทธรเจ้าเป็นอารมณ์
เมื่อบุคคลนั้นเห็นพระเจติย ยังปิติมิพระพุทธรเจ้าเป็นอารมณ์ ให้เกิดขึ้นอย่าง
นี้แล้ว ภายหลังไปในที่ใดที่หนึ่ง นั่งในที่พักเป็นที่พักในเวลากลางคืนและกลางวัน
รำพึงอยู่ มหาเจติยที่ประดับตกแต่งแล้ว เช่นเดียวกับที่มาสู่คลองในจักขุทวาร
นั้นแหละ เป็นเหมือนเวลาที่กระทำประทัภยนิมแล้วไหว้พระเจติยฉะนั้น
รูปารมณ์ย่อมมาสู่คลองด้วยสามารถแห่งรูปที่ตนเห็นมาก่อน ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง เมื่อบุคคลฟังเสียงพระธรรมกถึกผู้กล่าวธรรมกถาด้วยเสียงอัน
ไพเราะ หรือฟังเสียงนักร้องซึ่งสวดอยู่ด้วยเสียงไพเราะ ภายหลังไปนั่งใน
ที่ใดที่หนึ่ง แล้วรำพึงอยู่ ธรรมกถา หรือเสียงสรภัญญะ เป็นเหมือนมาสู่คลอง
ในโสตทวาร และเหมือนเวลาให้สาธุการแล้วฟังธรรม ฉะนั้น สัททวารมณ์
ย่อมมาสู่คลองด้วยสามารถแห่งเสียงที่ฟังแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

* โวฏฐัพพนจิต

อนึ่ง เมื่อบุคคลได้ของหอม หรือดอกไม้ที่มีกลิ่นหอมแล้วบูชาที่อาสนะ หรือที่องค์พระเจดีย์ ด้วยจิตที่มีกลิ่นเป็นอารมณ์ ภายหลังนั่ง ณ ที่ใดที่หนึ่ง รำพึงอยู่ คันธารมณีนั่นย่อมเป็นราวกะมาสู่คลองในฆานทวาร เป็นเหมือนเวลาที่ทำการบูชา คันธารมณีนั่นย่อมมาสู่คลองด้วยสามารถแห่งกลิ่นที่เคยสูดดมแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง เมื่อบุคคลได้ขาทนิยะและโกชนิยะอันประณีตแล้ว แบ่งปันแก่เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายแล้วบริโภคน ต่อมาภายหลังได้โกชนะมีญำกับแก่เป็นต้นในที่ใดที่หนึ่งแล้วรำพึงว่า ในเวลานั้น เราแบ่งโกชนะอันประณีตกับเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายแล้วบริโภคน รสารมณีนั่นเป็นเหมือนมาสู่คลองในชีวหาทวาร เป็นเหมือนเวลาที่บริโภคน รสารมณีย่อมมาสู่คลองด้วยสามารถแห่งรสที่ตนได้ลิ้มแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง เมื่อบุคคลใช้สอยเตียงและตั้ง หรือเครื่องปูลาด หรือผ้าห่มมีเนื้ออ่อนนุ่ม มีสัมผัสเป็นสุข ภายหลังต้องนอนที่นอนที่ไม่ดีในที่ใดที่หนึ่งก็รำพึงอยู่ว่า เมื่อก่อนเราใช้เตียงและตั้งอ่อนนุ่ม ดังนี้ โภกฐัพพารมณีนั่นเป็นเหมือนมาสู่คลองในกายทวาร เป็นราวกะว่าเวลาเสวยสัมผัสอันดี ฉะนั้น โภกฐัพพารมณีย่อมมาสู่คลองด้วยสามารถแห่งการกระทบ ด้วยประการฉะนี้ ในมโนทวารล้วน ๆ ก็คือการกระทบประสาท (ทั้ง ๕) ย่อมไม่มีด้วยประการฉะนี้ ตามปกติ อารมณ์เหล่านี้ พึงทราบว่าย่อมมาสู่คลองด้วยสามารถแห่งรูปที่เคยเห็นแล้ว เสียงที่ได้ฟังแล้ว กลิ่นที่เคยสูดดมแล้ว รสที่เคยลิ้มแล้ว และโภกฐัพพะที่กระทบแล้ว ดังนี้.

ว่าโดยนัยอรรถกถาปุตตะ

บัดนี้ ในการที่อารมณ์มาสู่คลองด้วยสามารถแห่งรูปที่เคยเห็นแล้ว เป็นต้นตามปกติ มีอีกนัยหนึ่ง คือ อรรถกถามุตตะ (นอกจากอรรถกถา) อนึ่ง เบื้องต้นบัณฑิตพึงทราบรูปทั้งหลายที่เห็นแล้วเป็นต้นเหล่านี้ว่า **ทิวัจฉิ สุตติ** เป็นความเกี่ยวข้องกันทั้ง ๒ บท.

ในคำว่า **ทิวัจฉิ สุตติ** เหล่านั้น รูปที่เคยถือเอาด้วยสามารถแห่ง ทวาร ๕ ชื่อว่า **ทิวัจฉิ** และรูปเป็นต้นที่บุคคลไม่เห็นโดยประจักษ์ แต่ถือเอาโดยการได้ฟังมา ชื่อว่า **สุตติ**. การเกี่ยวเนื่องกันด้วยบทว่า **ทิวัจฉิ สุตติ** เหล่านี้แม้ทั้ง ๒ ชื่อว่า **อุภยสัมพันธะ** บัณฑิตพึงทราบว่า อารมณ์เหล่านี้ ย่อมมาสู่คลองในมโนทวารด้วยสามารถแห่งรูปที่เห็นแล้วเป็นต้น แม้เหล่านี้ อย่างเป็นทางการมาสู่คลองด้วยสามารถแห่งรูปที่เห็นแล้วในคำว่า **ทิวัจฉิ สุตติ** นั้นเท่านั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วโดยนัยทั้งหลาย ๕ นัย นั้นแหละ.

ก็คนบางคนได้ยินว่า รูป ชื่อเห็นปานนี้ เกิดด้วยบุญอันประเสริฐยิ่ง ของพระผู้มีพระภาคเจ้า พระสุรเสียงก็ไพเราะยิ่ง กลิ่นดอกไม้ทั้งหลายในที่ บางแห่ง หอมชื่นใจยิ่งแก่คนบางคน รสของผลไม้ทั้งหลายก็อร่อยยิ่งแก่คน บางคน สัมผัสของผ้านุ่มห่มเป็นต้นก็เป็นสุขยิ่งแก่คนบางคน ดังนี้ รูปเป็นต้น เหล่านี้สักว่าฟังมาเท่านั้น มิได้กระทบกับประสาทมีจักขุประสาทเป็นต้นของ บุคคลนั้นเลยย่อมมาสู่คลองในมโนทวาร ลำดับนั้น จิตนั้นของบุคคลนั้นย่อม เป็นไปด้วยอำนาจความเลื่อมใสในรูปหรือในเสียง หรือว่าย่อมเป็นไปในกลิ่น เป็นต้นด้วยอำนาจความปรารถนาถวายทานแก่พระอริยะทั้งหลาย หรือว่าด้วย สามารถแห่งการอนุโมทนา ในทานทั้งหลายอันบุคคลเหล่านี้ถวายแล้ว รูป เป็นต้นเหล่านี้ ย่อมมาสู่คลองในมโนทวารด้วยสามารถแห่งการได้ฟังมาแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

โดยประการอื่นอีก รูปเป็นต้นที่เห็นมาแล้ว เคยฟังมาแล้ว ตามที่กล่าว ยังมีอยู่ คือ อารมณ์เหล่านั้นย่อมมาสู่คลองในมโนทวาร โดยความเนื่องกัน รูปที่เห็นแล้วและเสียงที่ฟังแล้ว โดยไม่กระทบกับจักขุประสาทเป็นต้นนั้นแหละ โดยนัยมีอาทิว่า รูปเช่นนี้ของพระพุทธเจ้านั้นจักมีแก่พระพุทธเจ้าผู้ทรงอุบัติ ขึ้นในกาลต่อไป ดังนี้ ที่นั่น มหาจิตนี้ก็มีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดา อารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นนั้น ของบุคคลนั้นก็จะเป็นไปโดยนัยที่กล่าวไว้ใน หนหลังนั้นแหละ อารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นเหล่านี้ย่อมมาสู่คลองในมโนทวาร ด้วยสามารถความเกี่ยวข้องแห่งรูปที่เห็นแล้ว และเสียงที่เคยฟังแล้วทั้งสองด้วย ประการฉะนี้.

ก็คำที่กล่าวเมื่อนี้เป็นเพียงแนวทางเท่านั้น ส่วนโดยพิสดาร บัณฑิต พึงทราบการมาสู่คลองในมโนทวารของอารมณ์เหล่านั้นนั้นแหละ ด้วยอำนาจ แห่งศรัทธา ความพอใจ อาการปริวิตก ทิฎฐิ การเข้าไปฟัง และขันติ เป็นต้น ก็อารมณ์ที่มาสู่คลองเหล่านี้ด้วยอาการอย่างนี้เป็นจริงบ้าง ไม่จริงบ้าง เพราะฉะนั้น นัยนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงไม่ถือเอาในอรรถกถา ด้วยคำ ตามที่กล่าวมานี้ ชวนะมีอารมณ์อย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบว่า ย่อมเกิดใน ทวารทั้งหลายทั้งสอง จริงอยู่ ชวนจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์ย่อมเกิดขึ้นในจักขุ- ทวารบ้าง ในมโนทวารบ้าง แม้ในสัททวารมณเป็นต้นก็นัยนี้แหละ.

ในทวารทั้ง ๒ เหล่านี้ ชวนจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์ เมื่อเกิดในมโนทวาร มี ๓ อย่างเท่านั้น คือ

๑. ทานมัย (ชวนจิตเกิดแต่การให้ทาน)
๒. สีสมัย (ชวนจิตเกิดแต่การรักษาศีล)
๓. ภวานามัย (ชวนจิตเกิดแต่ภวานา)

ในชวนจิตที่เกิดแต่ทานมัชเป็นต้นเหล่านั้น แต่ละอย่างก็มีถึง ๓ อย่าง คือ กายกรรม วชิกรรม และมโนกรรม แม้ในสัทธรรมณ์ คันธธรรมณ์ รัสธรรมณ์ โผฏฐัพพธรรมณ์ และธัมมารมณณ์เป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน ในบรรดาชวนจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์เหล่านั้น มหากุศลจิตดวงหนึ่ง เมื่อทำรูปให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ย่อมทำสี่ กล่าวคือ สุกนิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งในดอกไม้ ฟ้า และธาตุทั้งหลายที่มีสีเขียว สีเหลือง สีแดงและขาวที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ นำยินดีให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น.

ถามว่า ก็อิฏฐารมณณ์ (อารมณ์ที่น่าปรารถนา) เป็นที่ตั้งแห่งโลกะ มิใช่หรือ โฉนจิตนี้จึงเกิดมีชื่อว่า กุศลเล่า.

ตอบว่า ที่มีชื่อว่า กุศล ด้วยสามารถแห่งการกำหนด (นิยमित) ด้วยสามารถแห่งการเปลี่ยน (ปริณามิต) ด้วยสามารถแห่งความประพฤติกติ (สมุททาจาร) ด้วยสามารถแห่งการผูกใจ (อาภุชิต).

จริงอยู่ ของบุคคลใด ชื่อว่า กำหนด ในเพราะการทำกุศลว่า กุศลเท่านั้นเราควรกระทำ ดังนี้. ที่ชื่อว่า เปลี่ยนไป ให้เพราะการยังอกุศลที่เป็นไปให้กลับแล้วทำกุศล. ที่ชื่อว่า ประพฤติกติ ด้วยการประพฤติกุศล นั้นแหละโดยการการทำบ่อย ๆ และความค้ำนึ่งเป็นไปแล้ว โดยแยกคายด้วยอุปนิสัยทั้งหลาย มีการอยู่ในประเทศอันสมควร ๑ การคบสัตบุรุษ ๑ การฟังพระสัทธรรม ๑ ความเป็นผู้มีบุญอันกระทำไว้ในกาลก่อน ๑ ชื่อว่า การผูกใจ. ธรรมดาว่า กุศลย่อมเกิดแก่จิตนั้น ด้วยสามารถแห่งการกำหนด ด้วยสามารถแห่งการเปลี่ยน ด้วยสามารถการประพฤติกติ และด้วยสามารถแห่งการผูกใจนี้.

ก็ความที่มหากุศลเป็นโสมนัสสสหคตะในจิตนี้ ฟังทราบด้วยสามารถแห่งอารมณ์. จริงอยู่ จิตนี้ชื่อว่าเกิดเป็นโสมนัสเพราะความเกิดขึ้นในอารมณ์ที่น่าปรารถนา และเหตุทั้งหลายมีความเป็นผู้มากด้วยศรัทธาเป็นต้นก็เกิดขึ้นในจิตที่มีโสมนัสสสหคตะนี้เหมือนกัน เพราะว่าโสมนัสย่อมไม่เกิดขึ้นแก่ผู้ไม่มีศรัทธา และเป็นมิจฉาทิฎฐิต่างหลาย เพราะเห็นแม้รูปของพระตถาคตซึ่งเป็นอิฏฐารมณ์โดยส่วนเดียว และบุคคลเหล่าใดไม่เห็นอานิสงส์ในการสร้างกุศลโสมนัสก็ไม่เกิดขึ้นแก่บุคคลเหล่านั้น แม้บุคคลอื่นให้อุตสาหะสร้างกุศลเพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบความที่กุศลจิตเป็นโสมนัสสสหคตะในที่นี้เป็นอย่างนี้คือ ความเป็นมากด้วยศรัทธา ความเป็นผู้มีทิฎฐิบริสุทธิต์ และความเป็นผู้มีปกติเห็นอานิสงส์.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๑๑ อย่าง ย่อมเป็นไปเพราะอาศัยปีติสัมโพชฌงค์คือ

๑. พุทธานุสติ
๒. ธรรมานุสติ
๓. สังฆานุสติ
๔. สีลานุสติ
๕. จาคานุสติ
๖. เทวदानุสติ
๗. อุปสมมานุสติ
๘. การเว้นบุคคลที่เศร้าหมอง
๙. การคบบุคคลผู้น่ารัก
๑๐. การพิจารณาพระสูตรเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส
๑๑. ความเป็นผู้น้อมไปในปีติสัมโพชฌงค์นั้น.

เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบความที่กุศลจิตเป็น โสมนัสสสหคตะใน
ที่นี่ ด้วยเหตุทั้งหลายแม่เหล่านี้. ส่วนความพิสดารของธรรมที่เป็นเหตุเหล่านี้
จักแจ่มแจ้งในโพชฌงค์วิงศ์.

อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบความที่กุศลจิตที่เป็น โสมนัสสสหคตะเป็นธรรม
สัมปยุตด้วยญาณในที่นี้ด้วยเหตุเหล่านั้น คือ โดยกรรม โดยความเกิดขึ้น
โดยความแ่รอบแห่งอินทรีย์ และความเป็นผู้ห่างไกลจากกิเลส.

จริงอยู่ บุคคลใดแนะนำธรรมแก่ชนเหล่าอื่น คือให้ศึกษาสิปายตนะ
(คือวิชาจีซ้าง จีมี่า และจับรตเป็นต้น) กัมมายตนะ (คือวิชากสิกรรม
พาณิชยกรรม และหัตถกรรมเป็นต้น) และวิชชัญฐาน (คือ ดาราศาสตร์
โหราศาสตร์ แพทยศาสตร์ และไสยศาสตร์) อันไม่มีโทษ ถวายเครื่องสักการะ
อาราธนาพระธรรมกถึกให้แสดงธรรม ดังความปรารถนาว่าในกาลต่อไป
ข้าพเจ้าจักเป็นผู้มีปัญญาดังนี้ แล้วถวายทานมีประการต่าง ๆ กุศลที่เป็นญาณ
สัมปยุต เมื่อเกิดแก่บุคคลนั้นเข้าไปอาศัยกรรมเห็นปานนี้ แล้วย่อมเกิดขึ้น
อีกอย่างหนึ่ง ถ้าบุคคลนั้นเกิดในโลกที่ไม่มีความเบียดเบียน บทแห่งธรรมที่
ง่ายย่อมปรากฏแก่เขาในที่นั้น.

กุศลจิตญาณสัมปยุต เมื่อเกิดก็อาศัยความเกิดขึ้น โดยนัยนี้ว่า
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความเกิดขึ้นแห่งสติปัฏฐา แต่ว่า สัตว์นั้นย่อมเป็นผู้มีส่วน
แห่งคุณวิเศษเร็วพลัน ดังนี้.

อนึ่ง กุศลญาณสัมปยุตจิตเมื่อเกิดแม่เพราะอาศัยความแ่รอบแห่ง
อินทรีย์ของบุคคลผู้ประกอบ คือการแ่รอบแห่งอินทรีย์ของบุคคลผู้บรรล
หมวด ๑๐ แห่งปัญญา (วิปัสสนาญาณ ๑๐) เกิดขึ้น.

ก็กิเลสทั้งหลายอันบุคคลใดข่มไว้แล้ว กุศลญาณสัมปยุตจิตของบุคคลนั้น เมื่อเกิดก็อาศัยความที่คนเป็นผู้ห่างไกลจากกิเลสเกิดขึ้น. สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

โยคา เว ชายเต ฐิริ   อาโยคา ฐิริ สขุโย
เอตํ ทฺวิธา ปถํ ฌตฺวา   ภวาย วิภวาย จ
ตตตฺตานํ นิเวเสยฺย   ยถา ฐิริ ปวทุตฺติ.

ฐิริปัญญาย่อมเกิดเพราะการประกอบ
แฉ ความเสื่อมสิ้นไปแห่งฐิริปัญญา
เกิดเพราะการไม่ประกอบ บัณฑิตรู้ทาง
สองแพร่ง แห่งความเจริญและความเสื่อม
นี้แล้ว พึงตั้งตนไว้โดยอาการที่ปัญญาเพียง
ดั่งแผ่นดิน (ฐิริปัญญา) จะเจริญขึ้นเกิด.

บัณฑิตพึงทราบความที่กุศลจิตเป็นญาณสัมปยุตโดยเหตุเหล่านี้ คือ
โดยกรรม โดยความเกิดขึ้น โดยความแสรบแห่งอินทรีย์ และโดยความ
เป็นผู้ห่างไกลจากกิเลส ด้วยประการนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๗ อย่าง ย่อมเป็นไปเพราะอาศัยธรรมวิจย-
สัมโพชฌงค์ คือ

๑. ความสอบถาม (ปริปุจฉกตา)
๒. การทำวัตรภายในและภายนอกให้สะอาด (วตฺตฺวิสทกิริยา)
๓. การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน (อินฺทฺริยสมตฺตปฺปฏิปาทนตา)
๔. การเว้นบุคคลผู้ทราบบัญญา (ทฺุปฺปญฺญปฺบุคคลปฺริวชชนตา)
๕. การคบผู้มีปัญญา (ปญฺญวณฺตปฺบุคคลเสวนตา)

๖. การพิจารณาจริยาด้วยญาณอันลึกซึ้ง (คัมภีรญาณจริยปัจจุ-
เวกขณตา)

๗. ความน้อมจิตเพื่อให้ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์นั้นเกิดขึ้น (ตทธิ-
มุตตตา).

บัณฑิตพึงทราบความที่กุศลจิตเป็นญาณสัมปยุตในที่นี้ ด้วยเหตุทั้งหลายเหล่านี้ ส่วนความพิสดารแห่งเหตุทั้ง ๗ เหล่านี้ จักแจ่มแจ้งในอรรถกถาแห่งโพชฌงค์วิภังค์.

ที่กุศลจิตที่เกิดขึ้นเป็นญาณสัมปยุตด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า อสังขาริก เพราะความที่จิตนั้นเป็นสภาพเกิดขึ้นโดยอสังขาร (คือไม่มีการปรุงแต่ง หรือ ไม่มีการชักชวน) โดยไม่มีปโยคะ (การประกอบ) โดยไม่คิดด้วยอุบาย กุศลจิตที่ชื่อว่า อสังขาริกนี้นั้น มีสีที่น่าปรารถนาเป็นอารมณ์จึงเกิดขึ้นโดยแท้ ย่อมเกิดขึ้นโดยกำหนด ๓ อย่าง คือ ทานมัย สීමมัย และภาวนามัย.

ถามว่า กุศลญาณสัมปยุตจิตที่ชื่อว่า อสังขาริกในทานมัยเป็นต้นนั้น เกิดขึ้นได้อย่างไร ?

ตอบว่า ก็เมื่อใด บุคคลได้ดอกไม้อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาดอกไม้ ที่มีสีเขียว เหลือง แดง และขาวเป็นต้น แล้วรำพึงถึงสีดอกไม้ นั้น แล้วบูชา พระพุทธรัตตะเป็นต้น ด้วยคิดว่า เราถวายสีเป็นทาน ดังนี้ เมื่อนั้นบุญ ย่อมสำเร็จด้วยทาน. ในทานมัยนั้น มีเรื่องเล่าไว้ดังนี้.

ได้ยินว่า ผู้รักษาเรือนคลัง ชื่อว่า สังฆมิต ได้ฝ้ายลายทอง (ขจิต ด้วยทอง) ฝืนหนึ่ง จึงคิดว่า ฝ้ายนี้มีสีเหมือนทอง แม้พระสัมมาสัมพุทธะ ก็มีพระฉวีวรรณเหมือนทอง ฝ้ายมีสีเหมือนทองสมควรแก่ผู้ที่มีฉวีวรรณดังทอง เท่านั้น และการให้สีจักมีแก่พวกเรา ดังนี้ จึงให้เอาขึ้นไปห่มพระมหาเจดีย์

กุศลญาณสัมปยุตจิตในกาลแม้เห็นปานนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็น
ทานมัย.

ก็เมื่อใด บุคคลได้ไทยธรรม (วัตถุที่ควรให้) เหมือนอย่างนั้นนั่นแหละ
แล้วบูชาพระรัตนตรัยมีพุทธรัตนะเป็นต้น ด้วยการคิดว่า นั่นเป็นวงศ์ตระกูล
เป็นแบบแผนตระกูล เป็นประเพณีตระกูล เป็นวัตรของเรา ดังนี้ เมื่อนั้น
ย่อมเป็น**สীลมัย.**

ก็เมื่อใด บุคคลทำการบูชาพระไตรรัตนด้วยวัตถุเช่นนั้น แล้วเริ่ม
ตั้งความสิ้นไป เสื่อมไป ด้วยมโนการว่า สী (วรรณะ) นี้ จักถึงความสิ้นไป
จักถึงความเสื่อมไป ดังนี้ เมื่อนั้น ย่อมเป็น**ภาวนามัย.**

อนึ่ง กุศลญาณสัมปยุตจิตเป็นทานมัยยังเป็นไปอยู่ ในกาลใด
ความเป็นไปของบุคคลผู้บูชาพระไตรรัตนด้วยมือของตน ในกาลนั้น เป็น
กายกรรม. ในกาลใด เมื่อบุคคลจะบูชาพระไตรรัตนจึงสั่งบุตร ภรรยา ทาส
กรรมกร และบุรุษเป็นต้นให้บูชา ในกาลนั้น เป็นวจีกรรม. ในกาลใด
บุคคลปรารถนาวัตถุวัตถุทานที่มีอยู่ มีประการตามที่กล่าวแล้วนั้นนั่นแหละ แล้วคิดว่า
เราจักให้สীเป็นทาน (**วณฺณทาน**) ดังนี้ ในกาลนั้น เป็นมโนกรรม.

อีกอย่างหนึ่ง เฟ่งถึงสำนวนพระวินัยแล้ว กุศลจิตนั้น ชื่อว่าเป็น**ทาน**
โดยลักษณะนี้ว่า การเปล่งวาจาว่าเราจักถวาย จักกระทำดังนี้ แต่ถ้าเฟ่งถึง
สำนวนพระอภิธรรมแล้ว จิตนั้นย่อมเป็นกุศลจำเดิมแต่เวลาที่ใจคิดปรารถนาถึง
วัตถุที่มีอยู่ว่า เราจักให้ ดังนี้. ท่านอธิบายไว้ว่า ในกาลอื่นอีก บุคคลนั้น
จักกระทำกิจที่ควรกระทำด้วยกายหรือด้วยวาจา. ทานมัยตามที่กล่าวมานี้ จึง
มี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม.

ก็ในกาลใด บุคคลได้วัตถุมีประการตามที่กล่าวแล้ว ย่อมบูชาพระ-
ไตรรัตน์ด้วยมือของตน ด้วยอำนาจแห่งวงศ์ตระกูลเป็นต้น ในกาลนั้น กุศลจิต
นั้น ก็เป็นศีลมัย หรือเป็นกายกรรม. ในกาลใด สั่งให้บุตรและภรรยาเป็นต้น
ด้วยอำนาจแห่งวงศ์ตระกูลเป็นต้นบูชา ในกาลนั้น กุศลจิตนั้น เป็นวจีกรรม
ในกาลใด บุคคลคิดว่า เราจักถวายสี่เป็นทาน (วณฺณทาน) ดังนี้ เพราะ
ปรารถนาวัตถุที่มีอยู่ว่า วงศ์ตระกูลของเรา แบบแผนตระกูล ประเพณีตระกูล
วัตรนั้นของเรา ดังนี้ ในกาลนั้น กุศลจิตนั้น ก็เป็นมโนกรรม. กุศลจิต
ที่เป็นศีลมัยมี ๓ อย่าง ด้วยสามารแห่งกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม
ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนในกาลใด บุคคลได้วัตถุมีประการดังกล่าวแล้วนั้น เมื่อเดินบูชา
พระไตรรัตน์ ก็เริ่มตั้งความสิ้นไปเสื่อมไป ในกาลนั้น กุศลญาณสัมปยุตจิต
ที่เป็นภวานามัย ย่อมเป็นกายกรรม เมื่อบุคคลเริ่มรู้ตลอดเพราะวาทา ก็เป็น
วจีกรรม เมื่อบุคคลไม่ให้ส่วนแห่งกายและวาทาเคลื่อนไหว เริ่มตั้งการรู้ตลอด
ด้วยใจเท่านั้น ก็เป็นมโนกรรมอย่างเดียว กุศลญาณสัมปยุตจิตที่เป็นภวานามัย
มี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจกาย วาทา และใจ ด้วยประการฉะนี้ ในอธิการนี้
พระธรรมราชา ทรงจำแนกแสดงกุศลที่มีรูปเป็นอารมณ์ไว้ด้วยกรรม ทวาร
๕ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งบุญกิริยาวัตถุ ๓ ด้วยประการฉะนี้ แม้ในสัททธรรมณ์
เป็นต้น ก็นัยนี้แหละ.

ความจริง กุศลจิตนี้กระทำเสียงอันเป็นที่ตั้งแห่งความยินดีในเสียง
กลองเป็นต้นให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นด้วยการกำหนด ๓ อย่างโดยนัยที่กล่าวมา
แล้วนั้นแหละ. ในบรรดากุศลจิตที่เป็นทานมัยเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่า เสียง
ใคร ๆ ไม่อาจเพื่อหิบบมาวางไว้ในมือแล้วให้ เหมือนถอนเหง้าบัวขึ้น หรือ

เหมือนวางกำดอ กอบล เขียวไว้ในมือได้ แต่เมื่อบุคคลทำเสียงพร้อมด้วยวัตถุให้อยู่ ชื่อว่า ย่อมให้เสียงเป็นทาน เพราะฉะนั้น ในกาลใด บุคคลคิดว่า เราจักถวายเสียงให้เป็นทานดังนี้ จึงทำการบูชาพระไตรรัตน์ ด้วยเครื่องดนตรี อย่างใดอย่างหนึ่ง มีกลองและตะโพนเป็นต้น แล้วให้หยุดเครื่องดนตรีมีกลองเป็นต้น ด้วยคิดว่า เราจักถวายทานด้วยเสียงของเรา จึงถวายเกสร น้ำมัน น้ำอ้อยเป็นต้นด้วยเปล่งเสียงถวายภิกษุผู้เป็นธรรมกถา ย่อมโฆษณาการฟังธรรม ย่อมสวดสรภัญญะ ย่อมกล่าวธรรมกถา ย่อมกล่าวอุปนิสสินกถา อนุโมทนา กถา ในกาลนั้น กุศลจิตนั้น ย่อมเป็นทานมัย. ในกาลใด บุคคลกระทำวิธี อย่างนี้นั้นแหละ ด้วยสามารถแห่งวงศ์ตระกูลเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งวัตร ในกาลนั้น กุศลจิตนั้น ย่อมเป็นศีลมัย. ในกาลใด บุคคลกระทำวิธีนั้นทั้งหมด แล้วเริ่มพิจารณาว่า เสียงนี้มีประมาณเท่านี้ แม้มีประมาณเท่าพรหมโลกก็จักถึงความสิ้นไป จักถึงความเสื่อมไป ดังนี้ ในกาลนั้น กุศลจิตนั้น ย่อมเป็นภาวนามัย.

บรรดาบุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น จะกล่าวกุศลจิตที่เป็นทานมัยก่อน

ในกาลใด บุคคลถือเอาเครื่องดนตรีมีกลองเป็นต้นกระทำการบูชาพระไตรรัตน์ด้วยมือของตน แม้จะตั้งไว้เพื่อต้องการบูชาประจำที่วางไว้ด้วยมือของตน ย่อมเดินโฆษณาการฟังธรรม ย่อมไปกล่าวธรรมกถา สวดสรภัญญะ ด้วยคิดว่า เราจักให้เสียงของเราเป็นทานดังนี้ ในกาลนั้น กุศลจิตนั้นก็ป็นกายกรรม. ในกาลใด สังกุศลอื่นว่า คู่ก่อนพ่อทั้งหลาย พ่อจงไป จงทำเสียงของพวกเราให้เป็นทานบูชาพระไตรรัตน์ ดังนี้ คิดว่า เราจักให้เสียงของเราเป็นทาน จึงสังกุศลอื่นว่า พวกท่านจงวางกลองนี้ ตะโพนนี้ ที่ลานพระเจดีย์ ย่อมโฆษณาธรรมสวนะเองที่เดียว ย่อมกล่าวธรรมกถา ย่อมสวด

สรภัญญะ ในกาลนั้น กุศลจิตนั้น ย่อมเป็นวิจิตรกรรม. ในกาลใด บุคคลไม่
ให้ส่วนแห่งกาย แห่งวาจาไหว สละวัตถุอันมีอยู่ด้วยใจว่า เราจักให้เสีย
เป็นทาน ดังนี้ ในกาลนั้น กุศลจิตก็เป็นมโนกรรม.

กุศลจิตแม้ที่เป็นภวานามัย ในกาลใด บุคคลกำลังเดิน เริ่มตั้งความ
สิ้นไป เสื่อมไปในเสียง ในกาลนั้น กุศลจิตนั้นก็ เป็น กายกรรม. ก็หรือว่า
เมื่อบุคคลไม่ยังส่วนแห่งกายให้ไหวพิจารณาอยู่ตามวาจา กุศลจิตที่เป็นภวานา-
มัยก็เป็นวิจิตรกรรม. เมื่อบุคคลไม่ให้กายและวาจาไหว พิจารณาอยู่ซึ่งสัตตทาย-
ตนะด้วยใจเท่านั้น กุศลจิตที่เป็นภวานามัยนั้นก็ เป็น มโนกรรม. พระธรรม-
ราชาทรงจำแนกแสดงแล้วซึ่งกุศลจิตแม้มีเสียงเป็นอารมณ์ ด้วยกรรมและทวาร
๕ ด้วยสามารถแห่งบุญกิริยัตถุ ๓ อย่าง ดังพรรณนามาจะนี้.

กุศลจิตนี้กระทำกลิ่นอันน่าชบใจแม้ในกลิ่นที่เกิดแต่รากไม้เป็นต้น
ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นโดยการกำหนด ๓ อย่าง โดยนัยที่กล่าวแล้วหนหลัง
นั้นแหละ ในกาลใด บุคคลได้กลิ่นหอมอย่างใดอย่างหนึ่ง ในกลิ่นทั้งหลาย
มีกลิ่นที่เกิดแต่รากไม้เป็นต้นแล้วคำนึงถึงด้วยอำนาจแห่งกลิ่น คิดว่า เราจัก
ถวายกลิ่นของเราให้เป็นทาน ดังนี้ จึงบูชาพระพุทธรัตนะเป็นต้น ในกาลนั้น
กุศลจิตก็เป็นทานมัย. บัณฑิตพึงทราบคำทั้งหมดโดยพิสดาร โดยนัยที่กล่าว
ไว้ในกาลให้สืเป็นทานนั้นแหละ พระธรรมราชา ทรงจำแนกแสดงซึ่งกุศลจิต
แม้มีกลิ่นเป็นอารมณ์ ด้วยกรรมและทวาร ๕ ด้วยสามารถแห่งบุญกิริยัตถุ
๓ อย่าง ด้วยประการฉะนี้.

ก็กุศลจิตที่ทาสอันน่าชบใจในรสทั้งหลายมีรสเกิดจากรากเป็นต้น
ให้เป็นอารมณ์ ย่อมเกิดขึ้นด้วยการกำหนด ๓ อย่าง โดยนัยที่กล่าวแล้วใน
หนหลังนั้นแหละ ในกาลใด บุคคลได้รสที่น่ายินดีอย่างใดอย่างหนึ่งในรส

ทั้งหลายมีรสเกิดแต่ร่ากเป็นต้นนั้น แล้วร่าพึงด้วยสามารถแห่งรส ย่อมให้
ยอมสละด้วยคิดว่า เราจักให้รสของเราเป็นทาน ดังนี้ ในกาลนั้น กุศลจิต
เป็นทานมัย ดังนี้. พึงทราบข้อความทั้งปวง โดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้
ในการให้สีเป็นทาน. ก็ในกุศลจิตที่มีสีลมัยนี้ มีเรื่องทั้งหลายมาในมหาอรธ-
กถา ตั้งแต่เรื่องพระเจ้าทูลฐคามนีอภัย ทรงพระดำริว่า ธรรมดว่า การไม่
ถวายสังฆทานแล้วบริโภค เราไม่เคยประพฤติ ดังนี้ จึงให้ถวายทานแก่ภิกษุ
ประมาณ ๑,๒๐๐ รูป แล้วจึงเสวยพระกระยาหารมีรสดี. ข้อความที่แตกต่าง
กันมีเพียงเท่านี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ธรรมราชา ทรงจำแนกแสดงกุศลจิต
แม้มีรสเป็นอารมณ์ ด้วยกรรมและทวาร. โดยบุญกิริยาวัตถุ ๓ นั้นแหละ.

แม้ในโณฏฐัพพารมณฺ์ มหาภูตรูป ๓ คือ ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ
วาโยธาตุ ชื่อว่า โณฏฐัพพารมณฺ์. ในฐานะนี้ บัณฑิตไม่ทำการประกอบ
ด้วยอำนาจแห่งธาตุทั้ง ๓ เหล่านั้น พึงทำการประกอบด้วยสามารถแห่งเดียวและ
ตั้งเป็นต้น. จริงอยู่ ในกาลใด บุคคลได้วัตถุอันควรถูกต้องนำปรารธนา
อย่างใดอย่างหนึ่ง ในวัตถุทั้งหลายมีเดียและตั้งเป็นต้น แล้วค่านึงถึงด้วย
อำนาจแห่งการถูกต้อง ย่อมให้ ย่อมบริจก ด้วยคิดว่า เราจักให้โณฏฐัพพะ
เป็นทานของเรา ดังนี้ ในกาลนั้น กุศลจิตก็ยอมเป็นทานมัย ดังนี้. บัณฑิต
พึงทราบข้อความทั้งปวง โดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ในในการให้สีเป็นทาน
นั้นแหละ พระธรรมราชา ทรงจำแนกแสดงกุศลจิตแม้มีโณฏฐัพพะเป็นอารมณ์
ด้วยกรรมและทวาร ๕ ด้วยบุญกิริยาวัตถุ ๓ อย่างดังพรรณนานามาจะนี้.

แต่ว่า ในธรรมารมณฺ์ ได้แก่ ธรรมทั้งหลายที่เป็นปริยาป็นนะและ
อปริยาป็นนะในธรรมายตนะเหล่านี้ คือ อายตนภายใน ๖ ลักษณะ ๓ อรูปขันธ์ ๓
สุขุมรูป ๑๕ นิพพาน และบัญญัติ ชื่อว่า ธรรมารมณฺ์ แต่ในฐานะนี้ บัณฑิต

ไม่ทำการประกอบไว้ด้วยอำนาจแห่งธรรมเหล่านี้ พึงประกอบไว้ด้วยการให้
โหชะ การให้น้ำปานะ และการให้ชีวิตเป็นทาน. จริงอยู่ กุศลจิตนี้ กระทำ
ธรรมารมณอันนำยินดีในโหชะเป็นต้น ให้เป็นอารมณ์ เกิดขึ้นด้วยการกำหนด
๓ อย่าง โดยนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังนั้นแหละ. ในธรรมารมณนั้น เมื่อใด
บุคคลย่อมถวายเนยใสเนยข้นเป็นต้น โดยคิดว่า เราถวายโหชะเป็นทาน ย่อม
ถวายน้ำปานะ ๘ อย่าง โดยคิดว่า เราถวายน้ำปานะให้เป็นทาน ดังนี้ ย่อมถวาย
สลากภัต ปักขียภัต สังฆภัตเป็นต้น โดยคิดว่า เราถวายชีวิตเป็นทาน ดังนี้
ย่อมถวายเภสัชแก่ภิกษุผู้ไม่พาสุกทั้งหลาย ให้หมอมารักษา ให้เผาตาข่าย ให้
รื้อรอบ ให้ทำลายกรงนก ให้พ้นจากเรือนจำ ให้ตีกลองห้ามฆ่าสัตว์ กระทำ
เห็นปานนี้แม้อื่น ๆ เพื่อป้องกันชีวิต ในกาลนั้น กุศลจิตก็เป็นทานมัย อนึ่ง
ในกาลใด บุคคลคิดว่า การให้โหชะเป็นทาน ให้น้ำปานะเป็นทาน ให้ชีวิต
เป็นทาน เป็นวงศ์ตระกูลวงศ์ของเรา เป็นแบบแผนของตระกูล เป็นประเพณี
ของตระกูล ดังนี้ จึงยังทานมีโหชะเป็นต้น ให้เป็นไปด้วยวัตรเป็นประธาน
ในกาลนั้น กุศลจิตย่อมเป็นศีลมัย. ในกาลใด เริ่มตั้งความสิ้นไปเสื่อมไปใน
ธรรมารมณ ในกาลนั้น กุศลจิตย่อมเป็นภาวนามัย. อนึ่ง กุศลจิตที่เป็น
ทานมัยแม้กำลังเป็นไป คือ ในกาลใด บุคคลย่อมถวายโหชะเป็นทาน น้ำปานะ
เป็นทาน ชีวิตเป็นทานด้วยมือของตน ในกาลนั้น ย่อมเป็นกายกรรม ในกาลใด
ใช้ให้บุตรและภรรยาเป็นต้นให้ถวายทาน ในกาลนั้น กุศลจิตก็เป็นวจีกรรม
ในกาลใด ไม่ยังส่วนแห่งกายและวาจาให้เคลื่อนไหว ย่อมคิดด้วยใจว่า เราจัก
ถวายวัตถุที่มีอยู่ด้วยอำนาจแห่งการให้โหชะเป็นทาน ให้น้ำปานะเป็นทาน ให้
ชีวิตเป็นทาน ดังนี้ ในกาลนั้น กุศลจิตก็เป็นมโนกรรม.

อนึ่ง ในกาลใด บุคคลย่อมให้วัตถุอันมีอยู่มีประการตามที่กล่าวแล้ว ด้วยมือของตน ด้วยอำนาจแห่งวงศ์ตระกูลเป็นต้น ในกาลนั้น กุศลจิตที่เป็น สීමัถ ย่อมเป็นกายกรรม. ในกาลใด ใช้ให้บุตรและภรรยาเป็นต้นให้ถวาย ด้วยอำนาจแห่งวงศ์ตระกูลนั้นแหละ ในกาลนั้น กุศลจิตก็เป็นวจีกรรม. ใน กาลใด ย่อมคิดด้วยใจว่า เราจักถวายวัตถุอันมีอยู่มีประการตามที่กล่าวแล้ว ด้วยอำนาจแห่งวงศ์ตระกูลเป็นต้นนั้นแหละ ในกาลนั้น กุศลจิตก็เป็นมโนกรรม.

อนึ่ง บุคคลเดินไปแล้ว เริ่มตั้งความสิ้นไปเสื่อมไปในธรรมารมณ กุศลจิตที่เป็นภวานามัย ย่อมเป็นกายกรรม. เมื่อบุคคลไม่ยังส่วนแห่งกายให้ ไหวแล้ว เริ่มตั้งความสิ้นไปเสื่อมไปด้วยวาจา กุศลจิต ย่อมเป็นวจีกรรม. บุคคลไม่ยังส่วนแห่งกายและวาจาให้ไหว เริ่มตั้งซึ่งความสิ้นไปเสื่อมไปด้วยใจ เท่านั้น กุศลจิตย่อมเป็นมโนกรรม. กุศลจิตที่เป็นภวานามัย ๓ อย่าง ย่อมมี ด้วยอำนาจ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม ด้วยประการฉะนี้. พระธรรม- ราชาทรงจำแนกแสดงกุศลจิตที่เป็นธรรมารมณ ในที่นี้ด้วยกรรมและทวาร ๘ ด้วยสามารถแห่งบุญกิริยาวัตถุ ๓ อย่าง ดังพรรณนามาฉะนี้.

จิตนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้วอย่างนี้ ด้วยอำนาจแห่งวัตถุ ต่างกัน และอารมณ์ต่างกัน. แต่จิตนี้ บัณฑิตย่อมได้ในวัตถุเดียวกัน ด้วย อำนาจแห่งอารมณ์ที่ต่างกัน. ถามว่า ได้อย่างไร ตอบว่า เพราะในปัจจุบัน ๔ อย่าง เฉพาะในจีวร (เอกวัตถุ) บัณฑิตย่อมได้อารมณ์ ๖ อย่าง. จจริงอยู่ สีสแห่งจีวรที่ย่อมใหม่ เป็นสีที่ชอบใจ น่าดู นี้ เรียกว่า มีสีเป็นอารมณ์. อนึ่ง ในเวลาใช้สอยย่อมส่งเสียงดังปฏะปฏะ นี้เป็นสัททอารมณ์. ในผ้านั้น มีกลิ่น เปลือกไม้ไทรดำเป็นต้น นี้เป็นคันธารมณ์. อนึ่ง รสอารมณ์ ท่านกล่าวไว้ ด้วยสามารถแห่งรสคือการใช้สอย. ในผ้านั้นมีสัมผัสเป็นสุข นี้เป็นโณภูฏัพพา-

รณณํ. สุขเวทนาเกิดขึ้นเพราะอาศัยจิ๋ว นี่เป็นธรรมารณณํ. รสารณณํ บัณชิต
ย้อมได้ในบัณชิตโดยนิปปริยาย (โดยตรง) ทีเดียว. บัณชิตทำการประกอบ
จิตในปัจฉัย ด้วยสามารถแห่งอารณณํต่าง ๆ อย่างนี้แล้วพึงทราบความต่างกัน
แห่งจิตที่เป็นทานมัยเป็นต้น. อนึ่ง อารณณํเป็นสภาวะผูกพันจิตนี้ เป็น
อารณณํแล้ว จิตก็ไม่เกิดขึ้น ส่วนทวารไม่ผูกพันจิตไว้ ถ้ามว่า เพราะเหตุไร
ตอบว่า เพราะกรรมเป็นสภาพไม่ผูกพัน. จริงอยู่ เมื่อกรรมไม่ผูกพันจิตไว้
แม้ทวาร ก็ชื่อว่าไม่ผูกพันเหมือนกัน.

กามาวจรกุศลและทวารกถา

ว่าด้วยกายกรรมและทวาร

ก็เพื่อประกาศเนื้อความนี้ ในมหาอรรถกถาท่านกล่าวทวารกถาไว้ใน
ฐานะนี้. ในทวารกถานั้น ชื่อการตั้งมาตिकाในทวารกถานี้มีประมาณเท่านี้ คือ

กรรม ๓

ทวารแห่งกรรม ๓

วิญญาน ๕

ทวารวิญญาน ๕

ผัสสะ ๖

ทวารผัสสะ ๖

อสังวร ๘

ทวารแห่งอสังวร ๘

สังวร ๘

ทวารแห่งสังวร ๘

อกุศลกรรมบถ ๑๐

กุศลกรรมบถ ๑๐

ในการตั้งมาติกาเหล่านั้น กรรม ๓ อย่าง ท่านกล่าวไว้ก่อนแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นท่านก็เว้นกรรม ๓ เหล่านั้น แล้วแสดงจำแนกทวารแห่งกรรม ๓ โดยความเป็นเบื้องต้นก่อน.

ถามว่า ทวารแห่งกรรม ๓ เป็นไฉน ?

ตอบว่า ทวารแห่งกายกรรม ทวารแห่งวจีกรรม ทวารแห่งมโนกรรม.

ในทวารแห่งกายกรรมนั้น กายมี ๔ อย่าง คือ อุปาทินนกาย (กาย ที่มีใจครอง) ๑. อาหารสมภูฐานกาย ๑ อตุสมภูฐานกาย ๑ จิตตสมภูฐานกาย ๑ บรรดากาย ๔ เหล่านั้น รูปที่มีกรรมเป็นสมภูฐาน ๘ คือ มีจักขายตนะเป็นต้น* มีชีวิตินทรีย์เป็นที่สุดก็ดี รูป ๘ คือ ธาตุ ๔ วรรณะ คันธะ รสะ โอชา ที่มีกรรมเป็นสมภูฐานก็ดี ชื่อว่า อุปาทินนกาย.

รูป ๘ เหล่านั้นนั้นแหละเกิดแต่อาหาร ชื่อว่า อาหารสมภูฐานนิกาย
รูป ๘ เกิดแต่อตุ ชื่อว่า อตุสมภูฐานนิกาย. รูป ๘ เกิดแต่จิต ชื่อว่า จิตตสมภูฐานนิกาย.

ในบรรดาอุปาทินนกายเป็นต้นเหล่านั้น คำว่า ทวารแห่งกายกรรม มิได้เป็นชื่อของอุปาทินนกาย มิได้เป็นชื่อของกายนอกนี้ แต่ในรูป ๘ มีจิต เป็นสมภูฐาน มีวิญญูติรูปหนึ่ง รูปนี้ ชื่อว่า ทวารแห่งกายกรรม ตามที่ท่านกล่าวไว้ว่า รูปที่ชื่อว่า กายวิญญูติ นั้นเป็นไฉน ? ความเคร่งตั้ง

* จักขุโสตมานชีวหากายอติปุริสชีวิตินทรีย์รูป.

ความเคร่งตึงด้วยดี กิริยาที่เคร่งตึงด้วยดี การเคลื่อนไหวกายให้รู้ความหมาย กิริยาที่แสดงให้รู้ความหมาย ภาวะที่让别人รู้ความหมายของกายของผู้มีจิตเป็น กุศล หรือผู้มีจิตเป็นอกุศล หรือมีจิตเป็นอพยากตะ หรือผู้ก้าวไปข้างหน้า หรือถอยกลับ หรือแลดูข้างหน้า หรือเหลียวดูซ้ายขวา หรือเหยียด หรือ คู้แขน อันใด รูปนี้นั้น เรียกว่า กายวิญญูติ.

จริงอยู่ จิตที่เกิดขึ้นว่า เราจักก้าวไปข้างหน้า จักถอยกลับ ดังนี้ ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น ในขณะที่แห่งจิตที่เกิดขึ้นนั้น วาโยธาตุมีจิตเป็นสมุฏฐาน ในภายในแห่งรูปกลาปทั้ง ๘ เหล่านี้ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ วรรณะ คันธะ รสชะ โอชะ ซึ่งอาศัยธาตุทั้ง ๔ นั้น ย่อมค้ำจุน ทรงไว้ ยังรูปกายที่เกิดพร้อมกับตนนั้นให้เคลื่อนไหว ให้ก้าวไปข้างหน้า ให้ถอยกลับ.

ในบรรดารูปกลาป ๘ เหล่านั้น วาโยธาตุที่ตั้งขึ้นด้วยจิตดวงแรกใน บรรดาชวนจิต ๗ ดวง ในอาวัชชนวิธีหนึ่ง ย่อมสามารถค้ำจุน ดำรงไว้ซึ่ง รูปกายที่เกิดพร้อมกับตนได้ แต่ไม่อาจให้เคลื่อนไหวไปมา แม้ในชวนจิต ดวงที่ ๒ เป็นต้น ก็เช่นนี้แหละ. ส่วนวาโยธาตุที่ตั้งขึ้นด้วยชวนจิตด้วยที่ ๓ ได้วาโยธาตุที่ตั้งขึ้นด้วยชวนจิต ๖ ดวงเบื้องต้น เป็นปัจจัยอุปถัมภ์แล้ว ย่อม สามารถเพื่อค้ำจุน เพื่อทรงไว้ เพื่อยังรูปที่เกิดพร้อมกับตนให้เคลื่อนไหว ให้ก้าวไปข้างหน้า ให้ถอยกลับ ให้แลดู ให้เหลียวดูซ้ายแลขวา ให้คู้เข้า ให้เหยียดออก เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า เกิดการเดินไปเกิดการเดินมา ชื่อว่า เกิดการเดินไปเดินมา คือ ย่อมถึงคำอันบุคคลพึงกล่าววว่า ไปได้โยชน์หนึ่ง ไปได้ ๑๐ โยชน์ ดังนี้.

เหมือนอย่างว่า เมื่อเวียนที่พึงลากไปด้วยแอก ๗ แอก โคที่เทียม แล้วในแอกคู่แรก ย่อมสามารถเพื่อค้ำจุน เพื่อทรงแอกไว้ได้ก่อน แต่ไม่อาจให้ลื้อหมุนไป แม้ในคู่ที่ ๒ เป็นต้นก็เหมือนกัน แต่ว่าในกาลใด สารถิผู้ฉลาดเทียมคู่โคที่ ๗ ที่แอกนั่งที่ทาบเวียน ถือเชือกแล้วเอาปลายผูกกระดุนคู่โคจำเดิมแต่โคคู่แรกทั้งหมด ในกาลนั้น คู่โคทั้งหมดทีเดียวก็รวมกำลังกัน ทรงแอกและให้ลื้อหมุนไป ย่อมถึงค้ำอันบุคคลพึงพูดได้ว่า โคพาเวียนไปได้ ๑๐ โยชน์ พาไป ๒๐ โยชน์ ฉนั้นใด คำอุปมาเป็นเครื่องยังอุปไมยให้ถึงพร้อมนี้ บัณฑิตพึงทราบฉนั้น.

ในบรรดากาย ๔ เหล่านั้น กายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ไม่ใช่วิญญูติ แต่vikarแห่งอาการหนึ่งที่สามารถเพื่อเป็นปัจจัย เพื่อให้ค้ำจุน ทรงไว้ซึ่งรูปกายที่เกิดพร้อมกับวาโยธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานให้ไหวได้ นี้ชื่อว่า วิญญูติ. วิญญูตินั้นไม่ใช่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เหมือนรูป ๘ อย่าง. เหมือนอย่างคำมีอาทิว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ชราและมรณะ ชื่อว่า ไม่เที่ยง เป็นสังขตะ เพราะความที่ธรรมทั้งหลายมีประเภทที่ไม่เที่ยงเป็นต้นต้องแก่และตาย ฉนั้นใด วิญญูติเมื่อนั้น ชื่อว่า มีจิตเป็นสมุฏฐาน เพราะความที่รูปทั้งหลายมีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นสภาพประกาศให้รู้ ฉนั้น.

ก็วิญญูตินั้น เรียกว่า วิญญูติ เพราะประกาศให้รู้. ประกาศให้รู้อะไร? ประกาศให้รู้ทางกายอย่างหนึ่ง จริงอยู่ บุคคลยื่นอยู่ในคลองแห่งจักขุ ย่อมยกมือหรือเท้า สันศิระษะหรือยกคิ้ว อาการของมือเป็นต้นนี้ เป็นการให้รู้ได้ด้วยจักขุ แม้วิญญูติก็ไม่รู้ได้ด้วยตาแต่รู้ได้ด้วยใจเท่านั้น เพราะว่าบุคคลย่อมเห็นสีเป็นอารมณ์ เป็นไปต่าง ๆ ด้วยสามารถแห่งการเคลื่อนไหวมือเป็นต้น แต่ว่า บุคคลคิดถึงรูปที่ประกาศให้รู้ ด้วยจิตทางมโนทวารแล้ว จึงรู้ว่า บุคคลนี้เห็นจะให้เราทำสิ่งนี้และสิ่งนี้ ดังนี้.

เหมือนอย่างว่า พวกมนุษย์ให้ฝูงไบบตาลเป็นต้นที่ยอดต้นไม้ในสถานที่ที่มีน้ำในฤดูแล้งในป่า โดยประสงค์ว่า คนทั้งหลายจักรู้ซึ่งความที่น่ามีอยู่ในที่นี้ ด้วยสัญญานี้ หรือชักธงขึ้นที่ประตูร้านสุรา หรือว่า ลมพัดต้นไม้สูงให้หวั่นไหว หรือว่า เมื่อปลาแหวกว่ายอยู่ในน้ำ ฟองน้ำก็ผุดขึ้นข้างบน หรือเศษหญ้าและใบไม้ที่ถูกน้ำพัดไปติดอยู่ที่ทางไปของห้วงน้ำใหญ่ ในกาลใด บุคคลเห็นไบบตาล ธง กิ่งไม้ ฟองน้ำ เศษหญ้าและใบไม้ แม้ไม่เห็นด้วยตาแต่ก็ย่อมรู้ด้วยมโนวิญญูณาว่า ในที่นี้น้ำจกมี สุราจกมี ต้นไม้ที่ถูกลมพัด ปลาจกมีภายในน้ำ ห้วงน้ำจกไหลท่วมที่มีประมาณเท่านี้ ฉันทใด แม้วินยุตติ ก็ฉันทนั้น ไม่รู้ด้วยตา รู้ได้ด้วยใจ เพราะว่า บุคคลย่อมเห็นสีเป็นอารมณ์เคลื่อนไหวไปมา ด้วยอำนาจแห่งการยกมือเป็นต้นด้วยตาเท่านั้น แต่เขาคิดด้วยจิตทางมโนทวาร จึงรู้ว่า บุคคลนี้เห็นจะให้เราทำอย่างนี้ ๆ.

ก็วินยุตตินี้ ชื่อว่า **วินยุตติ** เพราะการประกาศให้รู้อย่างเดี๋ยวก็หาไม่ที่แท้แล้ว ชื่อว่า **วินยุตติ** เพราะควรรู้ก็มีทีเดียว. เพราะว่า วินยุตตินี้ย่อมปรากฏแก่ชนทั้งหลายเหล่านี้ โดยที่สุดแม้แก่สัตว์เดรัจฉานบ้าง. จริงอยู่ สัตว์เดรัจฉานทั้งหลายมีสุนัขบ้าน สุนัขจิ้งจอก กา ไก่เป็นต้น ที่ประชุมกันในที่นั้น เมื่อบุคคลจับท่อนไม้ หรือก้อนดินแสดงอาการขว้างปา สัตว์นี้ก็รู้ว่า เขาต้องประหารพวกเรา ย่อมหนีไปที่ใดที่หนึ่ง แต่เมื่อบุคคลอื่นอยู่ในภายในกำแพงและฝาเรือนเป็นต้น เวลานั้นก็เป็นเวลาที่รูปไม่ปรากฏ ในขณะที่รูปไม่ปรากฏแก่เขา ถึงอย่างนั้น ก็ชื่อว่า วินยุตตินั้นแหละ เพราะเป็นธรรมชาติปรากฏแก่ผู้อยู่เฉพาะหน้า.

ถามว่า เมื่อกายที่มีจิตเป็นสมุฏฐานกำลังไหว กายที่มีสมุฏฐาน ๓ ย่อมไหวไปด้วย หรือไม่ไหวไป.

ตอบว่า กายมีสมภูฐาน ๓ แม้นั้นก็ไหลไปเหมือนกัน.

กายที่มีสมภูฐาน ๓ นั้น มีคติเหมือนกายที่มีจิตเป็นสมภูฐาน คล้อยตามกายที่มีจิตเป็นสมภูฐานโดยแท้. เหมือนอย่างว่า เมื่อน้ำกำลังไหลไปอยู่แม่เศษไม้แห้ง หล้าแห้ง ใบไม้แห้งเป็นต้นที่ตกไปสู่ น้ำ ก็ย่อมไหลไปตามน้ำ (มีคติอย่างน้ำ) ที่เดียว คือ เมื่อน้ำไหลไป เศษไม้แห้งเป็นต้น ก็ย่อมลอยไป เมื่อน้ำหยุด เศษไม้แห้งเป็นต้นนั้นก็หยุด ฉะนั้น คำอุปมาเป็นเครื่องยังอุปมา ให้ถึงพร้อมนี้บัณฑิตพึงทราบ ฉะนั้น วิญญูติในรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมภูฐาน แม้นี้ บัณฑิตพึงทราบว่า ชื่อ ทวารแห่งกายธรรม ด้วยประการฉะนี้.

ก็เจตนาที่ให้สำเร็จในทวารนั้นเป็นเหตุให้บุคคลฆ่าสัตว์ ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ให้ ประพฤติมิถณาจาร งดเว้นจากปาณาติบาต ชื่อนี้ชื่อว่า กายกรรม. เมื่อปรวามีอยู่อย่างนี้ บัณฑิตก็พึงดำรงไว้ด้วยนัยแห่งคำว่า กายเป็นทวาร เจตนาที่สำเร็จในทวารนั้นเป็นกายกรรม คือ เป็นกุศล หรือว่าเป็นอกุศล ดังนี้. แต่เมื่อปรวามีไม่มี ก็พึงดำรงติกะว่า กายกรรมเป็นกุศล หรือกุศล หรืออภัยกตะ ดังนี้ให้บริบูรณ์ ในข้อนั้น เปรียบเหมือนประตูพระนคร ย่อมตั้งไว้ในที่ที่เขาสร้างไว้แล้ว ย่อมไม่เลื่อนไปเลื่อนมาแม้สักองคูลิ ก็มหาชนย่อมสัญจรไปทางประตูนั้น ๆ ฉะนั้น ทวารก็ฉะนั้นเหมือนกัน จะเที่ยวไปหาได้ไม่ ส่วนกรรมย่อมเที่ยวไปโดยการเกิดขึ้นในทวารนั้น ๆ ด้วยเหตุนี้ พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

ทวารเร จรหุติ กมฺมานิ น ทวารธา ทวารจาริโน

ตสฺมา ทวารเทหิ กมฺมานิ อลฺลมมลฺลํ ววฺภูจิตฺตา.

**กรรมทั้งหลายย่อมเกี่ยวไปในทวาร
ทวารทั้งหลายไม่เกี่ยวไปกับทวารทั้งหลาย
เพราะฉะนั้น ท่านจึงกำหนดกรรมทั้งหลาย
กับทวารทั้งหลายไว้ด้วยกัน.**

ในกาลานั้น อธิบายว่า ทวารย่อมได้ชื่อตามกรรม แม้กรรมก็ได้ชื่อตามทวาร. เหมือนอย่างว่า ที่เป็นที่เกิดแห่งวิญญาณเป็นต้น ย่อมได้ชื่อว่า ทวารแห่งวิญญาณ ทวารแห่งผัสสะ ทวารแห่งความไม่สำรวม ทวารแห่งความสำรวม ดังนี้ ฉันทใด ที่เป็นที่เกิดขึ้นแห่งกายกรรม ก็ได้ชื่อว่า ทวารแห่งกายกรรม ฉันทนั้น. แม้ในทวารแห่งวจีกรรมและมโนกรรม ก็นัยนี้เหมือนกัน.

อนึ่ง เทวคาที่สิงอยู่ที่ต้นไม้นั้น ๆ ย่อมได้ชื่อตามต้นไม้นั้น ๆ ว่า เทวคาไม้จ้าว (สิมฺพลิตฺเตวตา) เทวคาใบไม้เหลือง (ปลาตฺเตวตา) เทวคาต้นสะเดา (ปุจฺจินฺนุทฺตวตา) เทวคาไม้สะคร้อ ฉันทใด แม้กรรมที่บุคคลทำแล้ว ด้วยกายทวาร ย่อมได้ชื่อตามทวารว่า กายกรรม ฉันทนั้นเหมือนกัน. แม้ในวจีกรรมและมโนกรรมก็นัยนี้เหมือนกัน. ในบรรดากายและกรรมนั้น กายก็เป็นอย่างหนึ่ง กรรมก็เป็นอย่างหนึ่ง แต่ท่านเรียกกายและกรรมนั้นว่า กายกรรม เพราะความที่กรรมนั้นกระทำด้วยกาย ด้วยเหตุนี้ พระอรรรตถกถาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

หากกรรมกระทำด้วยกาย เรียกว่า

กายกรรม กายและกายกรรม ท่านก็กำหนด

ไว้ด้วยกัน หากกรรมกระทำด้วยเขม เรียกว่า

สุจิกรรม เขมและสุจิกรรม ท่านก็กำหนด

ไว้ด้วยกัน หากกรรมกระทำด้วยมิด เรียกว่า

วาติกรรม มิดและวาติกรรม ท่านก็กำหนด

ไว้ด้วยกัน หากกรรมกระทำด้วยบุรุษ
เรียกว่า ปุริสกรรม บุรุษและปุริสกรรม
ท่านก็กำหนดไว้ด้วยกัน ฉันได หากกรรม
กระทำด้วยกาย ก็เรียกว่ากายกรรม กาย
และกายกรรม ท่านกำหนดไว้ด้วยกัน ฉันนั้น
เหมือนกัน.

ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น การกำหนดเฉพาะทวารก็ไม่ถูก การ
กำหนดเฉพาะกรรมก็ไม่ถูก ถามว่า ไม่ถูกอย่างไร ตอบว่า เพราะบาลีว่า
ทวารเร จรณฺติ กมฺมานิ (กรรมทั้งหลายย่อมเที่ยวไปในทวาร) แม้จิกรรม
ก็ย่อมเป็นไปในกายวิญญูติ เพราะฉะนั้น การกำหนดควจิวิญญูตินั้นว่า
ทวารแห่งกายกรรมดังนี้ก็ไม่ถูก ทั้งกายกรรมก็ย่อมเป็นไป แม้ในวิญญูติ
เพราะเหตุนี้ การกำหนดควจิวิญญูตินั้นว่า กายกรรมก็ไม่ถูก. การกำหนด
อย่างนั้นมิใช่ไม่ถูก เพราะเหตุไร เพราะความเป็นไปโดยมาก และเพราะ
เป็นไปมากในทวารนั้น. จริงอยู่ กายกรรมเท่านั้น ย่อมเป็นไปโดยมากในกาย-
วิญญูติ วิกรรมนอกนี้ไม่เป็นไปโดยมาก เพราะฉะนั้น ความที่กายวิญญูตินี้
เป็นทวารแห่งกายกรรมสำเร็จแล้วเป็นไปโดยมากแห่งกายกรรม เปรียบเหมือน
บ้านพราหมณ์ สวนมะม่วง และไม้กาะทิงเป็นต้น ชื่อว่า บ้านพราหมณ์
เป็นต้น เพราะฉะนั้น การกำหนดทวารจึงถูก เพราะกายกรรมย่อมเป็นไปมาก
ในกายทวารที่เดียว ส่วนในวิทวารเป็นไปน้อย ฉะนั้น การที่ทวารนี้เป็น
กายกรรมสำเร็จเป็นไปมากในกายทวาร เปรียบเหมือนโคจรของนายพรานป่า
และกุมาริกาอ้วนเป็นต้น ชื่อว่า นายพรานป่าเป็นต้น ฉะนั้น แม้การ
กำหนดกรรมจึงถูกต้อง ด้วยประการฉะนี้.

จบกล่าวด้วยทวารแห่งกายกรรม

กล่าวด้วยทวารแห่งวจีกรรม

ก็ในกล่าวด้วยทวารแห่งวจีกรรม ชื่อว่า วาจา มี ๓ อย่าง คือ เจตนา วิรติ สัททะ (เสียง) บรรดาวาจา ๓ อย่างเหล่านั้น วาจาชื่อว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย วาจาประกอบด้วยองค์ เหล่านี้ เป็นวาจาสุภามิต มิใช่ วาจาทุภามิต เป็นวาจาไม่มีโทษ เป็นวาจาที่ผู้รู้ทั้งหลายไม่ติเตียน ดังนี้ ชื่อว่า เจตนาวาจา. วาจาชื่อว่า การงด การเว้น จากวจีทุจริต ๔ ฯลฯ อันใด นี้ตรัสเรียกว่า สัมมาวาจา ดังนี้ ชื่อว่า วิรติวาจา. วาจาชื่อว่า จริงอยู่ วาจาที่เปล่ง คลองแห่งคำ การเปล่งขึ้น เสียงกึกก้อง ทำเสียงให้กึกก้อง วาจา การเปล่งวาจา ดังนี้ ชื่อว่า สัททวาจา.

บรรดาวาจาทั้ง ๓ เหล่านี้ คำว่า วจีกรรมทวาร มิใช่เป็นชื่อของ เจตนามิใช่เป็นชื่อของวิรติ แต่ว่า วิญญูติอย่างหนึ่งซึ่งมีเสียงร่วมด้วยมีอยู่ นี้ชื่อว่า ทวารแห่งวจีกรรม. วจีทวารที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาตรัสไว้ว่า รูปที่เป็นวิญญูตินั้น เป็นไฉน? การพูด การเปล่งออก คลองแห่งวาจา การเปล่งขึ้น เสียงกึกก้อง การทำเสียงให้กึกก้อง วาจา การเปล่งวาจา แห่ง บุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล หรือมีจิตเป็นอกุศล หรือมีจิตเป็นอัพยากตะ อันใด ดังนี้ นี้เรียกว่า วาจา. วิญญูติ การแสดงให้รู้ความหมาย กิริยาที่แสดงให้รู้ ความหมายทางวาจา อันใด รูปนี้นั้น เรียกว่า วจีวิญญูติ.

จริงอยู่ เมื่อเราตรึกว่า เราจักกล่าวคำนี้ เราจักกล่าวคำนั้น ชื่อว่า เสียงอันแผ่ไปด้วยวิตก ย่อมเกิดขึ้น. วาจาขึ้นมาในมหาอรรถกถาว่า เสียงนี้ มิได้รู้ได้ด้วยโสตตะ รู้ได้ด้วยใจ ดังนี้ แต่ในอรรถกถาที่มาทั้งหลาย อธิบาย

คำว่า **วิตกกุวิฬารสทฺท** (เสียงที่แผ่ไปด้วยวิตก) เป็นเสียงของคนหลับ และประมาทแล้ว กำลังบ่นเพื่ออันเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งการแผ่ไปของวิตก. คำว่า **สตฺวา** นั้น ความว่า เมื่อบุคคลนั้นฟังแล้วตริกซึ่งเรื่องใด เสียงอันแผ่ไปแห่งวิตกนั้นเกิดขึ้นแล้ว ด้วยอำนาจแห่งเรื่องนั้น ก็จักทนายใจได้ว่า ใจของท่านเป็นอย่างนี้บ้าง ใจของท่านเป็นอย่างนั้นบ้าง ครั้นกล่าวด้วยประการฉะนี้แล้ว ก็กล่าวแม้เรื่องทั้งหลาย. แม้ในปฏิฐานก็มีพระบาลีอันมาแล้วว่า สัททนาย-
ตนะ มีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นปัจจัยแก่โสตวิญญูณด้วยอาร์มมณปัจจัย ดังนี้ เพราะฉะนั้น ชื่อว่า เสียงที่แผ่ไปแห่งวิตกที่รู้ไม่ได้ด้วยโสตะ ซึ่งเกิดขึ้นเว้นจากการกระทบกับวิญญูติย่อมไม่มี ก็จิตเมื่อเกิดขึ้นว่า ข้าพเจ้าจักกล่าวคำนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวคำนั้นดังนี้ ย่อมยังรูปไปให้ตั้งขึ้น ๘ รูป คือ **ปฐฺวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ วรรณะ คันธะ รส โอชา** ปฐฺวีธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานในภายในแห่งรูป ๘ เหล่านั้น กระทบอยู่ซึ่งอุปทินนกายก่อนจึงเกิดขึ้น เสียงย่อมเกิดขึ้นด้วยกายกระทบกับปฐฺวีธาตุนั้น นี้ชื่อว่า เสียงที่มีจิตเป็นสมุฏฐานนี้ไม่ใช่วิญญูติ แต่วา วิการแห่งอาการอย่างหนึ่งซึ่งเป็นปัจจัยแก่การกระทบอุปทินนกายของปฐฺวีธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานนั้น นี้ชื่อว่า **วจิวิญญูติ** นอกจากนี้ คำทั้งปวงมีอาทิว่า **ธา อฏฺฐ รูปานิ วียน จิตฺตสมุฏฐานา** วจิวิญญูตินั้น ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เหมือนรูปทั้ง ๘ บัณฑิตพึงทราบโดยนัยกล่าวแล้วในหนหลังนั้นแหละ.

จริงอยู่ แม้ในที่นี้ บุคคลฟังเสียงของผู้เรียกว่า **ติสสะ ทตตะ มิตตะ** ดังนี้ แล้วก็คิดถึงวิญญูติ ด้วยมโนทวารจิตแล้วย่อมรู้ว่า ผู้นี้เห็นจะให้กระทำสิ่งนี้และสิ่งนี้ ดังนี้ อนึ่ง แม้วาจา นี้ ก็ย่อมปรากฏแก่สัตว์เดรัจฉาน คุกกาย-

วิญญูติ. จริงอยู่ แม้สัตว์เครื่องชานทั้งหลายพึงเสียวว่า เจ้าจงมา เจ้าจงไป ดังนี้ ก็รู้ว่า บุคคลนี้เห็นจะให้ทำชื้อสิ่งนี้ จึงเดินมาและเดินไป.

ก็วาระนี้ว่า เสียวย่อมยังกายอันมีสมุฏฐาน ๓ อย่าง ย่อมให้ไหว หรือไม่ให้ไหว ดังนี้ ไม่มีในวิญญูตินี้ แม้กิจคือการอุปถัมภ์แห่งเสียว ที่มีจิตเป็นสมุฏฐานดวงก่อนก็ไม่มี แต่ว่า เจตนาใดที่ทำให้สำเร็จแม้ในวาทวาร นั้น และเจตนาที่เป็นเหตุพูดเท็จ กล่าวส่อเสียด กล่าวคำหยาบ กล่าวเพื่อจ้อเจตนางดเว้นจากมุสาวาท เป็นต้น นี้ชื่อว่า วชิกรรม. เบื้องหน้าแต่นี้ บัณฑิต พึงทราบการกำหนดกรรม การกำหนดทวาร โดยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแล.

จบ กล่าวด้วยทวารแห่งวชิกรรม

กล่าวด้วยทวารแห่งมโนกรรม

ก็บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในกล่าวด้วยทวารแห่งมโนกรรมต่อไป ใจ ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งจิตที่เป็นกามาวจรจิต เป็นต้น ชื่อว่า มโน (ใจ) ในบรรดามโนที่เป็นกามาวจร เป็นต้นเหล่านั้น มโนแม้ทั้งหมดมี ๘๘ อย่างคือ มโนที่เป็นกามาวจร ๕๔ อย่าง มโนที่เป็นรูปาวจรมี ๑๕ อย่าง มโนที่เป็นอรูปาวจรมี ๑๒ อย่าง มโนที่เป็นโลกุตรมี ๘ อย่าง ในบรรดามโนเหล่านั้น ธรรมดามโนนี้ไม่ควรกล่าวว่า ไม่เป็นมโน เหมือนอย่างว่า ธรรมดาคว่า เจตนา นี้ ไม่ควรกล่าวว่า ไม่เป็นกรรม เพราะโดยที่สุดแม้เจตนา ที่สัมปยุตด้วยปัญญาวิญญาณ (วิญญาณ ๕) ในมหาปกรณ์ก็ทรงแสดงไว้ว่า เป็นกรรมนั้นแหละ ฉะนั้น ธรรมดาคว่า มโนนี้ก็ไม่ควรกล่าวว่า ไม่ใช่มโนทวาร นั้นเหมือนกัน.

ในอธิการว่าด้วยมโนทวารนี้ มีผู้ท้วงกล่าวว่า ธรรมคำว่า กรรมนี้
ย่อมทำซึ่งอะไร **ตอบว่า** ย่อมประมวลมา ย่อมปรุงแต่ง ย่อมรวบรวม ย่อม
ตั้งใจ ย่อมดำริ ย่อมให้สำเร็จ. **ถามว่า** เมื่อเป็นเช่นนี้ เจตนาในปัญจวิญญูณ
ย่อมประมวลมา ย่อมปรุงแต่ง ย่อมรวบรวมซึ่งอะไร **ตอบว่า** ย่อมประมวลมา
ย่อมปรุงแต่ง ย่อมรวบรวม ซึ่งสหชาตธรรมทั้งหลาย. จริงอยู่ เจตนาใน
ปัญจวิญญูณแม้นั้น ย่อมประมวล ย่อมตกแต่ง ย่อมรวบรวม ย่อมตั้งใจ
ย่อมดำริ ย่อมให้สำเร็จสัมปยุตขั้นที่เกื้อหนุนพร้อมกัน. อีกอย่างหนึ่ง มี
ประโยชน์อะไร ด้วยการกล่าวถึงข้อนี้ เพราะท่านได้กล่าวคำนี้ไว้ด้วยสามารถ
แห่งการรวบรวมมโน (ใจ) ไว้ทั้งหมด ก็ในอธิการว่าด้วยมโนทวารนี้ มีคำ
สันนิษฐานดังนี้ มโน ๒๕ อย่าง ด้วยสามารถแห่งกุศลและอกุศลอันเป็นไปใน
ภูมิ ๓ ชื่อว่า ทวารแห่งมโนกรรม แต่เจตนาใดที่ให้สำเร็จในมโนทวารนั้น
ย่อมถือเอาซึ่งอภิขมา พยาบาท มิจฉาทัสสนะและความไม่มีอภิขมา ไม่พยา-
บาท และสัมมาทัสสนะด้วยเจตนาใด นี้ชื่อว่า **มโนกรรม**. เบื้องหน้าแต่นี้
บัณฑิตพึงทราบการกำหนดกรรมและการกำหนดทวารทั้งหมด โดยนัยที่กล่าว
ไว้ในหนหลังนั้นแหละ ดังนี้แล.

จบกล่าวด้วยทวารแห่งมโนกรรม

กล่าวด้วยกรรม ๓*

ชื่อว่า ทวารแห่งกรรม ๓ เหล่านี้ บัดนี้ จะกล่าวถ้อยคำพิสดารการ
ตั้งมาติกาในกล่าวด้วยทวารที่กล่าวข้างไว้ ตั้งแต่กรรม ๓ ตามที่ได้แสดง
ทวารแห่งกรรมเหล่านั้นแล้ว เว้นกรรม ๓ เหล่านั้นไว้. จริงอยู่ กรรม ๓ คือ
กายกรรม วาจากรรม และมโนกรรม **ถามว่า** ชื่อว่า กรรม นี้ได้แก่อะไรบ้าง
ตอบว่า ได้แก่เจตนา และธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนาบางอย่าง บรรดาธรรม
ทั้งสองเหล่านั้น ความที่เจตนาเป็นกรรม มีพระสูตรเหล่านั้นกล่าวไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม บุคคลจงใจแล้ว
จึงกระทำการกรรมด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ (และคำว่า) ดูก่อนอานนทฺ์ จริงอยู่
เมื่อกายมีอยู่ ความสุขและทุกข์อันเป็นภายในย่อมเกิดขึ้น เพราะกายสัตถุเจตนา
เป็นเหตุ (เพราะความจงใจทางกายเป็นเหตุ) ดูก่อนอานนทฺ์ หรือเมื่อวาจามีอยู่
ความสุขและทุกข์อันเป็นภายในย่อมเกิดขึ้น เพราะวาจาสัตถุเจตนาเป็นเหตุ ดูก่อน
อานนทฺ์ หรือว่าเมื่อใจมีอยู่ ความสุขและทุกข์อันเป็นภายในย่อมเกิดขึ้น เพราะ
มโนสัตถุเจตนาเป็นเหตุ (และคำว่า) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กายสัตถุเจตนา ๓ อย่าง
เป็นกายกรรมฝ่ายอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก วาจาสัตถุเจตนา ๔
อย่าง เป็นวาจากรรมฝ่ายอกุศล ฯลฯ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มโนสัตถุเจตนา ๓
อย่าง เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก (และคำว่า)
ดูก่อนอานนทฺ์ ถ้าโมฆบุรุษ ชื่อว่า สมिति นี้ถูกปาฏลินิกุตรปริพาชกถามอย่างนี้
พึงพยากรณ์อย่างนี้ว่า ดูก่อนท่านปาฏลินิกุตร ท่านกระทำการกรรมเนื่องด้วยสัตถุ-
เจตนา ย่อมเสวยสุขเนื่องด้วยสุขเวทนา ด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ ฯลฯ

* กลานี้เป็นลำดับแรกแต่ท่านแสดงไว้ที่ ๒

ท่านก็ย่อมเสวยขุทุมสุขเนื่องด้วยขุทุมสุขเวทนา ดังนี้ คู่ก่อนอนันท์ เมื่อสมิทธิโมฆบุรุษนั้นพยากรณ์อย่างนี้ ชื่อว่า พยากรณ์ โดยชอบแก่ปาฏิบัติบุตร ปริพาชก. ความที่เจตนาเป็นกรรมมีพระสูตรเพียงเท่านี้ก่อน.

ส่วนความที่สัมปยุตตธรรมด้วยเจตนาเป็นกรรม ท่านแสดงไว้โดย กรรมจตุกะ (หมวด ๔ แห่งกรรม) สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า

คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย กรรม ๔ เหล่า นั้น เรากระทำให้แจ้งด้วยปัญญา อันยิ่งเองประกาศแล้ว กรรม ๔ เป็นไฉน? คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย กรรมคำมี วิบากคำมี กรรมขามี วิบากขามี กรรมทั้งคำทั้งขามี วิบากทั้งคำทั้งขามี กรรมไม่คำไม่ขามี วิบากไม่คำไม่ขาว ย่อมเป็นไป เพื่อความสิ้นกรรมก็มี. คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็กรรมไม่คำไม่ขามี วิบากไม่คำไม่ขาว ย่อมเป็นไป เพื่อความสิ้นกรรมเป็นไฉน สติสัมโพชฌงค์ ๗ อูเบกขา สัมโพชฌงค์ นี้เรา เรียกว่า กรรมไม่คำไม่ขามี วิบากไม่คำไม่ขาว ย่อมเป็นไป เพื่อความสิ้น กรรม. คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็กรรมไม่คำไม่ขามี วิบากไม่คำไม่ขาว ย่อมเป็น ไปเพื่อความสิ้นกรรม เป็นไฉน คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เท่านั้น คือ สัมมาทิฏฐิ ๗ สัมมาสมาธิ นี้เราเรียกว่า กรรมไม่คำไม่ขาว มี วิบากไม่คำไม่ขาว ย่อมเป็นไป เพื่อความสิ้นกรรม ธรรม ๑๕ อย่าง ต่างโดย โพชฌงค์และองค์มรรคเหล่านั้น ทรงแสดงไว้ด้วยกรรมจตุกะ ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง พึงทราบธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา ๒๑ อย่าง กับธรรม ๖ อย่าง เหล่า นั้น คือ อภิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ อนภิชฌา อพยาบาท และสัมมาทิฏฐิ.

บรรดาธรรมเหล่านั้น โลกุตตรมรรคเมื่อจะรวมเป็นพวก ก็ย่อมรวม กรรม ๓ อย่าง มีกายกรรมเป็นต้น. จริงอยู่ การสำรวมจากการประพฤติก้าวล่วง ความทุสิตทางวาจา พึงทราบว่าเป็นวาจาสิกะ สัมมากัมมันตะเป็นกายกรรม สัมมาวาจาเป็นวจีกรรม เมื่อถือเอากรรมทั้งสองหมวดนี้ สัมมาอาชีวะย่อม

ชื่อว่าเป็นอันถือเอาแล้ว เพราะเป็นพวกแห่งกรรมทั้งสองนั้นทีเดียว. ส่วนการ
สำรวจจากการก้าวล่วงความทูลศัลทางใจ ฟังทราบว่าเป็น มานสิกะ มานสิกะ
(การสำรวจทางใจ) นั้น มี ๕ อย่าง ด้วยสามารถแห่ง ทิฏฐิ สังกัปปะ วายามะ
สติ และสมาธิ มานสิกะแม้ ๕ อย่างนี้ ชื่อว่า มโนกรรม โลกุตตรมรรค
เมื่อรวมเป็นพวกก็ย่อมรวมกรรม ๑ อย่าง ด้วยประการฉะนี้.

ในที่นี้ ชื่อว่า การเทียบเคียงกับทวาร จริงอยู่ กรรมที่ถึงความ
หวั่นไหวในกายทวารและวจีทวารแต่ไม่ถึงกรรมบถก็มี กรรมที่ถึงความปรากฏ
เป็นไปในมโนทวาร แต่ไม่ถึงกรรมบถก็มี ท่านจึงถือเอากรรมนั้น ๆ (ที่ไม่เป็น
กรรมบถ) กระทำให้เป็นพวกของทวารนั้น ๆ ทีเดียว. ในเรื่องนั้นมีนัย ดังนี้.

บุคคลใดคิดว่าจักไปล่าเนื้อ จึงจัดแจงธนู ฟันเชือก ลับหอกบริโภคน
อาหารแล้วนุ่งห่มเสื่อผ้า ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น กรรมก็ถึงความหวั่นไหว แล้วใน
กายทวาร. เขาเที่ยวไปในป่าตลอดวันย่อมไม่ได้อะไรโดยที่สุด แม้กระต่ายและ
แมว. ถามว่า อุกุศลนี้ ชื่อว่า เป็นกายกรรมหรือไม่ ตอบว่า ไม่เป็น
ถามว่า เพราะเหตุไร. ตอบว่า เพราะไม่ถึงกรรมบถ. แต่ฟังทราบว่า กุศลจิตนี้
ชื่อว่า กายทุจริตอย่างเดียว. แม้ในการไปจับปลาเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน
แม้ในวจีทวาร บุคคลตั้งว่า เราจักไปล่าเนื้อ พวกเจ้าจงเตรียมธนูเป็นต้น
โดยเร็วเถิด ดังนี้ เมื่อไม่ได้อะไรในป่าโดยนัยก่อนนั้นแหละ กรรมนั้นถึงความ
หวั่นไหวในวจีทวารแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็มิเป็นวจีกรรม. ฟังทราบ
ว่า อุกุศลจิตนั้น ชื่อว่า เป็นวจีทุจริตอย่างเดียว. ส่วนในมโนทวาร เมื่อวช-
เจตนาเพียงเกิดขึ้นเท่านั้นก็ย่อมเป็นอันทำลายกรรมบถทีเดียว. อนึ่ง ประเภท
กรรมบถนั้นย่อมมี ด้วยอำนาจแห่งความพยายาม มิใช่ด้วยอำนาจแห่งปาณา-
ติบาต จริงอยู่ กายกรรมที่เป็นอกุศล ย่อมตั้งขึ้นในกายทวารและวจีทวาร
ไม่ตั้งขึ้นในมโนทวาร วจีกรรมที่เป็นอกุศลก็เหมือนกัน. แต่มโนกรรมที่เป็น

อกุศลย่อมตั้งขึ้นในทวารแม่ทั้งสาม. กายกรรม วาจากรรม และมโนทวาร ที่เป็นกุศลก็เหมือนกัน.

ถามว่า เป็นอย่างไร ?

ตอบว่า เมื่อบุคคลฆ่าสัตว์ ถือเอาสิ่งของที่เขาไม่ให้ ประพฤติมิจนาจารกรรมย่อมเป็นกายกรรมเท่านั้น แม่ทวารก็เป็นกายทวารเหมือนกัน กายกรรมที่เป็นอกุศลย่อมตั้งขึ้นในกายทวารอย่างนี้ก่อน ส่วนอกิฆมา พยาบาท และมิจฉาทิฎฐิที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้น ย่อมเป็นไปฝ่ายเจตนาข้าง เป็นอัปโพนหาริก (กล่าวอ้างไม่ได้ว่ามีหรือไม่มี) ข้าง.

แต่เมื่อบุคคลตั้งว่า เจ้าจงไปฆ่าผู้นี้ จึงลักสิ่งของชื่อนี้ กรรมเป็นกายกรรม สำหรับทวารเป็นวาจากรรม กายกรรมที่เป็นอกุศลย่อมตั้งขึ้นในวาจากรรมอย่างนี้ ส่วนอกิฆมา พยาบาท และมิจฉาทิฎฐิที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้นเป็นไปในฝ่ายเจตนาข้าง เป็นอัปโพนหาริกข้าง ชื่อว่า คำอธิบายที่เหมือนกันของอาจารย์ทั้งหลายมีประมาณเท่านี้.

ส่วนอาจารย์วิคิตทวาทีกล่าวว่า กายกรรมที่เป็นอกุศลย่อมตั้งขึ้นในมโนทวารก็มี อาจารย์วิคิตทวาทีนั้น ถูกอาจารย์อื่นท้วงว่า ท่านจงนำสูตรที่ยกขึ้นในการรวบรวม (สังคายนา) ทั้ง ๓ ครั้งนี้ จึงนำชื่อกลุ่มพสุตฺรนี้มาว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง สมณะ หรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้มีฤทธิ์ถึงความชานาญจิต เพ่งดูสัตว์ในเกิดในครรภ์ของหญิงอื่นด้วยใจอันลามกกว่า โอหนอ สัตว์ในครรภ์นี้ อย่าพึงคลอดออกมาด้วยความสวัสดิ์ ดังนี้ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย การฆ่าสัตว์ในครรภ์ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้. อาจารย์วิคิตทวาทีครั้งนำสูตรนี้มาแล้ว จึงกล่าวว่า ก็เพียงแต่คิดเท่านั้น สัตว์เกิดในครรภ์ของหญิงนั้นก็ย่อมย่อยยับไปเหมือนก้อนฟองน้ำ ในการย่อยยับแห่งครรภ์นี้

มีการไหวส่วนแห่งกายหรือส่วนแห่งวาจาแต่ที่ไหนเล่า ก็กายกรรมที่เป็นอกุศลนี้ ย่อมตั้งขึ้นในมโนทวารที่เดียว ดังนี้.

อาจารย์ทั้งหลาย กล่าวกะอาจารย์วิัตถวาทีนั้นว่า พวกเราจักพิจารณา เนื้อความพระสูตรของท่าน ดังนี้ แล้วพากันพิจารณาโดยนัยที่ท่านอาจารย์ วิัตถวาทีกล่าวอย่างนี้ว่า ท่านกล่าวถึงการฆ่าสัตว์อื่นด้วยฤทธิ์ ก็ธรรมดาว่า ฤทธิ์นั้นมี ๑๐ อย่างคือ อธิษฐานอิทธิ วิภูพพนอิทธิ มโนมยอิทธิ ญาณวิปหารอิทธิ สมาธิวิปหารอิทธิ อริยอิทธิ กัมมวิปากชอิทธิ ปุญญวโตอิทธิ วิชชามยอิทธิ ภวานามยอิทธิ ที่ชื่อว่า ฤทธิ์ ด้วยอรรถว่าสำเร็จ เพราะการประกอบโดยชอบในคุณนั้น ๆ เป็นปัจจัย บรรดาฤทธิ์เหล่านั้น ท่านกล่าวถึงฤทธิ์อย่างไร. ท่านวิัตถวาทีตอบว่า ภวานามยอิทธิ. ถามว่า กรรมคือการฆ่าสัตว์อื่นมิได้ ด้วยภวานามยอิทธิหรือ. ท่านวิัตถวาทีตอบว่า ใช่. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า การฆ่าสัตว์อื่นด้วยภวานามยอิทธินั้นมิได้ครั้งหนึ่ง. เหมือนหมอน้ำเต็มด้วยน้ำ บุคคลประสัจจะประหารผู้อื่นจึงว่างไปแล้ว แม้หม้อก็แตก แม้น้ำก็พินาศไป ฉะนั้น กรรม คือ การฆ่าผู้อื่นด้วยภวานามยอิทธิ ย่อมมิได้ครั้งหนึ่ง ฉะนั้น เหมือนกัน ต่อจากนั้นไปฤทธิ์นั้นก็เสื่อม.

ลำดับนั้น อาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวกะท่านวิัตถวาทีนั้นว่า กรรม คือ การประหารผู้อื่นด้วยภวานามยอิทธิ มิได้มีหนึ่งครั้งสองครั้งเท่านั้น แล้วจึงถาม ท่านวิัตถวาทีซึ่งไม่ดำเนินไปด้วยวาจาตามประกาศให้รู้ว่า ภวานามยอิทธิเป็น กุศล หรือเป็นอกุศล หรือเป็นอัพยากตะ สัมปยุตด้วยสุขเวทนา หรือทุกขเวทนา หรืออทุกขมสุขเวทนา เป็นสวิตกกถิการ ไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์ ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรูปาวจร. บุคคลใครรู้ปัญหานี้ บุคคลนั้น ย่อมกล่าวอย่างนี้ว่า ภวานามยอิทธิย่อมเป็นกุศลบ้าง เป็นอัพยากตะบ้าง เป็นที่ตั้งของอทุกขมสุขบ้าง เป็นอวิตกกถิการ และเป็นรูปาวจรเท่านั้น. อาจารย์

วิวัฒนาการนั้นจะพึงถูกผู้อื่นถามว่า เจตนาที่ยังสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไปย่อมรวมเข้ากันได้กับส่วนไหนในบรรดากุศลเป็นต้น. เมื่ออาจารย์วิวัฒนาการที่รู้ที่อยู่ก็ย่อมบอกว่า เจตนาที่ยังสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไป เป็นอกุศล เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ขเวทนา มีวิตกและวิจารณ์เป็นกามาวจรเท่านั้น. เมื่อเป็นเช่นนั้นก็พึงบอกวิวัฒนาการที่ว่า ปัญหาของท่านไม่สมกับเป็นกุศลติดะ ไม่สมกับเวทนาติดะ ไม่สมกับวิตกติดะ ไม่สมกับภุมมันตระ (คือกามาวจรเป็นต้น). อาจารย์วิวัฒนาการที่จะกล่าวว่า ก็สูตรใหญ่อย่างนี้ไม่มีประโยชน์หรือ ? พวกอาจารย์จึงตอบว่า มิใช่ ไม่มีประโยชน์ แต่ว่าท่านย่อมไม่รู้ประโยชน์ของสูตรนั้นว่า สมณะหรือพรหมณ์นั้นมีฤทธิ์ ถึงความชำนาญทางใจ. จริงในที่นี้ท่านไม่ประสงค์เอาภาวนามยอทธิ แต่ประสงค์เอาอาถัพพนิทานิ.

จริงอยู่ อาถัพพนิทานิ นั้น เมื่อได้ยอมได้ในคำว่า ท่านผู้มีฤทธิ์ ถึงความชำนาญทางใจนี้ แต่ว่า อาถัพพนิทานิ นั้น พ้นจากกายทวารและวจีทวารแล้วก็ไม่สามารถทำได้ เพราะว่า บุคคลผู้ประกอบอาถัพพนิทานิทั้งหลาย ต้องบริโภคน้ำของไม้เค็ม ปลูกหญ้าแพรกนอนบนพื้นดิน ประพฤติบะตลอด ๗ วัน ในวันที่ ๗ ตกแต่งพื้นที่ป่าช้า แล้วยืนอยู่ในย่างเท้าที่ ๗ ทำให้มือหมุนไปมารายมนต์ด้วยปาก ที่นั่นการทำของพวกเขาจึงสำเร็จ ฤทธิ์เมื่อนี้พ้นจากกายทวารและวจีทวารแล้ว ก็ไม่สามารถทำได้ เพราะฉะนั้น ในข้อนี้ พึงถึงความตกลงว่า กายกรรมยอมไม่ตั้งขึ้นในมโนทวาร ดังนี้.

ก็เมื่อบุคคลกล่าวมุสาวาทเป็นต้นด้วยศีรษะและมือ กรรมเป็นวจีกรรม แต่ทวารเป็นกายทวาร แม้วจีกรรมที่เป็นอกุศลก็ยอมตั้งขึ้นในกายทวารด้วยประการฉะนี้. ส่วนอกิฆณา พยาบาท และมิจณาภิภูฏฐิที่เกิดพร้อมกับจิตทั้งหลายเหล่านั้นยอมเป็นฝ่ายของเจตนาบ้าง เป็นอัปปิหาริกบ้าง ก็เมื่อบุคคลทำการ

เปล่งวาจากล้ามุสาวาทเป็นต้น แม้กรรมก็เป็นวจิกรรม แม้ทวารก็เป็นวจิทวาร เหมือนกัน วจิกรรมที่เป็นอกุศลย่อมตั้งขึ้นในวจิทวารด้วยประการฉะนี้. ส่วน อภิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้นเป็นฝ่ายของเจตนาบ้าง เป็นอภิปุหาริกบ้าง ชื่อว่า คำชี้แจงที่เหมือนกันของอาจารย์ทั้งหลายมีเพียง เท่านั้น.

ส่วนอาจารย์วิตถวาที่กล่าวว่า วจิกรรมที่เป็นอกุศลย่อมตั้งขึ้นใน มโนทวารก็ได้. อาจารย์วิตถวาที่นั้นถูกอาจารย์อื่นซักว่า ท่านจงนำสูตรที่ ขึ้นสู่การรวบรวมทั้งสามครั้งมา จึงนำสูตรอุปสถขันธกะมาว่า ก็ภิกษุใด เมื่อถูกสวดประกาศถึง ๓ ครั้ง ระลึกได้ แต่ไม่ทำให้แจ้งซึ่งอาบัติที่มีอยู่ ภิกษุนั้นย่อมต้องอาบัติสัมปชานมุสาวาท ดังนี้. ครั้นท่านนำสูตรนี้มาแล้วก็ กล่าวว่า ภิกษุนั้นไม่กระทำให้แจ้งอาบัติอย่างนี้ เป็นผู้หนึ่งเลย ย่อมต้องอาบัติ อื่น การไหวส่วนร่างกาย หรือวาจาในที่นี้มีที่ไหน ก็วจิกรรมที่เป็นอกุศล ย่อมตั้งขึ้นในมโนทวารนั้นแหละ ดังนี้.

อาจารย์ทั้งหลายฟังถามวิตถวาที่นั้นว่า ก็สูตรที่ท่านกล่าวนี้ มีเนื้อ- ความที่ควรแนะนำ หรือมีเนื้อความอธิบายไว้แล้ว อย่างไร ? วิตถวาที่ กล่าวว่า สูตรของข้าพเจ้านี้ มีเนื้อความอธิบายไว้แล้ว ดังนี้ แล้วถูกกล่าวเตือน ว่า ท่านอย่าพูดอย่างนี้ พวกเราจักช่วยกันพิจารณาเนื้อความของสูตรนั้น ดังนี้ แล้วฟังถาม อย่างนี้ว่า มีอาบัติอะไรในเพราะสัมปชานมุสาวาท. เมื่อ อาจารย์วิตถวาที่รู้ที่อยู่ก็จับบอกว่า เป็นอาบัติทุกกฏในเพราะสัมปชานมุสาวาท จากนั้นก็ฟังถูกกล่าวว่า วินัยมีมูลเหตุสองอย่าง คือ กายและวาจา จริงอยู่ พระสัมมาสัมพุทธะทรงบัญญัติอาบัติทั้งหมดในทวารทั้ง ๒ เหล่านี้เท่านั้น ขึ้น ชื่อว่า การบัญญัติอาบัติ ในมโนทวารย่อมไม่มี ท่านรู้วินัยบัญญัติมากไป

บุคคลใดบัญญัติอาบัติในฐานะอันพระศาสดาไม่บัญญัติไว้ ผู้นั้นชื่อว่ายอมกล่าว
คู่พระสัมมาสัมพุทธะ ย่อมประหารชินจักร ครั้นถูกข่มด้วยถ้อยคำเป็นต้นอย่างนั้น
แล้วก็พึงถามปัญหาให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า สัมปชานมุสาวาทยอมตั้งขึ้นเพราะการ
กระทำหรือ หรือว่าเพราะการไม่กระทำ ดังนี้ เมื่อวิตถกทวาราทราบอยู่ก็จักท
บอกว่า เพราะการไม่กระทำ จากนั้น ก็พึงบอกท่านว่า ภิกษุผู้ไม่ทำให้แจ้ง
อาบัติยอมทำกริยาอย่างไร ท่านวิตถกทวาราทเมื่อไม่เห็นการกระทำแน่แท้ก็จัก
ถึงความลำบากใจ ลำดับนั้น อาจารย์ทั้งหลายพึงให้วิตถกทวาราทนั้นยอมจำนน
ด้วยเนื้อความแห่งสูตรนี้. ก็ในสูตรนี้มีเนื้อความดังต่อไปนี้

ถามว่า สัมปชานมุสาวาท ที่ท่านกล่าวว่าเป็นอาบัติ เป็นอาบัติอะไร
คือ เป็นอาบัติประเภทไหน ตอบว่า เป็นอาบัติทุกกฏ ก็อาบัติทุกกฏนั้นแล
ว่าโดยลักษณะแห่งมุสาวาท บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นอาบัติซึ่งมีการไม่ทำใน
วชิทวารตามพระคำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นสมุฏฐาน สมจริงดังคำที่ตรัส
ไว้ในปริวาร ว่าด้วยเสทโฆจนคาถาว่า

ภิกษุไม่เจรจากับมนุษย์ไร ๆ ไม่เปล่ง

วาจาพูดกับผู้อื่น แต่ต้องอาบัติทางวาจาไม่

ต้องอาบัติทางกาย ปัญหานี้ท่านผู้รู้ทั้งหลาย

คิดกันแล้ว ดังนี้.

ในที่นี้ พึงถึงความตกลงว่า วชิกรรมที่เป็นอกุศลยอมไม่ตั้งขึ้นใน
มโนทวาร ด้วยประการฉะนี้.

ก็แต่ในกาลใด บุคคลมีจิตสหระคตด้วยอภิษณายังส่วนแห่งกายให้ไหว
กระทำกิจมีการถือเอาด้วยมือเป็นต้น มีใจสหระคตด้วยพยายามมีการถือไม้
เป็นต้น มีใจสหระคตด้วยมิจฉาทิภูติ คิดว่า พระขันธกุมาร พระศิวะประเสริฐ

ที่สุด จึงทำกัมมีการอภิวาท อัญชลีกรรมและตกแต่งตั้งน้อยสำหรับภุต เพื่อพระศิวะนั้น ในกาลนั้น กรรมเป็นมโนกรรม แต่ทวารเป็นกายทวาร มโนกรรมที่เป็นอกุศลย่อมตั้งขึ้นในกายทวาร ด้วยประการฉะนี้ แต่เจตนาในที่นี้เป็นอัปโหหาริก.

ในกาลใด บุคคลมีใจสหระศด้วยอภิชฌา ยังส่วนแห่งวาจาให้ไหวเพ่งดูอุปกรณ์เครื่องปล้ำใจของผู้อื่นโดยพูดว่า โอหนอ ของผู้อื่นพึงเป็นของเรา ดังนี้ มีใจสหระศด้วยพยาบาท กล่าวว่ ขอสัตว์เหล่านี้ถูกเบียดเบียน จงถูกฆ่า จงขาดสูญ หรือว่า จงอย่าได้มี ดังนี้ มีใจสหระศด้วยมิจฉาทิฎฐิ ย่อมกล่าวว่ ทานที่บุคคลให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บุคคลเช่นสรวงแล้วไม่มีผล เป็นต้น ในกาลนั้น กรรมเป็นมโนกรรม แต่ทวารเป็นวิทวาร มโนกรรมย่อมตั้งขึ้นในวิทวาร ด้วยประการฉะนี้ เจตนาในที่นี้ก็เป็น อัปโหหาริก.

ก็ในกาลใด บุคคลไม่ยังส่วนแห่งกายวาจาให้ไหว่นั่งแล้ว ในที่ลับให้จิตทั้งหลายเกิดขึ้นสหระศด้วยอภิชฌา พยาบาท และมิจฉาทิฎฐิ ในกาลนั้น กรรมเป็นมโนกรรม แม้ทวารก็เป็นมโนทวารเหมือนกัน มโนกรรมที่เป็นอกุศลย่อมตั้งขึ้นในมโนทวาร ด้วยประการฉะนี้. ก็ในที่นี้ เจตนาที่ดี ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนาที่ดี ย่อมตั้งขึ้นในมโนทวารเท่านั้น มโนกรรมที่เป็นอกุศล บัณฑิตพึงทราบว่ ย่อมตั้งขึ้นในทวารแม้ทั้ง ๓ ดังพรรณนามาฉะนี้.

ก็คำที่ท่านกล่าวว่ กายกรรม วชิกรรม และมโนกรรม ที่เป็นกุศลก็เหมือนกันนั้น มีนัยดังต่อไปนี้.

จริงอยู่ ในกาลใด บุคคลไม่สามารถกล่าววาจาด้วยเหตุบางอย่าง ย่อมถือเอาสิกขาบทเหล่านี้ ด้วยมือและศิระชะว่ ข้าพเจ้าย่อมงดเว้นจากปาณาติบาต จากอทินนาทาน จากกาเมสุมิฉาจาร ดังนี้ ในกาลนั้น กรรม

เป็นกายกรรม แม้ทวารก็เป็นกายทวารเหมือนกัน กายกรรมที่เป็นกุศลย่อมตั้งขึ้นในกายทวารอย่างนี้ ธรรมมีอนภิชฌาเป็นต้นที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้น ย่อมเป็นฝ่ายของเจตนาบ้าง เป็นอัปโหหาริกบ้าง.

แต่ในกาลใด บุคคลเปล่งวาจารับสีกขาบททั้งหลายเหล่านั้นนั้นแหละ ในกาลนั้น กรรมเป็นกายกรรม แต่ทวารเป็นวจิตทวาร กายกรรมที่เป็นกุศลย่อมตั้งขึ้นในวจิตทวารอย่างนี้ ธรรมมีอนภิชฌาเป็นต้นที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้น ย่อมเป็นฝ่ายของเจตนาบ้าง เป็นอัปโหหาริกบ้าง.

แต่ในกาลใด เมื่อพระภิกษุให้สีกขาบทเหล่านั้นอยู่ บุคคลไม่ให้ส่วนแห่งกายและวาจาให้ไหว ย่อมรับเอาด้วยใจเท่านั้นว่า ข้าพเจ้าย่อมงดเว้นจากปาณาติบาต จากอทินนาทาน จากกามเมสุมิจฉาจาร ดังนี้ ในกาลนั้น กรรมเป็นกายกรรม แต่ทวารเป็นมโนกรรม กายกรรมที่เป็นกุศลย่อมตั้งขึ้นในมโนทวารอย่างนี้ ธรรมมีอนภิชฌาเป็นต้นที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้น ย่อมเป็นฝ่ายของเจตนาบ้าง เป็นอัปโหหาริกบ้าง ก็เมื่อบุคคลรับสีกขาบททั้ง ๔ มีเจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากมุสาวาทเป็นต้น ด้วยกายเป็นต้นโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ วจิตกรรมที่เป็นกุศล บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมตั้งขึ้นในทวารทั้ง ๓ ดังนี้ แม้ในที่นี้ ธรรมมีอนภิชฌาเป็นต้น ก็ย่อมเป็นฝ่ายของเจตนาบ้าง เป็นอัปโหหาริกบ้าง.

แต่ว่า บุคคลยังส่วนแห่งกายให้ไหวไปด้วยจิตอันสหระคต ด้วยอนภิชฌาเป็นต้น กระทำการปิดกวาดลานพระเจดีย์ ทำการบูชาด้วยของหอม และดอกไม้เป็นต้น และไหว้พระเจดีย์เป็นต้น กรรมเป็นมโนกรรม แต่ทวารเป็นกายทวาร มโนกรรมที่เป็นกุศลย่อมตั้งขึ้นในกายทวารอย่างนี้ แต่ว่าเจตนาในที่นี้ เป็นอัปโหหาริกเท่านั้น เมื่อบุคคลมีจิตสหระคตด้วยอนภิชฌา

ยังส่วนแห่งวาจาให้ไหว ไม่เพ่งดูว่า โอหนอ วัตถุเครื่องปลื้มใจของคนอื่น
พึงเป็นของเราดังนี้ มีจิตสหระศด้วยอัพยาบาท กล่าวชื่อว่า สพุเพ สตุตา
อเวรา อพฺยาปชฺฌมา อนินฺมา สฺวขี อตุตฺตานํ ปรีหฺรณฺตุ ดังนี้ มีจิต
สหระศด้วยสัมมาทิฏฐิ เปล่งวาจาว่า ทานที่บุคคลให้แล้วมีผลเป็นต้น กรรม
เป็นมโนกรรม แต่ทวารเป็นวจีทวาร มโนกรรมที่เป็นกุศลย่อมตั้งขึ้นใน
วจีทวารอย่างนี้ แต่เจตนาในที่นี้เป็นอัพโพหาริก แต่เมื่อบุคคลไม่ให้กาย
และวาจาไหว นั่งในที่ลับให้จิตเกิดขึ้นสหระศด้วยอนภิชฌาเป็นต้น ด้วยใจ
เท่านั้น กรรมเป็นมโนกรรม แม้ทวารก็เป็นมโนทวารเหมือนกัน มโนกรรม
ที่เป็นกุศลย่อมตั้งขึ้นในมโนทวารอย่างนี้ แต่ในฐานะนี้ เจตนาที่ดี ธรรมที่
สัมปยุตด้วยเจตนาที่ดี ย่อมตั้งขึ้นในมโนทวารเท่านั้น.

บรรดากรรมและทวารเหล่านั้น บุคคลเมื่อกล่าวว่า เมื่อปาณาติบาต
และอกินนาทานทั้งหลายที่ตั้งขึ้นด้วยอาณัติ แม้กรรมก็เป็นกายกรรม แม้
ทวารก็เป็นกายทวารด้วยอำนาจแห่งกรรมนั้นแหละ ดังนี้ ย่อมรักษากรรม
ชื่อว่า ย่อมทำลายทวาร เมื่อกล่าวว่า บรรดาธุสสาวาทเป็นต้นที่ตั้งขึ้นด้วย
มือและศิระษะ แม้ทวารก็เป็นกายทวาร แม้กรรมก็เป็นกายกรรมด้วยอำนาจ
แห่งทวารนั้นแหละ ดังนี้ ย่อมรักษาทวาร ชื่อว่า ย่อมทำลายกรรม
เพราะฉะนั้น ไม่ควรทำลายทวารด้วยคิดว่า เราจักรักษากรรม และไม่พึง
ทำลายกรรม ด้วยคิดว่า เราจักรักษาทวาร อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบกรรมและ
ทวารโดยนัยตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ เพราะว่า เมื่อบุคคลกล่าวอยู่อย่างนี้
ย่อมไม่ทำลายกรรมและทวารดังนี้แล.

จบกล่าวด้วยกรรม

อธิบายว่าด้วยวิญญาณ ๕ เป็นต้น

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยวิญญาณ ๕ และทวารวิญญาณ ๕ ต่อไป.

ชื่อว่าวิญญาณ ๕ คือ

๑. จักขุวิญญาณ
๒. โสตวิญญาณ
๓. ฆานวิญญาณ
๔. ชิวหาวิญญาณ
๕. กายวิญญาณ

ชื่อว่าทวารวิญญาณ ๕ คือ

๑. ทวารแห่งจักขุวิญญาณ
๒. ทวารแห่งโสตวิญญาณ
๓. ทวารแห่งฆานวิญญาณ
๔. ทวารแห่งชิวหาวิญญาณ
๕. ทวารแห่งกายวิญญาณ

เจตนาที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งทวาร ๕ เหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นกายกรรม ไม่เป็นวจีกรรม เป็นแต่มนทวารเท่านั้น. แต่ชื่อว่า สัมผัส เหล่านี้มี ๖ คือ จักขุสัมผัส โสต ฆาน ชิวหา กาย มโนสัมผัส. ชื่อว่า ทวารแห่งสัมผัสเหล่านี้มี ๖ คือ ทวารแห่งจักขุสัมผัส ทวารแห่งโสต ฆาน ชิวหา กาย มโนสัมผัส. ชื่อว่า อสังวร ๘ เหล่านี้ คือ จักขุอสังวร โสต ฆาน ชิวหา

อสังวร ปสาทกายอสังวร โจนนกายอสังวร วาจาสังวร มโนอสังวร.
อสังวร ๘ เหล่านี้ ว่าโดยอรรถได้แก่ธรรม ๕ เหล่านี้ คือ ความเป็นผู้ทุศีล

(ทูลุสสัย) ความเป็นผู้หลงลืมสติ (**มฺหุจฺจสจฺจํ**) ความไม่รู้ (**อญฺญาณํ**)
ความไม่อดทน (**อกุขฺนติ**) ความเกียจคร้าน (**โกสขุขํ**) บรรดาธรรม
๕ เหล่านี้ แม้ธรรมอย่างหนึ่ง ย่อมไม่เกิดขึ้นในจิตทั้งหลายมีไวภวัญญูปพนจิต
เป็นที่สุดในปัญจทวาร แต่ย่อมเกิดในขณะแห่งชวนจิตเท่านั้น ธรรมนั้นแม้
เกิดขึ้นในชวนจิต ท่านเรียกว่า **อสังวร** (ความไม่สำรวม) ในทวาร ๕.

จริงอยู่ ผัสสะเกิดพร้อมกับจักขุวิญญาณ ชื่อว่า **จักขุสัมผัส** เจตนา
ชื่อว่า **มโนกรรม** จิตนั้น ชื่อว่า **ทวารแห่งมโนกรรม** ในจักขุวิญญาณนี้
อสังวร ๕ อย่างยังไม่มี. ผัสสะที่เกิดพร้อมกับสัมปฏิกิจฉันนจิต ชื่อว่า
มโนสัมผัส เจตนาชื่อว่า **มโนกรรม** จิตนั้นชื่อว่า **ทวารแห่งมโนกรรม**
ในสัมปฏิกิจฉันนจิตแม้มี อสังวรก็ยังมี. แม้ในสันตริณจิตและไวภวัญญูปพนจิต
ก็มีนัยนี้แหละ. แต่ว่าผัสสะที่เกิดพร้อมกับชวนจิตชื่อว่า **มโนสัมผัส** เจตนา
ชื่อว่า **มโนกรรม** จิตนั้นชื่อว่า **ทวารแห่งมโนกรรม** ความไม่สำรวมใน
ชวนจิตนั้น ชื่อว่า **จักขุอสังวร** (ความไม่สำรวมทางจักขุ). แม้ในโสต-
ฉานชีวหาปสาททวาร ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

ก็ในกาลใด ชวนจิตทางมโนทวารมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง มีรูป
เป็นต้นเป็นอารมณ์ เว้นวิจิตวาร ย่อมเกิดขึ้นยังความไหวทวารล้วนให้
เป็นไปอยู่ ในกาลนั้น ผัสสะที่เกิดพร้อมกับจิตนั้น ชื่อว่า **มโนสัมผัส**
เจตนาชื่อว่า **กายกรรม** แต่จิตนั้นเป็นอัปปोหาริก ไม่ถึงการนับว่าเป็น
มโนทวาร เพราะความไหวเกิดแล้ว ก็ความไม่สำรวมในขณะนี้ ชื่อว่า
ความไม่สำรวมทางกาย (กายอสังวร).

ในกาลใด ชวนจิตเช่นนั้นนั้นแหละ จากกายทวาร เกิดขึ้นยังการ
ไหววิจิตวารล้วน ๆ ให้เป็นไปอยู่ ในกาลนั้น ผัสสะที่เกิดพร้อมกับจิตนั้น

ชื่อว่า มโนสัมผัส เจตนาชื่อว่าจกรรม แต่จิตนั้นเป็นอัพโพหาริกไม่ถึง การนับว่าเป็นมโนทวาร เพราะความไหวเกิดขึ้นแล้ว ความไม่สำรวมใน ขวนจิตนี้ ชื่อว่า ความไม่สำรวมทางวาจา (วาจาอสังวร).

แต่ในกาลใด ขวนจิตเช่นนั้นเว้นจากกายทวารและวจีทวาร เป็น มโนทวารล้วน ๆ เกิดขึ้น ในกาลนั้น ผัสสะที่เกิดพร้อมกับจิตนั้น ชื่อว่า มโนสัมผัส เจตนาชื่อว่ามโนกรรม จิตชื่อว่าทวารแห่งมโนกรรม ความไม่ สำรวมในชวนจิตนี้ ชื่อว่า ความไม่สำรวมทางใจ (มโนอสังวร).

บัณฑิตพึงทราบทวารแห่งอสังวร ๘ เหล่านี้ คือ ทวารแห่งอสังวร ทางจักขุ ทวารแห่งอสังวรทางโสต ฆาน ชิวหา ปสาทกาย โจปนกาย วาจา มโน ด้วยอำนาจแห่งอสังวร ๘ เหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนชื่อว่า สังวร ๘ เหล่านี้ คือ จักขุสังวร (สำรวมทางตา) โสตสังวร ฆานสังวร ชิวหาสังวร ปสาทกายสังวร โจปนกายสังวร วาจา สังวร มโนสังวร. บรรดาสังวรเหล่านั้น ว่าโดยอรรถ ได้แก่ธรรม ๕ เหล่านี้ คือ สีล สติ ญาณ จันติ วิริยะ ในบรรดาธรรมทั้ง ๕ แม้เหล่านั้น แม้ธรรมอย่างหนึ่ง ย่อมไม่เกิดในจิตทั้งหลาย มีโวกุฎัพพนจิตเป็นที่สุดใน ปัญจทวาร ธรรมนั้นย่อมเกิดในขณะที่แห่งชวนจิตเท่านั้น แม้เกิดในชวนจิต ท่านก็เรียกว่า สังวรในปัญจทวาร.

บัณฑิตพึงทราบความเกิดขึ้นแห่งผัสสะนั้นแม้ทั้งหมด โดยนัยที่กล่าว แล้วในอสังวรซึ่งมีคำว่า จกขุวิญญาณสทหชาโต हि ผลุโส จกขุสมมุผลุโส (จริงอยู่ ผัสสะที่เกิดพร้อมกับจักขุวิญญาณ ชื่อว่า จักขุสัมผัส) เป็นต้น ด้วยสามารถแห่งสังวร ๘ เหล่านี้ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบสังวรทวาร (ทวาร แห่งสังวร) ๘ เหล่านี้ คือ ทวารแห่งสังวรทางจักขุ ฯลฯ ทวารแห่งสังวร ทางมโนตามที่กล่าวแล้ว.

กล่าวด้วยอุสถกรรมบถ

ก็ชื่อว่าอุสถกรรมบถเหล่านี้มี ๑๐ คือ

ปาณาติบาต

อทินนาทาน

กาเมสุมิฉาจาร

มุสาวาท

ปีสุณาวาจา

พรุสวาจา

สัมผัปปลาปะ

อภิชฌา

พยาบาท

มิจฉาทิฎฐิ.

บรรดาอุสถกรรมบถเหล่านั้น การยังสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไป ชื่อว่า **ปาณาติบาต** ท่านอธิบายว่า การทำลายชีวิต คือการฆ่าสัตว์. ก็ในคำว่า ปาณาติบาตนี้ โดยโวหารได้แก่สัตว์ โดยปรมัตถ์ได้แก่ชีวิตินทรีย์ ๒ อย่าง วรรกเจตนา (เจตนาฆ่า) ของบุคคลผู้มีความสำคัญในสัตว์นั้น ว่ามีชีวิต เป็นไปทางทวารใดทวารหนึ่งของกายทวาร หรือวจีทวารที่ตั้งขึ้นด้วยความพยาบาท เข้าไปตัดชีวิตินทรีย์ ชื่อว่า **ปาณาติบาต**. ในบรรดาสัตว์ทั้งหลายมีสัตว์ เจริญจนเป็นต้นที่ไม่มีมีคุณ ปาณาติบาตนั้น ชื่อว่ามีโทษน้อยในเพราะสัตว์เล็ก ชื่อว่ามีโทษมากในเพราะร่างกายใหญ่. ถามว่า เพราะเหตุไร ตอบว่า เพราะ มีความพยาบาทมาก. แม้จะมีความพยายามเสมอกันก็มีโทษมากเพราะวัตถุใหญ่

บรรดาสัตว์ที่มีคุณมีมนุษย์เป็นต้น ปาณาติบาตนั้นชื่อว่ามีโทษน้อย เพราะ สัตว์มีคุณน้อย ชื่อว่ามีโทษมากเพราะมีคุณมาก. เมื่อสัตว์นั้นมีสรีระและคุณ เท่ากัน ก็พึงทราบว่ ปาณาติบาตมีโทษน้อยเพราะความที่กิเลสทั้งหลาย และความพยายามอ่อน ชื่อว่ามีโทษมากเพราะกิเลสและความพยายามกล้า. องค์ (ส่วนประกอบ) ของปาณาติบาตนั้น มี ๕ อย่าง คือ

๑. ปาโณ (สัตว์มีชีวิต)
๒. ปาณสยุนิตา (รู้ว่าสัตว์มีชีวิต)
๓. วรกจิตตํ (มีจิตคิดฆ่า)
๔. อุปกุกโม (มีความพยายาม)
๕. เตน มรณํ (สัตว์ตายด้วยความพยายามนั้น)

ปาณาติบาตนั้น ประโยค ๖ คือ

๑. สาทถิกปโยคะ
๒. อาณตติกปโยคะ
๓. นิสสัคคิยปโยคะ
๔. ถาวรปโยคะ
๕. วิชชามยปโยคะ
๖. อิทธีมยปโยคะ

ก็อรรถนี้ข้าพเจ้าให้พิสดารอยู่ย่อมจะชักเข้าไป เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้า จักไม่ยังอรรถนั้น และอรรถอื่นอย่างเดียวกันให้พิสดาร แต่ผู้ต้องการอรรถ พิสดารพึงตรวจดูอรรถกถาพระวินัยชื่อ สมันตปาสาทิกา แล้วถือเอาเถิด.

ว่าด้วยอทินนาทาน

การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ให้ ชื่อว่า อทินนาทาน ท่านอธิบายว่า การนำภักทะ (สิ่งของ) ของคนอื่นไป คือการลัก การขโมย. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อทินนํ ได้แก่ สิ่งของที่บุคคลอื่นหวงแหน. อธิบายว่า บุคคลอื่นใช้ของที่ให้ทำแล้วตามชอบใจในสิ่งใด ไม่มีความผิด ไม่มีโทษ เถยเจตนาของบุคคลผู้มีความสำคัญ ในวัตถุอื่นบุคคลอื่นหวงแหนนั้น ก็รู้ว่าผู้อื่นหวงแหนแล้ว ให้ตั้งขึ้นด้วยความพยายามถือเอาสิ่งนั้น จึงชื่อว่า อทินนาทาน. อทินนาทานนั้น ชื่อว่า มีโทษน้อย ในเพราะวัตถุอันเป็นของมีอยู่ของผู้อื่นน้อย ชื่อว่า มีโทษน้อย ในเพราะวัตถุประณีต เพราะเหตุไร จึงมีโทษมาก เพราะวัตถุที่ลักไปนั้นเป็นของประณีต เมื่อวัตถุเสมอกัน อทินนาทานนั้นชื่อว่า มีโทษมาก เพราะเป็นวัตถุของบุคคลผู้มีคุณอันยิ่ง ชื่อว่า มีโทษน้อยในเพราะวัตถุอันมีอยู่ของบุคคลผู้มีคุณอันแล้ว โดยเทียบกับผู้มีคุณนั้น ๆ.

อทินนาทานนั้น มีองค์ ๕ คือ

๑. ปรปริกคหิต์ (สิ่งของที่เขาเก็บรักษาไว้)
๒. ปรปริกคหิตสญญิตา (รู้ว่าสิ่งของที่เขาเก็บรักษาไว้)
๓. เถยยจิตตํ (มีจิตคิดลัก)
๔. อุปกุกโม (มีความพยายาม)
๕. เตน ทรณํ (นำสิ่งของนั้นไปด้วยความพยายามนั้น)

อทินนาทานนั้น มีประโยค ๖ มีสหัตถิกปิโยคะเป็นต้น ประโยคเหล่านั้นแล ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจแห่งอาหาร (การขโมย) ๕ เหล่านี้ คือ

๑. เถยยาวหาร (การลักโดยขโมย)
๒. ปสัยหาวหาร (การลักโดยข่มขู่)
๓. ปฏิจันนาวหาร (การลักโดยปกปิด)
๔. ปริกัปปาวหาร (การลักโดยกำหนดไว้)
๕. กุสาวหาร (การลักโดยจับสลาก)

เนื้อความในที่นี่ท่านย่อไว้ ส่วนความพิสดาร ท่านกล่าวไว้ในสมันต-
ปาสาทิกาแล้ว.

ว่าด้วยกามสุมิจฉาจาร

ก็พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า กามสุมิจฉาจาร ต่อไป

คำว่า กามสุ ได้แก่การเสพเมถุน. การประพฤติกามอันบัณฑิต
ติเตียนโดยส่วนเดียว ชื่อว่า มิจฉาจาร. แต่เมื่อว่าโดยลักษณะ ได้แก่
เจตนาเป็นเหตุก้าวล่วงฐานะที่ไม่ควรเกี่ยวข้องที่เป็นไปทางกายทวารโดยประสงค์
อสังกรรม ชื่อว่า กามสุมิจฉาจาร.

อคมนียฐาน ๒๐

ในกามสุมิจฉาจารนั้น มีหญิง ๒๐ จำพวก ได้แก่หญิงที่มารดารักษา
เป็นต้น ๑๐ จำพวกแรก คือ

๑. หญิงที่มารดารักษา
๒. หญิงที่บิดารักษา
๓. หญิงที่มารดาบิดารักษา
๔. หญิงที่พี่ชายน้องชายรักษา
๕. หญิงที่พี่สาวน้องสาวรักษา

๖. หญิงที่ญาติรักษา

๓. หญิงที่ตระกูลรักษา
๔. หญิงที่มีธรรมรักษา
๕. หญิงที่รับหมั้นแล้ว
๑๐. หญิงที่กฎหมายคุ้มครอง

และหญิงที่เป็นภรรยาที่มีการซื้อมาด้วยทรัพย์เป็นต้นเหล่านี้ คือ

๑. ภรรยาที่ซื้อไถ่มาด้วยทรัพย์
๒. ภรรยาที่อยู่ด้วยความพอใจ
๓. ภรรยาที่อยู่ด้วยโภคะ
๔. ภรรยาที่อยู่ด้วยผ้า
๕. ภรรยาที่ทำพิธีรดน้ำ (จุ่มน้ำ)
๖. ภรรยาที่ขายปลงเทริดลงจากศีรษะ.
๗. ภรรยาที่เป็นทาสีในบ้าน
๘. ภรรยาที่จ้างมาทำงาน
๙. ภรรยาที่เป็นเชลย
๑๐. ภรรยาที่อยู่ด้วยกันครู่หนึ่ง

หญิง ๒๐ พวกนี้ ชื่อว่า **อคมนิยฐาน** (คือฐานะที่ไม่ควรเกี่ยวข้องกับ)
ก็บรรดาหญิงทั้งหลาย หญิง ๑๒ จำพวก ที่บุรุษไม่ควรล่วงเกิน คือ หญิงที่รับ
หมั้นและกฎหมายคุ้มครองแล้วรวม ๒ จำพวก และหญิงที่เป็นภรรยา ๑๐ จำพวก
มีหญิงที่เป็นภรรยาไถ่มาด้วยทรัพย์เป็นต้น นี้ ชื่อว่า **อคมนิยฐาน**.

ก็มีจนาจารนี้นั้น ชื่อว่า **มิโทษน้อย** ก็เพราะอคมนิยฐานเว้นจาก
คุณมีศีลเป็นต้น ชื่อว่า **มิโทษมาก** ในเพราะอคมนิยฐานถึงพร้อมด้วยคุณ
มีศีลเป็นต้น มีจนาจารนั้นมี (องค์) ๔ คือ

๑. อคมนียวัตถุ (วัตถุที่ไม่ควรเกี่ยวข้อง)
๒. ตสมิ เสวนจิตต์ (มีจิตคิดเสพในอคมนียวัตถุนั้น)
๓. เสวนปโปโยโค (พยายามเสพ)
๔. มกฺเคน มกฺคปฏิปัตตือชิวาสนิ (การยังมรรคให้ถึง

มรรค)

ประโยชน์ของมิจณาจารย์นั้น มีหนึ่งคือ สาทัดถิกปโยคะเท่านั้น.

ว่าด้วยมุสาวาท

ความพยายามทางวาจา (วจิปโยคะ) หรือความพยายามทางกายอันทำลายประโยชน์ ของบุคคลผู้มุ่งกล่าวให้ขัดแย้งกัน ชื่อว่า มุสา. ก็เจตนาอันให้ตั้งขึ้นด้วยความพยายามทางกายหรือทางวาจาที่มุ่งจะกล่าวให้คลาดเคลื่อนเป็นอย่างอื่น ของบุคคลอื่น โดยประสงค์จะกล่าวให้คลาดเคลื่อน ชื่อว่า มุสาวาท.

อีกนัยหนึ่ง เรื่องอันไม่เป็นจริง ไม่ใช่ของแท้ ชื่อว่า มุสา. การให้บุคคลรู้เรื่องไม่จริงไม่แท้นั้น โดยภาวะว่าจริง ว่าแท้ เรียกว่า วาทะ ก็ว่าโดยลักษณะ เจตนาที่ให้ตั้งขึ้นด้วยเคลือบไหวอย่างนั้น ของบุคคลผู้ประสงค์ให้คนอื่นรู้ถึงเรื่องไม่จริงแท้ เรียกว่า มุสาวาท.

มุสาวาทนั้น ชื่อว่า มีโทษน้อย เพราะประโยชน์ที่ผู้พูดทำลายประโยชน์นั้นน้อย ชื่อว่า มีโทษมาก เพราะทำลายประโยชน์มาก. อีกอย่างหนึ่ง มุสาวาทของคฤหัสถ์ทั้งหลายที่เป็นไปโดยนัยมีอาทิว่า ไม่มีดังนี้ เพราะประสงค์จะไม่ให้วัตถุที่มีอยู่ของตน ชื่อว่า มีโทษน้อย. มุสาวาทที่ตนเป็นพยานกล่าวเพื่อทำลายประโยชน์ ชื่อว่า มีโทษมาก. มุสาวาทของบรรพชิตทั้งหลายที่เป็นไปโดยนัยปุณณกถาว่า น้ำมันในบ้าน วันนี้เห็นที่จะไหลไปเหมือนแม่น้ำ โดยประสงค์จะหัวเราะกันเล่น เพราะน้ำมันหรือเนยใสเพียงเล็กน้อย ชื่อว่า

มีโทษน้อย แต่มุสาวาทของบรรพชิตผู้กล่าวโดยนัยมีอาทิว่า ไม่เห็นเลยว่า เห็น ดังนี้ ชื่อว่า **มีโทษมาก**. (องค์) ของนี้มุสาวาทนั้น มี ๔ อย่าง คือ

๑. **อตถั วตุถุ** (เรื่องไม่จริง)
๒. **วิสัวาทนจิตตุต** (คิดจะกล่าวให้คลาดเคลื่อน)
๓. **ตขุโซ วายาโม** (พยายามเกิดด้วยความคิดนั้น)
๔. **ปรสสุต ตทตถุวิขานนั** (คนอื่นรู้เนื้อความนั้น)

ประโยชน์ของมุสาวาทมีอย่างเดียว คือสาหัตถิกปโยคะเท่านั้น. มุสาวาทนั้นพึงทราบโดยการกระทำกิริยาของผู้กล่าวให้คลาดเคลื่อนด้วยกาย หรือด้วยของเนื่องด้วยกาย หรือด้วยวาจา. ถ้าบุคคลอื่นรู้เนื้อความนั้นด้วยกิริยานั้น เจตนาอันตั้งขึ้นด้วยกิริยานี้ ย่อมผูกพันโดยกรรมที่เป็นมุสาวาทในขณะนั้นทีเดียว. อนึ่ง เมื่อบุคคลสั่งว่า เจ้าจงกล่าวแก่บุคคลนี้ ดังนี้ก็ดี เมื่อเขียนหนังสือทิ้งไปข้างหน้าก็ดี เมื่อเขียนติดไว้ที่ข้างฝาเรือนเป็นต้นโดยประสงค์ว่าบุคคลนี้พึงทราบอย่างนี้ก็ดี โดยประการที่ทำให้บุคคลอื่นกล่าวให้คลาดเคลื่อนจากกาย หรือจากวัตถุเนื่องด้วยกาย หรือด้วยวาจา เพราะฉะนั้น แม้ประโยชน์ทั้งหลาย คือ อาณัตติปโยคะ นิสัคคิยปโยคะ ฉวารปโยคะ ก็ย่อมสมควรในมุสาวาทนี้ แต่เพราะไม่มีมาในอรรถกถาทั้งหลาย จึงควรพิจารณาก่อนแล้วถือเอา.

ว่าด้วยปิสุณาวาจาเป็นต้น

พึงทราบวินิจฉัยในปิสุณาวาจาเป็นต้น

บุคคลย่อมกล่าววาทาก่อนบุคคลใดย่อมกระทำความรักของตนในหัวใจของบุคคลนั้น ให้เกิดการปายร้ายแก่บุคคลอื่น วาจนั้น ชื่อว่า **ปิสุณาวาจา**. ก็วาจาใด ย่อมกระทำ ความหยาบคายให้ตนบ้าง ให้ผู้อื่นบ้าง วาจนั้น ชื่อว่า **ผรุสวาจา**. อีกอย่างหนึ่ง วาจาใด ทำความหยาบคายเอง ไม่เพราะหู ไม่จับใจ

วาจา นี้ ชื่อว่า **ผรุสวาจา**. บุคคลย่อมพูดเพื่อเจ้อ คือไว้ประโยชน์
ภาวนั้น ชื่อว่า **สัมผัปปลาปะ** แม่เจตนา ก็ได้ชื่อว่า **ปิสฺฐณวาจา**
เป็นต้นนั้นแหละ เพราะเป็นเหตุของวาจาเหล่านั้น. ก็เจตนา นั้นเอง ท่านประสงค
เอาในที่นี้.

บรรดา วาจา เหล่านี้ เจตนา ของบุคคลผู้มีจิตเศร้าหมองแล้ว ตั้งขึ้น ด้วย
ความพยายามทางกาย และ วาจา เพื่อความแตกแยกของชนเหล่าอื่น หรือ ทำความ
รักให้แตกต ชื่อว่า **ปิสฺฐณวาจา** เจตนา ที่เป็น ปิสฺฐณวาจา นั้น ชื่อว่า **มีโทษน้อย**
เพราะ ทำความแตกแยก ให้บุคคลผู้มีคุณน้อย ชื่อว่า **มีโทษมาก** เพราะบุคคล
นั้นมีคุณมาก. ส่วนประกอบ (องค์) ของ ปิสฺฐณวาจา มี ๔ คือ

มีคนอื่นที่ตนพึงทำให้แตกกัน (**ภินฺทิตพฺโพ บุโร**) ๑. ความเป็น
ผู้มีเจตนา กล่าวให้แตกกัน (**เภทบุเรกฺขารตา**) ด้วยประสงค ว่าเป็นผู้ใครจะทำตนให้เป็นที่รักว่า
เราจักเป็นที่รักใคร จักเป็นที่คุ้นเคย ด้วยอุบายอย่างนี้ ๑. มีความพยายามเกิดขึ้น
ด้วยจิตนั้น (**ตฺชฺโห วายาโม**) ๑. บุคคลนั้นรู้ความหมายนั้น (**ตฺสฺส ตทตฺถวิ
ชานนํ**) ๑. ก็เมื่อบุคคลอื่นไม่แตกกัน กรรมบถก็ไม่แตก เมื่อบุคคลแตกกัน
นั้นแหละ กรรมบถจึงแตกทีเดียว.

เจตนา หมายโดยส่วนเดียว ที่ตั้งขึ้น ด้วยความพยายามทางกาย และ
วาจา อันตัดความรักของผู้อื่น ชื่อว่า **ผรุสวาจา**. เพื่อความแฉ่มแฉ่งแห่ง
ผรุสวาจา นั้น มีเรื่องนี้เป็นอุทาหรณ์.

ได้ยินว่า เด็กชายคนหนึ่งไม่เชื่อฟังถ้อยคำของมารดาไปป่า มารดา
ไม่อาจให้เขากลับได้ จึงได้ดำว ขอให้แม่ควายคู่ร้ายจงไล่ตามมัน ดังนี้ ที่นั้น
แม่ควายในป่าก็ได้ปรากฏแก่เขา เหมือนอย่างมารดา นั้น กล่าวนั้นแหละ เด็กได้ทำ

ตั้งจิตริยาว่า แม่ของข้าพเจ้าย่อมพูดคำใดด้วยปาก (ไม่คิดร้าย) ขอคำนั้นจงอย่ามี ถ้าแม่คิดคำใดด้วยความตั้งใจ ขอคำนั้นจงมีเถิด ดังนี้. แม่ควายได้ยืนอยู่ เหมือนบุคคลผูกไว้ในที่นั้นนั่นแหละ.

ความพยายามแม้อันตัดเสียซึ่งความรักอย่างนี้ ย่อมไม่ชื่อว่า **ผรุสวาจา** เพราะความที่จิตอ่อน. จริงอยู่ ในกาลบางครั้ง มารดาและบิดาย่อมพูดกะบุตรน้อยเมื่อดูอย่างว่า ขอให้พวกโจรจงตัดพวกเจ้าให้เป็นที่อนน้อยท่อนใหญ่ดังนี้ แต่ท่านทั้งสองนั้นไม่ปรารถนาอะไร ๆ แม้กตีบดอกอุบลตกไปถูกบุตรเหล่านั้น. อนึ่ง ในกาลบางคราว อาจารย์และอุปัชฌาย์ ย่อมกล่าววักเสวยผู้อาศัยอย่างนี้ว่า พวกนี้ไม่มีหิริ ไม่มีโอตฺตปปะ พูดอะไร พวกเจ้าจงไล่เขาออกไปเสีย แต่ที่แท้ท่านเหล่านั้น ย่อมปรารถนาซึ่งความถึงพร้อมแห่งการเล่าเรียนและการบรรลุมรรคผลของศิษย์เหล่านั้น ไม่ชื่อว่า **ผรุสวาจา** เพราะความที่จิตอ่อน แม้ฉันใด ไม่ชื่อว่า เป็น**ผรุสวาจา** เพราะเป็นวาจาอ่อนหวาน ฉะนั้นก็หาไม่ ด้วยว่าคำพูดของบุคคลผู้ประสงค์จะให้คนอื่นตายว่า พวกท่านจงให้ผู้นี้นอนเป็นสุข ดังนี้ ย่อมไม่เป็น**ผรุสวาจา**หาไม่ ก็ว่าจานั้นเป็น**ผรุสวาจา**แท้ เป็นวาจามีจิตหยาบ. วาจานั้น ชื่อว่า **มีโทษน้อย** เพราะความที่บุคคลนั้นมีคุณน้อย ชื่อว่า **มีโทษมาก** เพราะบุคคลนั้นมีคุณมาก. **ผรุสวาจา**นั้นมีองค์ ๓ คือ

๑. **อกุโสถิตพฺโพ ปโร** (มีคนอื่นที่ตนฟังคำ)

๒. **กุปิตจิตฺตํ** (มีจิตโกรธ)

๓. **อกุโถสนา** (การคำ)

อกุศลเจตนาอันยังบุคคลอื่นรู้สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ซึ่งตั้งขึ้นด้วยการพยายามทางกายและวาจา ชื่อว่า **สัมผฺปปลาปะ** สัมผฺปปลาปะนั้น ชื่อว่า

มีโทษน้อย เพราะความที่มีการสังเสพน้อย ชื่อว่า **มีโทษมาก** เพราะมีการ
ช้องเสพมาก องค์ของสัมผัสป์ปลาปะมี ๒ คือ **ภารตยทุทฐีตาหรณาทีนิตฺ-**
ถกกาปุเรกฺขารตา (ความเป็นผู้มีเจตนาจะพูดเรื่องไร้ประโยชน์มีการตยทุทฐี
และการลักพานางสีดาไปเป็นต้น) ๑. **ตถารูปีกถากถน** (การกล่าววาจา
เช่นนั้น) ๑. ก็เมื่อบุคคลอื่นไม่ถือเอาถ้อยคำนั้น กรรมบถก็ไม่แตก เมื่อมีผู้อื่น
ถือสัมผัสป์ปลาปะนั้นแหละ กรรมบถจึงแตกไป.

ธรรมชาติที่พึงเล็ง ชื่อว่า **อภิขณา**. อธิบายว่า เป็นผู้มุ่งต่อสิ่งของ
ของผู้อื่น ย่อมเป็นไปโดยความเป็นผู้น้อมไปสู่สมบัติของผู้อื่น อภิขณานั้น
มีการเพ่งเล็งกัณหะของบุคคลอื่นเป็นลักษณะอย่างนี้ว่า โอิหนอ สิ่งนี้พึงเป็น
ของเรา ดังนี้ ชื่อว่า **มีโทษน้อยและโทษมาก** เหมือนอทินนาทาน.
อภิขณานั้น มีองค์ ๒ คือ **ปรภณฺฑ** (สิ่งของของบุคคลอื่น) ๑. **อตุตฺโณ**
ปริณามนฺลฺจ (น้อมมาเพื่อตน) ๑. ที่จริง เมื่อความโลภในวัตถุอันเป็น
ของผู้อื่น แม้เกิดแล้ว กรรมบถยังไม่แตกไปก่อน จนกว่า เขาน้อมมาเพื่อตน
ด้วยคำว่า โอิหนอ วัตถุนี้พึงเป็นของเรา ดังนี้.

สภาวะธรรมที่ยังประโยชน์เกื้อกูลและความสุขให้พินาศไป ชื่อว่า
พยาบาท. พยาบาทนั้นมีความมุ่งร้ายเพื่อให้ผู้อื่นพินาศเป็นลักษณะมีโทษน้อย
และมีโทษมาก เหมือนพรุสวาจา. พยาบาทนั้นมีองค์ ๒ คือ **ปรสตุโต**
(สัตว์อื่น) ๑. **ตสฺส จ วินาสจินฺตา** (ความคิดที่ให้สัตว์นั้นพินาศไป) ๑.
ที่จริง เมื่อความโกรธมีสัตว์อื่นเป็นที่ตั้งแม้เกิดขึ้นแล้ว กรรมบถยังไม่แตก
ไปก่อน ตราบจนกว่าจะคิดยังสัตว์ให้พินาศว่า โอิหนอ สัตว์นี้พึงขาดสูญ
พึงพินาศดังนี้.

ธรรมชาติที่ชื่อว่า **มิจฉาทิฏฐิ** เพราะอรรถว่า เห็นผิดโดยความ
ไม่ถือเอาตามความเป็นจริง. มิจฉาทิฏฐินั้นมีความเห็นวิปริตเป็นลักษณะโดย
นัยเป็นอาทิว่า ทานที่บุคคลให้แล้วไม่มีผล ดังนี้ ชื่อว่า **มีโทษน้อย** และ
มีโทษมาก เหมือนส้มฝัปปลาปะ อีกอย่างหนึ่ง อนิยตฉาทิฏฐิมิโทษน้อย
นियตมิจฉาทิฏฐิมิโทษมาก. องค์ของมิจฉาทิฏฐิมี ๒ อย่าง คือ **วตฺถุโน จ**
คหิตถการวิปริตตา (เรื่องทั้งหลายวิปริตจากอาการที่ถือเอา) ๑. **ยถา จ ตั**
คณฺหาติ ตถาภาเวน ตสฺสุปฺปญฺจัน (ความปรากฏแห่งเรื่องนั้นโดยความ
ไม่เป็นจริงตามที่ยึดถือ) ๑. บรรดามิจฉาทิฏฐิเหล่านั้น กรรมบถย่อมแตกไป
เพราะนัตถิกิฏฐิ อเหตุกิฏฐิ และอกิริยทิฏฐิเท่านั้น กรรมบถย่อมไม่แตกไป
เพราะทิฏฐิอื่น ๆ.

ว่าด้วยอกุศลอกุศลกรรมบถ ๕ ประเภท

พึงทราบวินิจฉัยอกุศลกรรมบถ ๑๐ แม้เหล่านี้ โดยอาการ ๕ คือ
โดยธรรม (ชมฺมโต) โดยโกฏฐาส (โกฏฐาสโต) โดยอารมณฺ์ (อารม-
ณฺโต) โดยเวทนา (เวทนาโต) โดยมุล (มุลโต).

บรรดาอาการ ๕ เหล่านี้ คำว่า **โดยธรรม** ความว่า ก็บรรดา
อกุศลกรรมบถ ๑๐ เหล่านี้ อกุศลกรรมบถ ๗ โดยลำดับ (คือกายทุจริต ๓
วจีทุจริต ๔) เป็นธรรมคือเจตนาเท่านั้น อกุศลกรรมบถ ๓ มีอภิขมาเป็นต้น
เป็นธรรมที่สัมปยุตกับเจตนา.

คำว่า **โดยโกฏฐาส** ได้แก่อกุศลกรรมบถ ๘ ที่ไม่เป็นมุล คือ
อกุศลกรรมบถ ๗ โดยลำดับ และมิจฉาทิฏฐิ ๑. อภิขมาและพยาบาทเป็น
กรรมบถด้วย เป็นมุลด้วย. จริงอยู่ อภิขมา คือ โลภะเพ็งถึงมุล ย่อมเป็น
อกุศลมุล พยาบาท คือ โทสะ ย่อมเป็นอกุศลมุล.

คำว่า **โดยอารมณ์** ได้แก่ **ปามาติบาท** มีสังขารเป็นอารมณ์ เพราะมีชีวิตินทรีย์เป็นอารมณ์. **อทินนาทาน** มีสัตว์เป็นอารมณ์ หรือมีสังขารเป็นอารมณ์. **มิจฉาจาร** มีสังขารเป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจโภจภูตัพพะอาจารย์บางพวกกล่าวว่า มิจฉาจารมีสัตว์เป็นอารมณ์ ดังนี้บ้าง. **มุสาวาท** มีสัตว์เป็นอารมณ์ หรือมีสังขารเป็นอารมณ์. **ปิสฺสูณาวาจา** มีอารมณ์เหมือนมุสาวาท **ผรุสฺสวาจา** มีสัตว์เป็นอารมณ์เท่านั้น. **สัมผัปปลาปะ** มีสัตว์เป็นอารมณ์ หรือมีสังขารเป็นอารมณ์ ด้วยสามารถธรรมคือ ทิฏฐะ สุตะ มุตตะ วิญญาตะ **อภิขณา** ก็เหมือนกัน **พยาบาท** มีสัตว์เป็นอารมณ์เท่านั้น. **มิจฉาทิฏฐิ** มีสังขารเป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจแห่งธรรมอันเป็นไปในกฺุมิ ๓.

คำว่า **โดยเวทนา** ได้แก่ปามาติบาทเป็นทุกขเวทนา. จริงอยู่ พระราชาทั้งหลายทรงเห็นโจรแล้ว แม้ทรงพระสรวลอยู่ ก็ทรงตรัสว่า พวกเธอจงไปฆ่ามันเสียแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เจตนาที่ถึงความตกลงพระทัยของพระราชาเหล่านั้นก็เป็นเจตนาสัมปยุตด้วยทุกขเวทนาโดยแท้. **อทินนาทาน**มีเวทนา ๓ จริงอยู่ **อทินนาทาน**นั้น เมื่อบุคคลเห็นภณะของผู้อื่นร่าเริงยินดีถือเอา ก็เป็นสุขเวทนา เมื่อมีความหวาดกลัวถือเอาก็เป็นทุกขเวทนา หรือเมื่อพิจารณาผลอันไหลออกของอทินนาทานก็เป็นทุกขเวทนาเหมือนกัน แต่ในเวลาทีลักไปตั้งอยู่ในภาวะความเป็นกลาง อทุกขมสุขเวทนาจึงเกิดขึ้น. **มิจฉาจาร**มีเวทนา ๒ คือด้วยสามารถแห่งสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา แต่ในจิตที่ตกลงใจไม่เป็นอุเบกขาเวทนา. **มุสาวาท** มีเวทนา ๓ โดยนัยทีกล่าวแล้วในอทินนาทานนั้นแหละ **ปิสฺสูณาวาจา** ก็มีเวทนา ๓ เหมือนกัน. **ผรุสฺสวาจา** เป็นทุกขเวทนา. **สัมผัปปลาปะ** มีเวทนา ๓. จริงอยู่ ในเวลาบุคคลผู้ยินดีร่าเริง กล่าวเรื่อง มีการลักพานางสีดาและภารตยูทธีเป็นต้น เมื่อบุคคลเหล่านี้กำลังให้สาธุการ

มีการยกขึ้นซึ่งแผ่นผ้าเป็นต้น สัมผัสปลาปะนั้น ย่อมเป็นสุขเวทนา. ครั้นเมื่อ บุคคลคนหนึ่งให้สินจ้างไว้ก่อน แต่มาภายหลังคนอื่นพูดว่า ขอท่านจงกล่าว เรื่องตั้งแต่ต้น ดังนี้ ในเวลาที่กำลังเล่าเรื่อง โทมนัสเกิดขึ้น ด้วยคิดว่า เรา จักกล่าวกถาเบ็ดเตล็ดไม่สืบต่อกันหรือไม่หนอ ดังนี้ ย่อมเป็นทุกขเวทนา. เมื่อเขากล่าวกถาเฉย ๆ ย่อมเป็นอทุกขมสุขเวทนา. อภิชฌามีเวทนา ๒ ด้วยสามารถแห่งสุขเวทนา และอุเบกขาเวทนา. มิจฉาทิฎฐิ ก็มี ๒ เหมือน อภิชฌา. พยาบาท เป็นทุกขเวทนา.

คำว่า โดยมูล คือ ปาณาติบาตมี ๒ มูล ด้วยสามารถแห่งโทสมูล และโมหมูล. อทินนาทาน ก็มี ๒ มูล คือด้วยอำนาจแห่งโทสะ กับ โมหะ หรือว่าด้วยอำนาจแห่งโลภะกับโมหะ มิจฉาจาร ก็มีมูล ๒ คือด้วยอำนาจ แห่งโลภะและโมหะนั้นแหละ มุสาวาท มี ๒ มูล ด้วยสามารถแห่งโทสะกับ โมหะ หรือโลภะกับโมหะ ปิสุณาวาจา และสัมผัสปลาปะก็มี ๒ เหมือนกัน ผรุสวาจา มี ๒ มูล ด้วยสามารถแห่งโทสะและโมหะ. อภิชฌามีมูลเดียว ด้วยสามารถแห่งโมหะ พยาบาทก็มีมูลเดียวเหมือนกัน มิจฉาทิฎฐิมิ ๒ มูล ด้วยอำนาจแห่งโลกมูลและโมหมูลแล.

จบกล่าวด้วยอกุศลบถ

กล่าวด้วยกุศลกรรมบถ ๑๐

ธรรม ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ การงดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น (มี ๗ อย่าง) อนภิชฌา อพยาบาท และสัมมาทิฎฐิ ชื่อว่า กุศลกรรมบถ. บรรดากุศลกรรมบถ ๑๐ เหล่านี้ ปาณาติบาตเป็นต้นมีเนื้อความตามที่กล่าว

ไว้แล้วนั่นแหละ ชรรถที่ชื่อว่า **วิริติ** (วิริติ) เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องงดเว้น จากปาณาติบาตเป็นต้นด้วยชรรถนี้ หรือว่าเป็นตัวงดเว้น หรือว่า ชรรถนี้เป็นเพียงการงดเว้นเท่านั้น. การงดเว้นของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาต สัมปยุตด้วยกุศลจิต ตามที่ตรัสไว้แบบนี้ว่า การงดเว้นจากปาณาติบาต อันใด มีในสมัยนั้น ดังนี้ **วิริติ** (การงดเว้น) นั้น มี ๓ ประเภท คือ

สัมปัตตวิริติ

สมาทานวิริติ

สมุจเฉทวิริติ

บรรดาวิริติ ๓ ประเภทนั้น วิริติเมื่อเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ไม่ได้สมาทาน สิกขาบททั้งหลาย ซึ่งพิจารณาถึงความเกิด (ชาติ) ความเสื่อม (วย) และ พายุหตุจะเป็นต้นของตนแล้ว ไม่ก้าวล่วงวัตถุที่ถึงพร้อมด้วยคิดว่า การกระทำ เห็นปานนี้ไม่สมควรแก่พวกเรา ดังนี้ พึงทราบว่าเป็นสัมปัตตวิริติ. สัมปัตตวิริตินั้น มีเรื่องเป็นอุทาหรณ์ เหมือนวิริติของอุบาสก ชื่อ **จกกณะ** ในเกาะ สีสลดังต่อไปนี้.

ได้ยินว่า โรคเกิดขึ้นแก่มารดาของนายจกกณะนั้น ในเวลาที่เขายัง เป็นเด็กที่เดียว. หมอบอกว่า ควรได้นื้อกระต่ายสด ลำดับนั้น พี่ชายของ นายจกกณะจึงส่งให้นายจกกณะได้ด้วยคำว่า พ่อจกกณะจงไปเที่ยวหาที่ไร่นา นายจกกณะนั้นก็ไปในที่นั้น ก็ในสมัยนั้น มีกระต่ายตัวหนึ่งมาเพื่อจะเคี้ยวกิน ข้าวกล้าอ่อน มันเห็นนายจกกณะนั้นก็เล่นไปโดยเร็ว ได้ถูกเถาวัลย์พันไว้ จึงส่งเสียงกิริ กิริ ดังนี้. นายจกกณะไปตามเสียงนั้น จับมันแล้วคิดว่า เราจัก ปรุขยาให้มารดา แล้วคิดอีกว่า เราฆ่าสัตว์อื่นเพราะชีวิตมารดาเป็นเหตุ นี้ไม่ สมควรแก่เรา ลำดับนั้น จึงปล่อยไปโดยกล่าวว่า เจ้าจงไปกินหญ้าและน้ำ

พร้อมกับกระต่ายทั้งหลายในป่าเถิด. เขาถูกพีชชายถามว่า คุณก่อนพ่อ เข้าได้กระต่ายแล้วหรือ เขาบอกเรื่องนั้นทั้งหมด ลำดับนั้น จึงถูกพีชชายค้ำเอา นายจ๊กกะนั้นไปสู่นักมารดาแล้ว กล่าวอธิษฐานสัจจะว่า ตั้งแต่เกิดแล้ว ข้าพเจ้ายังไม่รู้จักการแก่งฆ่าสัตว์มีชีวิตเลย ดังนี้ ทันใดนั้น มารดาของเขาก็หายจากโรค.

ก็วิริติเมื่อเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้สมาทานสิกขาบททั้งหลาย ในเวลาสมาทานสิกขาบทนั้นแหละ และในกาลต่อไปถึงสละชีวิตของคนก็ไม่กล่าววงวัตถุ ฟังทราบว่าเป็นสมาทานวิริติ. เหมือนวิริติของอุบาสกผู้อาศัยอยู่ที่ภูเขาคือว่า ทนตรวิฑฒมานะ.

ได้ยินว่า อุบาสกนั้นรับสิกขาบททั้งหลายในสำนักของพระเถระปิงคล พุทธรักจิตตะ ผู้อยู่ในอัมพรวิหารแล้วไปไถนา. ครั้งนั้น โคของเขาหายไป เขาตามหาโคนั้น จึงขึ้นไปยังภูเขาคือว่า ทนตรวิฑฒมานะ ภูเขาใหญ่ได้รัดเขาในที่นั้น เขาคิดว่า เราจักตัดศิระงูนั้นด้วยมีอันคมนี้ แล้วคิดอีกว่า เรารับสิกขาบททั้งหลายในสำนักครูที่ควรแก่การยกย่องแล้วพึงทำลายเสีย ข้อนั้นไม่สมควรแก่เราเลย ดังนี้. เขาคิดอย่างนี้จนถึง ๓ ครั้ง แล้วตัดสินใจว่า เราจักสละชีวิต จักไม่สละสิกขาบท ดังนี้ จึงหึงมีดอันคมที่วางบนบ่า ทนทีนั้นแหละ ภูเขาใหญ่ก็ปล่อยเขาได้เลื้อยไปแล้ว.

วิริติ ที่สัมปยุตด้วยอริยมรรค ฟังทราบว่าเป็นสมุจเจทวิริติ จำเดิมแต่สมุจเจทวิริติเกิดขึ้นแล้ว แม้จิตของพระอริยบุคคลทั้งหลายก็ไม่เกิดขึ้นว่า เราจักฆ่าสัตว์ ดังนี้.

ว่าด้วยกุศลกรรม ๕ ประเภท

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยกุศลกรรมบถเหล่านี้ โดยอาการ ๕ อย่าง เหมือนอกุศลกรรมบถ คือ โดยธรรม โดยโกฏฐาส โดยอารมณฺ์ โดยเวทนา โดยมูล.

บรรดากุศลกรรม ๕ ประเภทนั้น คำว่า โดยธรรม ความว่า จริงอยู่ บรรดากรรมบถ. เหล่านี้ กรรมบถ ๗ โดยลำดับ (กายสุจริต ๓ วาสุจริต ๔) ย่อมเป็นเจตนาและเป็นทั้งวิริติ กรรมบถ ๓ เบื้องปลายเป็นธรรมสัมปยุตด้วยเจตนาเท่านั้น.

คำว่า โดยโกฏฐาส ความว่า กรรมบถ ๗ โดยลำดับเป็นกรรมบถ อย่างเดียวไม่เป็นมูล. กรรมบถ ๓ เบื้องปลายเป็นกรรมบถด้วย เป็นมูลด้วย. จริงอยู่ อนภิขมา คือ อโลกะเพ่งถึงมูลแล้วก็เป็นกุศลมูล อภัยบาท คือ อโทสะเป็นกุศลมูล สัมมาทิฏฐิ คือ อโมหะเป็นกุศลมูล.

คำว่า โดยอารมณฺ์ ความว่า อารมณฺ์ทั้งหลายของปาณาติบาตเป็นต้นนั้นแหละก็เป็นอารมณฺ์ของกุศลกรรมเหล่านี้. จริงอยู่ การงดเว้น (วิริติ) จากวัตถุที่พึงก้าวล่วงนั้นแหละ ชื่อว่า เวมณิ. เหมือนอย่างว่า อริยมรรคมีนิพพานเป็นอารมณฺ์ ย่อมละกิเลสทั้งหลาย ฉนฺใด ก็กรรมบถเหล่านี้มีชีวิตินทรีย์ เป็นต้นเป็นอารมณฺ์ พึงทราบว่าย่อมละความเป็นผู้ทุศีลทั้งหลายมีปาณาติบาต เป็นต้น ฉนนัน.

คำว่า โดยเวทนา ความว่า กุศลกรรมบถทั้งหมดเป็นสุขเวทนา หรืออุเบกขาเวทนา. จริงอยู่ เพ่งถึงกุศลแล้ว ชื่อว่า ทุกขเวทนาย่อมไม่มี.

คำว่า โดยมูล ความว่า กรรมบถ ๗ โดยลำดับ ย่อมมี ๓ มูล คือ อโลกะ อโทสะ อโมหะ ของบุคคลผู้งดเว้นด้วยจิตอันสัมปยุตด้วยญาณ มี ๒ มูลของบุคคลผู้งดเว้นด้วยจิตไม่ประกอบด้วยญาณ. และมี ๒ มูล ของ

บุคคลผู้งดเว้นด้วยจิตอันสัมปยุตด้วยอนภิชฌา และญาณ มีมูลเดียวของบุคคลผู้งดเว้นด้วยจิตไม่ประกอบด้วยญาณ แต่อโกละไม่เป็นมูลของตนกับตน แม้ในอภยาบาทก็มีนัยนี้แหละ สัมมาทิฏฐิ มี ๒ มูล ด้วยอำนาจแห่งอโกละและอโทสะ ชื่อว่า กุศลกรรมบถ มี ๑๐ เหล่า นั้น ด้วยประการฉะนี้.

บัดนี้ บัณฑิตพึงทราบชื่อการเทียบเคียงกรรมบถ ในที่นี้. จริงอยู่ อสังวรที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจทวารแห่งผัสสะ ๕ ย่อมเป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น. อสังวรที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจทวารแห่งมโนสัมผัส ย่อมเป็นกรรมแม้ทั้ง ๓ อย่าง. เพราะว่า อสังวรนั้นถึงการไหวในกายทวารแล้ว ย่อมเป็นกายกรรมฝ่ายอกุศล ถึงความไหวในวจีทวาร ก็เป็นวจีกรรมฝ่ายอกุศล ไม่ถึงการไหวในทวารทั้ง ๒ นี้ ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศล. อสังวรอันเกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งอสังวร ๕ เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น. อสังวรที่เกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวรที่กายไหว ย่อมเป็นกายกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น. อสังวรที่เกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวรโดยให้วาจาไหว ย่อมเป็นวจีกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น. อสังวรที่เกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งอสังวรโดยใจไหวไป ย่อมเป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น กายทุจริต ๓ อย่าง เป็นกายกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น. วจีทุจริต ๔ อย่าง ก็เป็นวจีกรรมฝ่ายอกุศลนั้นแหละ มโนทุจริต ๓ อย่าง ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น.

แม้สังวรก็เกิดด้วยสามารถทวารแห่งผัสสะ ๕ ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น. ส่วนสังวรแม้เกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งมโนสัมผัส ก็เป็นกรรมแม้ทั้ง ๓ คืออสังวร. สังวรแม้เกิดแล้วด้วยสามารถทวารแห่งสังวร ๕ ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น. สังวรที่เกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งสังวรไหวกาย ก็เป็นกายกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น. สังวรที่เกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งสังวรให้

ไหววจา ก็เป็นวจิกรรมฝ่ายกุศลเท่านั้น. สัจจที่เกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งสังวรทางใจ ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายกุศลเหมือนกัน กายสุจริต ๓ อย่าง ย่อมเป็นกายกรรมฝ่ายกุศลเท่านั้น. วจิสุจริต ๔ อย่าง ย่อมเป็นวจิกรรมฝ่ายกุศลเท่านั้น. มโนสุจริต ๓ อย่าง ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายกุศลเหมือนกัน.

กายกรรมที่เป็นอกุศลย่อมไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งผัสสะ ๕ แต่ย่อมเกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งมโนสัมผัสเท่านั้น. วจิกรรมฝ่ายอกุศลก็เหมือนกัน แต่มโนกรรมฝ่ายอกุศลย่อมเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งสัมผัส ๖. มโนกรรมนั้นถึงความไหวในกายทวารและวจิทวารแล้ว ก็เป็นกายกรรมและวจิกรรมฝ่ายอกุศล. มโนกรรมนั้นไม่ถึงความไหวในกายทวารและวจิทวาร ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น. เหมือนอย่างว่า กายกรรมฝ่ายอกุศล ย่อมไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งผัสสะ ๕ ฉนั้นใด กายกรรมฝ่ายอกุศลก็ย่อมไม่เกิดขึ้นแม้ด้วยสามารถทวารแห่งอสังวร ๕ ฉนั้นนั่น คือย่อมเกิดด้วยสามารถทวารแห่งอสังวรอันยังกายให้ไหว และด้วยสามารถทวารแห่งอสังวรทางวาจา ย่อมไม่เกิดด้วยสามารถทวารแห่งอสังวรทางมโน. แม้วจิกรรมที่เป็นอกุศล ย่อมเกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งอสังวร ๕ ย่อมเกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งอสังวรอันยังกายและวาจาให้ไหว ย่อมไม่เกิดด้วยสามารถทวารแห่งอสังวรทางมโน. มโนกรรมฝ่ายอกุศลย่อมเกิด แม้ด้วยสามารถทวารแห่งอสังวร ๘ ฉนั้นแหละ แม้ในกายกรรมที่เป็นฝ่ายกุศลเป็นต้น ก็ฉนั้นเหมือนกัน. ส่วนต่างก็มีดังนี้.

กายกรรมและวจิกรรมที่เป็นอกุศล ย่อมไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งอสังวรทางมโน ฉนั้นใด กายกรรมและวจิที่เป็นกุศลก็ย่อมไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งสังวรทางมโนทวาร ฉนั้นนั่น. แต่ว่า กายกรรมและวจิกรรม

ฝ่ายกุศลเหล่านั้น ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ไม่ยังส่วนแห่งกายและวาจาให้ไหวรับ
สติขาบทั้งหลาย แม้ในทวารแห่งมโนสังวร.

ด้วยประการดังกล่าวมาแล้ว กุศลจิตที่เป็นกามาวจร ชื่อว่าย่อมเกิด
ขึ้นในมโนทวารนั้น ด้วยสามารถแห่งกรรมและทวาร ๓ อย่าง ไม่เกิดขึ้นด้วย
สามารถทวารแห่งวิญญาณ ๕. การเสวยอารมณ์เป็นสุขหรือเป็นทุกข์ หรือ
อทุกข์มสุขนี้อันใด ย่อมเกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย. ก็โดยนัยนี้กุศล-
จิตที่เป็นกามาวจร ย่อมเกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งผัสสะ ๖ ย่อมไม่เกิดขึ้น
ด้วยสามารถทวารแห่งอสังวร ๘ ย่อมเกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งสังวร ๘
ย่อมไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งกุศลกรรมบถ ๑๐ ย่อมเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่ง
กุศลกรรมบถ ๑๐ เพราะฉะนั้น กุศลจิตนี้จึงเกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งกรรม
๓ อย่าง หรือด้วยสามารถทวารแห่งผัสสะ ๖ หรือด้วยสามารถทวารแห่ง
สังวร ๘ หรือว่า ด้วยสามารถแห่งกุศลกรรมบถ ๑๐. เมื่อคำว่า กามาวจร-
กุศลจิตย่อมเกิดขึ้นปรารภรูปารมณฺ์ ๗ ล ๗ หรือธรรมารมณฺ์ ดังนี้ตรัสแล้ว
กามาวจรกุศลจิตทั้งหมดก็เป็นอันตรัสไว้แล้วแล.

จบกล่าวด้วยทวาร

อรรถกถาจิตตูปาทกัณฑ์

พึงทราบการประกอบเนื้อความในพระบาลีนี้ว่า ยัม ยัม วา ปนารพุก
ดังต่อไปนี้ บรรดาธุปารมณฺ์เป็นต้นตามที่กล่าวแล้วข้างต้น ปนารพุกเป็น
อารมณ์ คือกระทำรูปให้เป็นอารมณ์ หรือปนารกเสียงเป็นอารมณ์ ฯลฯ หรือ
ปนารกธรรมารมณฺ์เกิดขึ้น ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ ย่อมเป็นเช่นกับทรง
รับรองอารมณ์หนึ่งเท่านั้น ในบรรดาอารมณ์เหล่านี้ อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง
ของจิตนี้. ก็จิตนี้ของบุคคลคนหนึ่ง ในสมัยหนึ่ง ปนารกฐปารมณฺ์เกิดขึ้น
หรือปนารกอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง แม้มีเสียงเป็นต้นของบุคคลอื่นในสมัยอื่น
จึงเกิดขึ้นอีกทีเดียว. อนึ่ง เมื่อจิตนี้มีอารมณ์เกิดขึ้นอยู่อย่างนี้ ก็ไม่มีลำดับ
แม้เห็นว่า จิตดวงหนึ่งปนารกฐปารมณฺ์ก่อน ในภพหนึ่งเป็นไปแล้ว จึงปนารก
สัททอารมณ์ในภายหลัง ดังนี้. แม้ลำดับนี้ว่า ในบรรดาอารมณ์ที่มีรูปเป็นต้น
มีสีเขียวเป็นอารมณ์ก่อนแล้ว มีสีเหลืองเป็นอารมณ์ในภายหลัง ดังนี้ ก็ไม่
กำหนดไว้ เพื่อแสดงจิตนั้นนั้นแหละมีอารมณ์ทุกอย่างนี้ และความไม่มีลำดับ
และแม้ในความไม่มีลำดับ ก็ยังไม่มีกำหนดอารมณ์ มีสีเขียวและสีเหลือง
เป็นต้น จึงตรัสคำว่า ยัม ยัม วา ปนารพุก ดังนี้ คำนี้ท่านอธิบายไว้ว่า
บรรดาอารมณ์ทั้งหลายมีรูปปารมณฺ์เป็นต้นเหล่านี้ มิใช่มีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง
เพียงอารมณ์เดียว ที่แท้แล้วปนารกอารมณ์อะไรก็ได้เกิดขึ้น และจิตนั้นแม้
เมื่อเกิดขึ้นอย่างนี้ ก็ไม่เกิดขึ้นแม้โดยลำดับอย่างนี้ว่า มีรูปเป็นอารมณ์ก่อน
ภายหลังจึงมีเสียงเป็นอารมณ์ แต่ว่า ปนารกอารมณ์ใด ๆ ก็ได้ เกิดขึ้น.
อธิบายว่า กระทำอารมณ์อย่างใดก็ตามในบรรดาธุปารมณฺ์เป็นต้น เกิดขึ้นโดย

ปฏิโลมหรือโดยอนุโลม หรือโดยนัยมีอารมณ์อย่างหนึ่งคั่นหรือสองอย่างคั่น เป็นต้น. และแม้รูปารมณ์ทั้งหลายก็ไม่เกิดโดยกำหนดแม่น้ำว่า จิตมีสีเขียว เป็นอารมณ์ก่อน ภายหลังจึงมีสีเหลืองเป็นอารมณ์ แต่ปรารภอารมณ์ใด ๆ ก็ได้ อธิบายว่า จิตปรารภรูปารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดารูปารมณ์ทั้งหลายมีสีเขียวและสีเหลืองเป็นต้นเกิดขึ้น. แม้ในสัททอารมณ์เป็นต้น ก็นัยนี้แหละ นี่เป็นการประกอบความอธิบายไว้อย่างหนึ่งก่อน ยังมีข้อความที่ควรแนะนำอื่นอีก ดังต่อไปนี้.

รูปเป็นอารมณ์ของจิตนี้ มีอยู่ เพราะเหตุนั้น จิตนี้จึงชื่อว่า มีรูป เป็นอารมณ์ ฯลฯ ธรรมเป็นอารมณ์ของจิตนี้มีอยู่ เพราะเหตุนั้น จิตนี้จึงชื่อว่า มีธรรมเป็นอารมณ์. พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสว่า จิตมีรูปารมณ์ ฯลฯ หรือมีธรรมารมณ์เกิดขึ้น ด้วยประการฉะนี้แล้ว จึงตรัสอีกว่า ก็หรือว่า จิตปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ดังนี้ เนื้อความแห่งพระดำรัสที่ตรัสว่า จิตปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นคั้งนี้ นั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในรูปเป็นต้น เหล่านั้นเกิด.

ส่วนในมหาอรรถกถา มีข้อความกล่าวไว้เพียงเท่านั้นว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเขวาปนกนัยไว้ ไม่มีอะไรใหม่ คือเป็นอารมณ์ที่ถือเอาแล้ว ในหลังนั้นแหละ แล้วตรัสพระดำรัสนี้ เพื่อกล่าวปรารภรูป ฯลฯ หรือปรารภธรรม หรือปรารภอารมณ์นี้หรืออารมณ์นั้น ดังนี้.

อธิบายคำว่าธรรมมีผัสสะเป็นต้น

คำว่า ตสุมี สมย นี้เป็นคำปฏิญิตเทศ (คือการวกกลับมาอธิบายอีก) โดยกำหนดสมัยที่ทรงยกขึ้นแสดงโดยไม่แน่นอน เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึง

ทราบเนื้อความแห่งคำว่า **ตสมิ สมเย** นั้นว่า กามาวจรกุศลจิต เกิดขึ้น ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะก็เกิดขึ้นในสมัยนั้นนั่นแหละ ดังนี้.

ในเนื้อความเหล่านั้น คำที่เป็นมติของอาจารย์ทั้งหลายนอกจากอรรถ- กถากล่าวไว้ดังนี้ว่า พึงทำการประกอบการอธิบายธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น เหมือนจิตนั้นแหละ ด้วยสามารถแห่งบทที่คิดได้ โดยนัยมีอาทิว่า ผัสสะย่อม เกิดขึ้น ดังนี้ ถามว่า ผัสสะย่อมเกิดเป็นอะไร ตอบว่า ย่อมเกิดเป็นกามาวจร เป็นกุศล เป็นโสมนัสสสหคตะ เพราะว่า ในเวทนาย่อมไม่ได้ในคำว่า โสมนัสสสหคตะ และในปัญญินทรีย์ก็ย่อมไม่ได้ในคำว่า **ญาณสัมปยุต** เพราะฉะนั้น จึงกล่าวว่า ด้วยสามารถแห่งบทที่คิดได้ดังนี้ แต่คำที่อาจารย์ กล่าวแล้วนี้ไม่ควรเห็นเป็นสาระ.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในคำว่า **ผลุโส โหติ** เป็นต้นนี้ พระผู้มี พระภาคเจ้าจึงตรัสผัสสะไว้ก่อน.

ตอบว่า เพราะผัสสะยังจิตให้ตกไปก่อน*

จริงอยู่ ผัสสะเป็นธรรมยังจิตให้ตกไปก่อนในอารมณ์ ถูกต้องอารมณ์ เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น จึงตรัส **ผัสสะก่อน** ก็จิตถูกต้องอารมณ์ด้วยผัสสะ เสวยอารมณ์ด้วยเวทนา จำอารมณ์ได้ด้วยสัญญา ย่อมคิดด้วยเจตนา ด้วย เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้อันผัสสะ ถูกต้องแล้วย่อมเสวยอารมณ์ ผู้อันผัสสะถูกต้องแล้วย่อมจำอารมณ์ ผู้อัน ผัสสะถูกต้องแล้วย่อมคิดอารมณ์** ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ผัสสะนี้เป็นปัจจัยที่มีกำลังของสัมปยุตธรรมที่เกิด พร้อมกัน เหมือนปราสาท ชื่อว่า เสาเป็นปัจจัยสำคัญของทัฬหีภาวะที่เหลือ *บาลีบางแห่งว่า **จิตตสุส ปจมาภินิปาตตุตา** แปลว่า เพราะเป็นการประชุมร่วมกันแห่งจิต เป็นครั้งแรก.

คือ ชื่อ ไม้ระแนง เริงฝาย ยอด กลอน จ้ว คั้ง แปะ เป็นสิ่งที่เนื่องด้วยเสา
ตั้งอยู่บนเสา ฉะนั้น ผัสสะนี้เป็นเช่นกับเสา สัมปยุตตธรรมที่เกิดพร้อมกัน
เป็นเช่นกับทัพสัมภาระที่เหลือ แม้เพราะเหตุนี้ จึงตรัสผัสสะก่อน แต่
ข้อความที่กล่าวแล้วนี้มีใช่เป็นเหตุ (การณะ) เพราะว่า ธรรมข้อนี้ไม่ได้เพื่อ
จะกล่าวว่า ผัสสะนี้เกิดขึ้นก่อนธรรมที่เกิดขึ้นในจิตดวงหนึ่ง แต่สัมปยุตตธรรม
นี้เกิดภายหลัง ดังนี้ ทั้งเหตุ (การณะ) ของผัสสะ แม้ในความเป็นแห่งปัจจัย
ที่มีกำลังก็ไม่ปรากฏ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสผัสสะไว้ก่อน ด้วยวาระแห่ง
เทศนาเท่านั้น. ความจริงแม้จะนำมากล่าวว่ เวทนาย่อมเกิด ผัสสะย่อมเกิด
สัญญาย่อมเกิด ผัสสะย่อมเกิด เจตนาย่อมเกิด ผัสสะย่อมเกิด จิตย่อมเกิด
ดังนี้ก็ควร. ก็ผัสสะนั่นเอง ฟังทราบว่ ตรัสไว้ก่อนโดยวาระแห่งเทศนา ดังนี้.
อนึ่ง ในผัสสะนี้ ฉันทใด แม้ธรรมที่เหลือนอกนี้ ก็ฟังทราบนั้นนั้น ชื่อว่
ลำดับแห่งธรรมที่เกิดและเกิดหลัง บัณฑิตไม่พึงแสวงหาแต่พึงแสวงหา
ธรรมทั้งหลาย โดยความหมายแห่งคำ (วจนัตถะ) ลักษณะ และรส
เป็นต้นเท่านั้น คือ

ความหมายของคำว่าผัสสะ

ผลสติ ผลสุโธ ธรรมชื่อว่า ผัสสะ เพราะอรรถว่กระทบอารมณ์
ผัสสะนี้มีลักษณะทิจตุกะ ดังนี้.

ผุสนลกฺขโณ มีกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ

อัมภนฺโรโส มีการประสานเป็นกิจ

สนฺนิปาตปจฺจุปฺภุจฺจโณ มีการประชุมพร้อมกันเป็นปัจจุปฺภุจฺจโณ

อาปาถคตฺวิสยปทฺฐจฺจโณ มีอารมณ์มาสู่คลองเป็นปทฺฐจฺจโณ

จริงอยู่ ผัสสะนี้ แม้มิใช่รูปธรรมแต่ก็เป็นไปโดยอาการการถูกต้อง
อารมณ์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ ผัสสะนี้
แม้ไม่ติดกับอะไรสักอย่างหนึ่ง แต่ก็ประสานจิตกับอารมณ์เหมือนรูปกับจักขุ
และเสียงกับโสต เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีการประสานเป็นกิจรส อีกอย่างหนึ่ง
พึงทราบว่ามี การประสานเป็นสัมปตติรส เพราะการเกิดประสานวัตถุกับ
อารมณ์ สมดังคำอรรถกถากล่าวไว้ว่า ผัสสะที่เป็นไปในภูมิ ๔ ชื่อว่ามีการ
กระทบอารมณ์เป็นลักษณะไม่มีก็หาไม่ได้ แต่ผัสสะที่เป็นไปทางปัญจทวาร
เท่านั้น มีการประสานเป็นรส จริงอยู่ คำว่า มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ
ก็ดี มีการประสานเป็นรสก็ดี เป็นชื่อของผัสสะที่เป็นไปทางปัญจทวาร คำว่า
มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะเป็นชื่อของผัสสะที่เป็นไปทางมโนทวาร แต่
คำว่า มีการประสานเป็นรส หาได้เป็นชื่อของผัสสะที่เป็นไปทางมโนทวารไม่
ครั้นท่านกล่าวคำนี้แล้ว ได้นำสูตรนี้มาว่า คุณ่อมมหาบพิตรแพะสองตัวชนกัน
พึงเห็นจักขุเหมือนแพะตัวหนึ่ง พึงเห็นรูปเหมือนแพะตัวที่สอง พึงเห็นผัสสะ
เหมือนการชนกันของแพะทั้งสองนั้น ผัสสะมีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ
และมีการประสานเป็นรสด้วยอาการอย่างนี้ อหนึ่ง คุณ่อมมหาบพิตร เหมือน
ฝ่ามือทั้งสองประสานกัน คือพึงเห็นจักขุเหมือนฝ่ามือข้างหนึ่ง พึงเห็นรูป
เหมือนฝ่ามือข้างที่สอง พึงเห็นผัสสะเหมือนการประสานกันของฝ่ามือทั้งสอง
นั้น ผัสสะมีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ. แต่มีการประสานเป็นรส ด้วย
ประการฉะนี้ ความพิสดารมีเพียงเท่านี้.

อีกอย่างหนึ่ง ตรัสธรรมมีจักขุวิญญาณเป็นต้น โดยชื่อว่า จักขุเป็นต้น
ในประโยคว่า จักขุณา รูป ทิสฺวา เป็นต้น (เพราะเห็นรูปด้วยจักขุ) ฉนั้นใด
แม้ในที่นี้ก็พึงทราบว่า จักขุวิญญาณเป็นต้นเหล่านั้น ตรัสไว้โดยชื่อจักขุ

เป็นต้นฉันทันเหมือนกัน เพราะฉะนั้น พึงทราบเนื้อความในคำมีอาทิว่า
เอว จกขุ ทฏฐพพิ ดังนี้ โดยนัยนี้ว่า พึงเห็นจักขุวิญญาณ ฉันทัน เมื่อ
เป็นเช่นนี้ เพราะการประสานจิตกับอารมณ์ในสูตรเมื่อนี้ ผัสสะจึงสำเร็จเป็น
การประสานเป็นรสด้วยกิจรสเป็นอรรถ.

ผัสสะนั้น ชื่อว่ามีการประชุมพร้อมกันเป็นปัจจุปัญฐาน เพราะแสดง
ให้ทราบด้วยอำนาจแห่งการกระทำของตน กล่าวคือการประชุมพร้อมกันของ
ธรรม ๓ (อารมณ์ วัตถุ วิญญาณ). จริงอยู่ ผัสสะนี้ประกาศให้รู้ด้วยอำนาจ
แห่งการกระทำในที่นั้น ๆ อย่างนี้ว่า ชื่อว่า ผัสสะ เพราะมีการประชุม
สภาวะธรรม ๓ อย่าง เพราะฉะนั้น พึงทราบบทแห่งพระสูตรนี้ว่า ชื่อว่า
ผัสสะ เพราะมีการประชุมแห่งสภาวะธรรม ๓ ดังนี้ หาใช่ผัสสะเพียงการ
ประชุมเท่านั้นไม่ แต่ผัสสะย่อมปรากฏโดยอาการนั้นนั่นแหละ เพราะการ
ประกาศแล้วอย่างนี้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า มีการประชุมพร้อมกันเป็นอาการ
ปรากฏ ดังนี้.

อนึ่ง ผัสสะนั้น ชื่อว่ามีเวทนาเป็นปัจจุปัญฐาน เพราะปัจจุปัญฐาน
คือมีผลเป็นอรรถ จริงอยู่ ผัสสะนี้ ย่อมยังเวทนาให้ปรากฏ คือ ย่อมให้เกิดขึ้น
อนึ่ง ผัสสะนี้ เมื่อจะให้เวทนาเกิดขึ้น แม้จะมีปัจจัยอื่นกล่าวคือวัตถุและ
อารมณ์ แต่ก็ทำให้เวทนาเกิดขึ้นเฉพาะในจิต ซึ่งเป็นที่อาศัยของตนเท่านั้น
เพราะตนอาศัยจิต พึงทราบว่า ไม่ทำให้เกิดเวทนาในวัตถุ หรืออารมณ์แม้
จะเป็นปัจจัยของตน เหมือนกับไออุ่นที่อาศัยอยู่ในธาตุคือครั้ง ย่อมทำให้เกิด
ความอ่อนในครั้งอันเป็นที่อาศัยของตน แม้เพราะความร้อนภายนอกเป็นปัจจัย
แต่ไม่ทำให้เกิดความอ่อนในความร้อน กล่าวคือถ่านที่ปราศจากเปลวไฟใน
ภายนอก แม้จะเป็นปัจจัยของตน ผัสสะนี้ท่านเรียกว่า มีอารมณ์ที่มาสู่คลอง

เป็นปทัฏฐาน (คือเหตุใกล้ให้เกิดขึ้น) เพราะความเกิดขึ้นแห่งผัสสะไม่มีการ
ขัดขวางในอารมณ์ ที่ประมวลมาแห่งธรรมเหล่านั้น และอินทรีย์ที่ปรุงแต่ง
ดีแล้ว ดังนี้.

ความหมายของคำว่าเวทนา

เวทยตีติ เวทนา ธรรมที่ชื่อว่า เวทนา เพราะอรรถว่า รู้สึก
อารมณ์ เวทนานั้นมีลักษณะที่จตุกะดังนี้

เวทยิตลกฺขณา มีการรู้สึกอารมณ์เป็นลักษณะ

อนุภวนรธา มีการเสวยรสอารมณ์เป็นกิจ

อิฏฺฐการสมโภครธา หรือมีความเสวยอารมณ์ที่ชอบเป็นกิจ

เจตสิก อสฺสาทปจฺจุปฏฺฐานา มีความพอใจทางเป็นปัจจุปฏฐาน

ปสฺสทฺฐิปทฺฐฐานา มีปีสัทฺถิเป็นปทัฏฐาน.

จริงอยู่ เวทนาเป็นไปในกฺมิ ๔ ชื่อว่า **ไม่มีการรู้สึกอารมณ์**

เป็นลักษณะก็หาไม่ แต่ท่านกล่าวว่ เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็นรส ย่อมได้
เฉพาะสุขเวทนาเท่านั้น แล้วกลับปฏิเสธวาทะนั้นอีก แล้วแสดงเนื้อความนี้ว่า
สุขเวทนาจึงตาม ทุกขเวทนาจึงตาม อุเบกขาเวทนาจึงตาม ทั้งหมด มีการเสวย
อารมณ์เป็นรส จริงอยู่ มุ่งถึงฐานะการเสวยอารมณ์เป็นรสแล้วสัมปยุตตธรรม
ที่เหลือย่อมเสวยอารมณ์เพียงบางส่วน คือผัสสะก็เพียงกระทบอารมณ์เท่านั้น
สัญญาามีเพียงจำอารมณ์เท่านั้น เจตนามีเพียงความตั้งใจเท่านั้น วิญญูณมีการ
รู้แจ้งอารมณ์เท่านั้น แต่เวทนาเท่านั้นย่อมเสวยรสแห่งอารมณ์โดยส่วนเดียว
เพราะความเป็นเจ้าของโดยความเป็นใหญ่ เป็นผู้สมควร จริงอยู่ เวทนา
เปรียบเหมือนพระราชา ธรรมที่เหลือเหมือนพ่อครัว พ่อครัวยังโภชนะมีรส

อันเลิศต่าง ๆ ให้เรียบร้อยแล้วใส่สมุกประทับตรา ยกไปวางไว้ในสำนักพระ-
ราชา ทำลายตราแล้วเปิดสมุก แล้วพนักงานก็ถือเอาส่วนข้างบนจากกับแกง
ทั้งหลายใส่ภาชนะเพื่อลองชิมดูว่ามีโทษหรือไม่มีโทษ จากนั้นก็น้อมโภชนะมี
รสต่าง ๆ ไปถวายพระราชา พระราชาเท่านั้นทรงเป็นเจ้าของเสวยได้ตาม
ปรารถนา เพราะทรงเป็นใหญ่และทรงมีอำนาจ ธรรมนอกนั้นเสวยรสอารมณ์
บางส่วน เหมือนพ่อครัวเพียงแต่ชิม และทดลองชิมพระกระยาหารเพียงบางส่วน
เท่านั้น ฉันทิ แต่ธรรมที่เหลือก็ฉันทิ นั้น ย่อมเสวยรสอารมณ์เพียงบางส่วน
เท่านั้น เหมือนอย่างว่า พระราชาทรงเป็นเจ้าของ เพราะพระองค์ทรงเป็นใหญ่
เป็นผู้สมควร ย่อมเสวยตามความพอพระทัย ฉันทิ แม้เวทนาก็ฉันทิ นั้น
ย่อมเสวยรสแห่งอารมณ์ โดยความเป็นเจ้าของ เพราะความเป็นใหญ่ เป็นผู้
สมควร เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็นรส.

ในการกำหนดเนื้อความที่สอง เวทนาที่ท่านประสงค์เอาในที่นี้ ท่าน
กล่าวว่า เวทนา (สุขเวทนา) ว่ามีการเสวยอาการที่น่าปรารถนาเป็นรส
เพราะอรรถว่า ย่อมเสวยรสแห่งอารมณ์ มีอาการน่าปรารถนาตามที่ประสบ
ก็เวทนา นี้ เมื่อว่าด้วยความชอบใจ ท่านกล่าวว่า มีความพอใจเป็นปทัฏฐาน
หมายถึงการปรากฏโดยสภาวะของตน ก็เพราะบุคคลผู้มีกายสงบแล้ว ย่อมเสวย
ความสุข ฉะนั้น พึงทราบว่ เวทนามีความสงบเป็นปทัฏฐาน ดังนี้.

ความหมายของคำว่าสัญญา

นีลาทิเกทำ อารมมณั สยขานาตีติ สยญา ธรรมที่ชื่อว่า

สัญญา เพราะอรรถว่า ย่อมจำอารมณ์มีสีเขียวเป็นต้น สัญญานั้นมีลักษณา-
ทิจตุกะดังนี้

ที่อื่นใช้ ผศสพทญจนา มีผัสสะเป็นปทัฏฐาน.

สยขานนลกขณา สัญญานั้นมีการจำเป็นลักษณะ **ปัจจุภิญญาณ-**
รธา มีการทำเครื่องหมายเป็นรส.

จริงอยู่ สัญญาเป็นไปในกัมมิ ๔ ไม่ชื่อว่ามีคามจำได้หาไม่ สัญญา
ทั้งหมดล้วนมีความจำเป็นลักษณะทั้งนั้น. ก็ในที่นี้ สัญญาโดยย่อจำได้โดย
เครื่องหมาย สัญญานั้น ชื่อว่า **มีการทำเครื่องหมายเป็นรส**. พึงทราบความ
เป็นไปแห่งสัญญานั้นในเครื่องหมายนั้นอีก และในเวลาทีบุรุษกำหนดเครื่อง
หมายด้วยไฟดำเป็นต้น แล้วจำเครื่องหมายของบุคคลนั้นอีกว่า บุคคลนี้ ชื่อโน้น
ด้วยเครื่องหมายนั้น และในเวลาทีบุคคลผู้รักษาเครื่องประดับของพระราชา
ผูกชื่อหนังสือไว้ที่เครื่องประดับนั้น เมื่อพระราชาตรัสว่า เจ้าจงนำเครื่อง
ประดับชื่อโน้นมา บุคคลนั้นก็จุดประทีปแล้วเข้าไปในห้องด้วยประทีปนั้น อ่าน
หนังสือแล้วก็นำเครื่องประดับนั้น ๆ นั้นแหละมาได้.

อีกนัยหนึ่ง ก็เมื่อว่าโดยการรวบรวมธรรมทั้งหมด สัญญามีการจำได้
เป็นลักษณะ มีการทำนิมิตโดยปัจจัยให้จำได้อีกเป็นรส เหมือนช่างตากเป็นต้น
ทำเครื่องหมายที่ไม่เป็นต้น ด้วยสามารถแห่งนิมิตตามที่ตนทำไว้ ชื่อว่า การ
กระทำความโน้มน้าวไว้เป็นปัจจุปัญฐาน เหมือนคนตาบอดแสดงช้าง
หรือว่ามีการตั้งอยู่ในอารมณ์ไม่นานเป็นปัจจุปัญฐาน เพราะไม่หยั่งลงในอารมณ์
เหมือนสายฟ้า หรือความที่มีอารมณ์ตามที่ปรากฏเป็นปทัชฐาน เหมือนกับ
สัญญาที่เกิดขึ้นแก่ลูกเนื้อทั้งหลายในหุ่นหญ้าว่าเป็นคน. ก็ในที่นี้ สัญญาใด
เป็นญาณสัมปยุต สัญญานั้นก็เป็นไปตามญาณนั้นแหละ ธรรมที่เหลือทั้งหลาย
บัณฑิตพึงทราบเหมือนปฐวีธาตุเป็นต้น ในสสัมภารปฐวีธาตุเป็นต้น ดังนี้.

ความหมายของคำว่าเจตนา

เจตยตีติ เจตนา ธรรมที่ชื่อว่า เจตนา เพราะอรรถว่า ตั้งใจ
อธิบายว่า ย่อมยังสัมปยุตธรรมกับตนให้เข้าไปในอารมณ์ เจตนาอันมี
ลักษณะที่จิตจะ ดังนี้.

เจตยิกถกขณา มีการตั้งใจเป็นลักษณะ คือมีความจงใจเป็น
ลักษณะ อายุหนรธา มีการประมวลมาเป็นรส. จริงอยู่ เจตนาที่เป็น
ไปในภูมิ ๔ ชื่อว่า ไม่มีความจงใจเป็นลักษณะก็หาไม่. เจตนาทั้งหมด
มีความตั้งใจเป็นลักษณะทั้งนั้น ก็เจตนาที่มีการประมวลมาเป็นรสย่อมเป็นทั้ง
กุศล และอกุศลทั้งนั้น เฟงถึงฐานะแห่งการประมวลมาซึ่งกุศลกรรม และ
อกุศลกรรมแล้ว สัมปยุตธรรมที่เหลือก็มีกิจเพียงบางส่วนเท่านั้น แต่ว่า
เจตนามีอุตสาหะยิ่งนัก มีความพยายามยิ่งนัก คือมีอุตสาหะสองเท่า มีความ
พยายามสองเท่า ด้วยเหตุนี้ อาจารย์ในปางก่อน จึงกล่าวว่า ก็แล เจตนา
นี้ตั้งอยู่ในสภาพความเป็นเจ้าของแท้ เจ้าของนา เรียกว่า เจ้าของแท้ เหมือน
อย่างว่า บุรุษเจ้าของนาชวนบุรุษรวมแรงกัน ๕๕ คน หยั่งลงนาพร้อมกัน
โดยบอกว่า เราจักเกี่ยวข้าว ดังนี้ เจ้าของนามีความอุตสาหะยิ่ง มีความพยายาม
ยิ่ง คือมีความอุตสาหะสองเท่า มีความพยายามสองเท่า ย่อมบอกกล่าวถึงเขต
มีคำว่า พวกท่านจงเกี่ยวติดต่อกันไป ดังนี้ แล้วจัดแจงสุราอาหารและของหอม
เป็นต้น นำไปให้ชนเหล่านั้น ย่อมชี้ทางให้เท่า ๆ กัน ฉนั้นใด ชื้ออุปไมยนี้
บัณฑิตพึงทราบฉนั้นนั้นเถิด จริงอยู่ เจตนาเหมือนบุรุษเจ้าของนา ธรรม
ทั้งหลายเป็นกุศล ๕๕ ที่เกิดขึ้นด้วยสามารถเป็นองค์ของจิต เหมือนบุรุษ
ผู้ร่วมแรงกัน ๕๕ คน เพราะเฟงถึงฐานะแห่งการประมวลมาซึ่งกุศลกรรม
และอกุศลกรรม เจตนามีความอุตสาหะสองเท่า มีความพยายามสองเท่า

เหมือนเวลาที่บุรุษเจ้าของนาทำการอุตสาหกรรมสองเท่า มีความพยายามสองเท่า
บัณฑิตพึงทราบความที่เจตนาอันมีความประมวลมาเป็นรส ด้วยประการฉะนี้.

ก็เจตนาอัน มีการจัดแจงเป็นปทัฏฐาน (ลัทธิหนัจจุฎฐานา)

จริงอยู่ เจตนาเมื่อจัดแจงย่อมปรากฏเหมือนศิษย์ผู้ใหญ่ และนายช่างใหญ่
เป็นต้นผู้สามารถทำกิจของตนและของผู้อื่นให้สำเร็จ. เหมือนอย่างว่า ศิษย์
ผู้ใหญ่ เห็นพระอุปัชฌาย์มาแต่ไกล เมื่อตนเองสาธยายอยู่ ก็ยังเตือนศิษย์
ผู้น้อยนอกนี้ ให้สาธยายตามอัชฌาศัยของตน ๆ เมื่อศิษย์ผู้ใหญ่นั้นเริ่มสาธยาย
ศิษย์ผู้น้อยแม่เหล่านั้น ก็สาธยาย เพราะคล้อยตามศิษย์ผู้ใหญ่นั้น จันใด และ
เปรียบเหมือนนายช่างใหญ่ เมื่อตนเองถากก็ช่างถากแม่ นอกนี้ให้เป็นไปใน
กรรมคือการถากของตน ๆ เพราะว่า เมื่อนายช่างใหญ่นั้นเริ่มถาก ช่างถาก
เหล่านั้นก็ย่อมถากตามนายช่างใหญ่นั้น จันใด และเปรียบเหมือนแม่ทัพ
เมื่อตนเองรบ ก็เตือนนักรบแม่ นอกนี้ให้ทำการรบ เพราะว่า เมื่อแม่ทัพเริ่ม
ทำการรบ นักรบแม่เหล่านั้นก็ทำการรบตามแม่ทัพนั้น จันใด แม้เจตนา
ก็จันนั้น แม้เป็นไปในอารมณ์ด้วยกิจของตนอยู่ ก็ยังสัมปยุตธรรมแม่อื่น ๆ
ให้เป็นไปในกรกระทำของตน ๆ เพราะว่า เมื่อเจตนาอัน เริ่มกิจของตน
แม่ธรรมที่สัมปยุตกับเจตนาอันนั้นก็เริ่ม เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า เจตนา
นั้นทำกิจของตนและของผู้อื่นให้สำเร็จ เหมือนศิษย์ผู้ใหญ่และนายช่างใหญ่
เป็นต้น. ก็เจตนาอัน พึงทราบว่า ปรากฏเป็นไปโดยภาวะที่ให้สัมปยุตธรรม
ให้อุตสาหะในการระลึกถึงการงานที่รีบด่วนเป็นต้น ดังนี้.

ความหมายของคำว่าจิต

ความหมายของคำแห่งจิต ข้าพเจ้ากล่าวไว้โดยนัยเป็นต้นว่า อารมมณ
จินุเตตติ จิตฺตํ (ธรรมที่ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่า กิดซึ่งอารมณ์) นั้นแหละ

ก็เมื่อว่าโดยลักษณะเป็นต้น จิตมีการรู้แจ้งอารมณ์เป็นลักษณะ (วิชานนลก-
ขณฺ) มีการเป็นหัวหน้าเป็นรส (บุพฺพวงฺมรตฺ) มีการเกี่ยวข้องกันเป็น
ปัจจุปฏฺฐาน (สนฺธานปฺจฺจุปฏฺฐานํ) มีนามรูปเป็นปทัฏฺฐาน (นามรูป-
ปทัฏฺฐานํ) จริงอยู่ จิตที่เป็นไปในภุมิ ชื่อว่า ไม่มีการรู้แจ้งอารมณ์
เป็นลักษณะก็หาไม่ จิตทั้งหมดมีการรู้แจ้งอารมณ์ทั้งนั้น.

ก็เพ่งถึงทวารแล้ว จิตก็เป็นหัวหน้า คือมีปกติเที่ยวไปก่อนในที่เป็นที่
กระทำให้แจ่มแจ้งซึ่งอารมณ์ จริงอยู่ บุคคลย่อมรู้แจ้งรูปารมณฺอันเห็นด้วย
จักขุ ด้วยจิตนั้นแหละ ฯลฯ ย่อมรู้แจ้งธรรมารมณฺ อันรู้แล้วด้วยใจ ด้วยจิต
นั้นแหละ เหมือนอย่างว่า บุคคลผู้รักษาพระนครนั่งอยู่ที่ทาง ๔ แพร่ง ใน
ท่ามกลางพระนครย่อมใคร่ครวญ ย่อมกำหนดชนผู้มาแล้ว ๆ ว่า คนนี้เป็น
เจ้าถิ่น คนนี้เป็นผู้จรมา ฉนฺใด พิงทราบซื้ออุปไมยฉนฺนั้น. ข้อนี้เหมือน
กับคำที่พระมหาเถระนามว่านาคเสนกล่าวไว้ว่า ธรรมดาบุคคลผู้รักษาพระนคร
นั่งอยู่ที่ทาง ๔ แพร่ง ท่ามกลางพระนครพึงเห็นบุคคลผู้มาจากทิศตะวันออก
พึงเห็นบุคคลผู้มาจากทิศตะวันตก จากทิศทักษิณ จากทิศอุดร ฉนฺใด ข้าแต่
มหาบพิตร ฉนฺนั้นนั้นแหละ บุคคลย่อมเห็นรูปใดด้วยจักขุ ย่อมรู้แจ้งรูปนั้น
ด้วยวิญญาน ย่อมฟังเสียงใดด้วยโสต ย่อมสูดกลิ่นด้วยฆานะ ย่อมลิ้มรสด้วย
ชีวหา ย่อมถูกต้องโณภูจฺฐัพพะด้วยกาย ย่อมรู้แจ้งธรรมด้วยใจ ย่อมรู้แจ้ง
สิ่งนั้น ๆ ด้วยวิญญาน เพราะเพ่งถึงทวารแล้ว จิตเท่านั้นเป็นหัวหน้า เป็น
ธรรมชาติเที่ยวไปข้างหน้า ในฐานะที่กระทำอารมณ์ให้แจ่มแจ้งอย่างนี้ ฉนฺนั้น
จึงกล่าวว่ามี การเป็นหัวหน้าเป็นรส ดังนี้.

จิตนี้ฉนฺ ดวงหลัง ๆ เมื่อเกิดขึ้น ย่อมปรากฏติดต่อกันทีเดียว เพราะ
ทำดวงฉนฺ ๆ ให้สืบต่อกันนั้นเอง เพราะฉนฺนั้น จึงชื่อว่า มีการเกี่ยวข้องกัน

เป็นปัจจุปฏิฐาน แต่ว่า ในปัจจุโวการภพ (ภพที่มีขั้น ๕) จิตนั้น มีนามรูป เป็นปทัฐาน ในจตุโวการภพ มีนามเท่านั้นเป็นปทัฐานโดยแน่นอน เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จิตมีนามและรูปเป็นปทัฐาน ดังนี้.

ถามว่า ก็จิตนี้ เป็นจิตดวงเดียวกันกับจิตที่แสดงมาข้างต้นหรือเป็น ดวงอื่น ตอบว่า เป็นดวงเดียวกันนั่นแหละ. ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะ เหตุไร จึงกล่าวอีกเล่า. ตอบว่า คำนี้บรรณาการและอาจารย์ทั้งหลายยังมิได้ วิจารณ์ในคำแห่งจิตนี้. ก็ในคำแห่งจิตนี้ มีการประกอบดังนี้ เหมือนอย่างว่า พระอาทิตย์เป็นต้นที่บัญญัติ เพราะอาศัยรูปเป็นต้น ว่าโดยความหมายก็มีใช้ สิ่งอื่นที่ออกไปจากรูปเป็นต้น ด้วยเหตุที่นั่นนั่นแหละ แม้จะกล่าวว่า สมัยใด พระอาทิตย์ย่อมอุทัย สมัยนั้น รูปคือแสงแห่งพระอาทิตย์นั้น ย่อมปรากฏ ดังนี้ ขึ้นชื่อว่า พระอาทิตย์อื่น นอกจากรูปเป็นต้นย่อมไม่มี ฉะนั้น ย่อมมีฉันทันนั้น หามิได้ พระองค์ทรงบัญญัติจิต เพราะอาศัยธรรมทั้งหลาย มีผัสสะเป็นต้น แต่เมื่อว่าโดยความหมาย จิตนั้นก็เป็นอย่างหนึ่ง นอกจาก ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้นโดยแท้ เพราะเหตุนี้ เพื่อแสดงเนื้อ ความว่า สมัยใด จิตย่อมเกิดขึ้น สมัยนั้น จิตดวงอื่นอีกนอกจากธรรมมี ผัสสะเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้น ดังนี้ จิตนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ พระองค์ทรงตรัส ไว้อีก.

เหมือนอย่างว่า เมื่อพระองค์ทรงกำหนดสมัยด้วยบุคคลผู้เจริญมรรค ในพระบาลีมีคำเป็นต้นว่า สมัยใด บุคคลเจริญมรรค ฯลฯ มีปฏิวิกิจเป็นอารมณ์ เพื่อความเกิดขึ้นในรูปภพ สมัยนั้น ผัสสะย่อมมี ดังนี้ ผู้ใด ย่อมเจริญมรรค ในสมัย ว่าโดยอรรถ ผู้นั้นชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้นหามิได้ เพราะเหตุนี้ นั่นแหละ ในข้อที่กล่าวแล้วนั้น จึงตรัสว่า ผัสสะย่อมมี เวทนาย่อมมี ฉันทันใด

แต่มิได้ตรัสว่า บุคคลใดยอมเจริญมรรค ผู้นั้นยอมมีฉันทนั้น แต่เมื่อทรงกำหนดสมัยด้วยจิต ในพระบาลีมีคำเป็นต้นว่า สมัยใด กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้น ดังนี้ จิตทรงกำหนดไว้ด้วยสมัย ว่าโดยอรรถแล้ว ย่อมไม่เกิดขึ้นเหมือนอย่างนั้น หามิได้แต่ตรัสว่า ผัสสะยอมมี เวทนายอมมี ในสมัยนั้น ฉันทใด แม้จิตนี้ก็ยอมมี ฉันทนั้น ดังนี้ เพื่อแสดงเนื้อความนี้ ฟังทราบว่า ทรงตรัสจิตนี้อีก ก็ในข้อนี้ มีข้อสันนิษฐาน ดังต่อไปนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงจิต เพื่อประมวลมาไว้ในอุทเทสวาร และเพื่อทรงจำแนกในนิทเทสวาร จริงอยู่ พระองค์ทรงกำหนดสมัยไว้ด้วยจิตศัพท์ ซึ่งเป็นศัพท์ต้นอย่างเดียว เพื่อทรงแสดงธรรมในสมัยซึ่งมีการกำหนดด้วยจิต จึงเริ่มตรัสว่า ผลสุโต โหติ เป็นต้น แม้จิตนั้นก็ยอมมีในสมัยนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น เพื่อประมวลมาซึ่งจิตเมื่อนั้น จึงตรัสคำว่าจิตนี้อีก. อนึ่ง เมื่อไม่ตรัสคำว่าจิตนี้ในที่นี้ ก็ไม่อาจเพื่อจำแนกในนิทเทสวารได้ว่า จิตในสมัยนั้น เป็นไฉน? ด้วยเหตุนี้ การจำแนกจิตนั้นนั่นเองก็จะหายไป เพราะฉะนั้นนั่นแหละ ฟังทราบว่า เพื่อทรงจำแนกจิตนั้นในนิทเทสวาร จึงตรัสจิตนี้อีก.

อีกอย่างหนึ่ง ในอรรถกถาท่านวิจารณ์ว่า คำว่า จิตเกิดขึ้นในคำว่า อุปฺปนฺ โหติ นี้ ว่าเป็นเพียงหัวข้อแห่งเทศนาเท่านั้น แต่จิตนี้มีได้เกิดขึ้นได้เพียงดวงเดียวเท่านั้น เพราะฉะนั้น แม้ในคำว่า อุปฺปนฺ นี้ ก็มีได้ถือเอาจิตอย่างเดียว แต่ถือเอาจิตกับกุศลธรรมเกิน ๕๐ ทีเดียวก่อน โดยประการฉะนี้ จึงเริ่มตรัสคำว่า ผลสุโต โหติ เป็นต้น เพื่อแสดงจิตนั้น ในที่นั้นโดยสังเขปแล้วแสดงโดยประเภทโดยถือเอาจิตและเจตสิกธรรมทั้งปวงนั้น และโดยย่อในที่นี้ ด้วยประการฉะนี้ ฟังทราบว่า แม้จิตก็ฟังตรัสไว้เหมือนธรรมมีผัสสะ เป็นต้น ฉะนั้นแล.

ความหมายของคำว่าวิตก

วิตกเกสตีติ วิตกโก วิตกกนั วา วิตกโก ธรรมที่ชื่อว่า วิตก

เพราะอรรถว่า ตริก อีกอย่างหนึ่ง การตริก คือ การจดอารมณ์ ชื่อว่า วิตก. วิตกนี้นั้น มีการยกจิตขึ้นในอารมณ์เป็นลักษณะ (อารมณ์ณ จิตตสฺส อภินิโรปนลกฺขโณ) จริงอยู่ วิตกนั้นยกจิตขึ้นในอารมณ์. เหมือนอย่างว่า คนบางคนอาศัยญาติ หรือมิตรที่เป็นราชวัลลภ จึงเข้าไปสู่พระราชมณเฑียรได้ ฉันทใด จิตก็อาศัยวิตก ฉันทนั้น เพราะฉะนั้น วิตกนั้น ท่านจึงกล่าว มีการยกจิตขึ้นในอารมณ์เป็นลักษณะ.

อนึ่ง พระนาคเสนเถระกล่าวว่า วิตกมีการเคาะอารมณ์เป็นลักษณะ ขอดวยพระพรหมหาบพิตร เปรียบเหมือนบุคคลตีกลอง หลังจากนั้นก็มีเสียงกลองดังกระหึ่มออกไป ฉันทใด มหาบพิตรฟังเข้าพระทัย วิตกเหมือนบุคคลตีกลอง ฟังเข้าพระทัยวิจารณ์เหมือนเสียงกลองดังกระหึ่ม ฉันทนั้น.

วิตกนั้นมีการกระทำให้จิตกระทบอารมณ์บ่อยๆ เป็นรส (อาหฺนน-ปริยาหฺนรโส) จริงอย่างนั้น ท่านจึงกล่าวว่า พระโยคาวจรย่อมกระทำจิตนั้น อันวิตกให้กระทบแล้วบ่อยๆ วิตกนั้นมีการนำจิตมาในอารมณ์เป็นปัจจุปัฏฐาน (อารมณ์ณ จิตตสฺส อานยปจฺจุปฏฺฐานโณ) และมีนามชั้น ๓ ที่เหลือ (เวทนา สัญญา วิญญาณชั้น) เป็นปทัฏฐาน (เสสขนฺรตฺตย-ปทฺฐาโน)*.

อารมณ์ณ เตน จิตตํ วิจรตีติ วิจาโร ธรรมที่ชื่อว่า วิจาร เพราะเป็นเหตุให้จิตเที่ยวไปในอารมณ์. อีกอย่างหนึ่ง การเที่ยวไป คือการสัญจรไปตามอารมณ์ ชื่อว่า วิจาร. วิจารนั้นมีการเคล้าคลึงในอารมณ์เป็นลักษณะ บาลีว่า เสสขนฺรตฺตยปทฺฐาโน ไม่มีในที่นี้

(อารมณ์ณามุขชนลกฺขโณ) มีการประกอบสหชาติธรรมไว้ในอารมณ์นั้น เป็นรส (ตตฺถ สหชาติอนุโยชนโรโธ) มีการผูกพันจิตไว้ในอารมณ์เป็น-
ปัจจุบันฐาน (จิตตอนุปปนุชฺชปัจจุภูฏาโน).

อนึ่ง เมื่อความไม่แยกจากกันแห่งวิตกและวิจารณ์จิตตูปบาทบางแห่ง
แม้มีอยู่ ด้วยอาการอย่างนี้ การทำจิตตกไปในอารมณ์ครั้งแรก ชื่อว่า วิตก
เพราะอรรถว่าเป็นธรรมหยาบ เพราะอรรถว่าเป็นธรรมถึงก่อน เพราะอรรถว่า
ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ เหมือนการเคาะระฆัง. การผูกพันในอารมณ์ ชื่อว่า วิจารณ์
เพราะอรรถว่า เป็นธรรมสุขุม เพราะอรรถว่า เคล้าคลึงในอารมณ์ เหมือน
เสียงครางของระฆัง ฉะนั้น. ก็ในธรรม ๒ อย่างนั้น วิตกมีการแผ่ไป เป็นการ
แผ่ไปโดยรอบในกาลเกิดขึ้นแห่งจิต จับอารมณ์ครั้งแรกเหมือนการขยับปีกของ
นกตัวที่ต้องการบินขึ้นในอากาศ และเหมือนภรมมีจิตผูกพันในกลิ้งมุงหน้า
บินลงสู่ดอกปทุม ฉะนั้น. วิจารณ์มีความเป็นไปสงบ ไม่มีการแผ่ไปของจิต
เกินไป เหมือนการกางปีกของนกตัวที่ต้องการบินไปในอากาศ และเหมือน
ภรมตัวที่บินลงที่ดอกปทุมแล้วบินเคล้าเคลียเบื้องบน ฉะนั้น.

แต่ในอรรถกถาทุกนิบาต ท่านกล่าวไว้ว่า วิตกเป็นไปโดยการยกจิต
ขึ้นในอารมณ์ เหมือนนกใหญ่บินไปในอากาศ กระพือปีกทั้งสองให้จับลม
แล้วให้ปีกทั้งสองติดลมบินไป เพราะว่าวิตกนั้นมีอารมณ์เป็นหนึ่งแนวแน่.
ส่วนวิจารณ์เป็นไปโดยการเคล้าอารมณ์ เหมือนนกใหญ่ขยับปีกเพื่อให้จับลมเป็น
ไป เพราะว่า วิจารณ์นั้น มีการเคล้าในอารมณ์ ดังนี้. ถ้อยคำในอรรถกถา
ทุกนิบาตนั้น เหมาะสมอย่างยิ่งในการที่จิตผูกพันในอารมณ์เป็นไป. แต่ว่าการ
แปลกกันแห่งวิตกและวิจารณ์นั้น ย่อมปรากฏชัดในฉานที่หนึ่งและที่สอง.

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อบุคคลเอามือข้างหนึ่งจับภาชนะสำริดที่ติดสนิมไว้
ให้มัน แล้วเอามืออีกข้างหนึ่งขัดสีด้วยจุนน้ำมัน หรือมูลสัตว์ที่เหมาะสม

วิตกเหมือนมือที่จับไข่ม้วน วิจารณ์เหมือนมือที่ขัดสี อนึ่ง เมื่อช่างหม้อใช้ไม้ตี
หมุนจักรทำภาชนะ วิตกเหมือนกับมือที่กดไว้ วิจารณ์เหมือนกับมือที่หมุนไป
ทางโน้นและทางนี้ อนึ่ง เมื่อบุคคลทำวงกลม วิตกคือการจดจ่ออยู่ซึ่งอารมณ์
เหมือนเหล็กแหลมที่ปักย่นไว้ท่ามกลาง วิจารณ์คล้ายอารมณ์เหมือนเหล็กแหลม
ที่หมุนไปรอบ ๆ ข้างนอก ฉะนั้น.

ความหมายของคำว่าปีติ

ป็นยติติ ปีติ ธรรมที่ชื่อว่า ปีติ เพราะเอิบอ้อม ปีตินั้นมีการ
ชื่นชมยินดีเป็นลักษณะ (สมุปียายนลกฺขณา) มีการทำกายและจิตให้เอิบอ้อม
เป็นรส หรือว่าซาบซ่ากันไปเป็นรส (กายจิตตูปินนรธา ผรณรธา วา)
มีการฟูกายและใจเป็นปัจจุปัญฐาน (โทยคุยปจฺจุปฺฐานา) ก็ปีตินั้นมี ๕
อย่าง คือ

ขุททกาปีติ

ขณิกาปีติ

โอกันติกาปีติ

อุพเพงคาปีติ

ผรณาปีติ.

บรรดาปีติเหล่านั้น ขุททกาปีติสามารถเพื่อทำเพียงขนในร่างกายให้
ชูชันเท่านั้น. ขณิกาปีติย่อมเป็นเช่นกับความเกิดขึ้นแห่งฟ้าแลบขณะหนึ่ง ๆ
โอกันติกาปีติ ก้าวลงสู่กายแล้ว ครั้นก้าวลงแล้วก็แตกไป เหมือนคลื่นที่
ฝั่งสมุทร อุพเพงคาปีติ เป็นปีติมีกำลัง ทำกายให้ฟูขึ้นถึงการลอยไปในอากาศ
ได้.

จริงอย่างนั้น พระมหาตีสตเถระผู้อยู่ในปูลณวัตถิกวิหารในวันปฐมมีเวลาเย็นไปสู่ลานพระเจดีย์เห็นแสงสว่างดวงจันทร์ จึงหันหน้าไปทางพระมหาเจดีย์แล้วรำพึงว่า เวลานี้พวกบริษัท ๔ กำลังไหว้พระมหาเจดีย์กันหนอ ดังนี้ยังอุพเพงคาปีติมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ ให้เกิดขึ้นด้วยสามารถอารมณ์ที่เห็นตามปกติ ลอยขึ้นไปในอากาศแล้ว ไปยืนอยู่เฉพาะที่ลานแห่งพระมหาเจดีย์นั้นแหละ เหมือนลูกช่างอันวิจิตรที่ขว้างไปที่พื้นที่ฉาบไว้ด้วยปูนขาว.

อนึ่ง แมื่กุลธิดาคนหนึ่งในบ้านวัตถกาลก ซึ่งอาศัยอยู่ใกล้ศิริกัณทวิหาร ลอยขึ้นไปในอากาศด้วยอุพเพงคาปีติ มีพระพุทธคุณที่มีกำลังเป็นอารมณ์ ได้ยินว่า มารดาบิดาของกุลธิดานั้นเมื่อไปวิหารเพื่อต้องการฟังธรรมในเวลาเย็นได้บอกว่า แม่เจ้ามีภาระหนัก ไม่อาจเพื่อเที่ยวไปในเวลาอันไม่ควรกับพวกแม่ได้ พวกแม่จะฟังธรรมให้ส่วนบุญนั้นแก่เจ้า แล้วพากันไป. กุลธิดานั้นเมื่ออยากจะไป แต่ไม่อาจขัดเงินค่าของมารดาบิดาได้ จึงหยุดอยู่ข้างหลังยืนอยู่ที่ประตูบ้าน แลดูอยู่ซึ่งลานพระเจดีย์ที่ศิริกัณทวิหารทางอากาศด้วยแสงจันทร์ ได้เห็นการบูชาดวงประทีปแห่งพระเจดีย์ และได้เห็นบริษัท ๔ กระทำการบูชาพระเจดีย์ด้วยมาลา และของหอมเป็นต้นแล้วกระทำประทักษิณได้ฟังเสียงสาธยายเป็นคณะของหมู่ภิกษุ. ที่นั่นเมื่อนางคิดว่า โอมนุษย์ผู้มีบุญเหล่านั้นพากันไปวิหารยอมได้เพื่อการเดินเวียนที่เนินพระเจดีย์ และได้การฟังธรรมกถาที่ไพเราะเห็นปานนี้ ดังนี้แล้ว กำลังมองดูพระเจดีย์เช่นกับกองแก้วมุกดานั้นแหละ อุพเพงคาปีติก็เกิดขึ้น. นางลอยไปในอากาศยังลงที่ลานพระเจดีย์ทางอากาศก่อนกว่ามารดาบิดาที่เดียว แล้วไหว้พระเจดีย์ ยืนฟังธรรมอยู่. ที่นั่น มารดาและบิดาจึงมาถึงแล้วถามนางกุลธิดานั้นว่า แม่เจ้ามาทางไหน นางตอบว่า มาทางอากาศ มิได้มาตามทาง มารดาบิดากล่าวว่า แม่ชื่อว่า

พระชินาสพทั้งหลายจึงท่องเที่ยวไปทางอากาศได้ เจ้ามาได้อย่างไร ? นางตอบว่า เมื่อลูกขึ้นแลดูพระเจดีย์อยู่โดยแสงจันทร์ ปิติมีกำลังมีพุทธคุณเป็นอารมณ์ก็เกิดขึ้น ที่นั่น คิดฉันไม่ทราบว่าจะยืนหรือนั่งลอยไปสู่อากาศด้วยนิมิตที่ถือเอานั่นแหละ แล้วยืนอยู่ที่ลานพระเจดีย์ อุพเพงคาปิติมิการลอยไปในอากาศ ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนพรรณาปิติเกิดขึ้นแล้วก็แผ่ไปสู่สัตว์ทั้งสิ้น เหมือนนุกที่เต็มด้วยลม และเหมือนท้องภูเขาที่ห้วงน้ำใหญ่ไหลเข้าไปชิมซาบแล้ว.

ก็ปิติ ๕ อย่างเหล่านั้น เมื่อถือเอากรรมถึงความแก้รอบย่อมยังปัสสัทธิ ๒ อย่าง คือ กายปัสสัทธิ และจิตตปัสสัทธิ ให้บริบูรณ์. ปัสสัทธิเมื่อถือเอากรรมถึงความแก้รอบย่อมยังสุข ๒ อย่าง คือ กายิกสุข และเจตสิกสุขให้บริบูรณ์ ความสุขเมื่อถือเอากรรมถึงความแก้รอบย่อมยังสมาธิ ๓ อย่าง คือ ขณิกสมาธิ อุچارสมาธิ อัปนาสมาธิ ให้บริบูรณ์. บรรดาปิติเหล่านั้น ปิติ ๒ อย่าง เว้นปิติที่ถึงความสมบูรณ์ด้วยอัปนา ย่อมควรในกามาวจรนี้.

ความหมายของคำว่าสุข

สุขยตีติ สุขํ ธรรมที่ชื่อว่า สุข เพราะอรรถว่า สบาย อธิบายว่า ความสุขย่อมเกิดแก่ผู้ใด ก็ทำบุคคลนั้นให้ถึงความสุข. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใด ย่อมเกี่ยวกินอย่างดี และย่อมขุด (ทำลาย) อาพาธทางกายทางใจ เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าสุข. สุขนี้เป็นชื่อของโสมนัสสเวทนา. บัณฑิตพึงทราบลักษณะเป็นต้นของสุขนั้นโดยนัยที่กล่าวไว้ในบทแห่งเวทนานั้นแหละ อีกนัยหนึ่ง สุขมีการยินดีเป็นลักษณะ (สาคลกขณ) มีการยังสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ให้เจริญเป็นรส (สปปยุตตานํ อุปพฐุหนรรต) มีการอนุเคราะห์เป็น

ปัจจุปัญฐาน (อนุคฺคหณปฺจุปฺภูฐาน) อนึ่ง เมื่อปีติและสุขเหล่านั้นไม่แยกจากกันมีอยู่ในที่บางแห่ง ความยินดีในการได้อิฏฐารมณ์เป็นปีติ การเสวยรสอารมณ์ที่ได้แล้ว เป็นสุข ปีติมีในที่ใด สุขก็มีในที่นั้น สุขมีในที่ใด ในที่นั้นไม่แน่ว่าเป็นปีติ ปีติท่านสงเคราะห์เข้าในสังขารชั้น สุขท่านสงเคราะห์เข้าในเวทนาชั้น. ปีติย่อมมีในกรณีที่บุคคลหนึ่งคเห่น้อยในทางกัณดารได้เห็นหรือได้ยินน้ำในป่า. สุขย่อมมีในเวลาทีบุคคลนั้นเข้าไปสู่ร่มเงาในป่า และใช้สอยน้ำฉะนั้น.

เหมือนอย่างว่า บุรุษเดินทางไกลกัณดารมาก มีเหงื่อโชมตัว มีความอยากกระหายเห็นบุรุษเดินทางสวนนาก็ฟังถามว่า มีน้ำดื่มที่ไหนบ้าง บุรุษนั้นตอบว่า ผ่านดงไปมีสระธรรมชาติและป่าสูง ท่านไปในที่นั้นจักได้ ดังนี้ เขาฟังคำบอกบุรุษคนนั้นแล้วก็ฟังมีใจร่าเริง ยินดี เมื่อเขาไปจากที่นั้นเห็นกลีบ ก้าน ใบดอกอุบลเป็นต้นตกเกลื่อนที่แผ่นดิน ก็เป็นผู้มีจิตยินดีร่าเริงอย่างดี เมื่อเดินไปเห็นบุรุษมีผ้าเปียก ผมเปียก ฟังเสียงไก่อป่าและนกยูงป่าเป็นต้น ฟังเห็นไพรสณฑ์อันเขียวเช่นกันกับข่าวกัณณเกิดทีในเขตสระธรรมชาติ ฟังเห็นดอกอุบลและดอกโกมุทเป็นต้นซึ่งเกิดในสระ ฟังเห็นน้ำใสสะอาด เขาก็มีความยินดีร่าเริงยิ่ง จึงก้าวลงสู่สระธรรมชาติ อาบดื่มตามชอบใจระงับความกระวนกระวายแล้ว เคี้ยวกินเหง้ารากใบบัวเป็นต้น ประดับดอกอุบลเขียวเป็นต้น เอารากบัวขาวพาดที่บ่า ขึ้นจากสระนุ่งผ้าตากผ้าที่แดดนอนอยู่ได้ร่มเงาอันเย็น เมื่อลมอ่อน ๆ โขยมาก็ฟังกล่าวว่า สุขหนอ สุขหนอ ดังนี้ คำอุปมา เป็นเครื่องเปรียบเทียบให้เห็นอย่างนี้ว่า

ก็ปีติมีอาการร่าเริงยินดีในอารมณ์อันเป็นส่วนเบื้องต้น ฟังเห็นเหมือนเวลาที่ร่าเริงยินดี นับตั้งแต่วเวลาที่บุรุษนั้นได้ยินว่ามีสระธรรมชาติและไพรสณฑ์

จนกระทั่งถึงการเห็นน้ำ. สุขดำรงอยู่ด้วยอาการเสวยรสอารมณ์ถึงแล้วซึ่งกำลัง
พึงเห็นเหมือนบุคคลอาบน้ำ ดื่มน้ำแล้วนอนรำพึงว่า สุขหนอ สุขหนอ ที่รุ่ม
เงาไม้อันเย็นเมื่อลมอ่อน ๆ โขยมากระทบ. ก็สุขนี้ พึงทราบว่า พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะความปรากฏในสมัยนั้น ๆ ดังนี้ คำนี้ท่านกล่าว
อธิบายว่า ก็นั่นที่ใดมีปีติ แม้สุขก็มีอยู่ในที่นั้นนั่นแล.

อธิบายว่าด้วยเอกัคคตาแห่งจิต

ความที่จิตมีอารมณ์เลิศเป็นหนึ่ง ชื่อว่า จิตตเสกคคตา คำว่า
จิตตเสกคคตานี้ เป็นชื่อของสมาธิ. ก็ในบรรดาธรรมมีลักษณะเป็นต้นของ
สมาธินั้น ท่านอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถาก่อนแล้ว. สมาธินั้นมีความ
เป็นประธานเป็นลักษณะ (ปามอกฺขลภุโณ) และมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็น
ลักษณะ (อวิกฺเขปลภุโณ).

จริงอยู่ สมาธิชื่อว่า เป็นประธานแห่งธรรมเหล่านั้นแม้ทั้งหมด
เพราะกุศลธรรมทั้งปวงสำเร็จด้วยสมาธิ เหมือนช่อฟ้าเรือนยอดชื่อว่า เป็น
ประธานของทัพสัมภาระของเรือนที่เหลื่อ เพราะเป็นเครื่องยึดไว้ เพราะ
เหตุนี้ พระนาคเสนเถระจึงถวายพระพรว่า มหาบพิตร ไม่จันทันทั้งหลาย
ไม่ว่าอันใดแห่งเรือนยอด ไม่จันทันทั้งหมดเหล่านั้นไปรวมที่ยอดเรือน
น้อมไปที่ยอด ไปประชุมกันยอด เจื่อมไปที่ยอด ยอดเรือน บัณฑิตกล่าวว่า
เป็นเลิศกว่าไม่จันทันเหล่านั้น ฉันทใด ขอถวายพระพรมหาบพิตร กุศลธรรม
ไม่ว่าชนิดใด กุศลธรรมเหล่านั้น ทั้งหมดน้อมไปสู่สมาธิ ประชุมลงที่สมาธิ
เจื่อมไปสู่สมาธิ สมาธิ บัณฑิต ย่อมเรียกว่าเป็นเลิศกว่ากุศลธรรมเหล่านั้น
ฉันทนั้น สมาธิชื่อว่า มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ เพราะไม่ให้สหชาตธรรม
ทั้งหลายฟุ้งซ่านกระจัดกระจาย เหมือนพระราชอาคมทัพเสด็จไปสู่ที่ทหาร

ประชุมกันเนื่องแน่น ในที่ที่พระองค์เสด็จไป ๆ ทหารย่อมพร้อมพร้อมทำลาย
ทหารข้าศึก ย่อมคล้อยตามพระราชานั้นแหละ.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **สมาธิ** กล่าวคือเอกกัคคตาแห่งจิตนี้ มีความไม่ชาน
ไปเป็นลักษณะ หรือมีความไม่ฟุ้งชานเป็นลักษณะ มีการประมวลมาซึ่ง
สหชาตธรรมทั้งหลายเข้าด้วยกันเป็นรสจุน้ำประมวลจรณสำหรับอาบน้ำ (ทำ
จรณให้เป็นก้อน) มีความเข้าไปสงบเป็นปัจจุปัญฐาน หรือมีญาณเป็นปัจจุ-
ปัญฐาน คือว่า บุคคลมีจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมทราบชัด ย่อมเห็นตามความ
เป็นจริง ว่าโดยพิเศษ สมาธิมีสุขเป็นปทัฏฐาน บัณฑิตพึงทราบ ความตั้งอยู่
แห่งจิต เหมือนการตั้งอยู่แห่งเปลวประทีปทั้งหลายที่ปราศจากลม ฉะนั้น.

ความหมายของคำว่า สัทชินทรีย์

ธรรมที่ชื่อว่า **ศรัทธา** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้เชื่อ หรือเชื่อเอง
หรือเป็นเพียงความเชื่อเท่านั้น ก็ชื่อว่า **ศรัทธา**. ศรัทธานั้น ชื่อว่า **อินทรีย์**
เพราะอรรถว่าเป็นอธิบดี โดยครอบงำความไม่มีศรัทธา อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า
อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่น ในการน้อมใจเชื่อเป็นลักษณะ.
ศรัทธานั้นเองเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า **สัทชินทรีย์**. ก็ศรัทธานั้น มีการเลื่อมใสเป็น
ลักษณะ และมีความแล่นไปเป็นลักษณะ ศรัทธาเมื่อเกิดขึ้นย่อมข่มนิวรณ์
ทั้งหลาย ย่อมให้กิเลสสงบ ย่อมให้จิตผ่องใส ย่อมทำจิตไม่ให้ขุ่นมัว เหมือน
แก้วมณีพระเจ้าจักรพรรดิอันทำน้ำให้ใสสะอาด ใสในน้ำแล้วสามารถทำให้น้ำใส
ย่อมให้โคลนสาหร่าย จอกแหน เปือกตมสงบ ย่อมให้น้ำใสสะอาดไม่ขุ่นมัว
ฉะนั้น. กุลบุตรโยคาวจรให้ทานกัณฐี สมาทานศีลกัณฐี กระทำอุโบสถกรรมกัณฐี เริ่ม
ภาวนากัณฐี ด้วยจิตอันผ่องใส พึงทราบศรัทธานั้น อย่างนี้ว่ามีความเลื่อมใสเป็น
ลักษณะ เพราะเหตุฉะนั้น ท่านพระนาคเสนเถระ จึงถวายพระพรพระยามิลินทร์ว่า

มหาบพิตร พระเจ้าจักรพรรดิข้ามแม่น้ำน้อยพร้อมด้วยจตุรงคินีเสนา น้ำนั้น
พึงกระทบกระเทือนด้วยช้าง ม้า รถ และพลเดินเท้าทั้งหลายก็ชุ่มมัว ชุ่มชื้น
เป็นเปือกตม พระราชาทรงข้ามไปแล้ว จึงสั่งมณูย์ทั้งหลายว่า แนะพนาย
พวกเธอจงนำน้ำดื่มมา เราจกดื่มน้ำนั้น ก็พระราชามีแก้วมณีสำหรับทำน้ำให้
ใสสะอาด พวกมณูย์จึงกราบทูลว่า พระพุทธเจ้าข้า แล้วเอาแก้วมณีอันทำ
น้ำให้ใส่นั้นใส่ลงในน้ำ พร้อมกับการตกไปในน้ำ โคลน สาหร่าย จอกแหน
เปือกตมก็สงบ น้ำพึงเป็นน้ำใสสะอาดไม่ชุ่มมัว จากนั้นพวกมณูย์ก็น้อม
น้ำดื่มถวายพระราชา กราบทูลว่า ขอพระองค์ผู้สมมติเทพ จงทรงดื่ม
พระเจ้าข้า.

ขอถวายพระพรมหาบพิตร พระองค์พึงเห็นจิตเหมือนน้ำ พึงเห็น
กุกบุดรโยคาวจรเหมือนมณูย์เหล่านั้น พึงเห็นกิเลสทั้งหลายเหมือนโคลน
สาหร่าย จอกแหนเปือกตม พึงเห็นศรัทธาเหมือนแก้วมณีทำน้ำให้ใสสะอาด
ขอถวายพระพรมหาบพิตร ศรัทธาเมื่อเกิดย่อมข่มนิวรณ์ทั้งหลาย จิตปราศจาก
นิวรณ์ก็ใสสะอาดไม่ชุ่มมัว เหมือนเมื่อใส่แก้วมณีอันยังน้ำให้ใสสะอาดแล้ว
โคลน สาหร่าย จอกแหนเปือกตมย่อมสงบ น้ำย่อมใสสะอาดไม่ชุ่มมัว ฉะนั้น.

เหมือนอย่างว่า เหล่าชนผู้กลัวอาศัฆมทานที่ที่เคลื่อนกล่นไปด้วยจระเข้
มังกร และรากษสรายเป็นต้น ก็ยืนอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำทั้งสอง ส่วนทหารผู้ใหญ่
ผู้กล้าในสงครามมาถึงจึงถามว่า เพราะเหตุไร พวกท่านจึงยืนอยู่ เมื่อเขา
กล่าวว่า พวกเราไม่อาจข้ามเพราะมีภัยเฉพาหน้า จึงจับดาบที่ตนเคยชำนาญ
มาแล้วนั้น แล้วกล่าวว่า พวกท่านจงมาข้างหลังเรา อย่ากลัวเลย แล้วก้าวลงสู่
แม่น้ำ ป้องกันจระเข้เป็นต้นที่มาแล้ว ๆ กระทำความสวัสดิแก่พวกมณูย์
ทั้งหลาย นำจากฝั่งนี้ไปฝั่งโน้น จากฝั่งโน้นมาที่ฝั่งนี้ ฉันใด เมื่อบุคคล

ให้ทานรักษาศีล กระทำอุโบสถกรรม เริ่มภาวนา ศรัทธาย่อมเป็นหัวหน้า เป็นภาวะนำหน้าไป เพราะฉะนั้น จึงกล่าวว่ **ศรัทธา** มีการเล่นไปเป็น ลักษณะ ดังนี้.

อีกนัยหนึ่ง ศรัทธามีการเชื่อเป็นลักษณะ หรือมีการเชื่อมั่นเป็น ลักษณะ. มีการส่องใสเป็นรส รวากะแก้วมณีทำน้ำให้ใสสะอาด หรือว่า มีการเล่นไปเป็นรสเหมือนการข้ามห้วงน้ำ มีการไม่ขุ่นมัวเป็นปัจจุภูฐาน หรือมีการน้อมใจเชื่อเป็นปัจจุภูฐาน มีวัตถุเป็นตั้งแห่งศรัทธาเป็นปทัฏฐาน หรือมีโศคาปัตติยังคะเป็นปทัฏฐาน บัณฑิตพึงเห็นเหมือนมือ ทรัพย์สมบัติ และพืช.

ความหมายของคำว่า วิริยอินทรีย์

ความเป็นแห่งบุคคลผู้กล้า ชื่อว่า วิริยะ หรือการงานของบุคคล ผู้กล้า ชื่อว่า วิริยะ หรือว่า ชื่อว่า วิริยะ เพราะอรรถว่า พึงดำเนินไป คือให้เป็นไปโดยวิธี คือโดยนัย โดยอุบาย วิริยะนั้นนั่น แหละ ชื่อว่า อินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นอธิบดีเพราะครอบงำโกสัชชะ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นในลักษณะของความเพียร. ความเพียรนั้นนั่นแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า วิริยอินทรีย์. ก็วิริยะนี้ นั่น มีการอุปถัมภ์ คือคำจุนไว้เป็นลักษณะ และมีความประคองไว้เป็นลักษณะ เหมือนอย่างว่า เรือเฝ้า ย่อมตั้งอยู่ได้ด้วยเสาอื่นนำมาคำจุนไว้ ฉนั้นใด พระโยคาวจรก็ เหมือนกันนั้นนั่นแหละ เป็นผู้ได้อุปถัมภ์แล้วด้วยความอุปถัมภ์ของความเพียร กุศลธรรมทั้งปวงจึงไม่เสื่อมสูญไป พึงทราบความที่วิริยอินทรีย์นั้น มีความ อุปถัมภ์คือคำจุนไว้เป็นลักษณะอย่างนี้ก่อน ด้วยเหตุนี้ พระนาคเสนเถระ

จึงถวายพระพรกะพระยามิลินทร์ว่า มหาบพิตร วิริยะมีการอุปถัมภ์คือคำจุนไว้เป็นลักษณะ กุศลธรรมทั้งหมดมีวิริยะอุปถัมภ์คำจุนแล้ว ย่อมไม่เสื่อมไปเหมือนเมื่อบ้านเก่าจะพังไป ได้ไม้อื่นมาคำจุนไว้ บ้านเรือนที่มีเสาอุปถัมภ์คำจุนแล้วนั้นแหละก็ไปพังล้มไป ฉะนั้น.

เหมือนอย่างว่า กองทัพน้อยและกองทัพใหญ่ทำสงครามกัน กองทัพน้อยถอยร่นมา ที่นั่นเขาพึงกราบทูลพระราชา พระราชาพึงส่งพลและพาหนะไป กองทัพของพระองค์อันพลและพาหนะสนับสนุนแล้ว พึงยังกองทัพของข้าศึกให้พ่ายแพ้ ฉนั้นใด วิริยะก็เหมือนกันนั้นแหละ ย่อมไม่ทำให้สัมปยุตธรรมที่เกิดพร้อมกันให้ล้มให้ถอย ย่อมยกคือย่อมประคองไว้ ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าว ว่า วิริยะ มีความประคองไว้เป็นลักษณะ.

อีกนัยหนึ่ง วิริยะมีความอดสาหะเป็นลักษณะ มีความอุปถัมภ์สหชาติธรรมทั้งหลายเป็นรส มีความไม่ทอดยเป็นปัจจุปัญญา มีความสลัดใจเป็นปทัฏฐาน เพราะพระบาลีว่า สัมวิโค โยนิโส ปทหติ (ความสลัด ย่อมเริ่มตั้งความเพียรโดยแยกกาย) หรือมีวัตถุแห่งวิริยารัมภะเป็นปทัฏฐาน. บัณฑิตพึงทราบ ว่า ความเพียรอันเริ่มตั้งไว้โดยชอบ เป็นมูลเหตุแห่งสมบัติทั้งปวง ดังนี้.

ความหมายของคำว่า สตินทรีย์

ธรรมที่ชื่อว่า สติ เพราะเป็นเหตุระลึก หรือว่า ย่อมระลึกเอง หรือว่า เป็นเพียงการระลึกเท่านั้น. ก็สตินั้น ชื่อว่า อินทรีย์ ด้วยอรรถเป็นอธิบดี โดยครอบงำความเป็นผู้หลงลืมด้วยสติ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการอุปการะ สตินั้นแหละเป็นอินทรีย์

ชื่อว่า สตินทริย์. ก็สตินี่นั่นมีการระลึก (การไม่พินเพื่อน) เป็นลักษณะ และมีการเข้าไปประคองไว้เป็นลักษณะ สติยอมให้กำหนด ย่อมให้ระลึก กุศลกรรมโดยชอบ เหมือนขุนคลังของพระราชารักษารัตนะ ๑๐ อย่าง ย่อมยังพระราชานี้ให้กำหนด ให้ระลึกถึงอิสริยสมบัติในเวลาเย็นเวลาเช้า ฉะนั้น. ด้วยเหตุนี้ พระนาคเสนเถระจึงถวายพระพรพระราชานี้ มหาบพิตร ขุนคลังของพระเจ้าจักรพรรดิ ย่อมให้พระเจ้าจักรพรรดิให้ระลึกถึงอิสริยสมบัติทั้งเวลาเย็นและเวลาเช้าว่า ข้าแต่ทเวะ ช่างมีประมาณเท่านี้ ม้ามีประมาณเท่านี้ รถมียประมาณเท่านี้ พลเดินเท้ามีประมาณเท่านี้ เงินมีประมาณเท่านี้ ทองมีประมาณเท่านี้ สมบัติทั้งปวงมีประมาณเท่านี้ ขอทเวะจงระลึกถึงอิสริยสมบัติ นั้น ฉันทิด ขอดถวายพระพรมหาบพิตร สติก็ฉันทิดเหมือนกันแล ย่อมให้ระลึกถึงกุศลธรรมทั้งหลาย คือ สติปัญญา ๔ เหล่านี้ สัมมัตถ์ ๔ เหล่านี้ อิทธิบาท ๔ เหล่านี้ อินทริย์ ๔ เหล่านี้ พละ ๕ เหล่านี้ โพชฃงค์ ๗ เหล่านี้ นีริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ นี้สมณะ นี้วิปัสสนา เหล่านี้เป็นอริยสัจ นี้เป็นวิชา นี้เป็นวิมุตติ เหล่านี้เป็นโลกุตรธรรม มหาบพิตร สติมีการระลึก เป็นลักษณะอย่างนี้แล.

ก็สติใคร่ครวญคิดทั้งหลายแห่งธรรมที่เป็นประโยชน์ และไม่ เป็นประโยชน์ รู้ว่าธรรมทั้งหลายมีกายทุจริตเป็นต้นเหล่านี้ ว่าไม่มีประโยชน์ ย่อมบันเทาธรรมที่ไม่เป็นประโยชน์ รู้ว่าธรรมมีกายสุจริตเป็นต้นเหล่านี้เป็นประโยชน์ ย่อมประคับประคองธรรมที่เป็นประโยชน์ เหมือนปริณายกแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ รู้สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ และสิ่งที่เป็นประโยชน์ของพระเจ้าจักรพรรดิ ย่อมนำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ออกไป ย่อมน้อมเข้ามาซึ่งสิ่งเป็นประโยชน์ ฉะนั้น. ด้วยเหตุนี้ พระนาคเสนเถระจึงถวายพระพรพระราชานี้

มหาบพิตร ปริณายกแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ ย่อมรู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์แก่พระเจ้าจักรพรรดิว่า สิ่งเหล่านี้เป็นประโยชน์แก่พระราชาส่งเหล่านี้ไม่เป็นประโยชน์ สิ่งเหล่านั้นเป็นอุปการะ สิ่งเหล่านี้ไม่เป็นอุปการะดังนี้ จากนั้นก็จะบันเทา (กำจัด) สิ่งไม่เป็นประโยชน์ ย่อมประทับประคองสิ่งที่เป็ประโยชน์ ฉันทิ ขอดวยพระพรมหาบพิตร สติฉันทินั้นเหมือนกันแลเมื่อเกิดขึ้น ย่อมใคร่ครวญสติทั้งหลายแห่งธรรมที่เป็นประโยชน์ และไม่เป็นประโยชน์ว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นประโยชน์ ธรรมเหล่านี้ไม่เป็นประโยชน์ ธรรมเหล่านี้มีอุปการะ ธรรมเหล่านี้ไม่มีอุปการะ ดังนี้ จากนั้นย่อมบันเทา (กำจัด) ธรรมที่ไม่เป็นประโยชน์ ย่อมประทับประคองธรรมที่เป็นประโยชน์ มหาบพิตร สติมีการประทับประคองเป็นลักษณะอย่างนี้แล.

ก็อีกนัยหนึ่ง สติมีการระลึกเป็นลักษณะ มีการไม่หลงลืมเป็นรส มีการอารักขา (การรักษาอารมณ์) เป็นปัจจุปัญญา หรือมีการมุ่งต่ออารมณ์ เป็นปทัชฐาน มีการจำได้อันมั่นคงเป็นปทัชฐาน หรือว่ามีกายคตาสติปัญญา เป็นต้นเป็นปทัชฐาน ก็บังเกิดพึงเห็นสติเหมือนเสาเขื่อน เพราะตั้งอยู่มั่นคงในอารมณ์ และเหมือนนายทวารผู้รักษาประตู เพราะรักษาทวารทั้งหลาย มีจักขุทวารเป็นต้น.

ความหมายของสมาธิในทริย

ธรรมที่ชื่อว่า สมาธิ เพราะตั้งมั่น คือวางจิตไว้ในอารมณ์โดยชอบ ก็สมาธินั้น ชื่อว่า อินทริย ด้วยอรรถว่าเป็นอหิบดี เพราะครอบงำความฟุ้งซ่าน อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อินทริย เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่น ในลักษณะแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน. สมาธินั้นแหละเป็นอินทริย ชื่อว่า สมาธิในทริย

ก็ธรรมมีลักษณะเป็นต้นของสมาธินั้น บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ใน
หนหลังนั้นแหละ.

ความหมายของคำว่า ปัญฺญินทรีย์

ปะชานาตีติ ปญฺญา ธรรมที่ชื่อว่า ปัญฺญา เพราะอรรถว่า
ย่อมรู้ทั่ว. ถามว่า ย่อมรู้ทั่วซึ่งอะไร? ตอบว่า ย่อมรู้ทั่วซึ่งอริยสัจทั้งหลาย
โดยนัยมีคำว่า นี้ทุกข์ เป็นต้น แต่ในอรรถกถาท่านกล่าวว่า ชื่อว่า **ปัญฺญา**
เพราะอรรถว่า ย่อมให้รู้ ถามว่า ย่อมให้รู้อะไร? ตอบว่า ย่อมให้รู้
อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา.

ก็ปัญฺญานันฺ ชื่อว่า **อินทรีย์** ด้วยอรรถว่าเป็นอริบตีเพราะครอบงำ
อวิชา อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อินทรีย์** เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรม
อื่นในลักษณะแห่งการเห็น. ปัญฺญานันฺแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า **ปัญฺญินทรีย์**.
ก็ปัญฺญานันฺนี้มีการส่องแสงเป็นลักษณะ. และมีการรู้ทั่วเป็นลักษณะ เหมือน
อย่างว่า เมื่อบุคคลดุจดุประทีปให้สว่างในเวลากลางคืนในบ้านที่มีฝา ๔ ด้าน
ความมืดย่อมหมดไป แสงสว่างย่อมปรากฏฉนั้นใด ปัญฺญามีการส่องสว่างฉนั้น
เหมือนกัน. ธรรมดาแสงสว่างเสมอด้วยแสงสว่างของปัญฺญาย่อมไม่มี. จริงอยู่
เมื่อมหาบุรุษผู้มีปัญฺญานันฺโดยบัลลังก์หนึ่ง หมิ่นโลกธาตุก็มีแสงสว่างเป็น
อันเดียวกัน. ด้วยเหตุฉนั้น พระนาคเสนเถระจึงถวายพระพรพระราชว่า
มหาบพิตร ในเวลาที่มืดค่ำแล้ว บุรุษพึงเอาประทีปเข้าไปวางไว้ในบ้าน
ประทีปที่นำเข้าไปแล้วย่อมกำจัดความมืด ย่อมยังโอกาสให้เกิดขึ้น ย่อมยัง
แสงสว่างให้รุ่งโรจน์ ย่อมทำรูปทั้งหลายให้ปรากฏ ฉนั้นใด มหาบพิตร ปัญฺญา
ก็ฉนั้นเหมือนกัน เมื่อเกิดขึ้นย่อมกำจัดความมืดคือ อวิชา ย่อมยังโอกาส

คือวิชาให้เกิด ย่อมยังแสงสว่างคือญาณให้รุ่งโรจน์ และย่อมทำอริยสังขะทั้งหลายให้ปรากฏ มหาบพิตร ปัญญามีการส่องสว่างเป็นลักษณะด้วยประการฉะนี้แล.

อีกอย่างหนึ่ง ปัญญาเมื่อเกิดขึ้นย่อมรู้ทั่วซึ่งธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศล และอกุศล ที่ควรเสพและไม่ควรเสพ ที่เลวและประณีต ที่ดำและขาว และที่เข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้ เหมือนแพทย์ผู้ฉลาดย่อมรู้เกสัชเป็นต้นที่เป็นที่สบายและไม่สบายแก่บุคคลผู้ป่วย ฉะนั้น. สมดังคำพระธรรมเสหาบดีกล่าวไว้ว่า คุณก่อนอาวุโส ธรรมชาติใดย่อมรู้ทั่ว เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินี้ จึงชื่อว่า ปัญญา. ถามว่า ย่อมรู้ทั่วซึ่งอะไร? ตอบว่า ย่อมรู้ทั่วว่า นี้ทุกข์ เป็นต้น ข้อนี้นี้บัณฑิตพึงให้พิสดาร. พึงทราบความที่ปัญญานั้นมีความรู้ทั่วเป็นลักษณะด้วยประการฉะนี้.

อีกนัยหนึ่ง ปัญญามีการแทงตลอดสภาวะเป็นลักษณะ หรือการแทงตลอดไม่ผิดพลาดเป็นลักษณะคุณการแทงของลูกศรที่นายขมังธนูผู้ฉลาดยิงไป ฉะนั้น มีการส่องให้เห็นอารมณ์เป็นรสคุณประทีป มีการไม่หลงไหลเป็นปัจจุปัญฐานคุณผู้ชี้ทางแก่บุคคลไปมาฉะนั้น.

ความหมายของคำว่า มนินทรีย์

ธรรมที่ชื่อว่า มนะ เพราะย่อมรู้ คือย่อมรู้แจ้ง.

แต่ท่านอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ชื่อว่า มนะ เพราะย่อมรู้อารมณ์ เหมือนบุคคลนับอยู่ด้วยทะนาน และเหมือนชั่งอยู่ด้วยชั่งใหญ่ ฉะนั้น. มนะนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่กว่า ธรรมอื่นในลักษณะแห่งความรู้. มนะนั้นนั่นแหละเป็นอินทรีย์ จึงชื่อว่า มนินทรีย์. มนะนี้เป็นคำไวพจน์ของจิตตามที่กล่าวไว้ในหนหลัง.

ความหมายของคำว่า โสมนัสสินทรีย์

บุคคลชื่อว่า **สุমনะ** เพราะมีใจงาม เพราะสัมปโยคะด้วยปีติและ โสมนัส ความเป็นแห่งบุคคลผู้มีใจงาม ชื่อว่า **โสมนัสสะ** โสมนัสสะนั้น ชื่อว่า **อินทรีย์** เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นในลักษณะแห่งความ ยินดี. โสมนัสสะนั้นแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า **โสมนัสสินทรีย์** โสมนัส-สินทรีย์นี้เป็นไวยากรณ์ของเวทนาตามที่กล่าวแล้วในหนหลังแล.

ความหมายของชีวิตินทรีย์

ธรรมที่ชื่อว่า **ชีวิติ** เพราะเป็นเหตุให้ธรรมที่สัมปยุตด้วยชีวิตินทรีย์ นั้นเป็นอยู่. ชีวิตินั้นชื่อว่า **อินทรีย์** เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่น ในลักษณะแห่งการตามรักษา. ชีวิตินั้นแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า **ชีวิตินทรีย์** ชีวิตินทรีย์นั้น เป็นอธิบดีในความเป็นไปและสืบต่อ. ก็เมื่อว่าโดยลักษณะ เป็นต้น ชีวิตินทรีย์มีการตามรักษาธรรมที่เกิดแล้วโดยไม่เว้นตนเป็นลักษณะ มีการเป็นไปแห่งสัมปยุตธรรมเหล่านั้นเป็นรส มีการดำรงอยู่แห่งสัมปยุต-ธรรมเหล่านั้นนั้นแหละเป็นปัจจุปัญฐาน มีธรรม (คือ เวทนา สัญญา วิญญาณ) ที่เป็นอยู่เป็นปทัฏฐานะ เมื่อการทรงไว้มีการตามรักษา เป็นต้น แม้มีอยู่ ชีวิตินทรีย์ก็ย่อมตามรักษาธรรมในขณะที่มีอยู่เท่านั้น เหมือนน้ำ ตามรักษาอยู่ซึ่งดอกอุบล เป็นต้น และย่อมรักษาธรรมทั้งหลายอันเกิดขึ้นเพราะ ปัจจัยตามความเป็นของตนดุจแม่นมเลี้ยงลูกกุมาร และเป็นไปโดยสัมพันธ์กับ ธรรมที่ตนให้เป็นไปดุจต้นหนยังเรือให้แล่นไป ชีวิตินทรีย์นั้นให้เป็นไปเหนือ กังคขณะไม่ได้ เพราะความที่ตนและธรรมที่ตนให้เป็นไปไม่มี ย่อมไม่ตั้งอยู่

ในภังคขณะเพราะตนเองก็ต้องแตกดับ คุงไส้ น้ำมันสิ้นไปอยู่ เปลวประทีป
ก็ดับไป บัณฑิตไม่พึงเห็นชีวิตินทรีย์ว่าเว้นจากอานุภาพแห่งการรักษา การ
ให้เป็นไป การดำรงไว้เพราะชีวิตินทรีย์ยังอานุภาพนั้น ๆ ให้สำเร็จ ดังนี้.

อธิบายว่าด้วยสัมมาทิฏฐิเป็นต้น

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า สัมมาทิฏฐิ เป็นต้น องค์มรรคที่ชื่อว่า
สัมมาทิฏฐิ เพราะอรรถว่าการเห็น. ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ เพราะอรรถ
ว่าการยกขึ้น. ชื่อว่า สัมมาวายามะ เพราะอรรถว่าการประคอง. ชื่อว่า
สัมมาสติ เพราะอรรถว่าการอุปการะ. ชื่อว่า สัมมาสมาธิ เพราะอรรถว่า
การไม่ฟุ้งซ่าน. กิ่วาโดยวจนัตตะ คือความหมายของพระบาลี ชื่อว่า
สัมมาทิฏฐิ เพราะเห็นชอบหรือว่าเป็นเหตุให้เห็นชอบ. ชื่อว่า สัมมา-
สังกัปปะ เพราะดำริชอบหรือว่าเป็นเหตุให้ดำริชอบ. ชื่อว่า สัมมาวายามะ
เพราะพยายามชอบหรือว่าเป็นเหตุให้พยายามชอบ. ชื่อว่า สัมมาสติ เพราะ
ระลึกรู้ชอบหรือว่าเป็นเหตุให้ระลึกรู้ชอบ. ชื่อว่า สัมมาสมาธิ เพราะตั้งมั่น
โดยชอบหรือว่าเป็นเหตุให้ตั้งมั่นโดยชอบ. อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบวจนัตตะ
ขององค์มรรคนั้นโดยนัยแม้เห็นว่า ทิฏฐิอันบัณฑิตสรรเสริญแล้วเป็นทิฏฐิดี
ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ. ส่วนธรรมมีลักษณะเป็นต้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วใน
หนหลังนั้นแหละ.

อธิบายว่าด้วยศรัทธาพละเป็นต้น

ธรรมมีศรัทธาพละเป็นต้น มีเนื้อความตามกล่าวไว้แม้ในศรัทธาพละ
นั้นแหละ แต่ว่าพึงทราบวว่าพละเพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว. บรรดาธรรม
เหล่านั้น ธรรมที่ชื่อว่า ศรัทธาพละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในความเป็น

ผู้ไม่มีศรัทธา เชื่อว่า วิริยพะละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในความเกียจคร้าน.

ชื่อว่า สติพละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในความหลงลืมสติ. ชื่อว่า สมาธิพละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในความฟุ้งซ่าน. ชื่อว่า ปัญญาพละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในอวิชชา. ชื่อว่า หิริพละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในอหิริกะ. ชื่อว่า โอตตปปะพละ เพราะไม่หวั่นไหวไปในอโนตตปปะ นี้เป็นการพรรณนาเนื้อความด้วยอำนาจบททั้งสอง ด้วยประการฉะนี้.

บรรดาพละ ๗ เหล่านี้ พละ ๕ เบื้องต้นข้าพเจ้าประกาศแล้วโดยลักษณะเป็นต้นนั้นแหละ พละ ๒ บทหลัง มีคำอธิบายว่า ธรรมที่ชื่อว่า หิริ เพราะละอายแต่กายทุจริตเป็นต้น คำว่า หิรินี้เป็นชื่อของความละอาย ชื่อว่า โอตตปปะ เพราะความเกรงกลัวแต่กายทุจริตเป็นต้นเหล่านี้เหมือนกัน คำว่า โอตตปปะนี้เป็นชื่อของความเกรงกลัวต่อบาป. เพื่อการแสดงความต่างกันแห่งหิริและโอตตปปะทั้ง ๒ นั้น ท่านจึงเริ่มตั้งมาติกา (แม่บท) นี้ว่า สมุฏฐาน อธิปติลขชาภยลกฺขณน วา (สมุฏฐาน อธิปติ ลักขชาภย และ ลักษณะ) ดังนี้.

ว่าโดยสมุฏฐานเป็นต้น ชื่อว่า หิริ เพราะมีเหตุภายในเป็นสมุฏฐาน. ชื่อว่า โอตตปปะ เพราะมีเหตุภายนอกเป็นสมุฏฐาน. ชื่อว่า หิริ เพราะมีอัตตาเป็นอธิปติ ชื่อว่า โอตตปปะ เพราะมีโลกเป็นอธิปติ. ชื่อว่า หิริ เพราะตั้งอยู่โดยสภาพแห่งความละอาย. ชื่อว่า โอตตปปะ เพราะตั้งอยู่โดยสภาพแห่งความกลัว. ชื่อว่า หิริ เพราะมีความเคารพเชื่อฟังเป็นลักษณะ ชื่อว่า โอตตปปะ เพราะมีความกลัวโทษและเห็นเป็นลักษณะ บรรดาหิริและโอตตปปะเหล่านี้ บุคคลย่อมให้หิริอันมีเหตุภายในเป็นสมุฏฐานด้วยเหตุ ๔ คือ พิจารณาถึงชาติ พิจารณาถึงวัย พิจารณาถึงความเป็นผู้กล้า พิจารณาถึงความเป็นพหูสูต. ถ้ามว่า พิจารณาอย่างไร ตอบว่า

เบื้องต้นบุคคลพิจารณาถึงชาติอย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่า การกระทำความชั่วนี้ไม่ใช่
การทำงานของบุคคลสมบูรณ์ด้วยชาติ การงานนี้เป็นของบุคคลผู้มีชาติมีพวกประมง
เป็นต้น การงานนี้ไม่สมควรแก่บุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยชาติ เช่นดังเรา แล้วไม่ทำ
ปาณาติบาต เป็นต้น ชื่อว่า ยังหิริให้ตั้งขึ้น.

อนึ่ง บุคคลผู้พิจารณาถึงวัยอย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่า การทำบาปนี้เป็น
การกระทำอันคนหนุ่มทั้งหลายพึงกระทำ การทำนี้ไม่สมควรแก่ผู้ดำรงอยู่ในวัย
เช่นอย่างเรา แล้วไม่ทำปาณาติบาต เป็นต้น ชื่อว่า ย่อมยังหิริให้ตั้งขึ้น.

อนึ่ง บุคคลพิจารณาถึงความเป็นผู้กล้าอย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่า การทำ
บาปนี้เป็นการทำของบุคคลผู้มีชาติอ่อนแอ การทำนี้ไม่สมควรแก่บุคคลผู้
สมบูรณ์ด้วยความกล้าเช่นเรา แล้วไม่ทำปาณาติบาต เป็นต้น ชื่อว่า ย่อมยัง
หิริให้ตั้งขึ้น.

อนึ่ง บุคคลพิจารณาถึงความเป็นพหูสูตอย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่า การทำบาป
นี้เป็นการกระทำของบุคคลอันพาลไม่ใช่ของบัณฑิต การทำนี้ไม่สมควรแก่
บุคคลผู้เป็นพหูสูตผู้เป็นบัณฑิตเช่นกับเราแล้วไม่ทำบาป ชื่อว่า ย่อมยังหิริ
ให้ตั้งขึ้น ด้วยอาการอย่างนี้ บุคคลชื่อว่า ย่อมยังหิริอันมีเหตุภายในเป็น
สมุฏฐานให้ตั้งขึ้นด้วยเหตุ ๔ อย่าง ก็และครั้นให้ตั้งขึ้น ก็ให้หิริเข้าไปตั้ง
ไว้ในจิตของตนไม่กระทำการบาปกรรม ชื่อว่า หิริ มีเหตุภายในเป็นสมุฏฐาน
ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า ชื่อว่า โอตตปปะ มีเหตุภายนอกเป็นสมุฏฐาน อย่างไร
ตอบว่า ถ้าท่านจักทำบาป ท่านก็จักถูกบริษัท ๔ ตีเตียน จริงอยู่ เมื่อบุคคล
พิจารณาอยู่อย่างนี้ว่า

วิญญูชนทั้งหลายจักติเตียนเธอ เธอ
จักเป็นอันบุคคลผู้มีศีลทั้งหลายเว้นแล้ว
เหมือนชาวพระนครเว้นของไม่สะอาด
ดูก่อนภิกษุ เธอจักทำอะไรเล่า ดังนี้.

บุคคลนั้นยอมไม่ทำบาปกรรมเพราะ โอดตปปะอันเหตุภายนอกเป็น
สมุฏฐาน ชื่อว่า โอดตปปะ มีเหตุภายนอกเป็นสมุฏฐาน ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า ชื่อว่า หิริ มีอิตตาเป็นอธิบดี อย่างไร. ตอบว่า กุลบุตรบาง
คนในโลกนี้กระทำตนให้เป็นใหญ่ให้เป็นหัวหน้าแล้วคิดว่า การทำความชั่ว
ไม่สมควรแก่บุคคลผู้บวชด้วยศรัทธา เป็นพหูสูต ผู้ปฏิบัติธุดงค์ ผู้เช่นกับเรา
แล้วไม่ทำบาปกรรม ชื่อว่า หิริ มีอิตตาเป็นอธิบดี อย่างนี้ เพราะเหตุนั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า บุคคลนั้นกระทำตนเท่านั้นให้เป็นใหญ่ ให้เป็น
หัวหน้าแล้วยอมละอกุศล เจริญกุศล ย่อมละธรรมที่มีโทษ เจริญธรรมไม่มี
โทษ ย่อมบริหารตนให้หมดจด ดังนี้.

ถามว่า ชื่อว่า โอดตปปะ มีโลกเป็นอธิบดี อย่างไร. ตอบว่า
กุลบุตรบางคนในโลกนี้กระทำโลกให้เป็นใหญ่ ให้เป็นหัวหน้า แล้วไม่ทำบาป-
กรรมเหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า ก็โลกสันนิวาสนี้ใหญ่แล อนึ่ง ในโลกสันนิวาส
ใหญ่แล ย่อมมีสมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้มีฤทธิ์ มีทิพยจักขุ รู้จิตของผู้อื่น
สมณพราหมณ์เหล่านั้นย่อมมองเห็นได้แม้แต่ที่ไกล แม้แต่ที่ใกล้เราก็มองไม่
เห็นท่าน สมณพราหมณ์เหล่านั้นย่อมรู้ชัดซึ่งจิตแม้ด้วยจิต ท่านแม่เหล่านั้น
จักรู้เราอย่างนี้ว่า ดูก่อนท่านผู้เจริญทั้งหลาย จงดูกุลบุตรนี้ซิ เขาเป็นผู้มีศรัทธา
ออกจากเรือน บวชเป็นบรรพชิตผู้ไม่มีเรือน แต่เคลื่อนกล่นด้วยอกุศลธรรม
อันลามกอยู่ ดังนี้ ถึงเทวดาทั้งหลายที่มีฤทธิ์ มีทิพยจักขุ รู้ใจผู้อื่นก็มีอยู่

เทวดาเหล่านั้นย่อมมองเห็นได้แม้แต่ที่ไกล แม้ท่านอยู่ใกล้พวกเราก็ไม่เห็น เทวดาเหล่านั้นย่อมรู้ชัดซึ่งจิตแม้ด้วยจิต ถึงพวกเทวดาเหล่านั้นก็จรรู้เรา อย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย จงดูกุศลบุตรนี้ซิ เป็นผู้มีศรัทธาออกจากเรือน บวชเป็นบรรพชิตผู้ไม่มีเรือน แต่เคลื่อนกล่นไปด้วยอกุศลธรรมอันลามกทั้งหลายอยู่ ดังนี้ บุคคลนั้นกระทำโลกท่านนั้นให้เป็นใหญ่ เป็นหัวหน้าแล้ว ย่อมละอกุศล เจริญกุศล ย่อมละธรรมที่มีโทษ เจริญธรรมไม่มีโทษ ย่อมบริหารตนให้หมดจด ชื่อว่า โอตตปปะ มีโลกเป็นอธิบดี ด้วยประการฉะนี้.

ก็บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในคำว่า หิริ อันตั้งขึ้นด้วยสภาวะ คือ ความละอาย และโอตตปปะอันตั้งขึ้นด้วยสภาวะคือความกลัวต่อไป คำว่า ละอาย ได้แก่ อาการที่น่าละอาย อธิบายว่า หิริตั้งอยู่โดยสภาวะที่น่าละอาย นั้น. คำว่า กลัว ได้แก่ กลัวอบาย อธิบายว่า โอตตปปะตั้งอยู่โดยสภาวะ ที่กลัวนั้น. หิริและโอตตปปะแม้ทั้ง ๒ นั้น ย่อมปรากฏในการเว้นจากความชั่ว. จริงอยู่ คนบางคนก้าวลงสู่ธรรมคือ ความละอายในภายใน ย่อมไม่ทำบาป เหมือนอย่างกุศลบุตรบางคนผู้กระทำการถ่ายอุจจาระปัสสาวะเป็นต้น เห็นบุคคล แม้คนเดียวที่ตนควรละอายก็พึงถึงอาการละอาย พึงแอบแล้วเป็นผู้ละอายแล้ว ไม่ทำการถ่ายอุจจาระปัสสาวะฉะนั้น. คนบางคนเป็นผู้กลัวต่อภัยในอบายแล้ว ก็ไม่ทำบาปกรรม. ในอริการแห่งหิริและโอตตปปะนั้น มีชื่ออุปมาดังนี้ เปรียบเหมือนก้อนเหล็ก ๒ ก้อน ก้อนหนึ่งเย็นแต่เป็อนคูถ ก้อนหนึ่งร้อน ลูกโปลง บรรดาก้อนเหล็กทั้ง ๒ นั้น คนฉลาดรังเกียจก้อนเหล็กที่เย็นแต่ เป็อนคูถจึงไม่จับ รังเกียจก้อนเหล็กนอกนี้เพราะกลัวความร้อน ในการ อุปมานั้น พึงทราบการที่บุคคลก้าวลงสู่ธรรม คือความละอายภายในแล้วไม่ทำ บาปเหมือนคนฉลาดไม่จับก้อนเหล็กเย็นที่เป็อนคูถเพราะความรังเกียจ. พึง ทราบการไม่ทำบาปเพราะกลัวอบาย เหมือนบุคคลไม่จับก้อนเหล็กร้อนเพราะ กลัวความร้อน ฉะนั้น.

หิริมีความเคารพเชื่อฟังเป็นลักษณะ โอตตปปะมีความกลัวโทษและเห็นภัยเป็นลักษณะ เพราะฉะนั้น ธรรมทั้ง ๒ แม่นี้จึงปรากฏในการเว้นจากบาปเหมือนกัน. จริงอยู่ คนบางคนยังหิริอันมีความเคารพเชื่อฟังเป็นลักษณะให้ตั้งขึ้นแล้วไม่ทำบาปด้วยเหตุ ๔ คือ พิจารณาถึงชาติที่เป็นใหญ่ พิจารณาถึงศาสดาที่เป็นใหญ่ พิจารณาถึงความเป็นทายาทที่เป็นใหญ่ พิจารณาถึงเพื่อนพรหมจารีที่เป็นใหญ่ บางคนยังโอตตปปะอันมีความกลัวโทษและเห็นภัยเป็นลักษณะให้ตั้งขึ้นแล้วไม่ทำบาปด้วยเหตุ ๔ คือ ภัยเกิดแต่การติเตียนตนเอง ภัยเกิดแต่การติเตียนแต่ผู้อื่น ภัยแต่อาชญา ภัยแต่ทุกคติ. บรรดาเหตุทั้ง ๘ เหล่านี้ บัณฑิตพึงกล่าวถึงการพิจารณาชาติที่เป็นใหญ่เป็นต้น และภัยมีการติเตียนตนเองเป็นต้นให้พิสดาร.

ความหมายของคำว่า อโลกะ

ธรรมที่ชื่อว่า อโลกะ เพราะเป็นเหตุให้ไม่โลภ หรือว่า ตัวเองไม่โลภ หรือว่าเป็นเพียงความไม่โลภ. แม้อินอโทสะและอโมหะก็เช่นนี้เหมือนกัน บรรดาธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้ อโลกะมีความที่จิตไม่กำหนดในอารมณ์เป็นลักษณะ หรือมีความที่จิตไม่คิดในอารมณ์เป็นลักษณะเหมือนหยดน้ำไม่คิดบนใบบัว มีการไม่หวงแหนเป็นรสเหมือนภิกษุพ้นแล้ว มีการไม่คิดใจเป็นปัจจุปัญฐานเหมือนนรุชผู้ตกไปในของไม่สะอาด ฉะนั้น. อโทสะมีการไม่ดุร้ายเป็นลักษณะ หรือว่า มีการไม่พิโรธเป็นลักษณะเหมือนมิตรผู้ช่วยเหลือ มีการกำจัดความอาฆาตเป็นรส หรือว่า มีการกำจัดความเร่าร้อนเป็นรสเหมือนเนื้อไม้จันทน์ มีความรุ่มเย็นเป็นปัจจุปัญฐานเหมือนจันทร์เพ็ญ. ส่วนอโมหะพร้อมทั้งลักษณะเป็นต้น ท่านตั้งบทอธิบายเหมือนปัญญินทรีย์ ตามที่กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแหละ.

อนึ่ง ในธรรมทั้ง ๓ เหล่านั้น อโโลกะเป็นข้าศึกต่อมลทินคือความตระหนี่ อโทสะเป็นข้าศึกต่อมลทินคือความเป็นผู้ทุศีล อโมหะเป็นข้าศึกต่อความไม่เจริญในกุศลธรรมทั้งหลาย และในบรรดาคุณธรรมเหล่านั้น อโโลกะเป็นเหตุแห่งทาน อโทสะเป็นเหตุแห่งศีล อโมหะเป็นเหตุแห่งภavana. บรรดาคุณธรรมเหล่านั้น บุคคลมีความไม่โลภย่อมน้อยเอาไม่มาก เพราะผู้โลภจึงถือเอามาก บุคคลไม่มีโทสะย่อมน้อยเอาไม่พร่อง เพราะผู้โทสะประทุษร้ายจึงถือเอาพร่อง บุคคลไม่มีความหลงย่อมน้อยเอาไม่วิปริต เพราะผู้หลงจึงถือเอาวิปริต.

อนึ่ง ในบรรดาคุณธรรมเหล่านั้น บุคคลทรงจำโทษที่มีอยู่โดยความเป็นโทษ ย่อมเปิดเผยโทษทั้งหลายไปเพราะความไม่โลภ เพราะว่า บุคคลโลภแล้วย่อมปกปิดโทษ. บุคคลทรงจำคุณที่มีอยู่โดยความเป็นคุณ ย่อมประกาศคุณทั้งหลายให้เป็นไปเพราะความไม่มีโทสะ เพราะว่า บุคคลมีโทสะประทุษร้ายแล้ว ย่อมลบล้างคุณท่าน. บุคคลทรงจำไว้ซึ่งสภาวะตามความเป็นจริง โดยสภาวะตามความเป็นจริง ย่อมประกาศสภาวะตามความเป็นจริงให้เป็นไปเพราะความไม่หลง เพราะว่า บุคคลหลงย่อมน้อยเอาสิ่งที่แท้จริง ว่าเป็นสิ่งที่ไม่แท้จริง ถือเอาสิ่งที่ไม่แท้จริง ว่าเป็นสิ่งที่แท้จริง.

อนึ่ง ทุกข์มีการพลัดพรากจากของที่รักย่อมไม่มี เพราะความไม่โลภ เพราะคนโลภแล้ว มีสภาวะยึดถือความรัก และเพราะอดทนต่อการพลัดพรากของที่รักไม่ได้. ทุกข์อันประสพกับของอันไม่เป็นที่รักย่อมไม่มีเพราะความไม่มีโทสะ เพราะบุคคลมีโทสะประทุษร้าย แล้วมีสภาวะยึดสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก และเพราะอดทนต่อการประสพกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักไม่ได้. ทุกข์มีการไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาย่อมไม่มีเพราะความไม่หลง เพราะบุคคลผู้ไม่หลงมีการเจริญพิจารณาอย่างนี้ว่า พวกท่านพึงได้สิ่งนั้นในที่นี้แต่ที่ไหน เป็นต้น.

อนึ่ง บรรดาคุณธรรมเหล่านี้ ชาตikutย๋ยอมไม่มีเพราะอโลกะ เพราะอโลกะเป็นปฏิปักษ์ต่อตัณหา และชาตikutย๋มีตัณหาเป็นมูล. ชราทุกย๋ยอมไม่มีเพราะอโทสะ เพราะบุคคลมีโทสะกล้าเป็นผู้มีสภาวะคือความชราเร็วพลัน. มรณทุกย๋ยอมไม่มีเพราะอโมหะ เพราะการตายของบุคคลผู้หลงเป็นทุกย๋ แต่ทุกย๋นั้น ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ไม่หลง.

อนึ่ง การอยู่ร่วมกันเป็นสุขของคฤหัสถ์ทั้งหลายเพราะความไม่โลภ การอยู่ร่วมกันเป็นสุขของบรรพชิตทั้งหลายเพราะความไม่หลง การอยู่ร่วมกันเป็นสุขของคฤหัสถ์และบรรพชิตแม้ทั้งหมด เพราะความไม่มีโทสะ.

อนึ่ง บรรดาคุณธรรมเหล่านั้น ว่าโดยพิเศษ ความเกิดขึ้นในปิตติวิสัยยอมไม่มีเพราะความไม่โลภ. จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายโดยมากยอมเข้าถึงปิตติวิสัยเพราะตัณหา ด้วยว่า ความไม่โลภเป็นปฏิปักษ์ต่อตัณหา. ความเกิดในนรกยอมไม่มีเพราะความไม่มีโทสะ. จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายยอมเข้าถึงนรก เช่นกับโทสะ เพราะความเป็นผู้ร้ายด้วยโทสะ ด้วยว่าอโทสะเป็นปฏิปักษ์ต่อโทสะ. การเกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานยอมไม่มีเพราะความไม่หลง จริงอยู่ บุคคลทั้งหลายผู้หลงเป็นนิตย์ด้วยโมหะยอมเข้าถึงกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ด้วยว่าอโมหะเป็นปฏิปักษ์ต่อโมหะ. บรรดาคุณธรรมเหล่านั้น อโลกะยอมไม่ทำความเกี่ยวข้องด้วยอำนาจแห่งราคะ อโทสะยอมไม่ทำความเกี่ยวข้องด้วยอำนาจแห่งโทสะ อโมหะยอมไม่ทำความเป็นกลางด้วยอำนาจแห่งโมหะ.

อนึ่ง ว่าโดยคุณธรรมเหล่านั้นแม้ทั้ง ๓ ย่อมได้สัญญา ๓ เหล่านี้ ตามลำดับ คือ เนกขัมมสัญญา อภัยบาทสัญญา อวิหีสัญญา และสัญญา ๓ เหล่านี้ คือ อสุภสัญญา อัปมาณสัญญา ธาตุสัญญา ก็การเว้นธรรมที่สุดคือกามสุขัลลิกานุโยคยอมมีเพราะอโลกะ การเว้นธรรมที่สุดคือ

อัตตกิลมณานุโยคยอมมีเพราะอโทสะ การดำเนินไปด้วยข้อปฏิบัติอันเป็น
มัชฌิมายอมมีเพราะอโมหะ อนึ่ง การทำลายอกิษฌากายคัณฐะยอมมีเพราะ
อโลภะ การทำลายพยาปาทกายคัณฐะยอมมีเพราะอโทสะ การทำลายคัณฐะทั้ง ๒
ที่เหลือยอมมีเพราะอโมหะ และสติปัญญาน ๒ ข้อเบื้องต้น ย่อมสำเร็จด้วย
อานุภาพ (ความยิ่งใหญ่) แห่งคุณธรรม ๒ ข้อเบื้องต้น สติปัญญาน ๒ ข้อหลัง
ยอมสำเร็จด้วยอานุภาพแห่งคุณธรรมข้อหลังเท่านั้น.

อนึ่ง บรรดาคุณธรรมเหล่านั้น อโลภะยอมเป็นปัจจัยแก่ความไม่มีโรค
เพราะบุคคลไม่โลภแล้วยอมไม่เสพอัสถ์ปายะ แม้เป็นอารมณ์ของโลภะ เพราะ
เหตุนี้ บุคคลผู้ไม่โลภจึงไม่มีโรค. อโทสะยอมเป็นปัจจัยแก่ความหนุ่มสาว
เพราะบุคคลไม่มีโทสะประทุษร้ายแล้ว ก็ไม่ถูกไฟคือโทสะอันนำมาซึ่งความ
เป็นผู้มีหนังเหี่ยวย่น และผมหงอกแผดเผาอยู่ ย่อมเป็นหนุ่มสาวได้นาน.
อโมหะยอมเป็นปัจจัยแก่ความมีอายุยืน เพราะบุคคลผู้ไม่หลงรู้สิ่งที่เป็น
ประโยชน์ และไม่ประโยชน์ ก็เว้นสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ เสพสิ่งที่เป็น
ประโยชน์ จึงเป็นผู้มีอายุยืน.

อนึ่ง บรรดาคุณธรรมเหล่านั้น อโลภะเป็นปัจจัยแก่โภคสมบัติ เพราะ
คนไม่โลภแล้วก็เป็นผู้ได้เฉพาะซึ่งโภคะ ด้วยจาคะ. อโทสะเป็นปัจจัยแก่การได้
มิตตสมบัติ เพราะเมื่อบุคคลไม่มีโทสะประทุษร้ายแล้ว ก็ได้มิตรและการไม่
เสื่อมมิตร. อโมหะเป็นปัจจัยแก่อตตสมบัติ เพราะบุคคลไม่หลง เมื่อทำ
ประโยชน์ของตนนั้นแหละ ย่อมชื่อว่ายังตนให้ถึงพร้อม. อโลภะเป็นปัจจัยแก่
ทิพยวิหาร อโทสะเป็นปัจจัยแก่พรหมวิหาร อโมหะเป็นปัจจัยแก่อริยวิหาร.

อนึ่ง บรรดาคุณธรรมเหล่านั้น บุคคลผู้ดับเชื้อในสัตว์และสังขาร
ทั้งหลายฝ่ายตนได้ด้วยอโลภะ เพราะสัตว์และสังขารเหล่านั้นพินาศไป ก็ไม่มี

ความทุกข์อันมีความเกี่ยวข้องกันเป็นเหตุ ผู้ดับเจตฺตฺวในสัตว์และสังขารทั้งหลาย ฝ่ายอื่นได้ด้วยอโทสะ. เพราะบุคคลไม่มีโทสะประทุษร้ายแล้ว ก็ไม่มีความสำคัญแม้ในบุคคลทั้งหลายที่จองเวรกัน. ผู้ดับเจตฺตฺวในสัตว์และสังขารทั้งหลาย ในฝ่ายความเฉยได้ด้วยอโมหะ. เพราะคนไม่หลงก็ไม่มีเกี่ยวข้องทั้งหมด. การเห็นอนิจจังย่อมมีด้วยอโลภะ เพราะบุคคลโลกแล้วย่อมไม่เห็นสังขารแม้ไม่เที่ยงโดยความเป็นไม่เที่ยง โดยมุ่งจะใช้สอย. การเห็นทุกข์ย่อมมีด้วยอโทสะ เพราะคนมีอหังสาไม่มีโทสะ กำหนดสละอาฆาตวัตถุได้แล้วย่อมเห็นสังขารนั้นแหละ โดยความเป็นทุกข์. การเห็นอนัตตาย่อมมีด้วยอโมหะ เพราะคนไม่หลงเป็นผู้ฉลาดในการถือเอาสภาวะตามความเป็นจริง ย่อมรู้ขั้น ๕ ซึ่งมิใช่ผู้เป็นใหญ่โดยมิใช่ผู้เป็นใหญ่. การเห็นอนิจจังเป็นต้น ย่อมมีด้วยคุณธรรม ๓ เหล่านั้น ฉันทิ ฌานิ แม้คุณธรรม ๓ เหล่านั้น ก็ย่อมมีด้วยการเห็นอนิจจังเป็นต้น ฉันทินั้นเหมือนกัน. จริงอยู่ ความไม่โลภย่อมมีเพราะการเห็นอนิจจลักษณะ ความไม่โกรธย่อมมีเพราะการเห็นทุกข์ลักษณะ ความไม่หลงย่อมมีเพราะการเห็นอนัตตลักษณะ. เพราะว่า ชื่อว่าใครรู้โดยชอบว่า สิ่งนี้เป็นของไม่เที่ยง ดังนี้แล้ว พึงให้ความรักเกิดขึ้นเพื่อต้องการสิ่งไม่เที่ยงนั้น หรือรู้ช้อย่างนี้เป็นทุกข์ในสังขารดังนี้แล้ว. พึงยังความทุกข์ที่เกิดจากความโกรธจัด แม้อื่นให้เกิดขึ้นอีกทีเดียว และรู้ถึงความว่างเปล่าแห่งอัตตาแล้ว ก็พึงถึงความหลงไหลอีกเล่า ดังนี้.

ความหมายของคำว่า อนภิขณา

ธรรมที่ชื่อว่า อนภิขณา เพราะไม่เพ่งเล็ง. ชื่อว่า อภัยบาท เพราะยังสุขทางกายสุขทางใจ ประโยชน์ในโลกนี้ ประโยชน์ในโลกหน้า และการได้เกียรติ ที่ได้เฉพาะแล้วด้วยอานุภาพแห่งความดีไม่ให้พินาศ. ชื่อว่า

สัมมาทิฐิ เพราะยอมเห็นโดยชอบ หรือเห็นอันทาม. คำว่า **อนภิชฌา** เป็นต้นเหล่านั้นเป็นชื่อของธรรมมีความไม่โลภเป็นต้นนั้นแหละ ก็ธรรมเหล่านี้ ฟังทราบว่าเป็นตอนต้นท่านถือเอาด้วยสามารถแห่งความเป็นมุต ในที่นี้ฟัง ทราบว่า ท่านถือเอาด้วยสามารถแห่งกรรมบถ.

แม่หิริและโศตตปปะ ก็ฟังทราบว่าเป็นตอนต้นท่านถือเอาด้วย อำนาจแห่งความเป็นพละ ในที่นี้ฟังทราบด้วยอำนาจแห่งโลกบาล. จริงอยู่ ธรรมทั้ง ๒ นี้ย่อมรักษาโลก เหมือนอย่างที่เราได้รู้ไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สุกกธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ ย่อมรักษาโลก ธรรม ๒ ประการเป็นไฉน? คือ **หิริและโศตตปปะ** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สุกกธรรม ๒ เหล่านี้แลย่อมรักษาโลก ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าสุกกธรรม ๒ เหล่านี้ไม่ ฟังคุ้มครองโลกไซ้ ในโลกนี้ก็ไม่มีฟังปรากฏ คำว่า แม่ น้ำ ป่า ภรรยา ของอาจารย์ หรือภรรยาของครู ชาวโลกจักถึงแล้วซึ่งการปะปนกันเหมือน อย่างพวกแพะ แกะ ไก่ สุนัขบ้าน สุนัขจิ้งจอก ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะสุกกธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ย่อมคุ้มครองโลก ฉะนั้น จึงยังปรากฏคำว่า แม่ น้ำ ป่า ภรรยาของอาจารย์ หรือภรรยาของครู ดังนี้.

ความหมายของยกุลธรรม

ความสงบกายชื่อว่า **กายปัสสัทธิ** ความสงบจิตชื่อว่า **จิตตปัสสัทธิ** คำว่า **กาย** ในคำว่า **กายปัสสัทธิ** นี้ ได้แก่ ขันธ์ ๓ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น หนึ่ง **ปัสสัทธิ** ธรรมทั้ง ๒ แม้เหล่านี้รวมกันแล้ว ฟังเห็นว่ากายปัสสัทธิและ จิตตปัสสัทธิ มีการระงับความกระวนกระวายทางกายและทางจิตเป็นลักษณะ มีการกำจัดความกระวนกระวายทางกายและจิตเป็นรส มีการเยือกเย็นไม่

เราร้อนแห่งกายและจิตเป็นปัจจุปัญฐาน มีกาย (เจตสิก) และจิตเป็นปทัฏฐาน เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลส มีอุทฺธจจะอันกระทำความไม่สงบเป็นต้นแห่งกายและจิต.

ความเบาแห่งกาย ชื่อว่า กายลหุตา. ความเบาแห่งจิต ชื่อว่า จิตตลหุตา. ลหุตาทั้ง ๒ นั้น พึงเห็นว่า มีความสงบความหนักกายและจิต เป็นลักษณะ มีการกำจัดความหนักกายและจิตเป็นรส มีความไม่ซัดซ้าแห่งกาย และจิตเป็นปัจจุปัญฐาน มีกายและจิตเป็นปทัฏฐาน เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลส มีถีนมิทฺธะเป็นต้นที่กระทำความหนัก.

ความอ่อนแห่งกาย ชื่อว่า กายมฺฤตา. ความอ่อนแห่งจิต ชื่อว่า จิตตมฺฤตา. กายและจิตตมฺฤตาเหล่านั้น มีความสงบความกระด้างกายและจิต เป็นลักษณะ มีการกำจัดความกระด้างกายและจิตเป็นรส มีการไม่คับแคบใจ เป็นปัจจุปัญฐาน มีกายและจิตเป็นปทัฏฐาน พึงเห็นว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลส มีทิฏฺฐิและมานะเป็นต้น อันการทำความที่กายและจิตให้กระด้าง.

ความควรแก่การงานของกาย ชื่อว่า กายกัมมัญญตา ความควรแก่การงานของจิต ชื่อว่า จิตตกัมมัญญตา. กัมมัญญตาทั้ง ๒ นั้น มีการเข้าไปสงบความไม่ควรแก่การงานของกายและจิตเป็นลักษณะ มีการจัดการไม่ควรแก่การงานของกายและจิตเป็นรส มีการถึงพร้อมด้วยการทำกายและจิต สมควรแก่อารมณ์เป็นปัจจุปัญฐาน มีกายและจิตเป็นปทัฏฐาน พึงเห็นว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อนิรณฺฑที่เหลือ อันกระทำความไม่ควรแก่การงานของกายและจิต. และพึงเห็นกัมมัญญตาทั้ง ๒ นั้น เป็นธรรมนำมาซึ่งความเลื่อมใส ใน วัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสทั้งหลาย เป็นการนำมาซึ่งความเกษมเหมาะสมในการทำประโยชน์เกื้อกูลดูจความหมดจดแห่งทอง ฉะนั้น.

ความเป็นแห่งการคล่องแคล่วของกาย ชื่อว่า กายปาคุญญตา ความ
เป็นแห่งการคล่องแคล่วของจิต ชื่อว่า จิตตปาคุญญตา. ปาคุญญตาทั้ง ๒
นั้น มีการไม่ขัดข้องของกายและจิตเป็นลักษณะ มีการกำจัดความขัดข้องของ
กายและจิตเป็นรส มีการปราศจากโทษเป็นปัจจุปัญฐาน มีกายและจิตเป็น
ปทัฏฐาน ฟังเห็นว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลส คือความเป็นผู้ไม่มีศรัทธาเป็นต้น
อันกระทำความขัดข้องของกายและจิต.

ความตรงของกาย ชื่อว่า กายชุกตา ความตรงของจิต ชื่อว่า
จิตตชุกตา. อุชุกตาทั้ง ๒ นั้น มีการตรงของกายและจิตเป็นลักษณะ มีการ
กำจัดการคดของกายและจิตเป็นรส มีการชื่อตรงของกายและจิตเป็นปัจจุปัญฐาน
มีกายและจิตเป็นปทัฏฐาน ฟังทราบว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลส มีมายาและ
สาถะยะเป็นต้น อันกระทำความคดโค้งของกายและจิต.

ธรรมที่ชื่อว่า สติ เพราะระลึก ชื่อว่า สัมปชัญญะ เพราะรู้ตัว
อธิบายว่า ย่อมรู้โดยประการต่าง ๆ รอบด้าน ก็บรรดาธรรมทั้ง ๒ นั้น ฟังทราบ
สัมปชัญญะ ๔ ประเภทเหล่านี้ คือ สาทถกสัมปชัญญะ สัปายสัมปชัญญะ
โคจรสัมปชัญญะ อสัมโมหสัมปชัญญะ ส่วนธรรมมีลักษณะเป็นต้นของสติและ
สัมปชัญญะเหล่านั้น ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวในสตินทรีย์ และปัญญินทรีย์นั้น-
แหละ คู่ธรรมนี้ ตรัสไว้ในหนหลังแล้ว ในที่นี้ตรัสไว้อีกด้วยสามารถแห่ง
ความเป็นธรรมมีอุปการะด้วยประการฉะนี้.

ธรรมที่ชื่อว่า สมถะ เพราะสงบธรรมที่เป็นข้าศึกมีกามฉันทะเป็นต้น.
ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะเห็นธรรมทั้งหลายโดยอาการต่าง ๆ ด้วยสามารถแห่ง
ความไม่เที่ยงเป็นต้น โดยอรรถะวิปัสสนานี้ก็คือปัญญานั้นเอง. ธรรมมีลักษณะ
เป็นต้นแห่งสมถะและวิปัสสนาแม้เหล่านั้นมีเนื้อความตามที่กล่าวไว้แล้วในหน-

หลังนั้นแล แต่ถือเอาในที่นี้ อีกด้วยสามารถแห่งธรรมยুক্তนัทธะ (ธรรมเนื่องกันเหมือนแอก).

ธรรมที่ชื่อว่า **ปัดคาหะ** เพราะประกอบสหชาติธรรม. ที่ชื่อว่า **อวิกเขปะ** เพราะความไม่ฟุ้งซ่านโดยปฏิบัติภัยต่อความฟุ้งซ่าน คือ อุทัจจะ ธรรมมีลักษณะเป็นต้น แม้แห่งธรรมทั้ง ๒ นี้ กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั้นแหละ ก็ธรรมทั้ง ๒ นี้ ฟังทราบว่าได้เอาในที่นี้ เพื่อการประกอบวิริยะและสมาธิแล.

อธิบายคำว่า เยวาปนกนัย

คำว่า **เยวาปน** **ตสุมี** **สมเย** **อญฺเณปิ** **อตุถิ** **ปฏิจฺจสมุပ္ปนฺนา** **อรูปีโน** **ธมฺมา** **อิเม** **ธมฺมา** **กุสลา** (ก็หรือว่า ในสมัยนั้น ธรรมที่มีใช้ รูป ซึ่งอาศัยกันและกันเกิดขึ้น แม้อื่นใดมีอยู่ ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **กุศล**) ฟังทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้.

กุศลธรรมเกิน ๕๐ (**ปโรปนณฺนาสมฺมา**) เหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงยกขึ้นแสดงโดยลำดับว่า ผัสสะย่อมมี ฯลฯ อวิกเขปะย่อมมีอย่างเดียวกันหาไม่ โดยที่แท้ทรงแสดงว่า ในสมัยใด มหาจิตเป็นอสังขาริก ดวงที่หนึ่ง สหระคด้วยโสมนัสสติเหตุกะฝ่ายกามาจรย่อมเกิดขึ้น ในสมัยนั้น ธรรมเหล่าอื่นที่เป็นเยวาปนกนัย ที่สัมปยุตด้วยธรรมเหล่านั้นนั้นแหละ มีผัสสะเป็นต้น ซึ่งอาศัยปัจจัยอันสมควรแก่ตน ๆ เกิดขึ้น ชื่อว่า **อรูป** เพราะความไม่มีรูป ซึ่งกำหนดได้โดยสภาวะ ธรรมเหล่านั้นแม้ทั้งหมดเป็นกุศล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ธรรมราชาครั้งแสดงธรรมเกิน ๕๐ ที่ยกขึ้นไว้ในบาลีด้วยอำนาจแห่งส่วนประกอบของจิตด้วยพุทธพจน์มีประมาณเท่านี้แล้วจึงทรงแสดงธรรม ๘ อย่าง แม้อื่นอีกด้วยสามารถแห่งเยวาปนกนัย. จจริงอยู่บรรดาบทพระสูตรเหล่านั้น ๆ ธรรม ๘ เหล่านี้ย่อมปรากฏ คือ

ฉันทะ ๑ อธิโมกษ์ ๑ มนสิการ ๑ ตัตรมัชฌัตตตา ๑ กรุณา ๑
มุกตา ๑ กายทุจรีวิริตี ๑ วจิตุจรีวิริตี ๑ มิจฉาชีวิริตี ๑.

อนึ่ง ในมหาจิตดวงที่หนึ่งแม่นี้ ฉันทะในกุศลธรรมของความเป็น
ผู้ใคร่เพื่อกระทำก็มีอยู่ แต่ไม่ได้ยกไว้ในพระบาลีด้วยอำนาจแห่งส่วนประกอบ
ของจิต ในที่นี้ ฉันทะนั้นท่านจึงถือเอาด้วยสามารถแห่งเยวาปนกธรรม.
อธิโมกษ์ก็มี มนสิการ ตัตรมัชฌัตตตา และบุรพภาคของเมตตาก็มี เมื่อ
อโทสะทรงถือเอาแล้ว บุรพภาคของเมตตานี้ก็เป็นอันถือเอาด้วยเหมือนกัน
ถึงบุรพภาคของกรุณา บุรพภาคของมุกตา บุรพภาคของอุเบกขาก็มี แต่เมื่อ
ตัตรมัชฌัตตตาทรงถือเอาแล้ว บุรพภาคของอุเบกขานี้ก็ย่อมเป็นอันถือเอา
แล้วโดยแท้ สัมมาวาจาก็มี สัมมากัมมันตะก็มี สัมมาอาชีวะก็มี แต่ท่าน
ไม่ได้ยกขึ้นไว้ในบาลีด้วยสามารถแห่งส่วนประกอบของจิต ในที่นี้ ธรรมมี
สัมมาวาจาเป็นต้น แม่นั้นก็ถือเอาด้วยอำนาจแห่งเยวาปนกธรรม แต่ในบรรดา
ธรรม ๕ อย่างเหล่านั้น ธรรม ๔ อย่าง ที่ได้ในขณะเดียวกัน คือ ฉันทะ ๑
อธิโมกษ์ ๑ มนสิการ ๑ ตัตรมัชฌัตตตา ๑ ที่เหลือนอกนั้นได้ในขณะต่างกัน.

เหมือนอย่างว่า บุคคลย่อมละมิจฉาวาจาด้วยจิตดวงนี้ ย่อมบำเพ็ญ
สัมมาวาจาด้วยอำนาจวิริตี ในกาลใด ในกาลนั้น ธรรม ๕ อย่างเหล่านั้น คือ
ธรรม ๔ มีฉันทะเป็นต้น และสัมมาวาจาย่อมเกิดในขณะเดียวกัน. เมื่อใด
บุคคลย่อมละมิจฉากัมมันตะ ย่อมบำเพ็ญสัมมากัมมันตะด้วยอำนาจวิริตี ฯลฯ
ย่อมละมิจฉาอาชีวะ ย่อมบำเพ็ญสัมมาอาชีวะด้วยอำนาจวิริตี ฯลฯ เมื่อใดกระทำ
บริการด้วยกรุณา ฯลฯ ทำบริการด้วยมุกตา ในกาลนั้น ธรรม ๕ เหล่านี้
ย่อมเกิดในขณะเดียวกัน คือ ธรรม ๔ อย่างมีฉันทะเป็นต้น และบุรพภาค
ของมุกตา. ถิ่นอกจากนี้แล้ว เมื่อบุคคลให้ทาน บำเพ็ญศีล เจริญภาวนา

ย่อมได้ธรรม ๔ อย่าง (ฉันทะ อธิโมกษ์ มนสิการ ตตรมัชฌัตตตา) ซึ่งเป็น ส่วนประกอบที่แน่นอน.

อธิบายฉันทะเป็นต้น

บรรดาเวทมนต์ทั้ง ๕ เหล่านี้ ดังที่พรรณนามานี้ คำว่า **ฉันทะ** เป็นชื่อของกัตตุกัมมตา เพราะฉะนั้น ฉันทะนั้น จึงมีความเป็นผู้ใคร่ เพื่อจะทำเป็นลักษณะ มีการแสวงหาอารมณ์เป็นกิจ มีการต้องการอารมณ์เป็น ปัจจุปัฏฐาน อารมณ์ของฉันทะนั้นนั้นแหละเป็นปทัฏฐาน ก็ฉันทะนี้ในการ ยึดอารมณ์ บัณฑิตพึงเห็นเหมือนจิตเหี้ยมมือออกไป.

ความน้อมใจเชื่อ ชื่อว่า **อธิโมกษ์** อธิโมกษ์นั้นมีการตกลงใจเป็น ลักษณะ มีการไม่ส่ายไปเป็นรส มีการตัดสินใจเป็นปัจจุปัฏฐาน มีธรรมที่พึงตกลง ใจเป็นปทัฏฐาน อธิโมกษ์นี้พึงเห็นเหมือนเสาเขื่อนเพราะความไม่หวั่นไหวใน อารมณ์.

การกระทำ ชื่อว่า **การะ** การกระทำไว้ในใจชื่อว่า มนสิการ ธรรมที่ชื่อว่า **มนสิการ** เพราะทำใจให้ขึ้นสู่วิถีจากภวังคจิต. มนสิการนี้นั้น มี ๓ ประการ คือ

อาร์มมณปฏิบัติปาทกะ (สังขารขันธ)

วิधिปฏิบัติปาทกะ (ปัญญาทวาราวัชชนจิต)

ชวนปฏิบัติปาทกะ (มโนทวาราวัชชนจิต).

บรรดามนสิการทั้ง ๓ นั้น มนสิการที่ทำจิตให้รับอารมณ์ ชื่อว่า **มนสิการ** เพราะกระทำไว้ในใจ. มนสิการที่ทำจิตให้รับอารมณ์นั้น มีการ ทำสัมปยุตตธรรมให้รับอารมณ์เป็นลักษณะ มีการประกอบสัมปยุตตธรรม

ทั้งหลายไว้ด้วยอารมณ์เป็นรส มีการมุ่งต่ออารมณ์เป็นปัจจุปัญฐาน นับเนื่องด้วยสังขารขันธ (มีอารมณ์เป็นปทัฏฐาน) พึงเห็นเหมือนสารถิ เพราะยังสัมปยุตตธรรมให้ดำเนินไปในอารมณ์. ส่วนคำว่า วิถีปฏิบัติทกะ นี้ เป็นชื่อของปัญญาทวาราวชชนจิต. คำว่า ชวนปฏิบัติทกะ นี้ เป็นชื่อของมโนทวาราวชชนจิต. มนสิการทั้ง ๒ เหล่านั้น ท่านไม่ประสงค์เอาในที่นี้.

ความเป็นกลางในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า ตัตตรมัชฌัตตตา ตัตตรมัชฌัตตตานัน มีการทรงไว้ซึ่งจิตและเจตสิกให้เสมอกันเป็นลักษณะ มีการห้ามจิตและเจตสิกไม่ให้ยิ่งและหย่อนเป็นรส หรือมีการตัดขาดจากการตกไปในฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเป็นรส มีความเป็นกลางเป็นปัจจุปัญฐาน ด้วยอำนาจแห่งความวางเฉยต่อจิตและเจตสิก (และมีสัมปยุตตธรรมเป็นปทัฏฐาน) ตัตตรมัชฌัตตตานี้ พึงเห็นเหมือนสารถิผู้วางเฉยต่อม้ออาชาไนยทั้งหลายที่วิ่งไปเรียบริ้อย ฉะนั้น.

กรุณาและมุกตาจักมีแจ้งในนิทเทศแห่งพรหมวิหาร อันที่จริง กรุณาและมุกตานันมีข้อที่แปลกกันอยู่เท่านี้ว่า ที่ถึงอัปนาเป็นรูปาวจร ในที่นี้เป็นกามาพจร.

การงดเว้นจากกายทุจริต ชื่อว่า กายทุจริตวิริติ. วิริติ ๒ ที่เหลือก็ดังนี้แหละ. ก็วิริติแม่ทั้ง ๓ เหล่านั้นโดยลักษณะเป็นต้น มีการไม่ก้าวล่วงวัตถุมีกายทุจริตเป็นต้นเป็นลักษณะ อธิบายว่า มีการไม่ย่ำยีสัตว์เป็นลักษณะ วิริติ ๓ นั้นมีการเบือนหน้าจากวัตถุมีกายทุจริตเป็นต้นเป็นรส มีการไม่ทำกายทุจริตเป็นต้นเป็นปัจจุปัญฐาน มีคุณคือศรัทธา หิริ โอตตัปปะ และความปรารถนาน้อยเป็นต้นเป็นปทัฏฐาน พึงเห็นวิริติ ๓ นั้นเป็นจิตที่เฉยต่อการทำบาป.

วาระแห่งธัมมุตเทศ (ธรรมที่ทรงยกขึ้นแสดง) นี้ มีบทรธรรมแม่ทั้งหมด ๖๕ บท คือ ธรรม ๕๖ มีผัสสะเป็นต้น และธรรม ๙ ที่ตรัสไว้ด้วยอำนาจเขวาปนกรรม.

บรรดาบทเหล่านั้น บางคราวในขณะที่เดียวกันมี ๖๑ บางคราวมี ๖๐ บทถ้วน เพราะว่า บทธรรมเหล่านั้นที่ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งการสมบุรณ์ ด้วยสัมมาวาจาเป็นต้น ก็มี ๖๑ บท ที่เป็นไปในฐาน ๕ (วิบัติ ๓ อัปมัณฺญา ๒) ในฐานะหนึ่งพ้นจากฐาน ๕ เหล่านี้ มีฐานะ ๖๐ ถ้วนแต่ถ้าเว้นเขวาปนกรรม บทธรรมที่ท่านถือเอาด้วยสามารถแห่งรูปหีศัพทในพระบาลีมี ๕๖ บท. แต่ถ้าไม่นับบทที่ซ้ำกันในบาลีนี้ ก็มีบทธรรม ๓. ถ้วน คือ หมวด ๕ แห่งผัสสะ (ผลสปลฺยจกั) วิตก ๑ วิจาร ๑ ปิติ ๑ จิตเตกคคตา ๑ อินทริย์ ๕ พละ ๒ คือ หิริพละ โอตตปฺพละ มูล ๒ คือ อโทกะ อโทสะ ธรรม ๑๒ มีกายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิเป็นต้น.

บรรดาธรรม ๓๐ เหล่านี้ ธรรม ๑๘ ท่านไม่จำแนกไว้ ธรรม ๑๒ ท่านจำแนกไว้. ธรรม ๑๘ ประการเป็นไฉน ? ธรรม ๑๘ ประการเหล่านี้ คือ ผัสสะ ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ วิจาร ๑ ปิติ ๑ ชีวิตินทริย์ ๑ ธรรม ๑๒ มีกายปัสสัทธิเป็นต้นท่านไม่จำแนกไว้. ธรรม ๑๒ ประการเหล่านี้ คือ เวทนา ๑ จิต ๑ วิตก ๑ จิตเตกคคตา ๑ สัทธินทริย์ ๑ วิริยินทริย์ ๑ สตินทริย์ ๑ ปัญฺญินทริย์ ๑ หิริพละ ๑ โอตตปฺพละ ๑ อโลกะ ๑ อโทสะ ๑ ท่านจำแนกไว้.

บรรดาธรรมเหล่านั้น ธรรม ๗ ประการจำแนกไว้ในฐานะทั้ง ๒ ธรรมหนึ่งจำแนกไว้ในฐานะทั้ง ๓ ธรรมสองจำแนกไว้ในฐานะ ๔ ธรรมหนึ่งจำแนกไว้ในฐานะ ๖ ธรรมหนึ่งจำแนกไว้ในฐานะ ๗.

ธรรม ๗ เหล่านี้ คือ จิต วิตก ศรัทธา หิริ โอตตปฺปะ อโลกะ อโทสะ จำแนกไว้ในฐานะ ๒ อย่างไร ? จริงอยู่ บรรดาธรรม ๗ เหล่านี้ จิตก่อนท่านมุ่งถึงธรรมมีหมวด ๕ แห่งผัสสะ ท่านเรียกว่า จิต เฟงถึงอินทริย์ ท่านเรียกว่า มนินทริย์. วิตกถึงเป็นองค์ฌานก็เรียกว่า วิตก ถึงเป็นองค์มรรค

เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ ศรัทธาเพ็งเป็นอินทรีย์เรียกว่า สัทธินทรีย์ เพ็งถึง
เป็นพละเรียกว่า สัทธาพละ หิริเพ็งถึงเป็นพละเรียกว่า หิริพละ เพ็งถึงธรรม
หมวด ๒ แห่งโลกบาลเรียกว่า หิริ. แม้นในโอตตปปะกัณยนี้เหมือนกัน. อโลกะ
เพ็งถึงมูลเรียกว่า อโลกะ เพ็งถึงกรรมบถเรียกว่า อนภิชฌา. อโทสะเพ็งถึง
มูลเรียกว่า อโทสะ เพ็งถึงกรรมบถเรียกว่า อัพยาบาท. ธรรม ๗ เหล่านี้
จำแนกแล้วในฐานะทั้ง ๒.

ส่วนเวทนา เพ็งถึงธรรมหมวด ๕ แห่งผัสสะเรียกว่า เวทนาเพ็งถึง
องค์ฌานเรียกว่า สุข เพ็งถึงอินทรีย์เรียกว่า โสมนัสสตินทรีย์. ธรรมหนึ่งนี้
จำแนกไว้ในฐานะ ๓ อย่างนี้.

ส่วนวิริยะเพ็งถึงอินทรีย์เรียกว่า วิริยินทรีย์ เพ็งถึงองค์มรรคเรียกว่า
สัมมาวายามะ เพ็งถึงพละเรียกว่า วิริยพละ เพ็งถึงปิฎฐิทุกะ เรียกว่า
ปัททาคะ แม้นสติเพ็งถึงอินทรีย์ก็เรียกว่า สตินทรีย์ เพ็งถึงองค์มรรคเรียกว่า
สัมมาสติ เพ็งถึงพละเรียกว่า สติพละ เพ็งถึงปิฎฐิทุกะ เรียกว่า สติ.
ธรรม ๒ เหล่านี้จำแนกไว้ในฐานะ ๔ ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนสมาธิเพ็งถึงองค์ฌานเรียกว่า จิตเตกัคคตา เพ็งถึงอินทรีย์เรียกว่า
สมาธินทรีย์ เพ็งถึงองค์มรรคเรียกว่า สัมมาสมาธิ เพ็งถึงพละเรียกว่า สมาธิ-
พละ เพ็งถึงปิฎฐิทุกะ เรียกว่า สมถะและอวิกเขปะ ธรรมอย่างหนึ่งนี้จำแนก
ไว้ในฐานะ ๖ ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนปัญญาเพ็งถึงอินทรีย์ เรียกว่า ปัญญินทรีย์ เพ็งถึงองค์มรรค
เรียกว่า สัมมาทิฎฐิ เพ็งถึงพละ เรียกว่า ปัญญาพละ เพ็งถึงมูล เรียกว่า อโมหะ
เพ็งถึงกรรมบถ เรียกว่า สัมมาทิฎฐิ เพ็งถึงปิฎฐิทุกะ เรียกว่า สัมปชัญญะ
และวิปัสสนา ธรรมหนึ่งนี้จำแนกไว้ในฐานะ ๗ ด้วยประการฉะนี้.

ก็ถ้าบุคคลใดๆ ฟังท้วงว่า ในพระบาลีนี้ ขึ้นชื่อว่าบทที่ไม่เคยมี หามีไม่ เพราะพระองค์ทรงกำหนดธรรมที่ทรงถือเอาแล้วในหนหลังนั้นแหละมาทำบ ทให้เต็มในฐานะนั้น ๆ ถกที่ไม่มีอนุสนธิเช่นกับสิ่งของอันพวกโจรลักมาสูมกันไว้ เช่นกับหญ้าที่ฝูงโคเหยียบย่ำที่ทางเดิน อันพระพุทธรเจ้าไม่ทรงรู้แล้วจึงตรัสไว้ ไชรี บุคคลนั้นฟังถูกกล่าวปฏิเสธว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น ธรรมคำว่าเทศนา ของพระพุทธรเจ้าทั้งหลายที่ไม่มีอนุสนธิ หามีไม่ เป็นเทศนาที่มีอนุสนธิ แม้ถ้อยคำที่ไม่ทรงทราบตรัสไว้ก็ไม่มี เรื่องทั้งหมดพระองค์ทรงทราบแล้วจึงตรัส ไว้ทั้งนั้น. จริยังอยู่ พระสัมมาสัมพุทธะทรงทราบหน้าที่ (กิจ) ของธรรมเหล่านั้น ๆ ครั้นทรงทราบกิจนั้นแล้วจึงทรงยกขึ้นจำแนกไปตามหน้าที่ ทรงทราบ ธรรม ๑๘ อย่าง ว่ามีหน้าที่แต่ละอย่าง จึงทรงยกขึ้นจำแนกไว้ในฐานะแต่ละ ฐานะ ทรงทราบธรรม ๑๒ อย่าง มีหน้าที่อย่างละ ๒ จึงทรงยกขึ้นจำแนก ในฐานะ ๒ ทรงทราบเวทนามีหน้าที่ ๓ ในฐานะ ๓ จึงทรงยกขึ้น จำแนกในฐานะ ๓ ทรงทราบวิริยะและสติมีหน้าที่ ๔ อย่าง จึงทรงยกขึ้น จำแนกในฐานะ ๔ ทรงทราบสมาธิมีหน้าที่ ๖ อย่าง จึงทรงยกขึ้นจำแนกใน ฐานะ ๖ ทรงทราบ ปัญญาที่ ๗ จึงทรงยกขึ้นจำแนกในฐานะ ๗ ในข้อ นั้นมีอุปมา ดังนี้.

ได้ยินว่า พระราชาพระองค์หนึ่งทรงเป็นบัณฑิตเสด็จประทับอยู่ในที่ เฉพาะพระองค์แล้วทรงดำริว่า เราจักเพิ่มสินจ้างอันสมควรแก่ผู้รู้ศิลปะ โดย ประการที่ไม่พึงเสียทรัพย์พระคลังหลวงนี้ ท้าวเธอจึงตรัสให้เรียกนักศิลปะ ทั้งหมดประชุมกัน แล้วตรัสว่า พวกเธอจงเชิญคนที่มีความรู้เฉพาะอย่างเดียว มา เมื่อพระองค์ตรัสให้เรียกอย่างนี้ คนทั้ง ๑๘ ก็ลุกขึ้นมาแล้วก็พระราชทาน ให้คนเหล่านั้นคนละส่วน. เมื่อพระราชตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๒ อย่างจงมา คน ๑๒ คนพากันมาเฝ้า พระองค์ก็ทรงพระราชทานให้คนเหล่านั้นคนละ ๒ ส่วน

เมื่อตรัสว่าผู้รู้ศิลปะ ๓ อย่างจงมา มีคนเพียงคนเดียวเข้ามาเฝ้า พระองค์ก็พระราชทานให้คนนั้น ๓ ส่วน เมื่อพระองค์ตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๔ อย่างจงมาก็มีคน ๒ คนเข้ามาเฝ้า พระองค์ก็พระราชทานให้คนละ ๔ ส่วน เมื่อพระองค์ตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๕ อย่างจงมา แม้คนเดียวก็ไม่มา เมื่อตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๖ อย่างจงมา มีเพียงคนเดียวเท่านั้นเข้ามา พระองค์ก็พระราชทานให้ ๖ ส่วนแก่เขา เมื่อตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๗ อย่างจงมา มีเพียงคนเดียวเท่านั้นเข้ามา พระองค์ก็พระราชทานให้เขาถึง ๗ ส่วน.

ในเรื่องนี้มีข้ออุปมา ดังนี้.

พระมาสัมพุทธะผู้ทรงเป็นธรรมราชาไม่มีใครยิ่งกว่า เปรียบเหมือนพระราชผู้เป็นบัณฑิต ธรรมทั้งหลายซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งการเป็นองค์ของจิต เปรียบเหมือนชนผู้รู้ศิลปะ การที่พระองค์ทรงยกธรรมเหล่านั้น ๆ ขึ้นจำแนกด้วยสามารถแห่งหน้าที่ เปรียบเหมือนการเพิ่มค่าจ้างให้สมควรแก่ผู้รู้ศิลปะ ก็ธรรมเหล่านี้แม้ทั้งหมดเป็นกองแห่งธรรม ๑๗ หมวด คือ หมวดธรรม ๕ มีผัสสะเป็นต้น องค์แห่งฌาน ๑ อินทรีย์ ๑ องค์แห่งมรรค ๑ พละ ๑ มूल ๑ กรรมบถ ๑ โลกบาล ๑ ปัสสัทธิ ๑ ลหุตา ๑ มุทุตา ๑ กัมมัฏญตา ๑ ปากุญญตา ๑ อุชุกตา ๑ สัมปชัญญะ ๑ สมถวิปัสสนา ๑ ปักคาหาวิกเขปะ ๑.

จบกล่าวด้วยธรรมุตเทสวาร.

บาลีนิทเทศวาร

[๑๗] ผัสสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง ในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสะมีในสมัยนั้น.

[๑๘] เวทนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณ.
ธาตุที่สมกัน ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยา
เสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
เวทนา มีในสมัยนั้น.

[๑๙] สัญญา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่
สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัญญามีในสมัยนั้น.

[๒๐] เจตนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การคิด กิริยาที่คิด ความคิด อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุ
ที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เจตนามีในสมัยนั้น.

[๒๑] จิต มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันทุระ* มโน มนายตนะ มนินทรีย์
วิญญาณ วิญญาณขันธ์ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
จิตมีในสมัยนั้น.

* ธรรมชาติที่ส่องใส

[๒๒] วิตก มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรึก ความตรึกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ใน
อารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ สัมมา-
สังกัปปะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิตกมีในสมัยนั้น.

[๒๓] วิจารณ์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรอง ความพิจารณา ความตามพิจารณา ความเข้าไปพิจารณา
ความที่จิตสืบต่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งอารมณ์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
วิจารณ์มีในสมัยนั้น.

[๒๔] ปิติ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความอímใจ ความปราโมทย์ ความยินดียิ่ง ความบันเทิง ความร่าเริง
ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความตื่นเต้น ความที่จิตชื่นชมยินดี ในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า ปิติมมีในสมัยนั้น.

[๒๕] สุข มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สุขมีในสมัยนั้น.

[๒๖] เอกัคคตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
สมาธิทริยั สมาธิพละ สัมมาสมาธิ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เอกัคคตา
มีในสมัยนั้น.

[๒๗] สัทธินทริยั มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง ศรัทธา อินทรีย์คือศรัทธา สัทธาพละ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัทธินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๒๘] วิริยอินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ทอดยอ ความไม่ทอดทิ้งกันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ อินทรีย์คือวิริยะ วิริยพละ สัมมาวายามะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิริยอินทรีย์ในสมัยนั้น.

[๒๙] สตินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่ลืม สติ อินทรีย์คือสติ สติพละ สัมมาสติ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สตินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๓๐] สมาธินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ อินทรีย์คือสมาธิ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สมาธินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๓๑] ปัญญินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้

ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคันคิด ความใคร่ครวญ
ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความ
เห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา อินทรีย์คือปัญญา ปัญญาพละ
ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่าง คือ ปัญญา แสงสว่าง
คือปัญญา ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐฐิ
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ปัญญาอินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๑๒] มนินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันฑระ มโน มนายตนะ อินทรีย์ คือ
มโนวิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด
นี้ชื่อว่า มนินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๑๓] โสมนัสสินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า โสมนัสสินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๑๔] ชีวิตินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อากาโรที่
สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิตินทรีย์คือชีวิต
ของนามธรรมนั้น ๆ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์มีในสมัยนั้น.

[๑๕] สัมมาทิฐฐิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม
ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้
ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคันคิด ความใคร่ครวญ

ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิชัยธรรม ความเห็นชอบ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมาทิฐฐิมิในสมัยนั้น.

[๓๖] สัมมาสังกัปปะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตริัก ความตริักอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ใน อารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ความดำริชอบ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะมีในสมัยนั้น.

[๓๗] สัมมาวายามะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความชะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุทธาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ทอดอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ วิริยินทรีย์ วิริยพละ ความพยายามชอบ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมาวายามะมีในสมัยนั้น.

[๓๘] สัมมาสติ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลอย ความไม่ลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ ความระลึกชอบ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมาสติมีในสมัยนั้น.

[๓๙] สัมมาสมาธิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
สมาธิทริย์ สมาธิพละ ความตั้งใจชอบ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
สัมมาสมาธิมีในสมัยนั้น.

[๔๐] สัทธาพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ กิริยาที่ปลงใจเชื่อ ความเต็มใจยิ่ง ศรัทธา
สัทธินทริย์ กำลังคือศรัทธา ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัทธาพละ มีใน
สมัยนั้น.

[๔๑] วิริยพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความ
ตั้งหน้า ความพยายาม ความอดสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความ
หมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้ง
ธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ วิริยินทริย์ กำลังคือวิริยะ สัมมาวายามะ
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิริยพละ มีในสมัยนั้น.

[๔๒] สติพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ
ความไม่เลือนลอย ความไม่ลืม สติ สตินทริย์ กำลังสติ สัมมาสติ ใน
สมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สติพละมีในสมัยนั้น.

[๔๓] สมาธิพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ

สมาธิทริย์ กำลังคือสมาธิ สัมมาสมาธิ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สมาธิพละ มีในสมัยนั้น.

[๔๔] ปัญญาพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทริย์ กำลังคือปัญญา ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ปัญญาพละ มีในสมัยนั้น.

[๔๕] หิริพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ละอายต่อการประพฤติทุจริตอันเป็นสิ่งที่น่าละอาย กิริยาที่ละอายต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า หิริพละมีในสมัยนั้น.

[๔๖] โอตตัปปพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่เกรงกลัวต่อการประพฤติทุจริตอันเป็นสิ่งที่น่าเกรงกลัว กิริยาเกรงกลัวต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า โอตตัปปพละมีในสมัยนั้น.

[๔๗] อโลกะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ความไม่โลภ การไม่กำหนด กิริยาที่ไม่กำหนด ความไม่กำหนด ความไม่เพ่งเล็ง กุศลมูลคืออโลกะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อโลกะมีในสมัยนั้น.

[๔๘] อโทสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การไม่คิดประทุษร้าย กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย ความไม่คิดประทุษร้าย ความไม่พยายาม ความไม่คิดเบียดเบียน กุศลมูลคืออโทสะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อโทสะมีในสมัยนั้น.

[๔๙] อโมหะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความคันคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทับ ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ กุศลมูลคือ อโมหะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อโมหะมีในสมัยนั้น.

[๕๐] อนภิชณา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ความไม่โลภ การไม่กำหนด กิริยาที่ไม่กำหนด ความไม่กำหนด ความไม่เพ่งเล็ง กุศลมูลคืออโลภะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อนภิชณามีในสมัยนั้น.

[๕๑] อัพยาปาทะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การไม่คิดประทุษร้าย กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย ความไม่คิดประทุษร้าย ความไม่พยายาม ความไม่คิดเบียดเบียน กุศลมูลคืออโทสะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อัพยาปาทะ มีในสมัยนั้น.

[๕๒] สัมมาทิฏฐิ มีในสมัยนั้น เป็นไหน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม
ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้
ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความใคร่ครวญ
ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความ
เห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญาอินทรีย์ ปัญญาพละ
ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่าง
คือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความ
วิจยธรรม ความเห็นชอบ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิมีในสมัยนั้น.

[๕๓] หิริ มีในสมัยนั้น เป็นไหน ?

กิริยาที่ละอายต่อการประพฤติทุจริตอันเป็นสิ่งที่น่าละอาย กิริยาที่
ละอายต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
หิริมีในสมัยนั้น.

[๕๔] โอตตัปปะ มีในสมัยนั้น เป็นไหน ?

กิริยาที่เกรงกลัวต่อการประพฤติทุจริตอันเป็นสิ่งที่น่าเกรงกลัว กิริยา
ที่เกรงกลัวต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อ
ว่าโอตตัปปะมีในสมัยนั้น.

[๕๕] กายปัสสัทธา มีในสมัยนั้น เป็นไหน ?

การสงบ การสงบระงับ กิริยาที่สงบ กิริยาที่สงบระงับ ความสงบ
ระงับแห่งเวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
กายปัสสัทธามีในสมัยนั้น.

[๕๖] จิตตปัสสัทธา มีในสมัยนั้น เป็นไหน ?

การสงบ การสงบระงับ กิริยาที่สงบ กิริยาที่สงบระงับ ความสงบ
ระงับแห่งวิญญาณชั้น ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตตปีสัทธิมิในสมัยนั้น.

[๕๗] กายลหุตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความเบา ความรวดเร็ว ความไม่เชื่องช้า ความไม่กระด้าง แห่ง
เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า กายลหุตามิใน
สมัยนั้น.

[๕๘] จิตตลหุตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความเบา ความรวดเร็ว ความไม่เชื่องช้า ความไม่กระด้าง แห่ง
วิญญาณชั้น ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตตลหุตามิในสมัยนั้น.

[๕๙] กายมูทุตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความอ่อน ภาวะที่อ่อน ความไม่กักขพะ ความไม่แข็ง แห่งเวทนา-
ชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า กายมูทุตามิในสมัย
นั้น.

[๖๐] จิตตมูทุตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความอ่อน ภาวะที่อ่อน ความไม่กักขพะ ความไม่แข็ง แห่งวิญญาณ-
ชั้น ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตตมูทุตามิในสมัยนั้น.

[๖๑] กายกัมมัฏฺฐตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ควรแก่การงาน ความควรแก่การงาน ภาวะที่ควรแก่การงาน
แห่งเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
กายกัมมัฏฺฐตา มีในสมัยนั้น.

[๖๒] จิตตกัมมัฏฺฐตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ควรแก่การงาน ความควรแก่การงาน ภาวะที่ควรแก่การงาน
แห่งวิญญาณชั้น ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตตกัมมัณฺญตามีในสมัยนั้น.

[๖๓] กายปาคุญฺญตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่คล่องแคล่ว ความคล่องแคล่ว ภาวะที่คล่องแคล่ว แห่งเวทนา-
ชั้น สัตฺตฺญาชั้น สัขการชั้น ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า กายปาคุญฺญตา
มีในสมัยนั้น.

[๖๔] จิตตปาคุญฺญตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่คล่องแคล่ว ความคล่องแคล่ว ภาวะที่คล่องแคล่ว แห่ง
วิญญาณชั้น ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตตปาคุญฺญตา มีในสมัยนั้น.

[๖๕] กายชุกตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรง กิริยาที่ตรง ความไม่คด ความไม่โค้ง ความไม่งอ แห่ง
เวทนาชั้น สัตฺตฺญาชั้น สัขการชั้น ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า กายชุกตา
มีในสมัยนั้น.

[๖๖] จิตตชุกตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรง กิริยาที่ตรง ความไม่คด ความไม่โค้ง ความไม่งอ แห่ง
วิญญาณชั้น ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตตชุกตา มีในสมัยนั้น.

[๖๗] สติ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ
ความไม่เลือนลอย ความไม่ลืม สติ สตินทริย สติพละ สัมมาสติ ในสมัย
นั้นอันใด นี้ชื่อว่า สติมีในสมัยนั้น.

[๖๘] สัมปชฺฌญะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิชัย ความเลือกสรร ความวิชัยธรรม
ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้
ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความใคร่ครวญ
ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความ
เห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลุก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ
ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่าง
คือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความ
วิชัยธรรม สัมมาทิฏฐิในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมปชัญญะ มีในสมัยนั้น.

[๖๔] สมถะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
สมาธิในทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สมถะ
มีในสมัยนั้น.

[๗๐] วิปัสสนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิชัย ความเลือกสรร ความวิชัยธรรม
ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้
ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความใคร่ครวญ
ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความ
เห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลุก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ
ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่าง
คือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความ
วิชัยธรรม สัมมาทิฏฐิในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิปัสสนา มีในสมัยนั้น.

[๗๑] ปัคคาหะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยผละ สัมมาวายามะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ปัคคาหะ มีในสมัยนั้น.

[๗๒] อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบสมาธิในทริย สมาธิผละ สัมมาสมาธิ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น. *หรือว่า นามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ปทภาชนีย จบ

ปฐมภาณวาร จบ

* คำว่า หรือว่า นามธรรม ฯลฯ ธรรมเป็นกุศล. ฉบับบาลีไทยและพม่าไม่มีชื่อ ของกรม เป็นชื่อ ๗๑ ชื่อในบาลีกับแปลจึงไม่ตรงกันหลายข้อ.

อรรถกถาจิตตูปาทกัณฑ์

บัดนี้ ทรงประสงค์จะจำแนกบถวาระว่าด้วยธัมมุตเทศ (หัวข้อธรรม) ๕๖ ที่ยกขึ้นสู่พระบาลีเหล่านั้นทั้งหมด จึงทรงเริ่มนิทเทศวาท โดยนัยมีอาทิว่า กตโม ตสฺมี สมเย ผลุโส โหติ (ผัสสะย่อมมีในสมัยนั้น เป็นไฉน) ดังนี้ ควรทราบเนื้อความนี้แห่งคำถามในนิทเทศนั้นก่อนแล้วพึงทราบใจความในคำถามทั้งหมดโดยนัยมีอาทิว่า กามาวจรมหากุศลจิตสทรคด้วยโสมนัสเป็น อสังขาริกเกิดขึ้นในสมัยใด ผัสสะใดก็ย่อมมีในสมัยนั้นดังนี้ จึงตรัสว่า ผัสสะมีในสมัยนั้นเป็นไฉน ? ดังนี้.

คำว่า ผัสสะโดย่อมมีในสมัยนั้น ความว่า ผัสสะอันใดที่เกิดขึ้น ด้วยสามารถแห่งธรรมที่สัมผัส (กระทบ) ในสมัยนั้น คำว่า ผัสสะนี้นั้น ชื่อว่าเป็นบพทสภาวะเพราะแสดงสภาวะของผัสสะ. คำว่า **มุสนา** ได้แก่ อาการที่ถูกต้อง คำว่า **สมมุสนา** คืออาการที่กระทบพร้อมกันนั้นแหละ ทรงเพิ่มบทอุปสรรคแล้วตรัสว่า **สมมุสนา**. คำว่า **สมมุสิตตุด** ได้แก่ ภาวะที่ถูกกระทบกันแล้ว. ก็ในนิทเทศวาทนี้ มีคำประกอบความดังต่อไปนี้ว่า

ผัสสะอันใดด้วยการถูกต้องย่อมมีในสมัยนั้น **มุสนา** (กิริยาที่กระทบ) อันใดย่อมมีในสมัยนั้น **สมมุสนา** (อาการที่กระทบพร้อมกัน) อันใดย่อมมีในสมัยนั้น **สมมุสิตตุด** (ภาวะที่ถูกกระทบพร้อมกัน) อันใดย่อมมีในสมัยนั้น อีกอย่างหนึ่ง ผัสสะอันใดย่อมมีด้วยสามารถแห่งธรรมที่กระทบกัน โดยปริยายอื่นท่านเรียกว่า **มุสนา** **สัมมุสนา** **สัมมุสิตตุดตา** สภาวะนี้ ชื่อว่า ผัสสะย่อมมีในสมัยนั้นดังนี้. ในนิทเทศทั้งหลายแม้แห่งธรรมมีเวทนา

เป็นต้น ฟังทราบโยชณาเฉพาะบทโดยนัยนี้ ส่วนข้อวินิจฉัยในการจำแนก
บทที่ทั่วไปในบททั้งหมดคือนิทเทศวาร ดังต่อไปนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงจำแนกกามาวจรมหากุศลจิตดวงที่หนึ่งแล้ว
เมื่อจะทรงจำแนกออกไป จึงวางบทธรรมไว้เกิน ๕๐ บทด้วยอำนาจแห่ง
มาติกาแล้ว จึงทรงยกขึ้นทีละบทจำแนกอีก บทธรรมเหล่านั้น เมื่อถึงการ
จำแนกย่อมถึงการจำแนกด้วยเหตุ ๓ ประการ บทธรรมเหล่านั้นเมื่อแตกต่างกัน
ก็ย่อมแตกต่างกันด้วยเหตุ ๔ ประการ. ก็ในนิเทศวารนี้ การแสดงโดย
ประการอื่น ย่อมได้ฐานะ ๒ ประการ ได้อย่างไร จริงอยู่ บทเหล่านั้นย่อมถึง
การจำแนกด้วยเหตุ ๓ ประการเหล่านั้น ก็ด้วยอำนาจพยัญชนะ ๑ ด้วยอำนาจ
อุปสรรค ๑ ด้วยอำนาจอรรถะ ๑.

บรรดาเหตุ ๓ ประการเหล่านั้น บัณฑิตฟังทราบถึงการจำแนกด้วย
สามารถแห่งพยัญชนะอย่างนี้ว่า ความโกรธ (โกโธ) กิริยาที่โกรธ (กุชฌนา)
ความเป็นผู้โกรธ (กุชฌิตตัตถ์) ความประทุษร้าย (โทโส) กิริยาที่ประทุษร้าย
(ทุสสุตนา) ความเป็นผู้ประทุษร้าย (ทุสสุตัตถ์) จริงอยู่ ในเหตุเหล่านี้
ความโกรธอย่างเดียวนั้นถึงถึงการจำแนกอย่างนี้ด้วยอำนาจแห่งพยัญชนะ.

ส่วนการจำแนกด้วยสามารถแห่งอุปสรรคฟังทราบอย่างนี้ว่า จาโร
(การเที่ยวไป) วิจาโร (การพิจารณา) อนูวิจาโร (การตามพิจารณา)
อุปวิจาโร (การเข้าไปพิจารณา) ฟังทราบถึงการจำแนกด้วยอำนาจแห่งอรรถะ
อย่างนี้ว่า **ปณฺฑิตฺจํ** (ความเป็นบัณฑิต) **โกสลลํ** (ความเป็นคนฉลาด)
เนปฺยุถํ (ความเฉลียวฉลาด) **เวภฺยุยา** (ความเป็นผู้รู้แจ้ง) **จินฺตา**
(ความคิด) **อุปฺปริกฺขา** (ความใคร่ครวญ) บรรดาการจำแนกบทธรรมเหล่า

นั่น การจำแนกแม่ทั้ง ๓ เหล่านี้ย่อมได้ในนิเทศแห่งบทผัสสะก่อน จริงอยู่
คำว่า ผลุโส ผุสนา ได้แก่การจำแนกด้วยพยัญชนะ คำว่า สมผุสนาได้แก่
การจำแนกด้วยอุปสรรค. คำว่า สมมุสิตตฺตํ ได้แก่การจำแนกด้วยอรรถะ.
พึงทราบการจำแนกในนิเทศบททั้งปวงโดยนัยนี้.

ส่วนธรรมทั้งหลายแม่เมื่อมีบทต่างกัน ชื่อว่า ย่อมต่างกันด้วยเหตุ
ประการเหล่านั้น คือ ความต่างกันโดยชื่อ ความต่างกันโดยลักษณะ
ความต่างกันโดยกิจ (หน้าที่) ความต่างกันโดยการปฏิเสธ บรรดา
ความต่างกันเหล่านั้น พึงทราบความต่างกันโดยชื่ออย่างนี้ในที่นี้ว่า ความ
พยายามในสมัยนั้นเป็นไฉน? ความประทุษร้าย กิริยาที่ประทุษร้ายอันใดมี
ในสมัยนั้นดังนี้ ธรรมเหล่านี้แม่ทั้ง ๒ คือ ความพยายาม หรือโทสะ
ก็คือความโกรธนั่นเอง แต่ถึงความต่างกันโดยชื่อ อนึ่ง ธรรมแม่ ๕ อย่าง
ชื่อว่าขันธเพราะอรรถว่า เป็นกอง ธรรมหนึ่งเท่านั้นก็เรียกว่า ขันธ กัขันธ
๕ ย่อมมีความต่างกันโดยลักษณะนี้ คือ ในบรรดาขันธ ๕ เหล่านี้ รูปมี
ความย่อยยับไปเป็นลักษณะ เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ สัญญามีการ
จำอารมณ์เป็นลักษณะ เจตนามีการกระตุ้นเตือนสัมปยุตตธรรมเป็นลักษณะ
วิญญาณมีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ ว่าโดยความต่างกันแห่งกิจ ความเพียร
อย่างเดียวกันมาแล้วในฐานะทั้ง ๔ อย่างนี้ว่า สัมมปธาน ๔ คือ กิษุ
ในศาสนานี้ ทำจันทะให้เกิด ประคองจิตไว้ ทำความเพียร ฯลฯ เพื่อป้องกัน
บาปอกุศลธรรมที่ยังมีเกิดมิให้เกิดขึ้น พึงทราบความต่างกันด้วยสามารถความ
ต่างกันด้วยกิจ ด้วยประการฉะนี้. ก็พึงทราบความต่างกันด้วยความต่างกันโดย
การปฏิเสธ ในประโยคมีอาทิอย่างนี้ว่า อธรรม ๔ ประการคือ ความเป็นผู้
หนักในความโกรธมิใช่เป็นผู้หนักในสังขาร ๑ ความเป็นผู้หนักในความลบหลู่

มิใช่หนักในสัทธรรม ๑ ความเป็นผู้หนักในลาภมิใช่หนักในสัทธรรม ๑ ความเป็นผู้หนักในสักการะมิใช่หนักในสัทธรรม ๑ ดังนี้.

ก็ความต่างกัน ๔ อย่างเหล่านั้น ย่อมได้ในผัสสะเท่านั้นก็หาไม่ ย่อมได้ในธรรมแม้ทั้งหมด อันเป็นหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้น จริงอยู่ คำว่า **ผลุโ** เป็นชื่อของผัสสะ ฯลฯ คำว่า **จิตตัม** เป็นชื่อของจิต (นี้เรียกว่าต่างกันโดยชื่อ) ก็ผัสสะมีการถูกต้องเป็นลักษณะ เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ สัญญามีการจำอารมณ์เป็นลักษณะ เจตนามีการกระตุ้นเตือนสัมปยุตตธรรมเป็นลักษณะ วิญญาณมีการริอารมณ์เป็นลักษณะ(นี้เรียกว่าต่างกันโดย ลักษณะ) หนึ่ง ผัสสะมีการถูกต้องเป็นกิจเท่านั้น เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็นกิจ สัญญามีการจำอารมณ์เป็นกิจ เจตนามีการกระตุ้นเตือนเป็นกิจ วิญญาณมีการรู้อารมณ์เป็นกิจ พึงทราบความต่างกัน แห่งกิจอย่างนี้ด้วยประการฉะนี้.

ความต่างกันในการปฏิบัติในธรรมหมวด ๕ แห่งผัสสะไม่มี. แต่ในนิทเทสแห่งธรรมมีโลกะเป็นต้น พึงทราบความต่างกันด้วยสามารถแห่งความปฏิบัติอย่างนี้ว่า บุคคลย่อมโลกโดยนัยเป็นต้นว่า ความไม่โลก กิริยาที่ไม่โลก ความเป็นผู้ไม่โลก พึงทราบความต่างกันแม้ทั้ง ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งบทที่มีอยู่ในนิทเทสบททั้งหมดด้วยประการฉะนี้.

ส่วนการแสดงโดยปริยายอื่นอีก ย่อมได้ ๒ ฐานะอย่างนี้ คือ ปทัตถุติ (บทสดุติ) ทัพพีกรรม (บทที่ย้ำความ) จริงอยู่ เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส คำว่า ผัสสะเพียงครั้งเดียว ประคุกการกคปลายไม้เท้าลง บทเดียวยังไม่เชื่อว่าการประดับแล้วตกแต่งแล้วซึ่งบทสัมผัส เมื่อตรัสบ่อย ๆ ว่า ผัสสะ ผุสนา สัมผุสนา สัมผัสติตตัง ด้วยสามารถแห่งพยัญชนะ ด้วยสามารถแห่งอุปสรรค ด้วยสามารถอรรถ บทนั้นชื่อว่า ประดับแล้วตกแต่งแล้วซึ่งบทผัสสะ เปรียบ

เหมือนพี่เลี้ยงอาบน้ำให้พระราชกุมารแล้วเอาผ้าที่ซอบใจห่มแล้ว เอาดอกไม้
ทั้งหลายประดับแล้ว หยอชยตาแล้วต่อจากนั้นก็เอามโนศิลา (สีแดง) เติมหน้า
ผากเพียงจุดเดียวเท่านั้น เพียงเท่านี้ยังไม่ชื่อว่า มีรอยเจิมที่สวยงาม แต่เมื่อ
พี่เลี้ยงเอาสีทั้งหลายมาเจิมล้อม จึงชื่อว่า มีรอยเจิมที่สวยงาม ความอุปมาเป็น
เครื่องเปรียบเทียบนี้ ฟังเห็นฉันทันเกิด. นี้ชื่อว่า ปทัตถุติบท. ก็การกล่าว
บ่อย ๆ นั้นแหละ. ด้วยสามารถแห่งพญูชนะ อรรณะ และอุปสรรค ชื่อว่า
ทัฬหิกรรมบทเปรียบเทียบเมื่อกล่าววว่า อาวุโสก็ดี กันเตก็ดี ชักษ์ก็ดี ฐก็ดี
ไม่ชื่อว่า กล่าวย้าความ แต่เมื่อกล่าววว่า อาวุโส อาวุโส กันเต กันเต ชักษ์
ชักษ์ ฐ ฐ ดังนี้ จึงชื่อว่า กล่าวย้าความ ฉันทันใด เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสบทว่า ผัสสะก็ฉันทันเหมือนกัน เป็นคุณการกคปลายไม้เท้า ไม่ชื่อว่า
เป็นการย้าความ แต่เมื่อตรัสบ่อย ๆ ว่า ผัสสะ ผุสนา ผัมผุสนา สัมผุสติดัตตัง
ด้วยสามารถแห่งพญูชนะ อุปสรรคและอรรณันแหละ จึงชื่อเป็นการตรัส
ย้าความ การแสดงโดยปริยายอื่นยอมได้ฐานะ ๒ ด้วยประการฉะนี้. บัณจิต
ฟังทราบเนื้อความในบททั้งหมด ในนิทเทศแห่งบทที่มีอยู่ด้วยสามารถแห่ง
ผัสสะแม้นี้เกิด.

คำว่า อัย ตสมิ สมเย ผลุโส โหติ ความว่า กามาวจร-
มหากุศลจิตดวงที่หนึ่งยอมเกิดขึ้นในสมัยใด ชื่อว่า ผัสสะนี้ยอมมีในสมัยนั้น
การพรรณานิทเทศบทแห่งผัสสะเพียงเท่านี้ก่อน.

อธิบายเวทนานิทเทศเป็นต้น

ก็ต่อจากนี้ไป ข้าพเจ้าพรรณนาซึ่งเหตุสักความต่างกัน ในนิทเทศอื่น ๆ
แห่งบทมีเวทนาเป็นต้น คำที่เหลือฟังทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในนิทเทศแห่ง
ผัสสะนี้แหละ.

ในคำว่า ยัม ตสฺมี สมเย นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเริ่มคำมีอาทิว่า เวทนาในสมัยนั้นเป็นไฉนดังนี้แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็ตรัสคำว่า ยัม ไว้ด้วยอำนาจแห่งบาทสาตะ (ความยินดี) เวทนาตรัสเรียกว่า ตัชชาในคำว่า ตชฺชามโน-วิญญานธาตุสมุสสุตฺตํ นี้ เพราะเหมาะสม สมควรแก่ความสุขอันเป็นที่ ยินดีนั้น จริงอยู่ ตัชชาศัพท์นี้มีอรรถว่า เหมาะสมก็มี เหมือนอย่างที่ตรัสว่า ตชฺชํ สารูปํ กถํ มนุเตติ (ชนพูดถ้อยคำพอเหมาะพอสมควร) ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมที่ชื่อว่า ตัชชา เพราะเกิดแต่ธรรมมีรูปารมณํ เป็นต้นเหล่านั้นและเกิดแต่ปัจจัยแห่งความสุขนี้ก็มี. มโนวิญญานนั้นแหละชื่อว่า ธาตุ ด้วยอรรถว่าไม่ใช่สัตว์ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า มโนวิญญานธาตุ. ธรรมใดเกิดแต่สัมผัส หรือเกิดในสัมผัส เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น จึงชื่อว่า สัมผัสสสชะ. ชื่อว่า เจตสิกเพราะอาศัยจิต. ชื่อว่า สาตะ เพราะอรรถว่า ชอบใจ. คำนี้มีอธิบายว่า เจตสิกที่เกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญานธาตุที่ชื่อ ตัชชา โดยความหมายดังที่กล่าวแล้วเป็นความยินดีในสมัยนั้นอันใด นี้ชื่อว่า เวทนาในสมัยนั้นดังนี้. พึงทราบการประกอบกับบททั้งปวงด้วยประการฉะนี้.

บัดนี้ ในคำว่า เจตสิกํ สุขํ เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง ปฏิเสชสุขทางกายด้วยบทแห่งเจตสิก ทรงปฏิเสชทุกข์ทางใจด้วยบทแห่งสุข. บทว่า เจโตสมุสสุตฺตํ ได้แก่ จิตเกิดในสัมผัส. หลายบทว่า สาทํ สุขํ เวทียิตํ ได้แก่ เสวยอารมณ์ที่น่าชอบใจมิใช่อารมณ์ที่ไม่ชอบใจ เสวยอารมณ์ที่เป็นสุข มิใช่อารมณ์ที่เป็นทุกข์. ส่วนสามบทข้างหน้าตรัสไว้ด้วยอิตถิลิงค์. ก็เนื้อความในบททั้ง ๓ นี้มีเพียงเท่านั้นว่า เวทนาที่ชอบใจมิใช่เวทนาที่ไม่ชอบใจ เวทนาที่เป็นสุขมิใช่เวทนาที่เป็นทุกข์.

ในนิเทศแห่งสัญญา คำว่า **ตชขามโนวิญญาณชาตสมมุตสา** ได้แก่ สัญญาเกิดในสัมผัสแห่งมโนวิญญาณชาตอันสมควรแก่กุศลสัญญานั้น. คำว่า **สัญญา** เป็นชื่อสภาวะ. คำว่า **สยขานนา** ได้แก่ อาการที่จำได้. คำว่า **สยขานิตตutti** ได้แก่ ภาวะที่จำได้. แม้ในนิเทศแห่งเจตนาที่พึงทราบโดยนัยนี้.

ในนิเทศแห่งจิต ที่ชื่อว่า จิต เพราะความที่จิตเป็นธรรมชาติวิจิตร ชื่อว่า มโน เพราะกำหนดรู้อารมณ์. มโนนั้นแหละชื่อว่า มานัส จริงอยู่ในคาถาว่า **อนุตถิกขจโร ปาโส ยววย จรติ มานโส เตน ตั พายิสฺสามิ น เม สมณ มโนรมา** (บ่วงใดมีใจไปได้ในอากาศ กำลังเที่ยวไป เข้าพระองค์จักคล้องพระองค์ไว้ด้วยบ่วงนั้น สมณะท่านไม่พ้นเรา) นี้ ตรีสเรียกธรรมคือราคะที่สัมปยุตด้วยใจว่า มานัส. พระอรหัต ก็ตรีสว่า มานัส ดังในพระคาถานี้ว่า

**กถณฺหิ ภควา ตฺยหํ สวโก สาสเน รโต
อปตฺตมานโส เสโฆ กาลํ กยิรา ชเนสุตา.**

**ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ปรากฏ
ในหมู่ชน สวากของพระองค์ยินดีในพระ-
ศาสนา ยังไม่บรรลुพระอรหัตเป็นพระเสข
บุคคล เพราะเหตุไรเล่า จึงทำกาละเสีย.**

แต่ในนิเทศนี้ มโนนั่นเองชื่อว่า มานัส เพราะท่านทำบทให้เจริญด้วยพยัญชนะ. คำว่า **หทัย** อธิบายว่า ออก ท่านเรียกว่า หทัย ในคำนี้ว่า เราจักขว้างจิตของท่านไป หรือจักฝ่าหทัยของท่านเสีย. จิตเรียกว่า หทัย ในประโยคนี้ว่า **หทยา หทยํ มลฺลเย อลฺลยาย ตจฺจติ** (บุตรช่างทำรถ

ย่อมถากไม้เหมือนจะรู้ใจด้วยใจ) หทัยวัตถุเรียกว่า หทัย ในคำนี้ว่า วกุภ หทัย (ม้าม หัวใจ) แต่ในนิทเทศนี้ จิตเท่านั้นเรียกว่า หทัย เพราะอรรถว่า อยู่ภายใน. จิตนั้นแหละชื่อว่า ปันฑระ เพราะอรรถว่า บริสุทธิ์. คำว่า ปันฑระ นี้ หมายถึงอภังคจิต เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ประภัสสร แต่จิตนั้นแลเสรำหมองแล้วด้วยอุปกิเลสที่จรมา ดังนี้ อนึ่ง แม้กุศลก็ตรัสเรียกว่า ปันฑระเหมือนกัน เพราะออกจากจิตนั้น เหมือนแม่น้ำคงคาไหลมาจากแม่น้ำคงคา และแม่น้ำโคธาวรีไหลมาจากแม่น้ำโคธาวรี ฉะนั้น.

ส่วนศัพท์มโน ในที่นี้ว่า มโน มนายตน์ ดังนี้ เพื่อแสดงมโน นั้นเองว่าเป็นอายตนะ. ด้วยคำว่า มโน มนายตน์ นั้น จึงแสดงบทว่า มโนนั้น. มโนนี้ชื่อว่า มนายตนะ เพราะเป็นอายตนะแห่งใจนั้นแหละ เหมือน คำว่า เทวายตน์ นี้หามิได้ โดยที่แท้อายตนะ คือ มโนนั้นแหละ ชื่อว่า มนายตนะ ในคำว่า มนายตนะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่ ชื่อว่า อายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นที่อาศัยอยู่ เพราะอรรถว่าเป็นบ่อเกิด เพราะอรรถว่าเป็น ที่ประชุม เพราะอรรถว่าเป็นถิ่นเกิด เพราะอรรถว่าเป็นการณะ.

จริงอย่างนั้น สถานที่อยู่ในโลก เรียกว่า อายตนะ คุณในประโยชน์ มีอาทิวา ที่อยู่ของพระอิศวร (อิสฺสรายตน์) ที่อยู่ของवासुเทพ (वासु-เทวายตน์) บ่อเกิดเรียกว่า อายตนะ คุณในประโยชน์มีอาทิวา บ่อเกิดแห่งทอง (สุวรรณายตน์) บ่อเกิดแห่งรัตนะ (รัตนายตน์) แต่ในศาสนา สถานที่ประชุมเรียกว่า อายตนะ คุณในประโยชน์มีอาทิวา เมื่อสถานที่ประชุมอันเป็นที่รื่นเริงมีอยู่ นกทั้งหลายย่อมพากันเสพที่นั่น. ถิ่นเกิดเรียกว่า อายตนะ คุณในประโยชน์มีอาทิวา ทักขิณาบถ เป็นถิ่นเกิดของโคทั้งหลาย. การณะเรียกว่า

อายตนะ คือ ในประโยคมีอาทิว่า เธอย่อมถึงความสามารถในธรรมที่ควรทำให้แจ้ง...ในที่นี้นั้น ๆ นั้นแหละได้ ในเมื่อมีสติ. ก็ในที่นี้ ย่อมควรแม้ทั้ง ๓ อรรถนะ คือ ชื่อว่า อายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นถิ่นเกิด เพราะอรรถว่าเป็นสถานที่ประชุม และเพราะอรรถว่าเป็นการณะ (เหตุ).

จริงอยู่ ธรรมมีผัสสะเป็นต้น ย่อมเกิดพร้อมกันในขณะนี้ เพราะเหตุนี้ มนะนั้นจึงชื่อว่า ความเกิดแห่งอายตนะ แม้เพราะอรรถว่าเป็นถิ่นเกิด. รูปเสียดกลันรสโณสุขะในภายนอก ย่อมประชุมลงในขณะนี้ เพราะเหตุนี้ มนะนั้นจึงชื่อว่า อายตนะ แม้อรรถว่าเป็นสถานที่ประชุม. ก็มนะนั้นพึงทราบว่าเป็นอายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นปัจจัยของผัสสะเป็นต้น มีสหชาติปัจจัยเป็นต้นบ้าง ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุ เพราะเป็นการณะบ้าง มนินทรีย์มีอรรถตามที่กล่าวมาแล้วนั้นแหละ.

ธรรมชาติที่ชื่อว่า วิญญาณ เพราะย่อมรู้แจ้ง ชั้นที่คือวิญญาณนั้นแหละ เรียกว่า วิญญาณชั้นที่ พึงทราบเนื้อความแห่งวิญญาณชั้นนั้น ด้วยอำนาจความเป็นกองเป็นต้น.

จริงอยู่ ชั้นที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยความเป็นกอง ในพระบาลีนี้ว่า น้ำในมหาสมุทร ย่อมนับว่าเป็นกองน้ำใหญ่แท้ ดังนี้. ชั้นที่ตรัสไว้โดยอรรถว่าคุณ ดังในประโยคมีอาทิว่า คุณคือศีล คุณคือสมาธิดังนี้. ชั้นที่ตรัสไว้โดยอรรถว่าเป็นเพียงบัญญัติ ดังในประโยคนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงเห็นแล้วแลซึ่งท่อนไม้ใหญ่ ดังนี้. แต่ในวิญญาณชั้นนี้ ตรัสชั้นด้วยรูปหีศัพท (คือตามที่เข้าใจกัน) เพราะว่า ส่วนแห่งวิญญาณชั้นที่ เรียกว่า วิญญาณดวงหนึ่ง เพราะอรรถว่าเป็นกอง เพราะฉะนั้น วิญญาณแม้ดวงเดียว

ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งแห่งวิญญาณขันธ ท่านก็เรียกว่า วิญญาณขันธ ตามที่รู้จักัน เหมือนคนตัดส่วนหนึ่งแห่งต้นไม้ ท่านก็เรียกว่า ตัดต้นไม้ฉะนั้น.

คำว่า **ตชขมโนวิญญาณธาตุ** ได้แก่ มโนวิญญาณธาตุอันสมควรแก่กรรม มีผัสสะเป็นต้น เหล่านี้. จริงอยู่ ในบพนี้จิตดวงเดียวเท่านั้น ท่านกล่าวชื่อไว้ ๓ อย่าง คือ ชื่อว่า มโน เพราะอรรถว่ากำหนดอารมณ์ ชื่อว่า วิญญาณ เพราะอรรถว่ารู้แจ้ง ชื่อว่าธาตุ เพราะอรรถว่าเป็นสภาวะ หรือ เพราะอรรถว่ามีใช้สัตว์.

ในหมวด ๕ แห่งผัสสะนี้ ตามที่กล่าวมาแล้ว จะกล่าวผัสสะก่อน เพราะเป็นผัสสะเท่านั้น มิใช่ผัสสะที่เกิดด้วยสัมผัสที่เป็นตชขมโนวิญญาณ-ธาตุ และเพราะจิตเป็นตชขมโนวิญญาณธาตุเท่านั้น เพราะฉะนั้น พระองค์จึงไม่ทรงยกบัญญัติที่เป็นตชขมโนวิญญาณธาตุสัมผัสสชา ใน ๒ บพนี้ แต่ก็ใช้ในบพวิตกเป็นต้นได้บ้าง ที่ไม่ยกขึ้นใช้ในนิทเทศนี้ เพราะมิได้กำหนดไว้.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงจำแนกกรรมหมวด ๕ แห่ง ผัสสะเหล่านี้จำแนกเป็นแต่ละแผนกแล้วทรงยกขึ้นสู่บัญญัติ ชื่อว่า กระทำสิ่งที่ทำได้โดยยาก เมื่อบุคคลใส่น้ำต่าง ๆ น้ำมันต่าง ๆ ลงในภาชนะหนึ่งแล้ว กวนตลอดวัน การมองคูสี หรือการสูดกลิ่น หรือการลิ้มรสก็อาจรู้ความต่างกันได้ เพราะความต่างกันแห่งสี กลิ่น และรส แม้จะเป็นถึงอย่างนั้น เขาก็กล่าวกันว่า การกระทำนั้นเป็นการกระทำที่ยาก. แต่พระสัมมาสัมพุทธะเมื่อทรงจำแนกกรรมคือจิตและเจตสิกอันไม่ใช่รูปเหล่านี้ ที่เป็นไปในอารมณ์หนึ่งกระทำให้เป็นแผนก ๆ แล้วทรงยกขึ้นสู่บัญญัติ ชื่อว่า ทรงกระทำที่ยากอย่างยิ่ง. ด้วยเหตุนี้ พระนาคเสนเถระจึงถวายพระพรพระยามิลินทร์ว่า มหาบพิตร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำสิ่งที่ทำได้โดยยาก.

พระยามิลินทร์ : ท่านพระนาคเสน พระผู้มีพระภาคเจ้าทำอะไร ซึ่งทำได้โดยยาก

พระนาคเสน มหาบพิตร : พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบอกการกำหนดธรรมคือจิตและเจตสิกอันไม่ใช่รูปเหล่านี้ ที่เป็นไปในอารมณ์เดียวกันว่า นี้เป็นผัสสะ นี้เป็นเวทนา นี้เป็นสัญญา นี้เป็นเจตนา นี้เป็นจิต.

พระยามิลินทร์ : ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ฟัง.

พระนาคเสน : มหาบพิตร อุปมาเหมือนคนบางคนข้ามสมุทรด้วยเรือ แล้วใช้อุ้งมือคว้าน้ำชิมดูก็พึงทราบหรือหนอว่า นี้น้ำแม่น้ำคงคา นี้น้ำแม่น้ำยมูนา นี้น้ำแม่น้ำอจิรวดี นี้น้ำแม่น้ำสรภู นี้น้ำแม่น้ำมही.

พระยามิลินทร์ : ข้าแต่ท่านนาคเสน รู้ได้ยาก.

พระนาคเสน : มหาบพิตร การที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบอกการกำหนดธรรมคือจิตและเจตสิก ซึ่งไม่ใช่รูปเป็นไปในอารมณ์เดียวกันว่า นี้เป็นผัสสะ ฯลฯ นี้เป็นจิต ชื่อว่า ทรงทำสิ่งที่ทำได้ยากกว่านั้นมาก.

อธิบายวิตกนิเทศเป็นต้น

ในนิเทศแห่งวิตก ธรรมที่ชื่อว่า ตักกะเพราะตริก. บัณฑิตพึงทราบความเป็นไปแห่งธรรมที่ชื่อว่า ตักกะนั้น ด้วยสามารถแห่งการตริกอย่างนี้ว่า ท่านตริกถึงอะไร? ท่านตริกถึงหม้อ ตริกถึงเกวียน ตริกถึงโยชน์ ตริกถึงครึ่งโยชน์หรือ นี้เป็นบทแสดงสภาวะของการตริก. ธรรมที่ชื่อว่า วิตก เพราะอำนาจแห่งการตริกพิเศษ คำว่า วิตกนี้เป็นชื่อของความตริกที่มีกำลังมากกว่า. ชื่อว่า สังคัปปะ เพราะการกำหนดอย่างดี. เอกัคคจิต ชื่อว่า อัปปนา เพราะแนบแน่นในอารมณ์. บทที่สองทรงเพิ่มขึ้นด้วยอำนาจอุปสรรคอีกอย่างหนึ่ง อัปปนาที่มีกำลังกว่า ชื่อว่า พยัปปนา. ธรรมชาติที่ชื่อว่า การ

ยกจิตขึ้น เพราะยกจิต คือตั้งจิตไว้ในอารมณ์. ธรรมที่ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ เพราะเป็นสังกัปปะ (ความดำริ) ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญถึงความ เป็นกุศล เพราะเป็นความดำริตามความเป็นจริง และเป็นความดำรินำสัตว์ ออกจากวัฏฏะ.

ในนิเทศแห่งวิจารณ์ ธรรมที่ชื่อว่า จาระ เพราะเที่ยวไปในอารมณ์ บทนี้เป็นบทแสดงสภาวะของจาระนั้น ที่ชื่อว่า วิจารณ์ เพราะเที่ยวไปพิเศษ ชื่อว่า อนุวิจารณ์ เพราะเที่ยวตามไป ชื่อว่า อุปวิจารณ์ เพราะเที่ยวไปใกล้. บทเหล่านั้นท่านเพิ่มมาด้วยอำนาจอุปสรรค. ธรรมที่ชื่อว่า ความสืบทอดจิต เพราะการตั้งจิตสืบทอดไว้ในอารมณ์ จุกการพาดลูกศรที่สายธนู. ธรรมที่ชื่อว่า การเข้าไปเพ่ง เพราะตั้งอยู่ จุกการเพ่งอารมณ์.

ในนิเทศแห่งปิติ บทว่า ปิติ เป็นบทแสดงสภาวะ ภาวะแห่ง บุคคลผู้ปราโมทย์แล้ว ชื่อว่า ปาโมชชะ อาการแห่งการบันเทิง ชื่อว่า อาโมทนา อาการที่รื่นเริง ชื่อว่า ปโมทนา. การรวมกันแห่งยาหรือน้ำมัน หรือน้ำร้อน และน้ำเย็นเข้าด้วยกัน ท่านเรียกว่า โมทนา ฉนฺได แม้ปิตินี้ก็ฉนฺไดนั้น ชื่อว่า โมทนาเพราะรวมธรรมทั้งหลายเข้าด้วยกัน แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประดับ คำโมทนาด้วยอุปสรรคแล้ว ตรัสว่า อาโมทนา และปโมทนา ธรรมที่ชื่อว่า หาสะ เพราะร่าเริง คำว่า หาสะนี้เป็นชื่อของอาการที่ร่าเริงยินดี. ธรรมที่ชื่อว่า วิตตะ เพราะปลื้มใจ คำว่า วิตตะนี้ เป็นชื่อของทรัพย์ ก็ความปลื้มใจนี้ ชื่อว่า วิตติ เพราะเป็นปัจจัยให้เกิดโสมนัส เพราะคล้ายกับความปลื้มใจเหมือน อย่างว่า คนมีทรัพย์อาศัยทรัพย์เกิดโสมนัส ฉนฺได คนมีปิตีก็อาศัยปิติเกิด โสมนัสขึ้น ฉนฺไดนั้น ฉนฺไดนั้นจึงเรียกปิตินี้ว่า วิตติ คำว่า วิตตินี้ เป็นชื่อของ ปิติดำรงอยู่ด้วยความยินดี. ก็บุคคลผู้มีปิติตรัสเรียกว่า อุทกุกะ เพราะพุ่งขึ้น

แห่งกายและจิต คือพุ่งขึ้นสูงแห่งกายและจิต. ภาวะแห่งคนที่มีกายและใจสูงขึ้นไป เรียกว่า โอทักคะ ความเป็นผู้มีใจเป็นของตน ชื่อว่า อัตตมนา จริงอยู่ ใจของบุคคลผู้ไม่ยินดี (โกรธ) ไม่ชื่อว่า เป็นใจของคน เพราะเป็นเหตุเกิด แห่งทุกข์. อนึ่ง บุคคลยินดีแล้ว ก็ชื่อว่า มีใจเป็นของตน เพราะเป็นเหตุ ให้เกิดสุข. ด้วยเหตุตามที่กล่าวมานี้ ความเป็นผู้มีใจเป็นของตน จึงชื่อว่า อัตตมนา คือมีใจเป็นของตน. อธิบายว่า ความที่บุคคลเป็นผู้มีใจเป็นของตน ก็เพราะความดีใจนั้นมีใจของใครอื่น เพราะความเป็นผู้มีใจเป็นของตนเอง คือ สภาพนั้น เป็นของจิตนั่นเอง อนึ่ง เพราะความผู้มีใจเป็นของตนนั้น มีใจเป็น ธรรมอื่น คือมีใจเป็นเจตสิกธรรม ฉะนั้น จึงตรัสว่า ความเป็นผู้มีใจเป็น ของตน คือ จิต.

ในนิเทศแห่งจิตตเสกคคตา ธรรมชาติที่ชื่อว่า จิตติ เพราะ ตั้งมั่นในอารมณ์อันไม่หวั่นไหว. สองบทข้างหน้าท่านเพิ่มบทอุปสรรคเข้ามา. อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า สันจิตติ เพราะประมวลสัมปยุตตธรรมทั้งหลายมาตั้ง ไว้ด้วยอารมณ์. ที่ชื่อว่า อวัจจิตติ เพราะหยั่งลงสู่อารมณ์ คือเข้าไปแล้วตั้งอยู่. จริงอยู่ ธรรมทั้ง ๔ คือ ศรัทธา สติ สมาธิ ปัญญา ย่อมหยั่งลง คือย่อม ปรากฏในฝ่ายกุศล. ด้วยเหตุที่นั่นนั่นแหละ ธรรมคือศรัทธา พระองค์จึงตรัสว่า โอกัปปนา (การทำใจให้เชื่อมั่น). ตรัสเรียกสติว่า อปีลาปนตา (ความเป็น ผู้มีใจไม่พินเพื่อน). ตรัสเรียกสมาธิว่า อวัจจิตติ (ความที่ใจตั้งมั่น). ตรัสเรียก ปัญญาว่า ปรีโยคาหนา (การส่องดู).

ส่วนในฝ่ายอกุศล ธรรม ๓ อย่าง คือ ตัณหา ทิฏฐิ และอวิชชา ย่อมหยั่งลงสู่อารมณ์ ด้วยเหตุที่นั่นนั่นแหละ ธรรมเหล่านั้น พระองค์จึงตรัสว่า เป็นโอฆะ แต่ในฝ่ายอกุศลนี้ เอกคคตาแห่งจิตไม่เป็นสภาพมีกำลัง เปรียบ

เหมือนบุคคลเอาน้ำรดในที่ที่มีฝุ่น สถานที่ก็เกลี้ยงฝุ่น ฝุ่นย่อมระงับไปเวลาเล็กน้อย เมื่อฝุ่นแห้ง ฝุ่นก็ตั้งขึ้นเป็นปกติอีก ฉะนั้น. แต่ในฝ่ายกุศล เอกัคคตาแห่งจิตมีกำลังมาก เปรียบเหมือนบุคคลเอามือน้ำลาดนำลงในที่นั้น คลุกเคล้าด้วยจอบกระทำการทุบขยำ ชัดสีได้ทำให้ปรากฏเหมือนในเงากระจก แม้จะก้าวเลยไปร้อยปีก็เป็นของวิจิตรเหมือนเวลาครู่หนึ่ง ฉะนั้น.

ธรรมที่ชื่อว่า อวิสาหาระ เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความฟุ้งซ่านที่เป็นไปด้วยอำนาจอุทฺธัจจะและวิจิกิจจา. จิตที่ดำเนินไปด้วยอำนาจแห่งอุทฺธัจจะและวิจิกิจจา ชื่อว่า ย่อมฟุ้งซ่าน แต่ความฟุ้งซ่านนี้เช่นอย่างนั้นไม่มี เพราะเหตุนี้สภาพธรรมนั้นจึงชื่อว่า อวิกเขปะ. จิตที่ชื่อว่า ฟุ้งซ่านไปด้วยอำนาจแห่งอุทฺธัจจะและวิจิกิจจาเท่านั้น คือ อุทฺธัจจะและวิจิกิจจา ย่อมนำไปทางนี้และทางโน้นได้ แต่อวิกเขปะนี้เป็นภาวะของใจที่ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอาการอย่างนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า ความเป็นผู้มีใจไม่ฟุ้งซ่าน (อวิสาหฏฺฐานสตา).

คำว่า สมณะ ได้แก่ สมณะ ๓ อย่าง คือ จิตตสมณะ อธิกรณสมณะ และสัพพสังขารสมณะ

บรรดาสมณะทั้ง ๓ นั้น เอกัคคตาแห่งจิต (ความที่จิตแน่วแน่) ในสมาบัติ ๘ ชื่อว่า จิตตสมณะ จริงอยู่ เพราะอาศัยจิตตสมณะนั้น ความคิดึ้นรณแห่งจิต ความหวั่นไหวแห่งจิตย่อมสงบ คือ เข้าไประงับไว้ เพราะฉะนั้นสมณะนั้นจึงตรัสเรียกว่า จิตตสมณะ. สมณะ ๒ อย่างมีสัมมุขาวินัยเป็นต้น ชื่อว่า อธิกรณสมณะ เพราะอาศัยอธิกรณสมณะนั้น อธิกรณเหล่านั้นย่อมสงบ คือ ย่อมระงับไว้ เพราะฉะนั้น สมณะนั้น จึงตรัสเรียกว่า อธิกรณสมณะ. อนึ่ง เพราะสังขารทั้งหมด อาศัยพระนิพพานย่อมเข้าไปสงบระงับ ฉะนั้น พระนิพพานนั้น พระองค์จึงตรัสเรียกว่า สัพพสังขารสมณะ. ในอรรถนี้ ทรง

ประสงค์เอาจิตตสมณะ จิตตสมณะนั้นชื่อว่า สมาธิทริย์ เพราะทำความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นในลักษณะแห่งสมาธิ. ที่ชื่อว่า สมาธิพละ เพราะความไม่หวั่นไหวไปในเพราะอุทธัจจะ สมาธิตามความเป็นจริง ชื่อว่า สัมมาสมาธิ สมาธิฝ่ายกุศล ชื่อว่า นิยานิกสมาธิ (สมาธิที่น่าออก).

ในนิทเทศแห่งสัทธินทริย์ ธรรมที่ชื่อว่า ศรัทธา เพราะการเชื่อ พุทธคุณเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ศรัทธา เพราะเชื่อ คือ ดำเนินไปสู่ รัตนะมีพระพุทธรัตนะเป็นต้น. อาการแห่งการเชื่อ ชื่อว่า สัททหนา. ที่ชื่อว่า โอภักปนา (น้อมใจเชื่อ) เพราะหยั่งลงเหมือนการทำลายแล้วแทรกเข้าไปใน พุทธคุณเป็นต้น. ที่ชื่อว่า อภิปสาทะ (เลื่อมใสยิ่ง) เพราะเป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายเลื่อมใสอย่างยิ่งในพุทธุคุณเป็นต้น หรือว่าตัวเองยอมเลื่อมใสยิ่ง. บัดนี้ เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงปรารภปริยายอื่นด้วยบทสมาส (ความย่อ) แห่งสัทธินทริย์เป็นอาทิ จึงทรงถือเอาบทว่า อาทิ มาทำการจำแนกบท ชื่อนี้เป็นเรื่องธรรมดาในพระอภิธรรม ฉะนั้น พระองค์จึงตรัสคำว่า ศรัทธา อีก. อีกอย่างหนึ่ง อินทริย์แห่งหญิง ชื่อว่า อิตถินทริย์ ฉนใด สัทธินทริย์ นี้ฉนนั้นหามิได้. ก็อินทริย์นี้คือศรัทธาเท่านั้น จึงชื่อว่า สัทธินทริย์ ด้วยอาการ อย่างนี้ จึงตรัสศรัทธาอีก เพื่อจะให้ผู้รู้ถึงภาวะที่กระทำไหยิ่งกว่ามีอยู่. ในทำนอง เดียวกันนี้ ฟังทราบการประกอบคำสำหรับบทว่า อาทิ ในนิทเทศแห่งบท ทั้งปวงอีก. ธรรมชาติที่ชื่อว่า สัทธินทริย์ เพราะทำความเป็นใหญ่ในลักษณะ แห่งอริโมกษ์ (น้อมใจเชื่อ) ที่ชื่อว่าสัทธาพละ. เพราะความไม่หวั่นไหวใน เพราะความไม่มีศรัทธา.

ในนิทเทศแห่งวิริยอินทริย์ คำว่า เจตสิกโก นี้ท่านกล่าวเพื่อแสดง ถึงความที่วิริยะเป็นเจตสิกโดยนิยาม. จริงอยู่ วิริยะนี้แม้จะกล่าวอยู่ว่าเป็นกายิกะ

คือเป็นไปทางกายเพราะเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้เดินจงกรมเป็นต้น ในสูตรทั้งหลายมี
อาทิว่า คุก่อนภิกษุทั้งหลาย วิริยะเป็นไปทางกายก็เป็นวิริยสัมโพชฌงค์
วิริยะที่เป็นไปทางใจก็เป็นวิริยสัมโพชฌงค์ วิริยะนี้ย่อมมาสู่อุทเทสด้วยประการ
ฉะนี้ แต่ไม่เป็นไปทางกายเหมือนกายวิญญาณ ก็เพื่อแสดงว่าวิริยะนั้นเป็นไป
ทางใจอย่างเดียว จึงตรัสว่า เจตสิกโก (เป็นเจตสิก). คำว่า วิริยารมฺโห
ได้แก่ การเริ่ม กล่าวคือความเพียร. ด้วยบทว่า วิริยารมฺโห นี้ท่านปฏิเสช
การเริ่มความเพียรที่เหลือนอกจากนี้. จริงอยู่ อารัมภศัพท์นี้มาในอรรถะมิใช่น้อย
คือ กรรม อาบัติ กิริยา วิริยะ หิงสา (ความเบียดเบียน) วิโกปนะ
(การพราก).

จริงอยู่ กรรม มาในคำว่า อารัมภะ ดังในประโยคนี้ว่า

ยํ ภิกฺขุ อทุกฺขํ สมฺภอติ สพุพฺพ อารมฺภปจฺจยา

อารมฺภานํ นิโรเชน นตฺถิ ทฺวักขสฺส สมฺภโว

ทุกฺข์ทั้งหมดอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อม

เกิดเพราะกรรมเป็นปัจจัย เพราะกรรมดับ

โดยไม่เหลือ ทุกข์ก็ย่อมไม่เกิดขึ้น.

อาบัติมาในคำว่า อารัมภะ ในประโยคนี้ว่า ภิกษุย่อมต้องอาบัติและ
เป็นผู้มีวิปัติสาร. กิริยามีการปักหลักบัญญัติมาในคำว่า อารัมภะ ในประโยค
นี้ว่า มหัชฌุ มีกิริยาใหญ่ แต่มหัชฌุเหล่านั้น หามีผลใหญ่ไม่. วิริยะมาใน
คำว่า อารัมภะ ในประโยคนี้ว่า ท่านทั้งหลายจงเพียร จงพยายาม จงชวนชวาย
ในพระพุทธศาสนา. ความเบียดเบียนมาในคำว่า อารัมภะ ในประโยคนี้ว่า
ชนทั้งหลายเบียดเบียนสัตว์อุทิศพระสมณโคดม. การพรากมีการตัดและการหัก
เป็นต้นมาในอารัมภะ ในประโยคนี้ว่า พระสมณโคดมเว้นขาดจากการพราก

พีชคามและภุตคาม. แต่ในนิพเทศนี้ท่านประสงค์เอาวิริยะเท่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า วิริยรัมโก อธิบายว่า อารัมภะคือความเพียร. จริงอยู่ วิริยะ ตรัสเรียกว่า อารัมภะด้วยอำนาจแห่งความริเริ่ม คำว่า อารมฺโก นี้เป็นบท แสดงสถานะของวิริยะ สถานะที่ชื่อว่า นิกกมะ ด้วยอำนาจการออกไปจากการ เกียจคร้าน. ที่ชื่อว่า ปรักกมะ ด้วยอำนาจการก้าวไปสู่ประโยชน์อย่าง ยิ่งข้างหน้า. ที่ชื่อว่า อูยยามะ ด้วยอำนาจความพยายามเข้าถึง. ที่ชื่อว่า วายามะ ด้วยอำนาจความพากเพียร. ที่ชื่อว่า อุตสาหะ ด้วยอำนาจแห่งความอดทน. ที่ชื่อว่า อุตโสพหิ ด้วยอำนาจแห่งความอุตสาหะยิ่ง. ที่ชื่อว่า ถามะ ด้วย ธรรมดาว่ามั่นคง ที่ชื่อว่า ฐิติ เพราะทรงไว้ซึ่งการสืบต่อกุศล ด้วยสามารถ แห่งการทรงไว้ซึ่งจิตและเจตสิกทั้งหลาย หรือการเป็นไปโดยไม่ขาดสาย.

อีกนัยหนึ่ง ก็สถานะนั้นชื่อว่า นิกกมะ เพราะบรรเทาทุกขทั้งหลาย ชื่อว่า ปรักกมะ เพราะตัดเครื่องผูกพัน ชื่อว่า อูยยามะ เพราะการถอน โธมะ ชื่อว่า วายามะ ด้วยธรรมดาว่าการถึงฝั่ง ชื่อว่า อุตสาหะ ด้วย ธรรมดาว่าเป็นหัวหน้า ชื่อว่า อุตโสพหิ ด้วยธรรมดาเป็นหัวหน้าใหญ่ ชื่อว่า ถามะ เพราะธรรมดาถอดคลิมสลัก ชื่อว่า ฐิติ เพราะการทำได้ตาม ต้องการ.

วิริยะนั้นก็คือ ความบากบั่นไม่ย่อท้อด้วยสามารถแห่งการไม่ย่อหย่อน ในปวัตติกาลอย่างนี้ว่า...จะเหลืออยู่แต่หนึ่งเอ็นกระดูกก็ตามดังนี้ อธิบายว่า ความบากบั่นมั่นคง ความบากบั่นเด็ดเดี่ยว. ก็เพราะวิริยะนี้ไม่ทอดทิ้งฉันทะ ไม่ทอดทิ้งธุระ ไม่ให้ความเกียจคร้านได้โอกาส ไม่สละ นำความพอใจไม่ ท้อถอยในฐานะเป็นเครื่องสร้างกุศลกรรม ฉะนั้น จึงตรัสว่า วิริยะไม่ทอดทิ้ง ฉันทะ ไม่ทอดทิ้งธุระ.

เหมือนอย่างว่า ในสถานที่ที่มีโคลนตมตามธรรมชาติ เจ้าของโค กล่าวว่ พวกเของเอาโคตัวที่นำธุระไปได้มา โคนั้นแม้จะถูกเขยั้นที่พื้นดิน ก็สู้นำไปไม่ยอมให้แอกตกที่พื้นดิน ฉนใด วิริยะก็ฉนนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่ทอดทิ้ง ย่อมประคองธุระไปในฐานะเป็นเครื่องสร้างกุศลกรรม ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่ วิริยะเป็นธรรมประคองประคองธุระอย่างดี (**ฐรสุม-ปคฺคาโห**) ธรรมที่ชื่อว่า วิริยินทริยั เพราะครองความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการประคองประคอง. ที่ชื่อว่า วิริยพละ เพราะไม่หวั่นไหวในเพราะความเกียจคร้าน. ชื่อว่ สัมมาวายามะ เพราะความพยายามในกุศลอันนำออกจากสังสารวัฏตามความเป็นจริง.

ในนิทเทศแห่งสติทริยั ธรรมที่ชื่อว่า สติ ด้วยสามารถแห่งการระลึก. การระลึกนี้เป็นบทแสดงสภาวะของสติ. ชื่อว่ อนุสสติ ด้วยสามารถการตามระลึกเพราะการระลึกบ่อย ๆ. ชื่อว่ ปฎิสสติ ด้วยอำนาจการระลึกเฉพาะโดยการระลึกคฺจไปข้างหน้า. อีกอย่างหนึ่ง คำที่กล่าวแล้วนี้เป็นเพียงเพิ่มเติมด้วยอุปสรรค. อาการที่ระลึก ชื่อว่ สรณตา ก็เพราะคำว่ สรณตา เป็นชื่อแห่งการระลึกทั้ง ๓ ฉะนั้น เพื่อที่จะปฎิเสธคำที่เป็นชื่อทั้ง ๓ นั้น จึงกระทำสत्สัพพั (คือตรัสถึงสติ) อีก. ในที่นี้มีอธิบายว่ ภาวะที่ระลึกคือสติ. สติ ชื่อว่ ธารณตา เพราะทรงจำสิ่งที่ได้ฟังและได้เรียนมา. ภาวะที่ไม่เลอะเลือน ชื่อว่ อปีลาปนตา ด้วยอรรถว่ ายังลงคือการไหลเข้าไปในอารมณ์เปรียบเหมือนกระโหลกน้ำเต้าเป็นต้น ลอยอยู่บนน้ำไม่จมน้ำ ฉนใด สติก็ฉนนั้น ตั้งอยู่ในอารมณ์ไม่จมลง เพราะสติยอมไปตามอารมณ์ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่ อปีลาปนตา (ความไม่เลอะเลือน). สติ ชื่อว่ อสัมมุสนตา (ความไม่หลงลืม) เพราะความไม่หลงลืมในการทำงานที่ทำและคำพูด

ที่ล่วงมานานได้. สติ ชื่อว่า อินทรีย์ เพราะครองความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการอุปการะ อินทรีย์ คือ สติ เรียกว่า สตินทรีย์. สตินั้นเองเป็นอินทรีย์ เรียกว่า สตินทรีย์. สติ ชื่อว่า สติพละ เพราะไม่หวั่นไหวในเพราะความประมาท. สติชื่อว่า สัมมาสติ เพราะเป็นสติตามความเป็นจริง เป็นสตินำออก เป็นสติในกุศล.

ในนิเทศแห่งปัญญาอินทรีย์ ธรรมที่ชื่อว่า ปัญญา เพราะอรรถว่าการประกาศให้รู้ คือ กระทำเนื้อความนั้น ๆ ให้แจ่มแจ้ง. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปัญญา เพราะย่อมรู้ธรรมทั้งหลายโดยประการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้นนั้น ๆ. คำนี้เป็นบทแสดงสภาวะของปัญญานั้น. อาการที่รู้ทั่ว ชื่อว่า ปชานนา. ปัญญา ชื่อว่า วิจัย เพราะค้นหาธรรมมีความไม่เที่ยงเป็นต้น คำว่า ปวิชัย นี้ท่านเพิ่มอุปสรรคเข้ามา. ปัญญา ชื่อว่า ธรรมวิชัย เพราะค้นหาธรรม คือ สัจจะ ๔ ธรรมที่ชื่อว่า สัลลักษณ์ด้วยอำนาจการกำหนดอนิจจลักษณะเป็นต้นได้. สัลลักษณ์นั้นแหละ ตรัสเรียกว่า อุปลักษณ์ ปัจจุบันลักษณ์ โดยความต่างกันแห่งอุปสรรค. ความเป็นแห่งบัณฑิต ชื่อว่า ปัณฑกิจจะ ความเป็นแห่งบุคคลผู้ฉลาด ชื่อว่า โภสัลละ. ความเป็นแห่งธรรมที่ละเอียดยุ ชื่อว่า เนปญญะ ความเป็นแห่งการทำให้แจ้งซึ่งความไม่เที่ยงเป็นต้น ชื่อว่า เวภพยา ปัญญาที่ชื่อว่า จินตา ด้วยสามารถแห่งการคิดความไม่เที่ยงเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า จินตา เพราะเกิดขึ้นแก่ผู้โดยอ้อมยังบุคคลนั้นให้คิดอนิจจลักษณะเป็นต้น. ที่ชื่อว่า อุปปริกขา เพราะใคร่ครวญอนิจจลักษณะเป็นต้น. คำว่า ภูริ เป็นชื่อของแผ่นดิน. จริงอยู่ปัญญานี้ เรียกว่า ภูริ ดุจแผ่นดิน เพราะอรรถว่าตั้งมั่นและกว้างขวาง เพราะเหตุนี้จึงตรัสเรียกแผ่นดินว่า ภูริ. บุคคลชื่อว่า มีปัญญาดังแผ่นดิน เพราะ

ประกอบด้วยปัญญาอันกว้างขวางไปพลุลเสมอด้วยแผ่นดินนั้น. อีกอย่างหนึ่ง
คำว่า ฐฐิ นี้เป็นชื่อของปัญญา. ปัญญาชื่อว่า ฐฐิ เพราะยอมยินดีในอรรถะที่
เป็นจริง. ปัญญาที่ชื่อว่า เมธา เพราะทำลายเบียดเบียนกิเลสเหมือนสายฟ้า
ผ่าภูเขาหิน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า เมธา เพราะเรียนและทรงจำได้เร็วพลัน.
ที่ชื่อว่า ปริณายิกา เพราะเกิดแก่ผู้ใด ย่อมนำผู้นั้นไปในการปฏิบัติประโยชน์
เกื้อกูล และในการแทงตลอดลักษณะตามความเป็นจริงในสัมปยุตธรรม.
ปัญญาที่ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะยอมเห็นแจ้งธรรมทั้งหลายด้วยสามารถแห่ง
อนิจจลักษณะเป็นต้น. ที่ชื่อว่า สัมปชัญญะ เพราะยอมรู้ปัจฉิมลักษณะ
เป็นต้นโดยประการต่าง ๆ โดยชอบ. ที่ชื่อว่า ปโตททะ (ปฏัก) เพราะแทงจิต
ที่คดโค้งวิ่งไปผิดทางให้ขึ้นสู่ทาง เหมือนปฏักแทงม้าสินธพที่วิ่งไปผิดทางให้
ไปถูกทาง. ปฏักคือปัญญานั้นแหละชื่อว่า ปัญญา คือ ปฏัก. ที่ชื่อว่า
อินทริย์ เพราะครองความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการเห็น. อินทริย์ คือ
ปัญญา เรียกว่า ปัญฺุณทริย์. ปัญญานั้นเองเป็นอินทริย์ก็ชื่อว่า ปัญฺุณทริย์.
ที่ชื่อว่า ปัญฺุณพละ เพราะไม่หวั่นไหวในเพราะอวิชา. ศาสดราคือปัญฺุณ
นั้นแหละชื่อว่า ปัญฺุณสัจฉะ เพราะอรรถว่าตัดกิเลส. ปราสาท คือ ปัญฺุณ
นั้นแหละชื่อว่า ปัญฺุณปาสาทะ เพราะอรรถว่าสูงยิ่ง. แสงสว่างคือปัญฺุณเทียว
ชื่อว่า ปัญฺุณอาโลกะ เพราะอรรถว่าการส่องแสง. โภภาสคือปัญฺุณเทียว
ชื่อว่า ปัญฺุณโภภาสะ เพราะอรรถว่าสว่าง. ประทีปคือปัญฺุณชื่อว่า ปัญฺุณ-
ปชโชตะ เพราะอรรถว่าโชติช่วง. จริงอยู่ บุคคลผู้มีปัญฺุณนั้นแล้วโดย
บัลลังก์เดียว همینโลกธาตุก็แสงสว่างเป็นอันเดียวกัน มีโภภาสเป็นอันเดียวกัน
มีการโชติช่วงเป็นอันเดียวกัน ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงตรัสพระดำรัสนั้นไว้แล้ว.

ก็บทปัญญาทั้ง ๓ เหล่านี้ แม้บทเดียวก็สำเร็จเพื่อความได้. พระผู้มี-
พระภาคเจ้าทรงแสดงพระสูตรทั้งหลาย (ในอังคุตตรนิกายจตุกนิบาต) ตาม
อรรถาธิบายของสัตว์ทั้งหลายว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย แสงสว่างเหล่านั้นมี ๔ อย่าง
แสงสว่าง ๔ อย่างเป็นไฉน ? คือแสงสว่างแห่งดวงจันทร์ แสงสว่างแห่ง
ดวงอาทิตย์ แสงสว่างแห่งไฟ แสงสว่างแห่งปัญญา คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย
แสงสว่าง ๔ เหล่านี้แล ภิกษุทั้งหลาย บรรดาแสงสว่าง ๔ เหล่านี้ แสงสว่าง
แห่งปัญญาเป็นเลิศ. คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย โอกาส ๔ เหล่านี้ ฯลฯ คุณก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย ความโชติช่วง เหล่านั้นก็ฉนั้น. แม้ในนิเทศนี้พระองค์ก็ทรงทำ
เทศนาโดยสมควรแก่พระสูตรนั้นเหมือนกัน. เพราะว่า เนื้อความเมื่อทรง
จำแนกโดยอาการมิใช่น้อย ย่อมเชื่อว่าเป็นการจำแนกดีแล้ว. สัตว์ทั้งหลาย
พวกหนึ่งย่อมตรัสรู้ได้โดยประการอย่างหนึ่ง และพวกอื่นก็ตรัสรู้ได้โดย
ประการอื่น. ก็รัตนะ คือ ปัญญา เรียกว่าปัญญารัตนะ ด้วยอรรถว่ากระทำ
ความยินดี ด้วยอรรถว่าให้ความยินดี ด้วยอรรถว่าให้เกิดความยินดี ด้วย
อรรถว่าปลื้มใจ ด้วยอรรถว่าปรากฏได้โดยยาก ด้วยอรรถว่าซัง (เปรียบ)
ไม่ได้ ด้วยอรรถว่าเป็นเครื่องใช้ของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม. ที่ชื่อว่า อโมหะ
เพราะเป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายไม่ลุ่มหลง หรือว่า ตัวปัญญาเองย่อมไม่หลงใน
อารมณ์ หรือว่า สิ่งนี้นั้นเป็นเพียงไม่หลงไหลไปเท่านั้น. บทแห่งธรรมวิจยะมี
เนื้อความตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ถามว่า เพราะเหตุไร จึงตรัสธรรมวิจยะ
นี้อีก. ตอบว่า เพื่อแสดงความที่อโมหะเป็นปฏิปักษ์ต่ออโมหะ เพราะฉะนั้น
จึงแสดงธรรมวิจยะนี้. อโมหะนั้นมิใช่เป็นธรรม นอกจากอโมหะอย่างเดียว
ที่แท้เป็นปฏิปักษ์ต่ออโมหะด้วย ชื่อว่า อโมหะ กล่าวคือธรรมวิจยะนั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาในที่นี้. ทิฏฐิที่เป็นจริง เป็นเครื่องนำ
ออกจากภพ และเป็นกุศล ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ.

ในนิเทศแห่งชีวิตินทรีย์ พระบาลีว่า โย เตธ อรูปีนิ ชมฺมานํ
อายุ ความว่า สภาวะธรรมที่ชื่อว่า อายุ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องต่อสัมปยุตต-
ธรรมที่เป็นอรุปรุเหล่านั้น. จริงอยู่ เมื่ออายุนั้นมีอยู่ อรูปธรรมทั้งหลายย่อมมี
ต่อไป ดำเนินไป เป็นไปทั่ว เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า อายุ. บทว่า อายุ นี้
เป็นบทแสดงสภาวะของอายุนั้น ก็เพราะเมื่ออายุยังมีอยู่นั้น อรูปธรรม
เหล่านั้นจึงดำรงอยู่ ย่อมนำไป ย่อมให้นำไป ย่อมเคลื่อนไหว ย่อมเป็นไป
ย่อมรักษา ฉะนั้น จึงตรัสคำเป็นต้น ว่า จิตฺติ. ส่วนความหมายถ้อยคำในบทนี้
ดังนี้

ที่ชื่อว่า จิตฺติ เพราะเป็นเหตุให้ตั้งอยู่. ที่ชื่อว่า ยปฺนา เพราะนำไป
ชื่อว่า ยปฺนา ก็เหมือนกัน แต่พระองค์ทรงทำบทก่อนให้สิ้นด้วยอำนาจแห่ง
สัตว์ผู้ตรัสรู้ด้วยอาการอย่างนั้น. ที่ชื่อว่า อิริยนา เพราะเป็นเหตุให้เคลื่อน
ไป. ที่ชื่อว่า วัตตนา เพราะเป็นเหตุให้เป็นไป. ที่ชื่อว่า ปาลนา เพราะ
รักษาไว้ ที่ชื่อว่า ชีวิต เพราะเป็นเหตุให้สัตว์เป็นอยู่. ที่ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์
เพราะครองความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งอนุบาล.

ในนิเทศแห่งหิริพละ พระบาลีว่า ยํ ตสมฺมึ สมฺเย ความว่า
ในสมัยนั้น... ด้วยธรรมใด. อีกอย่างหนึ่ง ท่านทำให้เป็นลิงควิปลาสแล้วพึง
ทราบเนื้อความว่า ในสมัยนั้น ธรรมใดดังนี้ ก็ได้. บทว่า หิริยิตฺตพฺเพน
เป็นตติยาวิภักติ ใช้ในอรรถตติยาวิภักติ อธิบายว่า ย่อมละอายคือรังเกียจ
ธรรมมีกายทุจริตเป็นต้น อันควรแก่การละอาย. บทว่า ปาปกาณํ ได้แก่
ลามก. บทว่า อกุสลานํ ชมฺมานํ ได้แก่ ธรรมที่เกิดแต่ความไม่ฉลาด.
แม้คำว่า สมฺปาตฺตติยา นี้ก็เป็นตติยาวิภักติใช้ในอรรถแห่งตติยาวิภักติ.
อธิบายว่า ย่อมละอายคือย่อมรังเกียจซึ่งการถึงพร้อม การได้เฉพาะ และการ
พร้อมพร้อมแห่ง (อกุศล) ธรรมเหล่านั้น.

ในนิเทศแห่งโอดตปปะ บทว่า โอดตปิตพุกตเคน เป็น
ตติยวิภคติ ใช้ในอรรถแห่งเหตุ อธิบายว่า ย่อมหวั่นเกรง คือ ย่อมกลัวทุจริต
มีกายทุจริตเป็นต้น ซึ่งควรแก่ความเกรงกลัวอันเป็นเหตุแห่งความควรเกรง
กลัว และการเข้าถึงมีประการตามที่กล่าวแล้วอันเป็นเหตุแห่งความเกรงกลัว.

ในนิเทศแห่งอโลกะ ชรรถที่ชื่อว่า อโลกะ เพราะความไม่ละโมบ
อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อโลกะ เพราะย่อมไม่โลภ. บทว่า อโลกะ นี้เป็น
บทแสดงสภาวะของความไม่โลภนั้น. อาการที่ไม่โลภ ชื่อว่า อลุภณา
(กิริยาที่ไม่โลภ) บุคคลผู้พร้อมด้วยโลภะ ชื่อว่า ผู้ละโมบ. บุคคล
ผู้ไม่ละโมบ ชื่อว่า อลุภิตะ (ผู้ไม่ละโมบ). ภาวะแห่งบุคคลผู้ไม่ละโมบ
ชื่อว่า ภาวะแห่งความไม่ละโมบ. สภาวะที่ชื่อว่า อสาราณะ (ความไม่
กำหนด) เพราะไม่กำหนดโดยเป็นปฏิปักษ์ต่อความกำหนด. อาการที่ไม่
กำหนด ชื่อว่า อสรัชชนา (กิริยาที่ไม่กำหนด). ภาวะแห่งผู้ไม่กำหนด
แล้วชื่อว่า อสรัชชิตตะ (ความเป็นผู้ไม่กำหนด). สภาวะที่ชื่อว่า
อนภิขณา เพราะย่อมไม่เพ่งเล็ง. บทว่า อโลโภ กุศลมูล ได้แก่ กุศลมูล
คืออโลภะ จริงอยู่ อโลภะ ชื่อว่า กุศลมูล เพราะอรรถว่าเป็นมูลคือเป็น
ปัจจัยแก่กุศลธรรมทั้งหลายบ้าง ชื่อว่า กุศลมูล เพราะกุศลนั้นด้วยเป็นมูล
ด้วย ด้วยอรรถว่าเป็นปัจจัย ดังนี้บ้าง.

ในนิเทศแห่งอโทสะ สภาวะที่ชื่อว่า อโทสะ เพราะไม่ประทุษร้าย.
อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อโทสะ เพราะย่อมไม่ประทุษร้ายบ้าง. บทว่า อโทสะ
นี้เป็นบทแสดงสภาวะของอโทสะนั้น. อาการที่ไม่ประทุษร้าย ชื่อว่า อทุสนา
(กิริยาที่ไม่ประทุษร้าย) ภาวะแห่งบุคคลผู้ไม่ประทุษร้ายแล้ว ชื่อว่า
อทุสสิตตะ (ความไม่ประทุษร้าย) สภาวะชื่อว่า อภัยบาท เพราะ

ไม่พยาบาทโดยเป็นปฏิปักษ์ต่อความพยาบาท. สภาวะที่ชื่อว่า **อภัยปัจฉิมะ** (ความไม่เบียดเบียน) เพราะไม่เบียดเบียนโดยเป็นปฏิปักษ์ต่อความทุกข์ อันเกิดแต่ความโกรธ. กุศลมูล คือ อโทสะ ชื่อว่า **อโทสะ** เป็นรากเหง้าของกุศล กุศลมูลนั้นมีเนื้อความตามกล่าวแล้วนั้นแหละ.

ในนิพเทศแห่งกาย**ปัสสัทธิ**เป็นต้น **ขั้น ๓** (เวทนา สัญญา สังขารขั้น ๓) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาในคำว่า กาย นี้ เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า **เวทนาอุทฺทิสฺส** เป็นต้น. สภาวะที่ชื่อว่า **ปัสสัทธิ** เพราะเป็นเหตุให้ธรรมเหล่านั้นสงบ คือ ปราศจากความกระวนกระวายถึงความปลอดโปร่ง. บทที่ ๒ (**ปฏิบัติปุตฺตทฺธิ**) ทรงเพิ่มอุปสรรค อาการที่สงบ ชื่อว่า **ปัสสัฏฐนา** (กิริยาที่สงบ). บทที่ ๒ (**ปฏิบัติปัสสัฏฐนา**) ก็ทรงเพิ่มอุปสรรค. ภาวะแห่งขั้น ๓ ที่สงบเพราะพร้อมด้วยปัสสัทธิ ชื่อว่า **ปฏิบัติปัสสัฏฐิตตตะ** (ความเป็นผู้สงบระงับ). ความสงบระงับแห่งความกระวนกระวายของกิเลส ของขั้น ๓ ท่านกล่าวไว้แม้ด้วยบททั้งหมด. ความสงบระงับความกระวนกระวายของวิญญูณขั้น ๓ ท่านกล่าวไว้ด้วยนัยที่ ๒.

อาการแห่งภาวะที่เบา ชื่อว่า **ลหุตา**. คำว่า **ลหุปริณามตา** ความว่า ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ลหุปริณามะ** (การเปลี่ยนไปเร็ว) เพราะธรรมเหล่านั้น เปลี่ยนไปเร็ว. ภาวะแห่งลหุปริณามธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ลหุปริณามตา**. อธิบายว่า สามารถเปลี่ยนแปลงโดยฉับพลัน. คำว่า **อทันธนา** เป็นคำ ปฏิเสธความหนัก คือ ไม่ใช่ภาระหนัก. คำว่า **อวิตฺถนา** ได้แก่ ความไม่กระด้าง เพราะความไม่มีภาระหนัก คือ กิเลสมีถิ่นะและมานะเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง ความไม่กระด้างแห่งภาระหนักแห่งกิเลสมีถิ่นะและมานะเป็นต้น

ชื่อว่า **อวิตถนตา**. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอาการคือความเบาแห่งขั้นที่ ๓ เหล่านี้โดยนัยแรก ตรัสอาการ คือ ความเบาแห่งวิญญาณขั้นที่ ๒.

ความอ่อน ชื่อว่า **มุตตา** คำว่า **มุตตวา** ความว่า ความสนธิ ความเกลี้ยกล่อม ตรัสเรียกว่า มัททวะ ความเป็นมัททวะนั้น ชื่อว่า **มัททวา**. ภาวะที่ไม่กักขพะ ชื่อว่า **อักษพตา**. ภาวะที่ไม่กระด้าง ชื่อว่า **อกถินตา**. แม้ในนิทเทสนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสว่า อาการ คือ ความอ่อนแห่งขั้นที่ ๓ ไว้โดยนัยแรก และของวิญญาณขั้นที่ ๒ โดยนัยหลัง.

ความสำเร็จแห่งกายงาน ชื่อว่า **กัมมัญญตา** ความควรแก่การงาน คือ ความควรแก่การประกอบในการทำกุศล. สองบทที่เหลือท่านเพิ่มมาด้วยอำนาจพยัญชนะโดยแท้. จริงอยู่ แม้โดยบททั้ง ๒ พระองค์ก็ตรัสอาการ คือ ความควรแก่การงานของขั้นที่ ๓ โดยนัยแรก และตรัสอาการ คือ ความควรแก่การงานแห่งวิญญาณขั้นที่ ๒ โดยนัยหลัง.

ภาวะแห่งความคล่องแคล่ว ชื่อว่า **ปลุณตา** คือ ความไม่ชักช้า ความไม่ป่วยไข้. บทที่เหลือเป็นบทที่เพิ่มมาด้วยอำนาจพยัญชนะ. แม้ในนิทเทสนี้ ก็ตรัสความคล่องแคล่วไม่เป็นไฉนนั้นแหละแห่งขั้นที่ ๓ โดยนัยแรก ตรัสความคล่องแคล่วไม่ป่วยไข้แห่งวิญญาณขั้นที่ ๒ โดยนัยหลัง.

ภาวะแห่งความซื่อตรง ชื่อว่า **อุชุตตา** คือ ความเป็นไปโดยอาการ อันตรง. ภาวะแห่งขั้นที่ ๓ อันตรงและวิญญาณขั้นที่ ๓ อันตรง เรียกว่า **อุชุกตา**. ความปฏิเสธแห่งความคดเหมือนมูตรโค ชื่อว่า **อหิมหตา** (ความคล่องแคล่ว). บทว่า **อวงกตา** ได้แก่ ปฏิเสธความโค้งเหมือนวงจันทร์. บทว่า **อภูฏิสตา** ได้แก่ ปฏิเสธความคดเหมือนปลายงอนไถ. จริงอยู่. บุคคลใดทำบาปแล้วกล่าวว่าเราไม่ได้กระทำ บุคคลนั้น ชื่อว่า **เป็นผู้คดเหมือนมูตรโค** (เขี้ยวโค)

เพราะความไปกวณ ผู้ใดกำลังทำบาปแล้วพวคว่า เราไม่กลัวบาปผู้ นั้น ชื่อว่า คด เหมือนวงจันทร์ เพราะความคดมาก ผู้ใดกำลังทำบาป แต่กล่าวว่า ใครไม่กลัวบาปเล่า ผู้ นั้นชื่อว่า คด เหมือนงอนไถ เพราะไม่คดมาก.

อีกอย่างหนึ่ง กรรมทวาร ๓ ของบุคคลใดไม่บริสุทธิ์ บุคคลนั้นชื่อ เป็นผู้คดเหมือนน้ำมูตรโค. กรรมทวาร ๒ แม้อย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่แก่ บุคคลใดไม่บริสุทธิ์ บุคคลนั้น ชื่อว่า เป็นผู้คดเหมือนวงจันทร์. กรรมทวาร หนึ่งอย่างใดอย่างหนึ่งของบุคคลใดไม่บริสุทธิ์ บุคคลนั้น ชื่อว่า เป็นผู้คด เหมือนปลายงอนไถ.

ส่วนอาจารย์ผู้เรียนที่มคิยา กล่าวว่า ภิกษุบางรูปในวัยทั้งหมดยอม ประพฤติเนสนา ๒๑ และอโคจร ๖ ภิกษุนี้ชื่อว่า คดเหมือนน้ำมูตรโค. บางองค์ในปฐมวัยยอมบำเพ็ญจุปาวิสุทธิศีล เป็นผู้ละอาย รังเกียจความชั่ว ใคร่การศึกษา ในมัชฌิมวัยและปัจฉิมวัยเป็นเช่นภิกษุองค์ก่อน ภิกษุนี้ ชื่อว่า เป็นผู้คดเหมือนวงจันทร์. บางองค์ในปฐมวัยก็ดี มัชฌิมวัยก็ดี ย่อมบำเพ็ญ จตุปาวิสุทธิศีล มีความละอาย มีความรังเกียจบาป ใคร่การศึกษา แต่ใน ปัจฉิมวัยเป็นเช่นภิกษุองค์ก่อน ภิกษุนี้ ชื่อว่า คดเหมือนปลายงอนไถ. ภาวะของบุคคลผู้คดอย่างนี้ด้วยอำนาจกิเลส นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า ชิมหตา (ความคด) อวรุทตา (ความโค้ง) อฏฐิลตา (ความงอ) พระ- ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสความไม่คดเป็นต้น โดยปฏิเสธความคดเป็นต้นเหล่านั้น แล้วทรงแสดงโดยเป็นขันธาธิชฐาน จริงอยู่ ความไม่คดเป็นต้นนี้ ย่อมมีแก่ ขันธทั้งหลาย หามีแก่บุคคลไม่ ด้วยบทเหล่านั้น แม้ทั้งหมดอย่างนี้ พระผู้มี- พระภาคเจ้าตรัสอาการ คือ ความตรงโดยนัยแรก ตรัสอาการ คือ ความตรง แห่งวิญญูณขันธโดยนัยหลัง เพราะฉะนั้น พึงทราบว่ พระองค์ทรงตรัส

อาการ คือ ความตรงแห่งรูปธรรมทั้งหลาย เพราะความไม่มีกิเลส. บัดนี้
นิทเทสเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วโดยสังเขปแห่งธรรม ชื่อว่า เยวา-
ปนกะ นั้นแหละ ที่แสดงไว้ในสัมมุตเทสวาระ โดยอัปनावาระที่ตรัสว่า
เย วา ปน นั้นดังนี้.

จบกล่าวด้วยนิทเทสวาร

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ เป็นอันว่าจบวาระว่าด้วยการกำหนดธรรม
ระดับด้วยปริจเฉท ๘ ปริจเฉท คือ ในอุทเทสวาร ๔ ปริจเฉทมี ปุจฉา ๑
สมยนิทเทส ๑ สัมมุตเทส ๑ อัปนา ๑ และในนิทเทสวาร ๔ ปริจเฉทมี
ปุจฉา ๑ สมยนิทเทส ๑ สัมมุตเทส ๑ อัปนา ๑ ดังนี้แล.

โกฏฐาสวาร

[๗๓] กี่ชั้น ๔ อายุคนะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทรี ๘
ฌานมีองค์ ๕ มรรคมีองค์ ๕ พละ ๗ เหตุ ๓ ผัสสะ ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑
เจตนา ๑ จิต ๑ เวทนาขันธ์ ๑ สัญญาขันธ์ ๑ สังขารขันธ์ ๑ วิญญาณขันธ์ ๑
มนายคนะ ๑ มนินทรี ๑ มโนวิญญาณธาตุ ๑ ธรรมายคนะ ๑ ธรรมธาตุ
มีในสมัยนั้น หรือว่า นามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

[๗๔] **ขันธ์ ๔** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์

เวทนาขันธ์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **เวทนาขันธ์** มีในสมัยนั้น

สัญญาขันธ์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **สัญญาขันธ์**
มีในสมัยนั้น

สังขารขันธ์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ ปีติ เอกัคคตา สัทธินทรี วิจารณ์ทรี
สตินทรี สมานินทรี ปัญฺณินทรี ชีวิตินทรี สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ
สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ
ปัญญาพละ หิริพละ โอตตปฺพพละ อโลกะ อโทสะ อโมหะ อนภิชฌา

อัปยาปาทะ สัมมาทิฏฐิ หิริ โอตตปปะ กายปีสัสสทธิ จิตตปีสัสสทธิ กายลหุตา
จิตตลหุตา กายมฺหุตา จิตตมฺหุตา กายกัมมัฏฺญตา จิตตกัมมัฏฺญตา กายปา-
คฺญญตา จิตตปาคฺญญตา กายชุกตา จิตตชุกตา สติ สัมปชฺฌญญณะ สมถะ
วิปีสสนา ปิคคาหะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่
ในสมัยนั้น เว้นเวทนาจันท์ สัญญาจันท์ วิญญาณจันท์ นี้ชื่อว่า **สังขารจันท์**
มีในสมัยนั้น

วิญญาณจันท์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันฑระ มโน มนายตนะ มนินทริย วิญญาณ
วิญญาณจันท์ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **วิญญาณ-**
จันท์ มีในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **จันท์ ๔** มีในสมัยนั้น.

[๑๕] **อายตนะ ๒** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน?

มนายตนะ ธรรมายตนะ

มนายตนะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันฑระ มโน มนายตนะ มนินทริย วิญญาณ
วิญญาณจันท์ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **มนายตนะ**
มีในสมัยนั้น

ธรรมายตนะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

เวทนาจันท์ สัญญาจันท์ สังขารจันท์ นี้ชื่อว่า **ธรรมายตนะ** มีใน
สมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **อายตนะ ๒** มีในสมัยนั้น.

[๗๖] ธาตุ ๒ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ ธรรมธาตุ

มโนวิญญาณธาตุ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันธุระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์
วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
มโนวิญญาณธาตุ มีในสมัยนั้น.

ธรรมธาตุ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้ชื่อว่า ธรรมธาตุ มีใน
สมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธาตุ ๒ มีในสมัยนั้น.

[๗๗] อาหาร ๓ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสอาหาร มโนสังขเจตนาหาร วิญญาณาหาร.

ผัสสอาหาร มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความถูกต้อง อากาโรที่ถูกต้อง กิริยาที่ถูกต้อง ภาวะที่ถูกต้อง ใน
สมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสอาหาร มีในสมัยนั้น.

มโนสังขเจตนาหาร มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การคิด กิริยาที่คิด ความคิด สมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า มโน-
สังขเจตนาหาร มีในสมัยนั้น.

วิญญาณาหาร มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันธุระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ
วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
วิญญาณาหาร มีในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า อาหาร ๓ มีในสมัยนั้น.

[๑๘] อินทรีย์ ๘ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญญินทรีย์
มณินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ จีวิตินทรีย์.

สัทธินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง ศรัทธา
อินทรีย์ คือศรัทธา สัทธาพละ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัทธินทรีย์
มีในสมัยนั้น.

วิริยอินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารถนาความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความ
ตั้งหน้า ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความ
หมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้ง
ธุระ ความประคับประคองธุระ. วิริยะ อินทรีย์คือวิริยะ วิริยพละ
สัมมาวายามะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิริยอินทรีย์ มีในสมัยนั้น.

สตินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ
ความไม่เลือนลอย ความไม่ลืม สติ อินทรีย์คือสติ สติพละ สัมมาสติ ใน
สมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สตินทรีย์ มีในสมัยนั้น.

สมาธิินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
อินทรีย์คือสมาธิ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
สมาธิินทรีย์ มีในสมัยนั้น.

ปัญญาทรีย มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา อินทรีย์คือปัญญา ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรมสัมมาทิฎฐิ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **ปัญญาทรีย** มีในสมัยนั้น.

มโนทรีย มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันฑระ มโน มนายตนะ อินทรีย์คือ มโนวิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **มโนทรีย** มีในสมัยนั้น.

โสมนัสสินทรีย มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **โสมนัสสินทรีย** มีในสมัยนั้น.

ชีวิตินทรีย มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อากาโรที่ สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิต อินทรีย์ คือชีวิตของนามธรรมนั้น ๆ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **ชีวิตินทรีย** มีในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อินทรีย์ ๘ มีในสมัยนั้น.

[๗๕] ฌานมีองค์ ๕ มีโนสมัยนั้น เป็นไฉน ?

วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา.

วิตก มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรึก ความตรึกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ในอารมณ์
ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ สัมมาสังกัปปะ
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิตก มีในสมัยนั้น.

วิจารณ์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรอง ความพิจารณา ความตามพิจารณา ความเข้าไปพิจารณา
ความที่จิตสืบท่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งอารมณ์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
วิจารณ์ มีในสมัยนั้น.

ปีติ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความอímใจ ความปราโมทย์ ความยินดียิ่ง ความบันเทิง ความร่าเริง
ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความตื้นเต้น ความที่จิตชื่นชมยินดี ในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า ปีติ มีในสมัยนั้น.

สุข มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สุข มีในสมัยนั้น.

เอกัคคตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ

สมาธิทริย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เอกัคคตา มีในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมนี้ชื่อว่า ฌานมีองค์ ๕ มีในสมัยนั้น.

[๘๐] มรรคมีองค์ ๕ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สัมมาทิฎฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ

สัมมาทิฎฐิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทริย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรม ความเห็นชอบ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมาทิฎฐิ มีในสมัยนั้น.

สัมมาสังกัปปะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ความดำริชอบ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ มีในสมัยนั้น.

สัมมาวายามะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง

ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งกันทะเล ความไม่
ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยผละ ความ
พยายามชอบ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมาวายามะ มีในสมัยนั้น.

สัมมาสติ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สติ ความความระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ
ความไม่เลือนลอย ความไม่ลืม สติ สตินทรีย์ สติผละ ความระลึกชอบ
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมาสติ ในสมัยนั้น.

สัมมาสมาธิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
แห่งจิต สมาธินทรีย์ สมาธิผละ ความตั้งจิตไว้ชอบ ในสมัยนั้น อันใด
นี้ชื่อว่า สัมมาสมาธิ มีในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมนี้ชื่อว่า มรรคมืองค์ ๕ มีในสมัยนั้น.

[๘๑] **ผละ ๗** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สัทธาผละ วิริยผละ สติผละ สมาธิผละ ปัญญาผละ หิริผละ
โอตตปปผละ.

สัทธาผละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง ศรัทธา
สัทธินทรีย์ กำลังคือศรัทธา ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัทธาผละ มีใน
สมัยนั้น.

วิริยผละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารถนาความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความ
ตั้งหน้า ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง
ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งกันทะเล ความไม่

ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ วิริยินทรีย์ กำลังคือวิริยะ สัมมาวายามะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิริยผละ มีในสมัยนั้น.

สติผละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลอย ความไม่ลืม สติ สตินทรีย์ กำลังคือสติ สัมมาสติ มีในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สติผละ มีในสมัยนั้น.

สมาธิผละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ สมาธิในทรีย์ กำลังคือสมาธิ สัมมาสมาธิ ในสมัยนั้นอันใด นี้ชื่อว่า สมาธิผละ มีในสมัยนั้น.

ปัญญาผละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ควรเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญา ปัญญาในทรีย์ กำลังคือปัญญา ปัญญาเหมือนคัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่าง คือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ปัญญาผละมีในสมัยนั้น.

หิริผละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ละอายต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่น่าละอาย กิริยาที่ ละอายต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า หิริผละมีในสมัยนั้น.

โอดตปปะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่เกรงกลัวต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่น่าเกรงกลัว กิริยาที่เกรงกลัวต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **โอดตปปะ** มีในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **พะละ ๓** มีในสมัยนั้น.

[๘๒] เหตุ ๓ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

อโลกะ อโทสะ อโมหะ

อโลกะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ความไม่โลภ การไม่กำหนด กิริยาที่ไม่กำหนด ความไม่กำหนด ความไม่เพ่งเล็ง กุศลมูลคือความไม่โลภ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **อโลกะ** มีในสมัยนั้น.

อโทสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การไม่คิดประทุษร้าย กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย ความไม่คิดประทุษร้าย ความไม่พยายาม ความไม่คิดเบียดเบียน กุศลมูลคือความไม่คิดประทุษร้าย ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **อโทสะ** มีในสมัยนั้น.

อโมหะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจัย ความเลือกสรร ความวิจัยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพะละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่าง

คือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความ
วิชัยธรรม สัมมาทิฏฐิ กุศลมูลคืออโมหะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
อโมหะมีในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า เหตุ ๓ มีในสมัยนั้น.

[๘๓] ผัสสะ ๑ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ อากาศที่ถูกต้อง ความถูกต้อง ในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า ผัสสะ ๑ มีในสมัยนั้น.

[๘๔] เวทนา ๑ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เวทนา ๑ มีในสมัยนั้น.

[๘๕] สัญญา ๑ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัญญา ๑
มีในสมัยนั้น.

[๘๖] เจตนา ๑ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การคิด กิริยาที่คิด ความคิด ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เจตนา ๑
มีในสมัยนั้น.

[๘๗] จิต ๑ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มนัส หทัย ปันจาระ มโน มนายจนะ มนินทริย
วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
จิต ๑ มีในสมัยนั้น.

[๘๘] เวทนาขั้น ๑ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เวทนาขั้น ๑ มีในสมัยนั้น.

[๘๙] สัญญาขั้น ๑ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัญญาขั้น ๑
มีในสมัยนั้น.

[๙๐] สังขารขั้น ๑ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร ปิติ เอกกคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์
สตินทรีย์ สมานินทรีย์ ปัญฺญินทรีย์ จีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ
สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมာธิพละ
ปัญญาพละ หิริพละ โอตตปฺพละ อโลกะ อโทสะ อโมหะ อนภิชฌา
อัปฺยาปาทะ สัมมาทิฏฐิ หิริ โอตตปฺปะ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา
จิตตลหุตา กายมฺหุตา จิตตมฺหุตา กายกัมมัฏฺฐตา จิตตกัมมัฏฺฐตา กายปา-
คฺคฺญฺญตา จิตตปาคฺคฺญฺญตา กายชฺชุกตา จิตตชฺชุกตา สติ สัมปชฺชฺญฺญะ สมถะ
วิปัสสนา ปิกคาหะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด
เว้นเวทนาขั้น สัญญาขั้น วิญญาณขั้น มีอยู่ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า สังขาร
ขั้น ๑ มีในสมัยนั้น.

[๙๑] วิญญาณขั้น ๑ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปณฺฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์
วิญญาณ วิญญาณขั้น มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
วิญญาณขั้น ๑ มีในสมัยนั้น.

[๕๒] มนายตนะ ๑ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปัณฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์
วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
มนายตนะ ๑ มีในสมัยนั้น.

[๕๓] มนินทรีย์ ๑ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปัณฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์
วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า
มนินทรีย์ ๑ มีในสมัยนั้น.

[๕๔] มโนวิญญาณธาตุ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น.

[๕๕] ธรรมายตนะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้ชื่อว่า ธรรมายตนะ ๑
มีในสมัยนั้น.

[๕๖] ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ นี้ชื่อว่า ธรรมธาตุ ๑ มีใน
สมัยนั้น.

[๕๗] หรือว่า นามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

โกฏฐาสวาร จบ

อรรถกถาจิตตูปปาตกัณฑ์

อธิบายสังคหาวาร*

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเริ่มสังคหาวารโดยคำเป็นต้นว่า **ตสุมี โข ปน สมเย จตุตตารุ ขนุชา โหนฺติ** (ก็ในสมัยนั้นแล ชั้นที่ ๔ ย่อมมี) ก็สังคหาวารนั้นมี ๓ อย่าง คือ อุทเทส นิตเทส และปฏินิทเทส.

บรรดาสังคหาวารทั้ง ๓ เหล่านี้ วาระที่มีคำเป็นต้นอย่างนี้ว่า **ตสุมี โข ปน สมเย จตุตตารุ ขนุชา** (ก็ในสมัยนั้นแลชั้นที่ ๔ ย่อมมี) ดังนี้ พึงทราบว่าเป็นอุทเทส. วาระที่มีคำเป็นต้นว่า **กตเม ตสุมี สมเย จตุตตารุ ขนุชา** (ชั้นที่ ๔ มีในสมัยนั้นเป็นไฉน) ดังนี้พึงทราบว่าเป็นนิตเทส. วาระที่มีคำเป็นต้นว่า **กตโม ตสุมี สมเย เวทนาขุโข** (เวทนาชั้นที่มีในสมัยนั้นเป็นไฉน) ดังนี้ พึงทราบว่าเป็นปฏินิทเทส.

บรรดาวาระเหล่านี้ วาระว่าด้วยอุทเทสมีก้าวว่า **จตุตตารุ ขนุชา** เป็นต้น มีโกฏฐาส ๒๓ พึงทราบเนื้อความโกฏฐาสเหล่านี้ ดังต่อไปนี้
กามาจรมหากุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น ธรรมทั้งหลายเกิน ๕๐ ซึ่งมาในพระบาลีที่เกิดขึ้นเป็นส่วนประกอบของจิตเวทนา ยาวาปนกกรรม เมื่อประมวลเข้าด้วยกันแม้ทั้งหมด ชื่อว่า **ชั้นที่ ๔** ด้วยอรรถว่าเป็นกอง ชื่อว่า เป็นอายตนะ ๒ เท่านั้น ด้วยอรรถว่าเป็นที่ต่อตาม ที่กล่าวมาแล้ว ชื่อว่า เป็นธาตุ ๒ เหมือนกันนั้นแหละ ด้วยอรรถว่าเป็นสภาวะ ด้วยอรรถว่าเป็นสุญญตะ ด้วยอรรถว่าเป็นนิสสัคตะ. ในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า เป็นอาหารมี ๓ เท่านั้น ด้วยอรรถว่านามากกล่าวคือเป็นปัจจัย ๓ ธรรมที่เหลือไม่ใช่เป็นอาหาร.

* บาลี เรียกว่า โกฎฐาสวาร

ถามว่า ธรรมที่เหลือนั้นไม่เป็นปัจจัยของกันและกันหรือ หรือว่าไม่เป็นปัจจัยแก่รูปซึ่งมีธรรมนั้นเป็นสมุฏฐานหรือ? ตอบว่า ไม่เป็นปัจจัยหามิได้ แต่ว่าธรรมเหล่านั้นย่อมเป็นปัจจัยอย่างนั้นก็ได้ ย่อมเป็นโดยประการอื่นก็ได้ เพราะฉะนั้น ครั้นเมื่อความเป็นปัจจัยแม้มีอยู่ ก็ย่อมเป็นปัจจัยเกินไปด้วย ดังนั้น จึงตรัสว่า ธรรมเหล่านั้น ว่าเป็นอาหาร.

ถามว่า ตรัสว่าอย่างไร? ตอบว่า บรรดาอาหารเหล่านั้น ผัสสาหาร เป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายที่จิตและเจตสิกเป็นปัจจัยเหล่านั้น และย่อมนำมาซึ่งเวทนา ๓. มโนสังขยเจตนาหยาวย่อมเป็นปัจจัยแก่ธรรมเหล่านั้น และย่อมนำมาซึ่งภพ ๓. วิญญาณาหาร ย่อมเป็นปัจจัยแก่ธรรมเหล่านั้น และย่อมนำมาซึ่งปฏิสนธิ นามและรูป.

ถามว่า วิญญาณาหารนั้นเป็นวิปากอย่างเดียว ส่วนวิญญาณนี้เป็นกุศลวิญาณ มิใช่หรือ. ตอบว่า เป็นกุศลวิญาณแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น กุศลวิญาณนั้น ท่านก็เรียกว่า วิญญาณาหารเหมือนกัน เพราะเป็นสภาพเหมือนกับวิปากวิญาณาหารนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้ ตรัสเรียกว่า อาหาร เพราะอรรถว่าเป็นธรรมอุปถัมภ์. จริงอยู่ ธรรมเหล่านี้เป็นปัจจัยโดยเป็นอุปถัมภ์ปัจจัย แก่สัมปยุตตธรรมทั้งหลาย เหมือนกพพิงการาหารเป็นปัจจัยแก่รูปกาย เพราะเหตุที่นั่นนั่นแหละ พระองค์จึงตรัสว่า อรูป-อาหารย่อมเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตธรรม และแก่รูปทั้งหลายที่มีอาหารนั้นเป็นสมุฏฐาน ด้วยอาหารปัจจัย.

อีกนัยหนึ่ง ก็ธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า อาหาร กุจกพพิงการาหารเป็นปัจจัยพิเศษแห่งสันตติ (ความสืบต่อ) ในภายในจริงอยู่ กพพิงการาหารเป็นปัจจัยพิเศษแก่รูปกายของสัตว์ทั้งหลายผู้มีกพพิงกา-

ราหารเป็นอาหาร ในนามกายผัสสะเป็นปัจจัยพิเศษแก่เวทนา มโนสัญญาเจตนา เป็นปัจจัยพิเศษแก่วิญญาณ. วิญญาณเป็นปัจจัยพิเศษแก่นามรูป. เหมือนอย่างทีพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย กายนี้ดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ ไม่อาศัยอาหารก็ดำรงอยู่ไม่ได้ เช่นกับที่ตรัสว่า เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป ฉะนั้น.

ก็ธรรม ๘ เท่านั้น (ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา มนะโสมนัส ชีวิตะ) ชื่อว่า อินทรีย์ ด้วยอรรถว่าเป็นอธิบดี ธรรมที่เหลือไม่ชื่อว่าเป็นอินทรีย์ เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า อินทรีย์ ๘ มีในสมัยนั้น. ธรรม ๕ เท่านั้น ชื่อว่า เป็นองค์ฌาน เพราะอรรถว่า เข้าไปเพ่ง เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า ฌานมีองค์ ๕ ดังนี้. ธรรม ๕ เท่านั้น ชื่อว่าเป็นองค์มรรค เพราะอรรถว่า นำออก และเพราะอรรถเป็นเหตุ เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า มรรคมีองค์ ๕ ดังนี้. จริงอยู่ อริยมรรคมีองค์ ๘ แม้ก็จริง แต่ว่าองค์มรรคในโลกียจิต ไม่ได้วิรติ ๓ พร้อมกัน เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า มรรคมีองค์ ๕.

ถามว่า แม้มรรคที่เป็นบุรพภาควิปัสสนาก็มีองค์ ๘ เหมือนโลกุตระมรรค ดังในสูตรนี้ว่า คุณก่อนภิกษุ คำว่า ยถาคตมคฺโคติ โข มคฺโค โหติ นี้ เป็นชื่อของอริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ เพราะความที่เนื้อความนี้ เป็นการแสดงตามยถาคตศัพท์ แม้โลกิยมรรคก็พึงประกอบด้วยองค์ ๘ มิใช่หรือ. ตอบว่า โลกิยมรรคไม่พึงประกอบด้วยองค์ ๘ เพราะชื่อว่า สุตตันติกเทศนา นี้ เป็นปริยายเทศนา ด้วยเหตุนี้แหละ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ส่วนกายกรรม วจกรรม อาชีวะของเธอบริสุทธิ์ดีแล้วในเบื้องต้นเทียว ดังนี้. ส่วนเทศนานี้เป็นนิปปริยายเทศนา เพราะในโลกียจิตไม่ได้วิรติ ๓ พร้อมกัน เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า ในโลกิยมรรคได้มรรคมีองค์ ๕ เท่านั้น ดังนี้.

ก็กรรม ๗ เท่านั้น (ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา หิริ โอตตัปปะ) ชื่อว่า พละ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว. ธรรม ๓ เท่านั้น (อโลกะ อโทสะ อโมหะ) ชื่อว่า เป็นเหตุ เพราะอรรถว่าเป็นมูล. ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า ฝัสะ เพราะอรรถว่าถูกต้อง. ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า เวทนา เพราะอรรถว่า เสวยอารมณ์. ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า สัญญา เพราะอรรถว่าจำได้. ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า เจตนา เพราะอรรถว่า การตั้งใจ. ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า จิต เพราะอรรถว่าคิดและทำให้วิจิตร.

ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า เวทนาขันธ เพราะอรรถว่าเป็นกอง และเพราะอรรถว่าเสวยอารมณ์. ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า สัญญาขันธ เพราะอรรถว่าเป็นกอง และเพราะอรรถว่าจำได้. ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า สังขารขันธ เพราะอรรถว่าเป็นกอง และเพราะอรรถว่าปรุงแต่ง. ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า วิญญาณขันธ เพราะอรรถว่าเป็นกอง และเพราะอรรถว่าคิดและกระทำให้วิจิตร. ธรรมนั้นแหละ ชื่อว่า มนายตนะ เพราะอรรถว่า รู้แจ้ง และเพราะอรรถว่าเป็นอายตนะตามที่กล่าวแล้ว. ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า มนินทรีย์ เพราะอรรถว่ารู้แจ้ง และเพราะอรรถว่าเป็นอธิบดี. ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ. เพราะอรรถว่ารู้แจ้ง และเพราะอรรถว่าเป็นสภาวะ เป็นสุญญตะ เป็นนิสัสตตะ ธรรมที่เหลือไม่ใช่กรรม (ตามที่กล่าวมา) ธรรมแม่ทั้งหมดที่เหลือเว้นจิต ชื่อว่า เป็นธรรมายตนะหนึ่ง และเป็นธรรมธาตุหนึ่งนั้นแหละ เพราะอรรถว่าเป็นอายตนะตามที่กล่าวแล้ว ดังนี้.

ที่ว่าโดยอัปนาวารนี้ว่า เย วา ปน ตสุมี สมเย ดังนี้ แม้นในที่นี้ท่านก็สงเคราะห์ คือ รวมเอาเววาปนกกรรมตามที่กล่าวแล้วในหนหลังด้วย

คือว่า เขวอปนกรรม ในที่นี้ฉันใด ในที่ที่ปวงก็ฉันนั้น เพราะว่า ต่อจาก
นี้ไป ข้าพเจ้าจักไม่วิจารณ์เท่านี้ บัณฑิตพึงทราบวาระในนิเทศและปฏินิเทศ
ทั้งหลายโดยนัยตามที่กล่าวมาแล้วในหนหลังนั้นแหละ แม้คำว่าโกฏฐาสวาท
ก็เป็นชื่อของสังคหาวารนั้นแหละ.

จบสังคหวาร

บาลีสถูญญตวาร

จิตตวงที่ ๑

[๕๘] ก็กรรม ชั้น อายตนะ ธาตุ อาหาร อินทรีย์ ฌาน มรรค
ผละ เหตุ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต เวทนาชั้น สัญญาชั้น
สังขารชั้น วิญญาณชั้น มนายตนะ มนินทรีย์ มโนวิญญาณธาตุ ธรรมายตนะ
ธรรมธาตุ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแก่อื่นใด มีอยู่ใน
สมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุตล.**

[๕๙] **ธรรม** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น เหล่านี้ชื่อว่า
ธรรม มีในสมัยนั้น.

[๑๐๐] **ชั้น** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น เหล่านี้ชื่อว่า
ชั้น มีในสมัยนั้น.

[๑๐๑] **อายตนะ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

อายตนะ ธรรมายตนะ เหล่านี้ชื่อว่า **อายตนะ** มีในสมัยนั้น.

[๑๐๒] **ธาตุ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ ธรรมธาตุ เหล่านี้ชื่อว่า **ธาตุ** มีในสมัยนั้น.

[๑๐๓] **อาหาร** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสาหาร มโนสังขเจตนาหาร วิญญาณาหาร เหล่านี้ชื่อว่า **อาหาร** มีในสมัยนั้น.

[๑๐๔] **อินทรีย์** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สัทชินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาชินทรีย์ ปัญญาอินทรีย์ มนินทรีย์ โสภณินทรีย์ จีวัตินทรีย์ เหล่านี้ชื่อว่า **อินทรีย์** มีในสมัยนั้น.

[๑๐๕] **ฌาน** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

วิตก วิจารณ์ ปิณี สุข เอกัคคตา นี้ชื่อว่า **ฌาน** มีในสมัยนั้น.

[๑๐๖] **มรรค** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สัมมาทิฎฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ นี้ชื่อว่า **มรรค** มีในสมัยนั้น.

[๑๐๗] **ผละ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สัทธาผละ วิริยผละ สติผละ สมาธิผละ ปัญญาผละ หิริผละ โอตตปป์ผละ เหล่านี้ชื่อว่า **ผละ** มีในสมัยนั้น.

[๑๐๘] **เหตุ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

อโลกะ อโทสะ อโมหะ เหล่านี้ชื่อว่า **เหตุ** มีในสมัยนั้น.

[๑๐๙] **ผัสสะ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ฯลฯ นี้ชื่อว่า **ผัสสะ** มีในสมัยนั้น.

[๑๑๐] เวทนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ฯลฯ นี้ชื่อว่า เวทนา มีในสมัยนั้น.

[๑๑๑] สัญญา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ฯลฯ นี้ชื่อว่า สัญญา มีในสมัยนั้น.

[๑๑๒] เจตนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ฯลฯ นี้ชื่อว่า เจตนา มีในสมัยนั้น.

[๑๑๓] จิต มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ฯลฯ นี้ชื่อว่า จิต มีในสมัยนั้น.

[๑๑๔] เวทนาขั้น มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ฯลฯ นี้ชื่อว่า เวทนาขั้น มีในสมัยนั้น.

[๑๑๕] สัญญาขั้น มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ฯลฯ นี้ชื่อว่า สัญญาขั้น มีในสมัยนั้น.

[๑๑๖] สังขารขั้น มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ฯลฯ นี้ชื่อว่า สังขารขั้น มีในสมัยนั้น.

[๑๑๗] วิญญาณขั้น มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ฯลฯ นี้ชื่อว่า วิญญาณขั้น มีในสมัยนั้น.

[๑๑๘] มนายนะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ฯลฯ นี้ชื่อว่า มนายนะ มีในสมัยนั้น.

[๑๑๙] มนินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ฯลฯ นี้ชื่อว่า มนินทรีย์ มีในสมัยนั้น.

[๑๒๐] มโนวิญญาณธาตุ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ฯลฯ นี้ชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ มีในสมัยนั้น.

[๑๒๑] ธรรมายตนะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

เวทนาจันท์ สัญญาจันท์ สังขารจันท์ นี้ชื่อว่า ธรรมายตนะ มีในสมัยนั้น.

[๑๒๒] ธรรมธาตุ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

เวทนาจันท์ สัญญาจันท์ สังขารจันท์ นี้ชื่อว่า ธรรมธาตุ มีในสมัยนั้น.

[๑๒๓] หรือว่า นามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแก่อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

สุญญตวาร จบ

จิตดวงที่ ๑ จบ

จิตดวงที่ ๒

[๑๒๔] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็น อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีกาย ชักจูง ในสมัยใด พัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

จิตดวงที่ ๒ จบ

จิตดวงที่ ๓

[๑๒๕] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ มีรูปเป็น อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นในสมัยใด

ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา
สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมานินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์
ชีวิตินทรีย์ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ
วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ หิริพละ โอตตป্পพละ อโลกะ อโทสะ
อนภิชฌา อภัยปาทะ หิริโอตตป্পะ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา
จิตตลหุตา กายมูหุตา จิตตมูหุตา กายกัมมัณฺญูตา จิตตกัมมัณฺญูตา กาย-
ปาคุณฺญูตา จิตตปาคุณฺญูตา กายชุกตา จิตตชุกตา สติ สมณะ ปีกคาหะ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแต่อื่นใด มีอยู่ใน
สมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

[๑๒๖] ก็ขันธ ๔ आयตนะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๗
ฌานมีองค์ ๕ มรรคมมีองค์ ๔ พละ ๖ เหตุ ๒ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายตนะ ๑
ธรรมชาติ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแต่อื่นใด มีอยู่
ในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

[๑๒๗] **สังขารขันธ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ ปีติ เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์
สตินทรีย์ สมานินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ
สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ หิริพละ โอตตป্পพละ
อโลกะ อโทสะ อนภิชฌา อภัยปาทะ หิริ โอตตป্পะ กายปัสสัทธิ
จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมูหุตา จิตตมูหุตา กายกัมมัณฺญูตา
จิตตกัมมัณฺญูตา กายปาคุณฺญูตา จิตตปาคุณฺญูตา กายชุกตา จิตตชุกตา สติ

สมณะ ปีกคาหะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแก่อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น เว้นเวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญาณขันธ นี้ชื่อว่า **สังขารขันธ** มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

จิตดวงที่ ๓ จบ

จิตดวงที่ ๔

[๑๒๘] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ มีรูปเป็น อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

จิตดวงที่ ๔ จบ

จิตดวงที่ ๕

[๑๒๙] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็น อารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มี โศภณรูปพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมာธินทรีย์ ปัญฺญินทรีย์

มโนมยิทธิ อูเบกจินตริยัม ชีวิตินตริยัม สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ
สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ
หิริพละ โอตตป্পพละ อโลกะ อโทสะ อโมหะ อนภิชฌา อัพยาปาทะ
สัมมาทิฏฐิ หิริ โอตตป্পะ จิตตปัสสัทธา กายปัสสัทธา กายลหุตา จิตตลหุตา
กายมุทุตา จิตตมุทุตา กายกัมมัชฌณุตตา จิตตกัมมัชฌณุตตา กายปาคุญญุตตา
จิตตปาคุญญุตตา กายชุกตา จิตตชุกตา สติ สัมปชฌัญญะ สมณะ วิปัสสนา
ปัสสาคะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแต่อื่นใด
อยู่ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

[๑๓๐] **ผัสสะ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้องในสมัยนั้น
อันใด นี้ชื่อว่า **ผัสสะ** มีในสมัยนั้น.

เวทนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจที่ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจที่ไม่ใช่ อันเกิดแต่
สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข อัน
เกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **เวทนา** มีในสมัยนั้น ฯลฯ

อุเบกขา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจที่ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจที่ไม่ใช่ ความเสวย
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **อุเบกขา** มีในสมัยนั้น ฯลฯ

อุเบกจินตริยัม มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวย
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อูเบกจินทรีย์ มีใน
สมัยนั้น.

[๑๓๑] หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแต่อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๓๒] ก็ขั้นที่ ๔ อายุตนะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๘
ฉานมีองค์ ๔ มรรคมมีองค์ ๕ พละ ๓ เหตุ ๓ ผัสสะ ๑ ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

[๑๓๓] สังขารขั้นนี้ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจาร เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์
สตินทรีย์ สมานินทรีย์ ปัญฺญินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ
สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิ-
พละ ปัญญาพละ หิริพละ โอตตปฺพพละ อโลภะ อโทสะ อโมหะ อนภิชฌา
อัปฺยาปาทะ สัมมาทิฏฐิ หิริ โอตตปฺปะ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหฺตฺตา
จิตตลหฺตฺตา กายมฺหฺตฺตา จิตตมฺหฺตฺตา กายกัมมัญญฺตฺตา จิตตกัมมัญญฺตฺตา กายปา-
คฺคฺคฺตฺตา จิตตปาคฺคฺคฺตฺตา กายชฺชกฺตฺตา จิตตชฺชกฺตฺตา สติ สัมปชฺชัญญะ สมถะ
วิปัสสนา ปิกคาหะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัย เกิดขึ้นแต่อื่นใด
มีอยู่ในสมัยนั้น เว้นเวทนาขั้นนี้ สัญญาขั้นนี้ วิญญาณขั้นนี้ชื่อว่าสังขารขั้นนี้
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

จิตดวงที่ ๕ จบ

จิตดวงที่ ๖

[๑๓๔] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็น
อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นโดยมีการ
ชักจูง ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

จิตดวงที่ ๖ จบ

จิตดวงที่ ๗

[๑๓๕] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ มีรูปเป็น
อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นในสมัยใด
ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา
สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมာธินทรีย์ มนินทรีย์ อุเบกขินทรีย์
ชีวิตินทรีย์ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ
วิริยพละ สติพละ สมာธิพละ หิริพละ โอตตปป์พละ อโลกะ อโทสะ
อนภิขณา อภัยปาทะ หิริ โอตตปป์ปะ กายปัสสัทธา จิตตปัสสัทธา กายลหุตา
จิตตลหุตา กายมุตฺตา จิตตมุตฺตา กายกัมมัณฺญุตฺตา จิตตกัมมัณฺญุตฺตา กายปา-
คฺคฺญุตฺตา จิตตปาคฺคฺญุตฺตา กายชุกฺตา จิตตชุกฺตา สติ สมณะ ปัสสาคะ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ใน
สมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

[๑๓๖] ก็ขั้น ๔ อายุตนะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๗ ฌานมี
องค์ ๔ มรรคมืดองค์ ๔ พละ ๖ เหตุ ๒ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายตนะ ๑ ธรรม-
ชาติ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

[๑๓๗] **สังขารขั้น** มีในสมัยนั้น เป็นไหน?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์
สตินทรีย์ สมานินทรีย์ จีวัตินทรีย์ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ
สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ หิริพละ โอตตปฺปพละ
อโลกะ อโทสะ อนภิชฌา อหยาปาทะ หิริ โอตตปฺปะ กายปัสสัทธิ
จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา จิตตลหุตา กายมฺหุตา จิตตมฺหุตา กายกัมมัฏฺฐตา
จิตตกัมมัฏฺฐตา กายปาคุญญตา จิตตปาคุญญตา กายชุกตา จิตตชุกตา สติ
สมณะ ปีกคาหะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใดมีอยู่ใน
สมัยนั้น เว้นเวทนาขั้น สัญญาขั้น วิญญาณขั้น นี้ชื่อว่า **สังขารขั้น**
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

จิตดวงที่ ๗ จบ

จิตดวงที่ ๘

[๑๓๘] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหรัคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ มีรูปเป็น
อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือว่า ปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น
โดยมีการชักจูง ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะมีในสมัยนั้น ฯลฯ
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

จิตดวงที่ ๘ จบ

กามาวจรมหากุศลจิต ๘ จบ

หุติยภาณวาร จบ

อธิบายสุญญตวาร

จิตดวงที่ ๑

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเริ่มสุญญตวาร มีคำว่า ตสุมี โข ปน
สมเย ฆมฺมา โหหนฺติ ดังนี้ สุญญตวารนั้นกำหนดไว้ ๒ อย่าง ด้วยสามารถ
แห่งอุทเทส และนิทเทส. บรรดาอุทเทสและนิทเทสเหล่านั้น วาระว่าด้วย
อุทเทสจิตไว้เป็น ๒ ส่วน รวมทั้งบทว่า ฆมฺมา โหหนฺติ. ก็ในส่วนที่ปวง
ท่านมิได้กล่าวกำหนดนับว่า เป็น ๔ เป็น ๒ และเป็น ๓ ดังนี้. ถ้ามว่า
เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพราะกำหนดไว้ในสังคหวารแล้ว ด้วยว่า ธรรม
ทั้งหลายที่กำหนดไว้ในสังคหวารนั้นนั่นแหละท่านก็กล่าวไว้ แม้ในสุญญต-

วาระนี้ จริงอยู่ ในสัญญาตวาระนี้ ย่อมไม่ได้สัตว์ หรือภาวะ หรืออัตตาก็ธรรมทั้งหลาย ตรัสไว้เพื่อแสดงสัญญาตวาระ (ความว่าง) นี้ว่า ธรรมเหล่านี้ สักว่าเป็นธรรม ไม่มีสาระ ไม่เป็นปริณายก เพราะฉะนั้น ในวาระแห่งอุทเทสนี้ พึงทราบเนื้อความ อย่างนี้ว่า

ในสมัยใด กามาวจรมหากุศลจิต ดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้น ธรรมเกิน ๕๐ ที่เกิดขึ้นด้วยองค์ประกอบของจิต ในสมัยนั้น ธรรมนั้นแหละ ย่อมมีด้วยอรรถว่าเป็นสภาวะ ไม่ใช่อะไร ๆ อื่น คือ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ภาวะ ไม่ใช่ชีวะ ไม่ใช่โปสะ ไม่ใช่บุคคล. อนึ่ง ธรรมนั้น ย่อมชื่อว่า **จันท์** เพราะอรรถว่าเป็นกอง. ในบทที่พึงทราบการประกอบเนื้อความโดยนัยก่อนนั้นแหละ ด้วยประการฉะนี้.

ก็เพราะองค์ฌานอื่นจากฌาน หรือว่าองค์มรรคอื่นจากมรรคไม่มี ฉะนั้น ในที่นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ฌานย่อมมี มรรคย่อมมี ดังนี้. จริงอยู่ ที่ชื่อว่า ฌาน ก็เพราะอรรถว่าการเข้าไปเพ่งโดยแท้ ที่ชื่อว่า มรรค ก็เพราะอรรถว่าเป็นเหตุอันแหละ สัตว์หรือว่าภาวะ อย่างใดอย่างหนึ่งอื่นไม่มี พึงทราบการประกอบเนื้อความในบทที่พึงทราบ อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้. นิตเทสวาร มีเนื้อความง่ายทั้งนั้นแล.

จบสัญญาตวาระ และ

จบการพรรณนาอรรถแห่ง

ปฐมจิตซึ่งอธิบายแล้วประดับ

ด้วยมหาวารทั้ง ๓

อธิบายจิตดวงที่ ๒

บัดนี้ เพื่อแสดงมหากุศลจิตมีจิตดวงที่ ๒ เป็นต้น จึงเริ่มคำเป็นต้นว่า กตเม ชมฺมา ดังนี้อีก. แม้ในจิตเหล่านั้นทั้งหมด ฟังทราบมหาวาระดวงละ ๓ วาระโดยนัยที่กล่าวแล้วในปฐมจิต และไม่ไข่มหาวาระอย่างเดียวกันนั้น เมื่อรรถแห่งบทที่ฟังเช่นกับคำที่กล่าวในปฐมจิต ก็ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน. เพราะว่า เบื้องหน้านี้ไปเข้าพเจ้าจักรกระทำการพรรณนาตามลำดับบท เบื้องต้นฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งจิตดวงที่ ๒ ก่อน.

คำว่า **สัสขาเรน** นี้เท่านั้นเป็นคำยังไม่เคยพรรณนา ฟังทราบเนื้อความแห่งคำว่า **สัสขาเรน** นั้น. ธรรมที่ชื่อว่า **สัสขาร** (การชักชวน) เพราะเป็นไปกับด้วยสังขาร อธิบายว่า มีสังขารนั้น คือ มีการประกอบ มีอุบาย มีปัจจัยเป็นหมู่ จริงอยู่ ปฐมจิต (มหากุศลจิตดวงที่ ๑) ย่อมเกิดขึ้นด้วยหมู่แห่งปัจจัยมีอารมณ์เป็นต้น อันใด จิตดวงที่ ๒ นี้ ก็ย่อมเกิดขึ้นด้วยหมู่แห่งปัจจัยโดยมีปโยคะ มีอุบายนั้นเหมือนกัน.

ฟังทราบความเกิดขึ้นแห่งจิตดวงที่ ๒ นั้น อย่างนี้ว่า ภิกษุบางรูปในพระธรรมวินัยนี้ อาศัยอยู่ในที่สุดแห่งวิหาร เมื่อถึงเวลากวาดลานพระเจดีย์ หรือถึงเวลาบำรุงพระเถระ หรือถึงวันฟังธรรม ก็คิดว่า เมื่อเราไปแล้วกลับมาจักไกลยิ่ง เราจักไม่ไป ดังนี้ แล้วคิดอีกว่า ชื่อว่า **การปิดกวาดลานพระเจดีย์** หรือการบำรุงพระเถระ หรือการไม่ไปฟังธรรมไม่สมควรแก่ภิกษุเราจักไป ดังนี้ จึงไป. กุศลจิตที่เกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้น ผู้กระทำปโยคะของตน หรือถูกผู้อื่นแสดงโทษในการไม่ทำวัตรเป็นต้น และอาณิสงส์ในการกระทำแล้วกล่าวสอนอยู่ หรือแก่ภิกษุที่ถูกสั่งให้กระทำว่า เจ้าจงมาจงกระทำสิ่งนี้ ดังนี้ ชื่อว่า **ย่อมเกิดขึ้นโดยมีสังขาร** มีหมู่แห่งปัจจัย ดังนี้.

จบจิตดวงที่ ๒

อธิบายจิตดวงที่ ๓

ในจิตดวงที่ ๓ บทว่า **ญาณวิปยุตต์** ความว่า จิตไม่ประกอบ ด้วยญาณ ชื่อว่า **ญาณวิปยุต** ถึงจิตญาณวิปยุตต์นี้จะร่ำเรียงยินดีแล้วใน อารมณ์ แต่ว่าในจิตดวงที่ ๓ นี้ไม่มีญาณเป็นเครื่องกำหนด เพราะฉะนั้น จิตที่เป็นญาณวิปยุตต์นี้ บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมเกิดขึ้นในกาลที่พวกเด็กเล็ก ๆ เห็นภิกษุแล้วไหว้ด้วยคิดว่า พระเถระนี้ของพวกเราดังนี้ และในกาลต่าง ๆ มีการไหว้พระเจดีย์และการฟังธรรมเป็นต้น โดยนัยนั้นนั่นแหละ ก็ในพระบาลี จิตดวงที่ ๓ นี้ ไม่มีปัญญาในที่ ๗ แห่ง คำที่เหลือเป็นไปตามปกติ คือ เช่นกับ ที่กล่าวมาแล้วนั่นแล.

จบจิตดวงที่ ๓

อธิบายจิตดวงที่ ๔

แม้ในจิตดวงที่ ๔ ก็นัยนี้เหมือนกัน แต่จิตดวงที่ ๔ นี้ เพราะพระ- บาลีว่า **สัสขารณ** (การชักชวน) พึงทราบว่า ย่อมมีในกาลที่มารดาบิดา จับศิษย์เด็กเล็ก ๆ ให้ก้มไหว้พระเจดีย์เป็นต้น ถึงแม้เด็กเหล่านั้นไม่ปรารถนา จะไหว้ก็ร่ำเรียงยินดี.

จบจิตดวงที่ ๔

อธิบายจิตดวงที่ ๕ เป็นต้น

ในจิตดวงที่ ๕ บทว่า **อุปกุขาสหคต** ได้แก่ สัมปยุตด้วย อุเบกขาเวทนา เพราะว่า อุเบกขาสหคตนี้ ย่อมเป็นกลางในอารมณ์ ในจิต ดวงที่ ๕ นี้ มีญาณเป็นเครื่องกำหนดโดยแท้. ก็ในจิตดวงที่ ๕ นี้ในบาลี

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า อุเบกขาย่อมมีในหมวด ๔ แห่งฉาน อุเบกขินทรีย์ ย่อมมีในหมวด ๘ แห่งอินทรีย์ ดังนี้ แล้วทรงทำเทศหาโดยการปฏิเสธสิ่งที่ น่ายินดี ไม่น่ายินดี สุข ทุกข์ในนิเทศแห่งบทว่า เวทนา เป็นต้น แม้ทั้งปวง แล้วตรัสต่อทุกขมสุขเวทนา ฟังทราบความที่ทุกขสุขเวทนานั้นเป็นอุเบกขินทรีย์ ด้วยสามารถแห่งการครองความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งมัจฉัตตา. อนึ่ง เมื่อ ว่าโดยลำดับแห่งบทไม่มีปิตินฐานะหนึ่งเลย เพราะฉะนั้น ธรรม ๕๕ ท่าน จึงยกขึ้นสู่พระบาลีด้วยสามารถแห่งองค์ประกอบของจิต ฟังทราบวินิจฉัยใน โภกฐาสทั้งปวง และในวาระทั้งปวงด้วยสามารถแห่งธรรมเหล่านั้น.

ฟังทราบจิตดวงที่ ๖ ที่ ๗ ที่ ๘ โดยนัยที่กล่าวแล้วในจิตดวงที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ นั้นแหละ. ในจิตดวงที่ ๖ ที่ ๗ ที่ ๘ เหล่านี้ การเปลี่ยนไป แห่งเวทนาและการลดปีตอย่างเดียว. คำที่เหลือ กับนัยแห่งการเกิดขึ้นเป็น เช่นนั้นเหมือนกัน. แม้ในการบริกรรมของกรุณาและมุทิตา ความเกิดขึ้นแห่ง จิตดวงที่ ๖ ที่ ๗ ที่ ๘ เหล่านี้ ได้รับรองแล้วในมหาอรรถกถาทีเดียว. จิตเหล่านี้ ชื่อว่า กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง.

กามาวจรกุศลจิตเหล่านั้น แม้ทั้งหมดบังเกิดพึงแสดงด้วยบุญกิริยา- วัตถุ ๑๐ ประการ ถามว่าแสดงอย่างไร? ตอบว่า พึงแสดง ชื่อบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ เหล่านี้ คือ

๑. ทานมัย บุญกิริยาวัตถุสำเร็จด้วยทาน
๒. สීමมัย " " ด้วยศีล
๓. ภาวนามัย " " ด้วยภาวนา
๔. อปจิติสหคตะ บุญที่สหคตด้วยนอบน้อม
๕. เวยยาวัจจสหคตะ " ด้วยการขวนขวาย

๖. ปัตตานุพทานมัย บุญสำเร็จด้วยการแผ่ส่วนบุญ
๗. อัพทานุโมทนมัย บุญสำเร็จด้วยการอนุโมทนา
๘. เทศนามัย บุญสำเร็จด้วยการแสดงธรรม
๙. สวนมัย บุญสำเร็จด้วยการฟังธรรม
๑๐. ทิฏฐุชุกรม.

บรรดาบุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น ทานนั้นแหละชื่อว่า ทานมัย เป็นการทำบุญ (บุญกิริยา) การทำบุญนั้นด้วย เป็นวัตถุ (คือที่ตั้ง) แห่งอานิสงส์ทั้งหลายนั้น ๆ ด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า บุญกิริยาวัตถุ. ในบุญกิริยาวัตถุ แม้ที่เหลือก็เช่นนี้แหละ.

บรรดาบุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น เมื่อบุคคลให้ปัจจัยเป็นต้น ในบรรดาปัจจัย ๔ มีจีวรเป็นต้น หรือในบรรดาอารมณ์ ๖ มีรูปเป็นต้น หรือทานวัตถุ ๑๐ มีการให้ข้าวเป็นต้นนั้น เจตนาที่เป็นไปในกาลทั้ง ๓ คือ ในกาลเบื้องต้น ๑ ในกาลบริจก ๑ ในการตามระลึกถึงด้วยจิตโสมนัสในกาลภายหลัง ๑ จำเดิมแต่การเกิดขึ้นแห่งปัจจัยเป็นต้นนั้น ๆ ชื่อว่าเป็นบุญกิริยาวัตถุสำเร็จด้วยการให้ (ทานมัย).

เจตนาที่เป็นไปของบุคคลผู้สมาทานศีล ๕ หรือศีล ๘ หรือศีล ๑๐ หรือของผู้ไปสู่วิหารด้วยคิดว่า เราจักบวชก็ดี ผู้บวชอยู่ก็ดี ผู้ยังมโนรถให้ถึงที่สุดแล้วรำพึงว่า เราบวชแล้วเป็นการดียิ่งหนอตั้งนี้ก็ดี ผู้สํารวมพระปาฏิโมกข์ก็ดี ผู้พิจารณาปัจจัยทั้งหลายมีจีวรเป็นต้นก็ดี ผู้สํารวมทวารมีจักขุทวารเป็นต้น ในรูปเป็นต้นที่มาสู่คลองก็ดี ผู้ชำระอาชีวะให้บริสุทธิ์ก็ดี ชื่อว่า บุญกิริยาวัตถุสำเร็จด้วยศีล (ศีลมัย).

เจตนาที่เป็นไปของบุคคลผู้พิจารณาจักขุโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ผู้พิจารณาโสต ฯลฯ ผู้พิจารณามนะ ฯลฯ ผู้พิจารณารูปทั้งหลาย ฯลฯ ผู้พิจารณาธรรมทั้งหลาย ผู้พิจารณาจักขุวิญญาณ ฯลฯ ผู้พิจารณามโนวิญญาณ. ผู้พิจารณาจักขุสัมผัส ฯลฯ ผู้พิจารณามโนสัมผัส ผู้พิจารณาเวทนาอันเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ ผู้พิจารณาเวทนาอันเกิดแต่ มโนสัมผัส ผู้พิจารณารูปสัญญา ฯลฯ ผู้พิจารณาชรามณะโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา โดยอุบายแห่งวิปัสสนา (วิปัสสนามกฺเขน) ที่พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรค หรือว่าเจตนาแม้ทั้งหมดที่ไม่ถึงอัปนาในอารมณ์ ๓๘ อย่าง ชื่อว่า บุญกิริยาวัตตูลำเร็จด้วยภาวนา (ภาวนามยฺ).

ฟังทราบบุญกิริยาวัตตูลที่สหรคต โดยเห็นผู้ใหญ่แล้วทำการต้อนรับ การรับบาตรจีวร การอภิวัต และการหลีกทางให้เป็นต้น.

ฟังทราบบุญกิริยาวัตตูลที่สหรคต ด้วยการชวนชวายในกาลชวนชวายทางกาย ด้วยสามารถทำวัตรและทำวัตรปฏิบัติแก่ภิกษุผู้เจริญกว่าก็ดี โดยเห็นภิกษุผู้เข้าไปสู่บ้านเพื่อบิณฑบาต แล้วรับบาตรชักชวนให้เข้าไปรับภิกษาในบ้านก็ดี โดยได้ยื่นคำว่า ท่านจงไป จงนำบาตรมาให้ภิกษุทั้งหลาย แล้วรีบไปนำบาตรมาให้เป็นต้นก็ดี.

เมื่อบุคคลให้ทาน กระทำการบูชาด้วยของหอมเป็นต้น แล้วให้ส่วนบุญว่า ขอส่วนบุญจงมีแก่บุคคลชื่อโน้น หรือว่า ขอส่วนบุญจงมีแก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย ดังนี้ ฟังทราบว่าเป็นบุญกิริยาวัตตูลอันเกิดแต่การให้ส่วนบุญ. ถามว่า ก็เมื่อบุคคลให้อยู่ซึ่งส่วนบุญนี้ บุญย่อมไม่หมดไปหรือ ตอบว่า ย่อมไม่หมดไป เหมือนอย่างว่า บุคคลตามประทีปให้โพลงอยู่หนึ่งดวง แล้ว

ก็ยังประทีปหนึ่งพันดวงให้สว่างโพลงได้เพราะประทีปหนึ่งดวงนั้น ใคร ๆ ไม่ฟังพูดได้ว่า ประทีปดวงแรกสิ้นไปแล้ว แต่ว่า แสงสว่างแห่งประทีปดวงหลัง ๆ กับประทีปดวงแรกรวมกัน แล้วก็เป็แสงสว่างมากยิ่งขึ้น ฉะนั้น เมื่อบุคคลให้อยู่ซึ่งส่วนบุญก็ฉั้้นนั้นเหมือนกัน ชื่อว่าบุญทั้งหลายที่จะลดลงไปย่อมไม่มี ฟังทราบว่ ย่อมมีแต่เจริญขึ้นเท่านั้น.

ฟังทราบบุญกิริยาวัตถุที่เกิดจากการอนุโมทนา ด้วยสามารถแห่งการอนุโมทนาส่วนบุญที่บุคคลอื่นให้แล้ว หรือว่าด้วยบุญกิริยาอื่น ๆ ด้วยการเปล่งว่า **สาธุ (ดี) สุกฺขัง (ดี) ดังนี้.**

ภิกษุรูปหนึ่งตั้งอยู่ในความอยากโดยคิดว่า ชนทั้งหลายจักรู้จักเราว่าเป็นพระธรรมกถึก ดังนี้ แล้วเป็นผู้หนัก (มาก) ด้วยลาภแสดงธรรม การแสดงธรรมนั้นไม่มีผลมาก. ส่วนภิกษุรูปหนึ่ง ไม่หวังผลตอบแทนแสดงธรรมที่ตนชำนาญแก่ชนเหล่าอื่น โดยอุบายที่จะให้บรรลุมุติ การแสดงนี้ ชื่อว่า **บุญกิริยาวัตถุ สำเร็จด้วยการแสดง (เทศนามย์).**

ภิกษุรูปหนึ่ง เมื่อฟังธรรม ย่อมฟังด้วยคิดว่า ชนทั้งหลายจักรู้เราว่าเป็นผู้มีศรัทธา การฟังนั้นไม่มีผลมาก. ส่วนภิกษุรูปหนึ่ง ย่อมฟังธรรมด้วยจิตอ่อนโยน ด้วยการแผ่ไปซึ่งประโยชน์เกื้อกูลว่า ผลมากจักมีแก่เราด้วยอาการอย่างนี้ การฟังธรรมนั้น ชื่อว่า **บุญกิริยาวัตถุ สำเร็จด้วยการฟัง (สวนมย์).**

เมื่อบุคคลทำความเห็นให้ตรง ชื่อว่า **บุญกิริยาวัตถุ** ที่เกิดจากการทำความเห็นให้ตรง. แต่ท่านที่มภาณกาจารย์กล่าวว่ ติฏฐชุกรรมเป็นลักษณะนิยม (คือเครื่องหมายแห่งความสมบูรณ์) ของบุญกิริยาทั้งหมด เพราะว่

เมื่อบุคคลจะทำบุญอย่างไรอย่างหนึ่ง ย่อมเป็นบุญมีผลมาก เพราะความเห็นอันตรงนั่นเอง ดังนี้.

ก็บรรดาบุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น บุญกิริยาวัตถุที่เป็นทานมั้ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้คิดอยู่ว่า เราจักให้ทานก่อน เมื่อบุคคลกำลังให้ทาน บุญกิริยาวัตถุที่เป็นทานมั้ย่อมเกิดขึ้น เมื่อบุคคลพิจารณาอยู่ว่า ทานอันเราให้แล้วดังนี้ บุญกิริยาวัตถุที่เป็นทานมั้ย่อมเกิดขึ้น ธรรมดาว่า บุญกิริยาวัตถุที่เป็นทานมั้ย่อมจะได้ก็เพราะทำเจตนาทั้ง ๓ คือ บุพเจตนา มุญจนเจตนา อปรเจตนา ให้เป็นอันเดียวกัน. แม้ศีลมั้ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้คิดอยู่ว่า เราจักบำเพ็ญศีลมั้ย่อมเกิดขึ้น ในเวลาที่กำลังบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ ศีลมั้ย่อมเกิดขึ้น เมื่อพิจารณาว่า เราได้บำเพ็ญศีลแล้ว ศีลมั้ย่อมเกิดขึ้น ธรรมดาว่า บุญกิริยาวัตถุที่เป็นศีลมั้ย่อมจะได้ก็เพราะเจตนาแม่ทั้งปวงนั้นเป็นอันเดียวกัน ฯลฯ แม้บุญกิริยาวัตถุที่เป็นทิฏฐุชกรรม เมื่อเกิดก็ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้คิดว่า เราจักทำความเห็นให้ตรง ดังนี้ เมื่อบุคคลกำลังทำความเห็นให้ตรง ทิฏฐุชกรรมก็ย่อมเกิดขึ้น เมื่อบุคคลพิจารณาอยู่ว่า ความเห็นอันเราทำให้ตรงแล้ว ดังนี้ ทิฏฐุชกรรมก็ย่อมเกิดขึ้น ธรรมดาบุญกิริยาวัตถุที่เป็นทิฏฐุชกรรมจะได้ก็เพราะทำเจตนาแม่ทั้งหมดเหล่านั้นให้เป็นอันเดียวกัน ก็บุญกิริยาวัตถุในพระสูตรมีมาเพียง ๓ เท่านั้น.

พึงทราบการสงเคราะห์บุญกิริยาวัตถุเมื่อนอกนี้ ลงในบุญกิริยาวัตถุ ๓ เหล่านั้น จริงอยู่ ความประพฤติอ่อนน้อมและการชวนชวาย ย่อมสงเคราะห์เป็นศีลมั้ยเท่านั้น. การให้ส่วนบุญและการอนุโมทนาส่วนบุญสงเคราะห์เข้าในทานัย. การแสดงธรรม การฟัง และทิฏฐุชกรรมสงเคราะห์เข้าในภาวนามั้ย. ส่วนชนเหล่าใดกล่าวว่ ทิฏฐุชกรรมเป็นลักษณะแห่งความสมบูรณ์กว่า

บุญกิริยาทั้งปวง ทัฏฐชุกรมของชนเหล่านั้น ย่อมถึงการสงเคราะห์ลงใน
บุญกิริยาวัตถุแม่ทั้ง ๓. บุญกิริยาวัตถุเหล่านั้นโดยย่อมี ๓ โดยพิสดารมี ๑๐
ด้วยประการฉะนี้.

บรรดาบุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น เมื่อบุคคลคิดอยู่ว่า เราจักให้ทาน ดังนี้
ย่อมคิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งโดยแท้. แม่เมื่อให้ (ทาน)
ก็ย่อมให้ด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งนั่นแหละ แม่เมื่อ
พิจารณาว่า ทานอันเราถวายแล้วดังนี้ ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต
๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งเหมือนกัน แม่เมื่อคิดว่า เราจักบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์
ดังนี้ ก็ย่อมคิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งนั่นแหละ แม่
กำลังบำเพ็ญศีลอยู่ ก็บำเพ็ญด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง
นั่นแหละ แม่พิจารณาว่า ศีลเราบำเพ็ญแล้ว ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาวจร-
กุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งเหมือนกัน แม่เมื่อคิดว่า เราจักเจริญภาวนา
ดังนี้ ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งนั่นแหละ
แม่เมื่อเจริญภาวนา ก็ย่อมเจริญด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง
นั่นแหละ แม่เมื่อพิจารณาว่า ภาวนาเราเจริญแล้ว ดังนี้ ก็ย่อมพิจารณาด้วย
กามาวจรกุศล ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งเหมือนกัน.

แม่เมื่อคิดว่า เราจักทำความอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ ก็ย่อมคิดด้วยกามา-
วจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งนั่นแหละ แม่เมื่อจะกระทำก็ย่อมกระทำ
ด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง เหล่านี้ดวงใดดวงหนึ่ง แม่เมื่อพิจารณาว่า
ความอ่อนน้อมเรากระทำแล้ว ดังนี้ ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาวจรกุศล ๘
เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม่เมื่อคิดว่า เราจักทำกรรมคือการขวนขวายทาง
กาย แม่เมื่อจะกระทำ แม่เมื่อพิจารณาว่า เราทำการขวนขวายแล้ว ก็ย่อม

พิจารณาด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม่เมื่อคิดว่าเราจักให้ส่วนบุญ ดังนี้ แม่เมื่อกำลังให้ แม่เมื่อพิจารณา ส่วนบุญอันเราให้แล้ว แม่คิดว่าเราจักอนุโมทนาส่วนบุญ หรือกุศลที่เหลือ ดังนี้ ก็คิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม่เมื่ออนุโมทนา ก็ย่อมอนุโมทนาด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม่เมื่อจะพิจารณาว่า คำอนุโมทนาเราอนุโมทนาแล้ว ดังนี้ ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม่เมื่อคิดว่า เราจักแสดงธรรม ก็คิดด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม่เมื่อแสดง ก็ย่อมแสดงด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม่เมื่อพิจารณาว่า เราแสดงเทศนาแล้ว ดังนี้ ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม่เมื่อคิดว่า เราจักฟังธรรม ดังนี้ ก็ย่อมคิดด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม่เมื่อฟังก็ย่อมฟังด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม่เมื่อพิจารณาว่า เราฟังธรรมแล้ว ดังนี้ ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง แม่เมื่อคิดว่า เราจักกระทำปฏิญญาให้ตรง ดังนี้ ก็ย่อมคิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง ก็เมื่อจะกระทำ ความเห็นให้ตรง ก็ย่อมกระทำโดยญาณสัมปยุต ๔ ดวงใดดวงหนึ่ง ก็เมื่อจะกระทำ พิจารณาว่า ปฏิญญาอันตรงเรากระทำแล้ว ดังนี้ ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง.

ว่าด้วยอนันตะ (สิ่งไม่มีที่สุด) ๔ อย่าง

ในฐานะ (แห่งกามาวจรกุศลจิต ๘) นี้ ท่านถือเอาอนันตะ ๔ อย่าง
จริงอยู่ อนันตะ มี ๔ อย่าง คือ

อากาศ อนนโต (อากาศไม่มีที่สุด)

จกฺกวาพานิ อนนฺตานิ (จักรวาลไม่มีที่สุด)

สตฺตนิกาโย อนนโต (หมู่มสัตว์ไม่มีที่สุด)

พฺุทฺทญฺาณํ อนนตํ (พุทธญาณไม่มีที่สุด).

จริงอยู่ การกำหนดอากาศว่า ในทิศบูรพา หรือในทิศปัจฉิม ในทิศ
อุดร ในทิศทักษิณว่ามีเท่านี้ร้อยโยชน์ หรือเท่านี้เป็นโยชน์ ย่อมไม่ได้ ถ้าว่า
เอาก้อนเหล็กเท่าขุนเขาสิเนรุทำแผ่นดินให้แยกเป็นส่วนแล้วโยนไป ก้อนเหล็ก
ก็ฟุ้งตกไปข้างล่างโดยแท้ หามิตรองรับไว้ได้ไม่ ชื่อว่า อากาศ เป็นอนันตะ
(คือไม่มีที่สุด) อย่างนี้.

การกำหนดแม้จักรวาลทั้งหลายว่ามีหลายร้อย หรือว่าหลายพัน หรือว่า
หลายแสนจักรวาล หาได้ไม่. จริงอยู่ แม้ถ้าว่า ทำวมหาพรหมทั้ง ๔ ผู้เกิด
ในอนิกฺกุฏภพ ผู้ประกอบด้วยความเร็ว ผู้สามารถผ่านแสนจักรวาลไปด้วย
เวลาเพียงเท่าที่ลูกศรที่เร็วมากของนายขมังธนูผู้มีกำลังแข็งแรงผ่านเงาดันตาล
ด้านขวาง ฟุ้งวิ่งไปโดยเร็ว นั้น ด้วยคิดว่า เราจักดูที่สุดจักรวาล ดังนี้ ทำว-
มหาพรหมเหล่านั้น ไม่ทันเห็นที่สุดแห่งจักรวาล ก็จะพึงปรินิพพานเสียโดยแท้
ชื่อว่า จักรวาล ทั้งหลายเป็นอนันตะ (คือไม่มีที่สุด) อย่างนี้.

ก็ประมาณแห่งสัตว์ที่อยู่ในน้ำ และที่อยู่บนบกทั้งหลายในจักรวาล
ทั้งหลายมีประมาณเท่านี้ ย่อมไม่มี หมู่มสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่า เป็นอนันตะ
(คือไม่มีที่สุด) อย่างนี้.

พุทธญาณ ชื่อว่า เป็นอนันตะ (คือไม่มีที่สุด) แม้กว่าอนันตะ
ทั้ง ๓ นั้น โดยแท้. กุศลจิตที่เป็นกามาวจร สหระคตด้วยโสมนัสเป็นญาณสัมปยุต
เป็นอสังขาริก ย่อมเกิดขึ้นมากมายแก่สัตว์หนึ่งของสัตว์ทั้งหลายที่ไม่มีประมาณ

ในจักรวาลที่หาประมาณมิได้ โดยประการฉะนี้ กุศลจิตมากดวงย่อมเกิดขึ้น แก่สัตว์แม่มาก. กุศลจิตเหล่านั้นแม้ทั้งหมด ชื่อว่า ย่อมถึงความเป็นอันเดียวกัน ด้วยอรรถว่าเป็นกามาวจร ด้วยอรรถว่า สหระตด้วยโสมนัส ด้วยอรรถว่าเป็นญาณสัมปยุต ด้วยอรรถว่าเป็นอสังขาริก. มหาจิตที่สหระตด้วยโสมนัส เป็นตักเหตุกะ เป็นอสังขาริก มีดวงเดียวเท่านั้น มหาจิตเป็นอสังขาริกก็เหมือนกัน ฯลฯ จิตที่สหระตด้วยอุเบกขาญาณวิปยุตเป็นเหตุเหตุกะ เป็นสสังขาริก ก็เหมือนกันแล.

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงกำหนดกามาวจรกุศลจิตแม้ทั้งหมดที่เกิดขึ้น แก่สัตว์ทั้งหลายไม่มีประมาณในจักรวาลที่ไม่มีประมาณอย่างนี้ ด้วยพระสัพพัญญุตญาณ เป็นจุดทรงซึ่งอยู่ด้วยตราซึ่งใหญ่ จุใใในทะนานนับอยู่ฉะนั้น ทรงกระทำให้เป็นส่วน ๘ ส่วนเท่านั้นแล้วทรงแสดงจิตเหล่านั้นว่า ๘ เท่านั้น โดยสภาวะเป็นเช่นเดียวกัน.

ในฐานะนี้ ชื่อว่า การประมวลซึ่งบุญ ๖ อย่าง ที่ทรงถือเอาอีก จริงอยู่ บุญที่กระทำเอง (สยงการ) ก็มี บุญที่ผู้อื่นกระทำ (ปรังการ) ก็มี บุญที่ทำด้วยมือของตนก็มี บุญที่สั่งให้คนอื่นกระทำก็มี บุญที่เกิดด้วยความไม่รู้ก็มี บรรดาบุญทั้ง ๖ เหล่านี้ บุญที่ทำตามธรรมดาของตน ชื่อว่า สยงการ. บุญที่เห็นคนอื่นกระทำก็กระทำ ชื่อว่า ปรังการ. บุญที่ทำด้วยมือของตนเอง ชื่อว่า สาหัตถิกะ. บุญที่ใช้ให้บุคคลกระทำ ชื่อว่า อาณัตถิกะ. บุญที่เชื่อกรรมและผลแล้วกระทำ ชื่อว่า สัมปชานกตะ. บุญที่ไม่รู้กรรมก็ดี ผลก็ดีก็กระทำแล้ว ชื่อว่า อสัมปชานกตะ.

บรรดาบุญทั้ง ๖ เหล่านี้ บุคคลแม้เมื่อกระทำเองก็ย่อมกระทำ ด้วยกุศลจิต ๘ ดวงเหล่านี้ ดวงใดดวงหนึ่งนั้นแหละ เมื่อจะทำอาศัยผู้อื่นก็ดี

เมื่อกระทำด้วยมือของตนก็ดี เมื่อใช้ให้ผู้อื่นกระทำก็ดี ก็ย่อมกระทำด้วยกุศลจิต ๘ ดวงเหล่านี้ ดวงใดดวงหนึ่งเหมือนกัน. แต่การกระทำด้วยความรู้ ย่อมประกอบด้วยญาณ ๔ ดวง. การกระทำด้วยความไม่รู้ ย่อมไม่ประกอบด้วยญาณ ๔ ดวง

ในฐานะนี้แม้อื่นอีก พระผู้พระภาคเจ้าทรงถือเอา ทักขินา-
วิสุทธิ ๔ อย่าง คือ ความที่ปัจจัยทั้งหลายเกิดขึ้นโดยธรรม (รัมมิกะ) ๑
ความที่เจตนามีกำลังมาก (เจตนามหัตตะ) ๑ วัตตสมบัตติ ๑ ความเป็นผู้มากยิ่งขึ้น
ด้วยคุณ (คุณาติเรกตา) ๑.

บรรดาทักขินาวิสุทธิ ๔ อย่างเหล่านั้น ปัจจัยทั้งหลายที่เกิดขึ้นโดย
ชอบธรรม ชื่อว่า รัมมิกะ. ก็เมื่อบุคคลเชื่อมั่นแน่วแน่แล้วให้อยู่ ชื่อว่า
เจตนามหัตตะ. ความเป็นแห่งพระชินาเสพ ชื่อว่า วัตตสมบัตติ. ความที่
พระชินาสพนั้นแหละออกจากนิโรธสมบัตติ ชื่อว่า คุณาติเรกตา. เมื่อบุคคล
สามารถประมวลทักขินาวิสุทธิ ๔ เหล่านี้มาแล้วถวายอยู่ กามาวจรกุศलय่อม
ให้วิบากในอรรถภาพนี้โดยแท้ ดูกามาวจรกุศลที่ให้วิบากแก่ปุณณกเศรษฐี นาย
กาลวลียะ และนายสุมนมาลาการเป็นต้น.

ก็เมื่อว่าโดยย่อ กามาวจรกุศลจิตนั้นแม้ทั้งหมด ชื่อว่า เป็นอย่างเดียว
เท่านั้น ด้วยอรรถว่าจิตเป็นสภาพวิจิตร เพราะทำให้วิจิตร. ว่าด้วยอำนาจ
แห่งเวทนาเป็น ๒ อย่าง คือ สหรรคด้วยโสมนัส และสหรรคด้วยอุเบกขา.
อสังขาริกมหาจิต ที่สหรรคด้วยโสมนัส เป็นญาณสัมปยุต และอสังขาริกมหาจิต
ที่สหรรคด้วยอุเบกขา เป็นญาณสัมปยุต เป็น ๔ อย่าง ด้วยสามแห่งการ
แสดงจำแนกญาณ ชื่อว่า เป็นอย่างเดียวกันเท่านั้น เพราะอรรถว่าเป็นญาณ
สัมปยุต และเพราะอรรถว่าเป็นอสังขาริก. สสังขาริกที่เป็นญาณสัมปยุต

อสังขาริกที่เป็นญาณวิปยุต และสสังขาริกที่เป็นญาณวิปยุตก็เหมือนกัน
อย่างนี้ด้วยประการฉะนี้ ในกามาวจรกุศลจิตนี้จึงมี ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งการ
แสดงการจำแนกญาณ ว่าโดยการจำแนกอสังขารและสสังขารแล้วก็ได้กุศลจิต
๘ ดวงเท่านั้น คือ อสังขาริก ๔ ดวง สสังขาริก ๔ ดวง. พระผู้มีพระภาคเจ้า
ผู้ทรงเป็นพระสัมพันธัญญ์ ทรงเป็นผู้ประเสริฐกว่าเจ้าคณะทั้งหลาย ทรงเป็นมุนี
ผู้ประเสริฐสุด ทรงทราบกามาวจรกุศลจิตเหล่านั้นตามความเป็นจริงแล้วจึง
ทรงบอก ทรงแสดง ทรงบัญญัติ ทรงแต่งตั้ง ทรงเปิดเผย ทรงจำแนก
ทรงทำให้ง่าย ดังนี้แล.

นิทเทสว่าด้วยกามาวจรกุศลจิต

ในอรรถกถาธรรมสังคหะชื่ออัญญาสาลินีจบบริบูรณ์

รูปาวจรกุศล กถิน ฌาน

จตุกนัย

[๑๓๕] ธรรมเป็นกุศล เป็นไหน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์
ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ ในสมัยใด ผัสสะ
 ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๔๐] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุทุติยฌาน ที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ภายในช่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ จิตถึงความ เป็นธรรมชาติผุดขึ้นดวงเดียว ไม่มีวิตกวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต ปีติ สุข เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ ปัญญาอินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ ปักคาหะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ใน สมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

[๑๔๑] ก็ขั้นที่ ๔ อายุตนะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๘ ฌานมีองค์ ๓ มรรคมมีองค์ ๔ พละ ๓ เหตุ ๓ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายตนะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ใน สมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

[๑๔๒] **สังขารจันท์ มีอยู่ในสมัยนั้น เป็นไฉน ?**

ผัสสะ เจตนา ปีติ เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ ปัญญาอินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ ปักคาหะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น เว้น เวทนาจันท์ สัญญาจันท์ วิญญาณจันท์ นี้ชื่อว่า สังขารจันท์มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

[๑๔๓] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ เพราะคลายปีติ
ได้อีกด้วย จึงเป็นผู้เพ่งโดยอุปัฏฐิต มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย
พระอริยะทั้งหลายย่อมกล่าวบุคคลนั้นว่าเป็นผู้เพ่งโดยอุปัฏฐิต มีสติอยู่เป็นสุข
ดังนี้ เพราะฉนาคใจ บรรลุตถิยฉนาคนั้นที่มีปฐวิกสิตฉนาคเป็นออรฉนาค อยู่ในสมัยฉนาค
ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต สุข เอกัคคตา สัทฉนาคทริย วิริยฉนาคทริย
สตฉนาคทริย สมฉนาคทริย ปัญฉนาคทริย มฉนาคทริย โสฉนาคทริย สฉนาคทริย
สัมฉนาคทริย สัมฉนาคทริย ฯลฯ ปัสสะหะ อฉนาคทริย มีในสมัยฉนาค หรือ
นามฉนาคทริยที่อฉนาคทริยเกิดฉนาคขึ้นแม้อฉนาคทริย มีอยู่ในสมัยฉนาค.

สฉนาคทริยเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

[๑๔๔] กัฉนาค ๔ อายตนะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ ฉนาคทริย
ฉนาคทริย ๒ มรรคฉนาคทริย ๔ พละ ๓ เหตุ ๓ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายตนะ ๑
ฉนาคทริย ๑ มีในสมัยฉนาค หรือนามฉนาคทริยที่อฉนาคทริยเกิดฉนาคขึ้นแม้อฉนาคทริย มีอยู่ใน
ในสมัยฉนาค.

สฉนาคทริยเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

[๑๔๕] **สังฆฉนาคทริย มีในสมัยฉนาค เป็นไฉน ?**

ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา สัทฉนาคทริย วิริยฉนาคทริย สตฉนาคทริย
สมฉนาคทริย ปัญฉนาคทริย สฉนาคทริย สัมฉนาคทริย สัมฉนาคทริย ฯลฯ ปัสสะหะ
อฉนาคทริย หรือนามฉนาคทริยที่อฉนาคทริยเกิดฉนาคขึ้นแม้อฉนาคทริย มีอยู่ในสมัยฉนาค เว้น
เวทนาฉนาคทริย สัญญาฉนาคทริย วิญฉนาคทริย นี้ชื่อว่า สังฆฉนาคทริยมีในสมัยฉนาค ฯลฯ

สฉนาคทริยเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๔๖] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุจตุตถฌาน
ที่มีปรวิกสิตเป็นอารมณ์ไม่มีทุกข์ไม่มีสุขเพราะละสุขและทุกข์ได้เพราะโสมนัส
และโสมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ในสมัยใด ผัสสะ
เวทนา สัญญา เจตนา จิต อุเบกขา เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์
สตินทรีย์ สมာธินทรีย์ ปัญฺณินทรีย์ มนินทรีย์ อุเบกขินทรีย์ จีวัตินทรีย์
สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ ปีกาหะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น หรือ
นามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแต่อื่นใดมีอยู่ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

[๑๔๗] ก็ขั้น ๔ อายุคณะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๘
ฌานมีองค์ ๒ มรรคมีองค์ ๔ พละ ๗ เหตุ ๓ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายคณะ ๑
ธรรมชาติ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแต่อื่นใด มีอยู่
ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

[๑๔๘] **สังขารขันธ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?**

ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์
สมာธินทรีย์ ปัญฺณินทรีย์ จีวัตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ ปีกาหะ
อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแต่อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น เว้น
เวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญาณขันธ นี้ชื่อว่า สังขารขันธมีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

จตุกนัย จบ

อรรถกถาจิตตูปปาตกัณฑ์

อธิบายรูปาวจรกุศล

บัดนี้ เพื่อจะแสดงรูปาวจรกุศล พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงเริ่มคำเป็นต้นว่า กตเม ชมฺมา กุสลา (ธรรมเป็นกุศล เป็นไหน?) ดังนี้ บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า รูปุปัตติยา มลฺลํ ภเวติ (พระโยคาวจรเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ) ดังนี้ ความว่า รูปภพท่านเรียกว่า รูป. คำว่า อุปัตติ (ความเข้าถึง) ได้แก่ ความบังเกิด คือความเกิด ความเกิดพร้อม. คำว่า มลฺลํ ได้แก่ อุบาย. ก็ความหมายถ้อยคำในคำว่า มรรค นี้ ดังนี้.

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า มรรค เพราะอรรถว่า ย่อมค้นหา คือ ย่อมแสวงหา ย่อมให้เกิด ย่อมให้สำเร็จซึ่งความเข้าถึงนั้น. มีอธิบายว่า ความเข้าถึง ความบังเกิด ความเกิด ความเกิดพร้อมย่อมมีในรูปภพด้วยมรรคใด พระโยคาวจรย่อมเจริญมรรคนั้น ดังนี้. ถ้ามว่า ก็ความเข้าถึงรูปภพด้วยมรรคนี้ได้โดยนิยมนหรือไม่ใช่โดยนิยาม. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้เป็นอย่างนี้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเจริญสมาธิ บุคคลผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว ย่อมรู้ชัด ย่อมรู้พร้อม ย่อมเห็นตามความเป็นจริง ดังนี้ เพราะว่า แม้การก้าวล่วงรูปภพโดยส่วนแห่งการแทงตลอดย่อมมีไม่ได้ ก็แต่ว่า ชื่อว่ามรรคอื่นนอกจากมรรคนี้ เพื่อความเข้าถึงรูปภพย่อมไม่มี เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า พระโยคาวจรเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ ดังนี้. อนึ่ง เมื่อว่าโดยอรรถ ธรรมคามรรคนี้เป็นเจตนาที่มี เป็นธรรมสัมปยุตด้วยเจตนาที่มี เป็นทั้ง ๒ คือ เป็นทั้งเจตนาทั้งธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนาที่มี.

จริงอยู่ เจตนา ชื่อว่า มรรค ดังในประโยคนี้ว่า คู่ก่อนสารีบุตรเรา (ตถาคต) ย่อมรู้ทั่วถึงนรก และมรรค (เจตนา) ที่ให้สัตว์ไปสู่ นรก ดังนี้.

ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา ชื่อว่า **มรรค** (ทาง)ดังในประโยคนี้นี้ว่า

ธรรมเหล่านี้ คือ **ศรัทธา** **hiri** **กุศล-**

ทาน เป็นทางดำเนินของ**สัตบุรุษ** **กัณฺฐบุรุษ**

ย่อมกล่าวทางนี้เป็นทางทิพย์ เพราะ

บุคคลยอมไปสู่เทวโลกด้วยทางนี้ ดังนี้.

เจตนาที่ดี ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนาที่ดี ชื่อว่า **มรรค** ในพระสูตร มีสังขารูปัตตติสูตรเป็นต้นว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย** **นี้เป็นมรรค** **นี้เป็นปฏิปทา** **ดังนี้**. แต่ในที่นี้ทรงประสงค์เอาธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา เพราะพระบาลีว่า **ฉนํ** **ดังนี้**. แต่เพราะเจตนาสัมปยุตด้วยฉนํ ย่อมเป็นเหตุให้ปฏิสนธิ ฉะนั้น **เจตนาที่ดี** **ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนาที่ดี** **ย่อมสมควรเหมือนกัน**.

คำว่า **ภาเวติ** (ยอมเจริญ) ได้แก่ **ยอมให้เกิด** คือยอมให้บังเกิด **ยอมให้เจริญ**. เนื้อความแห่งความเจริญ (ภาวนา) ในที่นี้มีเพียงนี้ก่อน. แต่ในที่อื่น ว่าด้วยความหมายแห่งอุปสรรค มีเนื้อความโดยเป็นอีกอย่างหนึ่ง **อย่างนี้ว่า** **สัมภาวนา** (การยกย่อง) **ปริภาวนา** (การอบรม) **วิภาวนา** (การชี้แจง)

บรรดาบททั้ง ๓ เหล่านี้ เนื้อความนี้ว่า **ดูก่อนอุทายี** **สาวกทั้งหลาย** **ของเราในศาสนานี้** **ยอมยกเราในอริสึลว่า** **พระสมณโคตมะมีศีล** **ประกอบด้วยศีลชั้นร้อยอย่าง** **ดังนี้** **ชื่อว่า** **สัมภาวนา** **ได้แก่เชื่อมั่น**. **เนื้อความนี้ว่า** **สมาธิอันศีลอบรมแล้วยอมมีผลมาก** **มีอานิสงส์มาก** **ปัญญา** **อันสมาธิอบรมแล้วยอมมีผลมาก** **มีอานิสงส์มาก** **จิตอันปัญญาอบรมแล้วยอม** **หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายโดยชอบทีเดียว** **ดังนี้** **ชื่อว่า** **ปริภาวนา** **ได้แก่**

การอบรม. เนื้อความนี้ว่า เชิญท่านชี้แจงรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เกิด ดังนี้ ชื่อว่า วิภาวนา ได้แก่ การชี้แจงทำเป็นข้อ.

ส่วนปฏิทานี้ว่า คุณก่อนอุทาสี ยังมีข้ออื่นอีก เราได้บอกปฏิปทาแก่สาวกทั้งหลาย โดยประการทั้งสาวกทั้งหลายของเราปฏิบัติตามแล้ว ชื่อว่าย่อมเจริญสติปัญญา ๔ ดังนี้ ชื่อว่า สำเร็จแล้วด้วยภาวนา เพราะอรรถว่าให้เกิดคือให้เจริญ. ในที่แม่นี้ ปฏิทานี้เท่านั้นทรงประสงค์เอาแล้ว เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า ภาเวติ ได้แก่ ย่อมให้เกิด คือให้บังเกิดขึ้น ให้เจริญขึ้น ดังนี้.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในกามาวจรกุศลนิเทศ ทรงแสดงเทศนามิธรรมเป็นประธาน แต่ในรูปาวจรนิเทศไม่ทำเหมือนอย่างนั้น คือได้ทรงทำเทศนามบุคคลเป็นประธาน. ตอบว่า เพราะจะชำระปฏิปทาให้หมดจด. จริงอยู่ รูปาวจรนิเทศนี้ พระโยคาวจรพึงชำระให้หมดจดได้ด้วยปฏิปทา ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง เว้นจากปฏิปทาเสียจะเกิดเหมือนกามาวจรได้ไม่. อนึ่ง ธรรมคาปฏิปทานี้ เมื่อบุคคลผู้ปฏิบัติยังมีอยู่ จึงมีอยู่ เพราะฉะนั้น เพื่อจะแสดงเนื้อความนั้น จึงทรงทำเทศนามิบุคคลเป็นประธาน จึงตรัสว่า พระโยคาวจรเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ ดังนี้.

คำว่า วิวิจเจว กามเมหิ ความว่า สงัดแล้ว คือเว้นแล้ว ก้าวล่วงแล้วจากกามทั้งหลาย ก็ เอว อักษรในคำว่า วิวิจเจว กามเมหิ นี้ พึงทราบว่า ใช้ในอรรถว่า นิยม (แน่นอน) ก็เพราะ เอว อักษรมีอรรถว่าแน่นอน ฉะนั้น จึงทรงแสดงซึ่งความที่กามทั้งหลายแม้ไม่มีอยู่ในสมัยเป็นที่เข้าปฐมฌานอยู่นั้นเป็นปฏิปักษ์ต่อปฐมฌานนั้น และแสดงถึงการบรรลุปฐมฌานนั้น โดยการสละกามได้ขาดแล้ว. ถามว่า อย่างไร? ตอบว่า

ก็เมื่อบุคคลกำหนดไปอย่างนี้ว่า สัจจจากามทั้งหลาย ดังนี้ ฌานนี้จึงปรากฏ
ก็กามทั้งหลายเป็นปฏิปักษ์ต่อฌานนี้แน่ เพราะกามทั้งหลายยังอยู่ ฌานนี้
ก็เป็นไปไม่ได้ เปรียบเหมือนเมื่อความมืดยังมีอยู่ แสงสว่างแห่งประทีปก็ยังไม่
มี ฉะนั้น การบรรลุฌานนั้นได้ เพราะการสลละกามเหล่านั้นนั้นแหละ
เปรียบเหมือนละฟุ้งนี้จึงไปถึงฝั่งโน้นได้ เพราะฉะนั้น เอวอักษรนี้ จึงทำ
ความว่าแน่นอน ดังนี้.

ในปฐมฌานนั้น พึงมีคำท้วงว่า ก็เพราะเหตุไร เอวอักษรนี้ท่านกล่าว
ไว้ในบทต้นเท่านั้นไม่กล่าวไว้ในบทหลัง พระโยคาวจรแม้สัจจจากอกุศลธรรม
ทั้งหลายแล้วพึงเข้าฌานอยู่ได้หรือ? ตอบว่า ข้อนี้ ไม่พึงเห็นอย่างนั้น
เพราะว่า เอวอักษรนี้ท่านกล่าวไว้ในบทต้น เพราะการสลัดออกซึ่งกามนั้น
ด้วยว่า ฌานนี้เป็นเครื่องสลัดออกซึ่งกามทั้งหลายนั้นแหละ เพราะเป็นเหตุ
ก้าวล่วงกามธาตุ และเพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อกามราคะ เหมือนอย่างตรัสไว้ว่า
เนกขัมมะ คือการสลัดออกจากกามทั้งหลายนี้. อนึ่ง เอวอักษรนี้ แม้ในบทหลัง
ก็ควรนำมากล่าวไว้ในที่นี้เหมือนดังที่ตรัสไว้ว่า อิเชว ภิกขเว ปฐม
สมโณ อิธ ทูติโย สมโน (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะที่หนึ่ง มีใน
ธรรมวินัยนี้เท่านั้น สมณะที่สองก็มีในธรรมวินัยนี้เหมือนกัน) ฉะนั้น. เพราะ
ใคร ๆ ที่ยังไม่สลละอกุศลธรรมกล่าวคือนิรณัน แม้เหล่าอื่นจากกามนี้แล้ว ก็
ไม่อาจเข้าฌานอยู่ได้ ฉะนั้น พึงใช้เอวอักษรนี้แม้ในบททั้งสอง อย่างนี้ว่า
วิวิจฺเจว กามเหอิ วิวิจฺเจว อกุสเลหิ ธมฺเมหิ ดังนี้. ก็ด้วยพระดำรัส
ที่ไม่ท้าวไปว่า วิวิจฺจ นี้ วิเวกแม้ทั้งหมดมีตทั้งวิเวกเป็นต้น และกายวิเวก
เป็นต้น ย่อมรวมลงแม้ในบททั้งสองก็จริง ถึงอย่างนั้น ในที่นี้ พึงเห็นวิเวก
๓ เท่านั้น คือ กายวิเวก จิตตวิเวก วิขัมภนวิเวก.

ก็ด้วยบทว่า กามะหิ นี้ วัตถุกามทั้งหลายที่ตรัสไว้ในนิทเทส โดยนัย เป็นต้นว่า วัตถุกามเป็นไหน ? คือรูปที่น่าชอบใจ ดังนี้. และกิเลสกามทั้งหลาย ตรัสไว้ในนิทเทสนั้นนั่นแหละ ในวิภังค์อย่างนี้ว่า ฉันทะชื่อว่ากาม ราคะชื่อว่ากาม ฉันทราคะชื่อว่ากาม สังกัปปกามชื่อว่าราคะ กามสังกัปปราคะชื่อว่ากาม ธรรมเหล่านั้น เรียกว่า กาม ดังนี้ อกุศลเหล่านั้นแม้ทั้งหมด พึงเห็นว่ารวมกันในที่นี้แล. ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ ชื่อความว่า วิวิจฺเจว กามะหิ (สังคจากกามทั้งหลาย) จะพึงมีความหมายว่า สังคแล้วจากวัตถุกามทั้งหลาย บ้างก็สมควร. ด้วยคำว่า วิวิจฺเจว กามะหิ นั้น ตรัสว่าเป็นกายวิเวก.

คำว่า วิวิจฺจ อกุสฺสเลหิ ฆมฺเมหิ (สังคแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลาย) อธิบายว่า สังคแล้วจากกิเลสกามทั้งหลาย หรืออกุศลธรรมทั้งหมด ดังนี้ก็สมควร. ด้วยคำว่า วิวิจฺจ อกุสฺสเลหิ ฆมฺเมหิ นั้น ตรัสถึงจิตตวิเวก. ก็ในบรรดาบททั้ง ๒ เหล่านั้น บทแรกย่อมเป็นอันตรัสการสละความสุขในกาม เพราะตรัสถึงความสังค จากวัตถุกามทั้งหลายนั่นแหละ บทที่สอง ตรัสอธิบายถึงการกำหนดความสุขในเนกขัมมะ เพราะตรัสถึงความสังคจากกิเลสกามทั้งหลาย. ก็เพราะตรัสถึงความสังคจากวัตถุกามและกิเลสกามด้วยประการฉะนี้ นั่นแหละ พึงทราบความหมายว่า บรรดาคำเหล่านั้น ด้วยบทแรกตรัสการสละสังคกิเลสวัตถุ บทที่สองตรัสการละสังคกิเลส. บทแรก ตรัสสละเหตุแห่งความโลเล บทที่สองตรัสการสละเหตุความเป็นพาล ด้วยบทแรก ตรัสปโยคสุทธิ บทที่สอง ตรัสอบรมอหยาตย์ของจิต ดังนี้ก็มี. ในกามตามคำว่า กามะหิ นี้ ในฝ่ายวัตถุกามมีนัยเพียงเท่านี้ก่อน. ส่วนในฝ่ายกิเลสกาม กามฉันทะนั้นนั่นแหละมีประเภทมิใช่น้อยด้วยคำเป็นต้นอย่างนี้ คือ ฉันทะชื่อว่ากาม ราคะชื่อว่ากาม ท่านประสงค์เอาว่า กาม. ก็กามฉันทะนั้นแม้นับเนื่องด้วยอกุศลธรรม แต่

เพราะเป็นปฏิบัติต่อองค์ฌาน จึงตรัสไว้ส่วนหนึ่งในวิภังค์ โดยนัยมีอาทิว่า บรรดากรรมเหล่านั้น กามฉันทะเป็นไฉน ?

อีกนัยหนึ่ง กามตรัสไว้ในบทแรกเพราะเป็นกิเลสกาม ในบทที่สอง ตรัสไว้เพราะนับเนื่องในอกุศล. ก็เพราะกามนั้นแยกมิใช่น้อย จึงไม่ตรัสว่า กามโต แต่ตรัสว่า กามเมหิ ดังนี้. อนึ่ง แม้มีกรรมเหล่าอื่นที่เป็น อกุศลกรรม แต่ตรัสเฉพาะนิวรรณกรรมเท่านั้น โดยทรงถือนิวรรณ์เป็นข้าศึก และขดวงองค์ฌานเบื้องสูงไว้ในวิภังค์ โดยนัยมีอาทิว่า ในมาติกาเหล่านั้น ธรรมเป็นอกุศลเป็นไฉน ? คือ กามฉันทะ ดังนี้. จริงอยู่ นิวรรณกรรมทั้งหลายเป็นข้าศึกต่อองค์ฌาน. อธิบายว่า นิวรรณ์ทั้งหลายเป็นปฏิบัติ เป็นตัวกำจัด เป็นตัวพิฆาตองค์ฌานเหล่านั้น. จริงอย่างนั้น ในคัมภีร์เปฏฐะ กล่าวไว้ว่า สมာธิเป็นปฏิบัติต่อกามฉันทะ ปิติเป็นปฏิบัติต่อพยาบาท วิตกเป็นปฏิบัติต่อถีนมิทระ สุขเป็นปฏิบัติต่ออุทธัจจกุกกุจจะ วิจารณ์เป็นปฏิบัติต่อวิจิกิจฉา ด้วยอาการอย่างนี้ ในบททั้ง ๒ เหล่านั้น ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกเป็นเครื่องข่มกามฉันทะด้วยบทว่า วิวิจฺเจว กามเมหิ นี้ ตรัสวิเวกเป็นเครื่องข่มนิวรรณ์แม้ทั้ง ๕ ด้วยบทว่า วิวฺจฺจ อกุสฺสเลหิ นี้.

อนึ่ง ว่าโดยนัยที่ยังมิได้อธิบาย ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกเป็นเครื่องข่ม กามฉันทะด้วยบทที่หนึ่ง (วิวิจฺเจว กามเมหิ) ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกเป็น เครื่องละนิวรรณ์ที่เหลือด้วยบทที่สอง (วิวฺจฺจ อกุสฺสเลหิ). อนึ่ง ในบรรดา อกุศลมูล ๓ อย่าง ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกเป็นเครื่องข่มโลกอันเป็นอารมณ์แห่ง กามคุณ ๕ ประเภท ด้วยบทที่หนึ่ง (วิวิจฺเจว กามเมหิ) ด้วยบทที่สอง (วิวฺจฺจ อกุสฺสเลหิ) ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกเป็นเครื่องข่มโทสะและโมหะซึ่งเป็น อารมณ์อันต่างด้วยอาภาตวัตถุเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง บรรดากรรมทั้งหลายมี

โอฆะเป็นต้น ด้วยบทแรก (วิวิจฺเจว กามเหหิ) ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกอันเป็น
เครื่องข่มกามโอฆะ กามโยคะ กามาสวะ กามุปาทาน อภินาภายคัณฐะ
และกามราคตัณฺหุญฺญ์ ด้วยบทที่สอง (วิวิจฺจ อกุสเลหิ) ย่อมเป็นอันตรัส
วิเวกเป็นเครื่องข่มโอฆะ โยคะ อาสวะ อุปาทาน คัณฐะและตัณฺหุญฺญ์ที่เหลือ
อนึ่ง ด้วยบทต้น (วิวิจฺเจว กามเหหิ) ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกเป็นเครื่องข่ม
ตัณหาและธรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหานั้น ด้วยบทที่สอง (วิวิจฺจ อกุสเลหิ)
ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกเป็นเครื่องข่มอวิชา และธรรมที่สัมปยุตด้วยวิชานั้น.
อีกนัยหนึ่ง ด้วยบทแรก (วิวิจฺเจว กามเหหิ) ฟังทราบว่ ตรัสวิเวกเป็น
เครื่องข่มจิต ๘ ดวงที่สัมปยุตด้วยโลภะ ด้วยบทที่สอง (วิวิจฺจ อกุสเลหิ)
ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกเป็นเครื่องข่มอกุศลจิต ๔ ดวงที่เหลือ. การประกาศ
เนื้อความในคํานี้ว่า วิวิจฺเจว กามเหหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ฌมฺเมหิ ดังนี้
เท่านั้นก่อน.

ว่าด้วยองค์ฌาน

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงองค์ที่ปฐมฌานละได้แล้ว ด้วยคำ
ประมาณเท่านั้นบัดนี้ เพื่อแสดงสัมปโยคธรรม จึงตรัสคํ่าเป็นต้นว่า สวิตกํ
สวิจารํ ดังนี้. บรรดาบทเหล่านั้น ฌานตรัสเรียกว่า สวิตก สวิจาร
เพราะความเป็นไปร่วมกับวิตกและวิจาร ชื่อว่า ถึงความเป็นรูปาวจร
เพราะสัมปโยคะด้วยอัปปนา โดยการจำแนกลักษณะเป็นต้น ตามที่กล่าวใน
หนหลัง คุณนี้ไม่มีที่มิดอกและผล ฉะนั้น. แต่ในวิภังค์ท่านทำเทศนาเป็น
บุคคลาธิฐาน โดยนัยมีอาทิว่าพระโยคาวจรเป็นผู้เข้าถึงแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้ว
ด้วยวิตก ด้วยวิจารนี้. ส่วนเนื้อความในวิภังค์เมื่อนั้น ฟังเห็นตามที่กล่าว
แล้วนั้นแหละ.

ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า **วิเวกซ์** นี้ ความสังคทานเรียกว่า **วิเวก** อธิบายว่า ปราศจากนิวรณ์. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **วิเวก** เพราะสังคแล้ว อธิบายว่า กองธรรมที่สัมปยุตด้วยฉานสังคจากนิวรณ์. **ปีติและสุข** ชื่อว่า **วิเวกษะ** (เกิดแต่วิเวก) เพราะอรรถว่า เกิดแต่วิเวกนั้น หรือเกิดในวิเวกนั้น.

ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า **ปีติ สุข** นี้ ความว่า **ปีติและความสุข** เป็นคำที่ข้าพเจ้าอธิบายไว้ในหนหลังแล้วนั้นแหละ. บรรดาปีติและสุขเหล่านั้น ปีติ ๕ อย่าง มีประการตามที่กล่าวแล้ว **พระมาปีติ** เป็นมูลรากแห่งอัปปนาสมาธิ เจริญถึงความเป็นองค์ประกอบของสมาธิ ท่านประสงค์เอาว่า ปีติในอรรถนี้ ปีตินี้ แะสุขนี้มีอยู่แก่ฉานนี้ หรือในฉานนี้ เพราะฉะนั้น ฉานนี้ ท่านจึงเรียกว่า มีปีติและสุข ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง **ปีติและสุข** ชื่อว่า **ปีติและสุข** เหมือนศัพท์ว่า **ธรรม** และ **วินัย** ชื่อว่า **ธรรมวินัยเป็นต้น**. ปีติและสุขเกิดแต่วิเวกมีอยู่แก่ฉานนี้ หรือในฉานนี้ เพราะเหตุฉนั้น ฉานนี้จึงชื่อว่า **มีปีติและสุข** อันเกิดแต่วิเวก แม้ดังพรรณนามาฉะนี้. เหมือนอย่างว่า ฉานมีปีติและสุขเกิดแต่วิเวก ฉนั้นใด ปีติและสุขในฉานนี้ ก็เกิดแต่วิเวกฉนั้นเหมือนกัน. อนึ่ง ปีติและสุขนั้น มีอยู่แก่ฉานนี้ เพราะฉะนั้น ท่านกล่าวว่าปีติและสุขเกิดแต่วิเวกด้วยบทเดียวเท่านั้น ก็สมควร. แต่ในวิภังค์ ท่านกล่าวไว้โดยนัยเป็นต้นว่า สุขนี้สหคตด้วยปีตินี้ ดังนี้ ส่วนความหมายพึงเห็นตามนัยวิภังค์นั้นนั่นแล.

ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า **ปรมชุฉาน** นี้ ต่อไป

ฉานที่ชื่อว่า **ที่หนึ่ง** เพราะนับตามลำดับ. ชื่อว่า **ที่หนึ่ง** เพราะเกิดขึ้นก่อนดังนี้ก็มี. ชื่อว่า **ที่หนึ่ง** เพราะพระโยคาวจร พึงเข้าก่อนดังนี้ก็มี. การกำหนดแม่น้ำมิใช่แน่นอน เพราะพระโยคาวจรผู้ได้สมาบัติ ๘ มีวิสีประพุดติ

มาแล้ว ย่อมสามารถเพื่อจะเข้าฌานตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุดก็ได้ สามารถเข้าฌาน
กระทำตั้งแต่ที่สุดลงมาถึงเบื้องต้นก็ได้ สามารถเข้าฌานหนึ่งภายในระหว่างก็ได้
ก็ฌานนั้น ชื่อว่า ทีหนึ่ง เพราะอรรถว่าเกิดขึ้นก่อน ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า ฌาน ได้แก่ ฌาน ๒ อย่าง คือ อารัมมณูปนิชฌาน และ
ลักขณูปนิชฌาน. บรรดาฌานทั้ง ๒ นั้น สมบัติ ๘ ย่อมเข้าไปเพ่งอารมณ์มี
ปฐวิกสิตเป็นต้นเพราะเหตุนี้ ฌานนั้นจึงถึงการนับว่าเป็นอารัมมณูปนิชฌาน.
ส่วนวิปัสสนา มรรค และผล ชื่อว่า ลักขณูปนิชฌาน. บรรดาวิปัสสนา
มรรคผลเหล่านั้น วิปัสสนาชื่อว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะการเข้าไปเพ่ง
ลักษณะมือนิจลักษณะเป็นต้น. มรรคชื่อว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะกิจที่
วิปัสสนาทำแล้วสำเร็จด้วยมรรค. ส่วนผลชื่อว่า ลักขณูปนิชฌาน เพราะ
เข้าไปเพ่งลักษณะอันเป็นความจริง คือนิโรธสัจจะ บรรดาอารัมมณูปนิชฌาน
และลักขณูปนิชฌานทั้ง ๒ นั้น ในที่นี้ท่านประสงค์เอาอารัมมณูปนิชฌาน
เพราะฉะนั้น ฌานนั้น พึงทราบว่าเป็นชื่อว่า ฌาน เพราะเข้าไปเพ่งอารมณ์
หรือเพราะเป็นเครื่องเผาศรรมที่เป็นข้าศึก ดังนี้.

บทว่า อุปสมปชฺช ได้แก่ เข้าถึงแล้ว คือ บรรลุแล้ว. อีกอย่างหนึ่ง
อธิบายว่า ให้เข้าถึงแล้ว หรือให้สำเร็จแล้ว. แต่ในวิภังค์กล่าวไว้ว่า บทว่า
อุปสมปชฺช ได้แก่ การได้ การได้เฉพาะ การบรรลุ การบรรลุพร้อม
การถูกต้อง การทำให้แจ้ง การเข้าถึงปฐมฌาน ดังนี้. ความหมายแม้แห่ง
ฌานนั้นพึงเห็นเหมือนในวิภังค์นั้นนั่นแหละ.

บทว่า วิหริติ ได้แก่ ความพร้อมพร้อมแห่งฌานมีประการตามที่กล่าว
แล้วว่า โดยการอยู่แห่งอิริยาบถอันสมควรแก่ฌานนั้น ย่อมให้สำเร็จ การ
เคลื่อนไหว การเป็นไป การรักษา การดำเนินไป การให้ดำเนินไป การเที่ยว

ไป การอยู่แห่งอัทธภาพ สมจริงดังที่ตรัสไว้ในวิภังค์ว่า บทว่า วิหริติ ได้แก่
ยอมเคลื่อนไหวกาย ย่อมเป็นไป ย่อมคุ้มครอง ย่อมดำเนินไป ย่อมให้ดำเนินไป
ยอมเที่ยวไป ย่อมอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า วิหริติ ดังนี้.

ว่าด้วยปฐวิกสิณ

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **ปฐวิกสิณ** นี้ ต่อไป

แม้ปฐวิมณฑล (วงกลมแห่งพื้นดิน) ท่านก็เรียกว่า **ปฐวิกสิณ**
เพราะอรรถว่าเป็นวัตถุสำหรับเพ่ง. แม้นิมิตที่ได้แล้วเพราะอาศัยปฐวิกสิณ
นั้นก็ชื่อว่า **ปฐวิกสิณ**. แม้นิมิตที่ได้เฉพาะแล้วในนิมิต ก็ชื่อว่า **ปฐวิกสิณ**.
บรรดาความหมายเหล่านั้น ฌาน พึงทราบว่าเป็นปฐวิกสิณ ในความหมายนี้.
ก็ในความหมายว่า พระโยคาวจรเข้าฌานกล่าวคือปฐวิกสิณอยู่ ดังนี้ มีเนื้อความ
ย่อ ดังนี้

ก็กุกุบุตรผู้ใคร่บรรลุพระอรหัตตระทำบริกรรมในปฐวิกสิณนี้ ยังฌาน
หมวด ๔ ฌานหมวด ๕ ให้เกิดขึ้นแล้ว เจริญวิปัสสนามีฌานเป็นปทัฏฐาน
พึงทำอะไร? เบื้องต้น ควรชำระศีล ๔ คือ ปาฏิโมกขสังวรศีล อินทริย-
สังวรศีล อาชีวาปาริสุทธิศีล ปัจจยสันนิสตีตศีลให้หมดจดก่อน เมื่อดำรงอยู่
ในศีลดีแล้วก็ตัดปติโพธที่มีอยู่ในปติโพธ ๑๐ ประการที่มีอยู่ มีอวาสปติโพธ
เป็นต้นนั้น แล้วเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน ใคร่ครวญกรรมฐานที่
สมควรแก่จริตของตนในบรรดากรรมฐาน ๓๘ ประการ ที่มีมาในพระบาลี
ถ้าปฐวิกสิณนี้สมควรแก่จริตของตนก็พึงถือเอากรรมฐานนี้เท่านั้น ละวิหารที่
ไม่สมควรแก่การเจริญฌานอยู่ในวิหารที่เหมาะสม ตัดความกังวลเล็ก ๆ น้อยๆ
รักษาบริกรรมและนิมิตกสิณ เว้นอุปปาย ๗ แห่ง เสพเสนาสนอุปปายะ

๗ แห่ง ฟังทำภาวนาวิธีทั้งหมดอันมีอุปนาโกศล ๑๐ อย่าง ไม่ให้ตกหล่น ฟังปฏิบัติเพื่อบรรลุดมมาน เนื้อความสังเขปมีเพียงนี้. ส่วนความพิสดาร ฟังทราบ โดยนัยที่กล่าวไว้ในวิสุทธิธรรมรค. อนึ่ง ในกสธินแม่อื่นจากนี้ ก็ฟังทราบเหมือน ในปฐมกสธินี่ จริงอยู่ วิธีทั้งหมดแห่งกรรมฐานทั้งปวงแห่งวิธีการเจริญภาวนา ข้าพเจ้าถือเอาโดยนัยแห่งอรรถกถาแล้วขยายให้พิสดารในวิสุทธิธรรมรคแล้ว จะมีประโยชน์อะไรด้วยวิธีการเจริญกรรมฐานนั้นในวิธีการที่จะกล่าวซ้ำอีกในที่นั้น ๆ เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจักไม่ขยายความอีก. แต่ ว่า ข้าพเจ้าจักไม่ทำเนื้อความ ที่มาในพระบาลีในหนหลัง ให้ตกหล่นจะพรรณนาตามลำดับบทติดต่อกันไป.

บทว่า ตสุมี สมเย ความว่า ในสมัยที่เข้าปฐมมณานอยู่นั้น ธรรม ๕๖ ตามลำดับมีประการตามที่กล่าวในกามาวจรกุศลจิตดวงหนึ่งเหล่านี้ คือ ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ย่อมมี ก็ความแปลกกันในปฐมมณานนี้มีอย่างเดียว คือ ธรรม ๕๖ เหล่านี้เป็นกามาพจร ธรรม ๕๖ ที่กล่าวนี้เป็นมหัคคตะ เป็นรูปาวจร ธรรมที่เหลือนอกจากนี้เป็นเช่นเดียวกันทั้งนั้น ส่วนเขวาปนก- ธรรมและธรรม ๔ อย่างมีฉันทะเป็นต้น ย่อมหาได้ในมณานนี้. โภจนาสวาระ และสุญญตวาระ ย่อมเป็นไปตามปกติที่นั่นแหละ ดังนี้แล.

ปฐมมณานจบ

อธิบายทุตติยมณาน

ฟังทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งทุตติยมณาน ต่อไป

บทว่า วิตกกุจิการานัน รุปสมา (เพราะวิตกจิการสงบ) ความว่า ความสงบ คือ เพราะความก้าวล่วงธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ คือ วิตกและจิการ มีอธิบายว่า เพราะความที่วิตกและจิการไม่ปรากฏในมณานที่ ๒ ในบรรดามณาน

ทั้ง ๒ นั้น ธรรมที่เป็นปฐมฌานแม้ทั้งหมด ย่อมไม่มีในทุติยฌานแม้โดยแท้ เพราะที่ ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ในปฐมฌานก็อย่างหนึ่ง ในทุติยฌานนี้ก็อย่างหนึ่งก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็พึงทราบว่ คำที่ตรัสอย่างนี้ว่า เพราะวิตก และวิจารณ์ เพื่อแสดงว่า การบรรลุทุติยฌานเป็นต้นเป็นอย่างอื่นจากปฐมฌาน ย่อมมีเพราะก้าวล่วงองค์หยาบ ๆ.

ในบทว่า **อหฺมตฺตํ** (ภายใน) นี้ ท่านประสงคฺ์เอาภายในเป็นของตนเอง แต่ในวิภังค์ตรัสคำมีประมาณเท่านี้ว่าเฉพาะตัว ชื่อว่า **อหฺมตฺตํ** ก็เพราะ บทว่า **อหฺมตฺตํ** นี้ ท่านประสงคฺ์เอาบทว่า **นียกหฺมตฺตํ** ฉะนั้นในบทว่า **อหฺมตฺตํ** จึงมีอธิบายว่า เกิดในภายในของตน หรือเกิดในสันดานของตน. ศรัทธา เรียกว่า ความพอใจในบทว่า **สมฺปสาทนํ** นี้. แม้ฌานก็เรียกว่า ความพอใจ เพราะประกอบด้วยความพอใจ เหมือนผ้า ชื่อว่า **ผ้าเขียว** เพราะประกอบด้วยสีเขียว. อีกอย่างหนึ่ง เพราะฌานนั้นยังจิตให้แจ่มใส เพราะประกอบด้วยความพอใจ และเพราะความสงบความกำเริบวิตกและวิจารณ์ จึงตรัสว่า **สมฺปสาทนํ** (ความพอใจ). ก็ในการกำหนดเนื้อความนี้พึงทราบ ความสัมพันธ์แห่งบทอย่างนี้ว่า **สมฺปสาทนํ เจตโส** แต่ในการกำหนด เนื้อความบทแรก บทว่า **เจตโส** นี้ พึงประกอบกับบท **เอโภทิกาวํ**. ในบทนั้นมีการประกอบเนื้อความดังต่อไปนี้.

สมาธิใด ย่อมสูงขึ้นเป็นเอก เพราะเหตุานั้น สมาธินั้น จึงชื่อว่า **เอโภทิ** อธิบายว่า สมาธินั้นเป็นภาวะที่เลิศประเสริฐสูงขึ้น เพราะวิตกและ วิจารณ์ไม่เจริญ (เกิด) ขึ้นในภายใน. จริงอยู่ แม้บุคคลผู้ประเสริฐที่สุด เขาก็ เรียกว่า เป็นเอกในโลก ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง แม้จะกล่าวว่สมาธิที่เว้นวิตก ละวิจารณ์เป็นเอกไม่มีสหายสูงขึ้น ดังนี้ก็ควร. อีกนัยหนึ่ง สมาธิใดย่อมยัง

สัมปยุตตธรรมให้เกิดขึ้น เพราะเหตุ นั้น สมานัน นั้น จึงชื่อว่า อุกิ คือยอมให้ สัมปยุตตธรรมตั้งขึ้น สมานัน เป็นเอกเพราะอรรถว่าประเสริฐด้วย และยัง สัมปยุตตธรรมให้เกิดขึ้นด้วย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่า เอโกทิ. คำว่า เอโกทิ นี้ เป็นชื่อของสมาน. ทุคิฉานใดยอมยังสมานชื่อว่า เอโกทินี้ให้เกิด ให้เจริญ เพราะเหตุ นั้น ทุคิฉานนี้จึงชื่อว่า เอโกทิภาวะ ก็เพราะสมาน นี้เป็นเอกเป็นสภาวะที่ยังสัมปยุตตธรรมให้เกิดขึ้นยอมมิแก่จิต มิใช่มิแก่สัตว์ มิใช่มิแก่ชีวะ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำนี้ว่า เจตโส เอโกทิภาว คังนี้

ถามว่า ศรัทธา นี้ และสมานมีชื่อว่า เอโกทิ นี้ มีอยู่แม้ในปฐมฉาน มิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร ทุคิฉานนี้นั้นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เป็นเครื่องส่องใส และเป็นเอโกทิภาวะอีกเล่า. ตอบว่า เพราะว่า ปฐมฉานนั้นยังไม่ส่องใสแท้เพราะกำเรบด้วยวิตกวิจารณ์ น้ำที่ขุ่นเพราะระลอกคลื่น ฉะนั้น แม้เมื่อศรัทธามีอยู่ ก็ไม่ตรัสว่า สมุปลาทน (ความส่องใส) อนึ่ง แม้สมานในปฐมฉานนี้ก็ยังไม่ปรากฏ เพราะยังไม่ส่องใส แท้ที่นั่นแหละ ฉะนั้น ปฐมฉานนั้น จึงไม่ตรัสว่า เอโกทิภาวะ แต่ในทุคิฉานนี้ ศรัทธามีกำลังได้โอกาส เพราะไม่มีวิตกและวิจารณ์เป็นปติโพธ (กังวลใจ) แม้ สมานก็ปรากฏเพราะการได้ศรัทธาเป็นกำลังและเป็นสหาย ฉะนั้น ทุคิฉานนี้ เท่านั้นพึงทราบว่ ตรัสไว้อย่างนั้น. ส่วนในวิภังค์ ตรัสไว้เพียงเท่านั้นว่า บทว่า สมุปลาทน (ส่องใส) ได้แก่ศรัทธา (ความเชื่อ) กิริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง. คำว่า เจตโส เอโกทิภาว (ธรรมเอก ผู้เกิดขึ้นแก่ใจ) ได้แก่ ความตั้งอยู่ การตั้งมั่นแห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมานคังนี้. พึงทราบการพรรณานี้ความนี้กับพระดำรัสที่ตรัสไว้อย่างนั้น ย่อมไม่ผิด เทียบเคียงกันอยู่ ย่อมลงกันได้ ฉะนั้น.

บทว่า **อวิตกกัม อวิจาร์** (ไม่วิตกไม่มีวิจารณ์) มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อวิตก (ไม่มีวิตก) เพราะอรรถว่า วิตกในทุตติยฉานนี้ หรือของทุตติยฉานนี้ ไม่มี เพราะความที่วิตกนั้นละได้แล้วด้วยภาวนา. ชื่อว่า **อวิจารณ์** (ไม่มีวิจารณ์) โดยนัยนี้เหมือนกัน. แม้ในวิภังค์ก็ตรัสไว้ วิตกนี้ และวิจารณ์นี้ ย่อมสงบระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ให้ละลายไป ถูกทำให้แห้งไป ถูกทำให้ผากไป ถูกทำให้สิ้นสุด ด้วยเหตุนี้ จึงตรัสว่า ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ ด้วยประการฉะนี้.

ในข้อนี้หากมีผู้ท้วง แม้ด้วยคำนี้ว่า เพราะการเข้าไปสงบวิตกและวิจารณ์ ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส ก็สมบูรณ์แล้วมิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร จึงตรัสว่า ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์อีกเล่า. ตอบว่า ได้ความหมายนี้ สำเร็จแล้วอย่างนั้นนั่นแหละ แต่คำว่าไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์นี้เป็นคำที่แสดงความ ข้อนั้นก็หาไม่ ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วมิใช่หรือว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ อย่างนี้ว่า **วิตกกุวิจารณ์ รุปสมา** ดังนี้ เพื่อแสดงว่า การบรรลุตุตติยฉาน เป็นต้นเป็นอย่างหนึ่งจากปฐมฉาน ย่อมมิได้เพราะก้าวล่วงองค์หยาบ ๆ ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้เป็นเหตุแสดงเหตุแห่งภาวะสัมปสาททนะและเอโกติ อย่างนี้ว่า ทุตติยฉานนี้ ชื่อว่า **สัมปสาททนะ** เพราะสงบวิตกและวิจารณ์ มิใช่ เข้าไปสงบกิเลสที่กำลังตามกาล ฉานนั้น ชื่อว่า **เอโกติภาวะสงบวิตก และวิจารณ์** มิใช่ละนิรณได้เหมือนอุปจารฉาน มิใช่องค์ฉานปรากฏเหมือน ปฐมฉาน. อนึ่ง ทุตติยฉานนี้ ชื่อว่า **อวิตกกะอวิจารณ์** เพราะเข้าไปสงบ วิตกและวิจารณ์ มิใช่เพราะไม่มีเองเหมือนตติยฉานและจตุตถฉาน และเหมือน จักขุวิญญาน เป็นต้น เพราะฉะนั้น คำว่า ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์นี้ เป็นคำแสดง เหตุแห่งความที่ทุตติยฉานนั้นเป็นธรรมชาติไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ มิใช่เป็นคำแสดง

เพียงความไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์. ส่วนคำว่า **อวิตกกัม อวิจารณ์** นี้ เป็นคำแสดงเพียงสักว่าความไม่มีวิตกและวิจารณ์เท่านั้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสอวิตกกะอวิจารณ์แล้ว ก็พึงตรัสอีกโดยแท้.

บทว่า **สมาธิข** (เกิดแต่สมาธิ) ความว่า เกิดแต่สมาธิในปฐมฌาน หรือแต่สมาธิที่สัมปยุตกัน. บรรดาสมาธิทั้ง ๒ นั้นแม้ฌานที่หนึ่งเกิดแต่สมาธิที่สัมปยุตกันก็จริง. แต่ที่แท้ สมาธินี้เท่านั้น ย่อมควรกล่าวคำว่า สมาธิ เพราะเป็นสมาธิที่ไม่หวนไหวเกินไป โดยเป็นการเว้นจากการกำเริบของวิตกและวิจารณ์ และเพราะเป็นเหตุให้สมาธิส่องใสดี ฉะนั้น เพื่อกล่าวยกย่องอุตุนิยามานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสคำว่า **สมาธิข** นี้ทีเดียว. คำว่า **ปิติ สุข** นี้ มีนัยตามที่กล่าวมาแล้ว. คำว่า **ทุดิย** นี้ ชื่อว่า **ที่สองโดยลำดับแห่งการนับ**. ที่ชื่อว่า **ที่สอง** เพราะอรรถว่า ย่อมบรรลุนิยามานที่สองนี้ ดังนี้ก็ได้.

ในคำว่า **ตสมึ สมเย ผสุโส โหติ** เป็นต้น พึงทราบการลด บทวิตกและวิจารณ์ในฌานหมวด ๕ พึงทราบการลดบทสัมมาสังกัปปะในหมวด ๕ แห่งมรรค. พึงทราบวินิจฉัยบทที่มีการจำแนกและไม่มีการจำแนกด้วยสามารถแห่งหมวด ๕ แห่งฌานและหมวด ๕ แห่งมรรคเหล่านั้น. แม้ในโกฏฐาสวาระ ก็มีพระบาลีมาว่า ฌานประกอบด้วยองค์ ๓ มรรคประกอบด้วยองค์ ๔ ดังนี้. คำที่เหลือนอกจากนี้เป็นเช่นกับปฐมฌานนั้นแล.

ทุดิยฌานจบ

อธิบายตติยฌาน

พึงทราบวินิจฉัยในตติยฌานนิตเทส ต่อไป

บทว่า **ปิติยา จ วิราคา** (เพราะคล้ายปิติ) ความว่า ความรังเกียจหรือความก้าวล่วงปิตินี้ประการตามที่กล่าวแล้ว ชื่อว่า **วิราคะ** (ความคล้ายราคะ)

ก็ จ ศัพท์ในระหว่างศัพท์ทั้งสองมีอรรถว่า ประมวลมา คือย่อมประมวลมา ซึ่งความสงบ หรือย่อมประมวลมาซึ่งความสงบและพิจารณา. ในการประมวลมาทั้ง ๒ นั้น ในกาลใด จ ศัพท์ย่อมประมวลซึ่งความสงบเท่านั้น ในกาลนั้น พึงทราบการประกอบความอย่างนี้ว่า เพราะคลายปีติ และเพราะความสงบยิ่งขึ้นไปเล็กน้อย. เนื้อความที่ประกอบนี้ พึงเห็นว่า วิราคะ (ความคลายราคะ) มีอรรถว่ารังเกียจ. แต่ว่า ในกาลใด จ ศัพท์ย่อมประมวลมาซึ่งความสงบวิตก และพิจารณา ในกาลนั้น พึงทราบการประกอบเนื้อความอย่างนี้ว่า เพราะคลายปีติ และเพราะความสงบวิตกและพิจารณายิ่งขึ้นเล็กน้อย. ก็ว่าด้วยการประกอบเนื้อความนี้ วิราคะ (ความคลายราคะ) มีอรรถว่าก้าวล่วง เพราะฉะนั้น พึงเห็นเนื้อความนี้ว่า เพราะการก้าวล่วงปีติ และเพราะสงบวิตกและพิจารณาดังนี้. ก็วิตกและพิจารณาเหล่านั้นสงบแล้วในทุกขัตถ์จริง ถึงอย่างนั้น ท่านก็กล่าวคำว่า เพราะความสงบวิตกและพิจารณาไว้เพื่ออธิบายแนวทางของฌานนี้ และเพื่อจะกล่าวชมฌานนี้. จริงอยู่ เนื้อกล่าวคำว่า วิตกพิจารณา รุปสมา ดังนี้ ตติยฌานนี้ ย่อมปรากฏชัดว่า ความเข้าไปสงบวิตกและพิจารณา เป็นอุบายเครื่องบรรลุฌานนี้ แน่แท้. เหมือนอย่างว่าการที่ท่านกล่าวไว้ในอริยมรรคที่ ๓ อย่างนี้ว่า เพราะละสัญโญชน์เบื้องต่ำ ๕ มีสัสกกายทิฏฐิเป็นต้น แม้ที่ยังมิได้ละดังนี้ ย่อมเป็นการกล่าวถึงคุณความดี เพื่อให้เกิดการอุตสาหะแก่บุคคลผู้ชวนชวายเป็นบรรลุ มรรคนั้น ฉันทใด การสงบวิตกและพิจารณา แม้ที่ยังไม่สงบตามที่ตรัสไว้ใน ตติยฌานนี้ ย่อมเป็นการกล่าวชมเชยคุณฉันทนั้น เพราะเหตุนี้ จึงตรัสเนื้อความนี้ว่า เพราะก้าวล่วงปีติ และเพราะความสงบวิตกและพิจารณาทั้งหลาย ดังนี้.

ในคำว่า **อุpekขโก จ วิหริติ** นี้ มีวิเคราะห์ว่า ธรรมที่ชื่อว่า **อุเบกขา** เพราะอรรถว่า ย่อมเห็นโดยความเกิดขึ้น อธิบายว่า ย่อมเห็นเสมอ คือเห็นอยู่โดยไม่ตกไปเป็นฝ่ายไหน. พระโยคาวจรผู้ร้งพร้อมด้วยตติยฌาน ตรัสเรียกว่า **อุpekขโก** (ผู้เข้าไปเพ่ง) เพราะประกอบด้วยอุเบกขาอันบริสุทธิ์ ไพบูลย์กำลังนั้น.

ว่าด้วยอุเบกขา ๑๐ อย่าง

ก็อุเบกขามี ๑๐ อย่าง คือ

ฉฬงกุเบกขา (อุเบกขาของพระชีนาสพคือตตรมัชฌัตตตา)

พรหมวิหารอุเบกขา (อุเบกขาในพรหมวิหารคือตตรมัชฌัตตตา)

โพชฌังกุเบกขา (อุเบกขาในสัมโพชฌงค์คือตตรมัชฌัตตตา)

วิริยอุเบกขา (อุเบกขาคือความเพียร)

สังขารอุเบกขา (อุเบกขาในฉานและวิปัสสนาคือปัญญา)

เวทณูเบกขา (อุเบกขาเวทนา)

วิปัสสนูเบกขา (อุเบกขาในวิปัสสนาคือปัญญา)

ตตรมัชฌัตตอุเบกขา (ตตรมัชฌัตตเจตสิก)

ฉานูเบกขา (อุเบกขาในฉานคือตตรมัชฌัตตตา)

ปาริสุทธิอุเบกขา (อุเบกขาทำสติให้บริสุทธิ์คือตตรมัชฌัตตตา).

บรรดาอุเบกขา ๑๐ เหล่านี้ อุเบกขาใดเป็นธรรมบริสุทธิ์เป็นปกติ ในคลองแห่งอารมณ์ ๖ ที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนาในทวาร ๖ ของพระ-
ชีนาสพเป็นอาการมีอยู่ที่มาในพระบาลีอย่างนี้ว่า ภิกษุผู้เป็นชีนาสพในธรรม
วินัยนี้เห็นรูป ด้วยจักขุแล้วไม่คิใจ ไม่เสียใจ มีสติ มีความรู้สึกรู้ตัว วางเฉย
อยู่เที่ยว ย่อมอยู่ ดังนี้ อุเบกขานี้ ชื่อว่า **ฉฬงกุเบกขา**.

ก็อุเบกขาใดมีอาการเป็นกลางในสัตว์ทั้งหลาย มีมาในพระบาลีอย่างนี้ว่า ภิกษุผู้มีใจประกอบด้วยอุเบกขา เผอิญไปสู่ทิศหนึ่งอยู่ ดังนี้ อุเบกขานี้ชื่อว่า **อุเบกขาในพรหมวิหาร.**

อุเบกขาใดมีความเป็นกลางในสหชาติธรรมทั้งหลาย ที่มาในพระบาลีว่า ภิกษุเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์อ้ายวิเวก ดังนี้ อุเบกขานี้ชื่อว่า **อุเบกขา-สัมโพชฌงค์.**

อุเบกขาใด กล่าวคือความเพียรที่ไม่หย่อนไม่ยิ่งของความเพียรเกินไป มาในพระบาลีอย่างนี้ว่า ภิกษุมนสิการนิมิตอุเบกขาตลอดกาล ดังนี้ อุเบกขา-นี้ ชื่อว่า **วิริยอุเบกขา.**

อุเบกขาใดมีอาการเป็นกลาง มีการกำหนดพิจารณานีรวรณเป็นต้น มีมาในพระบาลีอย่างนี้ว่า สังขารอุเบกขาเท่าไร ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิ สังขารอุเบกขาเท่าไร ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา สังขารอุเบกขา ๘ อย่าง ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิ สังขารอุเบกขา ๑๐ อย่าง ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา ดังนี้ อุเบกขานี้ ชื่อว่า **สังขารอุเบกขา.**

อุเบกขาใดที่หมายรู้ในความไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุข ที่มาในพระบาลีอย่างนี้ว่า กามาวจรกุศลจิต ย่อมเกิดขึ้นในสมัยนั้น ดังนี้ อุเบกขานี้ชื่อว่า **เวทณูเบกขา.**

อุเบกขาใดมีความเป็นกลางในการค้นหาพิจารณา ที่มาในพระบาลีอย่างนี้ว่า สิ่งใดมีอยู่เป็นแล้ว ย่อมละสิ่งนั้นเสีย ภิกษุยอมได้เฉพาะซึ่งอุเบกขา ดังนี้ อุเบกขานี้ชื่อว่า **วิปัสสนูเบกขา.**

อุเบกขาใดยังสหชาติธรรมให้เป็นไปสม่าเสมอ ที่มาในเขวาปนกธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้น อุเบกขานี้ชื่อว่า **คตรมัชฌัตตุเบกขา.**

อุเบกขาใดเป็นชาติตกไปในความสุขแห่งฉานนั้น แม้เป็นสุขอันเลิศ
ที่มาในพระบาลีอย่างนี้ว่า เป็นผู้เพ่งอยู่ดังนี้ ชื่อว่า ฉานอุเบกขา.

อุเบกขาใดบริสุทธิ์จากปัจจนิกธรรมทั้งปวง ไม่ต้องขวนขวายแม้ใน
การสงบปัจจนิกธรรม ที่มีมาในพระบาลีอย่างนี้ว่า ฉานที่ ๔ มีสติบริสุทธิ์
เพราะอุเบกขา ดังนี้ อุเบกขานี้ชื่อว่า ปาริสุทธิอุเบกขา.

บรรดาอุเบกขาทั้ง ๑๐ เหล่านั้น จฬังกุเบกขา พรหมวิหารอุเบกขา
โพชฌังกุเบกขา ตัตรมัชฌัตตอุเบกขา ฉานอุเบกขา ปาริสุทธิอุเบกขา โดย
อรรถเป็นอย่างเดียวกัน คือเป็นตัตรมัชฌัตตอุเบกขา. แต่ความแตกต่างกัน
แห่งอุเบกขาตามที่กล่าวมานั้น เพราะแยกประเภทนั้น ๆ ไว้ ดูความแตกต่าง
กันแห่งคนแม้คนเดียว คือโดยเป็นเด็ก เป็นหนุ่ม เป็นผู้ใหญ่ เป็นเสนาบดี
และเป็นพระราชาธิบดี เพราะฉะนั้น บรรดาจฬังกุเบกขาเป็นต้นเหล่านั้น
ในที่ใดไม่มีจฬังกุเบกขา ฟังทราบว่าเป็นที่นั้นมีโพชฌังกุเบกขาเป็นต้น หรือว่า
ในที่ใดไม่มีโพชฌังกุเบกขา ฟังทราบว่าเป็นที่นั้นมีจฬังกุเบกขาเป็นต้น.

อนึ่ง อุเบกขา ๖ เหล่านี้ ว่าโดยอรรถมีภาวะเป็นอันเดียวกัน ฉันใด
แม้สังขารุเบกขาและวิปัสสนุเบกขาก็เป็นภาวะอันเดียวกัน ฉันนั้น. ก็สังขาร-
ุเบกขาและวิปัสสนุเบกขานั้นคือปัญญานั้นเอง แยกแยกเป็น ๒ ด้วยสามารถ
แห่งกิจ. เหมือนอย่างว่า เมื่อบุรุษถือไม้มีสัณฐานเหมือนเท้าแพะแสวงหา
ซึ่งเข้าไปสู่บ้านในเวลาเย็น เห็นงูนั้นนอนในที่หลบซ่อนในกองสิ่งของก็มองดู
อยู่ด้วยสงสัยว่า ไขงูหรือไม่หนอ เห็นเครื่องหมายดอกจันทน์ก็หมดความสงสัย
จึงเป็นผู้วางเฉยในการที่จะวินิจฉัยว่าเป็นงูหรือมิใช่ ฉันใด เมื่อพระโยคาวจร
ผู้ปรารถนาวิปัสสนาเห็นไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาญาณแล้ว ความเป็นผู้วางเฉย
ในการที่จะพิจารณาสังขารทั้งหลายเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้นย่อมเกิดขึ้น ฉันนั้น
ความเป็นผู้วางเฉย (มัชฌัตตตา) นี้ ชื่อว่า วิปัสสนาอุเบกขา.

เหมือนอย่างว่า เมื่อบุรุษนั้นเอาไม้มีสัณฐานเหมือนเท้าแพะกคคอง แล้วแสวงหาอาการที่จะปลอดภัยว่า โดยวิธีใด เราจะจับงูนี้ไม่ลำบาก และ โดยอุบายอย่างไร เราจึงจะไม่ให้งูกัดเราได้ ดังนี้ การวางเฉย (มัชฌัตตตา) ในการจับจึงมี จันใด เมื่อพระโยคาวจรเห็นภพทั้ง ๓ คุดไฟติดทั่วแล้ว เพราะ เห็นไตรลักษณ์ ก็มีความวางเฉย (มัชฌัตตตา) ในการยึดถือสังขารจันนั้น เหมือนกัน มัชฌัตตตานี้ ชื่อว่า **สังขารุเบกขา**. ด้วยประการตามที่กล่าว มานี้ แม้สังขารุเบกขาจะสำเร็จได้ก็เพราะวิปัสสนุเบกขาสำเร็จแล้วโดยแท้. ก็ อุเบกขา (คือปัญญา) นี้แยกออกเป็น ๒ อย่างโดยกิจนี้ กล่าวคือการวางเฉย ในการพิจารณา และในการยึดถือ ดังนี้. ส่วนวิริยุเบกขา และเวทณูเบกขา โดยอรรถต่างกัน และต่างจากอุเบกขาที่เหลือด้วย.

บรรดาอุเบกขาเหล่านั้น ตามที่กล่าวมาในที่นี้ ท่านประสงค์เอาฉานู-เบกขา. ฉานูเบกขานั้นมีความวางตนเป็นกลางเป็นลักษณะ มีความไม่คำนึงถึงเป็นรส มีการไม่ขวนขวายเป็นปัจจุปัญฐาน มีความคลายปีติเป็นปทัชฐาน.

ในอริการแห่งฉานที่ ๓ นี้ หากมีผู้ค้านว่า ฉานูเบกขานี้โดยอรรถ ก็เป็นัตตรมัชฌัตตอุเบกขามีใช้หรือ และัตตรมัชฌัตตอุเบกขานั้น ก็มีอยู่ใน ปฐมฉานและทุติยฉาน เพราะเหตุนั้น แม้ในปฐมฉานและทุติยฉานนั้น ฉานูเบกขานี้ก็ควรกล่าวว่า **อุปกุขโก จ วิหริติ** (ผู้พั่งอยู่) ดังนี้ เพราะ เหตุไร จึงไม่ตรัสฉานูเบกขาไว้. ตอบว่า เพราะปฐมฉานและทุติยฉานนี้ มีกิจยังไม่แจ่มแจ้ง. จริงอยู่ กิจคือความแจ่มแจ้งในปฐมฉานและทุติยฉานนั้น ไม่มี เพราะถูกธรรมอันเป็นข้าศึกทั้งหลายมีวิตกเป็นต้นครอบงำแล้ว แต่ใน ตติยฉานนี้ ไม่มีข้าศึกคือวิตกวิจารณ์และปีติครอบงำแล้ว เป็นคัจจกศีระะขึ้น ได้แล้ว มีกิจอันแจ่มแจ้งแล้ว เพราะฉะนั้น จึงกล่าวฉานูเบกขาไว้ในตติยฉาน นี้แล.

จบการพรรณนาความทั้งปวงแห่งคำว่า **อุpekขโก จ วิหริ** เพียงนี้.

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **สตฺโต จ สมฺปชาโน** (มีสติและสัมปชัญญะ) นี้ต่อไป.

บุคคลใด ย่อมระลึกได้ เพราะเหตุ นั้น บุคคลนั้นจึงชื่อว่า **มีสติ**. บุคคลใด ย่อมรู้ทั่วโดยชอบ เพราะเหตุ นั้น บุคคลนั้นจึงชื่อว่า **มีสัมปชานะ** (ผู้รู้ทั่วโดยชอบ). พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสติและสัมปชัญญะไว้โดยบุคคลาธิษฐาน. บรรดาสติและสัมปชัญญะนั้น สติมีการระลึกเป็นลักษณะ. มีการไม่หลงลืมเป็นรส มีการรักษาเป็นปัจจุปัญฐาน... สัมปชัญญะมีความไม่หลงลืมอารมณ์ (การรู้ทั่วโดยชอบ) เป็นลักษณะ มีการพิจารณา (หรือมีการถึงฝั่ง) เป็นรส มีการใคร่ครวญเป็นปัจจุปัญฐาน...

บรรดาฉานเหล่านั้น สติและสัมปชัญญะนี้ แม้มีอยู่ในฉานเบื้องต้นก็จริง เพราะว่า เมื่อพระโยคาวจรมีสติหลงลืม ไม่มีสัมปชัญญะ แม้แต่เพียงอุปจารฉานก็ย่อมไม่สำเร็จ จะป่วยกล่าวไปไยถึงอัปปนาเล่า ถึงอย่างนั้น เพราะความที่ฉานทั้งหลาย (ปฐมฉานทุติยฉาน) เหล่านั้นเป็นองค์อันหยابทางไป (คติ) ของจิตจะต้องเป็นทางสบาย เหมือนทางไปของบุคคลบนแผ่นดิน ฉะนั้น กิจแห่งสติและสัมปชัญญะในฉานต้น ๆ นั้นยังไม่มีกำลังกล้า แต่เพราะฉานที่ ๓ นี้เป็นฉานมีอารมณ์สุขุม เพราะละองค์ฉานหยاب ๆ ได้ การดำเนินไปแห่งจิตอันกิจ (หน้าที่) ของสติและสัมปชัญญะประคองไว้แล้วนั้นแหละ อันพระโยคีพึงปรารถนา เหมือนบุรุษเดินไปในที่แหลมคม ฉะนั้น เพราะเหตุ นั้น สติและสัมปชัญญะ จึงตรัสไว้ในคตติยฉานนี้เท่านั้น.

ฟังทราบเนื้อความนี้ให้ยิ่งขึ้นอีกหน่อยหนึ่งว่า เปรียบเหมือนลูกโค
ซึ่งยังค่อมนมแม่โค เจ้าของพรากรออกไปแล้วไม่รักษาไว้ ย่อมกลับมาหาแม่โค
อีกนั่นแหละ ฉนั้นใด สุขในตติยฉนานนี้ก็ฉนั้นนั่น อันพระโยคาวจรพรากรจากปิติ
ได้แล้ว สุขนั้นไม่รักษาไว้ด้วยสติและสัมปชัญญะ ก็ฟังกลับมาหาปิติอีกนั่นแหละ
สุขนั้นก็เฟ่งสัมปยุตด้วยปิติโดยแท้. อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายย่อมยินดีในสุข และสุขนี้
(ตติยฉนาน) ก็มีสุขที่ชอบใจยิ่ง เพราะไม่มีสุขอื่นยิ่งกว่านี้ แต่ด้วยอานุภาพ
แห่งสติและสัมปชัญญะในตติยฉนานนี้ ไม่มีความยินดีในสุข หาใช่ด้วยอานุภาพ
อื่นไม่ เพราะฉะนั้น เพื่อแสดงความต่างกันแห่งเนื้อความนี้ จึงตรัสคำว่า
สติและสัมปชัญญะไว้ในตติยฉนานนี้ทีเดียว.

บัดนี้ ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า สุขญจ กาเยน ปฏิสัเวเทติ
(และเสวยสุขด้วยนามกาย) นี้ต่อไป.

ความผูกใจในการเสวยเฉพาะความสุข ของบุคคลผู้พร้อมด้วย
ตติยฉนานย่อมไม่มีแม้ก็จริง แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะความสุขของพระโยคาวจร
นั้นสัมปยุตด้วยนามกาย หรือว่า พระโยคาวจรนั้นฟังเสวยสุขใคนั้นอันสัมปยุต
ด้วยนามกาย หรือเพราะรูปอันประณีตยิ่ง อันตั้งขึ้นด้วยนามกายนั้นถูกต้อง
รูปกายของพระโยคาวจรนั้น แม้เธอออกจากฉนานแล้ว ก็ยังเสวยความสุข
เพราะความที่กายนั้นอันรูปประณีตยิ่งถูกต้องแล้ว เพราะฉะนั้น เมื่อจะแสดง
เนื้อความนี้จึงตรัสคำว่า สุขญจ กาเยน ปฏิสัเวเทติ ดังนี้.

บัดนี้ ฟังทราบอธิบายในคำว่า ยนุต อริยา อจิกขนุติ อุเปกขโก
สติมา สุขวิหารี (พระอริยะทั้งหลายย่อมกล่าวว่า บุคคลผู้เฟ่งเฉย มีสติ
อยู่เป็นสุข) ดังนี้ต่อไปว่า

พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อม
บัญญัติ ย่อมแต่งตั้ง ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนก ย่อมกระทำให้ง่าย ย่อมประกาศ

ย่อมสรรเสริญซึ่งบุคคลผู้รังพร้อมด้วยตติยฉนนั้น เพราะฉนใดเป็นเหตุ เพราะฉนใดเป็นการฉน.

ถามว่า ย่อมสรรเสริญ อย่างไร ?

ตอบว่า ย่อมสรรเสริญว่า เป็นผู้เพ่งเฉยมีสติอยู่เป็นสุข.

บัณฑิตพึงทราบการประกอบเนื้อความในข้อนี้ว่า พระโยคาวจรเข้าถึงฉนที่ ๓ นั้นอยู่. เพราะเหตุไร พระอริยะทั้งหลายจึงสรรเสริญพระโยคินั้นอย่างนี้ เพราะท่านเป็นผู้ควรแก่การสรรเสริญ. จริงอยู่ พระโยคาวจรนี้เป็นผู้เพ่งเฉยในตติยฉนอันมีความสุขที่ชอบใจยิ่ง แม้ถึงที่สุดแห่งความสุขก็ไม่ถูกความติดใจในสุขคิงมาในตติยฉนนั้น และชื่อว่าเป็นผู้มีสติ เพราะมีสติตั้งมั่นโดยประการที่ปีติจะไม่เกิดขึ้น และย่อมเสวยที่ไม่เศร้าหมอง ที่พระอริยะใคร่ ที่อริยชนเสพแล้วนั้นแหละด้วยนามกาย เพราะเหตุฉนั้น พระโยคินั้นจึงควรเพื่อสรรเสริญ. ด้วยประการดังกล่าวมานี้ บัณฑิตพึงทราบว่า พระอริยะเจ้าเหล่านั้น เมื่อจะประกาศคุณอันเป็นเหตุควรแก่การสรรเสริญอย่างนี้ พระโยคาวจรนั้นเป็นผู้เพ่งเฉย มีสติอยู่เป็นสุข เพราะท่านควรแก่การสรรเสริญดังนี้.

คำว่า ตติย (ที่ ๓) คือ ชื่อว่า เป็นที่ ๓ เพราะนับตามลำดับ. ฉนนี้ ชื่อว่า ที่ ๓ เพราะอรรถว่า ย่อมเข้าถึงครั้งที่ ๓. พึงทราบวินิจฉัยในบทที่จำแนกและไม่จำแนกในคำเป็นต้นว่า ตสุมี สมเย ผลุโส โหติ ดังนี้ ในหมวด ๕ แห่งฉน แม้บทแห่งปีติก็ต้องลคไปด้วยสามารถแห่งฉนฉนั้น. แม้ในโกฐฐาสวาระก็ตรัสว่า ฉนมืองค์ ๒ คำที่เหลือเป็นเช่นกัน ทุติยฉนนั้นแหละ ดังนี้แล.

ตติยฉนจบ

อธิบายจตุตถฌาน

พึงทราบนิเทศแห่งจตุตถฌาน ต่อไป.

บทว่า สุขสุต จ ปหانا ทุกฺขสุต จ ปหانا (เพราะละสุข และทุกข์ได้) ได้แก่ การละสุขทางกาย และทุกข์ทางกาย. คำว่า ปุพฺพเพว คือ การละนั้นมีในกาลก่อนทีเดียว มิใช่มีในขณะแห่งจตุตถฌานไม่. คำว่า โสมนสุตโทมนสุตํ อตฺตงฺคมา (เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิท) ความว่า เพราะถึงการตั้งอยู่ไม่ได้แห่งธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ คือ สุขทางใจ และทุกข์ทางใจ คำนี้ท่านอธิบายว่า เพราะละเสียแล้ว.

ถามว่า ก็การละสุขและทุกข์ทางใจเหล่านั้นมีในกาลไร.

ตอบว่า ในขณะแห่งอุปปจารฌานทั้ง ๔.

จริงอยู่ พระโยคาวจรละโสมนัสได้ในขณะแห่งอุปปจาระของฌานที่ ๔ เท่านั้น ส่วนทุกข์ โทมนัส และสุขย่อมละได้ในขณะแห่งอุปปจาระของฌานที่หนึ่ง ที่สอง และที่สาม. โดยประการฉะนี้ บัณฑิตพึงทราบการละสุข ทุกข์ โสมนัส และโทมนัส แม้ไม่ตรัสไว้โดยลำดับแห่งการละองค์ฌานเหล่านั้น แต่ที่ตรัสแม้ในฌานที่ ๔ นี้ โดยลำดับแห่งอุทเทศแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ในอินทรีย์วิภังค์นั้นแล.

ถามว่า ก็องค์ฌานเหล่านั้น พระโยคาวจรย่อมละได้ในขณะอุปปจาระของฌานนั้น ๆ ไชริ์ เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร จึงตรัสความดับในฌานทั้งหลาย อย่างนี้ว่า ก็ทุกขินทรีย์ เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่มีส่วนเหลือในที่ไหน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัย สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรม เข้าปฐมฌาน มีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวกอยู่ ทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่มีส่วนเหลือใน

ที่นี้.. ก็โทมนัสสินทริย์ ฯลฯ สุขินทริย์ ฯลฯ โสมนัสสินทริย์
เกิดขึ้นด้วยแล้ว ย่อมดับไปไม่มีส่วนเหลือในที่ไหน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เข้าจตุตถฌานไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละทุกข์
และสุข และดับโสมนัสและโทมนัสก่อน ๆ ได้ มีอุเบกขาเป็นต้น
ให้สติบริสุทธิ์อยู่ โสมนัสสินทริย์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปไม่มี
ส่วนที่เหลือในที่นี้ ดังนี้. ตอบว่า เพราะความดับดียิ่ง.

อันที่จริง ความดับองค์ฌานเหล่านั้นในปฐมฌานเป็นต้น ก็เป็นการ
ดับดียิ่งเหมือนกัน แต่การดับในขณะที่แห่งอุปจารฌานไม่ชื่อว่า ความดับที่ดียิ่ง
จริงอย่างนั้น เมื่อทุกขินทริย์แม้ดับแล้วในอุปจาระแห่งปฐมฌานในอาวัชชนะ
ต่าง ๆ ความเกิดขึ้นแห่งทุกขินทริย์ จะพึงมีได้เพราะสัมผัสอันเกิดแต่เหลือบยุง
เป็นต้น หรือว่า เพราะความลำบากเกิดแต่การนั่งในที่อันไม่เสมอ ส่วน
ภายในอัปปนา ทุกขินทริย์นั้นหาเกิดขึ้นไม่.

อีกอย่างหนึ่ง ทุกขินทริย์ในอุปจารฌานแม้นี้ ยังไม่ดับอย่างสนิท
เพราะยังมีได้ถูกปฏิบัติกขธรรม (คือฌาน) ปราบปราม แต่ภายในอัปปนา
กายทั้งปวงได้หยั่งลงสู่ความสุขแล้วด้วยการแผ่ไปแห่งปีติ ทุกขินทริย์ของพระ-
โยคาวจรผู้มีกายอันหยั่งลงแล้วในความสุข ย่อมเป็นธรรมดับสนิท เพราะอัน
ปฏิบัติกขธรรมกำจัดแล้ว

อนึ่ง โทมนัสสินทริย์แม้พระโยคาวจรละได้แล้วในอุปจารแห่งทุกขิ-
ฌานในอาวัชชนจิตต่าง ๆ นั้นแหละ โทมนัสสินทริย์นี้ก็จะพึงเกิดขึ้น เพราะ
ความลำบากกาย และความคับแค้นใจ อันมีวิตกและวิจารณ์ปัจฉัยยังมีอยู่
แต่เมื่อไม่มีวิตกและวิจารณ์ โทมนัสสินทริย์จะไม่เกิดเลย แต่เมื่อวิตกและวิจารณ์
อยู่ในที่ใด โทมนัสสินทริย์ก็ย่อมเกิดขึ้นในที่นั้น คือว่า วิตกและวิจารณ์ในอุปจาร

แห่งทุติยฉนอันพระโยคาวจรยังละไม่ได้ เพราะฉะนั้น โทมนัสสินทริย์ก็พึงเกิดขึ้นในที่นั้น เพราะความที่วิตกและวิจารณ์เป็นปัจจัยที่ยังละไม่ได้ ส่วนในทุติยฉน โทมนัสสินทริย์เกิดไม่ได้เลย เพราะความที่วิตกและวิจารณ์เป็นปัจจัยนั้นท่านละได้แล้ว.

อนึ่ง ในอุปจารแห่งตติยฉน สุชินทริย์แม่พระโยคาวจรละได้แล้ว จะพึงเกิดขึ้นแก่กายที่รูปอันประณีตมีปีติเป็นสมุฏฐานถูกต้องแล้ว ส่วนในตติยฉน สุชินทริย์จะเกิดไม่ได้เลย เพราะว่า ปีติซึ่งเป็นปัจจัยแก่สุขในตติยฉนย่อมดับไปโดยประการทั้งปวง.

อนึ่ง ในอุปจารแห่งจตุตถฉน โสมนัสสินทริย์แม่พระโยคิลละแล้วก็พึงเกิดขึ้นได้ เพราะความเป็นสภาวะใกล้ต่อสุข และเพราะยังไม่ก้าวล่วงโดยชอบ โดยที่ไม่มีอุเบกขาที่ถึงอัปปนา ส่วนในจตุตถฉน โสมนัสสินทริย์จะเกิดไม่ได้เลย เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสกระทำให้ถือเอาโดยไม่มีส่วนเหลือในที่นั้น ๆ อย่างนี้ว่า ก็ทุกชินทริย์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปไม่มีส่วนเหลือในที่นี้ ดังนี้.

ในอธิการแห่งจตุตถฉนนี้ มีผู้ท้วงว่า ถ้าเวทนาเหล่านั้นแม่พระโยคิลละแล้วในอุปจารแห่งฉนนั้น ๆ ด้วยอาการอย่างนี้แล้ว เพราะเหตุไร ในที่นี้จึงนำมาตรัสอีกเล่า. ตอบว่า เพื่อให้เข้าใจ. จริงอยู่ เวทนาที่ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุขนี้ใด ซึ่งตรัสไว้ในองค์แห่งฉนนี้ว่า ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุข ดังนี้ เวทนานั้นสุขุมรู้ได้โดยยาก ใคร ๆ ไม่อาจเข้าใจได้โดยง่าย เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงนำเวทนาเหล่านี้ทั้งหมดมาอีกเพื่อให้กำหนดได้โดยง่าย เปรียบเหมือนนายโคบาลต้องการจับโคคู่ตัวหนึ่งที่ใคร ๆ ไม่อาจ เพื่อจะ

เข้าไปจับโดยวิธีใดวิธีหนึ่ง จึงต้อนโคทั้งหมดเข้าไปในคอกเดียวกัน ที่นั่น เขาจึงต้อนออกไปทีละตัว มันก็ออกมาโดยลำดับ จึงชี้ให้จับว่า โคตัวนี้ คือ โคคุณั้น พวกท่านจงจับมัน ฉันทโค ข้อนี้ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงเวทนาเหล่านั้น ที่ทรงประมวลมา ด้วยอาการอย่างนี้แล้ว ใคร ๆ ก็อาจเพื่อให้บุคคลกำหนดเวทนานั้นได้ว่า สภาวะใดไม่ใช่สุข ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่โสมนัส ไม่ใช่โทมนัส สภาวะนี้เป็น อทุกข์มสุขเวทนา ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเวทนาเหล่านั้น เพื่อทรงชี้ถึงปัจจัยเพื่อเจโตวิมุตติ (คือ ความหลุดพ้นแห่งใจ) ที่ไม่มีทุกข์และ สุข เพราะว่า การละสุขและทุกข์เป็นปัจจัยเพื่อเจโตวิมุตตินั้น เหมือน

อย่าง พระธรรมทินนาเถรี กล่าวไว้ว่า *จตุตาโร โข อาวุโส ปจฺจยา

อทุกข์มสุขาย เจโตวิมุตติยา สมาปตฺติยา ฯเปฯ สมาปตฺติยา

ดูก่อนท่านผู้มีอายุ ปัจจัยแห่งสมาบัติ ที่เป็นเจโตวิมุตติ อันไม่มีทุกข์ ไม่มี สุข มี ๔ อย่างแล ดูก่อนท่านผู้มีอายุ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เข้าถึงจตุตถ- ฌานอันไม่มีทุกข์และสุข เพราะละสุขและทุกข์ และดับโสมนัสโทมนัสในก่อน เสียได้ มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิอยู่ ดูก่อนท่านผู้มีอายุ ปัจจัยแห่ง สมาบัติที่เป็นเจโตวิมุตติอันไม่มีทุกข์ไม่มีสุข ๔ อย่างนี้แล.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า สังโยชน์มีสักกายทิฏฐิเป็นต้น ที่พระอริย- เจ้าละได้แล้วในมรรคอื่น (ปฐมมรรคเป็นต้น) พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อจะ ทรงขอย่อมมรรคที่ ๓ จึงตรัสว่า ละแล้วในมรรคที่ ๓ นั้น ดังนี้ ฉันทโค

เพื่อทรงยกย่องมานั้น จึงตรัสถึงอทุกขมสุขเวทนานั้น ในฉานที่ ๔ นี้ฉั้นนั้น. หรืออีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบตรัสอทุกขมสุขนั้น เพื่อแสดงถึงความที่ราคะและโทสะเป็นสภาพไถลยิ่งในฉานที่ ๔ นี้ โดยขจัดปัจจัยได้แล้ว จริงอยู่ บรรดาฉานเหล่านั้น สุขเป็นปัจจัยแก่โสมนัส โสมนัสเป็นปัจจัยแก่ราคะ ทุกข์เป็นปัจจัยแก่โทมนัส โทมนัสเป็นปัจจัยแก่โทสะ ราคะและโทสะพร้อมทั้งปัจจัยอันจตุตถฉานขจัดแล้ว เพราะขจัดความสุขเป็นต้นได้แล้ว เพราะฉะนั้น ราคะและโทสะ จึงชื่อว่า มีอยู่ในที่ไถลยิ่ง ดังนี้.

คำว่า อทุกขมสุข ความว่า ชื่อว่า อทุกข์ เพราะความไม่มีทุกข์ ชื่อว่า อสุข เพราะความไม่มีสุข. ด้วยคำว่า อทุกขมสุข นี้ ย่อมทรงแสดงเวทนาที่ ๓ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์และสุข ในจตุตถฉานนี้ มิใช่ทรงแสดงเพียงความไม่ทุกข์ไม่สุข แต่ตรัสว่า ความไม่ทุกข์ ไม่สุข ชื่อว่า เวทนาที่ ๓ เป็นอุเบกขา ดังนี้ก็มี.

อุเบกขาเวทนานั้น ฟังทราบว่า มีการเสวยอารมณ์ตรงกันข้ามกับอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์เป็นลักษณะ มีความเป็นกลางเป็นรส มีการไม่ปรากฏชัดเป็นปัจจุปัญฐาน มีการดับความสุขเป็นปทัฏฐาน.

คำว่า อุpekhasatiparisuthi (มีสติบริสุทธิเพราะอุเบกขา) ได้แก่ มีสติบริสุทธิ อันอุเบกขาให้เกิดขึ้นแล้ว เพราะในฉานนี้ สติบริสุทธิดีแล้ว ก็ความบริสุทธิของสติอันอุเบกขาทำแล้ว มิใช่ธรรมอื่นทำให้ เพราะเหตุฉนั้น จตุตถฉานนี้ จึงชื่อว่า มีสติบริสุทธิ เพราะอุเบกขา ดังนี้. แม้ในวิภังค์ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสว่า สตินี้ อันอุเบกขานี้ เปิดแล้ว เป็นธรรมชาติ บริสุทธิผ่องแผ้ว เพราะเหตุฉนั้น จึงตรัสว่า มีสติบริสุทธิเพราะอุเบกขา ดังนี้.

อนึ่ง ความบริสุทธิ์แห่งสติในฉนนี้ย่อมมีได้ด้วยอุเบกขาใด อุเบกขานั้น ว่า โดยเนื้อความ พึงทราบว่าเป็นตัตรมัชฌัตตตา ดังนี้ ก็ในจตุตถฉนนี้ สติ เท่านั้นบริสุทธิ์แล้วด้วยอุเบกขานั้นเพียงอย่างเดียวก็หาไม่ ที่แท้สัมปยุตตธรรม แม้ทั้งหมดก็บริสุทธิ์เพราะอุเบกขาเหมือนกัน แต่ตรัสเทศนาไว้โดยยกสติเป็น ประธาน บรรดาฉนเหล่านั้น อุเบกขานี้ แม้จะมีอยู่ในฉนเบื้องต้น ๓ ก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็ไม่ทำให้สติและสัมปยุตตธรรมบริสุทธิ์ผุดผ่อง เปรียบเหมือนดวง จันทร์แม้มีอยู่ในกลางวันก็ไม่บริสุทธิ์ผ่องใส เพราะกลางวันถูกรัศมีพระอาทิตย์ ช่ม และเพราะไม่ได้ราตรีอันเป็นสภาวะ โดยเป็นราตรีแจ่มใส หรือราตรีที่ อุปการะแก่ตนฉนใด แม้ดวงจันทร์ คือ ตัตรมัชฌัตตอุเบกขานี้ก็ฉนนั่น เหมือนกัน เพราะถูกเดชแห่งธรรมอันเป็นข้าศึกมีวิตกเป็นต้นครอบงำ และ ไม่ได้ราตรีอันเป็นสภาวะคืออุเบกขาเวทนา แม้จะมีอยู่ในฉนมัชฌิมฉน เป็นต้น ก็ไม่บริสุทธิ์ เปรียบเหมือนดวงจันทร์ไม่บริสุทธิ์ผุดผ่องในเวลา กลางวัน รัศมีแห่งดวงจันทร์ ก็ไม่บริสุทธิ์ แม้สหชาตธรรมมีสติเป็นต้น ก็ไม่บริสุทธิ์เหมือนกัน เพราะฉะนั้น ในบรรดาฉนเหล่านั้น แม้ฉนหนึ่ง ก็ไม่ตรัสว่า มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แต่ในจตุตถฉนนี้ ดวงจันทร์ คือ ตัตรมัชฌัตตอุเบกขานี้ บริสุทธิ์ยิ่งนัก เพราะได้ราตรี คือ อุเบกขาเวทนาเป็น สภาวะ เพราะไม่ถูกเดชแห่งข้าศึกมีวิตกเป็นต้นครอบงำ เพราะเหตุที่อุเบกขา นั้นเป็นธรรมบริสุทธิ์ แม้สหชาตธรรมมีสติเป็นต้นก็บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว จุจรัศมี แห่งดวงจันทร์ที่บริสุทธิ์แล้ว เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า จตุตถฉนนี้เท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า มีสติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขา ดังนี้.

คำว่า จตุตถ์ แปลว่า ที่ ๔ โดยลำดับแห่งการนับ. ฉนนี้ ชื่อว่า ฉนที่ ๔ เพราะอรรถว่า ย่อมบรรลุครั้งที่ ๔. ในคำว่า ผลสุโต โหติ

เป็นต้น ฟังทราบในผัสสปัญญาจะ (หมวด ๕ แห่งผัสสะ) ว่า เวทนานั้นเป็น
อุเบกขาเวทนาเท่านั้น. อนึ่ง ในหมวด ๕ แห่งฉาน และหมวด ๘ แห่ง
อินทรีย์ ก็ตรัสว่า เป็นอุเบกขา เป็นอุเบกขินทรีย์นั่นแล. บทที่เหลือนอกนี้
ไม่มีในฉานที่ ๓ แม้ในฉานที่ ๔ นี้ ก็ไม่มีเหมือนกัน. แม้ในโกฏฐาสวาร
ก็ตรัสว่า ฉานมีองค์ ๒ คำนี้ฟังทราบด้วยสามารถแห่งอุเบกขาและจิตเตกัคคตา
นั่นแหละ. คำที่เหลือทั้งปวงเป็นเช่นกับตติยฉานนั่นแล.

ฉานจุดกนัยจบ

ปัญญาจกนัย

[๑๔๕] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๕๐] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุทุติยฉานที่มี
ปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ กับปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา

สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมာธินทรีย์ ปัญฺญินทรีย์ มนินทรีย์
โสมนัสสตินทรีย์ จีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ ปักคาหะ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแก่อื่นใด มีอยู่ใน
สมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

[๑๕๑] กัณฑ์ ๔ อายุตนะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๘ ฌาน
มีองค์ ๔ มรรคมีองค์ ๔ พละ ๗ เหตุ ๓. ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายตนะ ๑
ธรรมชาติ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแก่อื่นใด มีอยู่ใน
สมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

[๑๕๒] **สังขารขันธ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิจารณ์ ปิติ เอกกคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์
สตินทรีย์ สมာธินทรีย์ ปัญฺญินทรีย์ จีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ
ปักคาหะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัย เกิดขึ้นแก่อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น
เวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญาณขันธ นี้ชื่อว่า **สังขารขันธ** มีใน
สมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล**.

[๑๕๓] **ธรรมเป็นกุศล** เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุตติยฌาน
ที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ภายในช่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนาจิต ปิติ สุข เอกกคตา สัทธินทรีย์

วิริยินทรีย์ สติณทรีย์ สมาธิณทรีย์ ปัญญาณทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์
ชีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ ปัสคาคะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น
หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

[๑๕๔] ก็ขั้นนี้ อายุคนะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๘ ฌาน
มีองค์ ๓ มรรคมีองค์ ๔ พละ ๗ เหตุ ๓ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมมายคนะ ๑
ธรรมชาติ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ใน
สมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล**.

[๑๕๕] สังขารขั้นนี้ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา ปีติ เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สติณทรีย์
สมาธิณทรีย์ ปัญญาณทรีย์ ชีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ ปัสคาคะ
อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น เว้น
เวทนาขั้นนี้ สัญญาขั้นนี้ วิญญาณขั้นนี้ นี้ชื่อว่า **สังขารขั้นนี้** มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล**.

[๑๕๖] **ธรรมเป็นกุศล** เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ เพราะคลายปีติ
ได้อีกด้วย ฯลฯ บรรลุจุดตถุณที่มีปฐวิกสิณเป็นอารมณ์อยู่ในสมัยใด ผัสสะ
เวทนา สัญญา เจตนา จิต สุข เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์
สติณทรีย์ สมาธิณทรีย์ ปัญญาณทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์
สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ ปัสคาคะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น. หรือ
นามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด อยู่ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

[๑๕๓] กี่ขันธุ์ ๔ आयตนะ ๒ ธาตุ ๒ อาหาร ๓ อินทริย์ ๘
ฌานมีองค์ ๒ มรรคมีองค์ ๔ พละ ๓ เหตุ ๓ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายตนะ ๑
ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่
ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

[๑๕๔] **สังขารขันธุ์** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา สัทธินทริย์ วิริยินทริย์ สตินทริย์
สมาธินทริย์ ปัญฺญินทริย์ จีวิตินทริย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ
ปัสสาคะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น
เวทนาขันธุ์ สัญญาขันธุ์ วิญญาณขันธุ์ นี้ชื่อว่า **สังขารขันธุ์** มีใน
สมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล**.

[๑๕๕] **ธรรมเป็นกุศล** เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุปัญจฌาน
ที่มีปลงวิกสิณเป็นอารมณ์ ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต อุเบกขา เอกัคคตา
สัทธินทริย์ วิริยินทริย์ สตินทริย์ สมาธินทริย์ ปัญฺญินทริย์ มนินทริย์
อุปกจินทริย์ จีวิตินทริย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ ปัสสาคะ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

[๑๖๐] ก็ขันธ ๔ อายตนะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทรีย์ ๘
ฌานมีองค์ ๒ มรรคมีองค์ ๔ พละ ๓ เหตุ ๓ ผัสสะ ๑ ฯลฯ ธรรมายตนะ ๑
ธรรมชาตุ ๑ มีในสมัยใด หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแก่อื่นใด มีอยู่ใน
สมัยนั้น.

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

[๑๖๑] **สังขารขันธ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์
สมาธิินทรีย์ ปัญฺุณินทรีย์ จีวิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาวายามะ ฯลฯ
ปัสคาคหะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแก่อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น
เว้นเวทนาขันธ สัญญาขันธ วิญญาณขันธ นี้ชื่อว่า **สังขารขันธ** มีใน
สมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ปัญจนัย จบ

อรรถกถาจิตตูปปาตกัณฑ์

อธิบายฉานปัญจนัย

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเริ่มปัญจนัย (นัยแห่งฉานหมวด ๕) ว่า กตเม ชมฺมา กุสลา (ธรรมเป็นกุศล เป็นโฉน) ดังนี้.

ถามว่า เพราะเหตุใด พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงฉานปัญจนัย ตอบว่า เพราะแสดงตามอัธยาศัยของบุคคล และเพราะความงามแห่งเทศนา ได้ยินว่า ในเทวบริษัทที่ประชุมกัน วิตกของเทวดาบางพวกเท่านั้นปรากฏ เป็นของหายาบ ส่วนวิจาร ปิติ สุข เอกัคคตาจิตปรากฏเป็นของสงบ พระศาสดาทรงจำแนกชื่ออุตติยฉานมีองค์ ๔ ซึ่งไม่มีวิตกมีแต่วิจารด้วยสามารถแห่ง สัพปาเยแก่เทวดาเหล่านั้น บางพวกมีวิจารปรากฏโดยเป็นของหายาบ ปิติ สุข เอกัคคตาจิตปรากฏโดยเป็นของสงบ พระศาสดาก็ทรงจำแนกชื่ออุตติยฉาน มีองค์ ๓ ด้วยสามารถสัพปาเยแก่เทวดาเหล่านั้น บางพวกมีปิติปรากฏโดยเป็นของหายาบ สุขเอกัคคตาจิตปรากฏโดยความสงบ พระศาสดาก็ทรงจำแนกชื่อ จตุตถฉาน มีองค์ ๒ ด้วยสามารถสัพปาเยแก่เทวดาเหล่านั้น บางพวกมีสุข ปรากฏโดยเป็นของหายาบ อุเบกขาและเอกัคคตาจิตปรากฏโดยความสงบ พระศาสดาก็ทรงจำแนกชื่อปัญจฉานมีองค์ ๒ ด้วยสามารถแห่งสัพปาเยแก่ เทวดาเหล่านั้น นี้ชื่อว่า อัธยาศัยของบุคคลก่อน.

ส่วนชื่อว่า เทศนาที่ถึงความงามแห่งเทศนา เพราะธรรมชาติใด อันเวไนยสัตว์แห่งตลอดดีแล้ว ธรรมชาตินั้น พระตถาคตทรงแห่งตลอดมา ดีแล้ว เพราะฉะนั้น พระศาสดาผู้ทรงบรรลุถึงความงามแห่งเทศนา ผู้ฉลาด ในวิธีเทศนาเพราะทรงมีพระญาณใหญ่ ทรงกำหนดเทศนาได้ตามพระประสงค์

ด้วยสามารถแห่งองค์นั้น ๆ ในที่นี้ ทรงจำแนกปฐมฌานมีองค์ ๕ ทุตติฌานมีองค์ ๔ คือไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์ ตุตติฌานมีองค์ ๓ จตุตถฌานมีองค์ ๒ ปัญจฌานก็มีองค์ ๒ นั้นแหละ นี่ชื่อว่า **เทศนาวิลาส** (ความงามแห่งเทศนา).

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสมาธิ ๓ เหล่าใดในพระสูตรว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย สมาธิ ๓ เหล่านี้ คือ

สวิตักกสวิจารสมาธิ

อวิตักกวิจรมัตตสมาธิ

อวิตักกอวิจารสมาธิ.

บรรดาสมาธิเหล่านั้น สวิตักกสวิจารสมาธิ และอวิตักกอวิจารสมาธิ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกแสดงไว้ในหนหลังแล้ว. ส่วนอวิตักกวิจรมัตตสมาธิยังมีได้ทรงแสดงไว้ เพราะฉะนั้น พึงทราบวา เพื่อแสดงอวิตักกวิจรมัตตสมาธินั้น จึงทรงเริ่มปัญจนัยนี้. ในนิทเทศแห่งทุตติฌานในปัญจนัยนั้น บรรดาธรรมมีผัสสะเป็นต้น ธรรมมีเพียงวิตกที่ลดลง ส่วนในโกฏฐาสวารเนื้อความว่า ฌานมีองค์ ๔ มรรคมีองค์ ๔ ดังนี้ เท่านั้นที่แปลกกัน คำที่เหลือทั้งหมดเช่นกับปฐมฌานนั้นแหละ. และฌานที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ในจตุกนัยเป็นฌานที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ ในปัญจนัยนี้ เพื่อแสดงลำดับการบรรลุฌานเหล่านั้น พึงทราบนัยดังต่อไปนี้.

ได้ยินว่า บุตรของอำมาตย์คนหนึ่ง มาสู่พระนครจากชนบทเพื่อเข้าเฝ้าพระราชา เขาเฝ้าพระราชาเพียงวันเดียวเท่านั้น แล้วผลาญทรัพย์ทั้งหมดด้วยการดื่มสุรา วันหนึ่ง พวกนักเลงแก้ผ้าเขาซึ่งเมาสุรา แล้วเอาเสื้อลำแพนเก่า

มาปิดไว้ แล้วเอาออกจากโรงสุรา ผู้รู้วิชาคุณลักษณะคนหนึ่งเห็นเขานอนหลับ ที่กองหยากเยื่อ จึงสันนิษฐานว่า บุรุษคนนี้จะจักเป็นที่พึงแก้มหาชนได้ เราควรช่วยบุรุษนี้ จึงให้อาบน้ำชำระร่างกาย ให้นุ่งห่มผ้าเนื้อหยาบคู่หนึ่ง แล้วให้อาบน้ำด้วยน้ำหอมอีก แล้วให้นุ่งห่มผ้าทุกฤดูเนื้อละเอียด ให้ขึ้นสู่ปราสาท ให้บริโภคน้ำโภชนาอย่างดี แล้วมอบคนปรนนิบัติให้ด้วยคำว่า พวกเธอจงบำเรอผู้นี้อย่างนี้ แล้วหลีกไป.

ต่อจากนั้นพวกคนใช้เหล่านั้น ก็ยกเขาให้ขึ้นสู่ที่นอนก็เพื่อป้องกันไม่ให้เขาไปร้านดื่มสุรา คนปรนนิบัติ ๔ คน ได้ยื่นกดมมือและเท้าเขาไว้ คนหนึ่งนวดเท้า คนหนึ่งเอาพัดใบตาลมาพัดโบก คนหนึ่งนั่งคิดพิณขับกล่อมอยู่. เขาหายเมื่อยแล้ว เพราะหลับบนที่นอนน้อยหนึ่งแล้วตื่นขึ้นไม่สามารถทนการกดมมือและเท้าได้ จึงคุกคามด้วยคำว่า ใครมากดเท้ากดมมือเราไว้ จงออกไป คนเหล่านั้นก็ออกไปเพียงคำเดียวเท่านั้น เขาก็หลับไปอีกน้อยหนึ่งแล้วก็ตื่นขึ้น ทนการนวดเท้าไม่ได้ จึงพูดว่า ใครมานวดเท้าของเรา จงออกไป แม้คนนวดเท่านั้นก็หลีกไปเพียงคำเดียวนั้นแหละ เขาหลับไปอีกน้อยหนึ่งตื่นขึ้นทนลมพัดใบตาลเหมือนลมเจือฝนไม่ได้ จึงพูดว่า นั่นใคร จงออกไป แม้คนนั้นก็หลีกไปเพียงคำเดียวเท่านั้น เขาหลับไปอีกน้อยหนึ่งตื่นขึ้นทนเสียงเพลงขับเหมือนหลาวแทงหูไม่ได้ จึงคุกคามคนคิดพิณ แม้คนคิดพิณก็ออกไปเพียงคำเดียวเหมือนกัน ที่นั่นเขาจะอุปัทวะ (ความรบกวน) คือความเมื่อยล้า การถูกกด การบีบนวด การถูกลมพัด และเพลงขับประโคม จึงนอนสบาย ตื่นขึ้นแล้วได้ไปเฝ้าพระราชา แม้พระราชาก็ได้พระราชทานความเป็นใหญ่ให้แก่เขา เขาได้เป็นที่พึงแก้มหาชนเกิดขึ้นแล้ว.

ในเรื่องนั้น พึงเห็นกฤตบุตรผู้ครองเรือนถึงความเสื่อมโทรม เพราะความพินาศไปแห่งทรัพย์เป็นอนกนี้ เปรียบเหมือนบุตรแห่งอำมาตย์ผู้ถึงความเสื่อมโทรม เพราะพินาศไปด้วยการดื่มน้ำเมานั้น. พระตถาคตเปรียบเหมือน

บุคคลผู้รู้วิชาคุณลักษณะ การที่พระตถาคตทรงสันนิษฐานว่า กุลบุตรนี้จักเป็นที่พึงแก่มหาชนได้ สมควรจะบรรพชา ดังนี้ เปรียบเหมือนบุรุษผู้รู้วิชาคุณลักษณะ สันนิษฐานว่า บุคคลนี้จักเป็นที่พึงแก่มหาชน สมควรจะช่วยเหลือต่อมากุลบุตรได้บรรพชา เปรียบเหมือนบุตรอำมาตย์นั้น ได้อาบน้ำทำความสะอาดชำระร่างกาย ต่อมากุลบุตรนี้ ได้นุ่งห่มผ้าคือสีล ๑๐ เหมือนบุตรอำมาตย์นั้น นุ่งผ้าเนื้อหยาบ การที่กุลบุตรนี้ได้อาบน้ำหอม คือ ปาฏิโมกขสังวรศีลเป็นต้น เปรียบเหมือนบุตรของอำมาตย์นั้น ได้อาบน้ำหอมอีก. การที่กุลบุตรนี้ได้นุ่งห่มผ้าทุกุลพัสดุ คือถึงพร้อมด้วยศีลวิสุทธิตามที่กล่าวแล้ว เปรียบเหมือนบุตรของอำมาตย์นั้น ได้นุ่งห่มผ้าทุกุลเนื้อละเอียดอีก. การที่กุลบุตรนี้ นุ่งห่มผ้าทุกุลคือศีลวิสุทธิขึ้นสู่ปราสาท คือสมาธิภาวนา เปรียบเหมือนบุตรของอำมาตย์นั้น นุ่งห่มผ้าทุกุลเนื้อละเอียดขึ้นสู่ปราสาท.

ต่อจากนั้นกุลบุตรนี้ได้การบริโภคมตธรรม มีสติและสัมปชัญญะเป็นต้นซึ่งมีอุปการะต่อสมาธิ เปรียบเหมือนบุตรของอำมาตย์นั้นบริโภคอาหารอย่างดี. การที่กุลบุตรนี้ ถูกวิตกและวิจารณ์ขึ้นสู่อุچارแห่งฌาน เปรียบเหมือนบุตรของอำมาตย์นั้นบริโภคอาหารแล้ว ถูกผู้บ่าวทั้งหลายยกขึ้นสู่ที่นอน. เนกขัมมวิตกของกุลบุตรนี้ บีบคั้นจิตในอารมณ์เพื่อป้องกันมุ่งหน้าต่อกามสัญญา เปรียบเหมือนชาย ๔ คน กดเท้ากมมือของบุตรแห่งอำมาตย์นั้นไว้ เพื่อมิให้ไปสู่โรงคั่วอีก. วิจารณ์ที่เคล้าเคลียจิตในอารมณ์ของกุลบุตรนี้ เปรียบเหมือนบุรุษบีบนวดเท้าของอำมาตย์นั้น. ปีติอันให้ซึ่งความเยือกเย็นใจของกุลบุตรนี้ เปรียบเหมือนการให้บุรุษเอาพัดใบตาลพัดโบกให้บุตรของอำมาตย์นั้น. โสมนัสอนุเคราะห์จิตของกุลบุตรนี้ เปรียบเหมือนนักดนตรีทำการอนุเคราะห์โสตของบุตรของอำมาตย์นั้น. การที่กุลบุตรบรรเทาความเมื่อยคือปราศจากนิวรรณ์ โดยอาศัยอุچارฌานเข้าถึงปฐมฌานนี้ เปรียบเหมือนบุตรของอำมาตย์นั้น บรรเทาความเมื่อยลำห้อยหนึ่ง

ด้วยการเข้าไปสู่ที่นอนแล้วหลับไป. การที่กุกบุตรนี้ออกจากปฐมฌานเห็นโทษ
วิตก เพราะทณวิตกบีบคั้นจิตไม่ได้ จึงละวิตกเข้าฌานที่เป็นอวิตกกจิรา-
มัตตสมาธิ (ไม่มีวิตกมีเพียงจิรา) เปรียบเหมือนการที่บุตรของอำมาตย์หลับ
แล้วตื่นขึ้นคุกคามคนผู้กดมือกดเท้า เพราะทนต่อการกดมือกดเท้าไม่ได้ เพราะ
คนเหล่านั้นหลีกไป จึงหลับน้อยหนึ่ง.

ต่อจากนั้น การที่กุกบุตรนี้ออกจากทุติยฌานเป็นต้นบ่อยๆ เห็นโทษ
จิราเป็นต้น โดยลำดับ เพราะไม่อาจทนต่อจิราเป็นต้น ซึ่งมีโทษตามที่
กล่าวแล้ว และเพราะละจิราเป็นต้นเหล่านั้น จึงเข้าฌานที่ไม่มีวิตก ไม่มีจิรา
ไม่มีปีติ ละโสมนัสได้แล้ว เปรียบเหมือนบุตรอำมาตย์นั้นนอนหลับแล้วตื่น
ขึ้นบ่อยๆ คุกคามคนผู้บีบนิ้วกดเท้าเป็นต้น โดยลำดับตามที่กล่าวแล้วเพราะ
ไม่อาจทนต่อการบีบนิ้วกดเท้าเป็นต้น และเพราะคนนิ้วกดเท้าเป็นต้นเหล่านั้นออกไป
ไปแล้ว จึงเข้าถึงความหลับน้อยหนึ่งบ่อยๆ. ก็เมื่อกุกบุตรนี้ออกจาก
ปัญจฌานเข้าถึงวิปัสสนาจรจรลูพระอรหัตต์ เปรียบเหมือนบุตรของอำ-
มาตย์นั้นลุกจากที่นอนไปเฝ้าพระราชบิดา แล้วถึงพร้อมด้วยอิสริยยศ. แม้ความ
ที่กุกบุตรนี้บรรลุพระอรหัตต์แล้วเป็นที่พึงแก่ชนเป็นอันมาก พึงทราบเหมือน
ความที่บุตรของอำมาตย์นั้นได้อิสริยยศแล้วเป็นที่พึงแก่ชนเป็นอันมาก ฉะนั้น.
จริงอยู่ ด้วยความเกิดขึ้นแห่งพระอรหัตต์มีประมาณเท่านี้ กุกบุตรนี้ ก็ชื่อว่า
เป็นบุญเขตอันยอดเยี่ยมจะนี้แล.

ฉานปัญจกนัยจบ

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ ย่อมเป็นอันประกาศชื่อ สุตทิกนวกะ (ความ
บริสุทธิ์ ๕) อันต่างโดยฉานจตุกนัย และฉานปัญจกนัย แต่เมื่อว่าโดยอรรถ
สุตทิกนวกะนั้นพึงทราบว่า เป็นฉานปัญจกนัยนั่นเอง เพราะฉานจตุกนัยรวม
เข้าในฉานปัญจกนัยได้.

ปฏิบัติ ๔

[๑๖๒] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์
เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทวิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าธรรมเป็นกุศล.

[๑๖๓] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์
เป็นทุกขาปฏิบัติ จิปปาวิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๖๔] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์
เป็นสุขาปฏิบัติ ทันทวิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๖๕] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์
เป็นสุขาปฏิบัติ จิปปาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๖๖] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุทุติยฌาน
ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุตตตฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ
บรรลุปัญจฌาน ที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา
ฯลฯ ที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็นทุกขาปฏิบัติ จิปปาภิญญา ฯลฯ ที่มี
ปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็นสุขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา ฯลฯ ที่มีปฐมวิกสิต
เป็นอารมณ์เป็นสุขาปฏิบัติ จิปปาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ปฏิบัติ ๔ จบ

อารมณฺ์ ๔

[๑๖๗] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณฺ์ มีกำลังน้อย มีอารมณฺ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๖๘] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณฺ์ มีกำลังน้อย มีอารมณฺ์ไพบุลย์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๖๙] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณฺ์ มีกำลังมาก มีอารมณฺ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๗๐] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๗๑] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุดุตตฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน ที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

อารมณ์ ๔ จบ

แจกฌานอย่างละ ๑๖

[๑๗๒] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า เป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๗๓] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็น

ทุกขาปฏิบัติทา ขิปปาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติทาเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็น

ทุกขาปฏิบัติทา ขิปปาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติทาเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็น

ทุกขาปฏิบัติทา ขิปปาภิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติทาเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากการ สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็น

ทุกขาปฏิบัติทา ขิปปาภิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๗๔] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกิตติเป็นอารมณ์ เป็นสุขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกิตติเป็นอารมณ์ เป็นสุขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกิตติเป็นอารมณ์ เป็นสุขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกิตติเป็นอารมณ์ เป็นสุขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๗๕] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิเสสเป็นอารมณ์ เป็นสุขาปฏิบัติ จิปปาปัญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิเสสเป็นอารมณ์ เป็นสุขาปฏิบัติ จิปปาปัญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิเสสเป็นอารมณ์ เป็นสุขาปฏิบัติ จิปปาปัญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิเสสเป็นอารมณ์ เป็น

สุขาปฏิบัติทา จิปปาภิญญา มีกำลังมาก เป็นอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ อยู่ใน
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๗๖] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติทาเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุทุติยฌาน
 ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุจตุตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ
 บรรลุปัญจฌานที่มีปฐวีกสิณเป็นอารมณ์.

เป็นทุกขาปฏิบัติทา ทันธาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติทา ทันธาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติทา ทันธาภิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติทา ทันธาภิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติทา จิปปาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติทา จิปปาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติทา จิปปาภิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติทา จิปปาภิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ

เป็นสุขาปฏิบัติทา ทันธาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นสุขาปฏิบัติทา ทันธาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ

เป็นสุขาปฏิบัติทา ทันธาภิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นสุขาปฏิบัติทา ทันธาภิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ

เป็นสุขาปฏิบัติทา จิปปาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นสุขาปฏิบัติทา จิปปาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ

เป็นสุขาปฏิบัติทา จิปปาภิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นสุขาปฏิบัติ จิปาถะ มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

แจกอย่างละ ๑๖ จบ

[๑๗๗] ธรรมเป็นกุศล เป็นไหน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม สัจจ
จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีอาโปกสิณเป็นอารมณ์ ฯลฯ
ที่มีเตโชกสิณเป็นอารมณ์ ฯลฯ ที่มีวาโยกสิณเป็นอารมณ์ ฯลฯ ที่มีนิลกสิณ
เป็นอารมณ์ ฯลฯ ที่มีปีติกสิณเป็นอารมณ์ ฯลฯ ที่มีโลหิตกสิณเป็นอารมณ์
ฯลฯ ที่มีโอทาทกสิณเป็นอารมณ์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

กสิณ ๘ แจกอย่างละ ๑๖ จบ

อรรถกถาจิตตูปปาตกัณฑ์

อธิบายปฏิบัติ ๔

บัดนี้ เพื่อแสดงประเภทลำดับปฏิบัติ เพราะธรรมดาว่าฉานนี้ย่อมสำเร็จด้วยลำดับปฏิปทานั้น ฉะนั้น จึงทรงปรารภคำมีอาทิว่า กตเม ฆมฺมา กุสลา อิก. ในปฏิปทาเหล่านั้น ฉานที่ชื่อว่า **ทุกขาปฏิบัติ** เพราะธรรมดาว่า ฉานนั้นปฏิบัติลำบาก ที่ชื่อว่า **ทันทวิญญา** เพราะฉานนั้นรู้ได้ยาก ด้วยประการฉะนี้ แม้คำทั้ง ๓ คือ **ทุกขาปฏิบัติ** ก็ดี **ทันทวิญญา** ก็ดี **ปฐวิกสิต** ก็ดี เป็นชื่อของฉานทั้งนั้น. แม้ในคำเป็นต้นว่า **ทุกขาปฏิบัติ จิปฺปภาสิณฺ** กัณฺยนี้เหมือนกัน.

บรรดาปฏิบัติเป็นต้นเหล่านั้น การเจริญฉานตั้งแต่เริ่มตั้งใจครั้งแรก จนถึงอุปจารแห่งฉานนั้น ๆ เกิดขึ้นเป็นไป เรียกว่า **ปฏิบัติ**. ส่วนปัญญาที่ดำเนินไปตั้งแต่อุปจาร จนถึงอัปปนา เรียกว่า **อภิญญา**. ก็ปฏิบัติ ฉานนี้ ย่อมเป็นทุกข์แก่บุคคลบางคนอธิบายว่า ชื่อว่า **ปฏิบัติยาก** ไม่ได้เสพความสุขเพราะความที่ปัจจนิกธรรมมีนิเวรณเป็นต้นทำให้ฟุ้งขึ้น. ปฏิปทาของบางคนเป็นสุข เพราะไม่มีปัจจนิกธรรมเช่นนั้น แม้อภิญญาของบางคนก็ช้า คือเป็นธรรมชาติอ่อน ไม่เป็นไปโดยรวดเร็ว อภิญญาของบางคนรวดเร็ว คือไม่ช้า เป็นไปโดยรวดเร็ว เพราะฉะนั้น บุคคลใด เมื่อข่มกิเลสทั้งหลายด้วยวิปัสสนาญาณตั้งแต่ต้น ลำบากอยู่ ย่อมข่มได้โดยยาก พร้อมทั้งสังขารและสัมปโยคะ ปฏิปทาของบุคคลนั้น ชื่อว่า **ทุกขาปฏิบัติ** (ปฏิบัติลำบาก).

ส่วนบุคคลใด ข่มกิเลสได้แล้วบรมอัปปนาอยู่ ย่อมบรรลุถึงความ เป็นองค์ฉานได้โดยกาลช้านาน ปฏิปทาของบุคคลนั้น ชื่อว่า **ทันทวิญญา**

(รู้ได้ช้า). บุคคลใดยอมบรรลุดังความเป็นองค์มานได้โดยเร็ว ปฏิปทาของบุคคลนั้น ชื่อว่า **จิปปาภิญญา** (รู้ได้เร็ว). บุคคลใดเมื่อข่มกิเลสทั้งหลายไม่ลำบากข่มได้โดยง่าย ปฏิปทาของบุคคลนั้น ชื่อว่า **สุขาปฏิบัติ** (ปฏิบัติสะดวก).

ในอริการแห่งมานเหล่านั้น สัปปายะและอัสปายะก็ดี บุรพกิจมีการตัดปليโพธเป็นต้นก็ดี อปปนาโกศลก็ดี ข้าพเจ้าอธิบายไว้ในจิตภาวนานิทเทศในวิสุทธิมรรคแล้ว ในปฏิปทามีสัปปายะเป็นต้นเหล่านั้น บุคคลใดเสพอัสปายะ ปฏิปทาของบุคคลนั้นก็เป็นที่ทุกขาปฏิบัติ และทัณฑาภิญญา. บุคคลใดเสพอัสปายะ ปฏิปทาของบุคคลนั้นก็เป็นที่สุขาปฏิบัติ และจิปปาภิญญา. ส่วนบุคคลใดเสพอัสปายะในส่วนเบื้องต้น ข่อมเสพอัสปายะในเวลาภายหลัง หรือว่าเสพอัสปายะในกาลส่วนเบื้องต้น เสพอัสปายะในกาลภายหลัง บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นปฏิปทาและอภิญญาของบุคคลนั้นปะปนกัน.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า พระโยคาวจรไม่ทำบุรพกิจมีการตัดปليโพธเป็นต้นอย่างนั้นให้สำเร็จก่อนแล้วเจริญภาวนา ปฏิปทาของเขา เป็นที่ทุกขาปฏิบัติ โดยปริยายตรงกันข้าม เป็นสุขาปฏิบัติ อนึ่ง เมื่อพระโยคาวจรไม่ทำอปปนาโกศลให้สำเร็จ อภิญญาของเขาก็เป็น ทัณฑาภิญญา เมื่อทำอปปนาโกศลให้สำเร็จอภิญญาของเขาก็เป็น จิปปาภิญญา.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบประเภทแห่งปฏิปทาและอภิญญาเหล่านั้นด้วยอำนาจคัมภีระและอวิชา และด้วยอำนาจแห่งการบำเพ็ญสมณะและวิปัสสนา. จริงอยู่ ปฏิปทาของบุคคลผู้ถูกคัมภีระครอบงำแล้ว เป็นที่ทุกขาปฏิบัติ ปฏิปทาของผู้ไม่ถูกคัมภีระครอบงำแล้ว เป็นสุขาปฏิบัติและปฏิปทาของบุคคลผู้ถูกอวิชาครอบงำแล้ว เป็นที่ทุกขาภิญญา ปฏิปทาของผู้ไม่ถูกอวิชาครอบงำแล้ว

เป็นขิปปาภิญญา อนึ่ง บุคคลใด ไม่สร้างความคิดในสมณะไว้ ปฏิปทาของบุคคลนั้นเป็นทุกขาปฏิบัติ ปฏิปทาของบุคคลผู้สร้างความคิดในสมณะไว้ เป็นสุขาปฏิบัติ. ก็บุคคลใดไม่ทำอธิการไว้ในวิปัสสนา ปฏิปทาของบุคคลนั้นเป็นทันทาภิญญา ปฏิปทาของผู้ทำอธิการไว้ในวิปัสสนาเป็นขิปปาภิญญา.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบประเภทแห่งปฏิบัติและอภิญญาเหล่านั้นด้วยสามารถแห่งกิเลส และอินทรีย์. จริงอยู่ ปฏิปทาและอภิญญาของบุคคลมีกิเลสกล้า มีอินทรีย์อ่อนก็เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญญา. ส่วนปฏิบัติและอภิญญาของผู้มีอินทรีย์กล้าก็เป็นขิปปาภิญญา. ปฏิปทาและอภิญญาของบุคคลผู้มีกิเลสอ่อน อินทรีย์อ่อนก็เป็นสุขาปฏิบัติ ทันทาภิญญา. ส่วนปฏิบัติและอภิญญาของบุคคลผู้มีอินทรีย์กล้าก็เป็นขิปปาภิญญา.

บรรดาปฏิบัติและอภิญญาเหล่านี้ โดยประการที่กล่าวมานี้ บุคคลใด ย่อมบรรลุฌาน เพราะปฏิบัติลำบากและรู้ได้ช้า ฌานนั้นของบุคคลนั้น เรียกว่าทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญญา. แม้คำที่เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน. ในอธิการแห่งฌานนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า สติเป็นสภาพสมควรแก่ปฐมฌานเป็นต้นนั้น ย่อมตั้งโดยชอบ ปัญญาเป็นฐิติภาคินี (มีส่วนตั้งมั่น) และพึงทราบปฏิบัติในการข่มไว้ด้วยสติตามที่กล่าวแล้วอย่างนี้ หรือด้วยความใคร่ในฌานนั้น ๆ และพึงทราบอภิญญาในการอบรมอุปนาของผู้บรรลุอุปจารฌานนั้น ๆ.

อนึ่ง ปฏิปทาและอภิญญาข่มมีแม้ด้วยสามารถแห่งการบรรลุก็ได้เหมือนกัน. เพราะว่ามีทุกขียฌานที่บุคคลบรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญญาแล้ว บรรลุก็เป็นเช่นเดียวกันนั้นแหละ แม้ในฌานที่ ๓ ฌานที่ ๔ ก็นัยนี้แหละ พึงทราบความต่างกัน ๔ อย่างด้วยสามารถแห่งปฏิบัติแม้ในฌานปัจจุภย เหมือนในฌานจตุภย. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสฌาน ๒ นัย เป็นหมวด ๕ เป็น ๔ เพราะอำนาจแห่งปฏิบัติ ด้วยประการฉะนี้. ในฌานหมวด ๕

ปฏิบัติ ๔ เหล่านั้น ว่าโดยพระบาลี ได้จิต ๓๖ ดวง แต่ว่าโดยอรรถ (ใจความ) ได้จิต ๒๐ ดวงเท่านั้น เพราะความที่มานจตุกนัยก็รวมอยู่ในฉาน ปัญจกนัยแล.

ปฏิบัติ จบ

อธิบายอารมณ์ของฉาน ๔

บัดนี้ ชื่อว่า ฉานนี้มี ๔ อย่าง แม้โดยประเภทอารมณ์ เหมือน ประเภทปฏิบัติ เพราะฉะนั้น เพื่อทรงแสดงประเภทอารมณ์นั้นแห่งฉานนั้น จึงเริ่มคำเป็นต้น ว่า กตเม ชมุมา กุสลา ดังนี้อีก.

พึงทราบวินิจฉัยในรูปาวจรกุสลฉานนั้นมีคำเป็นต้น ว่า **ปริตต์ ปริตต-
ตารมมณ** (ฉานมีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย) ต่อไป ฉานใดไม่คล่องแคล่ว (มีคุณน้อย) ไม่สามารถเป็นปัจจัยแก่ฉานในเบื้องบน ฉานนี้ ชื่อว่า **ปริตตะ** ส่วนฉานใด เป็นไปในอารมณ์มีนิमितเท่ากระดิ่ง หรือเท่าขันน้ำ ซึ่งขยายขึ้น ไม่ได้ ฉานนี้ชื่อว่า **ปริตตะ** อารมณ์เป็นปริตตะของฉานนี้มีอยู่ เพราะเหตุฉนั้น ฉานนั้น จึงชื่อว่า **ปริตตารมณ** (มีอารมณ์เล็กน้อย). ฉานใดคล่องแคล่ว อบรมดีแล้ว สามารถเป็นปัจจัยแก่ฉานเบื้องบน ฉานนี้ ชื่อว่า **อัปฺปมาณ**. ฉานใดเป็นไปในอารมณ์อันกว้างขวาง ฉานนั้นก็ ชื่อว่า **อัปฺปมาณ** เพราะกำหนด นิमितที่เจริญได้. อารมณ์เป็นอัปฺปมาณ มีอยู่แก่ฉานนั้น เพราะเหตุฉนั้น ฉานนั้น จึงชื่อว่า **อัปฺปมาณารมณ** (อารมณ์ไม่มีประมาณ). อนึ่ง พึงทราบนัยที่ เจือกันเพราะความที่ลักษณะตามที่กล่าวแล้วเจือกัน พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส ธรรมหมวด ๕ ไว้ ๔ หมวด แม้ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ ดังพรรณนามาฉะนี้ อนึ่ง การนับจิตในประเภทแห่งอารมณ์นี้ เหมือนกับประเภทแห่งปฏิปัตตานันแล.

อารมณ์ของฉาน ๔ จบ

อธิบายอารมณ์และปฏิบัติเพื่อกัน

บัดนี้ เพื่อแสดงนัย ๑๖ ครั้ง เจ็ดด้วยอารมณ์และปฏิบัติ จึงทรงเริ่มคำเป็นต้นว่า กตเม ชมฺมา กุสลา ดังนี้. บรรดานัยเหล่านั้น ฌานพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในนัยแรกชื่อว่า หีนะ เพราะเหตุ ๔ อย่าง คือ เพราะเป็นทุกข์ปฏิบัติ (ปฏิบัติลำบาก) เพราะเป็นต้นตันชากิณฺญา (รู้ได้ช้า) เพราะเป็นปริตตะ (ไม่ชำนาญ) เพราะเป็นปริตตารมฺมะ (มีอารมณ์เล็กน้อย) ฌานที่ตรัสไว้ในนัยที่ ๑๖ ชื่อว่า ปณฺธิตะ เพราะเหตุ ๔ อย่าง คือ เพราะเป็นสุขปฏิบัติ เพราะเป็นจิปฺปาภิณฺญา เพราะเป็นอัปฺปมาณะ (ชำนาญ) เพราะเป็นอัปฺปมาณารมฺมะ (มีอารมณ์ไม่มีประมาณ). ในนัยที่เหลือ ๑๔ นัย พึงทราบความเป็นหีนะและปณฺธิตะ ด้วยเหตุหนึ่งเหตุสองและเหตุสาม.

ถามว่า ก็นัยที่ท่านแสดงไว้เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะความเกิดขึ้นแห่งฌาน เป็นเหตุ.

จริงอยู่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงแสดงสุทธกฺขณในปฐฺวิกฺขินด้วยสามารถแห่งฌานจตุกนฺย และฌานปญฺจกนฺย ทรงแสดงสุทธกฺปฏิบัติ และสุทธกกรรมในปฐฺวิกฺขินด้วยสามารถแห่งฌานจตุกนฺย และฌานปญฺจกนฺย เหมือนกัน. บรรดาจตุกนฺยและปญฺจกนฺยทั้งสองเหล่านั้น เทวดาเหล่าใด ย่อมอาจเพื่อจะตรัสรู้สุทธกฺขณในปฐฺวิกฺขินที่พระองค์แสดงอยู่ด้วยสามารถแห่งฌานจตุกนฺย ก็ทรงแสดงจตุกนฺยในสุทธกฺขณด้วยสามารถแห่งสัปปายะแก่เทวดาเหล่านั้น.

เทวดาเหล่าใด ย่อมอาจเพื่อจะตรัสรู้สุทธกฺขณในปฐฺวิกฺขินที่พระองค์ทรงแสดงด้วยสามารถแห่งฌานปญฺจกนฺย ก็ทรงแสดงปญฺจกนฺย ด้วยสามารถแห่งสัปปายะแก่เทวดาเหล่านั้น.

เทวดาเหล่าใด ย่อมอาจเพื่อจะตรัสรู้สุทธิกमानในสุทธิกปฏิบัติ และในสุทธิการมณ ที่ทรงแสดงด้วยสามารถจตุกนัยก็ทรงแสดงจตุกนัยในสุทธิกปฏิบัติ และในสุทธิการมณ ด้วยสามารถสัปปายะแก่เทวดาเหล่านั้น.

เทวดาเหล่าใด ย่อมอาจเพื่อจะตรัสรู้สุทธิกमानในสุทธิกปฏิบัติและในสุทธิการมณ ที่ทรงแสดงด้วยสามารถแห่งปัญจกนัย ก็ทรงแสดงปัญจกนัยในสุทธิกปฏิบัติและสุทธิการมณ ด้วยสามารถแห่งสัปปายะแก่เทวดาเหล่านั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำเทศนาด้วยสามารถแห่งอริยาศัยของบุคคลตามที่กล่าวด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นผู้เทศนาไพเราะ ทรงแตกฉานในปฏิสัมภิตา ทรงมีพระทศพลญาณและเวสารัชชญาณบริสุทธิ สามารถกำหนดเทศนาด้วยอำนาจแห่งนัยใด ๆ ก็ได้ เพราะความที่พระองค์ฉลาดในการบัญญัติธรรม โดยที่ธรรมทั้งหลายพระองค์ทรงแทงตลอดดีแล้วตามความเป็นจริงพร้อมทั้งรสและลักษณะ. เพราะฉะนั้น พระองค์จึงทรงทำเทศนาด้วยสามารถแห่งฉานสุทธิกจตุกนัยเป็นต้นในปฐมวีกสินนั้น เพราะเหตุที่ทรงเทศนาไพเราะนี้ (เทศนาวิลาส).

ก็ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งยังฉานให้เกิดขึ้น เว้นอารมณ์และปฏิบัติก็ไม่สามารถจะให้ฉานเกิดขึ้นได้ เพราะฉะนั้น จึงตรัสนัยสิ้น ๑๖ ครั้งนี้เพราะการบรรลุมานเป็นเหตุโดยการกำหนด ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ เป็นอันตรัสหมวด ๕ ไว้ ๒๕ นัย คือ สุทธิกนวกะ ๑ นัย ปฏิปัตตานวกะ ๔ นัย อารัมมณนวกะ ๔ นัย และนวกะ ๑๖ นัยนี้แหละ บรรदानวกรรม ๒๕ นัยเหล่านั้น ในนวกะหนึ่ง ๆ มีนัย ๕๐ คือ จตุกนัย ๒๕ ปัญจกนัย ๒๕. บรรदानัย ๕๐ เหล่านี้ว่าโดยพระบาลีได้ฉานจิต ๒๒๕ ดวง คือ นัย ๒๕ ในจตุกนัย ได้ ๑๐๐ นัย

(๒๕ X ฌาน ๔) ในปัญจกนัยได้ ๑๒๕ นัย แต่เมื่อว่าโดยอรรถได้จิต ๑๒๕ ดวงเท่านั้น เพราะความที่ฌานจตุกนัยก็รวมเข้าในฌานปัญจกนัย. ก็ในนิเทศแห่งจิตแต่ละดวงในบรรดาจิต ๒๒๕ ดวงเหล่านั้น ในพระบาลี มีมหาวาระ คือ ธรรมวฏฏฐานะเป็นต้น มีอย่างละ ๓. ก็มหาวาระเหล่านั้นในที่นั้น ๆ ท่านย่อแสดงพอเป็นนัยเท่านั้น ดังนี้แล.

ปฐวิกสิณ จบ

อธิบายอาโปกสิณเป็นต้น

บัดนี้ ฌานเหล่านี้ ย่อมเกิดขึ้นแม้ในอาโปกสิณเป็นต้น เพราะฉะนั้น เพื่อแสดงฌานเหล่านั้น จึงทรงเริ่มคำเป็นต้นว่า กตเม ชมฺมา กุสลา ดังนี้อีก. ในฌานเหล่านั้น นัยแห่งบาลีทั้งหมด การอธิบายเนื้อความ การนับจำนวนจิต การย่อวาระ ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในปฐวิกสิณนั้นแหละ แต่นัยแห่งภavanaแม้ทั้งหมดตั้งแต่ทำบริกรรมกสิณ ข้าพเจ้าประกาศไว้ในวิสุทธิมรรคทั้งนั้น. ก็แต่ว่าในมหาสกุณฑายิสูตฺร ท่านกล่าวกสิณไว้ ๑๐ อย่าง ในกสิณ ๑๐ เหล่านั้น มหัคคตวิญญาณที่เป็นไปในอากาศก็ดี วิญญาณัญญาจนต-สมาบัติ ที่เกิดขึ้นเพราะกระทำบริกรรมในอากาศนั้นก็ดี รวมเทศนาไว้ในรูป โดยประการทั้งปวง เพราะฉะนั้น วิญญาณกสิณ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงไม่ตรัสไว้ในที่นี้.

ก็กสิณคฺฆาภูมิกาส (อากาศที่เพิกกสิณทั้ง ๕ ออกเว้นอากาศกสิณ) ก็ดี ชั้นทั้งหลายที่เป็นไปเพราะทำอากาศที่เพิกนั้นให้เป็นอารมณ์ก็ดี ปริจ-เฉทอากาศมีนิมิตที่พึงถือเอาในช่องฝาเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี ฌานจตุกนัย และฌานปัญจกนัยที่เกิดขึ้นเพราะทำอากาศนั้นให้เป็นอารมณ์ก็ดี เรียกว่าอากาศ-

กสิณ. บรรดาอากาศกสิณทั้ง ๔ นั้น นัยเบื้องต้น (๒ นัยแรก) รวมอยู่ใน
อรูปรเทศนา นัยหลัง (๒ นัยหลัง) รวมอยู่ในรูปาวจรเทศนา ด้วยประการฉะนี้
อากาศกสิณ จึงไม่กล่าวไว้ในรูปาวจรเทศนา เพราะความเป็นของปะปนกัน แต่
ฉานที่เกิดขึ้นในการกำหนดปริจเฉทอากาศ ย่อมเป็นมรรคเพราะความเข้าถึง
รูปภพ เพราะฉะนั้น จึงควรถือเอาฉานนั้น ฉานที่เป็นจตุกนัยและปัญจกนัย
เท่านั้น ย่อมเกิดขึ้นในปริจเฉทอากาศนั้น อรูปฉานย่อมไม่เกิดขึ้น.

ถามว่า เพราะเหตุไร จึงไม่เกิด.

ตอบว่า เพราะไม่ได้เพิกกสิณออก.

จริงอยู่ อากาศกสิณนั้นแม้เพิกอยู่บ่อย ๆ ก็เป็นอากาศนั้นแหละ ย่อม
ไม่ได้การเพิกกสิณขึ้นในอรูปฉานนั้น เพราะฉะนั้น ปริจเฉทอากาศฉาน ซึ่ง
เกิดขึ้นในที่นั้น จึงเป็นไปเพื่ออยู่เป็นสุขในปัจจุบันเป็นเหตุแห่งอภิญา เป็น
บาทให้วิปัสสนา ไม่เป็นบาทให้นิโรธ แต่ว่า การดับโดยลำดับในรูปาวจรฉานนี้
จนถึงปัญจฉานเป็นเหตุแห่งวิภูษะเท่านั้น ก็ฉานนี้ (ปริจเฉทอากาศ) ฉันใด
แม้ฉานทั้งหลายที่เกิดขึ้นในกสิณก่อนก็ฉันนั้น แต่ความที่กสิณก่อนเป็นบาท
แห่งนิโรธ จึงเป็นการแปลกกันในปริจเฉทอากาศนั้น. คำที่เหลือในที่นี้ คำใด
ที่ควรจะกล่าวในอากาศกสิณ คำทั้งหมดนั้นได้กล่าวไว้ในวิสุทฺธิมรรคนั้นแล.

ส่วนพระโยคาวจรผู้ปรารถนาแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ นัยอาทิว่า แม้คน
เดียวก็เป็นหลายคนได้ ดังนี้ ทำสมาบัติ ๘ ให้เกิดในกสิณ ๘ อันเป็นเบื้องต้น
แล้วพึงฝึกจิตโดยอาการ ๑๔ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. กสิณานุโลมโต (เข้าฉานลำดับกสิณ)
๒. กสิณปฏิโลมโต (เข้าฉานย้อนกสิณ)
๓. กสิณานุโลมปฏิโลมโต (เข้าฉานตามลำดับและย้อนกสิณ)
๔. ฉานานุโลมโต (เข้าตามลำดับฉาน)
๕. ฉานปฏิโลมโต (เข้าย้อนลำดับฉาน)
๖. ฉานานุโลมปฏิโลมโต (เข้าฉานตามลำดับและย้อนฉาน)
๗. ฉานุกันติกโต (เข้าฉานโดยข้ามลำดับ)
๘. กสิณุกันติกโต (เข้าฉานโดยข้ามกสิณ)
๙. ฉานกสิณุกันติกโต (ข้ามทั้งฉานและกสิณ)
๑๐. อังคสังกันติกโต (เข้าฉาน ๕ โดยก้าวล่วงองค์)
๑๑. อารัมมณสังกันติกโต (เข้าฉานโดยเปลี่ยนอารมณ์)
๑๒. อังคารัมมณสังกันติกโต (เข้าตามลำดับฉานและกสิณ)
๑๓. อังคววัฏฐานโต (กำหนดรู้องค์ฉาน)
๑๔. อารัมมณวัฏฐานโต (กำหนดรู้อารมณ์).

เรื่องพิสดารแห่งการฝึกจิตเหล่านั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในวิสุทธิมรรค
ทั้งนั้นแล ก็พระโยคาวจรไม่เคยอบรมมาก่อน เป็นอาทิกัมมิกะ ไม่ฝึกจิต
โดยอาการ ๑๔ อย่าง อย่างนี้ จักยังการแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ให้สำเร็จ ด้วยประการ
ที่กล่าวมานี้ นั้นมิใช่ฐานะที่มีได้ จริงอยู่ แม้การบริกรรมกสิณของพระ-
โยคาวจรผู้เริ่มเป็นภาระ (ของยาก) ก็บรรดาผู้เริ่มบริกรรมกสิณตั้งร้อยองค์
พันองค์ องค์เดียวย่อมสามารถ. พระโยคาวจรผู้ทำกสิณบริกรรมแล้ว การที่

จะทำนimitให้เกิดขึ้นก็เป็นภาวะ (ของยาก) ในบรรดาร้อยองค์ พันองค์ องค์เดียวเท่านั้นย่อมสามารถ. เมื่อนิมิตเกิดขึ้นแล้ว ขยายนimitให้เจริญขึ้น แล้วบรรลุอุปนาก็เป็นภาวะ (ของยาก) ในร้อยองค์ พันองค์ องค์เดียวเท่านั้น ย่อมสามารถ แม้ผู้บรรลุอุปนาได้แล้ว การฝึกจิตโดยอาการ ๑๔ ก็เป็นภาวะ (ของยาก) ในร้อยองค์ พันองค์ องค์เดียวย่อมสามารถ แม้ผู้ฝึกจิตโดยอาการ ๑๔ อย่างแล้ว ชื่อว่า การแสดงฤทธิ์ต่างๆ ก็เป็นภาวะ (ของยาก) ใน ร้อยองค์ พันองค์ องค์เดียวเท่านั้นย่อมสามารถ แม้ผู้แสดงฤทธิ์ได้แล้ว ชื่อว่า การเข้าฌานได้รวดเร็วก็เป็นภาวะ (ของยาก) ในบรรดาร้อยองค์ พันองค์ จะมีองค์หนึ่งเท่านั้นเข้าฌานได้รวดเร็ว เหมือนพระรักจิตเถระผู้มีพรญา ๘ โดยการอุปสมบท ในบรรดาท่านผู้มีฤทธิ์ประมาณสามแสนองค์ ผู้มาพยาบาล พระมหาโรหณคฤคเถระผู้อาพาธในเถรัมปัตถลวิหาร เรื่องพิสดารในวิสุทธิมรรค นั้นแล.

กสิณกถา จบ

อภิเษก

[๑๗๘] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีปริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีปริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุดุจตุตถฌาน ฯลฯ
บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ปฏิบัติ ๔

[๑๗๙] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีปริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ

รูปนั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
ทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้เห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
ทุกขาปฏิบัติ จิปภาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
สุขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เป็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ

รูปนั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
สุขาปฏิบัติ จิปปาปัญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุดจตุตถฌาน ฯลฯ
บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทาปัญญา ฯลฯ
เป็นทุกขาปฏิบัติ จิปปาปัญญา ฯลฯ เป็นสุขาปฏิบัติ ทันทาปัญญา ฯลฯ เป็น
สุขาปฏิบัติ จิปปาปัญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีใน
สมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ปฏิบัติ ๔ จบ

อารมณฺ์ ๒

[๑๘๐] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน มี

กำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีปริกรรม สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ รูปนั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีปริกรรม สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ รูปนั้น บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุจตุตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

อารมณ์ ๒ จบ

แจกฉานอย่างละ ๘

[๑๘๑] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน เป็น
ทุกขาปฏิบัติ ทันทาปัญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน เป็น
ทุกขาปฏิบัติ ทันทาปัญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน เป็น
ทุกขาปฏิบัติ ขิปปาปัญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
ทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ใน
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
สุขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา มีกำลังเล็กน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
สุขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่ใน
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
สุขาปฏิบัติ จิปปาปัญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
สุขาปฏิบัติ จิปปาปัญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ อยู่
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯ บรรลุจตุตถฌาน ฯลฯ
บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน

เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันธาปัญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันธาปัญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติ จิปปาภิญา มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นสุขาปฏิบัติ ทันทาภิญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นสุขาปฏิบัติ ทันทาภิญา มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นสุขาปฏิบัติ จิปปาภิญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

เป็นสุขาปฏิบัติ จิปปาภิญา มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย ฯลฯ

อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

แจกฉานอย่างละ ๘ จบ

[๑๘๒] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย มีสีงามหรือสีไม่งาม ตั้งใจว่า
จะรู้จะเห็นครอบงำรูปนั้น สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว
บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เล็กน้อย มีสีงามหรือสีไม่งาม ตั้งใจว่า
จะรู้จะเห็นครอบงำรูปนั้น บรรลุตุตติฌาน ฯลฯ บรรลุตุตติฌาน ฯลฯ บรรลุ
จตุตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน ฯลฯ อยู่ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

อภิภายตนะเมื่อนี้ก็แจกอย่างละ ๘

[๑๘๓] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบูลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูป
นั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบูลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูป
นั้น บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุตตตฌาน ฯลฯ
บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ปฏิบัติ ๔

[๑๘๔] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบูลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูป
นั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น

ทุกขาปฏิบัติ ทันทธาณินญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบุลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูป
นั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
ทุกขาปฏิบัติ จิปปาณินญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบุลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูป
นั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
ทุกขาปฏิบัติ ทันทธาณินญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบุลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูป
นั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น

สุขาปฏิบัติ จิปภาติญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สติญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบุลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูป
นั้น บรรลุดุติยฌาน ฯลฯ บรรลุดุติยฌาน ฯลฯ บรรลุดุจตตฌาน ฯลฯ
บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัจจยฌาน ฯลฯ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันธา-
ติญา ฯลฯ เป็นทุกขาปฏิบัติ จิปภาติญา ฯลฯ เป็นสุขาปฏิบัติ ทันธา-
ติญา ฯลฯ เป็นสุขาปฏิบัติ จิปภาติญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ปฏิบัติ ๔ จบ

อารมณ์ ๒

[๑๘๕] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สติญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบุลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูป
นั้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน มีกำลัง

น้อย มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มี
ในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบุลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูป
นั้น สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน มีกำลัง
มาก มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบุลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูป
นั้น บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุดชุตตตฌาน ฯลฯ
บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ
มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

อารมณ์ ๒ จบ

แจกฉานอย่างละ ๘ อีกอย่างหนึ่ง

[๑๘๖] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบุลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูป
นั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน เป็น
ทุกขาปฏิบัติ ทันทาปัญญา มีกำลังน้อย อารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ อยู่ใน
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบุลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูป
นั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน เป็น
ทุกขาปฏิบัติ ทันทาปัญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ อยู่
ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญา ในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบุลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน เป็น
ทุกขาปฏิบัติ ขิปปาปัญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญา ในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบุลย์ ตั้งใจว่าจะรู้เห็นครอบงำรูป
รูปนั้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
ทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญา ในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบุลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
สุขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญา ในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบุลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
สุขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติทาเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญา ในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบูลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
นั้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น
สุขาปฏิบัติ จิปปาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ อยู่ใน
สมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติทาเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญา ในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบูลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำนั้น
สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็น **สุขา-**
ปฏิบัติ จิปปาภิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ อยู่ในสมย์ใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติทาเพื่อเข้าถึงภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญา ในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบูลย์ ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำ
รูปนั้น บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุจตุตถฌาน ฯลฯ
บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน

เป็นทุกขาปฏิบัติ ทนธาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติ ทนธาภิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติ จิปปาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบูลย์ ฯลฯ

เป็นทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ
เป็นสุขาปฏิบัติ ทันทาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ
เป็นสุขาปฏิบัติ ทันทาภิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ
เป็นสุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา มีกำลังน้อย มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ
เป็นสุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา มีกำลังมาก มีอารมณ์ไพบุลย์ ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

แจกตามอย่างละ ๘ อีกอย่าง จบ

[๑๘๗] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญา ในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบุลย์ มีสีงามหรือมีสีไม่งาม ตั้งใจว่า
จะรู้จะเห็นครอบงำรูปนั้น สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว
บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญา ในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่ไพบุลย์ ทั้งมีสีงามและมีสีไม่งาม
ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูปนั้น บรรลุตุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุตุตติยฌาน ฯลฯ
บรรลุดุจตตฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจมฌาน ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

อภิภายตนะแม้นี้ ก็แจกอย่างละ ๘

[๑๘๘] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญา ในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เขียว มีวรรณเขียว เขียวแท้ มีรัศมีเขียว
ตั้งใจว่าจะรู้จะเห็นครอบงำรูปนั้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลาย
แล้ว บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีใน
สมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีบริกรรม
สัญญา ในรูปภายใน เห็นรูปภายนอกที่เหลือง มีวรรณเหลือง เหลืองแท้
มีรัศมีเหลือง ฯลฯ เห็นรูปภายนอกที่แดง มีวรรณแดง แดงแท้ มีรัศมีแดง
ฯลฯ เห็นรูปภายนอกที่ขาว มีวรรณขาว ขาวแท้ มีรัศมีขาว ตั้งใจว่าจะรู้
จะเห็นครอบงำรูปนั้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ-
ปฐมฌาน ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

อภิภายตนะแม่เหล่านี้ ก็แจกอย่างละ ๑๖

อรรถกถาจิตตูปาทกัณฑ์

อธิบายอภิภายตนะ

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงรูปาจรกุศลในกสิณ ๘ ด้วยอาการ
อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อทรงแสดงรูปาจรกุศลกล่าวคืออภิภายตนะแม่อื่นอีกที
เป็นไปในกสิณ ๘ เหล่านี้ เพราะความที่อภิภายตนะเป็นภาวะที่ไม่เหมือนกันใน
ภavanaในอารมณ์แม่ที่มีอยู่นั้น เพราะฉะนั้น จึงเริ่มคำเป็นต้นว่า กตเม
ธมฺมา กุสลา ดังนี้อีก.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า กตเม ธมฺมา เป็นต้น.

บทว่า อชฺฌตฺตํ อรูปสฺสญฺญี (ไม่มีบริกรรมรูปสัจญญาในภายใน)
ความว่า เว้นบริกรรมสัจญญาในอชฌตติกรุป เพราะการไม่ได้ชฌตติกรุป
หรือว่า เพราะไม่มีอชฌตติกรุป. บทว่า พหิทฺฐา รูปานิ ปสฺสตี ความว่า
ย่อมเห็นรูปในกสิณ ๘ ในภายนอกเหล่านั้น ด้วยอำนาจบริกรรม และอำนาจ
อัปปนา เพราะความที่ทำบริกรรมในกสิณ ๘ ภายนอก. บทว่า ปริตฺตานิ
(เล็กน้อย) ได้แก่ มีอารมณ์ขยายไม่ได้. บทว่า ตานิ อภิภูยฺย (ครอบงำ
รูปเหล่านั้น) ความว่า บุคคลผู้ยังด้วยญาณ ผู้มีญาณบริสุทธิ์คิดว่า จะมี
ประโยชน์อะไรที่ตนพึงเข้าสมาบัติในอารมณ์อันเล็กน้อยนี้ เพราะฉะนั้น รูป-
ธรรมนี้ จึงไม่ใช่ภาระของเรา ดังนี้ จึงครอบงำ (เว้น) รูปเหล่านั้นเสียแล้ว
เข้าสมาบัติ คือ ยังอัปปนาให้เกิดขึ้นในฉานนี้ พร้อมกับการเกิดขึ้นแห่งนิมิต
เปรียบเหมือนบุคคลผู้บริโภคอาหารได้ข้าวมาเพียงทัพพีเดียวก็คิดว่า เราจะพึง
บริโภคอย่างไร ในภัตเพียงช้อนเดียวนี้ จึงรวมทำเป็นเพียงคำเดียวเท่านั้น
ฉะนั้น ก็บุรพภาคของฉานนั้น ท่านกล่าวไว้ด้วยบทนี้ว่า ชานามิ ปสฺสามิ

(เราย่อมรู้ย่อมเห็น) แต่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาในนิกายที่มาทั้งหลายว่าท่านกล่าวถึงการผูกใจของฌานนั้น ด้วยบทว่า **ชานามิ ปสุตฺตานิ** นี้ ก็ความผูกใจนั้นย่อมมีแก่พระโยคาวจรผู้ออกจากสมาบัติแล้ว มิใช่มีในภายในสมาบัติ. บทว่า **อปฺปมาณานิ** ได้แก่ มีอารมณ์กว้างใหญ่.

ก็ในคำว่า **อภิภุจฺย** นี้ มีอธิบายว่า บุคคลผู้ยิ่งด้วยญาณ ผู้มีญาณบริสุทธิ์ คิดว่า ประโยชน์อะไรที่เราจะเข้ารูปฌานนี้ รูปฌานนี้ไม่มีอารมณ์กว้างใหญ่ การทำจิตให้แน่วแน่หาใช่เป็นภาระของเราไม่ เพราะฉะนั้น จึงครอบงำ (เว้น) อารมณ์นั้นเสีย แล้วเข้าสมาบัติ คือยังอัปนาสมาธิให้เกิดขึ้นในรูปฌานนี้ พร้อมกับให้นิมิตเกิดขึ้น เหมือนคนที่กินจุได้กัดที่เขาคัดให้ส่วนหนึ่ง ก็คิดว่า ส่วนอื่น ๆ ยังมีอีก เพราะฉะนั้น กัดส่วนนี้จักทำประโยชน์อะไรให้แก่เรา คังนี้ จึงไม่เห็นกัดส่วนนั้นว่ามาก ฉะนั้น.

ในคำว่า **ปริตฺตํ ปริตฺตารมมณํ อปฺปมาณํ ปริตฺตารมมณํ** (มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย) นี้ มิได้ทรงถือเอารูปฌานมีอารมณ์หาประมาณมิได้ เพราะได้ตรัสมาแล้วว่า เป็นปริตตะ คือมีกำลังน้อย ส่วนในนัยที่สองมิได้ทรงถือว่า รูปฌานนั้นมีอารมณ์ไม่มีประมาณ เพราะได้ตรัสข้างหน้าว่า **อปฺปมาณานิ** และในอรรถกถาก็ได้กล่าวไว้อย่างนั้น แต่ในที่นี้มีได้ทรงถือเอาอารมณ์อย่างละ ๔ แต่ทรงถือเอาอย่างละสองเท่านั้น. ถามว่า เพราะเหตุไร ตอบว่า เพราะเมื่อถือเอาอย่างละ ๔ เทศนาก็จะเป็น ๑๖ ครั้ง และเทศนา ๑๖ ครั้งก็จะเป็นเทศนาโดยกว้าง จุจหว่านเมล็ดงาบนเสื่อลำแพน ในที่นี้พระองค์มีอัชยาศัยเพื่อทรงทำเทศนาแก่สัตว์เพียง ๘ ครั้ง เพราะฉะนั้น ฟังทราบว่ พระองค์ทรงถือเอาอย่างละ ๒ เท่านั้น.

บทว่า สวณฺณทพฺพณฺณานิ (มีสีงามและไม่งาม) ความว่า มีสี
บริสุทฺธิและไม่บริสุทฺธิ จริงอยู่ อารมณฺมีสีเสยวเป็นต้นที่บริสุทฺธิ ทรงประสงค์
เอาว่าสีงาม และอารมณฺมีสีไม่บริสุทฺธิ ทรงประสงค์เอาสีไม่งามในที่นี้. ส่วน
ในอรรถกถาที่มาในนิกายทั้งหลายกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง
อภิกายตนะเหล่านั้น ด้วยอำนาจที่เป็นปริตตารมณฺ์ และอัปปมาณารมณฺ์เท่านั้น
ว่าเป็นอารมณฺ์ที่มีสีงาม และอารมณฺ์ที่มีสีไม่งาม. อนึ่ง ในอภิกายตนะ ๔ เหล่านี้
อภิกายตนะที่เป็นปริตตารมณฺ์สมควรแก่บุคคลผู้มีวิตกกจริต อภิกายตนะที่เป็น
อัปปมาณารมณฺ์สมควรแก่บุคคลผู้มีโมหจริต อภิกายตนะที่มีสีงามสมควรแก่
บุคคลผู้มีโทสจริต อภิกายตนะที่มีสีไม่งามสมควรแก่บุคคลผู้มีราจจริต เพราะ
อารมณฺ์เหล่านี้เป็นสัปปายะแก่บุคคลเหล่านั้น. และความที่อารมณฺ์เหล่านั้นเป็น
สัปปายะแก่บุคคลเหล่านั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในจริตนิตเทศ ในวิสุทฺธิมรรค
โดยพิสดารแล้ว.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในพระอภิธรรมนี้ จึงตรัสว่า ความที่บุคคล
มีความสำคัญในรูปภายในว่ามีใช้รูป ในอภิกายตนะแม้ทั้ง ๔ ไม่ตรัสเหมือนที่
ตรัสในพระสูตรซึ่งมีคำเป็นต้นว่า บุคคลคนหนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายใน
ว่าเป็นรูป เห็นรูปภายนอกที่มีอารมณฺ์เล็กน้อย อย่างนี้เล่า ?

ตอบว่า เพราะไม่ครอบครองถึงรูปในภายใน จริงอยู่ ในพระสูตรนั้น
หรือในพระอภิธรรมนี้ ตรัสคำเป็นต้นว่า เห็นรูปภายนอกที่มีอารมณฺ์เล็กน้อย
ดังนี้ รูปภายนอกนั้นแหละพระโยคาวจรครอบครองได้ เพราะฉะนั้น จึงตรัส
ไว้ในพระสูตรบ้าง ในพระอภิธรรมบ้างว่า รูปภายนอกเหล่านั้นพึงกล่าวถึง
โดยจำกัด ดังนี้.

ก็ในคำว่า **อชุตตอรูปสณฺหิ** นี้เป็นเพียงความงามของเทศนาของพระศาสดาเท่านั้น. นี่เป็นการพรรณนาตามลำดับทในอภิกายคณะทั้ง ๔ ก่อน. ส่วนความแตกต่างแห่งปฏิบัติในสุทธิกนัยในที่นี้ ฟังทราบในอภิกายคณะแต่ละอย่างโดยนัยที่กล่าวไว้ในปฐมวิภิกขณนั้นแหละว่า ก็ปฐมวิภิกขณในพระสูตรนั้น อภิกายคณะมีอารมณ์ ๔ อย่าง ในพระอภิธรรมนี้มีอารมณ์ ๒ อย่าง และในปฐมวิภิกขณนั้นแสดงอภิกายคณะไว้ ๑๖ ครั้ง อภิกายคณะในอภิธรรมนี้แสดงไว้ ๘ ครั้ง ข้อความที่เหลือเป็นเช่นเดียวกันนั้นแหละ บรรดาอภิกายคณะ ๔ เหล่านี้ อภิกายคณะแต่ละอย่างมีนวกะ ๑๕ คือ สุทธิกนวกะ ๑ ปฏิปัตตานวกะ ๔ อารัมมณนวกะ ๒ นวกะที่มีอารมณ์เจือกับปฏิปัตตามี ๘ หมวด ฟังทราบว่า ในอภิกายคณะแม้ทั้ง ๔ รวมเป็นนวกะ ๖๐ หมวดพอดี.

บทว่า **นิลาณี** (เขียว) ในอภิกายคณะที่ ๕ เป็นต้น ตรีสไว้โดยรวมอภิกายคณะทั้งหมด. บทว่า **นิลฉณฺณานิ** (สีเขียว) นี้ตรีสไว้ด้วยการเปรียบเทียบว่า ว่าโดยสีเป็นสีเขียวแท้. มีอธิบายว่า เขียวไม่ปรากฏมีช่องว่าง เขียวไม่เจือปน เป็นสีเขียวล้วนทีเดียว. ก็บทว่า **นิลนิภาสานิ** (รัศมีเขียว) นี้ตรีสด้วยอำนาจการส่องแสง อธิบายว่า การส่องแสงสีเขียวเป็นการประกอบด้วยรัศมีเขียว ด้วยคำว่ารัศมีเขียวนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึงความที่รูปเหล่านั้นเป็นรูปบริสุทธิ์ดีแล้ว เพราะฉะนั้น จึงตรีสอภิกายคณะ ๔ เหล่านี้ด้วยอำนาจสีที่บริสุทธิ์ดีแล้วนั้นแหละ แม้ในคำเป็นต้นว่า **ปีตานิ** (เหลือง) ก็ฟังทราบเนื้อความโดยนัยนี้ ก็การทำสณฺหิก็ดี การบริกรรมก็ดี อปัณนาก็ดี ในนิลกลินนี้ ซึ่งมีคำเป็นต้นว่า พระโยคาวจรผู้ศึกษานิลกลิน ย่อมถือเอานิมิตเขียวในดอกไม้ หรือในวัตถุ หรือในวรรณธาตุ ทั้งหมดข้าพเจ้ากล่าวไว้โดยพิสดาร ในวิสุทธิมรรคนั้นแล. ในอภิกายคณะแต่ละอย่างในนิลกลินนี้ ฟังทราบนวกะ ๒๕ นั้นแหละ เหมือนในปฐมวิภิกขณแล.

อภิกายตนกถาจบ

วิโมกข์ ๓

[๑๘๕] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ เป็นผู้ได้ฌาน มีรูปภายในเป็นอารมณ์ เห็นรูปทั้งหลาย สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ไม่มีปริกรรม สัญญาในรูปภายใน เห็นรูปภายนอก สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ ผูกใจอยู่ในวรรณกสิณว่างาม สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

แม้วิโมกข์ ๓ นี้ ก็แจกอย่างละ ๑๖

พรหมวิหารทาน ๔

[๑๕๐] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่สหระคด้วยเมตตา ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุทุติยฌาน
ที่สหระคด้วยเมตตา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีใน
สมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ เพราะคลายปีติ
ได้อีกด้วย ฯลฯ บรรลุตติยฌานนั้น ที่สหระคด้วยเมตตา อยู่ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่สหระคด้วยเมตตา ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุตุตยนิมิต
ที่สหระคด้วยเมตตา ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ กับปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุตุตยนิมิต
ที่สหระคด้วยเมตตา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีใน
สมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ เพราะคลายปีติ
ได้อีกด้วย ฯลฯ บรรลุตุตยนิมิตที่สหระคด้วยเมตตา อยู่ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมนิมิตที่สหระคด้วยกรุณา ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุตุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุตตตฌานนั้น ที่ สหระตด้วยกรุณา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่สหระตด้วยมุทิตา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุตุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุตตตฌานนั้น ที่ สหระตด้วยมุทิตา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุตตตฌาน ที่สหระตด้วยอุเบกขา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

อรรถกถาจิตตูปาทกัณฑ์

อธิบายวิโมกข์ ๓

ธรรมคำว่า รูปาวจรกุศลนี้ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจอภิกายตนะเพราะ
ครอบงำอายตนะ คือ อารมณ์อย่างเดียวกันเท่านั้นก็หามิได้ โดยที่แท้ รูปตายนะนี้
ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งวิโมกข์ด้วย เพราะฉะนั้น บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดง
นัยแก่นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงเริ่มคำว่า กตเม ชมฺมา กุสลา ดังนี้ อีก.

ถามว่า ก็ธรรมคือวิโมกข์นี้ บัณฑิตพึงทราบได้อย่างไร ตอบว่า
พึงทราบได้ ด้วยอรรถว่าหลุดพ้น. อะไรเล่า ชื่อว่า อรรถว่าหลุดพ้นนี้.
ก็อรรถว่าหลุดพ้นนี้ เป็นการหลุดพ้นอย่างดีจากปัจฉินกธรรมทั้งหลาย และ
เป็นการหลุดพ้นอย่างดีด้วยอำนาจแห่งความยินดียิ่งในอารมณ์ มีอธิบายว่า
ธรรมคือวิโมกข์นี้ย่อมเป็นไปในอารมณ์ โดยความไม่เกี่ยวข้องกัปัจฉินกธรรม
และความยินดียิ่งในอารมณ์ เพราะความไม่ยึดถือ เหมือนทารกปล่อยอวัยวะ
น้อยใหญ่ นอนบนตักของบิดา ฉะนั้น.

ก็เพื่อทรงแสดงรูปาวจรกุศลที่ถึงความเป็วิโมกข์ด้วยลักษณะอย่างนี้
จึงทรงเริ่มนัยนี้. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า รูป (มีรูป) มีวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า
รูป เพราะอรรถว่า รูปของบุคคลนั้นมีอยู่ คือ รูปฌานที่ให้เกิดขึ้นในโกฏฐาส
มีผมเป็นต้นในภายใน. จริงอยู่ พระโยคาวจรเมื่อทำบริกรรมนิลกสิณในภายใน
ย่อมกระทำที่ผม หรือที่น้ำดี หรือที่ดวงตา เมื่อจะกระทำปีตกสิณ ย่อมทำ
มันชั้น หรือที่ผิวหนัง หรือที่ฝ่ามือฝ่าเท้า หรือที่ตาสีเหลือง เมื่อจะทำ
บริกรรมโลหิตกสิณ ก็ย่อมทำที่เนื้อ หรือที่เลือด หรือที่ลิ้น หรือที่ฝ่ามือฝ่าเท้า
หรือที่สีแฉงแห่งลูกตา เมื่อจะทำบริกรรมโอทาตกสิณ ก็ย่อมทำที่กระดูก

หรือที่ฟัน หรือที่เล็บ หรือที่สีของลูกตา. คำว่า **รูป** นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสหมายเอาบุคคลคนหนึ่ง ในบรรดามนุษย์ผู้พร้อมด้วยฌานที่เกิดขึ้น เพราะทำบริกรรมด้วยอาการอย่างนี้.

บทว่า **พหิทธานิ รูปานิ ปสฺสติ** (เห็นรูปทั้งหลายในภายนอก) ได้แก่ ย่อมเห็นรูปมีนัตถิเป็นต้นไว้ในภายนอก ด้วยฌานจักขุ (ด้วยจักขุคือฌาน) ด้วยคำว่า **ย่อมเห็นในรูปในภายนอก** นี้ ทรงแสดงการได้ฌานในกสิณวัตถุทั้งภายในทั้งในภายนอก.

บทว่า **อหุตฺตํ อรูปสฺสณฺณิ** (ไม่มีบริกรรมสัญญาในรูปภายใน) ความว่า ไม่มีความสำคัญในรูปภายใน อธิบายว่า บุคคลนั้นไม่มีรูปาวจรฌานที่ทำให้เกิดขึ้นในโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้นของตน ด้วยคำว่า **ไม่มีบริกรรมสัญญาในรูปภายใน** นี้ ทรงแสดงถึงความที่พระโยคาวจรได้ฌานในอารมณ์ภายนอก เพราะทำบริกรรมในวัตถุภายนอก. ด้วยบทว่า **สุภํ** (งาม) นี้ ทรงแสดงฌานทั้งหลายในวรรณกสิณมีสีเขียวเป็นต้นที่บริสุทธิ์ดีแล้ว. บรรดาฌานที่เป็นไปในวรรณกสิณเหล่านั้น ความพอใจว่า **งาม** ไม่มีในอัปปนาในภายใน แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น พระโยคาวจรใดทำสุภกสิณที่บริสุทธิ์ดีแล้ว ให้เป็นอารมณ์อยู่ พระโยคาวจรนั้นพอใจอยู่ในวรรณกสิณว่า **งาม** สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วเข้าถึงปฐมฌานอยู่ ทุกิยฌานเป็นต้นก็เหมือนกัน เพราะฉะนั้น พระองค์จึงทรงทำเทศนาไว้อย่างนี้ แต่ในปฏิสัมภิทามรรค ท่านกล่าวว่า สภาวธรรม ที่ชื่อว่า **วิโมกข์** เพราะอรรถว่าเป็นผู้น้อมไปในคำว่า **งาม** ดังนี้ เป็นอย่างไร ? ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้มีจิตสหระคต (ประกอบ) ด้วยเมตตาแผ่ไปสู่ทิศหนึ่ง ฯลฯ อยู่ สัตว์ทั้งหลาย ย่อมเป็นผู้ไม่ปฏิกุศล เพราะเจริญเมตตา ภิกษุผู้มีจิตสหระคตด้วยกรุณา...มูทิตา

...อุเบกขา เผื่อไปสู่ทิศหนึ่ง ฯลฯ อยู่ สัตว์ทั้งหลาย ย่อมเป็นผู้ไม่ปฏิบัติ
เพราะเจริญอุเบกขา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำว่า ชื่อว่า วิโมกข์ เพราะ
อรรถว่า เป็นผู้โน้มไปในอารมณ์ว่า งาม ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้ แต่ใน
พระอภิธรรมนี้ พระองค์ทรงปฏิเสธชื่อนั้น เพราะความที่พรหมวิหารมาแล้ว
ในพระบาลีข้างหน้านั้นแหละ ทรงตรัสอนุญาตสุกวิโมกข์ไว้ด้วยอำนาจนิลกสณ
ที่ดี ปิตกสณที่ดี โลกิตกสณที่ดี โอทาทกสณที่ดี นิลกสณที่บริสุทธิ์ ปิตกสณ
ที่บริสุทธิ์ โลกิตกสณที่บริสุทธิ์ โอทาทกสณที่บริสุทธิ์เท่านั้น ด้วยประการฉะนี้
คำว่า กสณ หรือคำว่า อภิกายตนะ หรือคำว่า วิโมกข์ ก็คือรูปาวจรฌาน
นั่นเอง. จริงอยู่ รูปาวจรฌานนั้น ตรัสว่า ชื่อว่า กสณ เพราะอรรถว่า
ทั่วไปแก่อารมณ์ ชื่อว่า อภิกายตนะ เพราะอรรถว่า ครอบงำอารมณ์
ชื่อว่า วิโมกข์ เพราะอรรถว่า โน้มใจไปในอารมณ์ และเพราะอรรถว่า
หลุดพ้นจากกรรมอันเป็นข้าศึกทั้งหลาย บรรดาเทศนากสณ อภิกายตนะและ
วิโมกข์เหล่านั้น เทศนากสณ ฟังทราบทั่ว ตรัสไว้ด้วยอำนาจพระอภิธรรม
ส่วนเทศนา ๒ อย่างนอกจากนี้ ตรัสไว้ด้วยอำนาจการเทศนาในพระสูตร. นี้
เป็นการพรรณนาบทตามลำดับในวิโมกข์นี้ แต่ว่า วิโมกข์แต่ละข้อ ฟังทราบ
นวกนัย ๑๕ หมวด โดยทำเป็นข้อละ ๒๕ คุปฐวิกสณแล.

วิโมกข์ชกถาจบ

อธิบายพรหมวิหารฌาน

บัดนี้ เพื่อแสดงรูปาวจรกุศลเป็นไปด้วยอำนาจพรหมวิหารมีเมตตา-
ฌานเป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงเริ่มคำเป็นต้นว่า กตเม ฐมฺมา กุสลา
ดังนี้ อีก. ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า กตเม ฐมฺมา กุสลา เป็นต้นนั้นต่อไป.

คำว่า **เมตตาสหคต** (สหคตด้วยเมตตา) ได้แก่ ประกอบด้วยเมตตา แม้ในคำว่า สหคตด้วยกรุณาเป็นต้นข้างหน้าก็เช่นนี้เหมือนกัน ก็พระโยคาวจรนั้นปฏิบัติแล้วโดยวิธีใด จึงเข้าถึงฌานอันสหคตด้วยเมตตาเป็นต้นอยู่ วิธีการเจริญเมตตาเป็นต้นนั้น ข้าพเจ้าให้พิสดารไว้ในวิสุทธิมรรคแล้ว ส่วนเนื้อความพระบาลีที่เหลือ ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในปฐวิกสินนั้นแหละ. ก็แต่ว่าในปฐวิกสินได้ธรรมหมวด ๘ รวม ๒๕ หมวดเท่านั้น ในพรหมวิหารนี้ได้ธรรมหมวด ๙ รวม ๒๕ หมวด ด้วยสามารถแห่งพระบาลี มีคำว่าตักขณ (ฌานหมวด ๓) และจตุกขณ (ฌานหมวด ๔) เป็นต้น ในพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น แต่ละหมวดได้ ๒๕ หมวด ด้วยอำนาจแห่งฌานที่ ๔ ในอุเบกขา แต่ในฌานที่สหคตด้วยกรุณาและมุทิตา ย่อมมีเยวাপนกรรมแม้เหล่านี้ คือ กรุณาและมุทิตา กับธรรม ๔ มีฉันทะ เป็นต้น.

อนึ่ง ความเป็นทุกขาปฏิบัติเป็นต้นในพรหมวิหารนี้ ฟังทราบการข่มพยาบาลด้วยเมตตาก่อน ฟังทราบการข่มวิหิงสาด้วยกรุณา ฟังทราบการข่มอวดด้วยมุทิตา ฟังทราบการข่มราคปฏิบัติด้วยอุเบกขา มีอยู่ด้วยประการฉะนี้. ส่วนเนื้อความที่แปลกันมีว่า ความเป็นปริตตารมณีย่อมไม่มีด้วยอำนาจแห่งสัตว์จำนวนมากเป็นอารมณ์ ส่วนความเป็นอัปมาณารมณีย่อมมีด้วยอำนาจมีสัตว์มากเป็นอารมณ์ ดังนี้ คือที่เหลือเป็นเช่นเดียวกันทั้งหมด.

บัณฑิตครันทราบพรหมวิหารเหล่านี้

**อันพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพรหมอันสูงสุด
ตรัสแล้วด้วยอาการอย่างนี้ก่อนแล้วฟังทราบ
แม้ปถินณกถา ในพรหมวิหารฌานเหล่านี้
ให้ยิ่งขึ้นไป.**

จริงอยู่ บรรดาพรหมวิหาร คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เหล่านี้ ว่าโดยอรรถ ธรรมที่ชื่อว่า เมตตา เพราะอรรถว่า ย่อมรักใคร่ คือว่า ย่อมเสนาหา. อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า เมตตา เพราะอรรถว่า ธรรมนี้มีในมิตร หรือว่า ย่อมเป็นไปเพื่อมิตร. ธรรมที่ชื่อว่า กรุณา เพราะอรรถว่า ย่อมกระทำหทัยของสาธุชนทั้งหลายให้หวั่นไหว ในเพราะคนอื่นมีทุกข์. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า กรุณา เพราะอรรถว่า ย่อมบำบัด หรือ ย่อมเบียดเบียน คือ ย่อมยังทุกข์ของผู้อื่นให้พินาศ. อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า กรุณา เพราะอรรถว่า ย่อมทำให้กระจายไปให้ออกไปด้วยการแผ่ไปในสัตว์ผู้เป็นทุกข์. ธรรมที่ชื่อว่า มุทิตา เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องบันเทิงของผู้พร้อมด้วยมุทิตานั้น หรือ ย่อมยินดีเอง. หรือว่า เป็นเพียงความยินดีเท่านั้น. ธรรมที่ชื่อว่า อุเบกขา เพราะอรรถว่า ย่อมแลดูด้วยการละความพยายามมีอาทิว่า ขอสัตว์ทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่มีเวรเถิด ดังนี้ และด้วยความเข้าถึงความเป็นกลาง.

อนึ่ง ในพรหมวิหารเหล่านี้ ว่าโดยลักษณะเป็นต้น ฟังทราบ ว่า เมตตา มีความเป็นไปแห่งอาการที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลเป็นลักษณะ มีการน้อมเข้าไปซึ่งประโยชน์เป็นกิจ มีการกำจัดความอาฆาตเป็นปัจจุปัญฐาน มีการดูแลสิ่งที่น่าพอใจของสัตว์เป็นปทัฏฐาน เมตตานี้มีการสงบพยายามเป็นสมบัติ มีการเกิดขึ้นแห่งเสนาหาเป็นวิบัติ.

กรุณา มีการเป็นไปแห่งอาการช่วยบำบัดทุกข์เป็นลักษณะ มีการกำจัดทุกข์ผู้อื่นเป็นรส มีความไม่เบียดเบียนเป็นปัจจุปัญฐาน มีการเห็นสัตว์ผู้ถูกทุกข์ครอบงำแล้ว เป็นผู้ไม่มีพืงเป็นปทัฏฐาน กรุณานี้ มีความสงบจากความเบียดเบียนเป็นสมบัติ มีความเกิดขึ้นแห่งความโศกเป็นวิบัติ.

มุทิตา มีการบันเทิงใจเป็นลักษณะ มีความไม่ริษยาในความดีเป็นรส มีความกำจัดอวดเป็นปัจจุปฏิฐาน มีการเห็นสมบัติของสัตว์ทั้งหลายเป็นปทัฏฐาน มุทิตานี้มีการสงบอวดเป็นสมบัติ มีการเกิดขึ้นแห่งความร่าเริงเป็นวิบัติ.

อุเบกขา มีการเป็นไปโดยอาการเป็นกลางในสัตว์ทั้งหลายเป็นลักษณะ มีความเห็นสัตว์ทั้งหลายโดยความเสมอกันเป็นรส มีการเข้าไปสงบความโกรธ และความรักเป็นปัจจุปฏิฐาน มีความเห็นสัตว์มีกรรมเป็นของตน อย่างนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของ ๆ ตน สัตว์เหล่านั้นจักมีความสุข หรือจักพ้น จากทุกข์ หรือจักไม่เสื่อมจากสมบัติตามความพอใจของใครดังนี้ เป็นปทัฏฐาน อุเบกขานั้น มีความสงบความโกรธและความรักเป็นสมบัติ มีความเกิดขึ้นแห่ง อัญญาอุเบกขาซึ่งอาศัยเรือนเป็นวิบัติ.

ก็ความสุขในวิปัสสนา และภวสมบัติเป็นสาธารณประโยชน์ของ พรหมวิหารเหล่านั้นแม้ทั้ง ๔ แต่ความกำจัดพยายามเป็นต้นเป็นประโยชน์ เฉพาะองค์. จริงอยู่ ในอภิธรรมนี้ เมตตามีการกำจัดพยายามเป็นประโยชน์ พรหมวิหาร ๓ แม้นอกนี้มีการกำจัดความเบียดเบียน ความไม่ยินดี และราคะ เป็นประโยชน์. ข้อนี้ สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า **ดูก่อนอาวุธทั้งหลาย เพราะธรรมชาติ คือ เมตตาเจโตวิมุตตินี้ เป็นเครื่องสลัดออกซึ่งความ พยายาม...ดูก่อนอาวุธทั้งหลาย เพราะธรรมชาติ คือ กรุณาเจโต- วิมุตตินี้ เป็นเครื่องสลัดออกซึ่งความเบียดเบียน... ดูก่อนอาวุธ ทั้งหลายเพราะธรรมชาติ คือ มุทิตาเจโตวิมุตตินี้ เป็นเครื่องสลัดออก ซึ่งอวด...ดูก่อนอาวุธทั้งหลาย เพราะธรรมชาติ คืออุเบกขาเจโต- วิมุตตินี้ เป็นเครื่องสลัดออกซึ่งราคะ** ดังนี้.

ก็ในพรหมวิหารเหล่านั้น มีธรรมที่เป็นข้าศึกอย่างละ ๒ โดยอำนาจแห่งความเป็นข้าศึกใกล้และไกล จริงอยู่ เมตตาพรหมวิหารมีรากะเป็นเหตุใกล้ เพราะเห็นว่าเป็นคุณเท่ากัน เหมือนศัตรูของบุรุษผู้เที่ยวไปใกล้กัน รากะนั้นย่อมได้โอกาสได้ เพราะฉะนั้น พึงรักษามตตาให้ดีจากรากะนั้น พยาบาทเป็นข้าศึกไกล เพราะความเป็นสภาวะและวิสภาวะ เหมือนศัตรูของบุรุษซึ่งอาศัยอยู่ในที่รกรกชฎมีภูเขาเป็นต้น เพราะฉะนั้น พระโยคาวจร พึงแผ่เมตตาออกไปโดยปราศจากความกลัวต่อพยาบาทนั้น ข้อที่ว่า บุคคลจักแผ่เมตตาและจักโกรธพร้อมกัน นั้นมิใช่เหตุที่มีได้.

โทมนัสอาศัยเรือนที่ตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า บุคคลเมื่อเล็งเห็นความไม่ได้เฉพาะซึ่งรูปที่รู้ได้ด้วยจักขุ อันนำปรารถนา นำใคร่ นำชอบใจ เป็นที่รื่นรมย์แห่งใจ ประกอบด้วยโลกามิส โดยเป็นของอันตนไม่ได้เฉพาะ หรือหวนระลึกถึงรูปที่เคยได้เฉพาะในกาลก่อน อันล่วงไปแล้ว อันดับไปแล้ว แปรปรวนไปแล้ว ย่อมเกิดโทมนัส โทมนัสเช่นนี้เราเรียกว่า โทมนัสอาศัยเรือน ดังนี้ เป็นข้าศึกไกลของกรุณาพรหมวิหาร เพราะเห็นความวิบัติเหมือนกัน ความเบียดเบียนเป็นข้าศึกไกล เพราะเป็นวิสภาวะต่อสภาวะ ข้อที่ว่า ชื่อว่า บุคคลจักทำกรุณา และจักเบียดเบียนสัตว์ด้วยการประหารด้วยฝ่ามือเป็นต้นพร้อมกัน ดังนี้ นั้นมิใช่เหตุที่เป็นไปได้.

โสมนัสอาศัยเรือนที่ตรัสไว้โดยนัยว่า บุคคลเมื่อเล็งเห็นความได้เฉพาะซึ่งรูปที่รู้ได้ด้วยจักขุ อันนำปรารถนา นำใคร่ นำชอบใจ เป็นที่รื่นรมย์แห่งใจ อันประกอบด้วยโลกามิส โดยเป็นของอันตน

ได้เฉพาะ หรือหวนระลึกถึงรูปที่เคยได้เฉพาะแล้วในกาลก่อน อัน
ล่วงไปแล้ว อันดับไปแล้ว แปรปรวนไปแล้ว ย่อมเกิดโสมนัส
โสมนัสเช่นนี้ เรียกว่า โสมนัสอาศัยเรื้อน ดังนี้ เป็นข้าศึกไกลของ
มุกิตาพรหมวิหาร เพราะเห็นว่าเป็นสมบัติเสมอกัน อรติเป็นข้าศึกไกล เพราะ
เป็นวิสภาคต่อสภาค เพราะฉะนั้น พึงเจริญมุกิตาไปโดยปราศจากความกลัว
ต่อข้าศึกนั้น ข้อที่ว่า บุคคลจักเป็นผู้ชื่นชมยินดี และจักเบียดหน่ายในเสนาสนะ
อันสงัดและในกุศลธรรมอันยิ่งพร้อมกัน ดังนี้ มิใช่ฐานะที่เป็นได้.

อัญญาอุเบกขา ที่อาศัยเรื้อน ที่ตรัสโดยนัยเป็นต้น ว่า เพราะเห็นรูป
ด้วยจักขุ อุเบกขาจึงเกิดขึ้นแก่ปุถุชนคนโง่เขลา ยังไม่ชนะกิเลส
ยังไม่ชนะวิบาก ไม่เห็นโทษ ไม่ได้ดับ เป็นคนหนาแน่น อุเบกขา
เช่นนี้นั้น ไม่ละเลยรูปไปได้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อุเบกขา
อาศัยเรื้อน ดังนี้ เป็นข้าศึกไกลของอุเบกขาพรหมวิหาร เพราะเป็นธรรม
เสมอกันด้วยอำนาจแห่งการไม่ใคร่ครวญถึงโทษและคุณ รากะและปฏิฆะเป็น
ข้าศึกไกล เพราะเป็นวิสภาคต่อสภาค เพราะฉะนั้น พึงแผ่อุเบกขาไปโดย
ปราศจากความกลัวแต่ข้าศึกนั้น ขึ้นชื่อว่า บุคคลจักแผ่อุเบกขาไป จักยินดี
จักโกรธพร้อม ๆ กันนั้น มิใช่เหตุที่มีได้.

อนึ่ง ความพอใจใคร่เพื่อจะทำ (กตตุกมฺยตาจนฺโท) เป็นเบื้องต้น
การข่มนิวรณ์เป็นต้น เป็นท่ามกลาง อับปนาเป็นประโยชน์สถานของพรหมวิหาร
เหล่านั้นแม้ทั้งหมด สัตว์ตนหนึ่ง หรือมาก เป็นอารมณ์ของพรหมวิหารนั้น
โดยบัญญัติธรรม อารมณ์บัญญัติธรรมนั้น เมื่อถึงอุปจาระหรืออับปนาแล้ว
จึงขยายอารมณ์ได้.

จึงมี ๔ และลำดับของพรหมวิหารเหล่านั้นเป็นอย่างไร ? เพราะเหตุไร ใน
วิภังค์ จึงตรัสเรียกว่า เป็นอัปมัญญาเล่า ?

ตอบว่า ความเป็นพรหมวิหารในธรรมมีเมตตาเป็นต้นเหล่านี้ ฟังทราบ
ด้วยอรรถว่าประเสริฐ และความเป็นธรรมไม่มีโทษก่อน.

จริงอยู่ ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า เป็นธรรมเครื่องอยู่อันประเสริฐ เพราะ
เป็นความปฏิบัติโดยชอบในสัตว์ทั้งหลาย ก็พรหมทั้งหลายมีจิตปราศจากโทษ
อยู่ฉนั้นใด พระโยคีทั้งหลายผู้ประกอบด้วยพรหมวิหารเหล่านั้น ย่อมเป็นผู้เสมอ
กับพรหมอยู่ฉนั้นนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น จึงตรัสเรียกธรรมเหล่านั้นว่า
พรหมวิหาร เพราะอรรถว่าประเสริฐและความเป็นธรรมปราศจากโทษ.

ส่วนปัญหามีคำว่า เพราะเหตุไร จึงเป็น ๔ เป็นต้น มีคำวิสันนา
ดังนี้ว่า

พรหมวิหาร ชื่อว่ามี ๔ เพราะเป็น
ทางหมดจดเป็นต้น อนึ่ง ลำดับแห่งพรหม-
วิหารเหล่านั้นย่อมมี เพราะอาการมี
ประโยชน์เกื้อกูลเป็นต้น และพรหมวิหาร
เหล่านั้น ย่อมเป็นไปในอารมณ์ไม่มีประมาณ
เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อัปมัญญา ดังนี้.

จริงอยู่ บรรดาพรหมวิหารเหล่านั้น เมตตาเป็นทางหมดจดของบุคคล
ผู้มากด้วยพยาบาล กรุณาเป็นทางหมดจดของบุคคลผู้มากด้วยวิหิงสา มุทิตา
เป็นทางหมดจดของบุคคลผู้มากด้วยขรติ อุเบกขาเป็นทางหมดจดของบุคคล
ผู้มากด้วยราคะ.

อนึ่ง มนสิการในสัตว์ทั้งหลายของพรหมวิหารก็มี ๔ อย่างนั้นแหละ ด้วยอำนาจการน้อมเข้าไปซึ่งประโยชน์เกื้อกูล ๑ การนำออกซึ่งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ๑ การพลอยยินดีด้วยสมบัติผู้อื่น ๑ และการไม่ผูกใจ ๑.

เหมือนอย่างว่า มารดา มีลูก ๔ คน บรรดา ลูก ๔ คน เป็นเด็กคนหนึ่ง เป็นคนป่วยคนหนึ่ง เป็นหนุ่มสาวคนหนึ่ง และกำลังประกอบกิจทั้งปวงคนหนึ่ง มารดา ย่อมปรารถนาให้ลูกคนเล็กเจริญเติบโต มีความปรารถนากำจัดความป่วยไข้ของลูกที่ป่วย มีความปรารถนาให้ลูกผู้เป็นหนุ่มสาวดำรงอยู่ในสมบัติแห่งความเป็นหนุ่มสาวตลอดกาลนาน และไม่ได้ชวนชวายกิจการทำงานใน การงานอะไร ของลูกคนที่ประกอบการแล้ว ฉันทใด แม้พระโยคาวจรผู้มี อัมป- มัญญาเป็นเครื่องอยู่ก็ฉันทนั้น พึงเจริญไปด้วยอำนาจแห่งอัมปมัญญามีเมตตา เป็นต้นในสัตว์ทั้งปวง เพราะฉะนั้น อัมปมัญญาจึงมี ๔ อย่าง เพราะอำนาจ แห่งทางหมดจดเป็นต้นนี้.

ก็พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญอัมปมัญญาเหล่านั้นแม่ทั้ง ๔ พึงปฏิบัติ ในสัตว์ทั้งหลายด้วยอำนาจแห่งความเป็นไปด้วยอาการอันเป็นประโยชน์เกื้อกูล ก่อน ด้วยว่า เมตตามีการเป็นไปแห่งอาการเกื้อกูลแก่สัตว์เป็นลักษณะ ฉะนั้น ก็พึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจความเป็นไปแห่งอาการที่เห็น หรือได้ พึง หรือกำหนดสัตว์ทั้งหลายผู้อันความทุกข์ครอบงำที่ตนปรารถนาจะเกื้อกูล ด้วยประการฉะนี้แล้วช่วยนำทุกข์ออกไป ด้วยว่ากรุณา มีการเป็นไปแห่งอาการ นำทุกข์ออกไปเป็นลักษณะ ลำดับนั้น ก็พึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจ ความยินดีในสมบัติ เพราะเห็นสมบัติ (คือการถึงพร้อม) แห่งสัตว์ที่ตน

ปรารถนาเกื้อกูลแล้ว มีทุกข์ไปปราศแล้วเหล่านั้น ด้วยว่า มุทิตามีการบันเทิงใจ ต่อสมบัติผู้อื่นเป็นลักษณะ เบื้องหน้าแต่นั้น ก็พึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลาย โดยอาการแห่งความเป็นกลาง กล่าวคือ ความเป็นผู้วางเฉย เพราะความไม่มี กิจที่พึงทำอีก ด้วยว่า อุเบกขามีความเป็นไปแห่งอาการแห่งความเป็นกลาง เป็นลักษณะ เพราะฉะนั้น จึงตรัสเมตตาไว้ก่อน ด้วยอำนาจแห่งความเป็นไป ด้วยอาการมีการเกื้อกูลเป็นต้น ต่อจากนั้นก็พึงทราบว่ ลำดับนี้ คือ กรณามุทิตา และอุเบกขาโดยประการดังกล่าวมานี้.

ก็อัปมัญญาเหล่านี้ทั้งหมดย่อมเป็นไปในอารมณ์ไม่มีประมาณ ด้วยเหตุ นั้น ท่านจึงกล่าวไว้ว่า จริงอยู่ สัตว์ไม่มีประมาณเป็นอารมณ์ของอัปมัญญาเหล่านี้ และพึงเจริญเมตตาเป็นต้นไปในประเทศเท่านี้ต่อสัตว์หนึ่ง ดังนี้แล้ว ไม่ถือเอาประมาณอย่างนี้ แล้วให้เป็นไปด้วยอำนาจแห่งการแผ่ไปทั้งสิ้นนั้นแหละ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อัปมัญญา ด้วยเหตุ นั้น ข้าพเจ้า จึงกล่าวว่า

พรหมวิหาร ชื่อว่ามี ๔ เพราะเป็น

ทางหมดจดเป็นต้น อนึ่ง ลำดับแห่งพรหม
วิหารเหล่านั้นย่อมมี เพราะอาการมีประ-
โยชน์เกื้อกูลเป็นต้น และพรหมวิหารเหล่า
นั้น ย่อมเป็นไปในอารมณ์ไม่มีประมาณ
เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อัปมัญญา ดังนี้.

ก็อัปมัณฺญาเหล่านั้น แม้มีอารมณ์เป็นลักษณะอย่างเดียวกัน โดย
ความเป็นอารมณ์ไม่มีประมาณอย่างนี้ แต่อัปมัณฺญา ๓ ข้างต้นย่อมเป็นไปใน
ฉาน ๓ และฉาน ๔. เพราะเหตุไร เพราะฉานเหล่านั้นยังไม่ปราศจากโสมนัส.
ก็เพราะเหตุไร อัปมัณฺญา ๓ ข้างต้น จึงยังไม่ปราศจากโสมนัส เพราะ
อัปมัณฺญา ๓ ข้างต้นเป็นธรรมสลัดพยาบาทเป็นต้น อันมีโทมนัสเป็นสมุฏฐาน
ออกไป ส่วนอัปมัณฺญาข้อสุดท้ายฉานเดียวที่ไม่มีโสมนัสเหลือ เพราะเหตุไร
เพราะประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา จริงอยู่ อุเบกขาในพรหมวิหารเป็นไปโดย
อาการเป็นกลางในสัตว์ทั้งหลาย เว้นอุเบกขาเวทนา ย่อมเป็นไปไม่ได้เลย.

พรหมวิหารกถาจบ

อสุภฌาน

[๑๕๑] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่สหระคด้วยอุทฺธมาตกัตถัญญา ฯลฯ อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิเจปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ สภาวธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่สหระคด้วยวินิลกัตถัญญา ฯลฯ ที่สหระคด้วยวิปฺพพกัตถัญญา ฯลฯ ที่สหระคด้วยวิจฉิททกัตถัญญา ฯลฯ ที่สหระคด้วยวิกขาติตกัตถัญญา ฯลฯ ที่สหระคด้วยวิกขิตตกัตถัญญา ฯลฯ ที่สหระคด้วยหตวิกขิตตกัตถัญญา ฯลฯ ที่สหระคด้วยโลหิตกัตถัญญา ฯลฯ ที่สหระคด้วยปุพฺพุกัตถัญญา ฯลฯ ที่สหระคด้วยอฏฺฐิกัตถัญญา ฯลฯ อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิเจปะ มีในสมย์นั้น ฯลฯ

สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

อสุภฌานแจกอย่างละ ๑๖

รูปาวจรกุศล จบ

อธิบายอสุภมาณ

ว่าด้วยรูปาวจรกุศล

บัดนี้ เพื่อแสดงรูปาวจรกุศลที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลสมควรแก่สัตว์ผู้มีราคะจริต ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจฌานเดียวในอารมณ์ต่างๆ นั้นแหละ จึงทรงเริ่มคำเป็นอาทิว่า กตเม ชมฺมา กุสลา ดังนี้อีก.

บรรดาบทเหล่านั้น ฟังทราบวินิจฉัยในบทว่า อุตฺตมตคสญฺญา สหคํ (สหคตด้วยอุตฺตมตคสญฺญา) เป็นต้นต่อไป.

ชาคสพ ชื่อว่า อุตฺตมตตะ เพราะพองขึ้นโดยความพองอืดขึ้นตามลำดับเพราะสิ้นชีวิต เหมือนลูกหนังพองด้วยลมฉะนั้น. ชาคสพที่ชื่อว่า อุตฺตมตตะ นั้นเอง ชื่อว่า อุตฺตมตคกะ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อุตฺตมตคกะ เพราะอรรถว่า เป็นชาคสพพองขึ้นน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล คำว่า อุตฺตมตคกะ นี้เป็นชื่อของชาคสพอย่างนั้น. ชาคสพที่มีผิวแตกออกโดยประการต่าง ๆ (ที่เน่า) ท่านเรียกว่า วินีลกะ ชาคสพที่ชื่อว่า วินีลกะ นั้นเอง ชื่อว่า วินีลกะ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วินีลกะ เพราะเป็นของน่าเกลียดมีสีเขียวคล้ำเพราะปฏิกูล. ก็คำว่า วินีลกะ นี้ เป็นชื่อของชาคสพที่มีสีแดงในที่มีเนื้อมาก มีสีขาวในที่บ่มด้วยน้ำหนอง และมีสีเขียวโดยมากในที่สีเขียว เช่นกันคลุมด้วยผ้าสีเขียว. ชาคสพที่มีน้ำหนองอันไหลออกไปในที่แตกออกแล้ว ชื่อว่า วิปฺพพะ (น้ำหนองไหลออก) ชาคสพที่มีน้ำหนองไหลออกนั่นเอง ชื่อว่า วิปฺพพะ อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า วิปฺพพะ เพราะอรรถว่า น่าเกลียดมีน้ำหนองไหลออกเพราะเป็นของปฏิกูล. คำว่า วิปฺพพะ นี้เป็นชื่อของชาคสพที่เป็นเช่นนั้น.

ซากศพที่ขาดเป็น ๒ ท่อน เรียกว่า วิณิตกะ ซากศพที่ชื่อว่า วิณิตกะ
นั่นเอง ชื่อว่า วิณิตกะ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วิณิตกะ เพราะอรรถว่า
นำเกลียดเป็นท่อนต่าง ๆ เพราะเป็นของปฏิกูล. คำว่า วิณิตกะนี้เป็นชื่อของ
ซากศพที่ขาดในท่ามกลาง.

ซากศพทั้งหลายที่มีสุนัขบ้านและสุนัขจิ้งจอกกัดกินโดยอาการต่าง ๆ
โดยกระจัดกระจายไป ชื่อว่า วิชทายิตะ ซากศพที่ชื่อว่า วิชทายิตะ นั่นเอง
ชื่อว่า วิชทายิตะ อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า วิชทายิตะ เพราะอรรถว่า
เป็นของน่าเกลียด เป็นของสัตว์กัดกิน เพราะเป็นของปฏิกูล. คำว่า วิชทายิตะ
นี้เป็นชื่อของซากศพเช่นนั้น.

ซากศพที่กระจัดกระจายไป ชื่อว่า วิชิตตะ ซากศพที่ชื่อว่า วิช-
ิตตะ นั่นเอง ชื่อว่า วิชิตตะ อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า วิชิตตะ
เพราะอรรถว่า เป็นของน่าเกลียด เป็นของกระจัดกระจายไป เพราะเป็นของ
ปฏิกูล. คำว่า วิชิตตะ นี้เป็นชื่อซากศพที่กระจัดกระจายไปแต่ที่นั่น ๆ
อย่างนี้คือ มือไปทางหนึ่ง เท้าไปทางหนึ่ง ศีรษะไปทางหนึ่ง.

ซากศพที่ถูกฟันยับเยิน กระจัดกระจายโดยนัยก่อนนั้นแหละ ชื่อว่า
หตวิจิตตะ คำว่า หตวิจิตตะนี้ เป็นชื่อของซากศพที่ถูกสับฟันด้วย
ศัสตราในอวัยวะน้อยใหญ่ โดยอาการดังเพิงกาบาทกระจัดกระจายโดยนัยที่
กล่าวแล้วนั้นแหละ.

ซากศพที่มีโลหิตหยดเรียไหลไปข้างโน้นข้างนี้ ชื่อว่า โลหิตกะ
คำว่า โลหิตกะนี้ เป็นชื่อของซากศพที่เปื้อนโลหิตไหลไป.

หมู่หนอนทั้งหลาย ท่านเรียกว่า **ปลูวา** ซากศพที่เคลื่อนไปด้วยหมู่
หนอนชอนไซ ชื่อว่า **ปลูวอะ** คำว่า **ปลูวอะ** นี้เป็นชื่อของซากศพที่เต็ม
ไปด้วยหมู่หนอน.

ซากศพที่มีกระดูกเท่านั้น เรียกว่า **อัญญิกะ** อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า
อัญญิกะ เพราะอรรถว่า เป็นกระดูกอันน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล
คำว่า **อัญญิกะ** นี้ เป็นชื่อของซากศพที่มีร่างกระดูกบ้าง มีกระดูกท่อนหนึ่งบ้าง
ก็ซากศพเหล่านี้แหละเป็นชื่อของนิมิตที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยซากศพที่ขึ้นพอง
เป็นต้นเหล่านี้บ้าง ของฉานที่ได้ในนิมิตทั้งหลายบ้าง.

ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า อุทฺธมาตกสฺสญฺญาเป็นต้นเหล่านั้นต่อไป.
สฺสญฺญาที่เกิดขึ้นด้วยสามารถอัปปนา ในซากศพที่ขึ้นพองเป็นนิมิต ชื่อว่า
อุทฺธมาตกสฺสญฺญา. จิตที่สหระคด้วยอุทฺธมาตกสฺสญฺยานั้น เพราะอรรถว่าเป็น
สัมปโยคะ ชื่อว่า **อุทฺธมาตกสฺสญฺญาสหคตะ** แม้ในจิตที่สหระคด้วยวินิลก-
สฺสญฺญาเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน. แต่ในอธิการแห่งอสุภะนี้ วิธีเจริญอันใดที่
ฟังกล่าว วิธีเจริญนั้นข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในวิสุทฺธิมรรค แม้โดยประการทั้งปวง
การพรรณนาพระบาลีที่เหลือ ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ ก็ใน
อสุภะนี้ แต่ละหมวดมีหมวดละ ๒๕ ด้วยอำนาจแห่งปฐมฉานอย่างเดียว
เหมือนในอุเบกขาพรหมวิหารมีด้วยอำนาจจตุตถฉาน เพราะความที่อารมณ์ที่
เป็นอสุภะไม่ฟังขยาย. อารมณ์นิมิตที่เกิดขึ้นในที่ซากศพอุทฺธมาตกะมีเล็กน้อย
ฟังทราบว่าเป็นปริตตารมณ์ ที่เกิดขึ้นในอุทฺธมาตกะอันใหญ่เป็นอัปมาณารมณ์
แม้ในอสุภะที่เหลือ ก็นัยนี้เหมือนกัน. (บาลีปกิณณกกล่าว)

อิติ อสุภานิ สุกฺกุณ

ทสสโตจเนน อุตฺติกิตฺติ

ยานิ อโวจ ทสพฺโ

เอเกกขุฆานเหตุนิ.

เอวํ ปาลินฺเยเนว ตาว สพฺพพานิ ตานิ ชานิตฺวา

เตเสว อยํ ภิกฺขุโย ปกิณฺณกกาปิ วิญญฺเอยยา.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทศพลทรงพระ-

คุณอันงาม ทรงพระเกียรติ ควรแก่การ

สรรเสริญ ด้วยการแลเห็นตั้งพัน ควรแก่การ

อสุภะทั้งทลาย อันเป็นเหตุแห่งฆาน แต่ละ

อย่างไว้ ด้วยประการฉะนี้.

บัณฑิตทราบอสุภะทั้งหมดเหล่านั้น

โดยนัยแห่งพระบาลีอย่างนี้ก่อนแล้ว พึง

ทราบแม้กถาเบ็ดเตล็ดนี้ในอสุภะเหล่านั้น

นั้นแหละให้ยิ่งขึ้นไป.

จริงอยู่ บุคคลย่อมปราศจากความประพฤติโลเล (ความคั่นร่น)

ได้ ในเพราะอสุภะใดอสุภะหนึ่งในบรรดาอสุภะเหล่านั้น เหมือนผู้มีราคะไป

ปราศแล้ว เพราะความทำราคะอันตนข่มไว้ในฆานที่บรรลุลแล้ว แม้เมื่อเป็น

เช่นนั้น ประเภทแห่งอสุภะนี้ใด ประเภทแห่งอสุภะนั้น พึงทราบว่า ตรัสไว้

โดยการถึงความเป็นไปเองแห่งซากศพ และด้วยอำนาจแห่งการทำลายราคะจริต

เพราะซากศพเมื่อความเป็นของปฏิกูล ก็จะพึงถึงสภาพขึ้นพองของซากศพ

หรือถึงสภาพเป็นซากศพอย่างใดอย่างหนึ่งมีสีเขียวคล้ำเป็นต้น ด้วยเหตุนี้

กุลบุตรพึงกำหนดคณิมิตในอสุภะอย่างใดเท่าที่จะหาได้อย่างนี้ว่า ซากศพที่พอง

ขึ้นเป็นของปฏิภูม ชากศพที่สี่เขียวคล้ำเป็นของปฏิภูมเป็นต้น พึงทราบว่า
ตรัสประเภททอสุกะ ๑๐ อย่าง ด้วยสามารถการถึงความเป็นเองของชากศพ
ดังนี้.

ว่าด้วยสัปปายะ ๑๐ อย่าง

อนึ่ง ว่าโดยความแปลกกันในอสุกะ ๑๐ เหล่านั้น ชากศพที่เป็น
อุทฐมาตกะ (พองขึ้น) เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในสรีรสังฐาน เพราะ
ประกาศความพิบัติลงสรีรสังฐาน. ชากศพที่มีสีเขียวคล้ำเป็นสัปปายะแก่
บุคคลผู้ยินดีในสรีรวรรณะ เพราะประกาศความพิบัติความยินดีในผิว. ชาก
ศพที่มีน้ำหนองไหลเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในกลิ่นแห่งสรีระที่ปรุงแต่ง
ขึ้นด้วยดอกไม้และของหอมเป็นต้น เพราะประกาศความเป็นกลิ่นเหม็น
อันเนื่องด้วยชนิดของศพ. ชากศพที่ถูกตัดเป็นท่อนเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดี
ในความเป็นขณะ (แห่ง) แห่งสรีระ เพราะประกาศความโพรงแห่งกายใน
ภายใน. ชากศพที่ถูกสัตว์แทะกินเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในที่มีเนื้อนุ่มใน
ส่วนแห่งร่างกายมีถันเป็นต้น เพราะประกาศความพินาศแห่งการสมบูรณ์ด้วย
เนื้อนุ่ม. ชากศพที่มีอวัยวะกระจัดกระจายไปเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในการ
เยื้องกรายแห่งอวัยวะน้อยใหญ่ เพราะประกาศความกระจัดกระจายแห่งอวัยวะ
น้อยใหญ่. ชากศพที่ถูกตัดเป็นท่อน ๆ เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในการ
ถึงพร้อมแห่งโครงร่างกาย เพราะประกาศความพิการของโครงร่างกาย. ชากศพ
ที่มีเลือดติดเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในความงามอันเกิดแต่การประดับ
ตกแต่ง เพราะประกาศความปฏิภูมโดยการเปื้อนเลือด. ชากศพที่มีหมูหนอน
ซ่อนไซเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในร่างกายว่าเป็นของเรา เพราะประกาศ

ถึงความที่ร่างกายเป็นของสาธารณะแก่ตระกูลหมู่หนอนมิใช่น้อย. ซากศพที่
เหลือแต่กระดูกเป็นสัปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในการสมบุรณ์แห่งพิน เพราะ
ประกาศความเป็นของปฏิกุลแห่งกระดูกในสรีระ ฟังทราบวา ประเภทแห่ง
อสุภะ ๑๐ อย่าง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แม้ด้วยอำนาจการทำลายราคจริต
ด้วยประการฉะนี้.

ก็ในอสุภะ ๑๐ อย่างนี้ จิตจะสงบดำรงอยู่ได้โดยกำลังของวิตกเท่านั้น
เว้นวิตกแล้วก็ไม่อาจดำรงอยู่ได้ เพราะความที่อารมณ์มีกำลังทรมโดยที่เป็น
ของปฏิกุล เหมือนเรือจอดอยู่ที่แม่น้ำมีกระแสอันไหลเชี่ยวไหลไปย่อมหยุดได้
ด้วยกำลังไม้ถ่อเท่านั้น เว้นจากไม้ถ่อก็ไม่อาจจอดอยู่ได้ ฉะนั้น เพราะฉะนั้น
ในอสุภกรรมฐานนี้ ย่อมมีเพียงปฐมฌานเท่านั้น ทุคฺยฌานเป็นต้นหาไม่ได้.

อนึ่ง ในอารมณ์แม่เป็นของปฏิกุลนี้ ปิตติและโสมนัสก็ย่อมเกิด เพราะ
ความที่พระโยคาวจรเห็นอนิสงส์อย่างนี้ว่า เราจักพ้นจากชราและมรณะเพราะ
ปฏิปทานี้แน่แท้ และเพราะละความร่ำร้อนแห่งนิวรรณ์ได้เหมือนคนเด็ดดอกไม้
เห็นอนิสงส์ว่า วันนี้เราจักได้ค่าจ้างมาก จึงเกิดปิตติโสมนัสในกองกุศล และ
เหมือนคนมีโรคเป็นทุกข์ เพราะพยาธิที่เกิดขึ้น มีความปิตติโสมนัสในการเป็น
ไปแห่งการถ่ายยา ฉะนั้น.

ก็อสุภะนี้แม่ทั้ง ๑๐ อย่าง โดยลักษณะก็มีอย่างเดียวเท่านั้น ด้วยว่า
อสุภะแม่ ๑๐ อย่างนี้ มีความเป็นของปฏิกุลโดยเป็นของไม่สะอาดมีกลิ่นเหม็น
น่ารังเกียจเท่านั้นเป็นลักษณะ โดยลักษณะนี้ อสุภะนั้นจึงไม่ปรากฏใน
สรีระที่ตายแล้วอย่างเดียว ย่อมปรากฏแม่ในร่างกายที่ยังมีชีวิตอยู่ เหมือน
พระมหาตีสเถระผู้อยู่ในวิหารเจดียบรรพตเกาะสีหฬผู้เห็นกระดูกพิน และ

เหมือนปรากฏแก่สามเณรอุปัฏฐาก พระสังฆรักจิตเถระซึ่งแลดูพระราชผู้ประทับเหนือคอช้าง ฉะนั้น เพราะว่า ร่างกายที่ตายแล้วเป็นอสุภะอันใด แม้ สรีระที่กำลังเป็นอยู่ก็เป็นอสุภะอันนั้นนั่นแหละ แต่ว่า ในร่างกายที่ยังเป็นอยู่นี้ ลักษณะแห่งอสุภะ ย่อมไม่ปรากฏ เพราะเครื่องประดับจรมาปิดบังไว้ ฉะนั้นแล.

อสุภกถาจบ

ถามว่า ก็รูปาวจรอัปทานี้ มีปฏิวิกิจเป็นต้น มีอัญญิกสัญญาเป็นปริโย-
สถานเป็นอารมณ์เท่านั้นหรือ หรือแม้อย่างอื่นก็มีอยู่. ตอบว่า แม้อย่างอื่นที่เป็น
อารมณ์ก็มีอยู่. แต่ในอภิธรรมนี้ ไม่ได้ตรัสอานาปานฌานและกายคตาสติภาวนา
ไว้ แม้ไม่ตรัสไว้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ท่านก็ระบุดังว่าโยกสติดไว้ จึงเป็นอัน
ระบุดัง แม้อานาปานฌานโดยแท้. อนึ่ง เมื่อระบุดังวรรณกสติดทั้งหลาย ก็เป็น
อันระบุดังกายคตาสติที่เกิดขึ้นด้วยจตุกถา และปัญญจกถาในโกฏฐาสมีผม
เป็นต้น. และในอสุภะ ๑๐ อย่างทรงถือเอาแล้ว กายคตาสติที่เป็นไปด้วยอำนาจ
แห่งฌานที่มนสิการปฏิภูถในอาการ ๓๒ และด้วยอำนาจแห่งฌานอันเกิดขึ้นแต่
วรรณะในป่าช้า ๘ ชนิด ก็ย่อมเป็นอันทรงถือเอาแล้วเหมือนกัน. อัปทานา
ที่เป็นรูปาวจรแม้ทั้งหมด ย่อมเป็นอันตรัสไว้แล้วในที่นี้ ด้วยประการฉะนี้.

รูปาวจรกถาจบ

อรุปาวจรกุศล

อรุปมาณ ๔

[๑๕๒] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปภูมิ เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิขสัญญา เพราะไม่มนสิการซึ่งนันทตสัญญา จึงบรรลุดุตตฉาน อันสหรคด้วยอากาศัญญาตนสัญญา สหรคด้วยอุเบกขา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปภูมิ เพราะก้าวล่วงอากาศัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุตตฉาน อันสหรคด้วยวิญญาณัญญาตนสัญญา สหรคด้วยอุเบกขา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปภูมิ เพราะก้าวล่วงวิญญาณัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุตตฉาน อันสหรคด้วย

อาภิวัจฉญาณตนสังญา สหระคด้วยอุเบกขา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปรภูมิ เพราะก้าวล่วง
อาภิวัจฉญาณตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจุดตถนิมาน อันสหระคด้วย
เนวสังญานาสังญาตนสังญา สหระคด้วยอุเบกขา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข ฯลฯ
อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

อรุปรนิมาน ๔ แจกอย่างละ ๑๖

อรุปรวิจรกุศล จบ

อรรถกถาจิตตูปปาตกัณฑ์

ว่าด้วยอรุปรวิจรกุศล ๔

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงอรุปรวิจรกุศล จึงทรงเริ่มคำเป็นต้นว่า กตเม
ธมมา กุสลา ดังนี้อีก.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อรุปรูปัตติยา ความว่า อรุปรภพ
เรียกว่า อรุปร ความเกิดขึ้นในอรุปรเห็นปานนี้ เรียกว่า อรุปรูปัตติ. พระ-
โยคาวจรเจริญมรรคปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงอรุปรภพนั้น.

บทว่า มลฺลํ ภาวติ ความว่า ย่อมยังอุบาย คือ เหตุ คือ การณะ ให้เกิดขึ้น คือ ให้เจริญขึ้น. บทว่า สพฺพโส ได้แก่ โดยอาการทั้งปวง อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า ทั้งหมดไม่มีเหลือ. บทว่า รูปสญฺญานํ ได้แก่ รูปาวจรฌานที่ตรัสไว้โดยมีสัญญาเป็นประธานและเป็นอารมณ์ของฌานนั้น. จริงอยู่ แม้รูปาวจรฌานก็ตรัสเรียกว่า รูป เหมือนในประโยคมีคำเป็นต้นว่า ผู้มีรูปย่อมเห็นรูปทั้งหลาย ดังนี้ แม้อารมณ์แห่งรูปาวจรฌานนั้น ก็ตรัสว่า รูป เหมือนในประโยคมีอาทิว่า ย่อมเห็นรูปภายนอกซึ่งมีผิวพรรณดีและไม่ดี เพราะฉะนั้น ในที่นี้ คำว่า รูปสญฺญานํ นี้ จึงเป็นชื่อของรูปาวจรฌาน ตามที่กล่าวไว้โดยมีสัญญาเป็นประธาน อย่างนี้ว่า สัญญาในรูป ชื่อว่า รูปสญฺญา ดังนี้ รูปาวจรฌานที่ชื่อว่า รูปสญฺญา เพราะอรรถว่า มีรูป เป็นเครื่องหมาย อธิบายว่า รูปเป็นชื่อของฌานนั้น. อนึ่ง คำว่า รูป นี้ ก็พึงทราบว่าเป็นชื่อของอารมณ์ของฌานนั้น อันต่างด้วยรูปมีปฐมวิกสิตเป็นต้น.

บทว่า สมตฺติกฺกมา (เพราะก้าวล่วง) ได้แก่ เพราะสำรอก และ คับสนธิ. คำนี้มีอธิบายไว้อย่างไร ? ท่านอธิบายว่า พระโยคาวจรเข้าอากาศา- นัญจายตนะอยู่ เพราะสำรอก และคับสนธิ คือเหตุที่สำรอกและเหตุที่คับสนธิ ซึ่งรูปสัญญาทั้งหลายคือฌาน ๑๕ โดยกุศล วิบาก และกิริยาเหล่านั้น และ รูปสัญญาทั้งหลาย คือ อารมณ์ ๘ อย่าง ด้วยสามารถปฐมวิกสิตเป็นต้นเหล่านั้น โดยอาการทั้งปวง หรือว่าโดยไม่มีส่วนเหลือ. จริงอยู่ พระโยคาวจรไม่สามารถ เข้าอากาศาสนัญจายตนะนั้น โดยยังมีได้ก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวงใน รูปสัญญาเหล่านั้น เพราะผู้ยังไม่คลายความยินดีในอารมณ์ก็ก้าวล่วงสัญญาไป ไม่ได้ และเมื่อก้าวสัญญาทั้งหลายได้แล้ว อารมณ์ก็ย่อมเป็นอันก้าวล่วงไปได้ เหมือนกัน เพราะฉะนั้นจึงไม่ตรัสถึงการก้าวล่วงอารมณ์ ตรัสแต่การก้าวล่วง สัญญาทั้งหลายเท่านั้นไว้ในวิภังค์ อย่างนี้ว่า

คำว่า เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง มีอธิบายว่า รูปสัญญาเป็นไฉน? การจำ กิริยาที่จำ ความจำของพระโยคาวจรผู้เข้ารูป-สมาบัติ หรือของผู้ปฏิบัติในรูปภูมิ หรือของพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขในทิวาสธรรมเหล่านี้ เรียกว่า **รูปสัญญา** ภิกษุก้าวล่วงแล้ว ข้ามแล้ว ข้ามพ้นแล้วซึ่งรูปสัญญาเหล่านี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เพราะก้าวล่วงรูปสัญญา โดยประการทั้งปวง ดังนี้. ก็เพราะสมาบัติเหล่านี้ ฟังกล่าวด้วยการก้าวล่วงอารมณ์ มิใช่กล่าวในอารมณ์หนึ่งเท่านั้น เหมือนปฐมฌานเป็นต้น ฉะนั้นพึงทราบว่าการพรรณานี้เพื่อความนี้ ทรงทำไว้ด้วยอำนาจการก้าวล่วงอารมณ์.

คำว่า **ปฏิมสสัญญา อตถกมา** (เพราะความดับไปแห่งปฏิมสัญญา) ความว่า สัญญาที่เกิดขึ้นเพราะการกระทบวัตถุมีจักขุเป็นต้น และอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น ชื่อว่า **ปฏิมสัญญา** คำว่า **ปฏิมสัญญา** นี้ เป็นชื่อของรูปสัญญาเป็นต้น. เหมือนอย่างที่ตรัสในวิภังค์ว่า คำว่า เพราะความดับไปแห่งปฏิมสัญญา ดังนี้ มีอธิบายว่า ปฏิมสัญญาเป็นไฉน? รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฐัพพสัญญา เหล่านี้ เรียกว่า **ปฏิมสัญญา** ดังนี้. มีอธิบายว่า เพราะดับ คือเพราะละ คือเพราะความไม่เกิดขึ้น ได้แก่กระทำไม่ให้เป็นไป โดยประการทั้งปวงแห่งปฏิมสัญญาแม่ทั้ง ๑๐ คือ กุศลวิบาก ๕ อกุศลวิบาก ๕ แห่งปฏิมสัญญาเหล่านั้น. ก็ปฏิมสัญญาเหล่านั้น ย่อมไม่มีแม่แก่ผู้เข้าฌานมีปฐมฌานเป็นต้นโดยแท้ เพราะในสมัยนั้น จิตย่อมไม่เป็นทางการปัจจุทวาร. แม่เมื่อเป็นอย่างนั้น พึงทราบคำที่ตรัสถึงปฏิมสัญญาเหล่านั้น ในอภิธรรมนี้ ด้วยสามารถแห่งการยกย่องฌานนี้เพื่อการยังฌานนี้ให้เกิดขึ้น เหมือนการกล่าวถึงสุขและทุกข์อันละได้แล้ว ใน

ฉานอื่นไว้ในฉานที่ ๔ และเหมือนการกล่าวถึงสักกายทิฎฐิเป็นต้น อันละ
ได้แล้วในมรรคอื่นไว้ในมรรคที่ ๓ ฉะนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ปฏิฆัสสัญญาเหล่านี้ไม่มีอยู่แก่ผู้เข้ารูปาวจรฉานก็จริง
แต่ยอมไม่มีเพราะละได้แล้วก็หาไม่ เพราะว่า การเจริญรูปาวจรมิใช่เป็นไป
พร้อมเพื่อความคลายความยินดีในรูป. อนึ่ง ปฏิฆัสสัญญาเหล่านี้ยอมเป็นไปพร้อม
เพราะอาศัยรูป แต่ภวานานี้ยอมเป็นไปพร้อมเพื่อคลายความยินดีในรูป
เพราะฉะนั้น สมควรจะกล่าวได้ว่าปฏิฆัสสัญญาเหล่านั้น พระโยคาวจรละได้แล้ว
ในฉานนี้. อนึ่ง ไม่ใช่เพียงการกล่าวเท่านั้น แม้การทรงจำไว้แบบนี้ โดย
ส่วนเดียนั้นแหละก็สมควร จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เสียงเป็น
หนาม (ข้าศึก) ของผู้เข้าปฐมฉาน ดังนี้ เพราะยังละไม่ได้ในกาลก่อน
แต่กาลนี้ แต่ในที่นี้พระองค์ตรัสความที่รูปสมบัติทั้งหลายเป็นอนนชชา และ
ความที่รูปสมบัติทั้งหลายเป็นสันตวิโมกข์ เพราะละ (ปฏิฆัสสัญญา) ได้แล้ว
โดยแท้ ก็อาพารดาบสกาลามโคตรเข้ารูปฉาน ไม่ได้เห็นและไม่ได้ยินเสียง
เกวียนประมาณห้าร้อยเล่มซึ่งผ่านไปใกล้ที่อาศัย.

บทว่า นานัตตสัญญานํ อมนสิการา (เพราะไม่มนสิการซึ่ง
นานัตตสัญญา) ความว่า สัญญาทั้งหลายที่เป็นไปในอารมณ์ต่างกัน หรือสัญญา
ทั้งหลายต่างกัน ก็ในที่นี้ประสงค์เอาสัญญาเหล่านี้ ที่ตรัสจำแนกไว้ในวิงค์
อย่างนี้ว่า ในสัญญาเหล่านั้น นานัตตสัญญาเป็นไฉน? สัญญา กิริยาที่จำได้
ความเป็นผู้จำได้ของผู้ไม่เข้าสมบัติ หรือว่า ผู้พรั่งพร้อมด้วยมโนธาตุ หรือว่า
ผู้พรั่งพร้อมด้วยมโนวิญญาณธาตุ เหล่านี้เรียกว่า นานัตตสัญญาทั้งหลาย และ

สัญญาที่พร้อมด้วยมโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุของผู้ไม่เข้าสมาบัติ
ย่อมเป็นไปในอารมณ์อันมีความแตกต่างกัน และสภาวะที่ต่างกันซึ่งต่างกันด้วยรูป
และเสียงเป็นต้น.

อนึ่ง สัญญาเหล่านี้แม่ทั้ง ๔๔ อย่างนี้ คือ

กามาวจรกุศลสัญญา ๘

อกุศลสัญญา ๑๒

กามาวจรกุศลวิปากสัญญา ๑๑

อกุศลวิปากสัญญา ๒

กามาวจรกิริยสัญญา ๑๑

มีความต่างกัน มีสภาวะต่างกัน ไม่เหมือนกัน เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า
จึงตรัสว่า นานัตตสัญญา เพราะไม่มนสิการ เพราะไม่ใคร่ครวญ เพราะ
ไม่คานึง เพราะไม่นำมา เพราะไม่พิจารณานานัตตสัญญาเหล่านั้น โดย
ประการทั้งปวง ท่านอธิบายไว้ว่า เพราะไม่ใคร่ครวญ ไม่มนสิการ ไม่พิจารณา
สัญญาเหล่านั้น ก็เพราะในอากาสนัญจยตนะนั้น รูปสัญญา ปฏิมสัญญา
ข้างต้น ย่อมไม่มีแม่ในภพที่เกิดขึ้นด้วยฉานนี้ จะป่วยกล่าวไปไยถึงในกาลที่
เข้าฉานนี้ในภพนั้นอยู่ เพราะฉะนั้น จึงตรัสความไม่มีสัญญาแม่ทั้ง ๒ นั้น
ด้วยคำว่า เพราะความก้าวล่วง เพราะความดับไปแห่งปฏิมสัญญาเหล่านั้น
ดังนี้. แต่ในนานัตตสัญญาทั้งหลาย สัญญา ๒๑ อย่างนี้ คือ กามาวจร-
กุศลสัญญา ๘ กิริยสัญญา (มหากิริยา ๗ มโนทวาราวชชน ๑) ๕ อกุศลสัญญา
(เว้นโทสะ ๒) ๑๐ ไม่มีในภพที่เกิดแล้วด้วยฉานนี้ เพราะฉะนั้น ฟังทราบ
ว่า คำนีตรัสไว้ว่า เพราะไม่มนสิการสัญญาเหล่านั้น เพราะว่า แม่ในการเกิดขึ้น

เมื่อพระโยคาวจรเข้ามานี้อยู่ ก็เข้ามานเพราะไม่มณสิการสัญญาเหล่านั้นเลย แต่เมื่อมณสิการสัญญาเหล่านั้นก็ยอมไม่เป็นอันเข้า ดังนี้ ก็เมื่อว่าโดยย่อใน สัญญาเหล่านั้น ตรัสการละรูปาวจรธรรมทั้งปวง ด้วยคำนี้ว่า **รูปสณฺฐาน สมตฺกุกฺกมา** (เพราะการก้าวล่วงรูปสัญญาทั้งหลาย) ดังนี้ และพึงทราบว่ ตรัสการละและการไม่มณสิการจิตและเจตสิกที่เป็นกามาพจรทั้งปวง ด้วยคำนี้ว่า **ปฏฺิฆสณฺฐาน อตฺตงฺกมา นานตฺตสณฺฐาน อมณสิการา** เพราะความ ดับไปแห่งปฏฺิฆสัญญา เพราะไม่มณสิการซึ่งนानตตสัญญา เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสชี้แจงอากาसानัญญาตณสมวัตติไว้ด้วยบททั้ง ๓ คือ ด้วยการก้าวล่วงรูปสัญญา ๑๕ อย่าง ด้วยการดับไปแห่งปฏฺิฆสัญญา ๑๐ อย่าง ด้วยการไม่มณสิการมานตตสัญญา ๔๔ อย่าง.

หากมีคำถามว่า เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงชี้แจงอย่างนั้น ตอบว่า เพื่อจะให้เกิดความอดุทธาหะ และเพื่อประโลมใจ (ทำให้เบิกบานใจ) แก่ผู้ฟังทั้งหลาย ก็ถ้าหากอาจารย์บางพวกซึ่งมิใช่บัณฑิตจะพึงกล่าวว่า พระศาสดาย่อมตรัสว่า พวกท่านจงทำอากาसानัญญาตณสมวัตติให้เกิด ดังนี้ ก็อะไรหนอเป็นประโยชน์ อะไรหนอเป็นอันสงส์ของอากาसानัญญาตณสมวัตติที่เกิดขึ้นนั้น เพราะฉะนั้น พระองค์จึงทรงชี้แจงสมวัตติด้วยเหตุเหล่านี้ โดยพระดำริว่า ขอชนเหล่านั้นอย่าได้เพ้อกล่าวอย่างนี้เลย ดังนี้. จริงอยู่ ชนเหล่านั้นได้ฟังพระดำรัสนั้นแล้ว ก็จักคิดว่า ได้ยินว่า สมวัตตินี้จักเป็นเช่นนี้ จักสงบอย่างนี้ จักประณีตอย่างนี้ พวกเราจักยังสมวัตตินั้นให้เกิด ที่นั้น พวกเขาจักพากันทำอดุทธาหะเพื่อให้สมวัตตินั้นเกิดขึ้น ดังนี้.

ก็อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสยกย่องอากาसानัญญาตณสมวัตตินี้ แก่พระโยคาวจรเหล่านั้นเพื่อประโลมใจ เหมือนพ่อค้ำบนำอ้อย

ชื่อ วิสัฏฐะ ท่านเรียกวิสัฏฐพณิชว่า ผู้ค้ำบน้ำอ้อย ได้ยินว่า พ่อค้ำบน้ำอ้อยนั้น ใช้เกวียนบรรทุกน้ำอ้อยบและน้ำตาลกรวดเป็นต้นไป ปัจจุบันคามแล้วโฆษณาว่า พวกท่านจงมารับน้ำอ้อยบวิสัฏฐะ พวกท่าน จงมารับน้ำอ้อยบ วิสัฏฐะ ดังนี้. พวกชาวบ้านฟังโฆษณานั้นแล้ว ก็คิดว่า สิ่งนี้ร้ายนัก ชื่อว่า มีพิษ บุคคลใดเกี่ยวกินมัน บุคคลนั้นต้องตาย แม้หนามแทงแล้วก็ให้ตายได้ สิ่งทั้ง ๒ นี้ร้ายนัก มันจะมีประโยชน์อะไร ดังนี้ จึงพากันปิดประตูบ้าน และให้พวกเด็กหนีไป. พ่อค้าเห็นการกระทำนั้นแล้ว จึงคิดว่า ชาวบ้านเหล่านั้นไม่ฉลาดในโวหาร เอาเถอะเราจักใช้เขาซื้อไปด้วย อุบาย จึงโฆษณาว่า พวกท่านจงมารับน้ำผึ้งหวาน พวกท่านจงมารับน้ำตาล อร่อย พวกท่านจะได้น้ำอ้อยบและน้ำตาลกรวดราคาพอสมควร จะเอา มาสกลปดอม และกหาปณะปดอมเป็นต้นมาซื้อก็ได้ ดังนี้. พวกชาวบ้านฟังคำ นั้นแล้ว ต่างก็พากันร่าเริงดีใจไปให้ราคาแม้มากถือเอาแล้ว.

ในคำเหล่านั้น ฟังเทียบเคียงอุปมาพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า พวกเธอจงยังอากาศบัญญัติตนสมบัติให้เกิดดังนี้ เปรียบเหมือน การโฆษณาของพ่อค้าว่า พวกท่านจงรับบนำอ้อยวิสัฏฐะ ดังนี้. พระผู้มี พระภาคเจ้าตรัสว่า พวกเธอพึงทำอากาศบัญญัติตนให้เกิดดังนี้ เปรียบ เหมือนพวกชาวบ้านพากันคิดว่า สิ่งทั้ง ๒ นี้ร้ายกาจนัก อะไรเล่า เป็นประ- โยชน์ในที่นี้. คนที่ฟังก็จะคิดว่า อะไรหนอเป็นอนิสงส์ในที่นี้ พวกเรายอม ไม่ทราบคุณของสิ่งนี้ ที่นั่น เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าประกาศอนิสงส์ มีการ ก้าวล่วงรูปสัญญาเป็นต้น เหมือนเมื่อพ่อค้ำนั้นโฆษณาคำเป็นต้นว่า พวกท่าน จงมารับเอาน้ำผึ้งหวานไปเถิด ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสรรเสริญคุณ

อากาศบัญญัติจนสมาบัติ ก็เพื่อให้เกิดความอดุทธสาหะ และเพื่อประโลมใจ ด้วยทรงพระดำริว่า ชนเหล่านี้อันพระองค์ให้รื่นเริงพอใจแล้ว ด้วยอานิสงส์นี้ จักทำอดุทธสาหะใหญ่แล้วจักยังสมาบัติให้เกิด ดังนี้ เหมือนชาวบ้านทั้งหลาย เหล่านั้นฟังคำโฆษณาพ่อค้า แล้วให้ราคาแพงมาก ถือเองบนน้ำอ้อย ฉะนั้น

วินิจฉัยคำว่าอากาศบัญญัติจน

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า อากาศบัญญัติจนสญญาสหคค์ ดังต่อไปนี้. อากาศที่ชื่อว่า อนันตะ เพราะอรรถว่า ไม่มีที่สุด. อากาศนั้นแหละไม่มีที่สุด ชื่อว่า อากาสนันตะ อากาสนันตะนั้นแหละ ชื่อว่า อากาสนัญจะ อากาศอันไม่มีที่สุดนั้น ชื่อว่า อายตนะ เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งมั่นของฌานพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมนี้ คุจที่ตั้งอยู่ของเทพทั้งหลาย ชื่อว่า เทวายตนะ เพราะฉะนั้น ฌานนี้จึงชื่อว่า อากาสนัญจะโดยประการฉะนี้ อากาสนัญจะนั้นด้วย เป็นอายตนะด้วย เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า อากาสนัญจะโดยคำว่า อากาสนัญจะนี้เป็นชื่อของกสิณสมาธิภาส (อากาศที่เพิกกสิณ). ฌานที่สหคคกับสัญญาที่ถึงอัปปนาใน อากาสนัญจะนั้น ชื่อว่า อากาสนัญจะจนสญญาสหคคะ ก็ในที่อื่นตรัสว่า อากาศเป็นอนันตะ (ไม่มีที่สุด) จันใด ในที่นี้มีได้ทรงถือเอา อากาศอันไม่มีที่สุด หรือว่า เล็กน้อยฉนั้น เพราะเมื่อทรงถือเอาอากาศอันไม่มีที่สุด ก็ไม่ถือเอาอากาศเล็กน้อย เมื่อถือเอาอากาศเล็กน้อยก็ไม่ถือเอา อากาศอันไม่มีที่สุด ครั้นเมื่อเป็นเช่นนั้น อารมณ ๔ หมวดก็ไม่สมบูรณ์ เทศนาที่ไม่ได้ ๑๖ ครั้ง แต่พระอชยาศัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเพื่อทำเทศนา ในที่นี้ ๑๖ ครั้ง เพราะฉะนั้น จึงไม่ตรัสคำว่า ไม่มีที่สุด หรือว่า เล็กน้อย แต่

ตรัสว่า อากาสนัญจายตนสัณฺญาสหคตะ (สหคตด้วยอากาสนัญจายตน-
สัณฺญา) ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น คำแม่ทั้ง ๒ ก็ย่อมเป็นคำที่ทรงถือเอาเหมือนกัน
อารมณ์ ๔ หมวดก็สมบูรณ์ เทศนา ก็ถึง ๑๖ ครั้ง เนื้อความพระบาลีที่เหลือ
พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังแล.

อนึ่ง ในอากาสนัญจายตนะนี้ ชื่อว่า **ทุกขาปฏิปทา** เพราะความ
ลำบากในการสิ้นไปแห่งนิกันติในรูปาวจรจตุตถฌาน ชื่อว่าเป็นทันธาภิญญา
เพราะความชักช้าในการอบรมอัปนาของผู้มีความยินดีในนิกันติอันสิ้นไปแล้ว.
และพึงทราบสุขาปฏิปทา และขิปปาภิญญา โดยปริยายตรงกันข้าม. ก็ฌานที่เป็น
ไปในอากาศที่เพิกกลีบเล็กน้อย พึงทราบว่าเป็นปริตตารมณ ฌานที่เป็นไปใน
อากาศที่เพิกกลีบกว้างขวาง พึงทราบว่าเป็นอัปมาณารมณ. แม้ในฌานนี้ มี
ธรรมหมวดละ ๒๕ ด้วยอำนาจจตุตถฌาน เหมือนในอุเบกขาพรหมวิหาร
ก็ในอากาสนัญจายตนะนี้ ฉันทใด แม้ในวิญญาณัญจายตนะเป็นต้น นอกจากนี้
ก็มีธรรมหมวดละ ๒๕ ฉันทนั้น แต่ข้าพเจ้าจักพรรณนาเหตุสักว่าการต่างกัน
ในวิญญาณัญจายตนะเป็นต้นเหล่านั้นเท่านั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **อากาสนัญจายตน สมติกกมา** (เพราะ
ก้าวล่วงอากาสนัญจายตนะ) นี้ต่อไป. ก็อากาสนัญจะ ชื่อว่า **อายตนะ**
เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นของฌานนั้นโดยนัยที่กล่าวไว้ก่อนนั้นแหละ เพราะ
เหตุนี้ แม้ฌานนี้ก็ชื่อว่า อากาสนัญจายตนะ. เมื่ออารมณ์ของอากา-
สนัญจายตนะนั้น ก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้ว พระโยคาวจรพึงก้าวล่วงธรรม
แม่ทั้ง ๒ คือ ฌานนี้และอารมณ์นี้ ด้วยการไม่ทำให้เป็นไปและไม่มนสิการ
แล้วพึงเข้าถึงวิญญาณัญจายตนะนี้อยู่ เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า ทรงรวมสิ่ง
ทั้ง ๒ นี้ แล้วตรัสคำนี้ว่า เพราะการก้าวล่วงอากาสนัญจายตนะ ดังนี้.

ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า วิญญาณัญจายตนสญญาสหคตฺ นี้ต่อไป
ที่สุดแห่งวิญญาณนั้นไม่มี ด้วยสามารถที่ฟังทำไว้ในใจว่า อนันตัง เพราะเหตุ
นั้น วิญญาณนั้นจึงชื่อว่า อนันตอะ อนันตะนั่นแหละ ชื่อว่า อานัญจัง พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ตรัสว่าวิญญาณอันไม่มีที่สุด ชื่อว่า วิญญาณัญจอะ แต่
ตรัสว่า วิญญาณัญจอะ ดังนี้ เพราะว่า ในคำว่า วิญญาณัญจอะนี้ เป็นรูปหีศัพท
(ศัพท์ที่นิยมใช้กัน). วิญญาณัญจอะนั่นแหละ ชื่อว่า आयตนะ เพราะอรรถว่า
ตั้งมั่นด้วยสัญญาญนี้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า วิญญาณัญจายตนะ ฌานที่
สหคตด้วยสัญญาที่เป็นไปในวิญญาณัญจายตนะนั้น เพราะเหตุนี้ ฌานนั้น
จึงชื่อว่า วิญญาณัญจายตนสญญาสหคตอะ คำว่า วิญญาณัญจายตนสญญา-
สหคตอะ นี้เป็นชื่อของฌานซึ่งมีวิญญาณที่เป็นไปในอากาศเป็นอารมณ์. ในวิญ-
ญาณัญจายตนะนี้เป็นทุกขาปฏิบัติ เพราะลำบากในความสิ้นไปแห่งนิกันติใน
อากาศานัญจายตนสมาบัติ เป็นทันธาภิญญา เพราะความชักช้าในการอบรม
อัปนาของผู้นิกันติให้สิ้นไป เป็นสุขาปฏิบัติและเป็นจิปปาภิญญาโดยปริยาย
ตรงกันข้าม ฟังทราบฌานนี้ว่าเป็นปริตตารมณฺ์ เพราะปรารภสมาบัติที่มีการ
เพิกกลืนเล็กน้อยเป็นอารมณ์เป็นไป ฟังทราบว่าเป็นอัปมาณารมณฺ์ โดยปริ-
ยายตรงกันข้าม คำที่เหลือเช่นเดียวกับคำก่อนนั้นแหละ.

ฟังทราบวินิจฉัยในคำนี้ว่า วิญญาณัญจายตนะ สมตักกมา
(เพราะก้าวล่วงวิญญาณัญจายตนะ) ต่อไป.

วิญญาณัญจอะ ชื่อว่า आयตนะ เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นของฌาน
นั้นโดยนัยที่กล่าวไว้ในก่อนนั้นแหละ เพราะฉะนั้น แม้ฌานก็ชื่อว่า วิญญาณ-
ัญจายตนะ แม้อารมณ์ของฌานนั้นโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ก็เรียกว่า

วิญญาณัญญาตนะ พระโยคาวจรก้าวล่วงสิ่งทั้ง ๒ คือ ฌานนี้ และอารมณ์นี้ ด้วยประการฉะนี้ ด้วยการไม่ให้เข้าไป และด้วยไม่มโนสการ แล้วจึงเข้าถึง อากิญจัญญาตนะนี้อยู่ เพราะฉะนั้น พึงทราบทั่ว ทรงแรมสิ่งทั้ง ๒ นี้เข้าด้วยกันแล้วตรัสคำนี้ว่า เพราะก้าวล่วงวิญญาณัญญาตนะ ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า อากิญจัญญาตนะสทกคตฺถิ นี้
ต่อไป

ก็ฌานนี้ ชื่อว่า อากิญจา เพราะอรรถว่า ไม่มีอะไรแม้หน้อยหนึ่ง มีอธิบายว่า โดยที่สุดแม้เพียงกัณณะก็ไม่พึงเหลือ คือ มิได้มีอยู่. ดังนี้. ความเป็นแห่งความไม่มีอะไรหน้อยหนึ่ง ชื่อว่า อากิญจัญญาตนะ. คำว่า อากิญจัญญาตนะนี้ เป็นชื่อของฌานที่ปราศจากอากาศัญญาตนะและวิญญาณ เป็นอารมณ์. อากิญจัญญาตนะนั้น เป็นอายตนะด้วยอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นด้วยสัญญา เพราะฉะนั้น ฌานนี้จึงชื่อว่า อากิญจัญญาตนะ ฌานที่สทกคตด้วยสัญญา เป็นไปในอากิญจัญญาตนะนั้น ชื่อว่า อากิญจัญญาตนะสทกคตฺถิ คำว่า อากิญจัญญาตนะสทกคตฺถิ นี้ เป็นชื่อของฌานที่มีอารมณ์ปราศจากวิญญาณที่เป็นไปในอากาศ. ในอากิญจัญญาตนะนี้ เป็นทุกขาปฏิบัติ เพราะลำบากในการ สิ้นแห่งนิกันติ แห่งวิญญาณัญญาตนะสมาบัติ เป็นทันธาภิญา เพราะความซ้ำ ในการอบรมอัปนาของผู้ใคร่ในการสิ้นไป เป็นสุขาปฏิบัติ และจิปปาภิญา โดยปริยายตรงกันข้าม พึงทราบชื่อว่า ความเป็นปริตตารมณฺ์ เพราะความ มีอารมณ์ปราศจากวิญญาณที่เป็นไปในอากาศที่เพิกกสิณเล็กน้อย ชื่อว่า ความเป็นอัปมาณารมณฺ์ โดยปริยายตรงกันข้ามกับปริตตารมณฺ์. คำที่เหลือ เช่นกับนัยก่อนทั้งนั้นแล.

ฟังทราบวินิจฉัยแย้งในคำว่า **อาภิญญายตน** สมตฺกฺกมา นี้
ต่อไป. **อาภิญญายตน** โดยนัยก่อนนั้นแหละชื่อว่า เป็นอายตนะ เพราะ
อรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นของฌานนั้น เพราะฉะนั้น แม้ฌานก็ชื่อว่า **อาภิญญาย-**
ตน แม้อารมณ์ชื่อว่า **อาภิญญายตน** โดยนัยที่กล่าวแล้ว
นั้นแหละ คำที่เหลือเช่นกับนัยก่อนทั้งนั้น ฟังทราบการก้าวล่วงสิ่งแม่ทั้ง ๒
คือ ฌานนั้นด้วย อารมณ์นั้นด้วย โดยการกระทำไม่ให้เป็นไป และโดยไม่
มนสิการ และฟังเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญานี้อยู่ เพราะฉะนั้น ฟังทราบว่า
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรวมสิ่งทั้ง ๒ นี้แล้วตรัสว่า เพราะการก้าวล่วงอาภิญญ-
ายตน ดังนี้.

ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า **เนวสัญญานาสัญญายตนสหคต** นี้
ต่อไป.

ก็ฌานนั้น ตรัสเรียกว่า เนวสัญญานาสัญญายตน เพราะสภาวะแห่ง
สัญญาใด สัญญานั้นย่อมมีแก่ผู้ปฏิบัติอย่างไร เพื่อแสดงสัญญานั้นก่อน จึงทรง
ยกบทว่า **เนวสัญญานาสัญญี** ขึ้นในวิภังค์ แล้วตรัสว่า พระโยคาวจรย่อม
มนสิการอาภิญญายตนนั้นนั้นแหละโดยสงบ ย่อมเจริญสมาบัติอันมีสังขาร
เหลืออยู่ เพราะเหตุนี้ จึงตรัสเรียกว่า **เนวสัญญานาสัญญี** ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **สหนโต มนสิกโรติ** (ย่อมมนสิการ
โดยความสงบ) ได้แก่ย่อมมนสิการว่า สมาบัตินี้สงบหนอ เพราะทำแม้
ความไม่มีให้เป็นอารมณ์ตั้งอยู่ได้ แล้วมนสิการสมาบัตินั้น ว่าเป็นความสงบ
เพราะอารมณ์สงบ.

ถามว่า ถ้ามมนสิการโดยความสงบแล้ว การก้าวล่วงจะมีอย่างไร
ตอบว่า เพราะความเป็นผู้ต้องการจะไม่นึกถึง. จริงอยู่ พระโยคาวจรนั้นย่อม

มนสิการณานั้น โดยความสงบแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น การคำนึง การประมวลมา มนสิการนั้นย่อมไม่มีแก่พระโยคีนันว่า เราจักนึกถึง เราจักเข้า เราจักอธิฐาน เราจักออก เราจักพิจารณาณานั้น ดังนี้.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะเนวสัญญานาสัญญายตนะเป็นธรรมสงบกว่า ประณีตกว่าอาภิญญาตนะ.

เหมือนอย่างว่า พระราชาเสด็จขึ้นทรงบนคอช้างตัวประเสริฐ เสด็จเที่ยวไปในทางพระนคร โดยอนุภาพแห่งพระราชาผู้เป็นใหญ่ ทรงทอดพระเนตรคนมีศิลปะมีช่างแกะสลักงาเป็นต้นนุ่งผ้าผืนหนึ่ง โปกผ้าผืนหนึ่งที่ศิระชะมัดทะแมงมีตัวเคลื่อนไหวคล่องด้วยผงงาเป็นต้นกำลังทำศิลปะแกะสลักงาเป็นต้นมิใช่น้อย ก็ทรงพอพระทัยในความฉลาดของช่างเหล่านั้น อย่างนี้ว่า น้าอัสจรรยंहนอ อาจารย์ผู้ฉลาดสามารถกระทำศิลปะทั้งหลายชื่อแม่เช่นนี้ได้ ดังนี้ แต่มิได้มีพระดำริอย่างนี้ว่า โอหนอ ตัวเราก็พึงสละราชสมบัติแล้วเป็นนักศิลปะเช่นนี้ ดังนี้ ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไร เพราะความที่ราชสมบัติมีค่ามาก พระองค์ก็ทรงเสด็จผ่านนักศิลปะทั้งหลายไป ฉันทใด พระโยคาวจร ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ย่อมมนสิการสมาบัตินั้นโดยสงบแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ท่านก็ไม่คำนึง ไม่ประมวลมา ไม่มนสิการว่า เราจักนึกถึง จักเข้าสมาบัติ จักอธิษฐาน จักออก จักพิจารณาสมาบัตินี้ ดังนี้ เมื่อมนสิการสมาบัตินั้นโดยสงบอยู่ ย่อมบรรลุสัญญาถึงอัปนาอันละเอียดอย่างยิ่งนั้น โดยนัยที่กล่าวไว้ในกาลก่อนนั้นแหละ ชื่อว่า **เนวสัญญานาสัญญี** ย่อมมีด้วยสมาบัติใด ตรีสเรียกสมาบัตินั้นว่า พระโยคีย่อมเจริญสมาบัติมีสังขารที่เหลือเป็นอารมณ์ ดังนี้.

คำว่า สมาบัติมีสังขารที่เหลือเป็นอารมณ์ คือรูปสมาบัติที่ ๔ มีสังขารถึงความละเอียดที่สุด.

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงพระดำรัส ที่ตรัสว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ ด้วยสามารถแห่งสัญญาที่พระโยคาวจรบรรลุอย่างนี้โดยเนื้อความ จึงตรัสว่า บทว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ ได้แก่ ธรรมทั้งหลาย คือ จิตและเจตสิก ของบุคคลผู้เข้าสมาบัติเนวสัญญานาสัญญายตนะ หรือผู้บังเกิดขึ้นในเนวสัญญานาสัญญายตนภพ หรือพระจีณาสพผู้อยู่เป็นสุขในทิวาสธรรม. บรรดาท่านทั้ง ๓ เหล่านี้ ในที่นี้ทรงประสงค์เอาธรรม คือ จิตและเจตสิกของผู้เข้าสมาบัติ.

ส่วนวจนัตถะในฉานนั้นพึงทราบดังนี้. ฉานที่ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญา (มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่) เพราะอรรถว่า สัญญาของฉานพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมมีอยู่ก็มิใช่ไม่มีสัญญาก็มิใช่ คือ ไม่มีสัญญาหยาบ มีแต่สัญญาละเอียด ฉานนั้นเป็นสภาวะที่มีสัญญา ก็มิใช่ไม่มีสัญญาก็มิใช่ด้วย เป็นอายตนะเพราะนับเนื่องด้วยมนายตนะและธรรมายตนะด้วย เพราะเหตุนี้ ฉานนั้น จึงชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ.

อีกอย่างหนึ่ง สัญญาในฉานนี้ ชื่อว่า เนวสัญญา (ไม่ใช่สัญญา) เพราะไม่สามารถทำกิจของสัญญาได้โดยเฉพาะ และชื่อว่า นาสัญญา (ไม่มีสัญญา) เพราะเป็นธรรมมีอยู่โดยละเอียดแห่งสังขารที่เหลือ เพราะฉะนั้น ฉานนั้นจึงชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญา. ฉานที่ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญานั้นด้วย ชื่อว่า เป็นอายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นแห่งธรรมที่เหลือ ด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ.

อนึ่ง ในแนวสัญญาขณาสัญญาขณานี้ สัญญาเป็นเช่นนี้โดยเฉพาะ
ก็หาไม่ โดยที่แท้ แม้เวทนาจีชื่อว่า **แนวเวทนานาเวทนา** (มีเวทนาจีมีใช้
ไม่มีเวทนาจีมีใช้) แม้จิต ก็ชื่อว่า **แนวจิตตนาจิตตะ** (มีจิตก็มีใช้ ไม่มี
จิตก็มีใช้) แม้ผัสสะ ก็ชื่อว่า **แนวผัสสนาผัสสะ** (มีผัสสะก็มีใช้ไม่มีผัสสะ
ก็มีใช้). ในสัมปยุตตธรรมที่เหลือก็นัยนี้. แต่เทศนานี้พึงทราบว่าเป็น
สัญญาให้เป็นประธาน. บัณฑิตพึงทราบเนื้อความนี้ด้วยอุปมาทั้งหลายตั้งแต่
เรื่องน้ำมันทาบาตรเป็นต้น.

ได้ยินว่า สามเณรเอาน้ำมันทาบาตรวางไว้ ในเวลาดื่มข้าวยาจ
พระเถระกล่าวกะสามเณรว่า สามเณรจงนำบาตรมา สามเณรเรียนท่านว่า
ในบาตรมีน้ำมันขอรับ ที่นั่นพระเถระจึงกล่าวว่า สามเณรจงนำมา เราจักใส่
ให้เต็มทะนานดวงน้ำมัน สามเณรจึงเรียนว่า ท่านขอรับน้ำมันไม่มี.

ในการอุปมานั้น น้ำมัน ชื่อว่า **มีอยู่** เพราะอรรถว่าเป็นของไม่ควร
กับข้าวยาจ เพราะความมีอยู่ในภายใน น้ำมันนั้น ชื่อว่า **ไม่มี** เพราะความ
ไม่มีไว้วัตถุทั้งหลายมีทะนานเป็นต้น ฉนใด สัญญาเมื่อนั้นก็ฉนนั้น ชื่อว่า
สัญญาก็มีใช้ เพราะไม่สามารถเพื่อทำกิจของสัญญาโดยเฉพาะ และชื่อว่า
ไม่มีสัญญาก็ไม่มีใช้ เพราะความมีอยู่โดยความเป็นของละเอียดแห่งสังขาร
ที่เหลือ.

ถามว่า ก็ในฉนนี้ กิจของสัญญาเป็นอย่างไร ?

ตอบว่า กิจของสัญญาคือการจำได้หมายรู้อารมณ์ และการเข้าถึง
ความเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาแล้วเกิดความเบื่อหน่าย.

จริงอยู่ สัญญานั้นไม่อาจทำกิจคือการจำได้หมายรู้โดยฉนปลัน คุจ
เดโชธาตุในน้ำ (เดือคจน) แห่ง ไม่สามารถทำกิจคือการเผาไหม้. สัญญานี้

ไม่อาจเพื่อทำแม้เข้าถึงความเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาแล้วให้เกิดความเบื่อหน่ายเหมือนสัญญาในสมาบัติอื่นที่เหลือ (เว้นสัญญาในฉานนี้) เพราะว่า ภิกษุไม่ได้อาศัยขั้นเหล่าอื่นทำไว้ จึงชื่อว่า **ไม่สามารถเพื่อพิจารณาขั้น** คือ เนวสัญญานาสัญญายตนะแล้วบรรลุนิพพิทา. ถึงท่านพระสารีบุตรเถระผู้เห็นแจ้งโดยปกติ และท่านที่มีปัญญามากพึงสามารถเช่นกับพระสารีบุตร แม้ท่านนั้นก็พึงเห็นได้ด้วยสามารถการพิจารณาเป็นกลางปะ (กอง ๆ) เท่านั้นอย่างนี้ว่า นัยว่าธรรมเหล่านี้ไม่มีแล้วก็มี ครั้นมีแล้วก็ปรวนแปรไป มิใช่เห็นด้วยสามารถแห่งวิปัสสนาธรรมตามบท สมาบัตินี้ ถึงความละเอียดอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบเนื้อความนี้ด้วยการอุปมาเหมือนน้ำในหนทาง เหมือนอุปมาด้วยน้ำมันทาบาตรต่อไป.

ได้ยินว่า สามเณรเดินไปข้างหน้าพระเถระผู้เดินทางเห็นน้ำน้อยหนึ่ง แล้วเรียนพระเถระว่า ท่านขอรับ มีน้ำ โปรดถอดรองเท้าเถอะครับ ลำดับนั้นพระเถระกล่าวว่า ถ้ามีน้ำ เธอจงนำผ้าอาบน้ำมา ฉันทจักสรองน้ำ สามเณรเรียนว่า น้ำไม่มีขอรับ ดังนี้.

ในคำอุปมานั้นพึงทราบว่า ชื่อว่า **น้ำมีอยู่** ด้วยอรรถว่าเพียงเปียกรองเท้า ที่ชื่อว่า **ไม่มี** ด้วยอรรถว่าไม่พอที่จะอาบ ฉันทใด สมาบัตินั้นก็ฉันทนั้น ชื่อว่า **เนวสัญญา** (ไม่มีสัญญา) เพราะไม่สามารถทำกิจของสัญญาโดยฉับพลันได้ ชื่อว่า **ไม่มีสัญญาก็มิใช่** เพราะสัญญามีอยู่ โดยความเป็นของละเอียดแห่งสังขารที่เหลือ และมีใช่จะเปรียบด้วยข้ออุปมาเหล่านี้เท่านั้น พึงยังเนื้อความนี้ให้แจ่มแจ้งด้วยอุปมาที่สมควรแม้อื่นอีก.

โดยนัยที่กล่าวมา ฉานชื่อว่า **เนวสัญญานาสัญญายตนสัญญา-สทคตะ** เพราะอรรถว่า สหระคตด้วยสัญญาที่เป็นไปในเนวสัญญานาสัญญายตนะ

นี้ หรือสหรัคด้วยสัญญาที่เป็นเนวสัญญานาสัญญาตนะ คำนี้เป็นชื่อของฌาน
ที่มีอารมณ์ (ก้าวล่วง)อาภิญญัญญาตนะสมาบัติ. ในฌานนี้ ชื่อว่า เป็น
ทุกขาปฏิบัติ เพราะเป็นทุกข์ในการสิ้นไปแห่งนิกันติในอาภิญญัญญาตนะ-
สมาบัติ ที่ชื่อว่า ทันทาภิญญา เพราะความซัดซ้าในการอบรมอัปปนาของ
ผู้มีนิกันติที่สิ้นไป ชื่อว่าเป็นสุขาปฏิบัติและจิปาภิญญา โดยปริยายตรง
กันข้าม. ฟังทราบความเป็นปริตตารมณฺ์ เพราะปรารภสมาบัติที่มีอารมณ์
ปราศจากวิญญาณที่เป็นไปในอากาศซึ่งเพิกกลืนขึ้นเล็กน้อยเป็นไป ฟังทราบ
ความเป็นอัปปมาณารมณฺ์โดยปริยายตรงกันข้าม คำที่เหลือเช่นกับนัยก่อน
นั้นแหละ.

พระพุทธรเจ้าผู้ทรงเป็นนาคะ มีพระ-
รูปไม่มีใครเสมอเหมือน ตรัสอรุปรมาณ ๔
อย่างอันใดไว้ พระโยคีครั้นทราบอรุปรมาณ
๔ นั้นแล้ว ฟังรู้แม้ถาปภิลณกะในอรุปร
มาณนั้น ต่อไป.

เพราะอรุปรสมาบัติ

แม่ทั้ง ๔ เหล่านี้ ย่อมมีเพราะการ
ก้าวล่วงอารมณ์ นักปราชญ์ผู้มีปัญญาไม่
ปรารธนา จะละเลยอธิบายขององค์แห่งสมาบัติ
เหล่านั้น.

จริงอยู่ บรรดาสมาบัติเหล่านั้น ฟังทราบอรุปรสมาบัติทั้ง ๔ ซึ่งเกิด
ขึ้นโดยการก้าวล่วงอารมณ์โดยประการทั้งปวง คือ อรุปรสมาบัติที่หนึ่งก้าวล่วง
ฌานที่มีรูปนิมิต อรุปรสมาบัติที่ ๒ ก้าวล่วงอากาศ อรุปรสมาบัติที่ ๓ ก้าวล่วง
วิญญาณที่เป็นไปในอากาศ อรุปรสมาบัติที่ ๔ ก้าวล่วงโดยการปราศจากวิญญาณ
ที่เป็นไปในอากาศ.

แต่บัณฑิตทั้งหลายไม่ปรารถนาการก้าวล่วงองค์ในสมบัติเหล่านั้น
ซึ่งไม่มีเหมือนรูปาวจรสมบัติ ด้วยว่าในรูปาวจรสมบัติทั้งหมดเหล่านั้น ย่อม
มีองค์ของฉาน ๒ เท่านั้น คือ อุเบกขา และเอกัคคตาจิต. แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น

สมบัติที่เกิดหลัง ๆ ในที่นี้ ก็เป็น

สภาพประณีตดีกว่าสมบัติก่อน ๆ พึงทราบ

อุปมาในสมบัติเหล่านั้น คือ ผืนปราสาท

และผ้าสาฎก ต่อไป.

เหมือนอย่างว่า ปราสาท ๔ ชั้น ปราสาทชั้นล่างสุดมีกามคุณ ๕ อัน
ประณีตด้วยอำนาจแห่งการพ้อนรำ ขับร้อง ประโคมดนตรี กลิ่นหอมดอกไม้
อันน่าพอใจ เครื่องคัมภีระมโหรีอันดี มีที่นั่งที่นอน และเสื้อผ้าอันเป็นทิพย์
เป็นต้นปรากฏแล้ว ปราสาทชั้นที่ ๒ มีกามคุณเหล่านั้นประณีตกว่าชั้นที่หนึ่ง
ปราสาทชั้นที่ ๓ มีกามคุณเหล่านั้นประณีตกว่าชั้นที่สอง ปราสาทชั้นที่ ๔ มี
กามคุณเหล่านั้นประณีตกว่าทุกชั้น. ในปราสาทเหล่านั้น พื้นของปราสาทแม่
ทั้ง ๔ เหล่านี้ ไม่มีความต่างกันแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ปราสาทชั้นบน ๆ
ก็ประณีตกว่าปราสาทชั้นล่าง ๆ เพราะวิเศษกว่าด้วยสัมฤทธิ์แห่งกามคุณ ๕
และเปรียบเหมือนผ้าสาฎก ๔ ชั้น ๓ ชั้น ๒ ชั้น และ ๑ ชั้นของด้ายอย่าง
หายาบ อย่างละเอียด อย่างละเอียดกว่า อย่างละเอียดที่สุดซึ่งหญิงคนหนึ่งกรอ
ไว้โดยกว้างและยาวเท่ากัน บรรดาผ้าสาฎกเหล่านั้น แม้ทั้ง ๔ มีกว้างยาวเท่ากัน
ไม่แปลกกัน แต่ว่า ผ้าที่ทอครั้งหลัง ๆ ประณีตกว่าที่ทอครั้งก่อน ๆ โดยมี
สัมผัสสบาย มีเนื้อละเอียด และมีค่ามาก ฉันทิ ในอรุณสถานสมบัติแม่ทั้ง
๔ เหล่านี้ ก็ฉันทิ เหมือนกัน องค์ฉานเหล่านี้มีเพียง ๒ อย่าง คือ อุเบกขา

และเอกัคคตาคิตเท่านั้นก็จริง ถึงอย่างนั้น ในที่นี้พึงทราบว่ องค์ฌานหลัง ๆ ประณิตดีกว่า โดยความประณิตและประณิตกว่าองค์ฌานเหล่านั้น เพราะการเจริญวิเศษโดยแท้ ก็ฌานเหล่านั้นประณิตและประณิตโดยลำดับ ด้วยประการฉะนี้. (พึงทราบอุปมาต่อไป)

บุรุษคนหนึ่ง ยืนเกาะมณฑปในที่
ไม่สะอาด อีกคนหนึ่ง ยืนอาศัยบุรุษผู้นั้น
อีกคนหนึ่ง ไม่อาศัยยืนอยู่ภายนอก อีก
คนหนึ่ง อาศัยคนที่อยู่ภายนอกยืนอยู่
บัณฑิตผู้มีปรีชา พึงทราบอุปมาทั้ง ๔
โดยความเป็นสภาวะเสมอกัน ดูบุรุษ ๔ คน
เหล่านี้ โดยลำดับ.

ในกาลานั้น พึงทราบการประกอบเนื้อความ ดังต่อไปนี้.

ได้ยินว่า มณฑปหลังหนึ่งตั้งอยู่ในที่ไม่สะอาด ภายหลังบุรุษคนหนึ่ง
เดินมาจากบุรุษ ๔ คนเหล่านั้น โดยลำดับ รังเกียจอยู่ซึ่งที่อันไม่สะอาดนั้น
จึงเอามือยึดมณฑปนั้นยืนอยู่ คุชยิตติคติมณฑปนั้น ภายหลังอีกคนหนึ่งมาขึ้น
ฟังบุรุษซึ่งคิดที่มณฑปนั้น ต่อมากันอื่นอีกมาแล้วคิดว่า บุคคลคนที่ยืนเกาะ
มณฑป และบุรุษที่ยืนฟังทั้ง ๒ คนนี้ยืนไม่ดี และเขาทั้ง ๒ นั้นจะตกไปใน
บ่อที่ไม่สะอาดของมณฑป เอาเถอะเราจักขึ้นในภายนอกมณฑป ด้วยเหตุนี้
เขาจึงไม่ยืนอาศัยคนที่ยืนฟังนั้น แล้วไปยืนอยู่ภายนอกมณฑปทีเดียว ต่อมา
มีบุรุษอีกคนหนึ่งมาแล้วคิดเห็นว่า บุรุษคนที่ยืนเกาะมณฑป และบุรุษคนที่

ยื่นพิงบุรุษนั้น ไม่มีความเกษม รู้ว่าคนที่ยื่นอยู่ภายนอกมณฑปยินดีแล้ว จึงได้ยื่นพิงบุรุษคนนั้น.

ในคำเหล่านั้น บัณฑิตพึงเห็นอากาศที่เพิกกลืนขึ้น พึงเห็นเหมือนมณฑปในประเทศที่ไม่สะอาด. อากาศนั้นกระจายตนตามซึ่งมีอากาศเป็นอารมณ์ เพราะรังเกียจรูปนิमित พึงเห็นเหมือนบุรุษยื่นเกาะมณฑป เพราะรังเกียจของไม่สะอาด. วิญญาณัญญาตนตามที่ปรารถนากาสนัญญาตนตามซึ่งมีอากาศเป็นอารมณ์เป็นไปแล้ว พึงเห็นเหมือนบุรุษคนยื่นพิงคนที่ยื่นเกาะมณฑป. อากิญจัญญาตนตาม ไม่ทำกาสนัญญาตนตามให้เป็นอารมณ์ ทำความไม่มีแห่งกาสนัญญาตนนั้นให้เป็นอารมณ์ เปรียบเหมือนบุรุษคิดถึงความไม่เกษมของบุรุษแม้ทั้งสองนั้น จึงไม่อาศัยบุรุษนั้นแล้วไปยื่นภายนอก. เนวสัจญานาสัจญายตนตามที่ปรารถนากากิญจัญญาตนะซึ่งตั้งอยู่ในประเทศภายนอก กล่าวคือความไม่มีวิญญาณเป็นไปแล้ว พึงเห็นเหมือนบุรุษคิดว่าบุรุษผู้ยื่นเกาะมณฑป และบุรุษผู้ยื่นพิง ทั้งสองนั้น ไม่มีความเกษม รู้ว่าบุรุษผู้ยื่นอยู่ภายนอกเป็นผู้ยินดีแล้ว จึงยื่นพิงบุรุษนั้นอยู่ ฉะนั้น. ก็เนวสัจญานาสัจญายตนะ เมื่อจะเป็นไปได้ดังนี้

ย่อมกระทำรูปฌาน ๓ นี้ ให้เป็น

อารมณ์ เพราะความไม่มีอารมณ์อื่นเหมือน

ประชาชนยกพระราชารองราชย์ แม้ที่

ตนเห็นว่าไม่ดี เพราะเหตุแห่งการเป็นอยู่.

จริงอยู่ เนวสัจญานาสัจญายตนะนี้ ย่อมทำากากิญจัญญาตนะนั้น แม้อันเห็นแล้วไม่ดีอย่างนี้ว่า อากิญจัญญาตนสมาบัตินี้ มีวิญญาณัญญาตนะ

เป็นข้าศึกใกล้ให้เป็นอารมณ์ เพราะความไม่มีอารมณ์อื่น. ถามว่า เหมือน
อะไร. ตอบว่า เหมือนประชาชนยกพระราชที่ตนเห็นว่าไม่ดีขึ้น ครองราชย์
เพราะเหตุแห่งการเป็นอยู่เป็นเหตุ. เหมือนอย่างว่า พระราชาผู้เป็นใหญ่ใน
ทวีปทั้งหมด องค์หนึ่ง ไม่สำรวจมีความประพฤติกาย วาจา และทางใจ
หยาบคาย ประชาชนเห็นโทษอย่างนี้ว่า พระราชาองค์นี้มีวาจาหยาบคาย แต่
เมื่อไม่ได้ความเป็นอยู่ในที่อื่น จึงต้องอาศัยพระราชพระองค์นั้น เพราะเหตุ
แห่งการเป็นอยู่ ฉันทใด เนวสัจญานาสัจญายตนะนี้ เมื่อไม่ได้อารมณ์อื่น ก็
กระทำอาภิกขุจัญญายตนะ แม้ที่ตนเห็นแล้วว่าไม่ดีนั้นให้เป็นอารมณ์ ฉันทนั้น
นั่นแหละ อนึ่ง ฉานคือเนวสัจญานาสัจญายตนะนี้ เมื่อทำอยู่ด้วยอาการ
อย่างนี้

ย่อมอาศัยอรุณเวลาที่ ๓ นี้ จึงเป็น

ไปได้แล เหมือนบุคคลขึ้นบันไดยาวพึงเกาะ
แม่บันไดไว้ และเหมือนบุคคลขึ้นสู่ยอดภู-
เขาพึงเกาะยอดภูเขา หรือเหมือนบุคคลขึ้น
สู่ภูเขาศิลา ก็ต้องอาศัยเขาของตนเท่านั้น
ฉะนั้น.

อรุณาจรกุศล จบ

เตภูมิกกุศลธรรม ๓ ประเภท

กามาวจรกุศล

[๑๕๓] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นเป็น
อย่างต่ำ ฯลฯ เป็นอย่างกลาง ฯลฯ เป็นอย่างประณีต ฯลฯ เป็นนันทาธิบดี
 ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดี ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดี ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดี ฯลฯ เป็น
นันทาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นนันทาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นนันทาธิบดี
อย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ
เป็นวิริยาธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดี
อย่างกลาง ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดีอย่างต่ำ
 ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดีอย่างประณีต อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยฌาน เกิดขึ้นโดย
มีการชกฺขง ฯลฯ สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ
สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตจากญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชกฺขง ฯลฯ สหระค
ด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุต
ด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชกฺขง ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากฌาน
เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตจากญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชกฺขง

เป็นอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นอย่างกลาง ฯลฯ เป็นอย่างประณีต ฯลฯ เป็นฉันทาธิปไตย
ฯลฯ เป็นวิริยาธิปไตย ฯลฯ เป็นจิตตาธิปไตย ฯลฯ เป็นฉันทาธิปไตยอย่างต่ำ ฯลฯ
เป็นฉันทาธิปไตยอย่างกลาง ฯลฯ เป็นฉันทาธิปไตยอย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิริยา-
ธิปไตยอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นวิริยาธิปไตยอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิริยาธิปไตยอย่างประณีต
ฯลฯ เป็นจิตตาธิปไตยอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นจิตตาธิปไตยอย่างกลาง ฯลฯ เป็นจิตตา-
ธิปไตยอย่างประณีต อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

กามาวจรกุศล จบ

รูปาวจรกุศล

[๑๕๔] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ สัจจจากกาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ฯลฯ
เป็นอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นอย่างกลาง ฯลฯ เป็นอย่างประณีต ฯลฯ เป็นฉันทา-
ธิปไตย ฯลฯ เป็นวิริยาธิปไตย ฯลฯ เป็นจิตตาธิปไตย ฯลฯ เป็นวิมังสาธิปไตย ฯลฯ
เป็นฉันทาธิปไตยอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นฉันทาธิปไตยอย่างกลาง ฯลฯ เป็นฉันทาธิปไตย
อย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิริยาธิปไตยอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นวิริยาธิปไตยอย่างกลาง ฯลฯ
เป็นวิริยาธิปไตยอย่างประณีต ฯลฯ เป็นจิตตาธิปไตยอย่างกลาง ฯลฯ เป็นจิตตาธิปไตย
อย่างกลาง ฯลฯ เป็นจิตตาธิปไตยอย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิมังสาธิปไตยอย่างต่ำ
ฯลฯ เป็นวิมังสาธิปไตยอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิมังสาธิปไตยอย่างประณีต อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภูมิ บรรลุดุติยฌาน ฯลฯ บรรลุดุติยฌาน ฯลฯ บรรลุดุตตฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ฯลฯ เป็นอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นอย่างกลาง ฯลฯ เป็นอย่างประณีต ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดี ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดี ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดี ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดีอย่างประณีต อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะมีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

รูปาวจรกุศล จบ

อรูปาวจรกุศล

[๑๕๕] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรูปภูมิ เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิขัมมสัญญา เพราะไม่มณสิการซึ่งนานัตตสัญญา จึงบรรลุดุตตฌาน อันสหระคตด้วยอากาศานัญจายตนสัญญาไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขาเป็นอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นอย่างกลาง ฯลฯ เป็นอย่างประณีต ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดี ฯลฯ

เป็นจิตตาธิบดี ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดี ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดีอย่างประณีต อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปภูมิ เพราะก้าวล่วง อากาสนัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุคตถฌาน อันสหระคด้วย วิญญาณัญญาตนะสัญญา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข ฯลฯ เป็นอย่างต่ำ เป็นอย่างกลาง ฯลฯ เป็นอย่างประณีต ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดี ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดี ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดี ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดีอย่างประณีต อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปภูมิ เพราะก้าวล่วง วิญญาณัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุคตถฌาน อันสหระคด้วย

อากิญจัญญายตนสังขยา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข ฯลฯ เป็นอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นอย่าง
กลาง ฯลฯ เป็นอย่างประณีต ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดี ฯลฯ
เป็นจิตตาธิบดี ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดี ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ
เป็นฉันทาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิริยา-
ธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างประณีต
ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นจิตตา-
ธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดีอย่าง
กลาง ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดีอย่างประณีต อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไหน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปรภูมิ เพราะก้าวล่วง
อากิญจัญญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจุดตถฌาน อันสหระคด้วย
เนวสังขยานาสังขายตนสังขยา ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข ฯลฯ เป็นอย่างต่ำ ฯลฯ
เป็นอย่างกลาง ฯลฯ เป็นอย่างประณีต ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ เป็น
วิริยาธิบดี ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดี ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดี ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดี
อย่างต่ำ ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นฉันทาธิบดีอย่างประณีต
ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิริยา-
ธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างต่ำ ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างกลาง
ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดีอย่างประณีต ฯลฯ เป็น
วิมังสาธิบดีอย่างกลาง ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดีอย่างประณีต อยู่ในสมัยนั้น
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

อรุปราวจรกุศล จบ

อรรถกถาจิตตูปาทกัณฑ์

อธิบายกุตลที่เป็นไปในภูมิ ๓

บัดนี้ กุตลที่เป็นไปในภูมิ ๓ แม้ทั้งหมดเหล่านี้ ย่อมเป็นไปโดยประเภท ๓ มีประเภทต่ำเป็นต้น ก็เพื่อแสดงประเภทนั้นแห่งธรรมเหล่านั้น จึงทรงเริ่มคำเป็นต้นว่า กตเม ฐมฺมา กุตลา ดังนี้อีก.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า หีน (ต่ำ) ได้แก่ ลามก คือ หยาบ ฟิงทราบกุตลต่ำด้วยสามารถแห่งการประมวลมา กุตลที่มีในท่ามกลางแห่งหีนะและอุตตมะ ชื่อว่า มัชฌิมะ (อย่างกลาง) กุตลที่นำไปสู่ความเพียร ชื่อว่า ประณีต ได้แก่ กุตลที่สูงสุด บัณฑิตฟิงทราบกุตลแม่เหล่านั้น ด้วยอำนาจการประมวลมานั้นแหละ.

จริงอยู่ ในขณะที่ประมวลมาซึ่งกุตลใด จะเป็นฉันทะ หรือวิริยะ หรือจิตตะ หรือวิมังสาเป็นหีนะ (อย่างต่ำ) มีอยู่ กุตลนั้น ชื่อว่า ต่ำ. ธรรมเหล่านั้นเป็นมัชฌิมะ เป็นประณีตแห่งกุตลใด กุตลนั้น ชื่อว่า มัชฌิมะ และปณีตะ. ก็กุตลใดประมวลมาซึ่งฉันทะคือความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำ ทำฉันทะให้เป็นธุระ ให้เป็นใหญ่ ให้เป็นประธาน กุตลนั้นชื่อว่า ฉันทาธิปไตย เพราะความที่กุตลมาแล้วโดยฉันทาธิปไตย และในวิริยาธิปไตยเป็นต้น ก็นัยนี้แหละ.

แต่ในที่นี้ ฟิงถือเอานัยทั้งหลายที่ตั้งไว้แล้ว คือ นัยที่จำแนกไว้ก่อน เป็นนัย ๑ คำว่า หีนะ เป็นนัย ๑ คำว่า มัชฌิมะ เป็นนัย ๑ คำว่า

ปณิตะ เป็นนัย ๑ และคำว่า **ฉันทาธิปไตย** เป็นนัย ๑ นัยทั้ง ๕ เหล่านี้
ในฉันทาธิปไตยเท่านี้ก่อน. แม้ในวิริยาธิปไตยเป็นต้นก็อย่างนี้ เพราะฉะนั้น
ปัญจกนัยทั้ง ๔ จึงเป็น ๒๐ นัย. อีกอย่างหนึ่ง เป็น ๒๐ นัย แม้อย่างนี้ คือ
นัยแรกเป็นสุทธกนัย ๑ นัย ๓ นัยมีคำว่า หินะเป็นต้น (มัชฌิมะ และปณิตะ)
นัย ๔ นัยมีคำว่า ฉันทาธิปไตยเป็นต้น (วิริยะ จิตตะ วิมังสา) และนัย ๑๒
นัยมีคำว่า ฉนฺทาธิปเตยฺเย หินฺ (ฉันทะเป็นต้น กับหินะเป็นต้น) นัยเหล่านี้
เป็นมหานัย ๒๐ ก่อน.

ถามว่า ทรงจำแนกนัยเหล่านั้นไว้ในที่ไหน ?

ตอบว่า ในหินิตกะ ในมหาปกรณ์.

แต่ในฐานะนี้ ฟังถือเอากองธรรมมัชฌิมะจากหินิตกะ แล้วแบ่งเป็น ๓
ส่วน ด้วยอำนาจหินะ มัชฌิมะ ปณิตะ ฟังเวียนกองธรรมมัชฌิมะแม้จากหินิตกะ
นั้นแล้วถือเอาหินะและปณิตะ แล้วแบ่งออกอย่างละ ๕ ส่วน เพราะว่าในหินะ
นั้นแหละ กุศลธรรมที่ต่ำก็มี กุศลธรรมที่ปานกลางก็มี กุศลธรรมที่ประณีต
ก็มี ถึงแม้ในปณิตะเล่า กุศลธรรมที่ต่ำก็มี กุศลธรรมที่ปานกลางก็มี กุศลธรรม
ที่ประณีตก็มี. อนึ่ง ในธรรมที่เป็นหินะและหินะ กุศลธรรมที่เป็นหินะ (ต่ำ)
ก็มี ในธรรมที่เป็นหินะและหินะ กุศลธรรมที่เป็นมัชฌิมะก็มี ในธรรมที่เป็น
หินะและหินะ กุศลธรรมที่เป็นปณิตะก็มี ในธรรมที่เป็นหินะและมัชฌิมะ กุศล-
ธรรมที่เป็นหินะก็มี ในธรรมที่เป็นหินะและมัชฌิมะ กุศลธรรมที่เป็นมัชฌิมะ
ก็มี ในธรรมที่เป็นหินะและมัชฌิมะ กุศลธรรมที่เป็นปณิตะก็มี ในธรรมที่เป็น
หินะและปณิตะ กุศลธรรมที่เป็นหินะก็มี ในธรรมที่เป็นหินะและปณิตะ กุศล

ธรรมที่เป็นมัชฌิมะก็มี ในธรรมที่เป็นหีนะและปณีตะ กุศลธรรมที่เป็นปณีตะ ก็มี นี้เรียกว่า นวกะหนึ่ง.

แม้ในธรรมที่เป็นปณีตะและหีนะ ชื่อว่า กุศลธรรมที่ต่ำก็มี ในธรรมที่เป็นปณีตะและหีนะ กุศลธรรมที่เป็นมัชฌิมะก็มี ในธรรมที่เป็นปณีตะและหีนะ กุศลธรรมที่เป็นปณีตะก็มี. อนึ่ง ในธรรมที่เป็นปณีตะและมัชฌิมะ กุศลธรรมที่ต่ำก็มี ในธรรมที่เป็นปณีตะและมัชฌิมะ กุศลธรรมที่เป็นมัชฌิมะก็มี ในธรรมที่เป็นปณีตะและมัชฌิมะ กุศลธรรมที่เป็นปณีตะก็มี ในธรรมที่เป็นปณีตะและปณีตะกุศลธรรมที่เป็นหีนะ (ต่ำ) ก็มี ในธรรมที่เป็นปณีตะและปณีตะ กุศลธรรมที่เป็นมัชฌิมะก็มี ในธรรมที่เป็นปณีตะและปณีตะ กุศลธรรมที่เป็นปณีตะก็มี นี้เป็นนวกะที่ ๒ รวมนวกะทั้งสองเป็นธรรม ๑๘. ธรรม ๑๘ เหล่านี้ ชื่อว่า กรรมทวาร. ว่าด้วยกรรมทวารเหล่านี้ ฟังทราบวาทกษัตริย์ ๑๘ พราหมณ์ ๑๘ แพทย์ ๘ ศูทร ๑๘ โคตรจรรณะ ๔๘ เพราะความเป็นผู้อบรมแล้วด้วยกรรมทวาร ๑๘ เหล่านี้.

บรรดากุศลธรรมที่เป็นไปในภุมิ ๓ เหล่านี้ กามาวจรกุศล เป็นเหตุกะโดยการไม่ประกอบญาณสัมปยุตบ้าง แต่รูปาวจรและอรูปาจร เป็นเหตุกะอย่างเดียว คือเป็นญาณสัมปยุตเท่านั้น. ก็ในกุศลที่เป็นไปในภุมิ ๓ เหล่านี้ กามาวจรกุศलय่อมเกิดร่วมกับอริบตีบ้าง เว้นจากอริบตีบ้าง แต่รูปาวจรและอรูปาจรกุศलय่อมสัมปยุตด้วยอริบตีโดยแท้. และในกุศลประกอบด้วยภุมิ ๓ นี้ ในกามาวจรกุศलय่อมได้อริบตี เพียง ๒ เท่านั้น คือ อารัมมณาธิปติ สหชาตาธิปติ. ในรูปาวจรและอรูปาจรกุศलय่อมไม่ได้อารัมมณาธิปติ ย่อมได้เฉพาะสหชาตาธิปติเท่านั้น ในสหชาตาธิปติเหล่านั้น ตรัสความเป็น

จิตตาทิปไตยของจิตไว้ด้วยอำนาจสัมปยุตธรรมทั้งหลาย. แต่เพราะจิต ๒ ดวง ไม่มีพร้อมกัน ชื่อว่า จิตตาทิบัติ ของสัมปยุตตจิตก็ไม่มี. อนึ่ง จันตาทิบัติเป็นต้น แห่งธรรมมีฉันทะเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน แต่อาจารย์บางพวกยอมปรารภนาชื่อ อธิบัติ ด้วยสามารถแห่งการมาอย่างนี้ว่า กุศลจิตดวงอื่นอีกกระทำจิตใจให้เป็นธุระให้เป็นใหญ่ ประมวลมาแล้วอย่างนี้ว่า ถ้ากุศลธรรมมีอยู่แก่บุคคลผู้มี จิตไชวรี กุศลธรรมก็จักมีแก่เรา ดังนี้ จิตดวงเดิมนั้นของบุคคลนั้น ชื่อว่า เป็นจิตตาทิบัติ จิตนี้ชื่อว่า จิตตาทิปไตย เพราะมาจากจิตดวงนั้น ดังนี้. ก็นัยนี้ไม่ปรากฏในพระบาลีและอรรถกถา เพราะฉะนั้น พึงทราบความเป็น อธิบัติโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ.

ก็ในมหานัย ๑๕ เหล่านี้ มีจิตทั้งหลายประมาณตามที่กล่าวในสุทธกนัย ต้น และมีนวกะทั้งหลาย และวาระแห่งพระบาลีทั้งหลาย เพราะฉะนั้น พึงทราบประเภท จิตตะ นวกะ และวาระ ซึ่งคุณด้วย ๒๐ โดยประมาณที่ กล่าวในญาณสัมปยุต และคุณด้วย ๑๖ ในญาณวิปยุต ๔ ดังนี้ นี้ชื่อว่า ปกิณณกถา ในกุศลเป็นไปในภูมิ ๓ ดังนี้แล.

กุศลที่เป็นไปในภูมิ ๓ จบ

โลกุตตรกุศลจิต

มรรคจิตดวงที่ ๑

[๑๕๖] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญจนเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากกาม สัจจจาก อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญา ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญาธิริย มนินทรีย์ โสมนัสสตินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะระ สัมมาอาชีวะะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ หิริพละ โอตตปฺปพละ อโลภะ อโทสะ อโมหะ อนภิชฌา อพยาปาทะ สัมมาทิฏฐิ หิริ โอตตปฺปปะ กายปัสสัทธา จิตตปัสสัทธา กายลหุตา จิตตลหุตา กายมฺหุตา กายกัมมัฏฺฐตา จิตตกัมมัฏฺฐตา กายปาคุญฺญตา จิตตปาคุญฺญตา กายชุกตา จิตตชุกตา สติสัมปชัญญะ สมณะ วิปัสสนา ปักคาหะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น หรือว่า นามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๑๕๗] ผัสสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การกระทบ กิริยาที่กระทบ กิริยาที่ถูกต้อง ความถูกต้อง มีในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่าผัสสะ มีในสมัยนั้น.

[๑๙๘] เวทนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เวทนา มีในสมัยนั้น.

[๑๙๙] สัญญา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัญญา มีในสมัยนั้น.

[๒๐๐] เจตนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การคิด กิริยาที่คิด ความคิด อันเกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า เจตนา มีในสมัยนั้น.

[๒๐๑] จิต มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันตระ มโน มนายตนะ มนินทริย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิต มีในสมัยนั้น.

[๒๐๒] วิตก มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรึก ความตรึกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ สัมมาสังกัปปะ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้นอันใด นี้ชื่อว่า วิตก มีในสมัยนั้น.

[๒๐๓] วิจาร มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรอง ความพิจารณา ความตามพิจารณา ความเข้าไปพิจารณา
ความที่จิตสืบต่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งอารมณ์ ในสมัยนั้นอันใด นี้ชื่อว่า
วิจาร์ มีในสมัยนั้น.

[๒๐๔] ปีติ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความอímใจ ความปราโมทย์ ความยินดียิ่ง ความบันเทิง ความร่าเริง
ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความตื่นเต้น ความที่จิตชื่นชมยินดี ปีติสัมโพชฌงค์
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่าปีติ มีในสมัยนั้น.

[๒๐๕] สุข มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่าสุข มีในสมัยนั้น.

[๒๐๖] เอกัคคตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
สมาธิทริยั สมาธิพละ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค
นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่าเอกัคคตา มีในสมัยนั้น.

[๒๐๗] สัทธินทริยั มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง ศรัทธา
อินทริยั คือศรัทธา สัทธาพละ อันใด นี้ชื่อว่า สัทธินทริยั มีในสมัยนั้น.

[๒๐๘] วิริยินทริยั มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารถนาความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความ
ตั้งหน้า ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความ

หมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งกันทะ ความไม่ทอดทิ้ง
ธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ อินทรีย์ คือวิริยะ วิริยผละ สัมมา-
วายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัย
นั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิริยอินทรีย์ มีในสมัยนั้น.

[๒๐๕] สตินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ
ความไม่เลื่อนลอย ความไม่ลืม สติ อินทรีย์คือสติ สติผละ สัมมาสติ สติ
สัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด
นี้ชื่อว่า สตินทรีย์ มีในสมัยนั้น.

[๒๐๖] สมาธินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นแห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
อินทรีย์คือสมาธิ สมาธิผละ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่ง
มรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สมาธินทรีย์ มีใน
สมัยนั้น.

[๒๐๗] ปัญญินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจัย ความเลือกสรร ความวิจัยธรรม
ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้
ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ
ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความ
เห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา อินทรีย์คือปัญญา ปัญญา
ผละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา

แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง
ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ ชรรณวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค
นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ปัญญาอินทรีย์ มีในสมัยนั้น.

[๒๑๒] มนินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปัณฺฑระ มโน มนายตนะ อินทรีย์คือมโน-
วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน ในสมัยนั้นอันใด นี้ชื่อว่า
มนินทรีย์ มีในสมัยนั้น.

[๒๑๓] โสมนัสสินทรีย์ ในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า โสมนัสสินทรีย์ มีในสมัยนั้น.

[๒๑๔] ชีวิตินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

อายุ ความดำรงอยู่ ความเป็นไปอยู่ กิริยาที่เป็นไปอยู่ อากาโร
สืบเนื่องกันอยู่ ความประพฤติเป็นไปอยู่ ความหล่อเลี้ยงอยู่ ชีวิต อินทรีย์
คือชีวิตของนามธรรมนั้น ๆ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์ มีใน
สมัยนั้น.

[๒๑๕] อนุญญัตถุญญตคามินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม
ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้
ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความใคร่ครวญ
ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความ
เห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญาอินทรีย์ ปัญญาพละ

ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฏฐิ ธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค เพื่อรู้ธรรมที่ยังไม่เคยรู้ เพื่อเห็นธรรมที่ยังไม่เคยเห็น เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่เคยบรรลุ เพื่อทราบธรรมที่ยังไม่เคยทราบ เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่เคยทำให้แจ้งนั้น ๆ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อนัญญุ- ตัญญุสตามิตินทรีย์ มีในสมัยนั้น.

[๒๑๖] สัมมาทิฏฐิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิชัย ความเลือกสรร ความวิชัยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิชัย สัมมาทิฏฐิ ธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ มีในสมัยนั้น.

[๒๑๗] สัมมาสังกัปปะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรึก ความตรึกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ใน อารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ความดำริชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้นอันใด นี้ชื่อว่า สัมมาสังกัปปะ มีในสมัยนั้น.

[๒๑๘] สัมมาวาจา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้น การไม่ทำ การไม่ประกอบ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุวจีทุจริต ๔ วาจาชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมาวาจา มีในสมัยนั้น.

[๒๑๙] สัมมากัมมันตะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้น การไม่ทำ การไม่ประกอบ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุกายทุจริต ๓ การงานชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมากัมมันตะ มีในสมัยนั้น.

[๒๒๐] สัมมาอาชีวะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้น การไม่ทำ การไม่ประกอบ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัดต้นเหตุมิจฉาชีพ การเลี้ยงชีพชอบอันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรคในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมาอาชีวะ มีในสมัยนั้น.

[๒๒๑] สัมมาวายามะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ทอดอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ วิริยปณิธิ วิริยผละ ความพยายามชอบ วิริยสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมาวายามะ มีในสมัยนั้น.

[๒๒๒] สัมมาสติ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ
ความไม่เลือนลอย ความไม่ลืม สติ สตินทรีย์ สติผละ ความระลึกชอบ
สติสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด
นี้ชื่อว่า สัมมาสติ มีในสมัยนั้น.

[๒๒๓] สัมมาสมาธิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นคงแห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
สมาธิทรีย สมาธิผละ ความตั้งใจชอบ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์
แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมาสมาธิ
มีในสมัยนั้น.

[๒๒๔] สัทธาพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ กิริยาที่ปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง ศรัทธา
สัทธินทรีย์ กำลังคือศรัทธา ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัทธาพละ
มีในสมัยนั้น.

[๒๒๕] วิริยพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความ
ตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุทธาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น
ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ
ความประคับประคองธุระ วิริยะ วิริยินทรีย์ กำลังคือความเพียร สัมมาวายามะ
วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด
นี้ชื่อว่า วิริยพละ มีในสมัยนั้น.

[๒๒๖] **สติพละ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ
ความไม่เลื่อยล่อย ความไม่ลืม สติ สตินทรีย์ กำลังคือสติ ความระลึกชอบ
สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด
นี้ชื่อว่า **สติพละ** มีในสมัยนั้น.

[๒๒๗] **สมาธิพละ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นคงแห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
สมาธิทรีย กำลังคือสมาธิ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์
แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **สมาธิพละ**
มีในสมัยนั้น.

[๒๒๘] **ปัญญาพละ** มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม
ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้
ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความใคร่ครวญ
ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเป็นเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเป็นเครื่องนำทาง
ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญาทรีย กำลัง
คือปัญญา ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา
แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความ
ไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์
แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค มีในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **ปัญญาพละ**
มีในสมัยนั้น.

[๒๒๕] หิริพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ละอายต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่น่าละอาย วิริยาที่ละอายต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า หิริพละ มีในสมัยนั้น.

[๒๓๐] โอตคัปปพละ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่เกรงกลัวต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่น่าเกรงกลัว กิริยาที่ไม่ประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า โอตคัปปพละ มีในสมัยนั้น.

[๒๓๑] อโลกะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ความที่ไม่โลภ การไม่กำหนด กิริยาที่ไม่กำหนด ความไม่กำหนด ความไม่เพ่งเล็ง กุศลมูลคืออโลกะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อโลกะ มีในสมัยนั้น.

[๒๓๒] อโทสะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การไม่คิดทุษร้าย กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย ความไม่คิดประทุษร้าย ความไม่พยายาม ความไม่คิดเบียดเบียน กุศลมูลคืออโทสะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อโทสะ มีในสมัยนั้น.

[๒๓๓] อโมหะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ

ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฏฐิ ธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อโมหะ มีในสมัยนั้น.

[๒๓๔] อนภิชณา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การไม่โลภ กิริยาที่ไม่โลภ ความไม่โลภ ความไม่กำหนด กิริยาที่ไม่กำหนด ความไม่กำหนด ความไม่เพ่งเล็ง กุศลมูลคืออโลภะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อนภิชณา มีในสมัยนั้น.

[๒๓๕] อัพยาปาทะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การไม่คิดประทุษร้าย กิริยาที่ไม่คิดประทุษร้าย ความไม่คิดประทุษร้าย ความไม่พยาบาท ความไม่คิดเบียดเบียน กุศลมูลคืออโทสะ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อัพยาปาทะ มีในสมัยนั้น.

[๒๓๖] สัมมาทิฏฐิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิชัย ความเลือกสรร ความวิชัยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความใคร่ควรดู ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญาอินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิชัยธรรม ความเห็นชอบ ธรรมวิชัยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ มีในสมัยนั้น.

[๒๓๗] หิริ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ละอายต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่น่าละอาย กิริยาที่ละอายต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า หิริ มีในสมัยนั้น.

[๒๓๘] โอตตัปปะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่เกรงกลัวต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่น่าเกรงกลัว กิริยาที่เกรงกลัวต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า โอตตัปปะ มีในสมัยนั้น.

[๒๓๙] กายปัสสัทธิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การสงบ การสงบระงับ กิริยาที่สงบ กิริยาที่สงบระงับ ความสงบระงับแห่งเวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า กายปัสสัทธิ มีในสมัยนั้น.

[๒๔๐] จิตตปัสสัทธิ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การสงบ การสงบระงับ กิริยาที่สงบ กิริยาที่สงบระงับ ความสงบระงับแห่งวิญญาณขันธ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตตปัสสัทธิ มีในสมัยนั้น.

[๒๔๑] กายลหุตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความเบา ความรวดเร็ว ความไม่เชื่องช้า ความไม่หนัก แห่งเวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า กายลหุตา มีในสมัยนั้น.

[๒๔๒] จิตตลหุตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความเบา ความรวดเร็ว ความไม่เชื่องช้า ความไม่หนัก แห่งวิญญาณขันธ ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตตลหุตา มีในสมัยนั้น.

[๒๔๓] กายมธุตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความอ่อน ภาวะที่อ่อน ความไม่กักขพะ ความไม่แข็ง แห่งเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า กายมธุตา มีในสมัยนั้น.

[๒๔๔] จิตตมธุตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความอ่อน ภาวะที่อ่อน ความไม่แข็ง ความไม่กระด้าง แห่ง วิญญาณชั้น ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตตมธุตา มีในสมัยนั้น.

[๒๔๕] กายกัมมัถุตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ควรแก่การงาน ความควรแก่การงาน ภาวะที่ควรแก่การงาน แห่งเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า กายกัมมัถุตา มีในสมัยนั้น.

[๒๔๖] จิตตกัมมัถุตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่ควรแก่การงาน ความควรแก่การงาน ภาวะที่ควรแก่การงาน แห่งวิญญาณชั้น ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตตกัมมัถุตา มีในสมัยนั้น.

[๒๔๗] กายปาคุญญาตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่คล่องแคล่ว ความคล่องแคล่ว ภาวะที่คล่องแคล่ว แห่ง เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า กาย-ปาคุญญาตา มีในสมัยนั้น.

[๒๔๘] จิตตปาคุญญาตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

กิริยาที่คล่องแคล่ว ความคล่องแคล่ว ภาวะที่คล่องแคล่ว แห่ง วิญญาณชั้น ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตตปาคุญญาตา มีในสมัยนั้น.

[๒๔๙] กายชุกตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรง กิริยาที่ตรง ความไม่คด ความไม่โค้ง ความไม่งอ แห่งเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า กายชุกตา มีในสมัยนั้น.

[๒๕๐] จิตตชุกตา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตรง กิริยาที่ตรง ความไม่คด ความไม่โค้ง ความไม่งอ
แห่งวิญญาณชั้นในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า จิตตชุกตา มีในสมัยนั้น.

[๒๕๑] สติ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ
ความไม่เลื่อนลอย ความไม่หลงลืม สติ สตินทริย์ สติพละ ความระลึกชอบ
สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด
นี้ชื่อว่า สติ มีในสมัยนั้น.

[๒๕๒] สัมปชัญญะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม
ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้
ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ
ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความ
เห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทริย์ ปัญญาพละ
ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่าง
คือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความ
วิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่อง
ในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สัมปชัญญะ มีในสมัยนั้น.

[๒๕๓] สมถะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นคงแห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ

สมาธิทริย สามธิพละ ความตั้งใจชอบ สมาธิสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า สมถะ มีในสมัยนั้น.

[๒๕๔] วิปัสสนา มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลัก ปัญญา ปัญญินทริย ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า วิปัสสนา มีในสมัยนั้น.

[๒๕๕] ปัคคาหะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียร ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระ วิริยะ วิริยินทริย วิริยพละ สัมมาวายามะ วิริยะ-สัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ปัคคาหะ มีในสมัยนั้น.

[๒๕๖] อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นคงแห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ

สมาธิทริยฺ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค
นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น.

[๒๕๗] หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม่อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น
สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๒๕๘] กิขันธ์ ๔ อายตนะ ๒ ชาติ ๒ อาหาร ๓ อินทริยฺ ๕ ฌานมี
องค์ ๕ มรรคมืองค์ ๘ พละ ๗ เหตุ ๓ ผัสสะ ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑
จิต ๑ เวทนาขันธ์ ๑ สัญญาขันธ์ ๑ สังขารขันธ์ ๑ วิญญาณขันธ์ ๑ มนายตนะ ๑
มนินทริยฺ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ๑ ธรรมายตนะ ๑ ธรรมธาตุ ๑ มีในสมัยนั้น
หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม่อื่นใด มีในสมัยนั้น

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๒๕๙] สังขารขันธ์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ผัสสะ เจตนา วิตก วิจารณ์ ปีติ เอกัคคตา สัททินทริยฺ วิริยอินทริยฺ
สตินทริยฺ สมาธิทริยฺ ปัญฺญินทริยฺ จีวัตินทริยฺ อนัญญตฺตัญญุสสามิตินทริยฺ
สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมา-
วายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ
ปัญญาพละ หิริพละ โอตตปฺปพละ อโลกะ อโทสะ อโมหะ อนภิชฌา
อัปฺยาปาทะ สัมมาทิฏฐิ หิริโอตตปฺปะ กายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ กายลหุตา
จิตตลหุตา กายมุตฺตา จิตตมุตฺตา กายกัมมัตฺตยา จิตตกัมมัตฺตา กายปา-
คฺคฺตยา จิตตปาคฺคฺตยา กายชุกตา จิตตชุกตา สติ สัมปชฺฌัญญะ สมถะ
วิปัสสนา ปักคาหะ อวิกเขปะ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม่อื่นใด
เว้นเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ วิญญาณขันธ์ มีอยู่ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า สังขารขันธ์
มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

สุทธกปฏิบัติ

[๒๖๐] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบ็องตัน สัจจจากการ สัจจจากอกุศล-ธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิณฺญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ฝัสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๒๖๑] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบ็องตัน สัจจจากาม สัจจจากอกุศล-ธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน เป็นทุกขาปฏิบัติ จิปปาภิณฺญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ฝัสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๒๖๒] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบ็องตัน สัจจจากาม สัจจจากอกุศล-ธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน เป็นสุขาปฏิบัติ ทันทาภิณฺญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ฝัสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

[๒๖๓] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไหน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศล-
ธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน เป็นสุขาปฏิบัติ ขิปปาปัญญา ฯลฯ อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

[๒๖๔] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไหน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น บรรลุทุติยฉาน ฯลฯ
บรรลุตติยฉาน ฯลฯ บรรลุตตตฉาน ฯลฯ บรรลุปฐมฉาน ฯลฯ บรรลุ
ปัญจฉานเป็นทุกขาปฏิบัติ ทันธาปัญญา ฯลฯ เป็นทุกขาปฏิบัติ ขิปปาปัญญา
ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

สุทธกปฏิบัติ จบ

สุญญตะ

[๒๖๕] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไหน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก
นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ชนิดสุญญตะ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น บรรลุตุตยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุตจตตฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน ชนิดสุญญตะ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

สุญญตะ จบ

สุญญตมูลกปฏิบัติ

[๒๖๖] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ จิปปาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉะฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบ็องตัน สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉะฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทา ทันธาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉะฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบ็องตัน สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉะฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทา จิปปาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉะฌานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบ็องตัน บรรลุตติยฉะฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฉะฌาน ฯลฯ บรรลุตตตฉะฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฉะฌาน ฯลฯ บรรลุปัจจุฉะฌาน ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทา ทันธาภิญญา ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นทุกขาปฏิบัติทา จิปปาภิญญา ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทา ทันธาภิญญา ฯลฯ ชนิดสุญญตะ เป็นสุขาปฏิบัติทา จิปปาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

สุญญตมุลกปฏิบัติทา จบ

อัปฺปณฺหิตะ

[๒๖๗] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญญาณเป็นโลกุตฺระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบ็องตัน สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดอัปฺปณฺหิตะ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญญาณเป็นโลกุตฺระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบ็องตัน บรรลุทุติยฌาน ฯลฯ บรรลุตติยฌาน ฯลฯ บรรลุจตุตถฌาน ฯลฯ บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ บรรลุปัญจฌาน ชนิดอัปฺปณฺหิตะ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

อัปฺปณฺหิตะ จบ

อัปฺปณฺหิตมฺลกปฏิบัติ

[๒๖๘] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญญาณเป็นโลกุตฺระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบ็องตัน สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ชนิดอัปฺปณฺหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพานเพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิบัติ-ปฏิบัติ จิปปาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติ-ปฏิบัติ ทันธาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฉาน ชนิดอัปปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิบัติ-ปฏิบัติ จิปปา-ปฏิบัติ จิปปาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน บรรลุทุติยฉาน ฯลฯ

บรรลุดตยฆาน ฯลฯ บรรลุดตุตถฆาน ฯลฯ บรรลุปฐมฆาน ฯลฯ บรรลุปัญจฆาน
ชนิดอัปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิปทา ทันธาภิญญา ฯลฯ ชนิด
อัปณิหิตะ เป็นทุกขาปฏิปทา จิปปาภิญญา ฯลฯ ชนิดอัปณิหิตะ เป็น
สุขาปฏิปทา ทันธาภิญญา ฯลฯ ชนิดอัปณิหิตะ เป็นสุขาปฏิปทา จิปปาภิญญา
ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ฝัสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล.**

อัปณิหิตมูลกปฏิปทา จบ

[๒๖๕] **ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?**

โยคาวจรบุคคลเจริณมรรคเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญสติปัญญาเป็น
โลกุตระ ฯลฯ เจริญสัมมัปปธานเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญอิทธิบาทเป็น
โลกุตระ ฯลฯ เจริญอินทรีย์เป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญพละเป็นโลกุตระ ฯลฯ
เจริญโพชฌงค์เป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญสังขะเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญสมณะ
เป็นโลกุตระ ฯลฯ เป็นเจริญธรรมเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญขันธเป็นโลกุตระ ฯลฯ
เจริญอายตนะเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญธาตุเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญอาหาร
เป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญผัสสะเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญเวทนาเป็นโลกุตระ ฯลฯ
เจริญสัญญาเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญเจตนาเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญจิตเป็น
โลกุตระอันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อ
บรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุป
ฐมฆาน เป็นทุกขาปฏิปทา ทันธาภิญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ฝัสะ ฯลฯ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

มหานัย ๒๐ จบ

อธิบดี

[๒๗๐] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดี ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดี ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดี เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฏฐิ เพื่อบรรลุมิเบื่องตัน บรรลุตติฉาน ฯลฯ บรรลุตติฉาน ฯลฯ บรรลุตตตฉาน ฯลฯ บรรลุปฐมฉาน ฯลฯ บรรลุปัจจุฉาน เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ เป็นวิริยาธิบดี ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดี ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดี เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมรรคเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญสติปัญญาเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญสัมมปปธานเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญอิทธิบาทเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญอินทรีย์เป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญพละเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญโพชฌงค์เป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญสังขะเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญสมณะเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญธรรมเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญจันท์เป็นโลกุตระ ฯลฯ

เจริญอายตนะเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญธาตุเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญอาหาร
เป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญผัสสะเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญเวทนาเป็นโลกุตระ
ฯลฯ เจริญสัญญาเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญเจตนาเป็นโลกุตระ ฯลฯ เจริญจิต
เป็นโลกุตระ ฯลฯ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อละทิฐฐิ
เพื่อบรรลุมิเบื้องต้น สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ
ปฐมฌาน เป็นฉันทาธิบดี ฯลฯ เป็นจิตตาธิบดี ฯลฯ เป็นวิมังสาธิบดี เป็น
ทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีใน
สมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ฯลฯ

อธิบดี จบ

มรรคจิตดวงที่ ๑ จบ

อรรถกถาจิตตูปปาตกัณฑ์

อธิบายโลกุตระกุศล

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงกุศลที่ยังสมบัติในสามภพให้เกิดขึ้น
อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อแสดงโลกุตระกุศลเพื่อก้าวล่วงภพทั้งหมดจึงเริ่มพระบาลี
มีอาทิว่า กตเม ฐมฺมา กุสลา (ธรรมเป็นกุศล เป็นโณน) อีก.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า กตเม ฐมฺมา เป็นต้นต่อไป.

บทว่า โลกุตฺตรํ ถามว่า ธรรมที่ชื่อว่า โลกุตระ เพราะอรรถ
ว่าอะไร ? ตอบว่า ที่ชื่อว่า โลกุตระ เพราะอรรถว่า ย่อมข้ามโลก ชื่อว่า

การไปเช่นเดียวกับทัญญู คือ สภาวะที่เป็นไปทั่วเช่นกับทัญญู. ถามว่า ก็สภาวะที่เป็นไปทั่วเช่นกับทัญญู นั้น เป็นอย่างไร ? ตอบว่า ได้แก่ สักกายทัญญู วิจิกจนา สัลลพตปรามาส และอกุศลมีราคะ โทสะ โมหะ พร้อมสัมปยุตตธรรมของทัญญู นั้นซึ่งยังสัตว์ให้ไปสู่อบาย เพราะสภาวะธรรมเหล่านั้น ท่านเรียกว่า สภาวะที่มีการไปเช่นกับทัญญู เพราะมีสภาพเป็นไปจนถึงมรรคที่หนึ่งเกิด เพราะฉะนั้น ทัญญูทั้งหลายด้วย สภาวะที่มีการไปของทัญญูทั้งหลายด้วย จึงชื่อว่า **ทัญญुकตะ**. บทว่า **ปหานาย** (เพื่อละ) ได้แก่ เพื่อละทัญญुकตะเหล่านั้นด้วยอำนาจสมุจเฉทประหาม.

บทว่า **ปรมาย** (เบื้องต้น) ได้แก่ ชื่อว่าเบื้องต้นด้วยอำนาจแห่งการนับข้าง ด้วยอำนาจแห่งการเกิดขึ้นครั้งแรกข้าง. บทว่า **ภุมมिया** (ภุมมิ) ความว่า มหาปฐพีนี้ ท่านเรียกว่า **ภุมมิ** ก่อน คุณในประโยชน์มีอาทิว่า **อนนุตรหิตาย** **ภุมมिया** (บนพื้นอันปราศจากเครื่องปลูลาด). **จิตุปบาท** (ความเกิดขึ้นแห่งจิต) ก็เรียกว่า **ภุมมิ** คุณในประโยชน์มีอาทิว่า **สุขภุมมियิ** **กามาวจร** (ในกามาวจรเป็นภุมมิแห่งความสุข). แต่ในที่นี้ทรงประสงค์เอาสามัญผล ด้วยว่า สัมปยุตตธรรมเหล่านั้น ต่อเกิดในสามัญผลนี้ เพราะฉะนั้น สามัญผลนี้ จึงชื่อว่า **ภุมมิ** เพราะความเป็นที่อาศัยของสัมปยุตตธรรมเหล่านั้น. อีกอย่างหนึ่งเมื่อความเป็นโลกุตระแม้มีอยู่ สามัญผลย่อมเกิดขึ้นปรากฏได้เอง มิใช่ไม่ปรากฏเหมือนนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **ภุมมิ**.

ถามว่า เพราะเหตุไร จึงตรัสคำว่า **ภุมมิ** นี้ ตอบว่า เพื่อแสดงการบรรลุภุมมิเบื้องต้น ในข้อนี้พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า เพื่อบรรลุ คือเพื่อประโยชน์การได้เฉพาะสามัญผลที่หนึ่ง กล่าวคือ โสดาปัตติผล. บทว่า **วิวิจจ** (สังค) คือสังคแล้ว เว้นแล้วด้วยอำนาจสมุจเฉทวิเวก.

บัดนี้ เพราะความเป็นผู้ใคร่จะแสดงถึงโลกียฉานเว้นปฏิบัติหยาบไม่สำเร็จโดยแท้ ครั้นความไม่สำเร็จแม้มีอยู่ในโลกุตระกุศลนี้ จึงทรงละสุทธกนิยเสียแล้วกระทำโลกุตระฉานให้นักพร้อมกับปฏิบัติหยาบนั้นแหละ จึงตรัสคำเป็นต้นว่า **ทุกขาปฏิบัติ ทนฺธาภิญญ** ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคำเป็นต้นว่า **ทุกขาปฏิบัติ** นั้นต่อไป.

โยคาวจรบุคคลใด เมื่อข่มกิเลสทั้งหลายตั้งแต่เริ่มต้น ลำบากอยู่ด้วยการขวนขวายพร้อมกับสังขารอันยากเข็ญ จึงข่มไว้ได้ ปฏิบัติของท่านนั้นเป็น**ทุกขาปฏิบัติ** ส่วนโยคาวจรบุคคลใดมีกิเลสข่มไว้แล้ว เมื่ออบรมวิปัสสนาอยู่โดยกาลนานจึงถึงความปรากฏแห่งมรรค การตรัสรู้ของท่านนั้นเป็น**ทนฺธาภิญญา**. ด้วยประการตามที่กล่าวแล้ว วาระอย่างใดอย่างหนึ่งชื่อว่า **ทุกขาปฏิบัติ ทนฺธาภิญญา** ดังนี้เป็นต้น ท่านอธิบายไว้แล้ว.

ถามว่า ก็วาระไหน ท่านพระอรรถกถาจารย์ชอบใจ.

ตอบว่า ในวาระใด กิเลสทั้งหลายที่โยคาวจรข่มไว้ครั้งเดียวแล้วก็พุ่งขึ้นอีก ข่มแล้วครั้งที่สองก็ข่มพุ่งขึ้นอีก แต่เมื่อข่มครั้งที่สามจึงทำการข่มไว้ได้เหมือนอย่างนั้นทีเดียว แล้วจึงให้ถึงการถอนขึ้นด้วยมรรค ก็วาระนี้ ท่านพระอรรถกถาจารย์ชอบใจ ท่านตั้งชื่อวาระนี้ว่า **ทุกขาปฏิบัติ ทนฺธาภิญญา**.

ก็ด้วยคำเพียงเท่านี้ วาระนี้ก็ไม่ชัดเจน เพราะฉะนั้น ในอธิการนี้ พึงทราบการอธิบายตั้งแต่ต้นอย่างนี้ว่า ก็โยคาวจรบุคคลใดกำหนดมหาภูตรูป ๔ แล้วจึงกำหนดอุปาทารูป กำหนดจอรูปได้ แต่เมื่อกำหนดรูปและอรูปก็ลำบากอยู่ด้วยความทุกข์ ด้วยความลำบาก ข่อมสามารถเพื่อกำหนดได้ ปฏิบัติของท่านจึงชื่อว่า **ทุกขาปฏิบัติ** ส่วนโยคาวจรบุคคลใดมีรูปและอรูปกำหนด

ได้แล้ว ในการเจริญวิปัสสนา เพราะความซกซำแห่งความปรากฏของมรรค
อภิญญาของโยคาวจรบุคคลนั้น จึงชื่อว่า **ทันธาภิญญา**.

แม้โยคาวจรบุคคลใดกำหนดรูป และอรูปร่างได้แล้ว เมื่อกำหนดแยก
นามรูป ถ้าหากอยู่ด้วยความทุกข์ ด้วยความลำบาก จึงกำหนดแยกได้ และเมื่อ
กำหนดแยกนามรูปได้แล้ว เจริญวิปัสสนาอยู่โดยกาลนาน จึงสามารถให้มรรค
เกิดขึ้นได้ ปฏิบัติทาของท่านเมื่อนั้น จึงเป็นทุกขาปฏิบัติทา **ทันธาภิญญา**.

อีกรูปหนึ่ง กำหนดนามรูปได้แล้ว กำหนดแม่ปัจจัยทั้งหลาย แยก
ตลอดลักษณะทั้งหลาย ถ้าหากอยู่ด้วยความทุกข์ ความยาก จึงกำหนดได้ ครั้น
กำหนดปัจจัยแยกตลอดลักษณะได้แล้ว เจริญวิปัสสนาอยู่โดยกาลนาน จึงยัง
มรรคให้เกิดขึ้น แม้ด้วยอาการอย่างนี้ก็ชื่อว่า **ทุกขาปฏิบัติทา ทันธาภิญญา**.

รูปอีกกำหนดแม่ปัจจัยทั้งหลายแล้ว แยกตลอดลักษณะทั้งหลาย
ลำบากอยู่ด้วยความทุกข์ ความยาก จึงแยกตลอดได้ และท่านที่มีลักษณะอัน
แยกตลอดแล้ว เจริญวิปัสสนาอยู่โดยกาลนาน จึงยังมรรคให้เกิดขึ้น แม้ด้วย
อาการอย่างนี้ ก็ชื่อว่า **ทุกขาปฏิบัติทา ทันธาภิญญา**.

รูปอื่นอีกแยกตลอดลักษณะทั้งหลายนำวิปัสสนาญาณอันคมกล้าและ
ส่องไสมา เมื่อครอบงำกันติแห่งวิปัสสนาที่เกิดขึ้น ถ้าหากอยู่ด้วยความทุกข์
ความยาก จึงครอบงำได้ ครั้นครอบงำกันติได้แล้ว เจริญวิปัสสนาอยู่โดย
กาลนาน จึงยังมรรคให้เกิดขึ้น แม้ด้วยอาการอย่างนี้ก็ชื่อว่า **ทุกขาปฏิบัติทา
ทันธาภิญญา**. วาระนี้ พระอรธกถาจารย์พอใจ และตั้งชื่อวาระนี้ไว้แล้ว.
ฟังทราบปฏิบัติทา ๓ ข้างหน้า (ที่เหลือ) โดยอุบายนี้.

ในบรรดาบททั้งหลายมีคำเป็นต้นว่า **ผลุโส โหติ** (ผัสสะย่อมมี) มี
อธิกบท ๔ คือ อนัญญัตตัญญัสสามิตินทริย ๑ สัมมาวาจา ๑ สัมมากัมมันตะ ๑

สัมมาอาชีวะ ๑ และบทมีคำเป็นต้นว่า **มคฺคจฺจํ** ในนิทเทสมีวิตักกะเป็นต้น
ในนิทเทสวาร เป็นอธิกบท. คำที่เหลือทั้งหมดเช่นเดียวกับที่กล่าว แล้วนั้นแหละ
แต่ในอธิการนี้ มีความแปลกกันด้วยสามารถความต่างกันแห่งภูมิ เพราะเป็น
โลกุตระ.

บรรดาอธิกบททั้ง ๔ เหล่านั้น บทว่า **อนัญฺญตฺตัญฺญสสามิตินุทฺริย**
ได้แก่ อินทรีย์อันเกิดขึ้นโดยส่วนเบื้องต้นนี้ ของโยคีผู้ปฏิบัติด้วยมโนสิการว่า
เราจักรู้ทั่วซึ่งอมตบท คือ สัจจธรรม ๔ นั้นแหละ ที่ยังไม่เคยรู้แล้วใน
สังสารวัฏซึ่งมีเบื้องต้นและที่สุดที่บุคคลรู้ไม่ได้แล้ว. ส่วนคำมีลักษณะเป็นต้น
ของอนัญฺญตฺตัญฺญสสามิตินุทฺริยนั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในปัญญินุทฺริยใน
หนหลังนั้นแหละ.

วาจาดี หรือวาจาที่บัณฑิตสรรเสริญ ชื่อว่า **สัมมาวาจา** คำว่า
สัมมาวาจา นี้ เป็นชื่อของการงดเว้นมิจฉาวาจา เพราะเป็นวาจาถอนขึ้นซึ่ง
วิทฺติจฺริต. สัมมาวาจานั้นมีการกำหนดเป็นลักษณะ มีการงดเว้นเป็นกิจ มีการ
ละมิจฉาวาจาเป็นปัจจุปัญฺฐาน.

การงานที่ดีหรือที่บัณฑิตสรรเสริญ ชื่อว่า **สัมมากัมมันตะ** คำว่า
สัมมากัมมันตะนี้เป็นชื่อของการงดเว้นปาณาติบาตเป็นต้น เพราะเป็นการงาน
ที่ถอนขึ้นซึ่งมิจฉากัมมันตะ สัมมากัมมันตะนั้นมีการตั้งขึ้นดีเป็นลักษณะ มีการ
งดเว้นเป็นกิจ มีการละมิจฉากัมมันตะเป็นปัจจุปัญฺฐาน.

อาชีวะดีหรือที่บัณฑิตสรรเสริญ ชื่อว่า **สัมมาอาชีวะ** คำว่า
สัมมาอาชีวะนี้เป็นชื่อของการงดเว้นมิจฉาอาชีวะ สัมมาอาชีวะนั้นมีความพออง-
แผ้วเป็นลักษณะ มีการเป็นไปแห่งอาชีวะชอบธรรมเป็นกิจ มีการละมิจฉา
อาชีวะเป็นปัจจุปัญฺฐาน.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบข้อธรรมมีลักษณะเป็นต้น ในสัมมาวาจาเป็นต้น เหล่านั้น ด้วยสามารถแห่งคำที่กล่าวไว้ในวิรติ ๓ ในหนหลัง. พึงทราบมรรค ๕ ที่กล่าวไว้ในหนหลังด้วยสามารถแห่งธรรม (วิรติ) ๓ เหล่านี้ ด้วยประการ ฉะนี้ ในที่นี้พึงทราบมรรค และในเขวาปนกกรรมทั้งหลาย ไม่มีสัมมาวาจา เป็นต้นเหล่านั้น กรุณาและมูทิตาก็ไม่มีเหมือนกัน ด้วยว่า ธรรมทั้ง ๓ (มีสัมมาวาจาเป็นต้น) เหล่านี้ เพราะความที่กล่าวไว้ในบาลีนี้ จึงไม่ถือเอาใน เขวาปนกกรรมทั้งหลาย ส่วนกรุณาและมูทิตามีสัตว์เป็นอารมณ์ ก็ธรรม (กรุณา มูทิตา) เหล่านี้เป็นอดีต อารมณ์ที่เย็นสงบ ท่านไม่ถือเอาในโลกุตระนี้ เนื้อความที่ต่างกันในอุทเทสวารเพียงเท่านี้.

ก็พึงทราบวินิจฉัยในคำนี้ว่า มคฺคํ (เป็นองค์แห่งมรรค) มคฺค-
ปริยาปนํ (นับเนื่องในมรรค) ในนิทเทสวารก่อน.

ธรรมที่ชื่อว่า มคฺคังคะ เพราะอรรถว่า เป็นองค์แห่งมรรค อธิบายว่า เป็นส่วนแห่งมรรค เหมือนอย่างว่า สิ่งที่น่าเนื่องในป่า ชื่อว่า อรัญญุปริ-
ยาปนนะ ฉันทุธรรมที่น่าเนื่องในมรรค ชื่อว่า มคฺคปริยาปนนะ ฉันทัน
อธิบายว่า อาศัยมรรค.

ในชื่อว่า ปิติสัมโพชฌงค์ นี้ สัมโพชฌงค์คือปีตินั้นแหละ ชื่อว่า
ปีติสัมโพชฌงค์. อีกอย่างหนึ่ง ในคำว่าปีติสัมโพชฌงค์เหล่านั้น ธรรมที่
ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะอรรถว่า เป็นองค์แห่งธรรมสามัคคีเครื่องตรัสรู้
หรือของบุคคลผู้ตรัสรู้ คำนี้มีอธิบายว่า ธรรมสามัคคีนี้ ตรัสเรียกว่า
โพธิ เพราะทำนายนว่า พระอริยสาวกย่อมตรัสรู้ด้วยธรรมสามัคคีกล่าวคือ
สติ ธรรมวิจยะ วิริยะ ปีติ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา อันเกิดขึ้นใน
ขณะแห่งโลกุตระมรรค ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่ออุปัทวะมิใช่น้อยมีความหุดหู่ ถิ่นะ

อุทฺธัจจะ ปติฏฺฐานคือกิเลสเป็นเครื่องยึดไว้ อายุหนะ คือ กิเลสเป็นเครื่องประกอบไว้ กามสุขัลลิกานุโยค อตฺตกิลมถานุโยค และอภินิเวสะ คือ ยึดมั่นในสัสสตทวิฏฺฐิและอุจฺเจททวิฏฺฐิเป็นต้น. คำว่า **ย่อมตรัสรู้** คือ ย่อมลุกขึ้นจากความหลับ คือความสับสนต่อแห่งกิเลส หรือย่อมตรัสรู้หรือริยสัง ๔ หรือกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานนั้นแหละ องค์แห่งโพธิกล่าวคือธรรมสามัคคีนั่น มีอยู่เหตุหนึ่ง ธรรมนั้นจึงชื่อว่า **โพชฌงค์** เหมือนองค์ฌานและองค์แห่งมรรคเป็นต้น. พระอริยสาวกแม่นี้ ก็เรียกว่า **โพธิ** เพราะทำอธิบายว่า ย่อมตรัสรู้ ด้วยธรรมสามัคคีมีประการตามที่กล่าวแล้วนั้น. แม่้องค์แห่งโพธิ คือพระอริยสาวกผู้ตรัสรู้นั้น ท่านก็เรียกว่า **โพชฌงค์** เหมือนองค์แห่งเสนาและองค์แห่งรถเป็นต้น ด้วยเหตุหนึ่ง พระอรธรรคถาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่าชื่อว่า **โพชฌงค์** เพราะเป็นองค์แห่งบุคคลผู้ตรัสรู้.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบอรรถแห่งโพชฌงค์แม่โดยนัยปฏิสัมภิทามรรคนี้ว่า คำว่า **โพชฌงค์** ถามว่า ธรรมที่ชื่อว่า **โพชฌงค์** เพราะอรรถว่า ภาวะไร? ตอบว่า ที่ชื่อว่า **โพชฌงค์** เพราะอรรถว่า ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อการตรัสรู้. ชื่อว่า **โพชฌงค์** เพราะอรรถว่า ย่อมตรัสรู้. ชื่อว่า **โพชฌงค์** เพราะอรรถว่า ย่อมตรัสรู้ตาม. ชื่อว่า **โพชฌงค์** เพราะอรรถว่า ย่อมตรัสรู้เฉพาะ ชื่อว่า **สัมโพชฌงค์** เพราะอรรถว่า ย่อมตรัสรู้พร้อม ดังนี้. โพชฌงค์อันบัณฑิตสรรเสริญแล้วด้วย เป็นโพชฌงค์อันดีด้วย ชื่อว่า **สัมโพชฌงค์**. ด้วยประการฉะนี้ สัมโพชฌงค์คือปีตินั้นแหละ ชื่อว่า **ปีติสัมโพชฌงค์** ดังนี้. แม่นิทเทศแห่งเอกัคคตาแห่งจิตเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบโดยนัยนี้แล.

บทว่า **เตสั ฐมฺมานัน** (ธรรมเหล่านั้น) ได้แก่ ธรรมคือสัจจะ ๔
ย่อมถึงการแทงตลอดในสมัยนั้น ชื่อว่า **ธรรมเหล่านั้น**. บทว่า **อญฺญตฺตานัน**
(ที่ยังไม่เคยรู้) ความว่า ธรรมเหล่านั้นอันโยคาวจรชื่อว่า **รู้แล้วด้วยปฐม-**
มรรคแม้ก็จริง ท่านก็กล่าวอุปมาไว้ว่า บุคคลมาสู่วิหารที่ไม่เคยตามปกติ
แม้ยืนอยู่ในท่ามกลางวิหารก็ย่อมพูดว่า ข้าพเจ้ามาสู่ที่ไม่เคยมา เพราะอาศัย
ความเป็นผู้ไม่มาตามปกติฉันใด และเหมือนบุคคลประดับดอกไม้ที่ไม่เคย
ประดับตามปกติ นุ่งผ้าที่ยังไม่เคยนุ่ง (ผ้าใหม่) บริโภคอาหารที่ไม่เคยบริโภค
เพราะอาศัยความเป็นผู้ไม่เคยบริโภคตามปกติ จึงพูดว่า ข้าพเจ้าบริโภคอาหาร
ที่ยังไม่เคยบริโภค ฉันใด แม้ในข้อนี้ ก็ฉันนั้น เพราะธรรมเหล่านี้ อันบุคคลนี้
ไม่รู้ตามปกติ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า **ที่ยังไม่เคยรู้** ดังนี้.

แม้ในคำว่า **ที่ยังไม่เคยเห็น** เป็นต้น ก็นัยนี้แหละ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อภิกฺขุญฺจัน** (ที่ยังไม่เคยเห็น) ได้แก่
ไม่เคยเห็นด้วยปัญญาจักขุในกาลก่อนแต่กาลนี้. บทว่า **อปฺปตฺตฺตานัน** (ที่ยัง
ไม่เคยบรรลุ) คือที่ยังไม่เคยบรรลุด้วยสามารถแห่งความรู้. บทว่า **อวิทฺตานัน**
(ที่ยังไม่เคยทราบ) คือที่ยังไม่ปรากฏด้วยญาณ. บทว่า **อสจฺจิกิตฺตานัน** (ที่ยัง
ไม่เคยทำให้แจ้ง) คือที่ยังไม่เคยทำให้ประจักษ์. บทว่า **สจฺจิกิริยา** (เพื่อ
ทำให้แจ้ง) คือทำให้ประจักษ์. พึงประกอบเนื้อความแม้กับบทที่เหลือกับบท
นี้ อย่างนี้ว่า เพื่อรู้ธรรมที่ยังไม่เคยรู้ เพื่อเห็นธรรมที่ยังไม่เคยเห็น เพื่อบรรลุ
ธรรมที่ยังไม่เคยบรรลุ เพื่อทราบธรรมที่ยังไม่เคยทราบ ดังนี้.

ในบททั้งหลายมีอาทิว่า **จตุหิ วจฺจิตฺตํ** (วจฺจิตฺตํ ๔) บทว่า
วจฺจิ พึงทราบว่าเป็นเครื่องหมายให้รู้ทางวาจา (วจฺจิตฺตํ). ธรรมที่ชื่อว่า

ทุจริต เพราะอรรถว่า ความประพฤตินันโทษสามอย่างใดอย่างหนึ่งประทุษร้ายแล้ว. ทุจริตที่เป็นไปทางวาจา ชื่อว่า **วจีทุจริต** อีกอย่างหนึ่ง ทุจริตที่สำเร็จด้วยคำพูดเรียกว่าวจีทุจริต. เจตนาที่ชื่อว่า **อารตี** เพราะย่อมงคลห่างไกลจากวจีทุจริตเหล่านั้น. ชื่อว่า **วิรติ** เพราะย่อมนเว้นห่างไกลจากวจีทุจริตเหล่านั้น ชื่อว่า **ปฏิวิริติ** (การเลิกละ) เพราะเป็นผู้ถอยจากวจีทุจริตนั้น ๆ และงดเว้นจากวจีทุจริตเหล่านั้น. อีกอย่างหนึ่ง บททั้งสามนี้ท่านเพิ่มคำอุปสรรค บททั้งสามนี้เป็นชื่อของการงดเว้นทั้งหมด. ที่ชื่อว่า **เวรมณิ** เพราะอรรถว่า การยำย คือทำให้พินาศ. แม้คำว่า **เวรมณิ** นี้ก็เป็นชื่อของการงดเว้นนั้นแหละ ก็บุคคลเมื่อกล่าวมุสาวาทเป็นต้น. ชื่อว่า **ย่อมนทำด้วยเจตนาใด** วิรติในโลกุตรมรรคนี้ เกิดขึ้นแล้วย่อมนไม่ให้เพื่อกระทำกิจยานั้น ย่อมตัดขาดทางแห่งการทำ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **อกิริยา** (การไม่ทำ). อนึ่ง การไม่ให้เพื่อการกระทำนั้น ย่อมตัดขาดทางเป็นเครื่องกระทำ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **อกรรมะ** (การไม่ประกอบ). อนึ่ง บุคคลเมื่อกล่าววจีทุจริต ๔ อย่างด้วยเจตนาใด ชื่อว่า **ย่อมนล่วงละเมิด** วิรติในโลกุตรมรรคนี้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ให้เพื่อล่วงละเมิดเหมือนอย่างนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **อนัชฌาปัตติ** (การไม่ล่วงละเมิด).

ในบทนี้ว่า **เวลาอนติกุกโม** (การไม่ล้ำเขต) อธิบายว่า **กาล** ตรีศเรียกว่า **เวลา** เหมือนในประโยคมีอาทิว่า **ตาย เวลาย** (ในกาลนั้น) ดังนี้ก่อน. **ราตี** (กอง) ตรีศเรียกว่า **เวลา** ในคำนี้ว่า **อुरुเวลาย** **วิหริติ** ประทับอยู่ที่ตำบลอुरुเวลา (กองทราย) **สีมา** (เขตแดน) ตรีศว่าเวลาในคำนี้ว่า **จิติขมุโม** **เวล** **นาตีวตุตติ** (ผู้มีธรรมดำรงอยู่ย่อมนไม่ประพฤติล้ำเขต)

แม้ในอธิการนี้ทรงประสงค์เอาเวลาคือเขตเท่านั้น จริงอยู่ วิสัจจิริต ๔ ทรงประสงค์เอาเวลา (คือเขต) เพราะอรรถว่า ไม่ควรก้าวล่วง ด้วยประการฉะนี้ บุคคลเมื่อก้าวล่วงวิสัจจิริต ๔ ด้วยเจตนาใด ชื่อว่า **ย่อมก้าวล้ำเขต** วิรติ ในโลกุตตรมรรคนี้ เกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ให้เพื่อก้าวล่วงเขตนั้น เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า การไม่ล่วงล้ำเขต ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **เวลา** เพราะอรรถว่า ย่อมให้ย่อยยับไป อธิบายว่า ทำให้พินาศ ให้กระจัดกระจายไป. ถามว่า ทำอะไรให้ย่อยยับไป. ตอบว่า ทำวิสัจจิริต ๔ ด้วยประการฉะนี้ จึงชื่อว่า **เวลา** เพราะทำให้ย่อยยับไป. ที่ชื่อว่า **อนตีกกมะ** (การไม่ก้าวล้ำ) เพราะอรรถว่า ไม่ก้าวล่วงประโยชน์สุขของบุคคลให้เป็นไป. พึงทราบอรรถแม้ด้วยอำนาจบททั้ง ๒ ในคำว่า **เวลาอนตีกกโม** นี้ ด้วยประการฉะนี้.

ธรรมที่ชื่อว่า **เสตุฆาต** เพราะอรรถว่า ย่อมฆ่าซึ่งเหตุ (เสตุ) คือ ฆ่าทางแห่งวิสัจจิริต ๔ อธิบายว่า ฆ่าปัจจัย. ปัจจัยตรัสเรียกว่า **เสตุ** ในที่นี้. ในคำว่า **เสตุฆาต** นั้น มีความหมายถ้อยคำดังต่อไปนี้. ปัจจัยแห่งวิสัจจิริต ๔ มีรากะเป็นต้น ย่อมเชื่อม คือ ย่อมผูกพันบุคคลไว้ในวัฏฏะ เพราะเหตุนี้ **ปัจจัยนั้น** จึงชื่อว่า **เสตุ**. การฆ่าซึ่งปัจจัยที่ชื่อว่าเสตุนั้น ชื่อว่า **เสตุฆาต** คำว่า **เสตุฆาต** นี้เป็นชื่อของวิรติ เพราะถอนขึ้นซึ่งปัจจัยแห่งวิสัจจิริต. แต่วิรตินี้ คือ สัมมวาจา ย่อมได้ในจิตต่าง ๆ ในส่วนเบื้องต้น เพราะย่อมงดเว้นมุสาวาทด้วยจิตดวงหนึ่ง ย่อมงดเว้นจากเปสุญญาทเป็นต้นด้วยจิตดวงอื่น แต่ในขณะที่แห่งโลกุตตรมรรคย่อมได้ในจิตดวงเดียวเท่านั้น เพราะวิรติ คือ สัมมวาจาดวงเดียวเกิดขึ้นทำการตัดทางของเจตนาในวิสัจจิริต ๔ ยังกัมมรรคให้บริบูรณ์.

บทว่า กายทุจฺจริเตหิ ได้แก่ ทุจฺจริที่เป็นไปทางกาย หรือทุจฺจริ มีปาณาติบาตเป็นต้นอันให้สำเร็จด้วยกาย. คำที่เหลือพึงทราบโดยนัยก่อนนั้นแล. วิรติแม้นี้ กล่าวคือสัมமாகัมมันตะย่อมได้ในจิตต่าง ๆ ในกาลเบื้องต้น เพราะ ปาณาติบาตย่อมงดเว้นด้วยจิตดวงหนึ่ง ในอินทินาทานและมิจจาจารก็ได้ในจิต ดวงอื่น แต่ในขณะที่แห่งโลกุตรมรรคย่อมได้จิตดวงเดียวเท่านั้น ด้วยว่า วิรติ ดวงเดียวเกิดทำการตัดทางแห่งเจตนาในกายทุจฺจริ ๓ อย่าง ยังองค์มรรคให้ บริบูรณ์.

พึงทราบวินิจฉัยในบทเป็นต้นว่า อภิรียา (การไม่ทำ) ในนิทเทศ แห่งสัมมาอาชีวะ ต่อไป.

บัณฑิตพึงประกอบเนื้อความโดยนัยนี้ว่า บุคคลเลี้ยงชีพอยู่ชื่อว่าย่อม กระทำกิริยามิจจาชีพด้วยเจตนาใด โลกุตรเจตนาที่เกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ให้เพื่อ ทำกิริยานั้น เพราะเหตุนี้ เจตนาจึงชื่อว่า อภิรียา (การไม่ทำ). อนึ่ง ชื่อว่า อาชีวะ นี้ เป็นเฉพาะส่วนหนึ่งมิได้มี เมื่อสัมมาวาจาและสัมமாகัมมันตะ โยคาวจรถือเอาแล้ว สัมมาอาชีวะก็เป็นอันถือเอาแล้วเหมือนกัน เพราะความ ที่สัมมาอาชีวะนั้นเป็นไปในฝักฝ่ายแห่งวาจาและกายนั้น แต่อาชีวะนั้นพระองค์ ทรงนำออกจากวาจาและกายนั้น แสดงไว้ด้วยอำนาจแห่งการเสพอาศัยอยู่ เป็นนิตย เมื่อเป็นเช่นนั้น สัมมาอาชีวะก็ไม่มีหน้าที่ของตน มรรค ๘ ก็ย่อม ไม่บริบูรณ์ เพราะฉะนั้น สัมมาอาชีวะพึงมีหน้าที่ของตน องค์มรรค ๘ ก็ พึงบริบูรณ์ เพราะฉะนั้น ในอธิการนี้ พึงทราบนัยดังต่อไปนี้.

ขึ้นชื่อว่า อาชีวะ แม้เมื่อแตกก็ย่อมแตกในกายทวารและวจีทวาร นั้นแหละ ชื่อว่าการแตกแห่งอาชีวะในมโนทวารหาไม่ แม้เมื่อบริบูรณ์ ก็ย่อมบริบูรณ์ในสองทวารนั้นนั่นเอง ชื่อว่าความบริบูรณ์แห่งอาชีวะมิได้มี

ทางมโนทวาร เพราะฉะนั้น สัมมาอาชีวะก็พึงทำกิจของตน องค์แห่งมรรค ๘ ก็พึงบริบูรณ์ นี่เป็นนัยในอาชีวะนั้น ก็การก้าวล่วงในกายทวารมีอาชีวะเป็นเหตุบ้าง ไม่มีอาชีวะเป็นเหตุบ้าง ในวจีทวารก็เหมือนกัน.

บรรดาทวารทั้งสองนั้น พระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชา เป็นผู้ชวนขวยในการเล่น เมื่อจะแสดงความเป็นผู้กล้าหาญ ย่อมทำการล่าเนื้อ บ้าง ปล้นคนเดินทางบ้าง ล่วงเกินภรรยาของผู้อื่นบ้าง ใด ๆ นี้ชื่อว่า กายกรรมเป็นอกุศล. แม้เจตนางดเว้นจากอกุศลกายกรรมแล้ว ก็ชื่อว่า สัมมากัมมันตะ อนึ่ง พระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชา ย่อมกล่าว วชิทุจริต ๔ มิใช่มีอาชีวะเป็นเหตุ นี้ชื่อว่า วชิกรรมอันเป็นอกุศล แม้ งดเว้นจากวชิกรรมอันเป็นอกุศลนั้น ก็ชื่อว่า สัมมาวาจา.

แต่ว่า นายพรานและชาวประมง เป็นต้น เพราะอาชีพเป็นเหตุ ย่อม มาสัตว์ ย่อมถือเอาสิ่งของที่เขาไม่ให้ ย่อมประพฤติมิจฉาจารใด นี้ชื่อว่า มิจฉาอาชีวะ การงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะนั้น ชื่อว่า สัมมาอาชีวะ พวกชน ที่รับค่าจ้างแม้ใด ย่อมกล่าวมุสา ย่อมยังเปตุญญวาท ผรุสวาท สัมผัสปลลาปะ ให้เป็นไป กรรมเหล่านี้ ก็ชื่อว่า มิจฉาอาชีวะ แม้การงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะนั้น ก็ชื่อว่า สัมมาอาชีวะ.

ก็พระมหาสิวลเถระกล่าวไว้ว่า การก้าวล่วงกายทวารและวจีทวาร มีอาชีวะเป็นเหตุ หรือไม่มีอาชีวะเป็นเหตุก็ตาม ย่อมนับว่าเป็นกายกรรมและวชิกรรมฝ่ายอกุศลโดยแท้ แม้การงดเว้นจากกายกรรมและวชิกรรมฝ่ายอกุศล จึงเรียกว่า สัมมากัมมันตะ สัมมาวาจาได้ ก็ถ้ามีคนถามว่า อาชีวะไปไหน เสียเล่า? ก็จะถูกว่า บุคคลอาศัยกุหนวัตถุ (เรื่องโกหก) ๓ อย่าง ยังปัจจัย

๔ ให้เกิดขึ้นแล้วบริโภคนั้น ก็นั่นเป็นมิจฉาอาชีวะถึงที่สุด การงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะนั้น ชื่อว่า สัมมาอาชีวะ.

สัมมาอาชีวะเมื่อนี้ ในส่วนเบื้องต้นย่อมได้ในจิตต่างๆ เพราะการงดเว้นจากการก้าวล่วงทางกายทวารก็จิตอย่างหนึ่ง จากจิตทวารก็ได้จิตอย่างหนึ่ง แต่ในขณะที่แห่งโลกุตระมรรคย่อมได้จิตดวงเดียวเท่านั้น เพราะวิริตดวงเดียวเกิดขึ้นกระทำการตัดทางของเจตนา ความเป็นผู้ทุศีล คือมิจฉาอาชีวะอัน เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งกรรมบถ ๗ คือ กายกรรมและวจีกรรมในกายทวารและวจีทวารยังองค์มรรคให้บริบูรณ์ เพราะฉะนั้น ความนี้จึงแปลกันในนิทเทสวาร.

แต่ในอินทรีย์ทั้งหลายทรงเพิ่มอนัญญัตตัญญูสามินทรีย์ และในองค์แห่งมรรคทรงเพิ่มสัมมาวาจาเป็นต้นนั้น ตรัสว่า อินทรีย์ ๘* มรรคมีองค์ ๘ ดังนี้ ในสังคหาวารด้วยสามารถแห่งอนัญญัตตัญญูสามินทรีย์ และสัมมาวาจาเป็นต้นเหล่านั้น. สุตญตวาระเป็นไปตามปรกตินั้นแหละ ก็ความเบื้องต้นนี้แปลกันในสุทธกปฏิบัติปา.

สุทธกปฏิบัติปา จบ

กล่าวด้วยสุตญตเป็นต้น

เบื้องต้นนี้ไป เป็นประเภทแห่งเทศนา คือ

สุทธกสุตญต ๑

สุตญตปฏิบัติปา ๑

สุทธกอัปปลิหิตะ ๑

อัปปลิหิตปฏิบัติปา ๑

* ข้ออันอรรถกถาฉบับไทยเป็น สงคหาวารณ วิริยินทริยานิ อฏฺงฺกโก มคฺโค ฉบับพม่าเป็น สงคหาวาร นวินทริยานิ อฏฺงฺกโก มคฺโค

บรรดาประเภทแห่งเทศนา ๔ เหล่านั้น คำว่า **สุญญตา** นี้เป็นชื่อของโลกุตรมรรค จริงอยู่ โลกุตรมรรคนั้น ย่อมได้ชื่อเพราะเหตุ ๓ อย่าง คือ เพราะการบรรลู่ ๑ เพราะคุณของตน ๑ เพราะอารมณ์ ๑.

ถามว่า ชื่อนี้ เป็นอย่างไร ?

ตอบว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ อาศัยอยู่โดยความเป็นอนัตตา ย่อมเห็นสังขารโดยความเป็นอนัตตา แต่ธรรมดาว่า การออกจากสังขตธรรม ด้วยมรรค (มรรควฏฐานะ) ย่อมไม่มีโดยเพียงเห็นโดยความเป็นอนัตตาเท่านั้น การเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยงบ้าง โดยความเป็นทุกขบ้าง จึงสมควร เพราะฉะนั้น เธอจึงยกขึ้นสู่อุปัสสนา ๓ อย่าง คือ อนิจจัง ทุกขัง และ อนัตตา แล้วพิจารณาอยู่ท่องเที่ยวไป ก็วิปัสสนาอันเป็นวฏฐานคามินีของภิกษุ นั้น ย่อมเห็นสังขารทั้งหลายแม้อันเป็นไปในภุมิ ๓ โดยความเป็นของสูญ (ว่างเปล่า) ทีเดียวก็นิยมนามว่า **สุญญตา** วิปัสสนานั้นดำรงอยู่ในฐานะที่ควรบรรลู่ จึงให้ชื่อมรรคของตนว่า **สุญญตะ** มรรคย่อมได้ชื่อว่า **สุญญตะ** เพราะการบรรลู่ด้วยประการฉะนี้. แต่เพราะมรรคนั้นสูญจากราคะเป็นต้น ฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า **สุญญตะ** ด้วยคุณของตน. แม้พระนิพพาน ท่านก็เรียกชื่อว่า **สุญญตะ** เพราะเป็นสภาวะสูญจากราคะเป็นต้น. มรรคย่อมได้ชื่อ **สุญญตะ** โดยอารมณ์เพราะความที่มรรคนั้นทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น.

บรรดาเหตุทั้ง ๓ เหล่านั้น โลกุตรมรรคย่อมได้ชื่อโดยคุณของตนบ้าง โดยอารมณ์บ้าง โดยปริยายอันมีในพระสูตรต้นตะ เพราะปริยายนี้เป็นปริยายเทศนา ส่วนอภิธรรมกถาเป็นนิปปริยายเทศนา เพราะฉะนั้น ในอภิธรรมกถานี้ โลกุตรมรรค ย่อมไม่ได้ชื่อโดยคุณของตน หรือโดยอารมณ์ ย่อมได้โดยการ

บรรลุต่านั้น เพราะว่า การบรรลุนั้นเป็นฐานะ (กิจ) การบรรลุนั้น มี ๒ อย่าง คือ การบรรลุด้วยวิปัสสนา การบรรลุด้วยมรรค ในการบรรลุดั้ง ๒ นั้น การบรรลุด้วยวิปัสสนาเป็นฐานะในฐานแห่งมรรคถึงแล้ว การบรรลุด้วยมรรคเป็นฐานะในฐานแห่งผลมาแล้ว ในอภิธรรมนี้ เพราะความที่มรรคมาแล้ว การบรรลุด้วยวิปัสสนาท่านั้น จึงเป็นฐานะเกิดขึ้น.

พึงทราบวินิจฉัยแม่ในคำนี้ว่า **อัปฺปณฺหิตะ** ต่อไป.

คำว่า **อัปฺปณฺหิตํ** นี้เป็นชื่อของมรรค มรรคยอมได้ชื่อแม่นี้ด้วย เหตุ ๓ เหมือนกัน. ได้อย่างไร? คือภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ อาศัยอยู่ โดยความเป็นทุกข์แต่ต้นเทียว ย่อมเห็นสังขารทั้งหลายโดยความเป็นทุกข์เท่านั้น ก็เพราะธรรมคามากกุฎฐาน (การออกจากสังขตธรรมด้วยมรรค) ย่อมไม่มีเพียงการเห็นทุกข์เท่านั้น การเห็นโดยความไม่เที่ยงบ้าง โดยอนัตตาบ้าง จึงสมควรฉะนั้น เธอจึงยกขึ้นสู่อุปัสสนา ๓ อย่าง คือ ความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา พิจารณาอยู่ ย่อมเทียวไป ก็วิปัสสนาอันเป็นวุฎฐานคามินีของภิกษุนั้นยังปณฺหิติ (ความปรารถนา) ในสังขารทั้งหลายในภุมิ ๓ ให้เหือดแห่ง ให้สิ้นไปจึงปล่อยวาง วิปัสสนานี้ ชื่อว่า **อัปฺปณฺหิตะ** วิปัสสนานั้น ดำรงอยู่ในฐานควรบรรลุด จึงให้ชื่อมรรคของตนว่า **อัปฺปณฺหิตะ** มรรคยอมได้ชื่อว่า **อัปฺปณฺหิตะ** เพราะการบรรลุดังนี้ ก็การดำรงไว้ซึ่งราคะ โทสะและโมหะในมรรคนั้นมิได้มี ฉะนั้น มรรคนั้นจึงได้ชื่อด้วยคุณของตนนั้นแหละว่า **อัปฺปณฺหิตะ** ดังนี้. แม้พระนิพพาน ก็ตรัสเรียกว่า **อัปฺปณฺหิตะ** เพราะความไม่มีที่ตั้งอยู่แห่งราคะเป็นต้นเหล่านั้น. มรรคยอมได้ชื่อว่า **อัปฺปณฺหิตะ** เพราะทำพระนิพพานนั้นให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น. บรรดาเหตุทั้ง ๓ เหล่านี้ มรรคยอมได้ชื่อโดยคุณของตนบ้าง โดยอารมณ์บ้าง โดยปริยาย

แห่งพระสุตตันตะ เพราะเทศนานี้เป็นปริยายเทศนา แต่อภิธรรมกถาเป็น นิปปริยายเทศนา ฉะนั้น ในอภิธรรมกถานี้ โลกุตรรมรรคจึงไม่ได้ชื่อโดยคุณ ของตนบ้าง โดยอารมณ์บ้าง ย่อมได้ชื่อโดยการบรรลุต่านั้น. ก็การบรรลุต่านั้นเป็นฐานะ การบรรลุนั้น มี ๒ อย่าง คือ การบรรลุด้วยวิปัสสนา การบรรลุด้วยมรรค ในการบรรลุด้วยวิปัสสนาเป็นฐานะในฐานะ แห่งมรรคมาแล้ว การบรรลุด้วยมรรคเป็นฐานะในฐานะแห่งผลมาแล้ว ในอภิธรรมกถานี้ เพราะความที่มรรคมาแล้ว การบรรลุด้วยวิปัสสนาท่านั้นจึงเป็น ฐานะเกิดขึ้น.

ถามว่า ก็มรรคมีชื่อ ๓ อย่าง คือ สุญญตะ อนิมิตตะ อัปปณฺหิตะ มิใช่หรือ? เหมือนอย่างที่ตรัสว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย วิโมกข์เหล่านี้มี ๓ อย่าง คือ สุญญตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ อัปปณฺหิตวิโมกข์ ในบรรดามรรคที่มี ชื่อ ๓ เหล่านี้ ในอภิธรรมนี้ ถือเอามรรค ๒ เพราะเหตุไร จึงไม่ถือเอา อนิมิตตวิโมกข์เล่า?

ตอบว่า เพราะไม่มีการบรรลุด.

จริงอยู่ อนิมิตตวิปัสสนาดำรงอยู่ในฐานะที่ควรบรรลุดเองไม่อาจให้ชื่อ มรรคของตน. ก็พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสอนิมิตตวิปัสสนาแก่พระราหุลเถระ ผู้เป็นโอรสของพระองค์ว่า

อนิมิตฺตญฺจ ภาวเหhi มานานุสยมุชฺชห

ตโต มานานิสฺมยา อุปสนฺโต จริสฺสตี

เธอจงเจริญอนิมิตตวิปัสสนา (พิจารณาโดยความเป็นของไม่เที่ยง) จงละมานา-
นุสสัยเสีย แต่ฉนั้น เธอจักเป็นผู้เข้าไปสงบ
เที่ยวไปเพราะละมานะเสียได้ ดังนี้.

จริงอยู่ วิปัสสนาย่อมถอนขึ้นซึ่งนิมิตว่าเที่ยง ซึ่งนิมิตว่ายั่งยืน ซึ่งนิมิตว่าอัสสาสะ ซึ่งนิมิตว่าเป็นสุข ฉะนั้น จึงตรัสว่า อนิมิต (ไม่มีนิมิต) วิปัสสนาเมื่อนั้นย่อมถอนขึ้น ซึ่งนิมิตนั้นแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นวิปัสสนานั้นจึงมีชื่อวานิมิตนั่นเอง เพราะย่อมเที่ยวไปในนิมิตธรรมทั้งหลายเอง เพราะฉะนั้น ตนเองดำรงอยู่ในฐานะที่พึงบรรลู่ จึงไม่อาจเพื่อให้ชื่อมรรคของตน.

อีกนัยหนึ่ง ธรรมคาพระอภิธรรมเป็นปรมัตถเทศนา และอนิมิตของมรรคเป็นการบอกพร้อมแห่งเหตุโดยปรมัตถ์ทีเดียว. มีการบอกพร้อมอย่างไร ? คือ อนิมิตตวิโมกข์ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งอนิจจานุปัสสนา สัทชินทริย์มีประมาณยิ่งด้วยวิโมกข์นั้น สัทชินทริย์นั้นไม่เป็นแม่องค์หนึ่งในอริยมรรค เพราะมิใช่ องค์มรรค จึงไม่อาจให้ชื่อมรรคของตนโดยปรมัตถ์ได้ ส่วนวิโมกข์ ๒ นอกนี้ สุกขัญตวิโมกข์ ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งอนัตตานุปัสสนา อปฺปณฺหิตวิโมกข์ ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งทุกขานุปัสสนา. บรรดาวิโมกข์เหล่านั้น ปัญฺญินทริย์มีกำลังยิ่งด้วยสุกขัญตวิโมกข์ สมานินทริย์มีกำลังยิ่งด้วยอปฺปณฺหิตวิโมกข์ ปัญฺญินทริย์และสมานินทริย์เหล่านั้น เพราะความเป็นองค์แห่งอริยมรรค จึงสามารถให้ชื่อมรรคของตนโดยปรมัตถ์ได้.

จริงอยู่ ในเวลาที่ฉันทะและจิตตะเป็นอธิบดีในการจำแนกธรรมแห่งมคฺคาธิปติ แม้ในมคฺการัมมณฺติกะ พระองค์มิได้ตรัสความเป็นมคฺคาธิปติไว้ เพราะความที่ธรรม คือ ฉันทะและจิตตะเหล่านั้นมิใช่เป็นองค์มรรค พึงทราบถ้อยคำที่ถึงพร้อมแล้วอย่างนั้นเถิด เนื้อความนี้เป็นวินิจฉัยเฉพาะ ของอาจารย์รูปหนึ่งนอกจากอรรถกถาในเรื่องนี้. อนิมิตตวิปัสสนาแม้โดยประการทั้งปวงอย่างนี้ ตั้งอยู่ในฐานะที่พึงบรรลู่ได้เอง จึงไม่สามารถให้ชื่อมรรคของตนได้ เพราะฉะนั้น พระองค์มิได้ทรงถือเอามรรคที่เป็นอนิมิตตะ.

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า มรรคที่เกิดด้วยอนิมิตตะ แม้ไม่ได้ชื่อ โดยการบรรลู่ แต่ก็ได้ชื่อโดยคุณของตน และโดยอารมณ์ โดยปริยายแห่ง พระสูตร ครั้นอาจารย์พวกนั้นกล่าวแล้วก็ถูกสกวาทิอาจารย์คัดค้านว่า เมื่อ มรรคอันเกิดขึ้นด้วยอนิมิตตะได้ชื่อโดยคุณของตนและโดยอารมณ์ แม้มรรคที่เกิดแต่สุญญตะและอัปณิหิตะก็พึงได้ชื่อนี้ตามคุณของตนและโดยอารมณ์ แต่ ก็ไม่ได้ เพราะเหตุไร ? เพราะว่า ธรรมคามรรคนี้ย่อมได้ชื่อด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือโดยหน้าที่ของตนและโดยเป็นปัจจนิก คือว่า โดยสภาวะและโดยการปฏิเสธ. ในเหตุทั้ง ๒ นั้น มรรคที่เกิดขึ้นด้วยสุญญตะและอัปณิหิตะย่อมได้ชื่อโดยกิจ ของตนบ้าง โดยเป็นปัจจนิกบ้าง จริงอยู่ มรรคที่เกิดด้วยสุญญตะและอัป-ณิหิตะ ย่อมได้ชื่อโดยกิจของตนอย่างนี้คือ ชื่อว่า ว่าง เพราะว่างจากราคะ เป็นต้น และเพราะไม่มีที่ตั้งโดยไม่มีที่ตั้งแห่งราคะ เป็นต้น และย่อมได้ชื่อโดย เป็นปัจจนิกอย่างนี้ คือ มรรคที่เกิดขึ้นเป็นสุญญตะเป็นปฏิปักษ์ต่อการยึดถือ อัตตา มรรคที่เกิดเป็นอัปณิหิตะเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมเป็นที่ตั้ง ส่วนมรรค ที่เกิดขึ้นด้วยอนิมิตตะ ย่อมได้ชื่อโดยกิจของตนเท่านั้น เพราะไม่มีนิมิตแห่ง ราคะ เป็นต้น และนิมิตว่าเที่ยง เป็นต้น มิใช่ได้ชื่อโดยความเป็นข้าศึก ด้วยว่า มรรคอนิมิตตะนั้นเป็นปฏิปักษ์ต่ออนิจจานุปัสสนา ซึ่งมีสังขารนิมิตเป็นอารมณ์ ห้ามได้ ก็อนิจจานุปัสสนาตั้งอยู่ในความเป็นอนุโลมแก่มรรคนั้น เพราะฉะนั้น มรรคที่เกิดด้วยอนิมิตตะนั้น จึงไม่มีโดยปริยายแห่งพระอภิธรรมแม้โดยประการ ทั้งปวง ฉะนั้นแล.

แต่ว่า โดยปริยายแห่งพระสูตร มรรคที่เกิดขึ้นด้วยอนิมิตนั้น พระ-องค์นำมาแสดงไว้อย่างนี้ ก็ในวาระใด มีการออกจากกิเลสด้วยมรรค ลักษณะ ทั้ง ๓ ย่อมมาสู่คลองคู่อำนาจขณะเดียวกัน ก็ขึ้นชื่อว่า การมาสู่คลองแห่ง

ลักษณะทั้ง ๓ พร้อมกันมิได้มี แต่เพื่อแสดงความแจ่มแจ้งแห่งกรรมฐาน
พระองค์จึงตรัสไว้อย่างนี้ ก็ความยึดถือในที่ใดที่หนึ่งตั้งแต่ต้นจนยกไว้ แต่ว่า
วิปัสสนาอันเป็นวิภูฐานคามินีพิจารณาธรรมใด ๆ แล้วย่อมออกจากกิเลสตั้งอยู่
ในฐานที่ควรบรรลุด้วยสามารถแห่งธรรมนั้น ๆ นั้นแหละยอมให้ชื่อมรรคของตน
ข้อนี้ เป็นอย่างไร ?

ก็พระโยคาวจรอาศัยธรรมใดธรรมหนึ่ง ในบรรดาลักษณะมีความ
ไม่เที่ยงเป็นต้น ก็สมควรเห็นลักษณะทั้ง ๒ นอกนี้อีกทีเดียว ธรรมการ
ออกจากกิเลสด้วยมรรคโดยเพียงการเห็นลักษณะเดียวนั้นย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น
ภิกษุตั้งมั่นแล้วโดยความไม่เที่ยง ย่อมออกไปแม้จาก (กิเลส) โดยความเป็นของ
ไม่เที่ยง แม้โดยความเป็นทุกขอย่างเดียวหาไม่ได้ ย่อมออกไปจาก (กิเลส)
โดยความเป็นอนัตตาด้วยนั้นแหละ แม้ในความตั้งมั่นอยู่โดยความเป็นทุกข
ก็นั้นแหละ. ด้วยประการฉะนี้ การยึดถือสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นอารมณ์ตั้งแต่
ต้นจนยกไว้ ก็วิปัสสนาที่เป็นวิภูฐานคามินีพิจารณาธรรมใด ๆ ย่อมออกไป
ดำรงอยู่ในฐานที่ควรบรรลุด้วยสามารถแห่งธรรมนั้น ๆ แล้วให้ชื่อมรรคของ
ตน. ในบรรดาลักษณะเหล่านั้น เมื่อพระโยคาวจรออกจากอนิจจลักษณะ
มรรคก็เป็นอนิมิตตะ เมื่อออกจากทุกขลักษณะ มรรคก็เป็นอัปปณิหิตะ เมื่อ
ออกจากอนัตตลักษณะ มรรคก็เป็นสุญญิตตะ ดังนี้ ทรงน่านิมิตตมรรคมา
แสดงโดยปริยายแห่งพระสูตรด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า ก็วิปัสสนาที่เป็นวิภูฐานคามินี มีอะไรเป็นอารมณ์ ?

ตอบว่า มีลักษณะเป็นอารมณ์.

ขึ้นชื่อว่า **ลักษณะ** มีคติเป็นบัญญัติ เป็นธรรม ที่ไม่ควรกล่าวถึง แต่
ว่าภิกษุใดกำหนดลักษณะ ๓ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ชั้น ๕ ของภิกษุ
นั้นยอมเป็นคณาจารย์ผู้ถือคือ ญาณมีสังขารเป็นอารมณ์นั้นแหละยอมออกไป

จากสังขาร. เหมือนอย่างภิกขุรูปหนึ่ง ต้องการจะซื้อบาตรเห็นบาตรที่พ่อค้า
บาตรนำมาแล้วก็มีคามยินดีว่าเริง คิดว่า เราจักถือเอาบาตร ดังนี้ เมื่อทดลองดู
จึงเห็นรูทะลุ ๓ แห่ง ภิกขุนั้นหมดความอาลัยในรูทะลุทั้งหลายก็หาไม่ ที่แท้
หมดความอาลัยในบาตร ฉนั้นใด ภิกขุกำหนดลักษณะทั้ง ๓ แล้วจึงเป็นผู้หมด
ความอาลัยในสังขารทั้งหลาย ฉนั้นนั่นเหมือนกัน พึงทราบว่ วิปัสสนาผู้น้อม
ออกไปจากสังขารด้วยญาณมีสังขารเป็นอารมณ์นั้นแหละดังนี้. แม้อุปมาด้วย
ผ้า ก็นัยนี้เหมือนกัน.

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงจำแนกฉนโลกุตระ จึงทรงนำนัยแม่ทั้ง ๒
คือ จตุกนัย และปัญจกนัย จากสุทธกปฏิบัติพามาด้วยประการฉนี้. ในสุทธก-
สุญญตา ในสุญญตปฏิบัติ ในสุทธกอัปณิหิต ในอัปณิหิตปฏิบัติท่งทรงนำนัย
ทั้ง ๒ คือ จตุกนัย และปัญจกนัย มาแสดงไว้เหมือนกัน.

ถามว่า เพราะเหตุไร จึงทรงนำมาอย่างนี้ ?

ตอบว่า เพราะอัมผัสขของบุคคล และเพราะความงามแห่งเทศนา
พึงทราบแม่ทั้ง ๒ นัยนั้น โดยนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังแล.

ในคำว่ เจริญโลกุตระฉนนี้ อย่างนี้ พระองค์ทรงจำแนกนัยทั้ง ๒
ด้วยอำนาจจตุกนัยและปัญจกนัยจากสุทธกปฏิบัติ ในที่เหลือก็เหมือนกัน
เพราะฉนั้น จึงจำแนกนัยทั้ง ๑๐ ในส่วนทั้ง ๕ ส่วนทั้งหมด.

ในโลกุตระฉนนัน พึงทราบข้อธรรมปกิณณะดังนี้

ธรรมภายใน (อชมตตตจ) ธรรม

ภายนอก (พหิทธา) ในรูปและอรูปทั้ง ๕

การเปลี่ยนองค์มรรค ๗ และ ๘ นิमित ปฏิปทา

และอธิบดี.

จริงอยู่ ในโลกุตตรมรรค ภิกษุอาศัยธรรมภายในย่อมออกจากธรรมภายใน อาศัยธรรมภายในแล้วย่อมออกจากธรรมภายนอก อาศัยธรรมภายนอกแล้วย่อมออกจากธรรมภายนอก อาศัยธรรมภายนอกแล้วย่อมออกจากธรรมภายใน ภิกษุอาศัยรูปแล้วย่อมออกจากรูป อาศัยรูปแล้วย่อมออกจากอรูปรูป อาศัยอรูปรูปแล้วออกจากอรูปรูป อาศัยอรูปรูปแล้วย่อมออกจากรูป ย่อมออกจากขันธ ๕ พร้อมกัน.

คำว่า เปลี่ยนองค์มรรค ๗ และ ๘ อธิบายว่า ก็มรรคนั้นนี้มี องค์ ๘ บ้าง มีองค์ ๗ บ้าง แม้โพชฌงค์เป็น ๗ ก็มี เป็น ๖ ก็มี ถึงฉาน มีองค์ ๕ ก็มี มีองค์ ๔ ก็มี มีองค์ ๓ ก็มี มีองค์ ๒ ก็มี พึงทราบการเปลี่ยน องค์มี ๗ และ ๘ เป็นต้นอย่างนี้ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า นิमित ปฏิปทา และอธิบดี อธิบายว่า คำว่า นิमित ได้แก่ แคนเป็นที่ออก. คำว่า ปฏิปทาและอธิบดี ได้แก่ พึงทราบความห้วนไหว และไม่ห้วนไหวแห่งปฏิปทาและอธิบดีเท่านั้น.

ในบรรดาคำเหล่านั้น พึงทราบวินิจฉัยในคำเป็นต้นว่า อาศัยธรรมภายในแล้วออกจากธรรมภายในนั้นก่อน. ก็ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ ย่อมอาศัยขันธ ๕ อันเป็นภายในจำเดิมแต่ต้น ครั้นอาศัยแล้วย่อมเห็นขันธ ๕ เหล่านั้นโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น โดยมนสิการว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เบื้องต้นย่อมออกจากธรรมภายในดังนี้ แต่เพราะการออกด้วยมรรค ย่อมมีเพียงการเห็นธรรมภายในล้วน ๆ เท่านั้นหามิได้ พึงเห็นแม้ธรรมภายนอกที่เดียว ฉะนั้น จึงพิจารณาขันธของคนอื่นบ้าง สังขารขันธอันไม่มีใจครอง บ้างว่าเป็น อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ดังนี้ ภิกษุนั้นย่อมพิจารณาเห็นธรรมภายในโดยกาลอันควร ย่อมพิจารณาเห็นธรรมภายนอกตามกาลอันควร

ดังนี้ เมื่อเธอพิจารณาอยู่อย่างนี้. ในกาลที่พิจารณาธรรมภายใน ย่อมเชื่อมต่อกับมรรคด้วยวิปัสสนา ด้วยอาการฉะนี้ ชื่อว่า **อาศัยธรรมภายในออกจากธรรมภายใน** ก็ถ้าในเวลาพิจารณาธรรมภายนอกของเธอ ย่อมเชื่อมต่อกับมรรคด้วยวิปัสสนา ด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า **อาศัยธรรมภายในย่อมออกจากธรรมภายนอก**. แม้ในการออกเพราะอาศัยธรรมภายนอกแล้ว ย่อมออกจากธรรมภายนอก และธรรมภายใน ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ก็ภิกษุอีกรูปหนึ่ง ย่อมอาศัยรูปตั้งแต่ต้น ครั้นอาศัยแล้วก็กำหนด กูตรรูป และอุปาทารูป ย่อมเห็นโดยความไม่เที่ยงเป็นต้น แต่เพราะการออกด้วยมรรค ย่อมมีเพียงการเห็นรูปล้วน ๆ ก็หาไม่ พึงเห็นแม้รูปโดยแท้ ฉะนั้น ภิกษุนั้นทำรูปนั้นให้เป็นอารมณ์ แล้วกำหนดเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณซึ่งเกิดขึ้นแล้วว่า นี่เป็นรูปดังนี้ ย่อมเห็นโดยความไม่เที่ยงเป็นต้น ภิกษุนั้นย่อมพิจารณาเห็นรูปโดยกาลอันควร เห็นรูปโดยกาลอันควร เมื่อเธอพิจารณาอยู่อย่างนี้ ในการพิจารณารูป ย่อมเชื่อมต่อกับมรรคด้วยวิปัสสนา ด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า **อาศัยรูปแล้วย่อมออกจากรูป**. ก็ถ้าในการพิจารณารูปของเธอ ย่อมเชื่อมต่อกับมรรคด้วยวิปัสสนา ด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า **อาศัยรูปแล้วย่อมออกจากอรูป**. แม้ในการออกจากอรูป และรูป เพราะอาศัยอรูป ก็นัยนี้เหมือนกัน. ก็ในกาลที่ภิกษุอาศัยธรรมอย่างนี้ ว่า ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา ธรรมนั้นทั้งหมดมีความดับเป็นธรรมดา ดังนี้ แล้วออกไปจาก (สังขตะ) ธรรม อย่างนี้นั้นแหละ ชื่อว่า **ย่อมออกจากขั้น ๕ พร้อมกันทีเดียว**. นี่เป็นวิปัสสนาของภิกษุผู้มีปัญญามาก ผู้เห็นแจ้งด้วยปัญญาอันคมกล้า.

เหมือนอย่างว่า บุคคลวางก้อนอุถในท่ามกลางโภชนะแล้วน้อมถาด อันเต็มด้วยโภชนะมีรสอันเลิศต่าง ๆ ไปเพื่อบุรุษผู้มีความอดอยาก บุรุษผู้อดอยากนั้นเอามือเขี่ยกับข้าวออกเห็นก้อนอุถแล้วพูดว่า นี้อะไร เมื่อเขากล่าวว่า ก้อนอุถ ดังนี้ จึงกล่าวว่า ฤๅ ๆ จงเอาออกไป เป็นผู้หมดความอาลัยทั้งในอาหารทั้งในถาด ฉันทใด คำอุปมาที่นำมาเปรียบนี้ พึงทราบฉันทนั้น.

จริงอยู่ กาลที่ภิกษุนี้ถือขันช ๕ ว่า เป็นเรา ของเราในกาลที่ยังเป็น พาลปุถุชน พึงทราบเหมือนกาลที่บุรุษอดอยากนั้นมีใจยินดีในการเห็นถาดโภชนะ กาลที่กำหนดลักษณะ ๓ พึงทราบเหมือนบุรุษนั้นเห็นก้อนอุถ. กาลที่ภิกษุผู้มีปัญญามาก ผู้มีความเห็นแจ้งด้วยปัญญาอันคมกล้าเห็นว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรม สิ่งนั้นทั้งหมดล้วนมีความดับไปเป็นธรรมตา ดังนี้ แล้วออกจากขันช ๕ พร้อมกันนั้นแหละ พึงทราบเหมือนกาลที่บุรุษอดอยาก นั้น หมดความอาลัยทั้งโภชนะทั้งถาด ฉะนั้น.

ในคำว่า การเปลี่ยนองค์มรรค ๗ และ ๘ นี้ พึงทราบการเปลี่ยน องค์ธรรมมีประเภทตามที่กล่าวนี้โดยประการที่มีอยู่. จริงอยู่ สังขารุเบกขาญาณ เท่านั้น ย่อมกำหนดความต่างกันแห่งโพชฌงค์ (องค์ธรรมเครื่องตรัสรู้) องค์มรรค (มัคคังคะ) และองค์ฌาน (ฌานังคะ) แต่พระเถระบางพวก กล่าวว่า ฌานที่เป็นบาทย่อมกำหนดความต่างกันแห่งโพชฌงค์ องค์มรรค และองค์ฌาน ดังนี้. พระเถระบางพวกกล่าวว่า ขันชทั้งหลายที่เป็นอารมณ์ แห่งวิปัสสนาย่อมกำหนด ดังนี้. พระเถระบางพวกกล่าวว่า อธิษาศัยของบุคคล ย่อมกำหนด ดังนี้.

ในวาทะทั้งหลายของพระเถระแม่เหล่านั้น พึงทราบว่า วิปัสสนาที่เป็น บุรพภาคกล่าวคือสังขารุเบกขาญาณ และวิปัสสนาที่เป็นวุฏฐานคามินีนี้ ย่อม กำหนด ในข้อนี้ มีถ้อยคำตามลำดับ ดังนี้.

จริงอยู่ ว่าโดยการกำหนดแห่งวิปัสสนา มรรคที่เกิดขึ้นแก่พระ-
ตูกขวิปัสสกก็ดี มรรคที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ได้สมบัติที่ไม่ทำสมาธิให้เป็นบาทก็ดี
มรรคที่เกิดขึ้นเพราะทำปฐมฌานให้เป็นบาทแต่พิจารณาปณิณณกสังขารก็ดี ย่อม
เป็นมรรคประกอบด้วยปฐมฌานทั้งนั้น. ในมรรคจิตทั้งหมดย่อมมีโพชฌงค์ ๗
มรรคมืองค์ ๘ และองค์ฌาน ๕ ด้วยว่า วิปัสสนาที่เป็นบุรพภาคแห่งมรรค
แม้เหล่านั้น เป็นสภาพสหระคด้วยโสมนัสบ้าง สหระคด้วยอุเบกขาบ้าง แต่
ในกาลเป็นที่ออกไป (วฏฐานคามินีวิปัสสนา) ถึงความเป็นสังขารอุเบกขาญาณ
ย่อมสหระคด้วยโสมนัสอย่างเดียว.

ในปัญจกนัย ฌานในมรรคที่เกิดขึ้นเพราะทำทุติยฌาน ตติยฌาน
จตุตถฌานให้เป็นบาท มืองค์ ๔ องค์ ๓ และองค์ ๒ โดยลำดับนั้นแหละ
ก็ในมรรคแม้ทั้งหมด ย่อมมีองค์มรรค ๗ ในฌานที่ ๔ มีโพชฌงค์ ๖ นี้
เป็นความแตกต่างกันโดยกำหนดทำฌานให้เป็นบาท และโดยการกำหนดแห่ง
วิปัสสนา. เพราะวิปัสสนาที่เป็นบุรพภาคแห่งมรรคเหล่านั้น สหระคด้วย
โสมนัสบ้าง สหระคด้วยอุเบกขาบ้าง แต่วิปัสสนาที่เป็นวฏฐานคามินิเป็น
ธรรมสหระคด้วยโสมนัสอย่างเดียว.

ส่วนในมรรคที่พระโยคาวจรทำปัญจฌานให้เป็นบาทแล้วให้เกิดขึ้น
องค์ฌานมี ๒ ด้วยสามารถแห่งอุเบกขาและเอกัคคตาจิต ได้โพชฌงค์ ๖ มรรค
มืองค์ ๗ เท่านั้น ความแปลกกันแม้นี้ ย่อมมีด้วยสามารถแห่งการกำหนดทั้ง ๒
อย่างเพราะในนัยนี้ วิปัสสนาที่เป็นบุรพภาค ย่อมสหระคด้วยโสมนัส หรือสห-
ระคด้วยอุเบกขา. ส่วนวิปัสสนาที่เป็นวฏฐานคามินิสหระคด้วยอุเบกขาเท่านั้น
แม้ในมรรคที่พระโยคาวจรทำรูปฌานให้เป็นบาทแล้วให้เกิดขึ้น ก็นัยนี้แหละ
สมบัติที่พระโยคาวจรออกในส่วนที่ใกล้ชิดแห่งมรรคที่ท่านออกจากฌานที่เป็น

บาทด้วยอาการอย่างนี้ แล้วพิจารณาสังขารอย่างใดอย่างหนึ่งให้เกิดแล้ว ย่อมทำภาวะเช่นเดียวแก่ตน คุณสีพื้นดินกระทำเหี้ย ให้มีสีเช่นเดียวกันฉะนั้น.

แต่ในวาทะของพระเถระองค์ที่ ๒ มีอธิบายว่า มรรคที่พระโยคาวจรออกจากสมาบัติใด ๆ แล้วพิจารณาธรรมในสมาบัติใด ๆ เกิดขึ้น มรรคก็เป็นเช่นสมาบัตินั้น ๆ นั้นแหละ คือเช่นเดียวกับสมาบัติที่ท่านพิจารณาแล้ว ก็ถ้าท่านพิจารณาธรรมอันเป็นกามาวจรทั้งหลาย มรรคก็เป็นอันประกอบปฐมฌาน. พึงทราบการกำหนดวิปัสสนาแม่นี้ โดยนัยที่กล่าวแล้วในวาทะนั้นนั้นแหละ

ในวาทะของพระเถระองค์ที่ ๓ มีอธิบายว่า มรรคที่พระโยคาวจรกระทำฌานใด ๆ ให้เป็นบาท หรือพิจารณาธรรมใด ๆ ในฌาน สมควรแก่อัธยาศัยแก่ตนว่า โอหนอ เราพึงบรรลุมรรคประกอบด้วยองค์ ๗ หรือองค์ ๘ ดังนี้ให้เกิดขึ้น มรรคก็เป็นเช่นเดียวกับฌานนั้น ๆ แหละ ก็แต่ว่ามรรคนั้น เว้นฌานที่เป็นบาท หรือฌานที่พิจารณาแล้ว ย่อมไม่สำเร็จ เพียงอัธยาศัยอย่างเดียว. เนื้อความนี้ นั่น บัณฑิตพึงแสดงด้วยนันทโกวาทสูตร (ในมัชฌิมนิกายสพายตนวรรค).

จริงอยู่ พระคำรัสนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ในวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำนั้น ชนเป็นอันมากย่อมไม่มีความเคลือบแคลง หรือสงสัยว่า ดวงจันทร์พร่องหรือเต็มหนอ แต่ที่แท้ดวงจันทร์ก็เต็มแล้วทีเดียว ฉะนั้นใด คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุณีเหล่านั้นเป็นผู้ชื่นชมธรรมชาติของนันทกะและมีความดำริอันบริบูรณ์แล้ว ฉะนั้นเหมือนกันแล คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย บรรดาภิกษุณีทั้ง ๕๐๐ รูปเหล่านั้น รูปที่ทรงคุณต่ำยังเป็นถึงพระโสดาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา แน่นอนที่จะตรัสรู้ในเบื้องหน้า ดังนี้.

ก็บรรดาภิกษุทั้งหลายนั้น ภิกษุรูปใดมีอุปนิสัยแห่งโศคาปัตติผล ภิกษุรูปนั้น ก็ได้มีความดำริ (สังกัปะ) บริบูรณ์แล้วด้วยโศคาปัตติผล เท่านั้น ฯลฯ รูปใดมีอุปนิสัยแห่งพระอรหัต รูปนั้นก็มีความดำริบริบูรณ์แล้ว ด้วยพระอรหัตเท่านั้น.

มรรคที่พระโยคาวจรการทำมานใด ๆ ให้เป็นบาท หรือพิจารณา ชรรถมในมานใด ๆ โดยสมควรแก่อัธยาศัยของตนเกิดขึ้นแล้ว ย่อมเป็นเช่น เดียวกับมานนั้น เหมือนกันนั้นแหละ ก็มรรคที่เป็นเช่นเดียวกับมานนั้น ๆ เว้นมานที่เป็นบาท หรือเว้นมานที่พิจารณาแล้ว ย่อมไม่สำเร็จโดยเพียงเป็น อัธยาศัยเท่านั้น เพราะฉะนั้น พึงทราบการกำหนดวิปัสสนาโดยนัยที่กล่าวแล้ว ในวาทะนี้แล.

บรรดา วาทะของพระเถระเหล่านั้น พระอุพนกเถระผู้ทรงพระไตร- ปิฎกมีวาทะอย่างนี้ว่า มานที่เป็นบาทเท่านั้นย่อมกำหนด ดังนี้ ได้ถูกอันเตวาลิก ถามว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ในที่ใดมีมานที่เป็นบาทอยู่ก่อน ในที่นั้น มานที่เป็น บาทนั้นก็กำหนดได้ แต่ในที่ใด (อรูปภพ) มานที่เป็นบาทไม่มี ในที่อรูปภพนั้น อะไรย่อมกำหนด พระเถระตอบว่า คุณก่อนอาวุโส แม้ในที่นั้น มานที่เป็น บาทเท่านั้นก็ย่อมกำหนด ด้วยว่า ภิกษุใดได้สมาบัติ ๘ ทำปฐมมานให้เป็น บาทยังโศคาปัตติมรรคและผลให้เกิดขึ้นแล้ว เป็นผู้ที่มีมานไม่เสื่อม ทำกาละ เกิดในอรูปภพ ออกจากสมาบัติแห่งโศคาปัตติผลอันประกอบด้วยปฐมมาน เริ่มตั้งวิปัสสนายังมรรคและผล ๓ ในเบื้องบนให้เกิดขึ้น มรรคและผลเหล่านั้น ของท่านก็ประกอบด้วยปฐมมานเท่านั้น แม้ในมรรคผลที่ประกอบด้วยทุติยมาน เป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน มานที่เป็นหมวด ๓ หมวด ๔ ในรูปย่อมเกิดขึ้น ก็มานหมวด ๓ หมวด ๔ นั้นแลเป็นโลกุตระ มิใช่โลกียะ คุณก่อนอาวุโส

แม้ด้วยอาการอย่างนี้ก็เหมือนกัน ฌานที่เป็นบาทเท่านั้นย่อมกำหนด. พวก
อันเตवासิกเรียนว่า ท่านขอรับ ปัญหาท่านกล่าวดีแล้ว ดังนี้.

แม้พระมหาทักษเถระผู้อยู่ที่โมรวาปีวิหารผู้มีวาตะอย่างนี้ว่า ชั้น
ทั้งหลายที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาย่อมกำหนด ด้วยว่าพิจารณาธรรมใด ๆ
แล้วออก มรรคยอมเป็นเช่นกับธรรมนั้น ๆ นั้นแหละ ดังนี้ ถูกพวกอันเตवासิก
ถามว่า ท่านขอรับ ในวาตะของท่านข้อควรตำหนีย่อมปรากฏ ด้วยว่า ภิกษุ
ผู้พิจารณารูปแล้วออก (จากสังขตอารมณ์) ได้แล้ว มรรคก็พึงเป็นอภัยภาค
เหมือนรูป พระโยคาวจรกำหนดเนวสัจญานาสัจญายตนะโดยนัยแล้วออกไป
ก็พึงเป็นมรรคถึงความเป็นเนวสัจญานาสัจญายตนะเช่นเดียวกันกับเนวสัจญา
นาสัจญายตนะนั้น ดังนี้ พระเถระตอบว่า คู่ก่อนอาวุโส เป็นเช่นนั้นหามิได้
เพราะโลกุตรมรรค ชื่อว่า **ไม่ถึงอัปนา** มิได้มี เพราะฉะนั้น ภิกษุ
พิจารณารูปแล้วออกไปได้ มรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ย่อมสหระคด้วยโสมนัส
เมื่อพิจารณาเนวสัจญานาสัจญายตนะแล้ว แม้ออกไปได้ ย่อมเป็นเช่นนั้น
โดยอาการทั้งปวงหามิได้ ส่วนมรรคที่สหระคด้วยอุเบกขา ย่อมเป็นมรรค
มีองค์ ๗ ดังนี้.

แม้พระจูฬภยเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก ซึ่งมีวาตะว่า อัจฉาสัยแห่ง
บุคคลย่อมกำหนด ดังนี้ ได้ถูกพวกอันเตवासิกนำวาตะของท่านไปถามพระ
จูฬนาคเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก พระจูฬนาคเถระจึงกล่าวว่า ฌานที่เป็นบาท
มีอยู่แก่บุคคลใด อัจฉาสัยแห่งบุคคลย่อมกำหนดแก่บุคคลนั้น ฌานที่เป็นบาท
นั้นไม่มีแก่ภิกษุใด อัจฉาสัยอะไรเล่าจักกำหนดแก่ภิกษุนั้น เพราะฉะนั้น
สภาวะนั้น ย่อมเป็นจุดเวลาที่แสวงหากำไรของบุคคลไร้ทรัพย์ ฉะนั้น.

พวกอันเตวาสิกได้นำเรื่องนั้น มาเรียนแก่พระจุฬายเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก. พระเถระนั้นกล่าวว่า คุณก่อนอาวโธทั้งหลาย ถ้อยคำนี้ท่านกล่าวสำหรับบุคคลผู้มีฌานเป็นบาท เหมือนอย่างว่า อัชฌาสัยของบุคคลแม้ผู้มีฌานเป็นบาท ฉันทใด แม้บุคคลผู้มีฌานอันพิจารณาแล้ว ก็พึงทราบฉันทนั้นเหมือนกัน เพราะมรรคที่พระโยคาวจรออกจากปัญจมนานเกิดขึ้น โดยพิจารณาปฐมฌานเป็นต้น ประกอบด้วยปัญจมนาน ก็ย่อมประสบตามวาทะของพระเถระรูปแรก และมรรคที่ประกอบด้วยปฐมฌานเป็นต้น ก็ย่อมประสบตามวาทะของพระเถระรูปที่สอง เพราะเหตุนี้ วาทะแม่ทั้ง ๒ ย่อมผิด แต่ในฌานเหล่านั้น ในวาทะของพระเถระที่ ๓ ว่า พระโยคาวจรย่อมปรารธนาฌานใด มรรคก็ประกอบด้วยฌานนั้น ดังนั้น วาทะเหล่านั้นของท่านจึงไม่ผิด และภิกษุนี้ก็เป็นผู้มีอัชฌาสัยเป็นไปกันด้วยประโยชน์ ดังนี้ พระเถระแม่ทั้ง ๓ รูปเป็นบัณฑิต เป็นผู้ฉลาด เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยคุณธรรมอันเจริญ ด้วยเหตุนี้ อันเตวาสิกเหล่านั้น จึงทำวาทะของพระเถระทั้ง ๓ เหล่านั้น ให้เป็นแบบแผนก็ในอภิธรรมนี้ข้าพเจ้าจึงยกอรรถนั้นแหละขึ้นแสดงว่า กวีปิยสหาย่อมกำหนดวาทะทั้ง ๓ นี้ ดังนี้.

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในคำนี้ว่า **นิมิตตปฏิบัติทาปติ** (นิมิต ปฏิบัติทา และอธิปติ) ต่อไป. ถามว่า กาลเกิดขึ้นแห่งมรรคซึ่งเปลี่ยนองค์อย่างนี้ โคตรภูย่อมออกไปจากที่ไหน มรรคย่อมออกไปจากที่ไหน ? ตอบว่า โคตรภูย่อมออกจากนิมิตก่อน แต่ไม่อาจตัด (กิเลส) ที่เป็นไปได้ เพราะโคตรภูนั้นมีการออกไปอย่างเดียว มรรคย่อมออกจากนิมิต ย่อมตัด (กิเลส) ที่เป็นไปได้ เพราะมรรคนี้มีการออกไปทั้ง ๒ อย่าง. บรรดาการออกไปแห่งโคตรภูและมรรคนี้ พึงทราบนัยที่เกิดขึ้น ดังต่อไปนี้.

ก็ในวาระ (คือในมรรควิถี) ไค มีการออกไปด้วยมรรค ในวาระนั้น ไม่มีอนุโลมดวงเดียว ไม่มีอนุโลมดวงที่ ๕ เพราะอนุโลมมีครั้งเดียวย่อมไม่ได้ อาเสวนปัจจย อนุโลมดวงที่ ๕ ย่อมห้วนไหว เพราะใกล้ตักกวงค์ เพราะว่า ในคราว (ขณะ) จิตใกล้กวงค์ดวงที่ ๕ นั้นชื่อว่า จิตตกไปแล้ว เพราะฉะนั้น อนุโลมจึงไม่มีดวงเดียว ไม่มีในดวงที่ ๕.

ก็บุคคลผู้มีปัญญามากมีอนุโลม ๒ ดวง ดวงที่ ๓ เป็นโคตรภู ดวงที่ ๔ เป็นมรรคจิต มีผลจิต ๓ ดวง จากนั้นจิตก็ลงสู่กวงค์.

ส่วนบุคคลผู้มีปัญญापานกลาง อนุโลมมี ๓ ดวง ดวงที่ ๔ เป็นโคตรภู ดวงที่ ๕ เป็นมรรคจิต มีผลจิต ๒ ดวง จากนั้นก็ลงสู่กวงค์.

สำหรับคนมีปัญญาน้อย (มันทปัญญา) อนุโลมมี ๔ ดวง ดวงที่ ๕ เป็นโคตรภู ดวงที่ ๖ เป็นมรรคจิต ดวงที่ ๗ เป็นผลจิต จากนั้นจิตก็ลงสู่กวงค์.

บรรดาพระโยคาวจร ๓ ประเภทนั้น ข้าพเจ้าไม่กล่าวด้วยสามารถแห่งท่าน ผู้มีปัญญามากและมีปัญญาน้อย แต่พึงกล่าวด้วยสามารถแห่งท่านผู้มีปัญญापานกลาง เพราะในวาระคือ (วิถีแห่งมรรค) ไค มีการออกไปด้วยมรรค มโนวิญญูณธาตุที่เป็นเหตุกิริยา เป็นธรรมสหรคด้วยอุเบกขา เป็นมโนทวาราวชชนจิตให้กวงค์เคลื่อนไปกระทำขั้นทั้งหลาย ที่เป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาให้เป็นอารมณ์ ถัดจากนั้นไป ชวนะดวงแรก ชื่ออนุโลมญาณ ก็เกิดขึ้นถือเอาขั้นที่มโนทวาราวชชนจิตนั้นถือเป็นอารมณ์ อนุโลมญาณนั้นก็เข้าไปในขั้นเหล่านั้นว่า ไม่เที่ยงบ้าง เป็นทุกข์บ้าง เป็นอนัตตาบ้าง บรรเทาความมืดที่หยาบๆ ซึ่งปกปิดสัจจะ กระทำลักษณะทั้ง ๓ ให้แจ่มแจ้งยิ่งขึ้นก็ดับไป ถัดจากนั้นอนุโลมญาณดวงที่ ๒ ก็เกิดขึ้น ในบรรดาอนุโลมญาณ

๒ ดวงนั้น ดวงแรกไม่มีอาเสวนปัจจัย ดวงที่ ๒ มีดวงแรกเป็นอาเสวนปัจจัย ดวงที่ ๒ นั้นมีอาเสวนปัจจัยได้แล้วจึงเป็นญาณ คมกล้า ผ่องใสเป็นไปใน อารมณีนั่นนั่นแหละ โดยอาการนั้นเหมือนกัน บรรเทาความมืดปานกลาง ซึ่งปกปิดสัจจะไว้ การทำลักษณะ ๓ ให้แจ่มแจ้งยิ่ง ๆ ขึ้นแล้วดับไป ในลำดับ นั้น อนุโลมญาณดวงที่ ๓ ก็เกิดขึ้นมีอนุโลมญาณดวงที่ ๒ เป็นอาเสวนปัจจัย เมื่ออนุโลมญาณดวงที่ ๓ แม้นั้นเพราะมีอาเสวนปัจจัยได้แล้วจึงคมกล้าผ่องใส เป็นไปในอารมณีนั่นนั่นแหละ โดยอาการนั้นเหมือนกัน บรรเทาความมืดอัน ละเอียดที่เหลือซึ่งปกปิดสัจจะนั้น กระทำให้หมดไป กระทำลักษณะ ๓ แจ่มแจ้ง ยิ่ง ๆ ขึ้นแล้วดับไป เมื่ออนุโลมญาณ ๓ บรรเทาความมืดปกปิดสัจจะอย่างนี้แล้ว ลำดับนั้น โศตรกฏญาณก็เกิดขึ้นการทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ.

ในข้อนั้น มีอุปมา ดังนี้

ได้ยินว่า บุรุษมีจักษุศิคคนหนึ่ง คิดว่า เราจักประกอบดาวฤกษ์ (ดูดวง ษะตา) จึงออกไปในเวลารাত্রีแห่งนคูดวงจันทร์ ดวงจันทร์ไม่ปรากฏแก่เขา เพราะวลาหก (เมฆ) ทั้งหลายปิดบังไว้ ขณะนั้นลมหนึ่งตั้งขึ้นแล้วพัดวลาหก หนา ๆ (หายาบ) ทั้งหลายให้กระจัดกระจายไป ลมอื่นอีกตั้งขึ้นพัดวลาหก อย่างกลาง ลมอีกอย่างหนึ่งก็ตั้งขึ้นพัดวลาหกแม้ที่ละเอียดให้กระจัดกระจายไป. ลำดับนั้น บุรุษนั้นจึงเห็นดวงจันทร์นั้นบนท้องฟ้าที่ปราศจากวลาหกทั้งหลาย ได้รู้แล้วซึ่งการประกอบดาวฤกษ์.

ในคำอุปมาเหล่านั้น ความมืดคือกิเลสอย่างหายาบ อย่างกลาง อย่าง ละเอียดอันปกปิดซึ่งสัจจะเปรียบเหมือนวลาหก (เมฆ) ๓ กลุ่ม. อนุโลมจิต ๓ ดวงเปรียบเหมือนลม ๓ ชนิด. โศตรกฏญาณเปรียบเหมือนบุรุษผู้มีตาดี. พระ- นิพพานเปรียบเหมือนพระจันทร์. การบรรเทาความมืดอันปกปิดซึ่งสัจจะของ

อนุโลมจิตแต่ละดวง เปรียบเหมือนลมแต่ละชนิดทำลายเมฆ ๓ ชนิดโดยลำดับ. เมื่อความมืดอันปกปิดซึ่งสัจจะปราศจากไปแล้ว โคตรภูญาณก็ทำพระนิพพานอันบริสุทธิ์ให้เป็นอารมณ์เปรียบเหมือนการที่บุรุษนั้นเห็นพระจันทร์บริสุทธิบนท้องฟ้าที่ปราศจากวลาหก ฉะนั้น.

เหมือนอย่างว่า ลม ๓ ชนิดย่อมสามารถเพื่อกำจัดวลาหก อันปกปิดดวงจันทร์นั้นแหละ ฉะนั้น อนุโลมญาณทั้งหลายก็สามารถเพื่อกำจัดความมืดอันปกปิดสัจจะ ฉะนั้นเหมือนกัน แต่ไม่อาจกระทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ บุรุษย่อมอาจเพื่อเห็นดวงจันทร์นั้นแหละ แต่ไม่อาจกำจัดวลาหกทั้งหลายได้ ฉะนั้น โคตรภูญาณก็ย่อมอาจเพื่อทำพระนิพพานนั้นแหละให้เป็นอารมณ์ได้ แต่ไม่อาจกำจัดความมืดคือกิเลสได้ ฉะนั้น. อนุโลมญาณมีสังขารเป็นอารมณ์ โคตรภูญาณมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ด้วยอาการอย่างนี้. ก็พิวโคตรภูญาณพึงรับอารมณ์ที่อนุโลมญาณรับไว้แล้ว อนุโลมญาณอีกดวงหนึ่งก็พึงผูกพันโคตรภูญาณ (คำว่าผูกพันคือมีอารมณ์เดียวกัน) นั้น เพราะฉะนั้น การออกด้วยมรรคนั้นแหละก็ไม่พึงมี แต่ว่า โคตรภูญาณไม่รับอารมณ์ของอนุโลมญาณกระทำอนุโลมญาณอารมณ์ ให้เป็นไปข้างหลัง โคตรภูญาณเองแม้มิใช่อาวัชชนะแต่ก็ตั้งอยู่ในฐานะแห่งอาวัชชนะ เป็นจุดให้สัญญาแก่มรรคนั้นด้วยคำว่า ท่านจงเกิดขึ้นอย่างนี้แล้วก็ดับไป. แม้มรรคก็มีได้ละสัญญาที่โคตรภูนั้นให้แล้วผูกพันอยู่ซึ่งญาณนั้น ด้วยอำนาจแห่งความสืบต่อ จุดกระแสคลื่น (ติดต่อกันไปไม่ขาดระยะ) ย่อมบังเกิดขึ้นเจาะแทงอยู่ บดทำลายอยู่ซึ่งกองโลภะ กองโทสะ กองโมหะ ซึ่งไม่เคยเจาะแทง ไม่เคยทำลาย.

ในข้อนี้ มีอุปมาดังนี้ ต่อไปนี้

ได้ยินว่า นายขมังธนูคนหนึ่งให้ตั้งโล่ไว้ร้อยโล่ในที่ไกลสุดชั่วร้อยธนู เอาผ้าผูกหน้าแล้วหนีบลูกศรได้ยืนอยู่ในที่บนล้อยนต์ บุรุษคนอื่นหมุนล้อยนต์ เมื่อใดแผ่นโล่ตรงหน้านายขมังธนู ในกาลนั้นก็ให้สัญญาด้วยท่อนไม้เล็ก ๆ ในที่นั้น นายขมังธนูไม่ละสัญญาท่อนไม้เล็ก ๆ เลย ปล่อยลูกศรออกไปเจาะแผ่นโล่ตั้งร้อยได้.

ในข้ออุปมานั้น โคตรภูญาณเปรียบเหมือนท่อนไม้เล็ก ๆ. มรรคญาณเปรียบเหมือนนายขมังธนู. การที่มรรคญาณไม่ละสัญญาที่โคตรภูญาณให้แล้ว นั้นแหละ ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ที่เดียวและเจาะบดทำลายกองโลภะ เป็นต้น ที่ไม่เคยเจาะแล้ว ไม่เคยบดทำลายแล้ว เปรียบเหมือนการที่นายขมังธนูไม่ละสัญญาท่อนไม้เล็ก ๆ แล้ว ยังเจาะแผ่นโล่ตั้งร้อยได้ ฉะนั้น.

แม้การเจาะบดทำลายกองโลภะเป็นต้น น ท่านก็กล่าวว่า การถอนขึ้น ซึ่งกิเลสที่ได้ภูมิแล้ว คือ กิเลสที่เป็นเหตุแห่งวิภูษะ ดังนี้เหมือนกัน เพราะกิจของมรรคมีอย่างเดียวกันเท่านั้น คือการละอนุสัย. มรรคนั้นเมื่อละอนุสัยทั้งหลาย ชื่อว่า ย่อมออกจากนิमित ชื่อว่า ย่อมตัดความเป็นไป. คำว่า นิमित คือ นิमितแห่งรูปเวทนาสัญญาสังขารและวิญญาณ. คำว่า ปวตุต (ความเป็นไป) ต่อความเป็นไปของรูปเวทนาสัญญาสังขารและวิญญาณนั้นแหละ ปวัตตะคือความเป็นไปในนั้นมี ๒ อย่าง ได้แก่ อุปาทินนกะและอนุปาตินนกะ ในสองอย่างนั้น อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ฉายาแห่งการออกไปจากอนุปาตินนกะ ย่อมปรากฏแก่ มรรค ดังนี้ แล้วกล่าวว่า ย่อมออกจากอนุปาตินนกะ ดังนี้.

จริงอยู่ อกุศลจิต ๕ ดวง คือ ที่สัมปยุตด้วยทัญญู ๔ ดวง และที่ สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา ๑ ดวง ย่อมละได้ด้วยโศคาปัตติมรรค. อกุศลจิต ๕ ดวง เหล่านี้ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น รูปนั้นเป็นอนุปาตินนกะ เป็นรูปจันท์ จิต ๕ ดวง

เหล่านั้น คือ วิญญาณชั้น อรูปชั้น ๓ คือเวทนาสัญญาและสังขารชั้นที่ สัมปยุตด้วยวิญญาณชั้นนั้น. บรรดาบรรคเหล่านั้น ถ้าพระโศดาบันจักไม่ให้ โศดาปัตติมรรคเกิดขึ้นไซ้ อกุศลจิตทั้ง ๕ เหล่านี้ก็พึงถึงการกั้มรุมในอรรถ ทั้ง ๖. ก็โศดาปัตติมรรค เมื่อจะห้ามการเกิดกั้มรุมของอกุศลเหล่านั้นจึง ทำการถอนขึ้นซึ่งเหตุคือเหตุให้ไม่มีภาวะที่ควรเกิดขึ้น จึงชื่อว่า ย่อมออกจากอนุปาทินนกชั้น.

สกทาคามิมรรค ย่อมละอกุศลจิต ๖ ดวง ที่เป็นกามราคะและ พยาบาทอย่างหยาบ คือ จิต ๔ ดวงที่เป็นทัญญูวิปยุต และจิต ๒ ดวงที่เป็น โทมนัสสสหคตะ. อนาคามิมรรค ย่อมละจิต ๖ ดวงเหล่านั้นนั่นแหละที่เป็น กามราคะและพยาบาทอย่างละเอียด. อรหัตมรรค ย่อมละอกุศลจิต ๕ คือ อกุศลจิต ๔ ดวงที่เป็นทัญญูวิปยุต และจิตที่สหคตด้วยอุทธัจจะ. บรรดา อกุศลจิตเหล่านั้น ถ้าพระอริยะเหล่านั้นไม่พึงเจริญมรรคให้เกิดขึ้นไซ้ อกุศลจิตเหล่านั้นก็พึงถึงการกั้มรุมในอรรถ ๖ แต่มรรคเหล่านั้น เมื่อห้าม การเกิดขึ้นกั้มรุมแห่งจิตเหล่านั้นจึงทำการถอนขึ้นซึ่งเหตุคือเหตุให้ไม่มีภาวะที่ ไม่ควรเกิดขึ้นได้ จึงชื่อว่า ย่อมออกจากอนุปาทินนกชั้น.

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ฉายาแห่งการออกไปจากอนุปาทินนกชั้น ดั่งนี้ แล้วกล่าวว่า ย่อมออกจากอนุปาทินนกชั้น ดั่งนี้. ก็ถ้าพระโศดาบัน จักไม่เจริญให้โศดาปัตติมรรคเกิดแล้ว ความเป็นไป แห่งอนุปาทินนกชั้น ก็พึงเป็นไปในสังสารวัฏอันมีเบื้องต้นและที่สุดที่บุคคลรู้ไม่ได้แล้ว เว้นไว้ ๗ ภพ. เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุแห่งความเป็นไปของอนุปาทินนกชั้นนั้น ยังมีอยู่ ก็โศดาปัตติมรรคเมื่อเกิดขึ้นนั่นแหละย่อมถอนขึ้นซึ่งกิเลส ๕ เหล่านี้ คือ สัญโญชน์ ๓ อย่าง ทัญญานุสัย และวิจิกิจฉานุสัย บัดนี้ ความเป็นไป

แห่งอุปาทินนกะ จักเป็นในสังสารวัฏที่มีเบื้องต้นและที่สุดซึ่งบุคคลรู้ไม่ได้แล้ว
ของพระโศดาบันวัน ๓ ภพแต่ที่ไหน. โศดาปัตติมรรคเมื่อกระทำความเป็นไป
แห่งอุปาทินนกะขันธุ์ไม่ให้เป็นไป ชื่อว่า ย่อมออกจากอุปาทินนกะขันธุ์
ด้วยประการฉะนี้.

ถ้าพระสกทาคามีจักไม่เจริญสกทาคามีมรรคให้เกิดขึ้นไซ้ริ่ ความเป็น
ไป ของอุปาทินนกะก็พึงเป็นไปในภพทั้ง ๕ เว้น ๒ ภพ เพราะเหตุไร
เพราะเหตุแห่งความเป็นไปของอุปาทินนกะขันธุ์นั้นยังมีอยู่. ก็สกทาคามีมรรค
นั้นเมื่อเกิดขึ้นนั้นแหละ ย่อมถอนขึ้นซึ่งกิเลสทั้ง ๔ คือ กามราคะ
ปฏิฆสตัณฺโณชฺชนอย่างหยาบ กามราคานุสสัยอย่างหยาบ ปฏิฆานุสสัยอย่างหยาบ.
บัดนี้ ความเป็นไปแห่งอุปาทินนกะขันธุ์ของพระสกทาคามีจักเป็นไปในภพทั้ง ๕
เว้น ๒ ภพแต่ที่ไหน. สกทาคามีมรรคเมื่อทำความเป็นไป แห่งอุปาทินนกะ
ขันธุ์ไม่ให้เป็นไป ชื่อว่า ย่อมออกจากอุปาทินนกะขันธุ์ ด้วยประการ
ฉะนี้.

ถ้าพระอนาคามีจักไม่เจริญอนาคามีมรรคให้เกิดขึ้นไซ้ริ่ ความเป็นไป
แห่งอุปาทินนกะก็พึงเป็นไปในภพที่ ๒ เว้น ๑ ภพ. เพราะเหตุไร? เพราะ
เหตุแห่งความเป็นไปแห่งอุปาทินนกะขันธุ์ยังมีอยู่ ก็อนาคามีมรรคนั้น เมื่อ
เกิดขึ้นนั้นแหละย่อมถอนขึ้นซึ่งกิเลส ๔ เหล่านี้ คือ กามราคสังโยชน้อย่าง
ละเอียด ๑ ปฏิฆสังโยชน้อย่างละเอียด ๑ กามราคานุสสัยอย่างละเอียด ๑
ปฏิฆานุสสัยอย่างละเอียด ๑. บัดนี้ ความเป็นไปแห่งอุปาทินนกะขันธุ์ของพระ-
อนาคามีจักเป็นไปในภพที่ ๒ เว้นภพเดียว แต่ที่ไหน. อนาคามีมรรคเมื่อ
กระทำปวัตตะแห่งอุปาทินนกะขันธุ์ไม่ให้เป็นไป ชื่อว่า ย่อมออกจาก
อุปาทินนกะขันธุ์ ด้วยประการฉะนี้.

ถ้าพระอรหันต์จักไม่อบรมอหัตมรรคให้เกิดขึ้น ความเป็นไปแห่ง
อุปาทินนกขันธ ก็พึงเป็นไปในรูปภพและอรูปภพ เพราะเหตุไร? เพราะเหตุ
ทั้งหลายแห่งความเป็นไปในอุปาทินนกขันธยังมีอยู่. ก็อหัตมรรคนั้นเมื่อ
เกิดขึ้นนั้นแหละ ย่อมถอนขึ้นซึ่งกิเลส ๘ เหล่านี้ คือ รูปราคะ ๑ อรูปราคะ ๑
มานะ ๑ อุทธัจจะ ๑ อวิชชา ๑ มานานุสัย ๑ ภวราคานุสัย ๑ อวิชชานุสัย ๑.
บัดนี้ ปวัตตะแห่งอุปาทินนกขันธ ของพระชินาสพจักเป็นไปในภพใหม่ได้
แต่ที่ไหน. อหัตมรรคเมื่อกระทำปวัตตะแห่งอุปาทินนกขันธไม่ให้เป็นไป
นั้นแหละ ชื่อว่า **ย่อมออกจากอุปาทินนกขันธ** ด้วยประการฉะนี้.

ก็บรรดามรรคทั้ง ๔ เหล่านี้ โสคาปัตติมรรคย่อมออกจากอบายภพ
สกทาคามิมรรคย่อมออกจากเอกเทศแห่งสุคติภพ อนาคามิมรรคย่อมออก
จากกามภพ อหัตมรรคย่อมออกจากรูปภพและอรูปภพ อาจารย์บางพวก
กล่าวว่า อหัตมรรคย่อมออกแม้จากภพทั้งปวง ดังนี้ทีเดียว.

ก็เพื่อความแจ่มแจ้งเนื้อความนี้ พึงทราบบาลีต่อไปนี้. **ธรรม** คือ
นามและรูปเหล่าใด พึงเกิดขึ้นในสังสารวัฏซึ่งมีเบื้องต้นและที่สุด อันบุคคล
รู้ไม่ได้แล้วเว้น ๓ ภพ ธรรมเหล่านั้นย่อมดับ คือ ย่อมสงบ ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้
ย่อมระงับไปในที่นั้น เพราะการดับไปแห่งอภิสังขารวิญญาน ด้วยโสคา-
ปัตติมรรคญาณ. ธรรมคือนามและรูปเหล่าใดนั้นแหละ พึงเกิดขึ้นใน ๕ ภพ
เว้น ๒ ภพ ธรรมเหล่านั้นย่อมดับ คือ ย่อมสงบ ย่อมถึงการตั้งอยู่ไม่ได้
ย่อมระงับไปในที่นั้น เพราะการดับไปแห่งอภิสังขารวิญญาน ด้วยสกทา-
คามิมรรคญาณ. ธรรมคือนามและรูปเหล่าใดพึงเกิดขึ้นใน ๒ ภพ เว้น
ภพหนึ่ง ธรรมเหล่านั้นย่อมดับ คือ ย่อมสงบ ย่อมถึงการยังอยู่ไม่ได้ ย่อม
ระงับไปในที่นั้น เพราะการดับไปแห่งอภิสังขารวิญญาน ด้วยอนาคามิมรรค-

ญาณ. ธรรม คือ นามและรูปเหล่าใดพึงเกิดขึ้นในรูปธาตุบ้าง อรูปธาตุบ้าง ธรรมเหล่านั้นย่อมดับ คือ ย่อมสงบ ย่อมถึงการตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมระงับไปในที่นั้นแหละ เพราะการดับไปแห่งอภิสังขารวิญญาณ ด้วยอรหัตมรรคญาณ เมื่อพระอรหันต์กำลังปรินิพพานด้วยอนุภาทิสถนิพพานธาตุ ธรรมเหล่านี้ คือ ปัญญา สติ นาม และรูป ย่อมดับ คือ ย่อมสงบ ย่อมถึงการยังอยู่ไม่ได้ ย่อมระงับไปในที่นั้น เพราะการดับไปแห่งวิญญาณดวงสุดท้าย (คือ จุติจิต) ดังนี้ วินิจฉัยในนิมิต (คือความเป็นไปแห่งขั้น ๕) เท่านั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า ปฏิปทา และอธิปติ นี้ต่อไป.

ถามว่า ปฏิปทาย่อมหวั่นไหว หรือไม่หวั่นไหว?

ตอบว่า ย่อมหวั่นไหว.

กัมมรคแม่ทั้ง ๔ ของพระตถาคต และพระสารีบุตรเถระได้เป็น สุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา มรรคแรกของพระมหาโมคคัลลานเถระเป็น สุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา แต่มรรค ๓ เบื้องบนของท่านเป็นทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา เพราะเหตุไร? เพราะท่านถูกความหลับครอบงำ.

ได้ยินว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเฝ้าดูพระเถระจุเป็นเด็กน้อยตลอด ๗ วัน. แม้พระเถระก็นั่งหลับอยู่ตลอดวัน ครั้งนั้น พระศาสดาตรัสกะท่านว่า คุณก่อนโมคคัลลานะ เธอโง่งวงหรือ คุณก่อนโมคคัลลานะ เธอโง่งวงหรือหนอ เป็นต้น.^๑ ปฏิปทาของพระสาวกผู้บรรลุมหาอภิญญาแม่เห็นปานนี้ยังหวั่นไหว ปฏิปทาของพระสาวกที่เหลือจักไม่หวั่นไหวได้อย่างไร.

จริงอยู่ มรรค ๔ ของภิกษุบางรูปเป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทภิญญา บางรูปเป็นทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา บางรูปเป็นสุขาปฏิบัติ ทันทภิญญา

บางรูปเป็นสุขาปฏิบัติ จิปปาภิญญา. มรรคที่ ๑ ของภิกษุบางรูปเป็น
ทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา มรรคที่ ๒ เป็นทุกขาปฏิบัติ จิปปาภิญญา
มรรคที่ ๓ เป็นสุขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา มรรคที่ ๔ เป็นสุขาปฏิบัติ
จิปปาภิญญา.

อนึ่ง อธิบัติที่ย่อมหว่านไหวเหมือนปฏิปทานั้นแหละ จริงอยู่ มรรค
แม่ทั้ง ๔ ของภิกษุบางรูปย่อมเป็นฉันทาธิปไตย ของบางรูปเป็นวิริยาธิปไตย
ของบางรูปเป็นจิตตาธิปไตย ของบางรูปเป็นวิมังสาธิปไตย อนึ่ง มรรคที่ ๑
ของบางรูปเป็นฉันทาธิปไตย มรรคที่ ๒ เป็นวิริยาธิปไตย มรรคที่ ๓ เป็น
จิตตาธิปไตย มรรคที่ ๔ เป็นวิมังสาธิปไตย ดังนี้แล.

ปกิณณกกาจบ

บัดนี้ พระโยคาวจรเมื่อเจริญโลกุตระกุศล ย่อมเจริญฉานด้วยอรรถว่า
เข้าไปเพ่งอย่างเดียวเท่านั้นก็หาไม่ ที่แท้ย่อมเจริญแม่มรรคด้วยอรรถว่านำออก
ย่อมเจริญแม่สติปัญญาด้วยอรรถว่าการตั้งมั่น ย่อมเจริญแม่สัมมปปธานด้วย
อรรถว่าการทำความเพียร ย่อมเจริญแม่อิทธิบาทด้วยอรรถว่าการสำเร็จ ย่อม
เจริญแม่อินทรีย์ด้วยอรรถว่าความเป็นใหญ่ ย่อมเจริญแม่พละด้วยอรรถว่าไม่
หว่านไหว ย่อมเจริญแม่โพชฌงค์ด้วยอรรถว่าการตรัสรู้ ย่อมเจริญแม่สัจจะด้วย
อรรถว่าเป็นธรรมจริง ย่อมเจริญแม่สมณะด้วยอรรถว่าความไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมเจริญ
ธรรมแม่ด้วยอรรถว่าความเป็นสุญญตะ ย่อมเจริญแม่ขันธด้วยอรรถว่าเป็นกอง
ย่อมเจริญแม่อายตนะด้วยอรรถว่าเป็นบ่อเกิด ย่อมเจริญแม่ธาตุด้วยอรรถว่า
เป็นสภาวะสุญและเป็นที่สถิตธรรม ย่อมเจริญแม่อาหารด้วยอรรถว่าเป็นปัจจัย

ยอมเจริญแม้ผัสสะด้วยอรรถว่ากระทบ ย่อมเจริญแม้เวทนาด้วยอรรถว่าเสวย-
อารมณ์ ย่อมเสวยแม้สัญญาด้วยอรรถว่าควรจำได้ ย่อมเจริญแม้เจตนาด้วย
อรรถว่าความตั้งใจ ย่อมเจริญแม้ด้วยอรรถว่าการรู้ เพราะฉะนั้น เพื่อ
ทรงแสดงนัย ๑๕ แห่งธรรมเหล่านั้น จึงตรัสคำเป็นต้นว่า กตเม ฐมา
กุสลา ดังนี้อีก.

พระองค์ทรงแสดงนัย ๒๐ โดยอรรถาธิบายของบุคคลและโดยเทศनावิลาส
ด้วยพระดำรัสว่า บุคคลยอมเจริญธรรมเมื่อนี้ ย่อมเจริญธรรมเมื่อนี้ ด้วย
ประการดังนี้.

จริงอยู่ ในเทพบริษัทผู้นั่งฟังธรรม เทพเหล่าใด เมื่อพระองค์ตรัสว่า
ชื่อว่า โลกุตระมาน เพราะอรรถว่าเข้าไปเพ่ง ดังนี้ ย่อมตรัสรู้ได้ พระองค์
ก็ตรัสคำว่า ฌาน ดังนี้ ด้วยสามารถแห่งสัพปายะแก่เทพเหล่านั้น ฯลฯ เทพ
เหล่าใด เมื่อพระองค์ตรัสว่า แม้จิต เพราะอรรถว่าการรู้ ดังนี้ ย่อมตรัสรู้ได้
พระองค์ก็ตรัสคำว่า จิต ด้วยสามารถสัพปายะแก่ชนเหล่านั้น. นี้เป็นอรรถาธิบาย
แห่งบุคคลในอธิการนี้.

ก็พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะความที่พระองค์ตรัสรู้แล้ว และมี
โพธิญาณอันดี และเพราะประกอบทศพลญาณ จตุเวสารัชชญาณ ปฏิสัมภิตา ๔
และอสาธารณญาณ ๖ จึงทรงกำหนดเทศนาแสดงธรรมตามความพอพระหฤทัย
ได้ เมื่อพระองค์ทรงปรารณาก็ยอมแสดงว่า โลกุตระมานด้วยอรรถว่าเข้าไป
เพ่ง ดังนี้ เมื่อปรารณาก็ทรงแสดงคำว่า มรรค ด้วยอรรถว่านำออก ดังนี้ ฯลฯ
เมื่อทรงปรารณาก็ทรงแสดงคำว่า โลกุตระจิต ด้วยอรรถว่าการรู้อารมณ์ ดังนี้
นี้ชื่อว่า เทศनावิลาส ในเทศनावิลาสนั้นทรงจำแนกนัยไว้ ๑๐ ในที่ตรัสว่า

โลกุตรฌาน ฉันทใด พึงทราบนัยเหล่านั้นแม้มีคำว่า มรรคเป็นต้น ฉันทนั้น
นั้นแหละ ด้วยประการฉะนี้ ย่อมเป็นอันทรงจำแนกนัย ๒๐๐ นัย การทำใน
ฐานะ ๒๐ นัยไว้เป็นฐานะละ ๑๐ นัย.

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงประเภทแห่งอริบดี จึงเริ่มคำว่า กตเม ฐมา
กุสลา ดังนี้อีก. บรรดาคำมีฉานเป็นต้นเหล่านั้น โลกุตรฌานที่พระโยคาวจร
ทำฉันทะให้เป็นธุระ ให้เป็นใหญ่ ให้เป็นประธานเกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่า ฉันทา-
ธิปไตย. แม้ในคำที่เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน พระธรรมราชาทรงแสดงปฐมมรรค
จำแนกโดยพันนัย คือ ใน (โลกุตรฌาน) เบื้องต้นล้วน ๆ ๒๐๐ นัย และ
ธรรมมีฉันทาธิปไตยเป็นต้น อย่างละ ๒๐๐ นัย (๒๐๐ X ๔) ด้วย
ประการฉะนี้.

มรรคจิตดวงที่ ๑ จบ

มรรคจิตดวงที่ ๒

[๒๓๑] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อบรรลุมิที่ ๒ เพื่อบรรเทาการระแคะและพยายามให้เบาบางลง สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อัญญินทรีย์ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

มรรคจิตดวงที่ ๒ จบ

มรรคจิตดวงที่ ๓

[๒๓๒] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญฉานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อบรรลุมิที่ ๓ เพื่อละการระแคะและพยายามไม่ให้มีเหลือ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉาน เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทาภิญา ฯลฯ มีอยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อัญญินทรีย์ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

มรรคจิตดวงที่ ๓ จบ

มรรคจิตดวงที่ ๔

[๒๓๓] ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลเจริญมานเป็นโลกุตระ อันเป็นเครื่องออกไปจากโลก นำไปสู่นิพพาน เพื่อบรรลุภูมิที่ ๔ เพื่อบรรลุราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชา ไม่ให้มีเหลือ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทกัญญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ศัสสะ ฯลฯ อัญญินทรีย์ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ฯลฯ

สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล ฯลฯ

[๒๓๔] อัญญินทรีย์ มีในสมัยนั้น เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปลุก ปัญญา อัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรคนับเนื่องในมรรค เพื่อรู้ธรรมที่รู้แล้ว เพื่อเห็นธรรมที่เห็นแล้ว เพื่อบรรลุธรรมที่บรรลุแล้ว เพื่อทราบธรรมที่ทราบแล้ว เพื่อทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ทำให้แจ้งแล้ว ในสมัยนั้น อันใด นี้ชื่อว่า อัญญินทรีย์ มีในสมัยนั้น ฯลฯ นี้ชื่อว่า อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น.

สภาวะธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล.

มรรคจิตดวงที่ ๔ จบ

โลกุตตรกุศลจิต จบ

อรรถกถาจิตตูปาทกัณฑ์

อธิบายมรรคจิตตวงที่ ๒

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงมรรคที่สองเป็นต้น จึงเริ่มตรัสคำว่า กตเม
ธมฺมา กุสลา ดังนี้อีก.

บรรดาคำเหล่านั้น คำเหล่านี้ว่า กามราคพฺยาปาทานํ ตนฺหาวย
(เพื่อบรรเทาการกามราคะและพยาบาท) ได้แก่ เพื่อบรรเทาสังกิเลสทั้งหลายใน
คำว่าเพื่อบรรเทาสังกิเลสเหล่านั้น พึงทราบการทำให้เบาบางด้วยเหตุ ๒ อย่าง
คือ การเกิดขึ้นบางคราวและการกลุ้มรมอย่างอ่อน.

จริงอยู่ กิเลสทั้งหลายย่อมไม่เกิดขึ้นเนื่องๆ แก่พระสกทาคามี เหมือน
มหาชนผู้ท่องเที่ยวไปในวัฏฏะ ย่อมเกิดขึ้นบางครั้งบางคราว แม้เมื่อเกิดขึ้นก็
เป็นการเกิดขึ้นที่เบาบาง เหมือนหน่อพืชในนาที่เขาหว่านไว้ห่าง ๆ แม้เมื่อ
เกิดขึ้นก็แผ่ไปปกปิดเบาบาง ไม่เกิดขึ้นทำการมีคมนเหมือนมหาชนผู้ท่องเที่ยว
ไปในวัฏฏะ ก็เพราะอุกมรรคทั้งสองประหามแล้วจึงเกิดขึ้นเบาบาง ย่อมเกิดขึ้น
เป็นสภาพเบาบางเหมือนแผ่นหมอกบาง ๆ และเหมือนปีกแมลงวัน ฉะนั้น.

ในข้อนี้ พระเถระบางพวกกล่าวว่า กิเลสเกิดขึ้นแก่พระสกทาคามี
นาน ๆ ครั้งแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็เป็นที่กิเลสหนาเทียวเกิดขึ้น เพราะว่า พระ-
สกทาคามีนั้นยังมีบุตรและธิดาปรากฏอยู่ ดังนี้. แต่ข้อนี้ไม่เป็นประมาณ เพราะ
ว่าบุตรและธิดาย่อมมีด้วยเหตุสักว่าการอุปคาลอวยวะน้อยใหญ่ก็มี แต่ความที่
กิเลสยังหนาไม่มีเพราะความที่กิเลสทั้งหลายท่านละด้วยมรรคทั้งสองแล้ว. พึง
ทราบความเบาบางแห่งกิเลสทั้งหลายของท่านด้วยเหตุทั้ง ๒ คือ ด้วยการเกิดขึ้น
บางคราวและเพราะกลุ้มรมอย่างอ่อน ด้วยการฉะนี้.

คำว่า ทุตติยา (ที่ ๒) ได้แก่ชื่อว่า ที่ ๒ ด้วยการนับข้าง ด้วยการเกิดขึ้นครั้งที่ ๒ บ้าง.

บทว่า ภูมียา ปตุติยา (เพื่อบรรลุมิ) ได้แก่เพื่อประโยชน์แก่การได้สามัญผล. แม้ในคำว่า เพื่อบรรลุมิที่ ๓ ที่ ๔ ก็นัยนี้แหละ ข้าพเจ้าจักกล่าวแต่เฉพาะเนื้อความที่ต่างกันเท่านั้น.

บทว่า อัญญินทริย (อัญญินทริย) ได้แก่ อินทริยที่รู้ทั่ว มีอธิบายว่า อินทริยที่รู้สังขธรรมทั้ง ๔ เหล่า นั้นนั่นแหละ อันสกทาคามิมรรคนั้นรู้แล้ว ไม่เกินขอบเขตที่ปฐมมรรครู้. แม้ในนิทเทสวารแห่งอัญญินทริยนั้นก็พึงทราบเนื้อความโดยนัยนี้. ในโกฏฐาสวาระรวมกับอินทริยนี้ก็เป็นอินทริย ๕. คำที่เหลือพึงทราบโดยนัยก่อนนั้นแหละ.

ทุตติยมรรคจบ

ในมรรคจิตดวงที่ ๓ บทว่า อนวเสสอุปหานาย (เพื่อละไม่ให้มีเหลือ) ได้แก่ เพื่อประโยชน์แก่การละสังโยชน์เหล่านั้นนั่นแหละที่เบาบางด้วยอำนาจสกทาคามิมรรคมิให้เหลือ.

ในมรรคจิตดวงที่ ๔ คำว่า เพื่อละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อูทัจจะ และอวิชา มิให้มีเหลือ ได้แก่เพื่อประโยชน์แก่การละอูทัจจ-ภากิยสังโยชน์ ๕ เหล่า นั้น มิให้เหลือ. บรรดาอูทัจจภากิยสังโยชน์เหล่านั้น บทว่า รูปปราโค ได้แก่ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจในรูปภพ. บทว่า อรูปปราโค ได้แก่ ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจในอรูปภพ. บทว่า มาโน ได้แก่ มานะที่พระอรหัตพึงฆ่ามันนั่นแหละ. อูทัจจะและอวิชาที่พระอรหัตพึงฆ่าเหมือนกัน. ก็ในมรรคจิตทั้ง ๒ (ที่ ๓ ที่ ๔) เหล่านี้ เป็นอัญญินทริยที่ ๕ ที่เดียว.

ว่าด้วยมรรคจิตพันนัยเป็นต้น

ในมรรคทั้งหมดมีบท ๖๐ ถ้วน โดยลำดับ รวมกับองค์ปณณกะ (ไม่ผิดกัน) ๔ เป็น ๖๔ บท ก็บทที่ไม่ปะปนกัน ๓๓ บทในโกฏฐาสวาร และ สุธญญตวาร ตามปกตินั้นแหละ. พระธรรมราชาทรงจำแนกมรรคทั้ง ๔ แสดงไว้ ๔,๐๐ นัย คือ แม้ในมรรคจิตดวงที่ ๒ เป็นต้น ก็เป็นดวงละพันนัยเหมือน ปฐมมรรคนั้นแหละ.

ก็ในสังขวิภังค์ พระองค์ทรงตั้งโลกุตระไว้ ๖ หมื่นนัย ด้วยอำนาจ แห่งมรรคจิตเหล่านั้นแหละ ในสติปัญฐานวิภังค์ทรงตั้งโลกุตระไว้ ๒ หมื่นนัย ในสัมมปปธานวิภังค์ ๒ หมื่นนัย ในอิทธิบาทวิภังค์ ๓ หมื่น ๒ พันนัย ใน โภชณกค์ ๓ หมื่น ๒ พันนัย ในมรรควิภังค์ทรงตั้งโลกุตระไว้ ๒ หมื่น ๘ พันนัย ด้วยอำนาจมรรคจิตเหล่านั้นแหละ.

แต่ในที่นี้ ทรงตั้งโลกุตระไว้ ๔ พันนัย ในมรรคจิตทั้ง ๔ ดวง ใน บรรดามรรคจิตเหล่านั้น ในมรรคจิตดวงที่หนึ่งประกอบด้วยปฐมฌาน ทรง จำแนกองค์ไว้ ๘ ในทุกขมรรคเป็นต้นก็เหมือนกัน. บรรดาองค์มรรคเหล่านั้น สัมมาทิฏฐิในมรรคที่หนึ่ง ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะอรรถว่า ย่อมละมิจฉาทิฏฐิ มรรคแม้มีสัมมาสังกัปปะเป็นต้นก็พึงทราบ เพราะอรรถว่าการละมิจฉาสังกัปปะ เป็นต้นนั้นแหละ.

ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ ชื่อว่า ทิฏฐิ อันมรรคเบื้องบน ๓ พึงละก็ไม่มี เพราะความที่ทิฏฐิ ๖๒ อันมรรคที่หนึ่งเท่านั้นละได้แล้ว ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ ในมรรคเบื้องบน ๓ นั้นย่อมมีอย่างไร.

ตอบว่า พิชงมียูกี่ตาม ไม่มียูกี่ตาม งูท่านก็เรียกว่างูนั้นแหละ
ฉันใด มิจชาติภูมียูกี่ตาม ไม่มียูกี่ตาม สัมมาทัญญู นี้ ก็ชื่อว่า สัมมาทัญญู
ฉันนั้นเหมือนกัน.

ถามว่า ศิวาคำว่า มิจชาติภูมียูกี่ตามนี้เป็นเพียงชื่อเท่านั้น แต่สัมมา-
ทัญญูไม่มีกิจมีอยู่ใน ๓ มรรคเบื้องต้น องค์มรรคก็ไม่บริบูรณ์ เพราะฉะนั้น
สัมมาทัญญู จึงควรมีกิจที่ต้องกระทำ องค์มรรค จึงจะบริบูรณ์ มิใช่หรือ.

ตอบว่า ก็สัมมาทัญญูมีกิจในสามมรรคเบื้องต้นนี้ พึงแสดงโดยกำหนด
ตามที่ได้ ความจริง ยังมีมานะอีกหนึ่งที่มรรคเบื้องต้น ๓ พึงฆ่า มานะนั้น
ย่อมตั้งอยู่ในฐานะแห่งทัญญู สัมมาทัญญูนั้นชื่อว่า สัมมาทัญญู เพราะอรรถว่า
ย่อมละมานะนั้น.

ก็สัมมาทัญญูในโสคาปัตติมรรคย่อมละมิจชาติภูมียูกี่ตาม แต่มานะที่สกทาคา-
มิมรรคพึงฆ่ามีอยู่แก่พระโสคาบัน สัมมาทัญญูของพระสกทาคามินั้นชื่อว่า
สัมมาทัญญู เพราะอรรถว่า ย่อมละมานะนั้น. สังกัปปะที่เกิดขึ้นพร้อมกับ
อกุศลจิต ๗ ดวง* ก็ยังมีอยู่แก่พระโสคาบันนั้นนั่นแหละ การเคลื่อนไหว
องค์แห่งวาจาก็มีอยู่ด้วยอกุศลจิตเหล่านั้นแหละ การเคลื่อนไหวองค์แห่งกายก็มี
อยู่ด้วยอกุศลจิตเหล่านั้นแหละ การบริโภคน้ำจืด (มีจิวเป็นต้น) ก็มีอยู่ ความ
เพียรที่เกิดพร้อมกันก็มีอยู่ ความไม่มีสติก็มีอยู่ เอกัคคตาแห่งจิตที่เกิดพร้อมกัน
ก็มีอยู่ ทั้งหมดเหล่านั้น ชื่อว่า มิจชาติสังกัปปะเป็นต้น. สังกัปปะเป็นต้น
ในสกทาคามิมรรค พึงทราบว่าเป็นต้น เพราะละมิจชาติสังกัปปะ

๑. ตรงนี้บาลีไทยเป็น มคฺคกฺคานี ปน ปริปุเรนฺติ พมาเป็น มคฺคกฺคานี น ปริปุเรนฺติ

๒ อกุศลจิต ๗ คือ โทสมูลจิต ๒ ดวง โลกมูลจิตที่เป็นวิปยุต ๔ ดวง โมหมูลจิตสัมปยุตด้วย
อุทฺธจฺจะ ๑ ดวง

เป็นต้นเหล่านั้น. องค์มรรค ๘ ในสกทาคามีมรรคมาทำกิจของตน ด้วยประการ
ฉะนี้.

มานะของพระสกทาคามีที่พึงฆ่าด้วยอนาคามีมรรคยังมีอยู่ มานะนั้น
ย่อมตั้งอยู่ในฐานะแห่งทิวฐิติ สังกัปปะเป็นต้นที่เกิดพร้อมกับอกุศลจิต ๓ ดวง
ก็ยังมีอยู่แก่พระสกทาคามีนั้นนั่นแหละ พึงทราบความที่องค์มรรค ๘ ใน
อนาคามีมรรคกระทำกิจของตน ด้วยการละมิจฉาสังกัปปะเป็นต้นเหล่านั้น.
มานะของพระอนาคามีที่พึงฆ่าด้วยอรหัตมรรคมีอยู่ มานะนั้นย่อมตั้งอยู่ในฐานะ
แห่งทิวฐิติ. อนึ่ง อกุศลจิต ๕ ดวง* เหล่าใด มีอยู่แก่พระอนาคามีนั้น มิจฉา
สังกัปปะเป็นต้นที่เกิดร่วมกับอกุศลจิตเหล่านั้น ยังมีอยู่ พึงทราบความที่องค์
มรรค ๘ ในอรหัตมรรค ทำกิจด้วยการละมิจฉาสังกัปปะเป็นต้นเหล่านั้น.

ถามว่า บรรดามรรคทั้ง ๔ เหล่านี้ ปฐมมรรคเห็นสัจจะทั้ง ๔
มรรคสามเบื้องบนย่อมเห็นสัจจะที่ปฐมมรรคเห็นแล้วนั้นแหละ หรือย่อม
ไม่เห็นสัจจะที่ปฐมมรรคไม่เห็นแล้วหรือ ?

ตอบว่า ถ้อยคำที่เหมือนกันของพวกอาจารย์นี้ว่า มรรคสามเบื้องบน
ย่อมเห็นสัจจะที่ปฐมมรรคเห็นแล้วนั้นนั่นแหละดังนี้.

แต่อาจารย์วิคิตฺตทวาทีกล่าวว่า มรรคสามเบื้องบนย่อมเห็นสัจจะที่
ปฐมมรรคมิได้เห็นดังนี้. พึงได้อาจารย์วิคิตฺตทวาที่นั่นว่า อินทรีย์ในปฐมมรรค
เป็นโชน จงแจ้งมา ดังนี้ เมื่ออาจารย์วิคิตฺตทวาที่รู้ที่อยู่ก็จักกล่าวว่า อนัญญ-
ัตถัญญัสสามิตินทรีย์ ดังนี้ แม้ท้วงว่า ในมรรคเบื้องบนเป็นอินทรีย์ไหน ดังนี้
ก็ย่อมบอกว่า อัญญินทรีย์. พึงกล่าวกะท่านวิคิตฺตทวาที่อีกว่า เมื่อการเห็น

* ๕ ดวง คือ โลกมุทธจิตที่เป็นทิวฐิตวิปยุต ๔ ดวง โมหมุทธจิตที่สัมปยุตด้วยอุทธัจจะ ๑ ดวง

สังขะที่ปฐมมรรคไม่เห็นมีอยู่ ก็จงแจกอนัญญัตถุญสสามินทริยฺ แม้นมรรค
เบื้องต้น ดังนี้ ด้วยอาการอย่างนี้ ปัญหาของท่านก็จักสงบ.

ถามว่า ก็มรรคอย่างหนึ่งย่อมละกิเลสอย่างหนึ่ง คือย่อมละกิเลสที่ยัง
ไม่ได้ละ มิใช่หรือ ?

ตอบว่า พิว่า มรรคอย่างหนึ่งย่อมละกิเลสดังนี้ มรรคอย่างหนึ่งก็ย่อม
ละกิเลสอย่างหนึ่ง ที่ยังมีได้ละไซริ บุคคลก็พึงมีวาทะอย่างนี้ว่า มรรคสาม
เบื้องต้นย่อมเห็นแม้สังขะทั้งหลายที่ปฐมมรรคมิได้เห็นแล้วนั้นแหละ ดังนี้
พึงถามคำนี้ว่า ชื่อว่า สังขะทั้งหลาย มีเท่าไร ? เมื่อทราบก็จักตอบว่า
มี ๔ พึงท้วงท่านว่า ในวาทะของท่าน สังขะปรากฏถึง ๑๖ อย่าง ท่านย่อม
เห็นสังขะแม้พระพุทธเจ้าไม่ทรงเห็นแล้ว ชื่อว่า มีสังขะมาก ท่านอย่าถือ
เอาอย่างนี้เลย การเห็นสังขะที่ยังไม่เคยเห็นย่อมไม่มี แต่มรรคย่อมละกิเลส
ทั้งหลายที่ยังมิได้ละ ดังนี้.

การอุปมาด้วยหีบรัตนะ

ในข้อที่ว่า การเห็นสังขะที่ไม่เคยเห็นมาก่อนไม่มีในอริการแห่งมรรค
นั้น ท่านถือเอาการเปรียบเทียบด้วยหีบรัตนะดังต่อไปนี้.

ได้ยินว่า บุรุษคนหนึ่งวางหีบรัตนะ ๔ ใบไว้ในห้องอันเป็นที่เก็บ
รัตนะอันสูงสุด เขามีหน้าที่ทำเกิดขึ้นในหีบ ในเวลากลางคืนจึงเปิดประตูจุด
ประทีปให้โพลง เมื่อความมืดถูกประทีปขจัดแล้ว หีบทั้งหลายก็ปรากฏ เขาทำ
ธุระในหีบนั้นแล้วปิดประตูออกไป ความมืดก็ปกคลุมตามเดิม แม้ในครั้งที่ ๒
แม้ในครั้งที่ ๓ ก็ได้กระทำเหมือนอย่างนั้น ในครั้งที่ ๔ เมื่อเขาจะทดลองดูว่า
เมื่อเปิดประตูแล้ว หีบรัตนะจะปรากฏในความมืดหรือไม่เช่นนั้นแหละ พระอาทิตย์

ก็ไหลขึ้น เมื่อความมืดถูกแสงพระอาทิตย์จัดแล้ว เขาก็ทำธุระในหีบทั้งหลายเสร็จแล้วออกไป.

ในบรรดาคำเหล่านั้น สัจจะ ๔ เปรียบเหมือนหีบรัตนะ ๔ ใบ. เวลาที่วิปัสสนามุ่งไปสู่โศคาปัตติมรรค เปรียบเหมือนเวลาที่บุรุษนั้นมีกิจเกิดขึ้นในหีบรัตนะแล้วเปิดประตู. ความมืดอันปกปิดสัจจะ เปรียบเหมือนความมืดของราตรี. แสงสว่างแห่งโศคาปัตติมรรค เปรียบเหมือนแสงสว่างแห่งประทีป. ความที่สัจจะทั้งหลายปรากฏแก่มรรคญาณ เปรียบเหมือนความที่หีบรัตนะทั้งหลายปรากฏแก่บุรุษนั้นในเพราะความมืดถูกจัดไป. ก็สัจจะทั้งหลายที่ปรากฏแก่มรรคญาณย่อมปรากฏแก่บุคคลผู้ร้งพร้อมด้วยมรรคนั้นแหละ. เวลาที่โศคาปัตติมรรคละกิเลสที่ตนควรละแล้วดับไป เปรียบเหมือนเวลาที่บุรุษนั้นทำธุระในหีบรัตนะทั้งหลายแล้วไป. ความมืดอันปกปิดสัจจะที่พึงฆ่าด้วยมรรคสามเบื้องบน เปรียบเหมือนความมืดที่ครอบงำต่อไป.

เวลาที่วิปัสนามุ่งไปสู่สกทาคามิมรรค เปรียบเหมือนเวลาที่บุรุษนั้นเปิดประตูในครั้งที่สอง. แสงสว่างแห่งสกทาคามิมรรค เปรียบเหมือนแสงสว่างแห่งประทีป. เวลาที่สกทาคามิมรรคละกิเลสที่ตนพึงละแล้วดับไป เปรียบเหมือนเวลาที่บุรุษนั้นทำธุระในหีบรัตนะทั้งหลายเสร็จแล้วไป. ความมืดที่ปกปิดสัจจะที่มรรคสองเบื้องบนพึงฆ่า เปรียบเหมือนความมืดที่ครอบงำต่อไป.

เวลาที่วิปัสนามุ่งไปสู่อนาคามิมรรค เปรียบเหมือนเวลาที่บุรุษนั้นเปิดประตูในครั้งที่สาม. แสงสว่างแห่งอนาคามิมรรค เปรียบเหมือนแสงสว่างแห่งประทีป. เวลาที่สกทาคามิมรรคละกิเลสที่ตนพึงละแล้วดับไป เปรียบเหมือนบุรุษทำธุระในหีบทั้งหลายเสร็จแล้วไป. ความมืดที่ปกปิดสัจจะที่อรหัตมรรคเบื้องบนพึงฆ่า เปรียบเหมือนความมืดท่วมหทัยอีก.

เวลาที่วิปัสสนามุ่งไปสู่อรหัตมรรค เปรียบเหมือนเวลาที่บุรุษเปิดประตูในครั้งที่ ๔. การเกิดขึ้นแห่งอรหัตมรรค เปรียบเหมือนการขึ้นไปแห่งพระอาทิตย์. การกำจัดความมืดอันปกปิดสัจจะแห่งอรหัตมรรค เปรียบเหมือนการกำจัดความมืด. ความที่สัจจะทั้ง ๔ ปรากฏแก่อรหัตมรรคญาณ เปรียบเหมือนความที่หีบรัตนะทั้งหลายปรากฏแก่บุรุษนั้น ในเพราะความมืดถูกขจัดไป. ก็สัจจะทั้งหลายปรากฏแก่ญาณ ย่อมปรากฏแก่บุคคลผู้พร้อมด้วยมรรคนั้นแหละ การที่อรหัตมรรคยังกิเลสทั้งหมดให้สิ้นไป เปรียบเหมือนเวลาที่บุรุษทำกิจในหีบรัตนะทั้งหลายเสร็จแล้วไป. ความไม่มีความมืดปกปิดสัจจะอีกจำเดิมแต่เวลาเกิดขึ้นแห่งอรหัตมรรค เปรียบเหมือนเวลาที่แสงสว่างนั้นแหละเป็นไปจำเดิมแต่การโผล่ขึ้นแห่งดวงอาทิตย์ ฉะนั้น. นี้เป็นคำอุปมาในความไม่มีการเห็นสัจจะที่ยังไม่เคยเห็นเพียงเท่านี้.

ในชื่อว่า กัมมรรคสามเบื้องบนย่อมเห็นสัจจะอันปฐมมรรคเห็นแล้วนั้นแหละ แต่ว่ามรรคอย่างอื่นย่อมละกิเลสอื่น ๆ นี้ ท่านถือเอาชื่ออุปมาด้วยน้ำค้างต่อไป

บุรุษคนหนึ่ง ได้มอบผ้าที่สกปรกแก่ช่างย้อม ช่างย้อมก็แช่ในน้ำค้าง ๓ ชนิด คือ น้ำค้างเกลือ น้ำค้างขี้เถ้า น้ำค้างโคลมัย เขาเห็นว่าน้ำค้างกัดสิ่งสกปรกแล้วก็เทน้ำทิ้งซักชำระมลทินหายบ ๑ แต่นั่นเขาก็รู้ว่า ผ้ายังไม่สะอาดพอ จึงแช่ในน้ำค้างเหมือนอย่างนั้นแหละในครั้งที่ ๒ แล้วเทน้ำทิ้งซักล้างมลทินที่ละเอียดกว่านั้น แต่นั่นเขาก็รู้ว่ายังไม่สะอาดพอ จึงแช่ในน้ำค้างเหมือนอย่างนั้นนั้นแหละ ในครั้งที่ ๓ เทน้ำทิ้งแล้วซักล้างมลทินที่ละเอียดกว่านั้น แต่นั่นก็รู้ว่า ผ้ายังไม่สะอาดพอ จึงแช่ในน้ำค้างเหล่านั้น แม้ครั้งที่ ๔ เทน้ำทิ้งแล้ว

ชักล้างมลทินมิให้มีเหลือแม้เป็นไปในเส้นด้ายแล้วจึงมอบให้แก่เจ้าของ เจ้าของนั้นก็พับเก็บไว้ในหีบอบกลั่นย่อมนุ่มนวลในเวลาที่ดินปรารณาแล้ว ๆ.

บรรดาคำเหล่านั้น จิตที่เป็นไปตามกิเลส เปรียบเหมือนผ้าที่เปื้อนแล้ว เวลาที่เป็นไปแห่งการทำอนุปัสสนาทั้ง ๓ เปรียบเหมือนการแช่น้ำค้าง ๓ ชนิด การยังกิเลส ๕ อย่าง* ให้สิ้นไปด้วยโศดาปัตติมรรค เปรียบเหมือนการเทน้ำทิ้งแล้วชักล้างมลทินหาย ๆ การรู้ว่า จิตนี้ยังไม่บริสุทธิ์พอ แล้วยังการงานให้เป็นไปในอนุปัสสนา ๓ เหล่านั้นนั่นแหละ เปรียบเหมือนการแช่น้ำค้างเหล่านั้น แม้ครั้งที่ ๒. การยังสังโยชน์อย่างหายาบ ๒ อย่างให้สิ้นไปด้วยสกทาคามิมรรค เปรียบเหมือนการชักล้างมลทินที่ละเอียดกว่านั้น การที่เขาคิดว่าจิตนี้บริสุทธิ์ไม่พอ แล้วยังการกระทำการทำงานให้เป็นไปในอนุปัสสนา ๓ เหล่านั้นนั่นแหละ เปรียบเหมือนเขาคิดว่าผ้านี้สะอาดไม่พอ แล้วจึงใส่น้ำค้าง ๓ อย่างให้กัดอีก. การยังสังโยชน์อย่างละเอียด ๒ อย่าง ให้สิ้นไปด้วยอนาคามิมรรค เปรียบเหมือนชักล้างมลทินผ้าที่ละเอียดกว่านั้น. การที่รู้ว่า จิตนั้นยังสะอาดไม่พอ แล้วการทำงานให้เป็นไปในอนุปัสสนา ๓ เหล่านั้นแหละให้เป็นไป เปรียบเหมือนช่างย่อมรู้ว่าผ้านี้ยังสะอาดไม่พอ จึงใส่แช่ในน้ำค้าง ๓ อย่างอีก. การที่จิตของพระชีนาสพบริสุทธิเพราะกิเลส ๘ อย่างอันอรหัตมรรคให้สิ้นไปแล้ว ยับยังอยู่ด้วยวิหารธรรม คือ ผลสมาบัติในขณะที่ปรารณาแล้ว ๆ เปรียบเหมือนการนุ่งห่มผ้าที่บริสุทธิ์ เพราะชักฟอกมลทินที่อยู่ภายในเส้นด้ายออกไป ด้วยการชักล้างจากผ้านี้ เช่นกับแผ่นเงิน ที่เก็บไว้ในผอบหอม ในขณะที่ดินปรารณาแล้ว ๆ ฉะนั้น. นี้เป็นการอุปมาในชื่อว่า มรรคอย่างอื่นย่อมละกิเลสอย่างอื่น ๆ ดังนี้.

* กุศลจิต คือ โลกมุทที่เป็นทิวฐิตคัมปยุต ๔ และโมหมูลจิตที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจจา

ข้อนี้ สมด้วยคำที่ท่านพระเขมกะกล่าวไว้ว่า*

ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย ผ้าสกปรกเปื้อนมลทิน เจ้าของทั้งหลายพึงมอบ
ฝ้านี้แก่น้ำช้ำชักฟอก ช่างชักฟอกผู้ฉลาดขยี้ฝ้านั้นแช่ในน้ำค้างเกลือ ในน้ำ
ค้างขี้เถ้า หรือในน้ำค้างโคมัยแล้วเอาชักในน้ำสะอาด ฝ้านั้นย่อมเป็นของ
สะอาดผ่องใสแม้ก็จริง แต่ฝ้านั้นยังไม่หมดกลิ่นน้ำค้างเกลือ กลิ่นน้ำค้างขี้เถ้า
หรือกลิ่นโคมัยที่ละเอียด ช่างชักฟอกมอบฝ้านั้นให้แก่เจ้าของทั้งหลาย เจ้าของ
ทั้งหลายเก็บฝ้านั้นใส่ไว้ในหีบอบกลิ่น แม้ฝ้านั้นยังไม่หมดกลิ่นน้ำค้างเกลือ
น้ำค้างขี้เถ้า หรือกลิ่นโคมัยที่ละเอียด แม้กลิ่นนั้นย่อมหายไป ฉันทใด ดูก่อน
อาวุโสทั้งหลาย สังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ พระอริยสาวกจะได้แล้วก็จริง แต่ท่านก็
ยังถอนมานะ ฉันทะ อนุสัยอย่างละเอียดในอุปาทานขันธ ๕ ว่า เรามีไม่ได้
สมัยต่อมา ท่านพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมในอุปาทานขันธ ๕ อยู่
ว่ารูป อย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งรูป อย่างนี้ ความดับแห่งรูป อย่างนี้ เวทนา
อย่างนี้ ฯลฯ สัญญาอย่างนี้ ฯลฯ สังขาร อย่างนี้ ฯลฯ วิญญาณ อย่างนี้
ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ อย่างนี้ ความดับแห่งวิญญาณ ดังนี้เมื่อท่าน
พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมในอุปาทานขันธ ๕ เหล่านี้อยู่ แม้ท่าน
ยังถอนมานะ ฉันทะ อนุสัยอย่างละเอียดในอุปาทานขันธ ๕ ว่า เรามี ไม่ได้
แต่มานะ ฉันทะ และอนุสัยนั้น ย่อมถึงการถอนขึ้น ฉันทนั้นเหมือนกัน.

บรรดามรรคเหล่านั้น โสคาปัตติมรรคย่อมละอกุศลจิต ๕ ดวง
พร้อมกับบาปกรรมที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจองค์ของจิต. โทมนัสสสหคตจิต ๒ ดวง
พร้อมกับบาปกรรมที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจองค์จิต ย่อมบรรเทาด้วยสกทาคามิมรรค.
โทมนัสสสหคตจิต ๒ ดวงเหล่านั้นนั้นแหละ พร้อมกับสัมปยุตธรรม ย่อมละ
ด้วยอนาคามิมรรค. อกุศลจิต ๕ ดวงพร้อมกับบาปกรรมที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจ

* สํ ขนฺธวาวุคฺค เล่ม ๑๗. ๒๒๕/๑๖๐

องค์จิต ย่อมละด้วยขอรหัตมรรค. จำเดิมแต่กาลที่อกุศลจิต ๑๒ ดวงเหล่านี้
ละได้แล้ว ชื่อว่า **กิเลสที่ติดตามไปอีก** ด้วยอำนาจองค์จิต ย่อมไม่มีแก่
พระจิณาสพ.

ในข้อที่กิเลสไม่ติดตามไปอีกนั้น มีอุปมา ดังนี้.

ได้ยินว่า พระราชาผู้ใหญ่พระองค์หนึ่ง พระราชทานอารักขาปัจฉินต-
ชนบท แล้วเสวยความเป็นอิสริยยศในมหานครอยู่ ภายหลังปัจฉินตชะของ
พระองค์เกิดจลาจล สมัยนั้น มีพวกหัวหน้าโจร ๑๒ คน พร้อมกับบุรุษ
หลายพัน พวกกันไปปล้นแว่นแคว้น มหาอำมาตย์ผู้อยู่ปัจฉินตประเทศส่งข่าว
กราบทูลแด่พระราชาว่า ปัจฉินตชะเกิดจลาจล ดังนี้ พระราชาทรงส่ง
พระราชสาส์นไปว่า จงปราบให้หมด เราจักตอบแทนพวกท่าน อำมาตย์
เหล่านั้นฆ่าหัวหน้าโจร ๕ คน กับบุรุษโจรหลายพันคนโดยการประหาร
ครั้งแรกนั้นแหละ หัวหน้าโจร ๗ คน ที่เหลือพาบริวารของตน ๆ เข้าไปยัง
ภูเขา. พวกอำมาตย์ก็ส่งข่าวกราบทูลความเป็นไปนั้นแด่พระราชา พระราชา
จึงทรงส่งพระราชทรัพย์ไป ด้วยพระราชสาส์นว่า เราจักรู้สิ่งที่ควรทำแก่
พวกท่าน พวกท่านจงปราบโจรแม้ที่เหลือเหล่านั้น พวกอำมาตย์เหล่านั้น
ก็ประหารหัวหน้าโจร ๒ คน โดยการประหารครั้งที่ ๒ ได้กระทำแม้บริวาร
ของพวกโจรเหล่านั้นให้ทูลพล พวกโจรเหล่านั้นแม้ทั้งหมด ก็พากันหนีไปยัง
ภูเขา พวกมหาอำมาตย์ส่งข่าวสาส์นความเป็นเช่นนั้นไปกราบทูลพระราชา
พระราชาทรงส่งพระราชทรัพย์ ด้วยพระราชสาส์นว่า พวกท่านจงปราบพวก
โจรให้สิ้น พวกอำมาตย์เหล่านั้นฆ่าหัวหน้าโจร ๒ คน พร้อมกับบุรุษสหายโจร
โดยการประหารครั้งที่ ๓ แล้วส่งข่าวสาส์นกราบทูลแด่พระราชา พระราชาก็ส่ง
พระราชทรัพย์ พร้อมด้วยพระราชสาส์นว่า พวกท่านจงปราบโจรอย่าให้เหลือ

พวกอำมาตย์เหล่านั้น ก็ฆ่าหัวหน้าโจร ๕ คน พร้อมกับบริวารโจรโดยการประหารครั้งที่ ๔. จำเดิมแต่พวกหัวหน้าโจร ๑๒ คน ถูกฆ่าตายแล้ว ชื่อว่าโจรไร ๆ มิได้มี. ชนบทถึงความเกษม ย่อมอยู่ค้ำจุนให้บุตรพื่อนราบนอก ฉะนั้น. พระราชาทรงแวดล้อมด้วยโยธาผู้พิชิตสงคราม เสด็จขึ้นสู่ปราสาทอันประเสริฐ เสวยมหาสมบัติ.

ในคำเหล่านั้น พระธรรมราชา เปรียบเหมือนพระราชาผู้ใหญ่ กุลบุตรผู้โยคาวจร เปรียบเหมือนอำมาตย์ผู้อยู่ปัจฉิมชนบท. อกุศลจิต ๑๒ ดวง* เปรียบเหมือนหัวหน้าโจร ๑๒ คน. บาปธรรมที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจองค์จิต เปรียบเหมือนบุรุษสหายหลายพันของหัวหน้าโจรเหล่านั้น. เวลาที่กิเลสทั้งหลายเกิดขึ้นในอารมณ์แล้วกราบทูลพระศาสดาว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ กิเลสทั้งหลายเกิดขึ้นแก่ข้าพระองค์ ดังนี้ เปรียบเหมือนเวลาอำมาตย์ส่งข่าวสาสน์กราบทูลพระราชาว่า ปัจฉิมตะเกิดจลาจล. การที่พระธรรมราชาตรัสบอกกรรมฐานว่า ภิกษุ เธอจงข่มกิเลสเสีย ดังนี้ เปรียบเหมือนการพระราชทานทรัพย์ พร้อมกับพระราชสาสน์ว่า พวกเธอจงปราบให้หมด ดังนี้. การละอกุศลจิต ๕ ดวงพร้อมทั้งสัมปยุตด้วยโสคาปัตติมรรค เปรียบเหมือนเวลาที่อำมาตย์ฆ่าหัวหน้าโจร ๕ คนพร้อมทั้งบริวาร.

การกราบทูลคุณที่ตนได้แล้ว แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เปรียบเหมือนการส่งข่าวถวายพระราชา. การที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบอกวิปัสสนาแห่งสกทาคามีมรรค เปรียบเหมือนการพระราชทานทรัพย์อีก พร้อมกับพระดำรัสว่า จงปราบพวกโจรที่เหลือ. การบรรเทาโทมนัสจิต ๒ ดวงพร้อมด้วยสัมปยุตธรรมด้วยสกทาคามีมรรค เปรียบเหมือนการกระทำหัวหน้าโจร ๒ คน พร้อมทั้งบริวารให้ทุพพลภาพด้วยการประหารครั้งที่ ๒.

* เป็นอกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง

การกราบทูลคุณที่ตนได้แต่พระศาสดา เปรียบเหมือนการส่งข่าวถวาย พระราชาให้ทรงทราบความเป็นไปอีก. การที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบอก วิปัสสนาแห่งอนาคามิมรรค เปรียบเหมือนการพระราชทานทรัพย์อีกพร้อมกับ ข่าวสาส์นว่า จงปราบโจรให้หมดสิ้น. การละโทมนัสจิต ๒ ดวง พร้อมทั้ง สัมปยุตธรรมด้วยอนาคามิมรรค เปรียบเหมือนการฆ่าหัวหน้าโจร ๒ คน พร้อมทั้งบริวาร ด้วยการประหารครั้งที่ ๓.

การกราบทูลคุณที่ตนได้แล้วแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า เปรียบเหมือน การส่งข่าวถวายพระราชาให้ทรงทราบอีก. การที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบอก วิปัสสนาแห่งอรหัตมรรค เปรียบเหมือนการพระราชทานทรัพย์อีก พร้อมคำ คำรัสไปว่า จงปราบโจรให้สิ้น. ความไม่มีอกุศลธรรมอันเกิดขึ้นด้วยอำนาจ องค์จิตอีก จำเดิมแต่อกุศลจิต ๑๒ ดวง ในเพราะอกุศลจิต ๕ ดวงพร้อมด้วย สัมปยุตธรรมอันอรหัตมรรคละแล้ว เปรียบเหมือนเวลาที่ชนบทเป็นแดนเกษม จำเดิมแต่กาลที่อำมาตย์ฆ่าหัวหน้าโจร ๕ คน พร้อมด้วยบริวาร ด้วยการ ประหารครั้งที่ ๔ พึงทราบการเสวยสุขด้วยผลสมาบัติตามที่พระโยคาวจร ประารถมาแล้ว ในสุขทั้งหลายมีสมาบัติอันต่างด้วยสุญญตะ อนิมิตตะ อปฺปณฺหิตะ ของพระธรรมราชาผู้มีพระปัญญาสพแวดล้อมแล้ว เปรียบเหมือนการเสวย มหาสมบัติ ของพระราชารู้พิชิตสงคราม ผู้แวดล้อมด้วยอำมาตย์บนประสาธ อันประเสริฐ ฉะนั้นแล.

พรรณนาว่าธรรมเป็นกุศลจบเพียงนี้